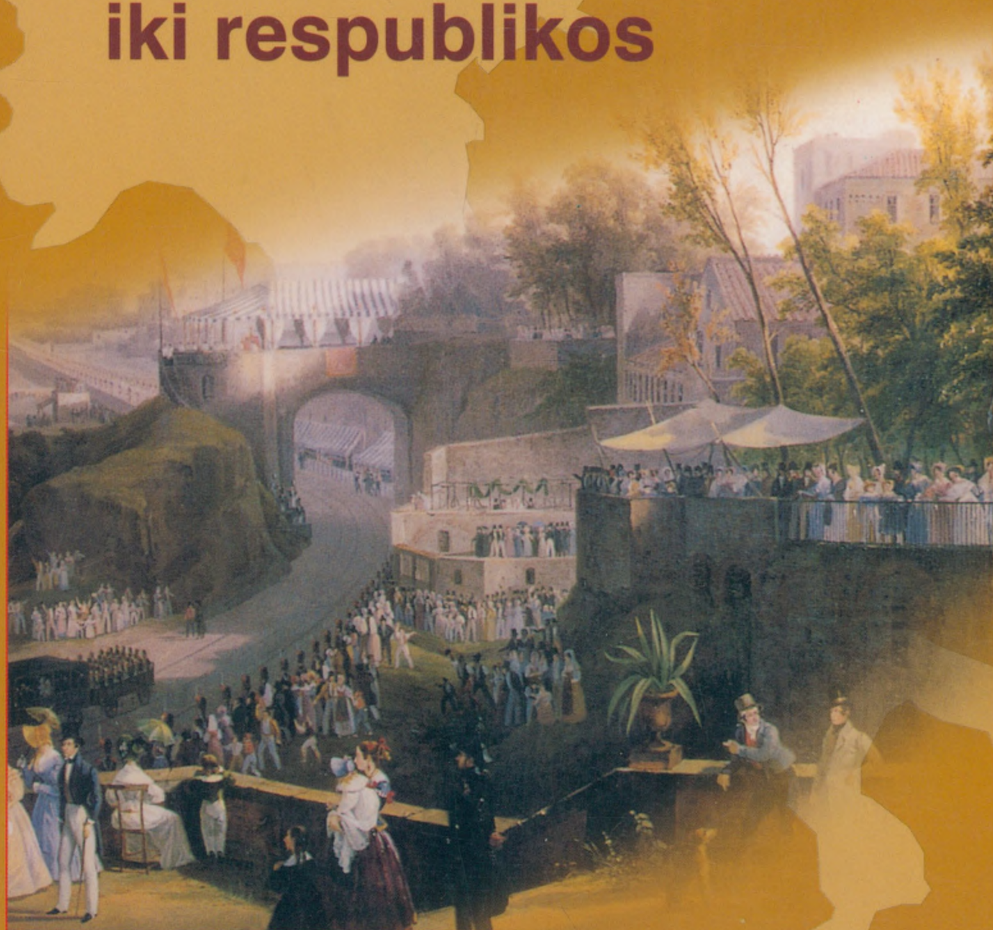
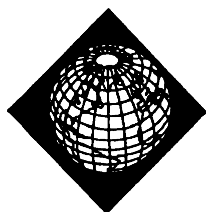
Spencer M. Di Scala

Italija

Nuo revoliucijos iki respublikos

Nuo 1700-jų iki šių dienų

VALSTYBĖS IR TAUTOS

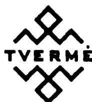
Spencer M. Di Scala

Italija

Nuo revoliucijos iki respublikos

Nuo 1700–jų iki šių dienų

Iš anglų kalbos vertė Albina Trečiokaitė

UDK 321 (450)
Di 323

Versta iš:
Spencer M. Di Scala, *Italy: From Revolution to Republic. 1700 to the Present*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford.
ISBN 0-8133-1343-0

Knygos leidimą parėmė Lietuvos–Italijos fondas.

Vertė Albina Trečiokaitė
Redagavo Danutė Kalinauskaitė

Published by arrangement with Westview Press, a division of HarperCollins Publishers, Inc.

ISBN 9986-476-23-2

Mylimai dukrai
Ashley Sylvia

Turinys

Įvadas IX
Padėka XI
Aplinka XIII
Įžanga. Nuo „Europos mokyklos“ iki užkariautos žemės XVI

Pirmoji dalis. *Švietimas ir Prancūzų revoliucijos Italija* 1

1. Italijos Švietimo amžius 3
2. Italija ir Didžioji prancūzų revoliucija 15
3. Pirmasis karas už Italijos vienybę 32

Antroji dalis. *Restauracijos laikotarpio Italija* 39

4. „Geografinė išraiška“ 41
5. Nepavykusios revoliucijos: 19 amžiaus 3–iasis ir 4–asis dešimtmečiai 49

Trečioji dalis. *Risordžmentas* 57

6. Trys susivienijimo modeliai 59
7. 1848–ųjų revoliucijos: didysis sukrėtimas 70
8. Cavouras ir Pjemonto sprendimas 84

Ketvirtoji dalis. *„Prozos amžius"* 111

9. Cavouro įpėdiniai: „dešiniųjų" valdžia 113
10. Du „parlamento diktatoriai" 121
11. Socialinės ir ekonominės dilemos 129
12. Socializmo pakilimas ir Giolitti epocha 146

Penktoji dalis. *Karas ir fašizmas* 165

13. Naujosios Italijos kultūra 167
14. Pirmasis pasaulinis karas ir raudonmetis 180
15. Fašizmo iškilimas 197
16. Mussolini Italija 212
17. Antrasis pasaulinis karas ir pasipriešinimas 236

Šeštoji dalis. *Respublika* 253

18. Pokario Italijos struktūra 255
19. Pokario politika: „Neužbaigtas dvipolizmas" 265
20. Ekonominis stebuklas ir jo pasekmės 281
21. Kur eina Italija? 300

Bibliografinė apybraiža 311
Apie knygą ir autorių 350
Rodyklė 351

Įvadas

Italijos praeitis garsi, tačiau atrodo, kad dabartinė jos istorija kelia nemažai prieštaravimų. Gana dažnai studentai ir apskritai visuomenė vadovaujasi vienpusiu istoriniu požiūriu su banaliomis prielaidomis, kurias grindžia nepakankamomis žiniomis bei stereotipais. Atrodo, jog interpretacijos taip pat smarkiai skiriasi, tai priklauso nuo to, kas šalyje vyksta, kaip netikusiai įvykiai pateikiami spaudoje, akademinių diskusijų metu ar juos nušviečia Italijos rašytojai, siekiantys savų tikslų. Prieštaringų temų pavyzdžiai gali būti fašizmas, buvusios Italijos Komunistų partijos (PCI) stiprybė, terorizmas, nusikaltimai. Ir visos šios temos užsienio spaudoje suformavo italų — fašistų, komunistų, teroristų ar mafiozų — įvaizdį. Atrodo, kad veikiami šių stereotipų amerikiečiai susiduria su ypatinga problema — su tendencija Italiją regėti vargšų emigrantų, pabėgusių devynioliktojo amžiaus pabaigoje bei dvidešimtojo pradžioje, palikuonių akimis. Kai justi toks polinkis šalyje, kuri mano turinti ypatingų ryšių su pusiasaliu, susiformavo itin iškreipta Italijos samprata.

Šiam „populiariam" Italijos įvaizdžiui priešpriešinami akademiškieji, dažnai atspindį politinę Italijos aplinką. Valdant Mussolini įtakos turėjo fašistinės Italijos istorijos interpretacijos, po Antrojo pasaulinio karo išplito liberalios nuostatos, o po dvidešimtojo amžiaus septintojo dešimtmečio universitetuose įsivyravo kairiosios pažiūros. Taip risordžimentas, kažkada teigiamai aiškintas kaip dramatiška kova už pusiasalio išlaisvinimą, susidūrė su kritika, girdi, jam nepavykę įtraukti masių. Krikščionis demokratus, JAV vyriausybės giriamus už sėkmingą šalies sulaikymą nuo sovietų bloko, profesoriai pasmerkė už tai, kad į valdžią jie neįleidę „kitokių" Italijos komunistų.

Ši knyga turi savą požiūrį, tačiau kai įprastinės interpretacijos atrodo nepakankamos ar pernelyg veikiamos tam tikrų politinių pažiūrų, čia siekiama pateikti kitokią Italijos istorijos interpretaciją. Pabrėžiami kiti dalykai nei įprasta, kada požiūris atrodo užtikrintas ir nekintantis. Naudojantis šiuo metodu įvykiai vaizduojami paisant daugiau istorinio konteksto ir lyginami su panašiais būtent to laikotarpio įvykiais, o ne vertinami remiantis vėlesnių kartų kriterijais. Pavyzdžiui, masių vaidmuo Italijos suvienijimui ir socialistų vadovaujamai Italijos visuomenei bei politikai devynioliktojo šimtmečio pabaigoje ir dvidešimtojo pra-

džioje tikrai svarus, jei turėsim omeny anų laikų kontekstą. Skaitytojas taip pat pamatys, kad, be diskusijų bibliografinėje apybraižoje, istoriniai debatai istorijos klausimais ar dėl laikotarpių perkelti tiesiog į tekstą. Kita šio metodo reikšmė – čia akcentuojama bet kuri reikalinga detalė, siekiant išgauti aiškumą ir suprantamumą. Būtent taip traktuojamas Italijos dalyvavimas abiejuose pasauliniuose karuose. Šia tema visuomenėje ir tarp istorikų, kurie nėra Italijos istorijos specialistai – begalė nesusipratimų.

Viena istorijos pamokų – jos tęstinumas nepaisant lūžių, ir tai aš knygoje pabrėžiau. Priešingai kitiems darbams, kuriuose Italijos istoriją arba mėginama aprėpti nuo antikos, arba pradėti nuo Italijos suvienijimo 1861 metais, ši knyga prasideda aštuonioliktuoju šimtmečiu po trumpo įvado, apžvelgiančio šešioliktojo pabaigą ir septynioliktąjį amžių. Tokia struktūra pateikta radikaliai pasikeitus Italijos padėčiai po Renesanso. Italijai naujieji laikai, siekią iki mūsų dienų, palaipsniui prasidėjo kartu su Švietimo laikotarpiu. Skaitytojas taip pat ras nuolat besikartojančią tęstinumo temą, daug dėmesio skiriant kultūrai, visuomenei ir ekonomikai. Tas pat ir dėl fašizmo laikotarpio, kurio nenutrūkstamumas respublikos laikais visais lygiais, išskyrus politinį, tiesiog stulbinantis.

Pagaliau 1994 metais padėtis pasaulyje, pasibaigus šaltajam karui, – išlieka labai nepastovi. Italija visada jautriai reaguodavo į tarptautinius įvykius, todėl veikiama vadinamosios „bekraujės revoliucijos" nuolat kinta. Įkandin kvietimų „antrajai revoliucijai" ir milžiniškų korupcijos skandalų, tie įvykiai dešimtadaliu sumažino valdančiąją klasę bei politinių partijų, valdžiusių šalį penkiasdešimt metų, įtaką. Šių įvykių priežastys ir su jais susiję klausimai aptariami 21 skyriuje, tačiau nutekės nemažai laiko, kol dėl konkretaus jų poveikio mokslininkai galės prieiti prie nors ir labai įdomių, bet ne ką daugiau kaip bandomųjų išvadų.

Spencer M. di Scala

Padėka

Ši knyga labai praturtėjo, kai ją kritiškai perskaitė keletas aukščiausio lygio Italijos istorijos specialistų, kuriems čia noriu pareikšti padėką. Alexanderis Grabas, Antonio Landolfi, Jamesas Burgwynas, Alanas Reinermanas, Richardas Drake ir Frankas Coppa perskaitė tas rankraščio dalis, kuriose aprašomų sričių specialistai jie yra. Alexanderiui De Grandui teko nedėkingas darbas – skaityti visą darbą skyrius po skyriaus, kaip jis buvo rašomas, ir siūlyti pakeitimus per patį knygos sudarymo įkarštį. Jo pastabų dėka knyga sutvirtėjo. Alexas De Grandas ją skaitė sudarymo pradžioje, o Philipas Cannistraro perskaitė jau užbaigtą rankraštį. Kai įtraukiau įžvalgius jo pasiūlymus, galutinė versija tapo kur kas geresnė, nei būtų buvusi be jų.

Be naudos, kurią davė rankraštį skaičiusiųjų patirtis, man dar labai pagelbėjo diskusijos įvairiomis Italijos istorijos temomis su tokiais kolegomis, kaip Luciano Pellicani ir Giorgio Spini. Nepaprastai įkvepiantys buvo pokalbiai su Italijos generaliniu konsulu Naujosios Anglijos valstijoje Roberto Falaschi net pačiais neįprasčiausiais Italijos reikalų aspektais. Padėkoti norėčiau ir Bostono konsulato atašė mokslo reikalams Alfredo Molinari, kuris pasidalijo su manimi savo požiūriu į Italijos mokslo plėtrą, į sritį, kuriai savo knygoje skyriau šiek tiek dėmesio. Taip pat noriu padėkoti vyresniajam Westview Press redaktoriui Peteriui Krachtui už paskatinantį pokalbį vieną snieguotą pavasaro dieną, kada ir kilo šios knygos sumanymas, taip pat už jo nuolatinį padrąsinimą ir paramą.

Kaip ir pati istorija, knygos rašymas sujungia praeitį, dabartį ir ateitį. A.a. mano tėvai Antonio ir Nancy Di Scala sužadino manyje meilę šiam dalykui. Dėkoju žmonai Laurai Clerici Di Scala už palankios aplinkos rašymui sukūrimą ir išmintingus patarimus dėl paties teksto įvairiu knygos kūrimo metu. Dukrai Ashley, kuriai ši knyga skirta, linkiu nuolatos žydėti taip, kaip ji stulbino savo tėvus ankstyvame amžiuje. Tikiuosi, kad ši knyga padės intelektualiai tobulėti visiems istorijos studentams, o kai užaugs Ashley – ir jai.

S.M.D.

Aplinka

Žvilgsnis, mestas į Italijos žemėlapį, atveria svarbius geografinius bruožus, kurie stipriai veikė šio aulinio bato formos pusiasalio istoriją. Kas labiausiai stebina – tai kalnuota ir kalvota teritorija. Šiaurėje – Alpės, poeto Dantės pavadintos natūralia Italijos siena, užbaigia pusiasalį ir sudaro Italijos sieną su Prancūzija, Šveicarija, Austrija ir Slovėnija. Išmargintos daugiau kaip tūkstančiu ledynų, viršūnėmis pakilusios daugiau kaip 13 tūkstančių pėdų virš jūros, Alpės stūkso atšiauriai gražios. Žymiausios viršūnės – Monte Bianco (15 771 pėda), Monte Rosa (15 203 pėdos) ir Matterhorn (14 692 pėdos). Alpės, sąlygodamos šalies klimatą – sulaikydamos vėjus iš šiaurės bei vakarų, buvo labai svarbus veiksnys karinėje šio regiono istorijoje. Dabartiniais laikais tiesiog absoliutus reljefo grožis paaiškina šio regiono slidinėjimo ir turizmo industrijos svarbą. Be Alpių, ilga kalnų grandinė leidžiasi per visą pusiasalį į Siciliją, salą Italijos bato priekyje. Aukščiausia Apeninų viršūnė – 9560 pėdų, tad jie žemesni už Alpes, bet jų ilgis 745 mylios, nusitęsusios beveik iki jūros. Neseniai geologiškai susiformavusį Italijos pusiasalį veikia žemės drebėjimai. Čia vis dar aktyvi ugnikalnių veikla. Šalyje yra trys veikiantys Europos ugnikalniai (Vezuvijus, Etna ir Strombolis), o įvairi vulkaninė veikla stebima tokiose srityse, kaip Campi Flegrei ir Pozzuoli už Neapolio, ir tokiose salose, kaip Ischija Neapolio įlankoje. Priklausomai nuo vietos šie vulkaniniai reiškiniai sukelia terminius šaltinius – pajamų šaltinį dėl esą gydomųjų savybių – dujų išmetimą ir nemaloniai staigius žemės lygio pakitimus.

Kalnai ir kalvos užima 77 proc. pusiasalio teritorijos, tuo tarpu lygumos – 23 proc. Taigi griežtai riboti dirbamos žemės plotai lėmė didelį gyventojų tankį didmiesčiuose ir miestuose bei daugelį paskatino emigruoti. Pusiasalyje taip pat daug nesveikų pelkynų, ypač Venecijos, Toskanos ir Lacijaus srityse. Palyginti neseniai nusausinti, jie buvo maliarijos bei kitų ligų židiniai ir

stabdė ekonominę pusiasalio plėtrą. Šiaurėje derlingos lygumos beveik apsiriboja Po upės slėniu, maži derlingų žemių ploteliai išsimėtę aplink Neapolį, Kataniją ir kitur. Šiaurėje klimatas vėsus ir drėgnas, Pietuose karštas ir sausas, o Po upės slėnyje palankus, tad čia auginama daug ryžių, kviečių, kukurūzų ir cukrinių runkelių. Derlingose, tačiau mažose Pietų lygumose auga svarbūs eksporto produktai – pomidorai ir citrusiniai vaisiai.

Klimato ir reljefo skirtumai padeda paaiškinti maisto produktų ir ekonomikos laimėjimų įvairovę. Istoriškai Šiaurė visada gamino daugiau mėsos ir pieno produktų. Taigi šiauriečiai maistą gamino su sviestu. Maždaug prieš penkis šimtus metų atvežti ryžiai, gerai augantys drėgname klimate, tapo pagrindiniu maisto produktu vietoj pietinėms sritims būdingų makaronų. Centre ir Pietuose žemė ir klimato sąlygos palankios auginti alyvmedžiams. Todėl alyvuogių aliejus populiarus ne vien gaminant įvairiausius patiekalus, bet ir tapo vienu pagrindinių eksportuojamų Italijos žemės ūkio produktų. Be alyvuogių aliejaus, Italijos klimatas ir žemė labai palankūs vynui gaminti. Vynas – kitas svarbus eksportuojamas žemės ūkio produktas. Vynuogės, iš kurių spaudžiamas vynas, auga visame pusiasalyje, o jis tinka ir su makaronais, ir su ryžiais, kurie „gimsta vandenyje ir miršta vyne“. Italija – didžiausia vyno eksportuotoja pasaulyje, ir šis faktas tarp jos ir Prancūzijos bei Ispanijos ne kartą sukėlė įtampą. Kaip ir dera valstybei su tokiu įvairiu klimatu, jos vynų asortimentas labai platus. Šiaurinėje Pjemonto srityje tokie puikūs vynai, kaip „Barolo“, „Barbera“ ir „Gattinara“, kokybe nenusileidžia geriausiems prancūziškiems raudoniesiems vynams ir tinka brandinti (laikyti). Pietuose gaminami žemesnės kokybės, bet stipresni vynai. Jie gali būti daromi įvairiai, kad tik sumažėtų kaina, tad istoriškai šie vynai vidaus ir užsienio rinkose aprūpina žemesniąsias klases. Geri vietiniai vynai, tinkamiausi vartoti iš karto, taip pat prisideda prie šios pramonės rūšies klestėjimo.

Tačiau dėl klimato bei geografinių skirtumų šiuolaikinė ekonomika plėtojosi ne visur vienodai. Italija gamtos ištekliais – viena neturtingiausių Europos šalių. Ji neturi anglies, geležies rūdos nei naftos, o neseniai atrasti gamtinių dujų telkiniai negali patenkinti šiuolaikinio pramonės ūkio poreikių. Atsižvelgiant į šią padėtį, Šiaurė turi svarių pranašumų. Ji arčiau šiaurinės Europos, o jos lygumose buvo nesunku nutiesti kelius ir paprasčiau bendrauti su visa Europa; Pietuose, pavyzdžiui, dėl sudėtingesnio reljefo magistralė, jungianti visus Pietus su šiaurine Italija ir Europa, buvo užbaigta tik 1960–aisiais. Šiaurėje yra daug upių ir didelių ežerų, kuriuos galima panaudoti elektros energijai gaminti ir pramonėje, tuo tarpu Pietuose upės vasarą išsenka ir negali būti panaudojamos. Šie pranašumai devynioliktojo amžiaus pabaigoje padėjo išaugti pramonei Šiaurėje, o svarbių energijos šaltinių stoka ir varganas susisiekimas padeda paaiškinti, kodėl nepavyko industrializuoti Pietų, modernizuojant šio regiono ūkį.

Nesant ekonominės pusiausvyros, sudėtingas reljefas paskatino pusiasalio susiskaldymą į daugelį nepriklausomų politinių vienetų bei trukdė politiniam, socialiniam ir lingvistiniam susijungimui. Senovėje pusiasalį vienijo karinė Romos jėga. Ši vienybė išsilaikė per imperijos žlugimą Vakaruose (476 m. po Kr.), tačiau baigėsi su lombardų užpuolimais šeštajame šimtmetyje. Kai Europoje atgijo prekyba, prasidėjusi dešimtajame amžiuje, italai pasinaudojo savo strategine padėtimi Viduržemio jūros centre ir artumu Artimiesiems Rytams, kad drauge su labiau pažengusiu arabų pasauliu įsivyrautų Europos prekyboje. Keturios jūrinės respublikos (Venecija, Genuja, Piza ir Amalfis) atkūrė Vakarų kontrolę Viduržemio jūroje, ir ji vėl tapo saugi Europos prekybininkams. Savo strateginės vietos ir prekybinių įgūdžių dėka Venecijos ir Genujos pirkliai iš arabų gavo didelių ekonominių nuolaidų ir nukeliaudavo net iki Kinijos. Tokiuose klestinčiuose Italijos miestuose, kaip Florencija, Venecija ir Milanas, vyravo pirkliai, o gyventojų skaičius išaugo tiesiog neregėtai – iki 80 ir 100 tūkstančių. Šie miestai taip pat išsikovojo ekonominę hegemoniją Europoje, ypač bankininkystėje. Jie nuvertė vyravusią religinę viduramžių valdžią ir įgijo pasaulietinių politinių bruožų, panašių į šiuolaikinius. Šie miestai gamino ir tokias prekes, kaip vilnoniai audiniai bei ginklai, ir įdirbo žemę. Maždaug 1100 metais aplink Milaną buvo imtasi įgyvendinti didžiausią nuo Romos imperijos laikų drėkinimo projektą, prie kurio penkioliktajame amžiuje toliau dirbo Leonardo da Vinci. Pasak britų istoriko Stuarto Woolfo, „dvyliktajame tryliktajame amžiuje šiaurinės ir centrinės Italijos miestai bei didžioji krašto dalis jau įgijo išvaizdą su būdingais bokštais ir civiliniais pastatais, su turgumis ir ekonominiu sujudimu, ir visa tai stebino užsieniečius bei išskyrė Italiją iš likusios Europos“. Italija tapo „šimto miestų šalimi“ ir įsiviešpatavo Europoje kultūros srityje, viršūnę pasiekdama Renesanso laikotarpiu.

Šiame kontekste politiniai Italijos vienetai įvairiai struktūrizavosi. Kai kuriose srityse, pavyzdžiui, Lombardijoje, dideli miestai išsiplėtė, perėmė nesuskaitomą daugybę mažesnių ir struktūriškai žiūrint tapo regioninėmis valstybėmis. Kiti miestai, kaip Roma ir Neapolis, valdė kelias sritis, tuo tarpu dar kiti (Parma ir Modena) dalijosi politinę vienos srities valdžią. Pusiasalio šiaurės vakarų kampe (Pjemontas) įsikūrusi Savojos dinastija greitai susirinko feodalines valdas, kurias septynioliktajame amžiuje galiausiai suformavo į itin centralizuotą valstybę.

Iki 1494 metų, iki puldinėjimų iš užsienio, priartinusių Italijos nepriklausomybės pabaigą, geografijos ir istorijos suformuotas pusiasalis išsirutuliojo į šias skirtingas valstybes, kurios gyvavo iki 1861–1870 metų suvienijimo.

Įžanga. Nuo „Europos mokyklos“ iki užkariautos žemės

Aštuonioliktajame šimtmetyje garsiausias filosofas Voltaire taip apibūdino Renesanso laikų Italiją: „Italai turėjo viską, išskyrus muziką, kuri vis dar tebebuvo kūdikystės stadijoje, ir eksperimentinę filosofiją, kuri nebuvo žinoma, kol galiausiai Galileo nesupažindino su ja pasaulio“. Tačiau daugelio apžvalgininkų ir, atrodo, ypač šiuolaikinių istorikų nuomone, šimtą metų po 1527–ųjų, kai imperatorius Karolis V nusiaubė Romą, Italija atrodė esanti „mirusiųjų žemė“. Ar šis požiūris į porenesansinę Italiją teisingas, o jei taip, tai kaip šį greitą nuosmukį paaiškina istorikai?

Užkariavimai

Viduramžiais Italija buvo susiskaldžiusi į daugybę nepriklausomų politinių vienetų, kurie galiausiai susivienijo į penkias stambesnes valstybes – Neapolį, Florenciją, Romą, Veneciją ir Milaną – ir į keletą mažesnių. Nors Renesanso laikų šveicarų istorikas Jacobas Burckhardas teigė, kad šios valstybės buvo pirmosios Europoje su šiuolaikiniais požymiais, nė viena jų neįgijo pakankamai galios, kad nukariautų ir suvienytų pusiasalį.

Italijai būdinga ir visą jos istoriją žyminti Popiežiaus sritis, kurią popiežiai laikė itin svarbia užsitikrinant nepriklausomybę nuo pasaulietinių valdovų, trokštančių valdyti Bažnyčią. Ištisus šimtmečius popiežiai kariavo su Vokietijos pagrindu sukurta Šventąja Romos imperija, kuri reiškė pretenzijas į Italiją ir į teisę kontroliuoti Bažnyčios reikalus.

Kova tarp Popiežiaus srities ir Šventosios Romos imperijos leido Italijos valstybėms likti nepriklausomomis. Imperija nuolat smuko, bet „Babilonijos nelais-

vės" ir „Didžiojo bažnyčios skilimo" metu (nuo 1308 iki 1427 metų), kai prancūzai skyrė popiežius, o šie varžydamiesi prisiekinėjo ištikimybę, popiežiaus valdžia irgi silpo. Taigi grėsmė, jog Italiją valdys arba Šventoji Romos imperija, arba popiežius, sumažėjo.

Iki 1454 metų Italijos valstybės sąmoningai nustatė valdžios pusiausvyrą. Ši pusiausvyra reiškė, kad nė viena stambesniųjų valstybių negali įsivyrauti pusiasalyje, nes kitos sudarys prieš ją sąjungą. Iš tikrųjų teritorinis Italijos pasidalijimas buvo oficialiai pripažįstamas, jis garantavo daugiavalstybę pusiasalio sistemą ir neleido susivienyti.

Tokia plėtotė visiškai skyrėsi nuo įvykių Prancūzijoje, Ispanijoje ir Anglijoje, kur buvo įmanomos stiprios nacionalinės monarchijos. 1494 metais, kai Milano valdovo Liudviko il Moro valdžiai grasė kiti italų monarchai, pagalbon į Italiją jis pasikvietė prancūzų karalių Karolį VIII. Šitaip itališkąją pusiausvyrą suardė galingas europietiškąjį pranašumą išreiškiąs kandidatas. Kai į Italiją įžengė ir Prancūzijos varžovė Ispanija, pusiasalis virto mūšio lauku.

Nors Liudviko politika ir pasirodė lemianti bloga, didžiųjų valstybių įsikišimas tikriausiai jau ir taip buvo tik laiko klausimas. Nuo senų laikų Italija buvo mūšio laukas ir politinę nepriklausomybę jai suteikė tik dviejų didžiųjų viduramžių valstybių – Bažnyčios ir Šventosios Romos imperijos – nuosmukis. Renesanso laikotarpiu „italai turėjo viską": turtingus miestus bei kultūrinį, finansinį ir komercinį pranašumą, tačiau karinėje srityje skyrium nė viena maža valstybė negalėjo varžytis su savo naujai susivienijusiais kaimynais. Per silpnos, kad karine galia persvertų Prancūziją ar Ispaniją, ir per daug susiskaldžiusios, kad veiktų sutartinai ir klausytų Machiavelli „raginimo imti ir išlaisvinti Italiją iš barbarų", Italijos valstybės jungėsi tai su viena, tai su kita didžiąja valstybe, veltui mėgindamos išgelbėti savo nepriklausomybę taikant valdžios pusiausvyros principus. Nuožmios kovos nualino pusiasalį, atnešė į jį ekonominį nuosmukį ir nelaimes. Varžybas laimėjo ispanai, ir 1559 metų Cateau–Cambresis sutartimi Italija buvo perduota Ispanijai.

Italija viešpataujant ispanams

Analizuojant porenesansinę Italiją, istoriniuose požiūriuose vyrauja dvi pagrindinės interpretacijos kryptys. Visai nenuostabu, kad devynioliktojo amžiaus Italijos nacionalinio atgimimo metu apžvalgininkai šį laikotarpį traktavo kaip atotrūkį nuo buvusiojo, o dėl Italijos „dekadanso" kaltino karą, užsienio valdžią ir religinę reakciją. Vėliau, kai tokį aiškinimą perėmė ir plėtojo istorikai marksistai, jis tapo standartine interpretacija. Šio požiūrio šalininkai sutinka, kad tiesiogiai remdamasis valdžia Milane ir Neapolyje ispanų viešpatavimas iki 1713 metų sudarė palankias sąlygas daugeliui svarbių ekonominių ir socialinių laimėji-

mų, kurie, nors ir ne tokie greiti, atnešė daugiau pokyčių nei politiniai.

Svarbiausia, kad šešioliktojo pabaigoje ir septynioliktajame amžiais radikaliai išaugo stambios pirklių investicijos į žemę. Viduramžių ir Renesanso Italijos klestėjimas rėmėsi komercija, kuri dėl karo veiksmų pasidarė labai rizikinga. Nors ir ne toks įspūdingas, vis dėlto pelnas iš žemės buvo patikimesnis. Palaipsniui Milane, Florencijoje, Venecijoje ir kituose kažkada klestėjusiuose komercijos centruose aukštesnioji miestiečių klasė tapo žemės ūkio aristokratija, priėmusia ispanų didikų požiūrį į komerciją kaip į nekilmingą veiklą. Be to, ispanų valdžiai nuolat reikėjo pinigų, tad ji pardavinėjo feodalų valdas, didikų titulus ir teisę atlikti valstybines paslaugas, kaip antai mokesčių rinkimas ir teisėjavimas, kažkada prekyba besivertusioms šeimoms. Pasak marksistų, tokia politika „vėl feodalizavo" Italiją.

Šis procesas padeda paaiškinti, kodėl Italijoje beveik nėra tokios pokyčiais suinteresuotos verslininkų buržua klasės, kokia susiformavo Prancūzijoje. Jis taip pat skatino žmonių gausėjimą miestuose, mat valstiečiai kėlėsi į miestus, kad pasinaudotų tokios veiklos, kaip išmaldos prašymas iš čia susitelkusios aristokratijos, pranašumais. Šio judėjimo į miestą rezultatas – nesusikūrė našios įmonės, užtat susidarė nepaprastai vargingos gyvenimo sąlygos bei neatitikimas tarp miesto ir kaimo. Miestai suvartodavo žemės ūkio produktus, savo ruožtu nieko, pavyzdžiui, kapitalo, neteikdami atgal.

Nuosmukį sustiprino tarptautiniai įvykiai. Išaugusi prekyba su naujomis žemėmis ir nauji keliai aplink Afriką nukreipė prekybą nuo tokių Italijos miestų, kaip Venecija, į Prancūzijos, Ispanijos ir Anglijos uostus prie Atlanto vandenyno pakrantės. Negana to, kadangi Ispanija nuolat buvo įsivėlusi į karus su kitatikiais turkais, italų atsidūrimas ispanų orbitoj tik dar labiau kurstė Italijos užpuldinėjimus iš jūros bei piratavimą. Laivininkystės dėka gimusi komercija buvo sužlugdyta, pakrantės ištuštėjo, o padidinti mokesčiai, kuriuos reikėjo mokėti už kovas, toliau skurdino Italijos pusiasalį. Tokiose operose, kaip Antonio Vivaldi *La Fida Ninfa* (pirmą kartą pastatyta 1732 metais), pavaizduotas kankinantis susirūpinimas piratavimo padariniais. Galiausiai Italijos nuosmukį, užgniauždama šalies kultūrinį gyvenimą, pagreitino Ispanijos karinė Kontrreformacijos gynyba drauge su popiežiaus kova dėl katalikų viešpatavimo Europoje atstatymo.

Reformacija ir kontrreformacija

Daug Italijos teologų ir intelektualų simpatizavo Martino Lutherio bei kitų Europos reformatorių pastangoms išgryninti Katalikų bažnyčią. Italų istorikas Delio Cantimori aprašė gausias šių mąstytojų idėjas, kurios buvo taip paplitusios Romoje, kad būsimasis popiežius Paulius IV skundėsi: „Tuo metu atrodė, kad nė vienas, neturėjęs kokios nors eretiškos ar klaidingos nuomonės, negali būti laikomas tikru kilminguoju ar dvariškiu".

Turint omenyje popiežiaus įtaką, Ispanijos galią, buržuazijos silpnumą ir ekonomiškai nualintus valstiečius, šios Reformacijos idėjos negalėjo išvirsti į masinį judėjimą. Iš pradžių dėmesį sutelkusi į būtinybę susidoroti su korupcija – kaip būdu kovoti su erezija – Bažnyčia greitai perėjo prie represijų ir dogmatiško konservatyvizmo.

Popiežius Paulius IV pareiškė: „Jei mūsų tikras tėvas būtų eretikas, asmeniškai atneštume malkų sudeginti jį ant laužo". Remdamasis tokia politika, šis popiežius sustiprino Inkvizicijos valdžią, išvalė Bažnyčios hierarchiją, įkalino visus, kas tik buvo bent kiek įtariami eretiškomis idėjomis, ir skatino užbaigti „Uždraustųjų knygų rodyklę". Knygų siuntos į Italiją buvo kruopščiai tikrinamos, kad tik neprasmuktų pavojinga literatūra. Knygų deginimas tapo įprastu įvykiu. 1573 metais Inkvizicija iškvietė dailininką Paolo Veronesę, sukritikavo jį už tai, kad į „Paskutinę vakarienę" įtraukė „juokdarius, girtus vokiečius, neūžaugas ir panašias nesąmones" ir įsakė savo sąskaita paveikslą ištaisyti. 1600 metais už savo idėjas ant laužo žuvo filosofas Giordano Bruno. 1616–aisiais Galileo pakluso Inkvizicijos įsakymui liautis mokyti, kad Žemė sukasi aplink Saulę.

Dėl šių persekiojimų daug intelektualų pabėgo iš Italijos, – diaspora, didžiai nuskurdinusi Italiją ir praturtinusi Europą. Iš pradžių ši emigracija darė įtaką tokiems religijos reformatoriams, kaip unitarizmo pranašui Bernardino Ochino bei Fausto ir Lelio Sozzini, kurie stipriai paveikė Reformaciją Rytų Europoje. Septynioliktajame amžiuje šis „smegenų nutekėjimas" virto potvyniu, apėmusiu ir dailininkus, muzikus, diplomatus, valstybės veikėjus bei amatininkus.

Tuo pačiu laiku Ispanijos karaliaus ir Šventosios Romos imperatoriaus Karolio V prašymu Bažnyčia sušaukė Trento susirinkimą (1545–1563). Šis susirinkimas iš naujo patvirtino visas Bažnyčios doktrinas, suderindamas jas su Karolio sūnaus Pilypo II idėjomis ir padarydamas jį Bažnyčios gynėju.

Tuo pat metu Bažnyčia iškreipė Italijos kultūrinį gyvenimą. Savo propaganda, vadovavimu švietimui bei politine įtaka Italijos didybę Bažnyčia sutapatino su katalikybe ir priskyrė italams istorinę misiją saugoti katalikų tradiciją bei Bažnyčios „laisvę". Šis Italijos didybės sutapatinimas su Bažnyčia Italijos kultūrai įkvėpė „gvelfų" dvasią, kuri galios tebeturėjo bent jau iki devynioliktojo amžiaus, kai Italijos konfederacija su popiežiumi kaip jos valdovu tapo vieninteliu suvienytos Italijos pasirinkimu. (Viduramžiais gvelfai rėmė popiežių prieš imperiją, todėl šis terminas tapatintas su Bažnyčia.)

Debatai

Ši trumpa apžvalga gali būti laikoma „standartiniu" požiūriu į porenesansinę Italiją, tačiau iššūkį jam metė tokie istorikai, kaip amerikietis Ericas Cochrane.

Šių revizionistų nuomone, kruopštūs tyrimai atskleidžia, kad „feodalizavimas iš naujo" yra mitas. Be to, jie įsitikinę, kad Karolis V naują tvarką įdiegė ne prieš Italijos valstybes, o sąjungoje su jomis. Užuot nešęs nelaimes, šis ispaniškas „sutvirtinimas" esą sudarė sąlygas taikai ir naujam ekonominiam, komerciniam, industriniam bei žemės ūkio klestėjimui.

Dar daugiau, užuot kotrreformaciją traktavę kaip ispanų įkvėptą Renesanso humanizmo užslopinimą, šie apžvalgininkai garbina jį kaip religinį atgimimą su giliomis itališkomis šaknimis. Kontrreformacijos jie neinterpretuoja kaip laikotarpio, kai Bažnyčia sunaikino Italijos kultūrą, o veikiau išskiria naują ir šiuolaikiškesnį aptariamojo laikotarpio tautos apibrėžimą bei atkreipia dėmesį į gimstantį tautiškumą. Lygiai kaip nemato lūžio ekonomikos srityje, taip revizionistai įžvelgia ne Renesanso pasaulietinės kultūros dekadansą, o tęstinumą. Iš tiesų kertinis jų argumentų akmuo – to amžiaus kūrybos analizė dailės, literatūros ir mokslo srityse.

Tiek „standartinis", tiek „revizionistinis" požiūris turi savų teigiamų pusių. Atrodytų, klaida kaip dekadentinį apibrėžti manieristinį meno stilių ir Baroko amžių nuo 1550 iki 1750 metų, davusį Claudio Monteverdi, ištobulinusį operos formą nuo primityvios iki išplėtotos, tokius pasaulinio garso tapytojus, kaip Annibale Carracci ir Caravaggio, poetą Torquato Tasso, skulptorių Gianą Lorenzo Bernini bei religinį mąstytoją Paolo Sarpi. Antra vertus, revizionistai neneigia, kad įvyko santykinis nuosmukis visose srityse, tačiau yra linkę jį ignoruoti, kaltinti dėl jo karą bei ligas ir aiškinti jį veikiau Europos, o ne Italijos aspektu. Ir vis dėlto buvo žlugdomos, slopinamos idėjos, masiškai pasitraukė intelektualai, valdant Pilypui II Italijos interesai buvo pajungti ispaniškiesiems, pažangios Paolo Sarpi idėjos apie Bažnyčios ir valstybės santykį buvo užgniaužtos. Atrodo, kur kas mažiau svarbus klausimas, ar šiuos įvykius galima paiškinti tiesioginiu ispanų ir popiežiaus įsikišimu, ar netiesioginiu spaudimu, ar, anot revizionistų įsitikinimo, iš Italijos kilusiomis tendencijomis.

Dėl porenesansinės epochos esmės ir toliau bus ginčijamasi, tačiau keletas faktų atrodo aiškūs. Nors derėtų labiau pabrėžti tęstinumą, o ne lūžį, laipsniškumą, o ne radikalų perėjimą, Italijos nuosmukis šešioliktojo pabaigoje ir septynioliktajame amžiais atrodo ir tikras, ir rimtas visose srityse. Italija ne tik prarado savo kaip naujovių pradininkės ir Vakarų pasaulio lyderės padėtį, bet ir ekonomiškai bei politiškai smuko. Tačiau pusiasalis išliko glaudžiai susijęs su Vakarų Europa, jis tebebuvo itin svarbus kultūrinei aštuonioliktojo amžiaus plėtotei ir buvo giliai paveiktas įvykių Europoje.

Pirmoji dalis

Švietimas ir Prancūzų didžiosios revoliucijos Italija

1 *Italijos Švietimo amžius*

Kad pakeistų esamą religinę, politinę ir socialinę padėtį, Europos mastu pasklidęs Švietimo judėjimas kaip „intelektualų ginklą“ naudojo idėjas. Šio amžiaus intelektualai *švietėjai* (itališkai *illumnisti*) siekė pakeisti savo tradicinę, nelanksčią ir šališką visuomenę į teisingesnį pasaulį. Jie panaudojo „protą“, kritinį vertinimą, kurie griovė „mitus“, remiančius esamą politinę ir socialinę struktūrą. Pasitelkdami protą jie taip pat galėjo analizuoti visuomenę, išsiaiškinti elgesį valdančius principus ir, taikydami šiuos principus švietimui bei veikdami galingus „apsišvietusius monarchus“, pasiekti tobulesnio bei racionalesnio pasaulio.

Trumpai tariant, švietėjai taikė fiziko Issaco Newtono mokslinę metodologiją studijuoti visuomenei, jie „apgręžė“ vyravusį praeities garbinimo požiūrį ir siekė didesnio ateities tobulumo, užuot apraudoję prarastąjį aukso amžių. Naudodamiesi įrodymo taisykle, jie tyrinėjo viską, sugriovė istorinius senojo režimo pagrindus ir paruošė vietą „Demokratinės revoliucijos amžiui“ Europoje ir Amerikoje.

Praktikoje švietėjai pasisakė už Bažnyčios politinės valdžios panaikinimą, vyriausybės vertinimą naudos matu, ekonomikos racionalizavimą pašalinant feodalizmo liekanas ir sukuriant bešališką mokesčių sistemą, kelią duodant talentams, o ne kilmei, suformuojant konstitucijas, kurios apribotų vyriausybių valdžią, užtikrinant pilietines teises bei reformuojant teisinę sistemą.

Abipusė įtaka

Prancūzijos, kaip Švietimo amžiaus centro, padėtis kartais paskatina apžvalgininkus nepastebėti lemiamo italų, vokiečių, anglų, rusų ir kitų šalių mąstytojų įnašo, o marksistinė šio judėjimo, kaip besiformuojančios buržuazijos išraiškos, analizė sumenkino revoliucinį Švietimo pobūdį už Prancūzijos sienų. Italijoje dvidešimtojo amžiaus trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiais valdantys

fašistai Italijos Švietimą skatino aiškinti kaip grynai vietinį judėjimą, sumenkinant judėjimą už Italijos suvienijimą – risordžimentą. Po Antrojo pasaulinio karo italų istorikas Franco Venturi paneigė šį nacionalistinį požiūrį, parodydamas ir Italijos Švietimo turtingumą, ir visišką jo integraciją į „Atlanto" judėjimą.

Nors intelektualų pasiekimai Prancūzijoje skatino diskusijas Italijoje, italai taip pat darė įtaką Europos Švietimo mąstytojams. Tremtinio iš netolerantiškos Sardinijos karalystės (Pjemontas) Alberto Radicàti di Passerano darbuose nagrinėjama keletas Švietimo intelektualams brangių temų. Pavyzdžiui, po drąsios religinių lyderių charakteristikos jis prieina prie neteisingos išvados, girdi, „geriau ... būti ateistu, nei garbinti Būtybę, kaltinamą tokiais baisiais nusikaltimais ir neteisybėmis". Kaip ir prancūzų švietėjas Denisas Diderot, Passerano tvirtino, jog etinės sąvokos yra kilusios ne iš aukščiausiosios būtybės, o iš socialinių papročių ir įpročių, palaipsniui jos griauna idėją, kad vyriausybės įtvirtina elgesio normas, kurias esą suformuoja pirminis jų autoriteto šaltinis – Dievas.

Passerano idėjose analizuojami subtilesni esamą visuomenę vienijančių „mitų" aspektai, tuo tarpu rašytojas Girolamo Tartarotti griovė pagrindinius. Aštuonioliktojo amžiaus penktajame dešimtmetyje jis sudavė smūgį išankstinėms nuostatoms ir prietarams, paneigdamas tikėjimą raganomis, kuris, anot jo, prieštarauja ir moralei, ir mokslinėms naujojo amžiaus sampratoms. Jo darbas sukėlė didelius ginčus apie magiją ir pradėjo visuotinį puolimą dėl raganų, vampyrų ir vaiduoklių egzistavimo Prancūzijoje, Austrijoje ir Vokietijoje.

Mąstytojo iš Milano Pietro Verri darbą galima pacituoti kaip tolesnį šios abipusės įtakos pavyzdį. Iš visų reikšmingų jo darbų didžiausią sambrūzdį Europoje sukėlė *Apmąstymai apie politinę ekonomiką* (1771), nes jame kritikuojami įtakingi ekonomistai fiziokratai, pasisakę už mokesčius visai žemei – kaip vienintelį naujo turto šaltinį. Verri teigė, jog fiziokratų idėjos negali būti įgyvendintos neįsileidus užsienio prekių, taigi prieštaraujant naudingai laisvai prekybai, kuri, fiziokratų įsitikinimu, išsirutulios jų programos dėka. Išversta į prancūzų, vokiečių ir rusų kalbas, Verri knyga paskatino diskutuoti pačius garsiausius švietėjus ir suteikė Europai galimybę susipažinti su svarbiausiais italų intelektualų nagrinėjamais klausimais.

Tačiau didžiausią tarptautinę įtaką padarė kitas Milano mąstytojas. Cesarės Beccaria knyga *Apie nusikaltimus ir bausmes* (1764) buvo išversta į daugybę kalbų (prancūziškas leidinys išėjo su garsiuoju Voltaire'o komentaru). Analizuodamas savo laikmečio teisingumo sistemą, Beccaria suformulavo nenuginčijamus argumentus dėl greitų teismo procesų įvedimo, dėl kaltinamųjų informavimo apie jų nusikaltimus, dėl teisėjų valdžios apribojimo, dėl bausmės dydžio suderinimo su nusikaltimu, dėl bausmių už tokį pat nusikaltimą sulyginimo ir dėl vienodo elgesio su pažeidėjais, nepaisant socialinės jų klasės; jis taip pat pasmerkė kankinimų taikymą ir mirties bausmę. Suformuodamas šiuos principus Beccaria padėjo šiuolaikinius Europos ir Amerikos teisės mokslo pamatus.

Ilga taika

Be intelektualios krypties, aštuonioliktojo amžiaus Italijoje dar persipynė ir politinės srovės. Panašu, kad istorikai sutaria, jog aštuonioliktojo amžiaus ketvirtasis dešimtmetis žymi Italijos postrenesanso krizės gilumą ir kad tasai dešimtmetis liudija lėtą šalies politinio, ekonominio bei intelektualinio turto atgimimą.

Šį šimtmetį jie skiria į du laikotarpius. Nuo 1700 iki 1748 metų staigus Ispanijos smukimas ir noras pasigriebti Ispanijos laimikį Italijoje sukėlė rimtų konfliktų. Per Ispanijos Įpėdinystės karą (1700–1713) prancūzai mėgino perimti visą Ispanijos imperiją, įskaitant ir Italiją, tuo tarpu Austrija tikėjosi užimti vadovaujančią padėtį pusiasalyje vietoj Ispanijos. Galiausiai Austrijos valdžia iš tiesų pakeitė ispanus, ir italų diplomatinė padėtis tapo paslankesnė.

Austrai tiesiogiai valdė tik Lombardiją (Milanas), nors netiesiogiai kontroliavo Toskaną (Florencija). Ispanija Burbonų valdovų dėka išlaikė įtaką Neapolyje, Sicilijoje ir Parmoje, bet šios valstybės atgavo nepriklausomybę. Kad pasiektų sutarimo naujai įgytose žemėse, valdovai įgyvendino svarbias reformas, pagrįstas vyraujančia Švietimo kultūra. Šias pastangas labai palaikė italų intelektualai, daugeliui jų teko svarbūs vaidmenys vyriausybėje, taip įgyjant vertingos valdymo patirties.

Drauge su Ispanijos nuosmukiu ir naujos pusiausvyros Europoje atsiradimu italų diplomatijoje įvyko rimtų pasikeitimų. Iš to daugiausia laimėjo Pjemontas. Užkišta Italijos šiaurės vakarų kampe ir siekdama jį valdančios Savojos dinastijos ekspansionistinių tikslų, ši valstybė sumaniai pasinaudojo naujųjų varžovių dėl pirmavimo Italijoje – Prancūzijos ir Austrijos – skirtumais. Viduržemio jūros baseine išaugo Anglijos galia, ši valstybė siekė išsaugoti Pjemonto nepriklausomybę atsvarai prieš Prancūziją ir Austriją ir, kadangi Pjemontas tiek Prancūzijos, tiek Austrijos buvo vertinamas kaip skiriamoji valstybė, tai jis įgijo diplomatinio manevringumo. Išnaudodamas savo privilegijuotą padėtį, Pjemontas įsigijo didžiulę Sardinijos salą, išplėtė valdas kontinente ir buvo pripažintas kaip karalystė. Taip aštuonioliktasis šimtmetis paliudijo, kaip išaugo valstybės, po šimto penkiasdešimties metų suvienysiančios Italiją, prestižas ir plotas.

Įvykiai Europoje taip pat užtikrino ilgalaikę Italijos ramybę. Po Austrijos Įpėdinystės karo (1740–1748) varžovės dėl valdžios Italijoje – Prancūzija ir Austrija – tapo sąjungininkėmis. Todėl Europos konfliktai neįpainiojo pusiasalio iki 1792–ųjų, kai revoliucinė Prancūzija susikovė su konservatyvia Austrija. Visus penkiasdešimt metų italų valstybės galėjo sutelkti dėmesį į vidaus reikalus. Skirtingos įvairių sričių sąlygos lėmė skirtingus rezultatus, bet savo ruožtu reformų pastangos visuomet buvo įdomios ir padėjo numatyti įvairių Italijos regionų ateitį.

1 žemėlapis. Aštuonioliktojo šimtmečio Italija

Šiaurė

Dėl Švietimo reformų bei jų poveikio socialinei ir ekonominei plėtrai, nors ir pavaldi Austrijai, Lombardija atsidūrė Italijos valstybių centre. Austrijos Habsburgų karalienė Marija Teresė (1740–1780) pradžią reformų politikai

davė remdamasi ne Švietimo principais, o praktiniais sumetimais. Iškilusi po karo, siekusio suskaldyti jos valdomą įvairialypę imperiją, Marija Teresė suvokė, jog padidinti gamybą ir gyventojų gebėjimą mokėti daugiau mokesčių ji galės tik patobulindama finansinę ir administracinę savo valdų struktūrą. Praktikoje ši politika reiškė kampaniją prieš Lombardijos feodalizmą, kliudantį gamybai. Šis tikslas garantavo lombardų švietėjų bendradarbiavimą.

Pasirodė, kad svarbiausia reforma buvo skaitlinga žemės matavimo akcija, kurią pradėjo Marijos Teresės tėvas, o 1759–aisiais užbaigė jau pati imperatorė. Šis matavimas leido taikyti teisingesnius mokesčius už visoms klasėms, įskaitant ir diduomenę, priklausančią žemę. Be to, matavimas ne tik kėlė turto klausimą, bet ir užtikrino finansinį stabilumą, įvedant žyminius mokesčius ir taip skatinant žemės ūkio produkcijos augimą. Ši reforma kaip tipiškas, tačiau retai įdiegiamas Švietimo reikalavimas patiko Pietro Verri bei Lombardijos švietėjams ir užtikrino jų bendradarbiavimą vėlesnėse reformose.

Septynioliktajame amžiuje ispanai pardavė dvarininkams teisę rinkti tam tikrus mokesčius ir muitus. Nuo 1760 iki 1786 metų tiesioginę šių mokesčių ir muitų kontrolę austrai sugrąžino valstybei. Dėl to nukentėjo ekonominė kilmingųjų padėtis. Kadangi reforma leido diduomenei pasirinkti – sumažinti pajamas ar grįžti prie verslo – dalis Lombardijos aristokratų ėmėsi gerinti savo žemes, kad gautų pelną. Trumpai tariant, ši reforma davė rezultatus, kokių vyriausybė nė nesitikėjo – ji kirto mirtiną smūgį lombardų feodalizmo liekanoms ir sukūrė pagrindą 1797–aisiais teisiškai jį panaikinti. Negana to, netiesioginių mokesčių ir muitų panaikinimas leido Lombardijai 1776 metais paskelbti laisvą prekybą grūdais vidaus rinkoje, o po dešimties metų – laisvai juos eksportuoti. Taigi Lombardija įgyvendino daug svarbių reformų, už kurias seniai pasisakė Europos švietėjai, tačiau tokios šalys, kaip Prancūzija, negalėjo jų įdiegti.

Kitose srityse, kaip antai valdymas, Bažnyčia ir švietimas, reformų eiga austrams sekėsi nevienodai, tačiau, jei pasvertume, reformų politikos rezultatai buvo ilgalaikiai. Derlingose Lombardijos žemumose didžiuliai diduomenės dvarai pradėjo skilti, žemė atiteko ir kilmingiems, ir nekilmingiems asmenims, kurie steigė veiklias žemės ūkio įmones. Pasiryžusi padidinti gamybą ir pelną, žemės ūkio buržuazija įdiegė naujus gamybos metodus ir pradėjo gaminti tokius naujus produktus, kaip sūris. Ši veikla pakeitė ankstesnį parazitinį miestų vaidmenį ir tarp jų bei kaimų sukūrė pusiausvyrą. Pavyzdys – kaime auginamas šilkverpis, o miestai investuoja kapitalą ir gamina šilko gaminius. Gyventojų skaičiaus protrūkis mažesniuose Lombardijos miestuose reiškė naują dinamizmą, kurio Lombardijos visuomenė nežinojo nuo Renesanso laikų.

Austrijos politikos dėka besiformuojanti viduriniojі klasė pateko į sąlygas, leidžiančias aktyviau dalyvauti politikoje paremiant savo ekonominius interesus, bet išraišką visa tai įgavo tik 1796 metais atėjus prancūzams. Tačiau šiuo kritišku metu austrai pakeitė bendradarbiavimo su italais politiką. Marijos Teresės įžengi-

mo į sostą aplinkybės privertė ją bendradarbiauti su savo valdiniais, tačiau jos sūnus laikėsi visos imperijos centralizacijos politikos. Po motinos mirties 1780 metais Juozapas II sustiprino savo valdžią Lombardijos pareigūnams, o iki 1790–ųjų liovėsi bendradarbiavęs su intelektualais ir viduriniąja klase. Istorikas Alexanderis Grabas pabrėžia Austrijos reformų politikos ribotumą ir yra įsitikinęs, kad „Juozapas II stokojo pasiryžimo vykdyti rimtų ekonominių reformų programą"; pasak Grabo, norint, kad toliau vyktų svarbūs ekonominiai pokyčiai, „reikėjo kitų politinių perversmų ir stipresnės buržuazijos". Taip austrų atotrūkis nuo lombardų švietėjų ir viduriniosios klasės pavertė bendradarbiavimą nuolatiniu konfliktu ir užtikrino palankią dirvą revoliucinėms prancūzų idėjoms.

Nė viena Lombardijoje vykdyta reformacinė veikla nepasireiškė kaimyniniame Pjemonte. Šiai valstybei stigo naujų, trokštančių įsitvirtinti valdovų postūmio ir čia nebuvo vykdomos jokios reformos. Iš tikrųjų Savojos dinastija reformas vertino kaip grėsmę savo valdžiai ir persekiojo Švietimo kultūrą. Sunkus žymaus Pjemonto rašytojo Vittorio Alfieri darbas simbolizuoja menkus šios valstybės ir jos intelektualų ryšius.

Lyginant su itališkuoju modeliu, čia galima pastebėti ir kitų skirtumų. Pjemontiečiai kilę ne iš didžiulio komercinio miesto, prarijusio aplinkines žemes, o iš surinktų viduramžių valdų, kurias Savojos valdovai paveldėjo, po 1559–ųjų įvesdami centralizuotą valdymą. Įgyvendindama šį tikslą, vyriausybė pažabojo neklusnią aristokratiją, paversdama ją prūsiškojo tipo „tarnaujančia diduomene", artimai prisišliejusia prie monarchijos. Praradusi finansines privilegijas Pjemonto diduomenė nevirto verslininkų klase, kaip iš dalies įvyko Lombardijoje, o tapo karine, biurokratine ir diplomatine kasta; taip ji išlaikė ir savo socialinį statusą, ir žemės valdų pobūdį.

Nors šie pokyčiai išplėtė vyriausybės valdžią, Pjemonto žemės ūkis tebebuvo atsilikęs. Pramonė nesiplėtojo, nes vyriausybė, panaikindama feodalines sąlygas, neskatino komercijos, be to, nebuvo didelių miestų. Pjemonto valdovai vis dėlto bandė šiek tiek skatinti pramonės ir komercijos augimą, tačiau jie atmetė Švietimo reformas, kurios būtų sudariusios palankias sąlygas tokiai plėtrai.

Aštuonioliktajame amžiuje Pjemontas sėkmingai reiškėsi karinėje ir diplomatinėje srityse, tačiau kitame šimtmetyje jis neiškils kaip rimtas kandidatas vadovauti judėjimui dėl Italijos suvienijimo, kol nepakeis savo atsilikusios visuomenės, ekonomikos ir politikos.

Kažkada reikšmingų prekybos respublikų – Venecijos ir Genujos – likimą galima aptarti drauge. Venecija buvo labai išvarginta gausių mėginimų ją sugriauti Renesanso pabaigoje ir šimtamečio konflikto su turkais. Atradus Ameriką Venecijos ekonomika ilgam smuko, o aštuonioliktajame amžiuje ši respublika prarado diplomatinę svarbą, nors jos valdymo struktūra ir liko mąstytojų tyrinėjimų bei susižavėjimo objektu.

Tačiau ši struktūra žlugdė valstybės galimybę atsigauti. Venecijos diduomenė

dėl žemės ūkio veiklos atsisakė komercijos ir turtą sutelkė keliose rankose, išlaikydama griežtus apribojimus įsijungti į valdančiąją klasę, kokia ji buvo šlovingais laikais. Šie veiksniai kliudė susiformuoti viduriniajai komersantų klasei ir neskatino aristokratijos dar kartą imtis komercijos. Šiaip ar taip, Švietimo idėjos prasiskverbė, ir pramonė šiek tiek plėtojosi, tačiau labai nežymiai.

Savo ribojančia valdymo struktūra Genuja panaši į Veneciją, tačiau čia matyti ir įdomių skirtumų. Atsižvelgdama į nedidelę Genujos teritoriją ir vargingus tolimesniuosius rajonus, diduomenė nuolat skolino pinigus galingoms valstybėms, tačiau šis kreditavimas niekada neišsirutuliojo į šiuolaikišką investavimo veiklą ir neskatino augti pramonės. Tik Livorno ir Genujos uostuose prekybos veikla išsiplėtė, sukurdama balsingą buržua klasę, nemėgusią diduomenės privilegijų ir vėliau parėmusią Italijos suvienijimą.

Centras

Florenciją supančios Didžiosios Toskanos kunigaikštystės vyriausybė atliko patį rimčiausią Švietimo reformos eksperimentą. 1737 metais Marijos Teresės vyras Francis iš Lorraine tapo didžiuoju kunigaikščiu, įvesdamas Toskanoje netiesioginę Austrijos valdžią ir duodamas pradžią reformų procesui, kurį jų sūnus Petras Leopoldas (1765–1790) gerokai paspartino.

Petras Leopoldas paveldėjo žemės ūkio sritį, kurios produkcija buvo grūdai, vynas, alyvuogių aliejus ir vaisiai. Buržua klasė buvo labai silpna. Žemė daugiausia priklausė diduomenei, valdovų šeimai, Bažnyčiai ar specialiems kunigaikščių ordinams, įkurtiems kautis su turkais. Valstiečiai dirbo žemę, ant kurios gyveno kaip pusininkai, kad pagamintų produktų sau ir žemės savininkui, bet ne rinkai. Kadangi nebuvo rinkos, o dar ir dėl didžiulių nesveikų pelkių plotų valstiečių klasė buvo prislėgta, nuolat įsiskolinusi žemvaldžiams ir dažnai kentė badą.

Kaip ir Lombardijoje, kad įdiegtų reformas, naujoji Austrijos dinastija bendradarbiavo su švietėjais. Išplėsdamas 1767 metų nutarimą, Petras Leopoldas 1775–aisiais leido neribotai eksportuoti ir importuoti žemės ūkio produktus. Po aštuonerių metų jis panaikino vidaus tarifus ir muitus, taip įgyvendindamas ir Toskanos švietėjų svajonę apie laisvą komerciją. Be to, nuo 1747 iki 1789 metų suteikiama laisvė pirkti bei parduoti žemę, griežtai apribojant valdas be teisės perduoti (tai amžinos Bažnyčios ir kitų institucijų žemės valdos be teisės parduoti). Nuo 1770 iki 1781 metų vyriausybė, vildamasi pašalinti rimtas gamybos kliūtis, panaikino ir kažkada Florencijos ekonomikoje vyravusias pasenusias privilegijuotas korporacijas.

Tuo pačiu laikotarpiu Petras Leopoldas apkarpė centrinės administracijos valdžią, daugiau autonomijos suteikdamas vietinei, ir įgyvendino finansines reformas. Daugelį painių mokesčių jis pakeitė vieninteliu žemės mokesčiu, kurį priva-

lėjo mokėti visi žemės savininkai, ir sumažino pusininkų naštą, apribodamas tą šio mokesčio dalį, kurią jiems galėjo taikyti. Maža to, buvo panaikintos lengvatos, kuriomis naudodavosi religiniai ordinai ir privilegijuotos korporacijos.

Tačiau žemės matavimas, kuris būtų užtikrinęs reformų veiksmingumą, negalėjo būti užbaigtas, o vyriausybės mėginimas sukurti negausią žemės savininkų klasę nepavyko. Didysis kunigaikštis suskaldė dideles vyriausybines valdas į mažus plotelius, taip ruošdamas juos parduoti valstiečiams lengvatinėmis sąlygomis. Deja, šie pirkėjai pasirodė net ir tam per skurdūs, todėl savo žemę pardavė turtingiems miestiečiams ar kilmingiems žemių savininkams. Kaimyninėje srityje vyriausybė šio to pasiekė numelioruodama į Maremą panašius pelkynus, kur buvo toks ligų lizdas, jog net liaudies dainoj dainuota apie paukštelius, kuriems skrendant per šią pelkę nukrisdavo uodegos.

Vyriausybei iš dalies pavyko susilpninti Bažnyčios įtaką, apribojant amžinas valdas be teisės perduoti, panaikinant finansines privilegijas, padarant galą Inkvizicijai ir uždraudžiant Jėzuitų ordino veiklą. Tačiau kai Petras Leopoldas mėgino įgyvendinti mąstytojų remiamą Bažnyčios „išgryninimo" politiką – jansenizmą, jam nepasisekė. Kai pamėgino reformuoti religinius ordinus, atšaukdamas amžinus įžadus, supaprastinti religines ceremonijas, sutrumpinti pasninko dienų skaičių, sumažinti popiežiaus valdžią ir uždrausti relikvijų garbinimą, susidūrė ir su aukštų dvasininkų, ir su liaudies pasipriešinimu. Kilo maištai, ir kunigaikštis nusileido.

Nepaisant intensyvumo ir bendradarbiavimo su švietėjais, Petro Leopoldo pastangos reformuoti turėjo menką poveikį ir parodė, kaip sunku realiai pakeisti nepaklusnią socialinę struktūrą. Kaip ir kitose Italijos valstybėse, Toskanoje vyriausybė pasiekė ribą, kai privalėjo nuspręsti, ar toliau diegti reformas, rizikuojant, kad kils revoliucija, ar tų savo pastangų atsisakyti.

1790 metais iš Petro Leopoldo sostą kaip Austrijos imperatorius paveldėjo jo brolis Juozapas, ir taip išnyko pagrindinis stimulas reformoms. Prancūzijos revoliucija jau buvo prasidėjusi, o Petro įpėdiniai reformas apleido. Sustiprėjus Toskanos valdovų konservatyvumui, Toskanos intelektualai tapo imlesni revoliucinėms idėjoms. Kaip Lombardija, taip ir Toskana aštuonioliktojo amžiaus pabaigoje patyrė krizę.

Popiežiaus sritis susidūrė su rimtesnėmis problemomis nei Toskana, o čia dar stigo reformų įkarščio. Laikiną Popiežiaus valdą, Apeninų kalnų perskirtą į dvi, sudarė keletas visiškai skirtingų sričių. Labiausiai atsilikusioms pietinėms sritims, kaip, pavyzdžiui, Lacijus, buvo būdingos stambios diduomenės ir bažnytinės žemės valdos bei nesveiki pelkynai, o derliaus dalininkai valstiečiai vertėsi ypač sunkiai. Šių sričių administraciniuose centruose – miestuose prekyba beveik nevyko. Pati Roma buvo svarbi ne kaip ekonominis centras, o kaip krikščionybės sostinė; išties gebėjimas persipilti iš katalikų pasaulio ateinantį auksą mažino jos valdovų norą imtis reformų. Šiaurinėse srityse, kaip antai Romanijoje, ekonomika

dėl geresnių ryšių su Šiaure buvo lankstesnė; šilkas ir kanapės buvo akstinas pramoninei gamybai, Bolonijos universitetas palaikė intelektualius ryšius su Europa, o mugės ir uostai skatino prekybą. Tačiau ir ten sunkios žemės ūkio sąlygos vertė pusininkus eiti į miestus elgetauti, o sunykusi, ekonominiu požiūriu silpna buržua išliko nuolanki aristokratijai.

Ši valdančioji klasė, kurią sudarė senųjų feodalų šeimų, iš praeities popiežių kilusių „sūnėnų“ bei popiežiaus dvaro didikų mišinys, valdė popiežiaus vyriausybę ir Bažnyčią savo naudai. Sustiprinta šešioliktajame amžiuje įvestos gana centralizuotos popiežiaus valdžios ši grupė taip sėkmingai priešinosi Švietimo kultūrai, jog reforma buvo pradėta iš užsienio, griežtai kritikuojant popiežiaus politiką. Popiežiaus vyriausybė vangiai įdiegė kai kurias priemones, kaip, pavyzdžiui, mokesčių ir muitų panaikinimą 1793–iaisiais, tačiau jos pasirodė besą pavėluotos ir nepakankamos, kad išgelbėtų valstybę nuo aštuonioliktojo amžiaus pabaigos krizės.

Mažos Parmos ir Modenos kunigaikštystės užbaigia šią Centro apžvalgą. Abi sritys buvo Švietimo reformų ir kultūros centrai. Modena ypač garsėjo Italijos kultūrinės vienybės istoriko Ludovico Antonio Muratori veikla.

Pietūs

Pietuose Neapolio ir Sicilijos karalystės garsėjo žymiais Švietimo laikotarpio autoriais, tačiau juos nugalėjo feodalinė socialinė struktūra bei valdovų nenoras taikyti radikalias reformas, būtinas pakeisti vargingoms ekonominėms ir socialinėms sąlygoms. Nors abi šias karalystes valdė tas pats valdovas, administraciškai jos skyrėsi, tad bus aptariamos skyrium.

Apžvelgdamas naujas savo valdas iš sostinės Neapolio, Burbonų dinastijos karalius Karolis (1734–1759) būtų pastebėjęs pačią nesulyginamiausią pusiasalyje karalystę. Ją sudarė šeši skirtingi rajonai, stokoją komercinės ir pramoninės bazės, trūko kelių, o žemės ūkio produkcija buvo aprūpinamos tik vietinės rinkos. Neapolio miestas kone su 410 000 gyventojų, didžiausias miestas Italijoje ir vienas didžiausių Europoje, darė poveikį visai valstybei. Tačiau Neapolio dydis priklausė nuo jo kaip valdžios būstinės padėties, nuo jo kaip diduomenės rezidencijų centro patrauklumo ir nuo milžiniško skaičiaus apleidusių žemę valstiečių, susiviliojusių čia rasti tarnų vietą ar elgetauti. Šiame didmiestyje, gyvenančiame iš kaimo, beveik nebuvo nei komercijos, nei pramonės, o tai geriausiai paaiškino karalystę apėmusį ekonominį nestabilumą.

Dar daugiau, jei kalbėtume apie diduomenę, Karolio pirmtakai ispanai jam paliko labai mišrų paveldą. Jie radikaliai sumažino diduomenės vaidmenį centre, bet kaime didikai išplėtė savo valdžią, išlaikydami svarbiausias mokesčių surinkėjų bei teisėjų funkcijas. Be to, iš dviejų tūkstančių miestų Karolio jurisdikcijoje

buvo mažiau nei penkiasdešimt.

Kaimo ekonominės ir socialinės sąlygos įvairavo, tačiau buvo vienos blogiausių Italijoje. Išskyrus sritis, tinkamas auginti vaisiams, daržovėms, vynuogėms ir alyvuogėms, ekstensyvią žemdirbystę, kuriai būdingas primityvus javų auginimas, keitė ilgi žemės pūdymavimo laikotarpiai. Ūkininkai nuomininkai dirbo didžiules baronų valdas apgailėtinomis gyvenimo sąlygomis, ir daugelis buvo priversti tapti padieniais darbininkais arba palikti žemę.

Svarbios kryptys, galėjusios rodyti ateities pokyčius, nepakeitė šio niūraus vaizdo. Neapolio baronai, gyvenantys Neapolyje ir iš paskutiniųjų besistengią neatsilikti nuo karaliaus dvaro blizgesio, įklimpo į didžiules skolas; kad pagausintų pajamas, jie didino valstiečiams privalomus mokesčius ir muitus, o kai ir šito nepakako, pardavė dalį savo žemių valdų arba „išnuomojo" prižiūrėtojams. Šita naujoji grupė – smulkūs turto savininkai, pirkliai, kreditoriai, administracijos tarnautojai – priešinosi feodaliniams diduomenės interesams ir kėlė provincijoje naują įtampą. Tačiau ši kova nesukūrė nei žemės ūkio buržua, nei iš esmės susilpnino diduomenę, nes naujajai klasei nepavyko sukurti naujų produktų ar išplėtoti naujų gamybos būdų.

Nepaisant žymių švietėjų bendradarbiavimo su vyriausiuoju Karolio ministru Bernardo Tanucci ir jo įpėdiniais, – rezultatai apgailėtini. Tokie Švietimo laikotarpio intelektualai kaip Antonio Genovesi ir Gaetano Filangieri, siekė pašalinti blogiausius feodalizmo bruožus, tačiau Neapolio monarchai menkai reagavo į privilegijuotų klasių priešinimąsi, o Tanucci nesutiko su radikalesnėmis švietėjų siūlomomis priemonėmis. Pavyzdžiui, 1741 metais Karolis įsakė išmatuoti žemę, tačiau, priešingai žemės ir gamybos reformoms Lombardijoje, nevykęs reformų politikos vykdymas Pietuose užtikrino, kad baronai nemokėjo visos jiems deramos dalies, o varguoliai ir toliau nešė visą mokesčių naštą, dar padidintą brangiai kainuojančios karinės politikos. Karalystė ekonomiškai tebebuvo labai atsilikusi; ji eksportavo pusfabrikačius, pavyzdžiui, neapdorotą šilką, alyvuogių aliejų ir grūdus, o įsiveždavo gaminius ir taip didino jau ir be to didelį deficitą.

Veikiausiai geriausių rezultatų Neapolio švietėjai pasiekė Bažnyčios politikoje. Kadangi dvasininkų skaičius buvo neproporcingai didelis, žemių valdos didžiulės, finansinės bei teisinės lengvatos žymios, o vyriausybė dar nesugebėjo užkirsti kelio pinigų stambių sumų srautui į popiežiaus iždą, tai Bažnyčia Neapolyje kėlė kur kas rimtesnių problemų nei kitose Italijos valstybėse.

Anksti imtasi energingų veiksmų susiaurinti Bažnyčios įtakai. 1741 metais naujas konkordatas (sutartis, reguliuojanti Bažnyčios–valstybės santykius) apribojo finansines Bažnyčios lengvatas ir Bažnyčios teismų valdžią. Tuoj po to – Inkvizicijos panaikinimas, Tanucci uždarė daug vienuolynų, uždraudė amžinos valdos (be teisės perduoti) taikymą naujai įsigytoms žemėms, išvarė jėzuitus bei panaikino bažnytines dešimtines (mokesčius). Šimtmečio pabaigoje Bažnyčios valdžia dar buvo stipri, bet jau gerokai sumenkusi.

Karolį pakeitė Ferdinandas IV, tačiau politiką šis patikėjo savo žmonai, austrų princesei Marijai Karolinai ir jos patarėjui anglui Johnui Actonui. Reformų politika buvo tęsiama iki 1792–ųjų, kai pabijoję, kad Švietimo idėjos nesukeltų revoliucijos, kaip kad atsitiko Prancūzijoje, jie kursą pakeitė.

Kitoje Burbonų valdomoje karalystėje Sicilijoje socialinė padėtis panėšėjo į Neapolio, bet dėl menkų vietinių poreikių Sicilija galėjo eksportuoti daug grūdų, todėl diduomenė čia išlaikė stipresnę ekonominę padėtį nei Neapolyje. Be to, Sicilijos didikai iš ankstesnių ispanų valdovų buvo išsikovoję svarbių politinių privilegijų. Kai kuriuose miestuose buvo negausi buržua klasė, tačiau dėl kapitalo stokos ji buvo pasmerkta likti amžinai silpna, priklausoma nuo anglų kapitalo, pavyzdžiui, plėtojant vyno pramonę Marsaloje. Galiausiai parlamentas su aktyviai besireiškiančia baronų dauguma panaikino diduomenės pranašumus.

Iki 1781 metų Neapolio administratoriai bendradarbiavo su baronais. Situacija pasikeitė, kai atvyko energingas švietėjas Domenico Caracciolo, gyvenęs Paryžiuje. Jo toli siekianti programa būtų susilpninusi Sicilijos feodalizmą, apribodama baronų valdžią konfiskuojant prekes ir vykdant teisingumą, atimdama iš jų politinę bei finansinę miestų valdžią, sukurdama mechanizmą išpirkti feodalų teises ir naikindama finansines baronų lengvatas.

Baronai gynėsi puolimu, neapoliečius vaizduodami kaip naujus užkariautojus, mėginančius atimti senąsias Sicilijos „tautos“ teises. Kaip ir buvo būdinga aštuonioliktajam amžiui, baronai laimėjo tų žmonių, kuriems planuojamos reformos būtų buvusios naudingos, paramą. Maža to, palaipsniui diduomenė savo feodalinius dvarus pakeitė laisva žeme, save padarydama stambiais žemvaldžiais, tuo pat metu išsaugodama ekonomines ir socialines lengvatas.

Kasdienybė

Kaip ir galima tikėtis, gyvenimo sąlygos tuo metu labai skyrėsi, tai priklausė nuo socialinės klasės ir regiono. Miestuose prabangios Renesanso vilos, paminklai, teatrai, fontanai, monumentalūs laiptai iškilmėms (pvz., Ispanų laiptai Romoje) buvo visiška priešingybė lūšnoms. Miestuose gyventojų tankumas nebuvo didelis, nepaisant demografinio pakilimo, kurio dėka Romos gyventojų skaičius pasiekė 163 000, Florencijos – 72 000. Mažesniuose miestuose kaliniai gatves valydavo vandeniu iš dviračiais vežimėliais traukiamų statinių. Gatvės buvo negrįstos, be pavadinimų, namai – be numerių. Dėl švelnaus klimato gyventojai daugiausia laiko praleisdavo lauke: pardavinėjo prekes, gamino maistą, drabužius skalbė fontanuose, gamtos reikalus atliko kiemuose. Dėl kaitros anksti keldavosi ir visa veikla liaudavosi pusiaudienį. Tada visi ilsėdavosi, o darbų vėl imdavosi tik saulei nusileidus, valgė labai vėlai ir miegoti ėjo vėlai.

Prekybininkai ir parduotuvės susitelkė konkrečiose vietose, kurios ga-

liausiai įgijo tų verslų pavadinimus. Parduotuves žymėjo mediniai ženklai su verslo simboliu. Pavyzdžiui, varinė lentelė reiškė Romos kirpėją; kadangi moterų vietą muzikiniuose spektakliuose užėmė vyrai kastratai, lentelėje išdidi reklama: „Čia kastruojami dainininkai Popiežiaus kapeloms".

Keliautojai pastebėdavo, kaip gerai prižiūrimi laukai provincijoje, nepaisant nepaprasto valstiečių skurdo. Vokiečių poetas Goethe rašė: „Atrodytų, neįmanoma pamatyti geriau prižiūrimų laukų". Šiaurėje derlingos žemės, drėkinimo tinklas bei žemvaldžių suinteresuotumas palengvino pusininkų dalią, tačiau Pietuose nepalankus klimatas, žemvaldžių nebuvimas, izoliacija ir viešųjų darbų stoka pusininkus žlugdė. Valstiečiai dažnai gyveno lūšnelėse vien su skyle stoge dūmams išeiti. Sicilijoje daugelis vyrų dėvėjo tik trumpą rudą liemenę, o žiemą – sunkų rudos ar juodos spalvos vilnonį apsiaustą; moterys nešiojo juodo lino arba saržo suknelę, galvą pridengdavo skarele, o sekmadieniais, jei turėjo, užsigaubdavo baltą skraistę.

Kaip ir tikėtina, valstiečiai ir apskritai varguoliai negavo išsimokslinimo, nes Italijos valstybėse nebuvo valstybinių mokyklų sistemos. Kartais kunigas, pastebėjęs neeilinį berniuko protą, pamokydavo pats arba pasirūpindavo jo mokslu seminarijoje (nebūtinai reikėjo tapti dvasininku), tačiau dėl švietimo sistemos stokos neraštingumas buvo labai didelis ir vėliau atsiliepė šiuolaikinei Italijai. Devynioliktojo amžiaus viduryje neraštingumas Pietuose siekė 80 proc., o šimtu metų anksčiau tikriausiai buvo dar didesnis ir labiau išplitęs.

Valstiečiai Pietuose dažnai priešinosi savo padėčiai. Iš keturioliktojo amžiaus išlikusioje liaudies dainoje reikalaujama: „Žadėjai man šešias nosinaites (žemės plotelius), tai aš čia, jų pareikalauti ... nes tai, ką nešioji ant kupros (turi), ne tavo". Septynioliktajame amžiuje regioną supurtė rimti sukilimai, tačiau išsirutulioti į revoliuciją jiems sukliudė stiprios viduriniosios klasės nebuvimas. Iki 1763–1764 metų bado žemės ūkio sąlygos išliko beveik nepakitusios ar net šiek tiek pagerėjo. Tačiau tokia plėtotė pablogino pusininkų ir nuomininkų sąlygas. Stokodami atsargų, techninių įgūdžių ir sugebėjimo priešintis didikams, įvedantiems griežtesnes žemės valdymo sąlygas, bei priversti skolintis pinigus, kurių niekada negalės grąžinti, daugelis valstiečių tapo padieniais ar susirado kitą pragyvenimo būdą. Šios aplinkybės padeda paaiškinti, kodėl apžvalgininkai rašo apie didžiulį elgetaujančiųjų gausėjimą aštuonioliktajame amžiuje.

Miestuose vyriausybė reguliavo maisto kainas, akivaizdžiausius diduomenės piktnaudžiavimo atvejus buvo mėginama sulaikyti, todėl vargas čia buvo kiek sušvelnintas. Buvo gausu elgetaujančių, bet varguoliai turėjo daugiau vilties gauti labdarą ar susirasti darbą gildijose arba tarnų vietą daugybėje aristokratijai ar Bažnyčios hierarchams priklausančių rūmų.

Ne visiems kilmingiesiems sekėsi geriau už prastuomenę. Užsienio turistai rašė, kad nuskurdę aristokratai gyveno didžiuliuose rūmuose, neišgalėdami jų apšildyti, bet, laimei, turtingieji užsieniečiams paprastai buvo dosnūs. Štai patarimas

Goethės tipo keliautojams, įspėjantis vengti „Auksinio liūto“ Katanijoje: „Čia blogiau nei papulti į nagus kiklopams, sirenoms, Scilei ir Charibdei, visiems iš karto“.

Vyriausybės įpareigojo didikus rengtis tinkamai pagal užimamą visuomenėje padėtį. Venecijoje didikai turėjo dėvėti togą, panašią į senovės Romos senato rūbą. Kai septynioliktajame amžiuje madingos tapo pelerinos, viešoje vietoje jas dėvint sugautus didikus nuteisdavo penkeriems metams kalėjimo ir didele bauda. Didikus, dėvinčius bet kurios kitos spalvos rūbą, išskyrus juodą, ištikdavo panašus likimas, mat tik prostitutės dėvėjo ryškias spalvas ir dažėsi. Šios pastangos kontroliuoti nepavyko, ypač aštuonioliktajame amžiuje, kai žurnaluose pasirodė prancūzų ir anglų mados.

Didikai sūnų mokslinimui samdė repetitorius, paprastai dvasiškius, tačiau naudos iš to dažnai būdavo maža. Rimti didikų ir viduriniosios klasės atstovų sūnūs ėjo į gana plačiai pusiasalyje paplitusias Jėzuitų akademijas. Jėzuitai savo globotiniams, be tvirtų lotynų ir klasikinės kalbos bei literatūros pagrindų, dar taikė griežtą discipliną ir religinį mokymą. Jėzuitų ordiną 1773 metais uždarius, svarbesnė tapo jansenistų veikiama Religingų mokyklų kongregacija. Šie tėvai į programą įtraukė dalykus, labiau atitinkančius aštuonioliktojo amžiaus ekonomikos ir žemės ūkio interesus. Italų kalba taip pat užėmė svarbią mokymo programos dalį, o daugelis vėliau Italijos suvienijimą parėmusiųjų buvo šių mokyklų auklėtiniai.

Kaip galima numanyti, vis didėjanti svarba, teikiama švietimui, moterų nelietė. Pasiturinčių šeimų dukros paprastai būdavo atiduodamos į vienuolynus laukti vedybų, o jų lavinimas daugiausia būdavo visuomenės reikmės ir namų ūkio darbai. Kartais jos pramokdavo šiek tiek skaityti ir rašyti, bet paprastai tėvai, įsitikinę, jog moterims pavojinga mokėti skaityti, nes blogos knygos galinčios „išvesti iš kelio“, manė, jog visiškai pakanka išmokti kalbėti rožinį. Nepaisant šių švietimo suvaržymų, rasime daug įdomių aprašymų apie itin išsilavinusias aštuonioliktojo amžiaus Italijos moteris, o didesniuose Italijos miestuose jų, dažniausiai kilmingų, organizuojami salonai, kaip ir Prancūzijoje, buvo svarbūs kultūros centrai.

Aštuonioliktojo amžiaus Europoje, sekant ilgalaike universitetų praktika, moterų į neseniai įsteigtas mokslų akademijas neįsileido. „Tačiau Italijoje kelioms moterims pasisekė užimti sau deramą vietą. Joms nebuvo nei uždarytos universitetų ir mokslų akademijų durys, nei užgintos tų universitetų teikiamos žinios.“ Iš tikrųjų 1732 metų spalio 29 dieną Bolonijos universitete (Popiežiaus sritis) Laurai Bassi Verati buvo suteikta lektorės vieta. Jos alga tuo metu buvo viena didžiausių šiame universitete – 1200 lirų per metus.

Tačiau dažniausiai moterų gyvenimas buvo apribotas. Jos niekur neišeidavo, išskyrus bažnyčią, ir visada – lydimos kompanionės. Vyrus parinkdavo tėvai, neatsižvelgdami į dukrų norus, nors kartais iš jaunikio buvo tikimasi, kad jis pademonstruos šiokį tokį meilės ritualą. Venecijoje moterys galėjo nutraukti santuoką

dėl tokių priežasčių kaip „barbariškas vyro elgesys“, tačiau skyrybų proceso metu turėjo pasitraukti į vienuolyną. Venecijoje viešai rodyti vyro ir žmonos meilę buvo draudžiama, ir taip atsirado *cicisbeo*, kilmingas „tarnas“. Pagrindinis Venecijos aukštuomenės vedybinių sutarčių veikėjas, dažnai sutinkamas Goldoni pjesėse, *cicisbeo* kilmingą moterį lydėdavo visur, dalyvaudavo jai atliekant pačias intymiausias priedermes, bet niekada nebuvo jos meilužis. Venecijos satyrikas jo pareigas apibūdino taip: „nuolatos būti greta žmonos iš trečiosios šalies ir, kaip numatyta sutartyje bei liepia pareiga, įsivaryti nuo jos amžiną nuobodulį“.

Požiūris į religiją smarkiai skyrėsi nuo šiuolaikinio. Per mišias žmonės kalbėdavosi, vaikštinėdavo, susirinkdavo būriais, tvarkydavo darbo reikalus. Religinės šventės taip pat būdavo pramoga. Žmonės buvo nuoširdžiai prisirišę prie savo religijos – daugelis į pamaldas eidavo kasdien, kas vakarą kalbėdavo rožinį ir laikydavosi Gavėnios papročių, tačiau nesistengė keisti elgesio. Viešnamiai degindavo žvakes Mergelės Marijos garbei ir imdavo papildomą mokestį, kad specialiomis progomis būtų užsakytos mišios. Žmonės tenkindavo savo aistras, išpažindavo nuodėmes ir vėl viską kartodavo iš naujo.

Toks gyvenimo būdas nieko nešokiravo. Goethe stebėjo žymų didiką, garsėjantį brangiai kainuojančiomis ydomis, kai šis maldavo pinigų išpirkti barbarų piratų pagrobtiems vergams. Kai poetas replikavo apie prieštaravimą, išgirdo tokį atsakymą: „Mes visi tokie! Mielai susimokame už savus įgeidžius, užtat tikimės, kad už mūsų dorybes sumokės kiti“. Kai ateidavo laikas skinti dorybingo gyvenimo vaisius, turtuolių laidotuvės būdavo prašmatnios, o velionį primindavo didingi paminklai, kuriais išpuoštos Italijos bažnyčios. Sicilijoje velionį dažnai aprengdavo puikiausiais rūbais ir, grojant muzikantams, sėdintį įnešdavo į išpuoštą bažnyčią. Tačiau labiausiai Švietimo idėjų paveiktuose kraštuose buvo priešinamasi šiems papročiams; Lombardijoje ir Toskanoje laidotuvės buvo taip kontroliuojamos, kad ribotas net žvakių skaičius šeimai (tai priklausė nuo jos socialinio statuso) bei drausta naudoti karstus, išskyrus aukšto rango dvasiškiams ir vienuolėms.

Kultūra ir krizė

Asmeniniam gyvenimui buvo būdingi prieštaravimai, tuo tarpu viešasis aštuonioliktojo amžiaus Italijos gyvenimas pasižymėjo filosofijos, politikos ir akivaizdžios reformų nesėkmės sąveika. Vis dėlto Švietimo filosofija neleido grįžti seniesiems metodams, skatindama švietėjus aiškintis savo nesėkmių priežastis ir imtis naujos veiklos.

Europos ir Italijos švietėjai pasitikėjo jų idėjas priėmusiais valdovais – „apsišvietusiais monarchais“, – kad jie savo šalis reformuos, ir praktiškumo sumetimais juos pateisino. Galiausiai švietėjai suvokė, jog monarchai valdė savo naudai, iš esmės išnaudodami juos, švietėjus. Tada šie „apsišvietusį monarchą“, kaip valdy-

mo pagrindą, pakeitė Jeano–Jacques'o Rousseau „bendrąja valia", sudėtinga politine sąvoka, kuri nesunkiai išverčiama į „daugumos valdžią". Prancūzijoje, šalyje su ekonomiškai galinga ir politiškai išprususia buržuazija, šis perėjimas padėjo sukelti revoliuciją. Italijoje buržuazijos galia įvairavo, bet niekur neįgavo prancūzų kolegų stiprybės. Todėl Švietimo reformos žlugimas vyriausybei liovusis ją remti negalėjo iš karto vesti į revoliuciją, bet, šiaip ar taip, sukėlė krizę, kuri privertė Italijos intelektualus priimti radikalius socialinius, ekonominius bei politinius sprendimus, tarp jų ir nacionalinio suvienijimo idėją.

Neapolyje Tanucci atmetė politinės ekonomijos profesoriaus Antonio Genovesi idėjas išlaisvinti prekybą grūdais ir kaip šalies modernizavimo priemonę panaikinti vyriausybės kišimąsi į ekonomiką, sumažinant provincijos skurdą ir apsisaugant nuo tokių baisių nelaimių, kaip 1763–1764 metų badas. 1760 metais badas ištiko ir Toskaną, bet iki 1790–ųjų reformos jau buvo arba išsisėmusios, arba nepavykusios. Taigi Italija priartėjo prie aštuonioliktojo amžiaus pabaigos apimta gilios ekonominės ir moralinės krizės; tai liudijo išplitęs nepasitenkinimas.

Jei iš tiesų „svarią polemikos apie Italijos Švietimo laikmetį dalį galima matuoti skurdo masteliu", akivaizdu, jog, žlugus reformai, tuo metu visoje Europoje populiarios revoliucinės idėjos turėjo patraukti ir Italijos intelektualus. Pavyzdžiui, 1770 –1780 metais vis daugiau italų intelektualų susižavėjo masonais, o tai rodė jų atsitraukimą nuo tradicinės politikos. Ypač Pietuose išaugo tikėjimas, kad Italijos problemas galima spręsti radikaliais, lygybės bei komunistiniais metodais. Įtakingas Neapolio švietėjas Gaetano Filangieri iš esmės liko optimistas, bet didžiausią Europos problemą jis sutapatino su mažumos monopoliu turtui, o „taikytini vaistai" – užtikrinti, kad „viskas būtų daugumos rankose".

Naujų sprendimų paieškos pagimdė tikėjimą ne vien lygybe ir amerikietiško tipo respublikonizmu, bet ir atgaivino nacionalinį jausmą, idėją, kad italų dalia pagerėtų, jei pusiasalis būtų suvienytas, o žmonės galėtų dirbti drauge. O kuo remiantis italai – viena tauta? Diskusijos sukosi apie keletą dalykų, pabrėžiančių išdidumą ir nacionalinį charakterį. Kad suprastų kalbos ir tautybės ryšį, intelektualai svarstė amžiaus filosofijos milžino Neapolio filosofo Giambattista Vico idėjų prasmę. Vico studentas Genovesi metė kolegoms iššūkį, skaitydamas paskaitas Neapolio universitete itališkai. Genovesi pateikė du argumentus: pirma, kol švietime vyrauja daugumai italų nesuprantama lotynų kalba, negalima puoselėti visuotinio švietimo ir nacionalinio solidarumo; antra, jokia tauta negali ugdyti nepriklausomos kultūros, kol svarbiausi jos darbai rašomi užsienio kalba. Todėl Genovesi ir kiti mokslininkai rašė itališkai ir įtikinamai pasisakė už mokslinį italų kalbos statusą.

Šiuo laikotarpiu „istorija taip pat tapo nacionalinio pasididžiavimo objektu", ir italai dėmesį nuo Europos istorijos nukreipė į Italijos. Senovės Roma, kurios kalba kažkada vyravo kultūriniame pusiasalio gyvenime, o dabar kliudė matyti

italus kaip vieną tautą, buvo sumenkinta. Modenoje Ludovico Antonio Muratori studijavo viduramžius kaip modernios Italijos ištakas. Jis išleido didingus, tikslius viduramžių dokumentų rinkinius, skirtus paliudyti Italijos istorijos tęstinumą per amžius. Vieno istoriko nuomone, būtent dėl tokios veiklos aštuonioliktajame amžiuje toli pažengė „nacionalinis jausmas, kyląs iš bendro kultūrinio palikimo, bendrų istorinių tradicijų, bendrų ekonominių interesų ir bendros kalbos pripažinimo“.

Toks požiūris neprieštarauja kosmopolitinei italų Švietimo esmei ir liudija risordžimento ištakų daugiaplaniškumą. Nuo 1700 iki 1789 metų Europos įtaka, nepaisant senesnės kultūros pasipriešinimo, Italijoje greitai prigijo ir statišką ankstesnio šimtmečio situaciją pavertė dinamiška. Istoriko Giorgio Candeloro įsitikinimu, tuo laikotarpiu susiklosčiusios politinės, ekonominės ir kultūrinės sąlygos susijungė su Prancūzų revoliucijos impulsu, kad sukurtų risordžimento būtiną „įžangą“.

Trumpai tariant, kad išanalizuotume italų Švietimo nuopelnus ir įvertintume jo reikšmę, reikia suprasti Italijos ir Europos kultūrų bruožus bei sudėtingą jų sąveiką su Atlanto regiono šalių visuomene ir politika.

2 *Italija ir Didžioji prancūzų revoliucija*

Karšti debatai kilo dėl Prancūzų revoliucijos poveikio Italijai. Ar risordžimentas užgimė nacionalinės savivokos aušroje, Švietimo laikotarpiu, ar buvo dar vienas Prancūzų revoliucijos devynioliktojo šimtmečio atgarsis? Šiuo klausimu istorikai nesutarė, tačiau, daugelio įsitikinimu, Revoliucijos inspiruoti socialiniai bei politiniai pokyčiai – o todėl ir jos įtaka risordžimentui – be Švietimo laikotarpio nebūtų buvę įmanomi.

Revoliucijos sveikinimas

Paskutiniajame skyriuje apibūdinome, kaip Švietimo idėjos paskatino tik ribotą modernios buržuazijos augimą. Dėl grupuočių, besipelnančių iš infliacinių ekonomikos tendencijų, bei dėl antifeodalinių vyriausybės veiksmų įsigyjant žemę, valdant didikų turtus ar juos „nuomojant", „primityvusis" kapitalizmas paaštrino valdančiosios klasės padėtį ir prisidėjo nuskurdinant daugumą valstiečių. Be to, pakilus kainoms visoje Europoje, tikrasis uždarbis smarkiai sumažėjo, o skurdas dramatiškai išaugo. Ši socialinė krizė sutapo su kultūrine ir politine krize, su radikalių idėjų atsiradimu ir nauju kultūrinės bei lingvistinės vienybės išryškinimu.

Taigi iki 1789 metų, kai pratrūko Prancūzų revoliucija, Italijos padėtis tapo kritiška. Tuo tarpsniu iki 1795–ųjų Revoliuciją plačiai parėmė ir šiltai sveikino nusivylę italų intelektualai. Keliose valstybėse kilo neramumų: Neapolyje demonstrantai reiškė norą „daryti taip kaip prancūzai", Pjemonte minios skandavo: „Tegyvuoja Prancūzija!" Intelektualams kultūrinių motyvų jau nebepakako ir jie pasisakė už politinį Italijos atgimimą. Šią jauseną simbolizavo Pjemonto dramaturgas

Vittorio Alfieri, vieną savo darbų dedikavęs „Amerikos išlaisvintojui“ Georgui Washingtonui. Intelektualai spausdino konstitucijų projektus, palaikė prancūzų idėjas, o Masonų ložes keitė Jakobinų organizacijomis. Revoliucijos sukelti neramumai parėmė intelektualų veiklą, aštrindami ekonominę krizę: kilo kainos, didėjo prekybos sunkumai, o augant ginklavimosi išlaidoms, vis labiau slėgė finansinė našta. Maža to, vyriausybės į įvykius Prancūzijoje reagavo apribodamos reformų politiką, sudarydamos sąjungą su Bažnyčia ir slopindamos opoziciją. Intelektualai ir vyriausybės pasuko konfliktų keliu, tačiau prancūzų revoliuciniais principais vadovaudamiesi italai be pagalbos iš išorės nedaug tegalėjo pažengti pirmyn.

Valstybės valdymo menas revoliucinėje epochoje

1792 metais prasidėję Prancūzijos didžiosios revoliucijos karai nutraukė ilgą taiką tarp Prancūzijos ir Austrijos, kurios dar kartą susikovė dėl valdžios Italijoje. Tačiau ši kova pasižymėjo vienu svarbiu skirtumu. Revoliucijos išsigandę italų monarchai nesiderėjo dėl naudos sau, o prisišliejo prie Austrijos. Nors prancūzai stengėsi išsaugoti pjemontiečių paramą, ši valstybė greitai sudarė sąjungą su Austrija. Trumpai tariant, Pjemontas atmetė savo strateginį pranašumą ir leidosi Austrijos diplomatiškai išnaudojamas. Neapolis ir Toskana mieliau būtų likusios neutralios, bet į karą jas įstūmė britai. Prancūzų politika blaškėsi tarp tradicinių diplomatinių iniciatyvų ir revoliucinių tikslų. Kol prancūzų veikėjai italų nepasitenkinimą mėgino paversti revoliucija, jų vyriausybė veikė, revoliucinį įkarštį išnaudodama ekspansionistiniams tikslams.

Pagrindinė šių įvykių priežastis buvo pačios Prancūzų revoliucijos kursas. „Nuosaikusis“ Revoliucijos etapas baigėsi 1792–ųjų pabaigoje, kai Prancūzija jau kariavo beveik su visa Europa. Po to sekė radikalusis laikotarpis, kai jakobinai užėmė valdžią ir išbuvo joje iki 1794 metų liepos–rugpjūčio, kol Prancūzų revoliucinio mėnesio Termidoro metu valdžią jie prarado. Prancūzai savo vyriausybės struktūrą pertvarkė 1795 metais, suformuodami Direktoriją (vyriausybę, kurią sudarė penki dviejų tarybų išrinkti direktoriai). Šie pasikeitimai teigiamai veikė Italiją. Direktorija laikėsi konservatyvaus vidaus politikos kurso ir Prancūzų revoliucijos idealus naudojo prancūzų įtakai plėsti užsienyje. Tokia politika sudarė prielaidas kovai su italais, kurie ir pralaimėjus jakobinams Prancūzijoje liko šiems ištikimi ir neapkentė prancūzų ekspansionizmo. Be to, Prancūzija ir konservatyvios Europos valstybės, sudariusios koalicijas, valdant Direktorijai kariavo toliau. Šie konfliktai stipriai paveikė Italiją, nes pirmiausia prancūzai įsiviešpatavo pusiasalyje, po to buvo nugalėti, vėliau vėl sugrįžo keleriems metams iki galutinio pralaimėjimo. Šiuos įvykius atspindi Prancūzų revoliucijos ir Napoleono laikais Italijoje sudaryta nesuskaičiuojama daugybė teritorinių sutarčių.

1792 metais kilus karui, prancūzai nedelsiant okupavo Savoją ir Nicą, bet vėliau prancūzų armija nusilpo. Tačiau 1796–ųjų kovo mėnesį Napoleonas Bonapartas iš anksčiau Genujai priklausiusios Korsikos salos tapo italų fronto vadu. Balandžio 12–ąją jis pradėjo kampaniją, pralaužusią priešo fronto liniją, sumušė pjemontiečius ir išvijo iš Italijos austrus. Prieš pasirašant Campoformio taiką 1797 metais, iki Vienos jam buvo likę šimtas vienuolika kilometrų. Austrams pralaimėjus, turėdamas nemažą autonomiją nuo silpnos Direktorijos, Napoleonas kontroliavo visą pusiasalį.

Italų jakobinai

Užkariautojai prancūzai Italijoje atliko daugybę sudėtingų ir nuolat besikaitaliojančių teritorinių pertvarkymų. Jie įkūrė keletą Direktorijos valdomų respublikų (kaip ir Prancūzijoje nuo 1795 iki 1799 metų), į kurias įėjo ankstesnių skirtingų valstybių teritorijų dalys. Taip daugelis italų įgijo vertingos patirties gyventi, dirbti ir valdyti drauge.

Šiaurėje Napoleonas įkūrė trumpai gyvavusias Cispadanės (ją sudarė Bolonijos ir Feraros Popiežiaus legacijos bei Modenos karalystė) bei Transpadanės (ją sudarė Milano ir Mantujos karalystės) respublikas, vėliau sujungtas į Cizalpinės respubliką. 1797–ųjų spalyje Cizalpinės respublika dar išplėsta, prijungiant tris su puse milijono gyventojų, kurie anksčiau buvo keleto skirtingų valstybių subjektai. Prancūzai Genują reorganizavo į Ligūrijos respubliką, o 1798 metų vasarį popiežiaus valdas, jį patį ištrėmus, įjungė į Romos respubliką. Paskutinis žingsnis išprovokavo austrų ir britų palaikomų neapoliečių puolimą, pasibaigusį Burbonų pralaimėjimu. Karališkoji šeima pabėgo į Siciliją, o 1799–ųjų sausio mėnesį buvo įkurta Neapolio respublika.

Nepaisant radikalių jakobinų pakeitimo nuosaikia Direktorija Paryžiuje, šiuo laikotarpiu pusiasalį buvo persmelkusi jakobinų įtaka. Iš tiesų garsūs mokslininkai – nuo italo Giorgio Vaccarini iki anglų istoriko Stuarto Woolfo – sutinka, jog ištikimi italų jakobinai respublikonai, arba „patriotai“, Italijos politinio ir socialinio atgimimo klausimą kėlė, reikalaudami vienybės, nepriklausomybės ir respublikos. Giorgo Candeloro tvirtino, jog panitališkasis „jakobinų–patriotų“ judėjimas, susiformavęs nuo 1789 iki 1795 metų ir iškėlęs Italijos problemą kaip politinę, – tai „revoliucinė“ raida.

Todėl Prancūzų revoliucijos įtaka Italijai negalėjo būti tolygi, kadangi prancūzai vidaus ir politiniais sumetimais neskatino revoliucijos Italijoje. Vadinasi, nors šios epochos respublikas ir stipriai veikė Prancūzija, joms buvo būdingas ne paprastas „satelito“ statusas, o svari intelektualinė nepriklausomybė, politinės autonomijos laipsnis ir sudėtingi santykiai su „revoliucijos tėvyne“.

Pavyzdžiui, dar prieš nukariaujant prancūzams, Pjemonto jakobinai su Filip-

po Buonarroti rengė sąmokslą. Pizos universitete baigęs teisę Buonarroti, buvęs prancūzų jakobinų vyriausybės pareigūnas bei Gracchuso Babeufo komunistinės „lygiųjų konspiracijos" 1796 metais dalyvis, devynioliktojo šimtmečio pradžioje taps vienu žymiausių Europos sąmokslininkų. Buonarroti su savo draugais italais planavo Pjemonto sukilimą, įgysiantį daugelio paramą, nes jis būsiąs nukreiptas prieš feodalizmą ir – kaip pirmą visos Italijos išlaisvinimo žingsnį – įkursiąs respubliką.

Šis planas žlugo, nes sąmokslininkus Paryžiuje suėmė, o Napoleonas greitai žengė pirmyn. Politinės patirties prasme italams sąmokslas buvo naudingas, tačiau jo atgarsiai Prancūzijos politikoje Italijos atžvilgiu – neigiami, nes italus paženklino radikalių Babeufo pasekėjų žyme. Likimo ironija, prancūzų pareigūnai priėjo prie išvados, jog Italijos nedera „respublikoninti", nes, girdi, italų jaunimas, „sujaudintas ir susiviliojęs iš mūsų pasiskolintomis idėjomis, ... nori viską sujudinti, nežinodamas kaip, neapskaičiavęs savo išteklių, neturėdamas jokių aiškių ir gerai pasvertų minčių apie tai, ką nori sukurti". Debatuose apie Italijos ateitį, kuriuose jakobinai reikalavo nepriklausomos ir suvienytos Italijos respublikos, Direktorija palankiau vertino konservatyvias idėjas ir į pusiasalį žvelgė kaip į sritį, kurią reikia ekonomiškai išnaudoti, kad ši padengtų Prancūzijos karų išlaidas. Faktiškai po pradinės proprancūziškos euforijos šis požiūris daugelį italų privertė nuo prancūzų nusigręžti ir paremti kontrrevoliucinį 1799–ųjų judėjimą.

Napoleono politiniai siekiai taip pat pasirodė besą lemiami. Karinė sėkmė jam suteikė daug laisvių nuo Paryžiaus ir jis pasinaudojo jomis paramai įgyti. Tai reiškė, jog italams buvo suteikta šiek tiek laisvės diskutuoti svarbiausiais klausimais, neleidžiant tų idėjų paversti veiksmais. Tuo pat metu Napoleonas kontroliavo nukariautas sritis, kišosi į respublikų vidaus reikalus ir jas varžė, kad užsitikrintų nuolatinę Italijos priklausomybę nuo Prancūzijos. Pats akivaizdžiausias šios politikos pavyzdys buvo Napoleono sprendimas padovanoti Venecijos respubliką austrams, nors italų patriotai ir protestavo.

Todėl prancūziškai revoliucingoje Italijoje įgyvendinti italų jakobinų idėjas galimybių buvo mažai; ir vis dėlto jų įtaka ateičiai buvo reikšminga.

Kokiais klausimais buvo diskutuojama?

Nors nuomonės skyrėsi dėl proceso, sudėties ir būsimos politinės suvienytos Italijos struktūros, jakobinai niekada neabejojo visišku savo įsipareigojimu suvienytai, nepriklausomai Italijai. Jie taip pat tikėjo, kad prancūzų revoliuciniai idealai išlaisvins Italiją ir atgaivins jos visuomenę, tačiau šiuos idealus pripažino pačiu radikaliausiu Prancūzų revoliucijos laikotarpiu, kuris Prancūzijoje jau buvo pasibaigęs. Italų jakobinai be išlygų tikėjo švietimu kaip priemone pašalinti Bažnyčios įtaką ir formuoti egalitarinę visuomenę; o kaip svarbiausią savo šalies ateičiai jie įsivaizdavo mažą, nepriklausomą, pasiturinčių valstiečių klasę. Tačiau kaip suformuoti tokią klasę ir kaip panaikinti skurdą? Debatai šiuo klausimu buvo labai karšti, kaip ir Prancūzijoje. Jakobinas Melchiorre Gioia pasisakė už Bažnyčios

valdų suskaldymą ir išdalijimą vargingiesiems; kiti norėjo žemę dalyti po lygiai, apmokestinti didžiausias pajamas arba išnaikinti skurdą. Visi parėmė valstybės ketinimą padėti varguoliams...

Šiame kontekste italų jakobinai karštai diskutavo apie jų laikraščiuose dažnai mirgančio termino *demokratija* prasmę. Jiems demokratija ir respublikonizmas buvo neatsiejami. Negana to, pirmenybę jie teikė atstovų vyriausybei, o ne labiausiai prancūzų jakobinus veikusio mąstytojo Rousseau priesakams, sutikdami su nuosaikiu politikos filosofu Charlesu Louisu Montesquieu. Nors jakobinų idėjos buvo tapatinamos su totalitarizmu, kai kurie apžvalgininkai šiame „jakobinų trijų metų laikotarpyje" mato „italų demokratijos sukūrimo" (iš pradžių šis terminas taikytas gerokai vėlesniam laikotarpiui) ištakas.

Tačiau italų jakobinų idėjos jau 1797–aisiais patyrė sunkumų. Už Italijos išlaisvinimą ir atgimimą bei už humaniškumą pasisakąjakobinai ragino prancūzus pasitraukti iš jų šalies, kad revoliucija galėtų vykti suvienytoje respublikoje nesikišant užsieniui. Napoleonas į tai atsakė, numalšindamas patriotus šalininkus ir organizacijas. Iki 1798 metų aktyviausi jakobinai išbėgo iš radikalų centro – Lombardijos ir, persikeldami į Romą bei Neapolį, pripažino pralaimėjimą.

Ankstyvosios respublikos

Prancūzų suformuotų respublikų plėtotė atspindėjo blogai padalytos Italijos padėtį. Prancūzijos vyriausybė ir galiausiai Napoleonas kaip priešus kartu sumaišė ir pasisakančius už senąją tvarką „reakcionierius", ir „anarchistus" jakobinus, reikalaujančius radikalių pokyčių ir Italijos vienybės. Maža to, prancūzų kantrybę bandė painūs besivaržantys Italijos miestų ir regionų reikalavimai, kaip ir italų mėginimai vykdyti nepriklausomą politiką, kurios tikslas – remti patriotinius siekius. Iki šiol tiesioginis prancūzų tikslas buvo gauti iš italų pinigų – siekiant finansuoti karus, priversti respublikas suformuoti savas armijas, kad jos tarnautų prancūzų tikslams, ir imti mokesčius, kad būtų apmokėta už Italijos teritorijoje dislokuotą prancūzų kariuomenę.

Prancūzai formavo nuosaikias vyriausybes, kurios laikytųsi tokios pat nuosaikios politikos. Kai Cispadanės respublika Šiaurėje pasirodė nesuvaldoma, Napoleonas ją panaikino, jos teritoriją pertvarkė ir įkūrė Cizalpinės respubliką. Šios ir kitų respublikų struktūra atspindėjo prancūzų vyriausybės struktūrą: vykdomąją valdžią sudarė penki direktoriai, o įstatymų leidžiamąją – dveji ribotu balsų skaičiumi renkami rūmai. Griežta administracinė centralizacija taip pat buvo importuota iš revoliucinės Prancūzijos, o aukščiausio rango valdininkus skyrė pats Napoleonas. Tačiau jis vis tiek susidūrė su stipria demokratų, kuriuos veikė prancūzų jakobinų idealai, opozicija, reikalavusia tokių socialinio teisingumo priemonių, kaip kainų kontrolė ir progresyvinis mokestis.

Cizalpinės respublikos širdyje – Milane didžiulių prancūzų mokesčių ir Napoleono priešiškumo sukelta finansinė krizė nugalėjo demokratinius reikalavimus, tačiau buvo imtasi tam tikrų, panašių į ankstyvosios Prancūzų revoliucijos, reformų – tai: feodalizmo, dešimtinių bei vyriausiojo sūnaus teisės į nekilnojamąjį turtą panaikinimas; Bažnyčios žemių konfiskavimas; civilinės santuokos įvedimas; vyrų ir moterų lygybės paskelbimas. Kaip ir Prancūzijoje, šios priemonės buvo palankios ir viduriniajai klasei, ir valstiečiams.

Nuosaikesni jakobinai pietiečiai pasiekė kiek kuklesnių rezultatų. Romoje jakobinai galėjo veikti tiesiog per savo politinius klubus ir laikraščius, o Neapolyje prancūzai demokratiškesnius vadovus greitai pašalino. Iš tiesų nesėkmė Neapolyje diegiant žymesnes reformas, išskyrus vyriausiojo sūnaus teisę į nekilnojamąjį turtą, Partenopėjos respublikai reiškė didelę nelaimę.

Kontrrevoliucija

Kadangi visapusiškai galinga Prancūzijos padėtis sugriovė valstybių pusiausvyrą, 1799 metais Europoje atsinaujino karas. „Antrosios koalicijos" sąjungininkai siekė sumažinti Prancūzijos valdžią Italijoje. Kartu paprastus žmones įsiutino revoliucinis antiklerikalizmas ir tai, kad prancūzai ėmė didžiulius mokesčius, grobė turtus ir meno vertybes bei tapatino italų jakobinus su proprancūziškaisiais išdavikais. Visi šie dalykai ir populiarias, ir reakcines jėgas skatino aktyviai priešintis prancūzų okupantams bei juos palaikantiems italams.

Ryškiausiai šie įvykiai pasireiškė Neapolyje. 1799 metų sausio 22 dieną paskelbus Partenopėjos respubliką, Neapolyje greitai buvo suformuota prancūzų pavyzdžio valdžia, tačiau feodalizmą panaikinąs įstatymas įdiegtas tik balandžio 25–ąją, kai valstiečiai prieš ją jau buvo sukilę. Šis delsimas pasirodė besąs respublikai pražūtingas.

Sausio mėnesį kardinolas Fabrizio Ruffo jau buvo suorganizavęs *Armata cristiana e reale*, taip pat vadinamąją Šventojo tikėjimo armiją (*Sanfedista*) – Neapoliui perimti. Jis apsistojo Kalabrijoje ir, naudodamasis aklu valstiečių tikėjimu, lojalumu karaliui bei neapykanta mokesčiams, išprovokavo visuotinį sukilimą prieš respubliką. Speciali valstiečių žygio daina skelbė juos skatinusius motyvus:

Trata būgnai –
Tegyvuoja mažieji;
Dunda tamburinai –
Varguoliai sukilo.
Skamba varpai –
Tegyvuoja liaudis;
Griežia smuikai –
Mirtis jakobinams.

O dėl prancūzų revoliucinių principų, tai dainavo taip:

Prancūzai atėjo
Ir mus apmokestino;
Liberté ... egalité
Tu apvagi mane
Aš – tave!

1799 metų balandyje austrų pergalės Lombardijoje prancūzų kariuomenę įstūmė į keblią padėtį, ir ji iš Neapolio pasitraukė, palikdama Neapolio jakobinus rūpintis pačiais savimi. Ruffo žygiavo į šiaurę ir po didvyriško pasipriešinimo užėmė sostinę. Istorikas R. M. Johnstonas rašė: „Lazzaroni (žemesniosios klasės) skerdė beginklius vyrus, moteris ir vaikus šimtais". Po didvyriško pasipriešinimo patriotai pasirašė kapituliacijos aktą, garantuojantį jiems gyvybes. Tačiau liepos mėnesį, spaudžiamas anglų admirolo Horatio Nelsono ir karalienės Marijos Karolinos, karalius Ferdinandas IV vienašališkai paskelbė šį susitarimą negaliojančiu. Visos Europos pasmerktu sprendimu atstatytoji vyriausybė išžudė Neapolio inteligentijos žiedą taip negailestingai, kad atminty tai liko iki šių dienų.

Neapolio kontrrevoliucija, kaip žymiausias tokio pobūdžio įvykis, turėjo svarbių pasekmių ir kelia įdomių klausimų. Svarbiausias klausimas: kodėl revoliucinės vyriausybės nerėmė liaudis? Atsakymas veikiausiai būtų – nesėkmė bandant greitai panaikinti feodalizmo liekanas ir nepakankamas liaudies jausmų įvertinimas; svarbus buvo ir Ruffo sugebėjimas manipuliuoti religiniu valstiečių atsidavimu ir neapykanta užsieniečiams bei dideliems mokesčiams. Pasak klasikinio Vincenzo Cuoco kontrrevoliucijos įvertinimo, patys intelektualai priėjo prie išvados, kad žmonės buvo suklaidinti ir kad egzistavo „dvi tautos, padalytos dviejų skirtingų klimatų ir dviejų istorijos šimtmečių". Be to, „niekur kitur monarchas niekada nėra nuteisęs kalėti, myriop ar ištremti – prelatų, bajorų, generolų, admirolų, rašytojų, mokslininkų, poetų, filosofų, teisininkų ir didikų – intelektualinio ir dvasinio šalies žiedo". Ferdinando veiksmus paaiškina kerštas ir noras sunaikinti būsimas revoliucijas, o Nelsonas, troškęs ne tik padaryti įspūdį savo meilužei, dar siekė ir užgniaužti prancūzų įtaką bei užtikrinti ateityje britų valdžią Neapolyje ir strateginiuose jo uostuose.

Galiausiai – pasekmės. Per trumpą Partenopėjos respublikos gyvavimo laiką kultūra klestėjo. Laikraštyje *Monitore napolitano* – tame svarbiausiame intelektualių diskusijų katile – tokie jakobinai, kaip Eleonora De Fonseca Pimentel, viena ryškiausių reakcijos aukų, analizavo Neapolio sąlygas ir polemizavo esminių reformų klausimu. Respublikonai taip pat svarstė visos Italijos likimą. 1799–ųjų biržely, susitarus su italais įvairiose pusiasalio dalyse, nedraugingam prancūzų Direktoratui buvo įteiktas kreipimasis paskelbti „vieningą, nedalomą ir nepriklausomą Italijos respubliką". Vėlesni pareiškimai kaip prancūzų pralaimėjimo Italijoje priežastį nurodė jų nesugebėjimą pasiekti šio tikslo.

Filosofas ir istorikas Benedetto Croce pabrėžė nepavykusių kilnių eksperi-

mentų, kuriuos pašventino tragiškas pralaimėjimas – tiesioginė skatinanti istorijos jėga – svarbą. Jis tvirtino, jog dėl šios priežasties Neapolio patriotų žudynės turėjo ilgalaikių teigiamų pasekmių visam pusiasaliui. Pietuose jos „sukūrė revoliucinę tradiciją ir mokė pavyzdžiu" bei privertė Neapolio monarchiją pasiremti plebėjais „transformuojant Švietimo laikotarpio Burbonų Karolio monarchiją į vargšų monarchiją", pasibaigusią 1860–aisiais. Jos išmokė šiuolaikinius italų liberalus nepasitikėti užsienio vyriausybių pažadais. O svarbiausia – „buvo pasėta Italijos vienybės sėkla", verčianti italus suvokti, jog revoliucinį judėjimą reikia grįsti labiausiai „išauklėtų" klasių iš visų Italijos dalių bendradarbiavimu.

Prancūzų valdomą šiaurinę Italiją 1799 metais užpuolė jungtinės austrų–rusų jėgos, ir visur, ypač Toskanoje bei Lombardijoje, buvo galima aptikti į Neapolio kontrrevoliuciją panašių požymių. Nors kai kurios ankstyvosios Prancūzų revoliucijos reformos buvo įdiegtos, Direktorato politika Italijoje buvo pasmerkta. Prancūzų vyriausybės grobuoniškumas atstūmė žmones, o prancūzų priešiškumas Italijos suvienijimo idėjai sumenkino lojalumą Prancūzijai.

Napoleonas Italijoje

Direktorijos vidaus politika ir nesėkmės užsienyje sukėlė briumero 18 (1799 metų lapkričio 9–oji) perversmą, atvedusį į valdžią Prancūzijoje Napoleoną Bonapartą. Jo itališka kilmė ir atvirai reiškiamas domėjimasis Italija ateityje žadėjo remti Italijos suvienijimą. Prancūzų valdovas neketino toleruoti nepriklausomybės, bet jo retorika sustiprino tautinius Prancūzų revoliucijos idealus. Be to, sujungdamas Italiją į keletą valstybių, jis sujungė buvusius skirtingų politinių regionų gyventojus ir suteikė galimybę drauge dirbti. Kartu su prancūzų reformomis tokia raida suformavo veiksmingesnę, prie senųjų režimų neprisišliejusią politinę klasę, suvaidinsiančią svarbų vaidmenį ankstyvajame risordžimente. Kokybinį Italijos vienybės idėjos šuolį pirmyn Napoleono laikotarpiu paaiškina išaugusios ekonominės galimybės, kurias sukūrė plačiau atvertos rinkos bei kovos toje pačioje armijoje po ta pačia vėliava patirtis.

Tačiau apdairūs istorikai apsvarstys ir neigiamus aspektus. Nors vietinės valstybės stengėsi išreikšti nepriklausomą politiką, pusiasalis taip ir liko užkariauta žemė, teturinti pavaldinio vietą Napoleono imperijos plane. Ekonomines galimybes ribojo būtinybė subsidijuoti prancūzų karines išlaidas ir jų pramonei palankią „Kontinentinę sistemą". Ir nors armijos gali išreikšti nacionalinės šlovės jausmą, šaukimas į armiją, išlaidos, žuvusieji ir pripažinimas, kad italų kareiviai kovėsi už svetimus tikslus, kėlė neapykantą.

Atėjęs į valdžią Napoleonas ėmėsi užsienio reikalų. Marengo mūšyje 1800–ųjų birželio 14 dieną šiaurinėje Italijoje jis sumušė austrus. Tolesnės pergalės privertė Austriją sudaryti Luneville'o sutartį (1801 metų vasario 9 d.), kuria pripažįstama

prancūzų valdžia pusiasalyje. Po to iki pat pralaimėjimo Napoleonas Italiją išlaikė savo valdžioje, išskyrus Sicilijos ir Sardinijos salas, kuriose, globojami britų, liko ištremti Neapolio ir Pjemonto karaliai.

Teritorinį pusiasalio pertvarkymą Napoleonas vykdė dviem etapais, nuo 1800 iki 1802 metų ir nuo 1805 iki 1809 metų. Pokyčius padiktavo vien praktiniai sumetimai dėl imperijos kaip visumos, o ne kokios nors Napoleono mintys ar veiksmai apie tęstinumą italų atžvilgiu. Iš pradžių Napoleonas atkūrė senąsias respublikas, po to jas reorganizavo į Italijos respubliką, o save paskyrė prezidentu. Kaip įprasta, prancūzų valdomos valstybės atspindėjo prancūzų valdymo struktūrą, po to, kai Napoleonas pasiskelbė imperatoriumi, jos tapo karalystėmis. Iki 1809–ųjų Napoleono Italija įgavo galutinius kontūrus – Italijos karalystė Šiaurėje, Neapolio karalystė Pietuose, o didžiulės sritys (įskaitant Pjemontą ir Romą) buvo valdomos tiesiogiai – kaip Prancūzijos imperijos dalys.

Italijos respublika ir Italijos karalystė

Šiaurėje, atsisakęs nepavykusių pastangų atgaivinti Cizalpinės respubliką, Napoleonas sukūrė Italijos respubliką (1802). Ir vėl respublikos konstitucija buvo panaši į Napoleono konstituciją Prancūzijoje, suteikusią jam visą valdžią. Napoleonas paskyrė save naujosios respublikos prezidentu, bet viceprezidentu pasirinko žymų nuosaikių liberalių pažiūrų Milano patricijų Francesco Melzi d'Erilį. Šis giliai neapkentė jakobinų ir tvirtai rėmė teisę į turtą bei Italijos nepriklausomybę. Napoleonas suteikė Melzi nemažai autonomijos, tačiau ginčai tarp jų vis dėlto kildavo, nes viceprezidentas rėmė Italijos nepriklausomybę.

Melzi įsteigė valdžios institucijas ir išleido įstatymus prancūzų pavyzdžiu, o kad priverstų juos veikti, pasirėmė turtinga žemvaldžių klase. Reprezentacinės struktūros, sudarytos pagal Napoleono Prancūziją, buvo įsteigtos centre, o prancūziško stiliaus administraciniai vienetai įkurti provincijose. Melzi nuomone, galutinei nepriklausomybei svarbiausia veiksminga valstybės struktūra, tačiau jis nemėgo radikalų ir patyrė sunkumų į aktyvų dalyvavimą įtraukdamas turtuolių klases, nors ekonominė jo politika šiems ir buvo palanki. Jam gana neblogai pavyko suformuoti politikų personalą, tinkamą policiją bei sukurti naują mokesčių sistemą, tačiau jo kritikos baimė slopino veiksmingumą ir leido įsikišti Napoleonui. Taigi nors italai kūrė visapusišką teisėtvarkos sistemą, uždelsus prancūzai įvedė savus įstatymų kodeksus; ši viena pažangiausių Europoje teisėtvarkos sistemų rodė galutinį atotrūkį nuo senojo režimo, tačiau kai kurie dalykai, kaip mirties bausmės sugrąžinimas, sukėlė pasipiktinimą.

Bažnyčios politika taip pat kurstė ginčus. 1803 metais Napoleono taikomas konkordatas, kurį prieš dvejus metus Prancūzija pasirašė su popiežiumi, šiurkščiai pažeidė Melzi švietėjišką Bažnyčios ir valstybės santykių sampratą. Konkor-

datas suteikė daugiau bažnytinės valdžios popiežiui bei kardinolams ir kėlė jų prestižą valstybėje. Susierzinęs Melzi išleido potvarkį, atkuriantį ankstesniųjų įstatymų, kurie jansenistine tradicija pažabojo Bažnyčios valdžią, galiojimą. Taip jis sumažino konkordato poveikį tol, kol Napoleonas nesusipyko su popiežiumi ir nepradėjo su Bažnyčia naujos kovos dėl valdžios.

Melzi samprata apie Italijos armijos vaidmenį taip pat skyrėsi. Jis ir kiti italai nepriklausomą armiją laikė būtina ugdant Italijos nacionalinį sąmoningumą bei puoselėjant nepriklausomybę – būtent tai, ko bijojo Napoleonas. Prancūzų valdovas karinę valdžią pripažino tik kaip imperijos politikos įrankį. Nepaisant daugelio sunkumų – ne paskutinėje vietoje čia buvo vieningumo stoka ir dezertyravimai – Melzi įdiegė karinės prievolės sistemą, ir respublikos armija įgavo pavidalą bei tapo patriotinių aistrų židiniu.

Griežtai saistoma Melzi diplomatija metė iššūkį Napoleonui. Galbūt kaip žingsnį suvienijimo linkme Melzi tikėjosi išplėsti respublikos sienas, ypač Venecijoje, ir įgyvendinti tikslams ėmėsi derybų. Napoleonas šiai veiklai nepritarė ir ją sustabdė. Iš tikrųjų Napoleonas apribojo Melzi galimybes, atsisakydamas leisti Italijos respublikai apsikeisti atstovais su kitomis valstybėmis ir įpareigodamas ją bendrauti per prancūzų diplomatus; negana to, respublikos priklausomybės statusą atskleidė tai, jog prancūzai nė nepasitarę įtraukė ją į karus.

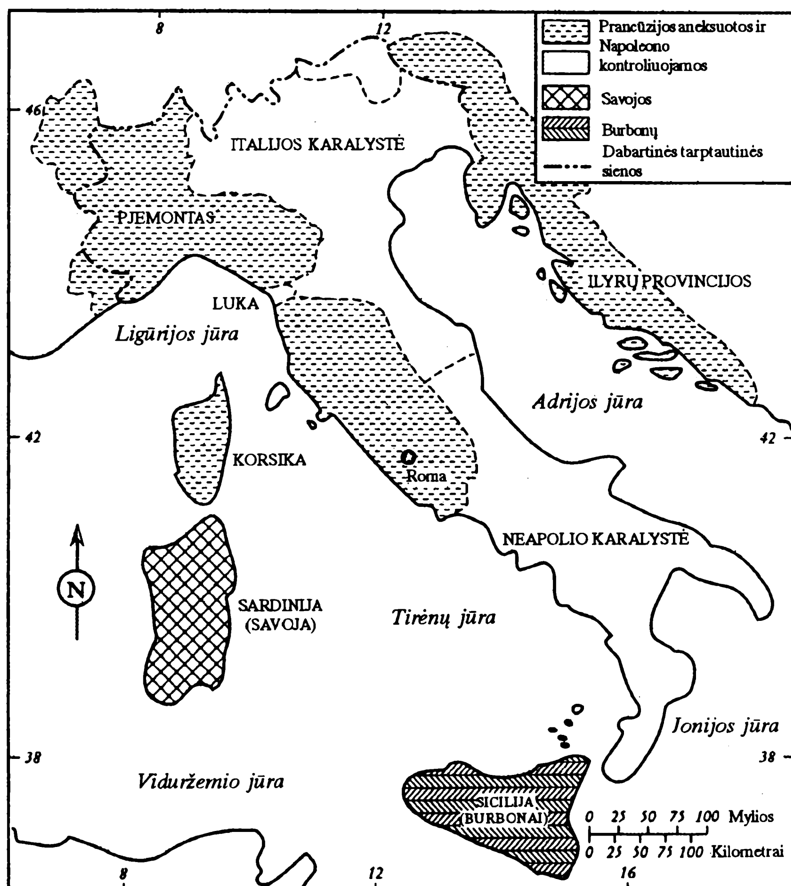
1804 metais Napoleonas pasiskelbė imperatoriumi. Pavaldžioms valstybėms jis taikė vienodas taisykles dar labiau nei anksčiau, o vadovus pašalindavo bent kiek pasipriešinus jo įsakymams. Italijoje jis pertvarkė Italijos respubliką į Italijos karalystę, o vicekaraliumi paskyrė savo posūnį Eugene'ą Beauharnais – kur kas nuolankesnį už nepriklausomąjį Melzi. Prancūziškos institucijos ir politika buvo diegiamos gerokai ryžtingiau nei prieš tai, tačiau karalystės pajungimas Napoleono interesams ir smarkėjantys jo karų tempai šioje struktūroje atvėrė milžiniškus plyšius.

Melzi politika žemvaldžiams buvo labai naudinga. Ji stabilizavo padėtį, leido pigiai įsigyti valstybės žemių ir išlaisvino juos iš jakobinų košmaro. Ir tai ne viskas – žemės ūkio produkcijos kainų pakilimas buvo daugiau nei kompensacija už padidintus mokesčius ir prarastas feodalines privilegijas. Pramoninei ir komercinei buržuazijai daug naudos anešė didelės valstybės be muitų barjerų sukūrimas, svorio ir ilgių suvienodinimas, vieninga valiuta, italų ir prancūzų armijų išlaidos bei naujų kelių tiesyba. Suklestėjo tekstilės ir šilko pramonės, o italų produktai surado rinkas Anglijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje, Austrijoje ir Šveicarijoje.

Napoleono troškimas ekonomiškai pajungti Italijos karalystę Prancūzijai bei jo pastangos sužlugdyti britų ekonomiką draudžiant prekiauti su priešu (Kontinentinė sistema) galiausiai nuslopino šiuos viltingus ekonominius laimėjimus. Prancūzų ekonominė politika sudarė palankias sąlygas prancūzų žemvaldžiams ir buržua, blokuodama Italijos produktų įvežimą į Prancūziją, palengvindama prancūzų gaminių importą ir nutraukdama senuosius prekybinius ryšius su tomis Ita-

lijos dalimis, kurias Prancūzija buvo prisijungusi. Kontinentinė sistema dar labiau sustiprino šios diskriminacijos poveikį – Italijai buvo uždrausta prekiauti su Didžiąja Britanija, ir britai paskelbė blokadą. Kaip ir kitose imperijos dalyse, Kontinentinė sistema sukėlė ekonominę katastrofą, o savininkus ir pirklius nustatė prieš Napoleoną.

Be šių veiksnių, pasipriešinimą kurstė ir prancūzų karinė politika. Teigiamas Italijos armijos poveikis jau buvo pastebimas, bet, kadangi prancūzų imperija ją nuolatos panaudodavo Europoje savo tikslams, taip pat dėl didžiulio žuvusiųjų šauktinių skaičiaus – o dauguma jų buvo valstiečiai – noras tarnauti kariuomenėje blėso. Vėlesniuoju karalystės laikotarpiu italai vis labiau vengė joje tarnauti ir padaugėjo dezertyrų, o tai tik suteikė paskatų banditams, siaučiantiems po šalį.

2 žemėlapis. Napoleono laikų Italija, 1812

Prie šio reiškinio dar prisidėjo žemesniųjų klasių, kurių gyvenimas valdant Napoleonui ne ką tepagerėjo, nelaimės. Iš tiesų konservatyvi tiek Italijos respublikos, tiek Italijos karalystės politika turėjo ir antrąją medalio pusę – sustiprinusi žemvaldžių padėtį, ji stokojo dėmesio vargingiesiems. Nors 1809–aisiais kilo didžiulis maištas, bet, atrodo, žemesniosioms klasėms buvo būdingas tolydžio stiprėjantis „pasyvus laukimas įvykių, kurie anksčiau ar vėliau būtų apsprendę Europos ir Italijos likimus“.

Tokiu požiūriu pasižymėjo ir vidurinioji klasė bei nuosaikieji didikai, kuriems vyriausybės veiksmai visgi davė naudos. Nors būta didžiulės valstybės, galėjusios tapti suvienytos Italijos branduoliu, Napoleono troškimas apsistatyti specialistais, kurie vykdytų įsakymus, nekurdami nepriklausomų programų, sukliudė susiformuoti tokiai reformų partijai, kokia egzistavo aštuonioliktajame amžiuje. Laikui bėgant prancūzų politika nepriklausomybės šalininkams nepaliko nė mažiausios vilties. Kad ir stengėsi Napoleonas įkvėpti jiems entuziazmo per oficialias organizacijas, iš politikos šie pasitraukė.

Taip Napoleono Italijos karalystė tapo sruktūra be turinio, kuriai buvo lemta išnykti drauge su jos kūrėju.

Neapolio karalystė

Pietų Italijoje 1799 metais *lazzaroni* atkurta Burbonų monarchija nubaudė diduomenę, mat tam tikra jos dalis rėmė Partenopėjos respubliką, tačiau neįdiegė žadėtų finansinių reformų ir nepanaikino feodalinės nuosavybės. Monarchijos nesėkmę gaunant masių paramą atspindėjo jos neapibrėžta užsienio politika, atstūmusi didžiąsias valstybes. Dėl neužtikrintos Neapolio padėties Ferdinandą IV Napoleonas paskelbė nuverstu nuo sosto, o 1806–ųjų vasario mėnesį prancūzų armija okupavo sostinę. Karalius su visu savo dvaru dar kartą pabėgo į Siciliją, iš kur kvietė pakartoti 1799 metų sukilimą. Šios pastangos prancūzams kėlė rimtų problemų, nes buvo susijusios su plėšikavimais. Stiprios vyriausybinės pajėgos maištą numalšino, bet banditizmas išliko būdinga šiam regionui problema.

Napoleono brolis Juozapas tapo pirmuoju Neapolio karaliumi prancūzu iki išvykstant 1808–ųjų gegužės mėnesį karaliauti į Ispaniją. Tų pačių metų liepą Juozapą pakeitė prancūzų kavalerijos generolas ir Napoleono svainis Joachimas Miuratas.

Kaip ir šiaurinėje Italijoje, abu prancūzai diegė savas reformas. Iš tikrųjų daugelis šių priemonių, aptartų, bet neįdiegtų Švietimo laikotarpiu, pietinę Italiją paveikė labiau, nei Napoleono režimas turėjo įtakos Šiaurei. Kadangi Pietūs nuo pat pradžių buvo labiau atsilikę, šios reformos negalėjo socialinės Neapolio struktūros prancūzų valdymo laikotarpiu nuo 1806 iki 1814 metų priartinti iki Šiaurės lygio. Ir nors Napoleono reformatoriai – prancūzai ir neapoliečiai – siekė page-

rinti ekonomines ir socialines sąlygas, iš tikrųjų jie priešinosi radikaliems veiksmams modernizuoti Pietų visuomenę.

Kaip įprasta, naujieji valdovai Neapoliui taikė Napoleono įstatymus. Jie įvedė įstatymų kodeksą ir patobulino bei supaprastino finansų sistemą, suteikdami jai modernų pagrindą. Jie panaikino feodalizmą, o daug Bažnyčios žemių konfiskavo ir pardavė buržua bei kitiems turtingiems žemvaldžiams. Nors šie veiksmai pagerino provincijos buržuazijos dalią, tačiau nemodernizavo Pietų žemės ūkio. Pietuose valstiečiai kaip buvo, taip ir liko vargšai, o žemės paklausa išliko pagrindine regiono problema.

Atrodo, jog, nepaisant šių problemų, Napoleono režimas Neapolyje sukėlė kur kas veržlesnę reakciją nei Šiaurėje. Kad sustiprintų savo valdžią, valdovai siekė kompromiso su pagrindiniais Neapolio veikėjais, suteikdami jiems svarbius vyriausybinius postus. Valdant Napoleono broliui Juozapui, valdžioje buvo prancūzų dauguma, o karalius griežtai laikėsi Napoleono politikos. Tačiau Miuratas pirmenybę suteikė neapoliečiams, įgijo pusiau autonomiją nuo Napoleono ir siekė nepriklausomybės. Jis subalansavo biudžetą, padėjo pramonei, skatino švietimą ir svarbiausia suformavo gerai parengtą armiją, iš kurios kilo daug būsimų patriotų. Jis taip pat užmezgė ryšius su patriotais, vildamasis suvienyti Italiją.

Rezultatas – kitaip nei šiaurinėje Italijoje, Napoleono Neapolyje susiformavę politikai „neiškrito“ iš politikos. Priešingai, jie dar labiau sukruto, vildamiesi aktyviau dalyvauti vyriausybės veikloje, net įstojo į daugelį šiuo laikotarpiu susikūrusių slaptų organizacijų. Miuratas priešinosi veiksmingo parlamento sukūrimui, tačiau jo troškimas gauti daugiau autonomijos Neapoliui, o vėliau parama Italijos nepriklausomybei tapo svarbia kovos priežastimi. Nepaisant visų Neapolio karalystės silpnų vietų, šiuo laikotarpiu ji išlaikė gyvą Italijos vienybės ir nepriklausomybės idėją.

3 *Pirmasis karas už Italijos vienybę*

Iki 1812–ųjų – Napoleono įsiveržimo į Rusiją – jis visoje imperijoje patyrė pasyvų arba tiesioginį pasipriešinimą. Ispanijoje liepsnojo partizaninis karas, o Italijoje plačiai išplitęs nepakantumas Napoleono tvarkai apėmė visus regionus ir visas klases. Kontinentinė sistema smaugė viduriniąją klasę, kurią Napoleono ekonominės reformos iš pradžių skatino; jo noras suburti lojalius, apolitiškus funkcionierius ir antipatija asmenims su potencialiomis politinėmis programomis atstūmė jo socialinio stabilumo politikos grindėjus – turtingą buržuaziją ir didikus; jo kova su Bažnyčia baigėsi popiežiaus areštu ir atstūmė dvasiškius. Didelių mokesčių ir žemvaldžiams palankios politikos nustekentus valstiečius toliau slėgė šaukimas į būtinąją karinę tarnybą ir daugybė Napoleono karų aukų.

Vis dėlto prancūzų reformos ir italų reakcija į jas gerokai prisidėjo skleidžiant vienybės ir nepriklausomybės principus pusiasalyje. Italija išliko kaimo kraštu, valstiečiai beraščiai, o daugelis italų stokojo nacionalinio sąmoningumo, tačiau anksčiau troškimas susivienyti buvo įsišaknijęs tik tarp radikalų ir įtakingų intelektualų, o dabar aprėpė bent jau pusę viduriniosios klasės ir greit pasuks savarankiško gyvenimo vaga. Kurdami nesvarbu kokio priklausomybės laipsnio valstybes, prancūzai ugdė italų tautinę sąmonę. Nors būtų neteisinga sakyti, jog troškimas susivienyti buvo plačiai tarp italų paplitęs, bet iki 1812–ųjų jie suvokė, kad didesnė teritorija duotų daugiau ekonominės naudos ir kad prancūzai užkariautą Italiją išnaudoja savais tikslais. Bent jau intelektualams šuolis nuo šių svarstymų iki reikalavimo susivienyti nebus didelis.

Slaptų bendrijų kūrimas

Kadangi Napoleono policinė sistema apsaugojo nuo atviros opozicijos, tai italai kūrė slaptas bendrijas. Išsirutuliojusios iš aštuonioliktojo šimtmečio

laisvųjų masonų, šios bendrijos buvo skirtingų politinių pakraipų, skirtingos struktūros ir laikėsi skirtingų ritualų, tačiau po 1794–ųjų tapo konspiracinėmis. Pirmiausia ši veikla pasireiškė Prancūzijoje, kur tokios grupės troško atgaivinti arba jakobinus, arba monarchiją. Italijoje dar egzistavo ir reakcinės bendrijos, tačiau ypatingos svarbos yra tautinės–patriotinės draugijos, mat iš jų iškils daug aktyvių kovotojų už Italijos suvienijimą. Ypač aktyviai pasireiškusios Napoleono valdymo laikotarpiu Pietuose, jos buvo pirmosios plačiai paplitusios įtakingos grupės, propaguojančios nepriklausomybę ir konstituciją.

Šioms slaptoms liberalioms grupėms, kuriose, nepaisant įprastai neaiškių programų, vyravo respublikos, Buonarroti ir Prancūzų didžiosios revoliucijos idėjos, pradžią davė 1802 metais panaikintos Spindulingųjų draugijos nariai. Didžiausia iš šių organizacijų buvo anglininkai (*carbonari*), dėl milžiniškos ir Juozapui Bonapartui, ir Miuratui tarnavusio prancūzų pareigūno veiklos aktyviausiai besireiškią Pietuose. Iš tikrųjų karbonarų veiklos pradžioje Miuratas ir jo vyriausybė palaikė su jais ryšius; jie nutrūko tik 1813–1815 metais, kai, paveikti britų agentų, kurstančių prieš prancūzus, karbonarai pareikalavo liberalios konstitucijos, kurią leisti Miuratas atsisakė, neva kad ši nesusilpnintų jo valdžios.

„Grynųjų italų" nesėkmė

Iki 1812–ųjų gruodžio paaiškėjo Napoleono pralaimėjimo Rusijoje priežastys. Pavyzdžiui, iš 27 000 Italijos karalystės armijos vyrų išliko 1000. Ši tragedija paaštrino prieš Napoleoną slypėjusį nusistatymą ir sustiprino augantį nepriklausomybės jausmą. Bet įkūnyti šią viltį kliudė daug neigiamų veiksnių.

1812 metais britai privertė Burbonus priimti Sicilijoje konstituciją. Šis žingsnis parėmė klaidingą tvirtinimą, jog reakcionieriai yra už konstituciją ir nepriklausomybę. Be to, nors slaptos draugijos troško konstitucijos, joms stigo tiksliai suformuluotos programos ir darnios organizacijos. Jos buvo išvargintos karo ir apimtos nepasitikėjimo, kurio, turint omenyje jų slaptą kilmę, ir negalėjo viltis nugalėti. Tokiomis aplinkybėmis patriotai pirmą kartą susidūrė su problema, kuri kartosis risordžimento laikotarpiu: kaip panaudoti suformuotą valstybę – ir jos biurokratiją, armiją bei diplomatiją – savam Italijos suvienijimo tikslui.

Šiaurėje patriotinis judėjimas buvo ypač susiskaldęs. Grafo Federico Confalonieri vadovaujamų „grynųjų italų" programa buvo visai nereali. Napoleonui pralaimint jie tikėjosi pašalinti prancūzų įtaką, gauti britų paramą, kad apsisaugotų nuo austrų valdžios grįžimo, ir įgyti Italijos karalystei nepriklausomybę, priimant bet kurį sąjungininkams priimtiną karalių. Kai Napoleonas atsistatydino, Eugene'o Beauharnais šalininkai sušaukė Senatą, vildamiesi prašyti visų sąjungininkų pripažinti jį nepriklausomos karalystės suverenu, tačiau senatoriai atsisakė. Nepaisant šios kliūties, Eugene rengėsi pasiskelbti karaliumi, sukeldamas masinį

Confalonieri ir jo draugų vadovaujamą maištą. Austrija pasinaudojo šiuo pretekstu. Kai austrai įžygiavo į Lombardiją, nusiminęs Eugene sritį perdavė jiems.

Kadangi britų pareigūnai palankiai vertino Lombardijos nepriklausomybę, Confalonieri kreipėsi į užsienio reikalų ministrą lordą Castlereaghą, kad šis paremtų nepriklausomą ir konstitucinę Šiaurės Italijos santvarką. Saistomas sąjungos su austrais, Castlereaghas atsisakė. Jo pareiškimas, kad lombardams nėra ko bijoti „tėviškos Austrijos vyriausybės“, išprovokavo Confalonieri įžūlų pareiškimą, girdi, italai niekados nepriims austrų valdžios. 1814–ųjų birželio 12 dieną Austrija oficialiai aneksavo Lombardiją, taip pranešdama apie greitą „grynųjų italų“ pralaimėjimą.

Miuratas ir karas už vienybę

Kaip ir princas Eugene, Joachimas Miuratas kovėsi Rusijoje Napoleono pusėje, tačiau kitaip nei Eugene, Miuratas kritikavo Napoleoną ir, nepaisant kai kurių svarstymų pasukti prieš imperatorių, buvo tvirtai pasiryžęs išlaikyti savo sostą Neapolyje. Nesėkmingo žygio į Rusiją pabaigoje 1812–ųjų gruodyje Napoleonas savo sumuštą armiją paliko Miurato atsakomybei, o pats išvyko į Prancūziją šaukti naujos kariuomenės; tačiau Miuratas, trokšdamas pats valdyti savo karalystę tokiu subtiliu diplomatiniu momentu, staiga perdavė šį įsakymą Eugene’ui ir sugrįžo į Neapolį.

Miuratas jau kuris laikas tolo nuo Napoleono. Savo Neapolio patarėjų paveiktas, karalius Joachimas atsilaikė nediegęs imperatoriaus įsakymų, jei jie buvo netinkami neapoliečiams. Negana to, tuometinis apžvalgininkas Pietro Colletta paliudijo, jog šie patarėjai jau buvo įtikinę Miuratą, kad jam derėtų vykdyti politiką, palankią Italijos nepriklausomybei ir galbūt vienybei. Siekdamas išlikti Italijoje kaip nepriklausomas valdovas, pralaimėjus Napoleonui, Miuratas inicijavo derybas su austrais ir britais.

Derybos tęsėsi ilgai, o klumpantis Napoleonas išliko pakankamai stiprus, kad priverstų Miuratą padėti Eugene’ui šiaurinėje Italijoje. 1813–ųjų rugpjūtyje Miuratas pakluso, tačiau – be savo armijos ir dar paliko žmoną Caroline (Napoleono seserį) tęsti derybų su sąjungininkais. Napoleonui pralaimėjus Leipcigo mūšyje 1813–ųjų lapkritį, Miuratas grįžo į Neapolį ir gruodžio bei sausio mėnesiais užėmė Toskaną ir dideles Popiežiaus sričių dalis. Susierzinę dėl Miurato diplomatinių ir karinių veiksmų, tačiau susirūpinę tebesitęsiančiu Napoleono pasipriešinimu, sąjungininkai pagaliau susitarė su Miuratu. Austrija pripažino jį Neapolio karaliumi ir pažadėjo teritorinių nuolaidų popiežiaus sąskaita; savo ruožtu Miuratas atsisakė pretenzijų į Siciliją ir pažadėjo įsijungti į karą prieš Napoleoną, puldamas Eugene’ą. Britai taip pat sudarė paliaubas su Neapolio karaliumi.

Miuratas paskelbė Eugene’ui karą, bet psichologiškai negalėjo kovos lauke

susiremti su buvusiais draugais. Kadangi svarbesnio vaidmens galutinai žlungant Napoleono valdžiai Italijoje jis nesuvaidino, tai jo žodis nebuvo svarus ir pusiasalio sutvarkymo klausimu. Kol jis delsė, austrai ir britai sumušė Eugene'ą ir atgal sugrąžino senuosius Italijos valdovus. Kad išvengtų sąjungininkų atstūmimo, Miuratas grąžino popiežiui užimtas Popiežiaus srities žemes ir šiuo lemiamu metu susidūrė su rimtu maištu savoje karalystėje.

Miurato užsienio politiką galima kritikuoti dėl neapibrėžtumo arba girti už realistiškumą; tačiau istorikai sutinka, jog esminė jo klaida buvo vidaus politikoje – aiškus kompromiso atsisakymas, kai karbonarai reikalavo konstitucijos. Žinoma, toks žingsnis būtų sukėlęs problemų su austrais, bet Miuratas neteisingai apskaičiavo savo veiksmų galimybes Italijoje. Iš tikrųjų, nepaisydamas ryšių su karbonarais, jis ne tik nesugebėjo gauti jų paramą, bet dar atstūmė ir augantį judėjimą, grindžiamą slaptomis draugijomis, ir leido laisvai veikti britų ir Burbonų agentams, kurie pabrėžė laisvę nuo prancūzų bei akcentavo konstituciją. Viso to padarinys – plataus masto sukilimas, kurį Miuratas negailestingai nuslopino. Nesiliaujantys karbonarų sukilimai 1813 metų spalyje, 1814–ųjų kovą ir balandį bei 1815–ųjų kovą apėmė keletą pietinių sričių ir gerokai susilpnino Miurato derybų bei karinę padėtį prieš britus ir austrus. Miuratas konstituciją pažadėjo per vėlai; neapoliečių įrankio, kurio projektą jie jau turėjo, paskelbimas laiku italų klausimą būtų neapsakomai pastūmėjęs.

Prasidėjus Vienos kongresui, kuriame didžiosios valstybės svarstė Europos sienas po Napoleono, Miurato padėtis smarkiai pašlijo. Britai juo nepasitikėjo, o rusai ir į valdžią sugrįžę prancūzų Burbonai siekė grąžinti Neapolio Burbonus. Austrai pripažino Miuratą, bet tik dėl strateginių priežasčių, nebegaliojančių po Napoleono pralaimėjimo. Faktiškai Austrijos užsienio reikalų ministras ir Restauracijos laikotarpio Europos architektas Clemensas von Metternichas taip pat pasisakė už nuolaidesnio Ferdinando IV sugrįžimą, tačiau Metternichas, laikydamasis susitarimų, kaip naujos tvarkos Europoje pagrindo, nesiėmė priešlaikinių veiksmų prieš Miuratą. Tačiau po 1815–ųjų kovo Miuratas pats suteikė Metternichui pretekstą intervencijai.

Tą mėnesį Napoleonas pabėgo iš tremties Elbės saloje ir pareiškė per šimtą dienų – nuo 1815–ųjų kovo 20 dienos iki birželio 29–osios – dar kartą tapsiąs Prancūzijos valdovu. Miuratas tikėjosi, kad Napoleono sugrįžimas didžiąsias valstybes ilgam sulaikys šiaurinėje Europoje ir kad už Neapolio neutralumą jis gali gauti teritorinių nuolaidų. Iš tikrųjų Miuratas užmezgė ryšius su Napoleono pasekėjais dar prieš pabėgant imperatoriui, tačiau pasirodė, kad jo svarstymai abiem punktais buvo klaidingi.

Miuratas paskelbė karą Austrijai ir įžengė į Popiežiaus sritį. Riminio mieste jis paskelbė garsiąją deklaraciją, žadėdamas konstituciją ir ragindamas italus jungtis prie jo kare už nepriklausomybę ir vienybę. Šį kvietimą sužlugdė nuovargis dėl karo, koordinacijos su patriotiniu judėjimu stoka ir jam nepalanki praeitis konsti-

tucijos klausimu. Greitai pasipylė visa serija karinių pralaimėjimų. 1815 metų gegužės 12 dieną – per vėlai – Miuratas pagaliau paskelbė konstituciją. Greičiau nei už savaitės jis išvyko į tremtį Korsikon. Tada Metternichas į valdžią sugrąžino Burbonus.

1815 metų spalyje Joachimas Miuratas dar kartą išsilaipino Neapolio žemėje, siekdamas susigrąžinti „gražiąją karalystę“. Jį tuoj pat sugavo ir sušaudė. Būdamas kareivis, jis paprašė leidimo įsakyti būriui: „Drąsos, gerieji kareiviai, šaukite!“ ir mirė didvyrio mirtimi. Bijodama liaudies reakcijos, Neapolio valdžia žinią apie nuosprendžio įvykdymą nuslėpė.

Bažnyčioje, kur jis buvo palaidotas, miestiečiai girdėjo žvangant grandines, matė, kaip staiga bažnyčia nušvito, ir girdėjo, kaip karalius Joachimas mėgino atsikelti iš kapo. Baimė sukaustė kaimą, kol šventoji moteriškė nepasakė žmonėms, kad angelas jai pranešęs, jog šv. Jurgis, kurio bažnyčią Miuratas buvo atstatęs, žinojo karalių netrukus mirsiant, todėl pasiūlė kankinio gyvenimą, kuris išgelbėtų jo sielą. „Žinodami buvę gelbėjimo įrankiu, žmonės nusiramino.“

Miuratas ir „Italų klausimas“

Istoriografiniai ginčai apie Miuratą rutuliojosi panašiai kaip ir reakcija į jo šmėklą – iš pradžių labai aktyviai, po to visai išnyko iš akiračio. Šis pirmasis karas už Italijos vienybę, nors ir per ankstyvas, kaip pirmasis konkretus žingsnis ilgame procese, vertas ypač paminėti.

Miurato valdymo laikotarpiu Neapolyje buvo bandoma gauti kiek galima daugiau nepriklausomybės nuo Napoleono ir įgyvendinti politiką, nukreiptą kurstyti italų valdinių išdidumą. Šitai paaiškina, kodėl Miurato veiksmai peržengė įprastines to laikotarpio prancūzų administracinių reformų ribas. Karalius Joachimas ne tik mėgino formuoti šiuolaikinę valstybę ir skatinti pramonę bei žemės ūkį. Jis uoliai diegė svarbias švietimo priemones nuo elementaraus iki universitetų lygmens. Skatindamas meninius užmojus, archeologinius tyrinėjimus, senovės kalbų studijas bei miestų atstatymą ir puošybą, jis taip pat vylėsi atgaivinti karalystės kultūrinį pasididžiavimą. Visa tai liudijo nuoširdų troškimą atkurti senąją karalystės šlovę, kuri po to pasitarnautų politiniam atgimimui. Britai konstatavo, kad Miurato veiksmai jį nepaprastai išpopuliarino visoje Italijoje.

Išties Miurato politikos dėka jo valdose ir visoje Italijoje pasklido gandas, kad jis nori suvienyti Italiją. Iki 1812–ųjų jis ruošėsi karui „su prancūzų vėliava, tačiau, kas žino, galbūt su Neapolio vėliava“. Toks požiūris atstūmė sąjungininkus ir Napoleoną. Didžiausia Miurato tyrinėtoja Angela Valente tvirtina, kad britai buvo pasirengę palikti Miuratą ramybėje Neapolyje, jei tik jis nebūtų reikalavęs Italijos suvienijimo. Ji taip pat surado 1813–aisiais Napoleonui rašytus laiškus, kuriuose nuolat kartojama mintis, kad imperatorius galįs save išgelbėti, vadovaudamas liau-

dies judėjimui už Italijos nepriklausomybę ir vienybę: „Tas kelias į išsigelbėjimą ir užtikrins didžiajam Napoleonui neblėstančią šlovę". Miurato įsitikinimas, jog italai masiškai kiltų, jei tik Napoleonas paskelbtų karą už Italijos suvienijimą, nuolat pasikartoja to laikotarpio Napoleono dokumentuose ir pasirodo besąs paties Miurato karo už Italijos vienybę ištaka.

Kodėl Miurato kreipimasis nesukėlė italų? Tarp jau paminėtų priežasčių istorikai pabrėžia nesugebėjimą anksti paskelbti konstitucijos. Valente nuomone, Miuratui šis klausimas rūpėjo kur kas labiau nei anksčiau manyta. Kaip karaliaus nuolatinio domėjimosi įrodymą ji surado Neapolio konstitucijos projektą, kurį sudaryti Miuratas buvo įsakęs 1814 metų kovo mėnesį. Pasak jos, tik Miurato baimė susilaukti griežtos austrų reakcijos tuo keblių politinių derybų metu sulaikė jį nepaskelbus šio dokumento ir taip sukliudė laimėti Pietų patriotinio judėjimo paramą.

Ar ši parama būtų ką nors pakeitusi? Istorikai mano, kad ne. Jie pabrėžia kaimišką to meto Italijos visuomenės prigimtį bei neaiškias ir kartais prieštaringas patriotinio judėjimo viltis šiuo ankstyvu etapu. Patriotų nepriklausomybės troškimas, nepaisant Miurato, išsikristalizavęs slaptose bendrijose, sutapo su antiprancūziškais jų jausmais. Jakobinišką jų prigimtį buvo sudrumstusios konservatyvumo apraiškos, o jų mišinys iškilo kaip miglotas konstitucinis jausmas. Likimo ironija, bet tokia padėtis suteikė sąjungininkams galimybę išnaudoti patriotinį judėjimą, kad atkurtu senuosius režimus ir išlaikytų Italiją suskaldytą.

1815 metais ir tarptautinė, ir Italijos padėtis dar neatrodė subrendusi Italijos nepriklausomybei bei vienybei, tačiau pirmasis karas už abi jau buvo kariautas. Tai nepaprastai svarbus dalykas. Nors nuo pat Romos imperijos žlugimo iki pastarojo laiko italai buvo susiskirstę išties egzistuojančiais skirtingais regionais, Neapolio vienybei palanki politika ir karaliaus noras įsitraukti į karą už pusiasalio nepriklausomybę – iš tikro nuostabūs. Kur kas mažiau nuostabus faktas, nors ir padedantis paaiškinti istoriografinę tylą, kad šiai politikai pradžią davė prancūzas ir kad ji būtų nepaprastai sustiprinusi jo asmeninę valdžią. Šiaip ar taip, galiausiai Italiją suvienys subtiliau valdžios nugludinta prancūzų kilmės dinastija nei energingas ir impulsyvus prancūzų revoliucinės kavalerijos generolas.

Antroji dalis

Restauracijos laikotarpio Italija

4 *Geografinė išraiška*

Istorijoje mažai pavyzdžių, kada iškovoję pergalę antiprancūziškos koalicijos sąjungininkai po Napoleono pralaimėjimo būtų laikęsi vieningos politikos. Tokie valstybės veikėjai kaip Metternichas politinę tvarką mėgino atkurti panašesnę į buvusiąją iki Prancūzų didžiosios revoliucijos, tačiau ilgainiui konservatoriai nebepajėgė nuslopinti Europoje prancūzų pasėtų tautinių ir konstitucinių siekių. Stengdamiesi užgniaužti ekonominių, socialinių bei teisinių revoliucinės epochos permainų poveikį, sugrąžintieji valdovai mažai ką telaimėjo. Antra vertus, pasirodė, kad Austrijai savo rankose pavyko sėkmingai išlaikyti tuos regionus, kuriuose buvo įtvirtinusi savo politinę valdžią – Italijoje iki 1860 metų, o Vokietijoje – iki 1866–ųjų.

Restauracijos laikotarpiu tiek Italijoje, tiek ir visoje Europoje įtampa tarp besiformuojančios visuomenės ir represinės politinės tvarkos varė įvykius į priekį. Industrinei revoliucijai žengiant pirmyn ir plintant liberalizmui, iškilo esminių, skirtingų sričių istoriją nustatančių veiksnių – kaip greitai kinta tam tikra visuomenė ir kokiu mastu vyriausybės stengiasi sustabdyti politinį tos raidos išsišakojimą.

Bendrieji principai

Dar prieš pasirašant galutinį Vienos kongreso susitarimą (1815 m. birželio 9 d.), Austrija, Anglija, Rusija ir Prūsija sudarė dvidešimties metų sąjungą prieš galimą atsinaujinusios Prancūzijos agresiją porevoliucinėje epochoje (1814–ųjų kovo 9–osios Chaumont sutartis). Šį susitarimą valstybės papildė Šventąja sąjunga (1815–ųjų rugsėjis). Iš pradžių grindžiamas tik miglotu rusų caro Aleksandro I misticizmu, šis susitarimas, paveikus Metternichui, tapo tiesioginiu antirevoliucinės intervencijos įrankiu. Prisidėjus Castlereaghui, didžiosios valstybės įsteigė „Europos bendriją“, kuri 1820–aisiais sušaukė ne vieną kongresą ir sankcionavo vals-

tybių įsikišimą malšinant mažesniąsias valstybes sukrečiančius maištus. Šis mechanizmas leido austrams sutriuškinti Italijos patriotines revoliucijas ir išlaikyti pusiasalyje valdžią. Antirevoliucinė ir valdžios pusiausvyrą įtvirtinanti politika Restauracijos laikotarpiu Italijos pusiasalyje susidūrė su rimtesnėmis problemomis. Šis konfliktas sukėlė daug revoliucijų devynioliktajame šimtmetyje ir susivienijimo proceso metu 1859–1861-aisiais pirmą kartą po Vienos kongreso iš esmės pakeitė pusiausvyrą Europoje.

Kaip ir visur kitur Europoje, atkurtose Italijos valstybėse socialinė, politinė ir administracinė padėtis buvo sumaištinga. Nepaisant lojalumo problemų, sugrąžintieji valdovai išlaikė ir prancūzų revoliucinių reformų esmę, ir Napoleono biurokratijos vietinius, nes ir be vieno, ir be kito negalėjo apsieiti. Tačiau kad sugrįžusieji absoliutiniai režimai užsitikrintų valdžią, armiją ir administraciją kontroliuoti perdavė didingiems sąjungininkams. Sąjunga su stambiais žemvaldžiais ir Bažnyčia dar labiau sustiprino tvirtą didikų padėtį. Tačiau jų viešpatavimą trikdė ekonominis bei politinis industrinės ir komercinės buržuazijos augimas. Deja, po Napoleono karų perprodukcija ir kainų smukimas akimirksniu susilpnino buržuaziją ir sudarė palankias sąlygas reakcingiems Europos bendruomenės elementams. Tačiau po 1818-ųjų, paskatinta geležinkelių tiesimo, ekonominė plėtra neapsakomai suintensyvėjo; radosi pagrindas liberalių ir tautinių siekių turinčiai buržuazijai vėl mesti naują politinį iššūkį reakcinėms valdančiosioms grupėms.

Austrų valdžia ir jos ribos

Valdžios pusiausvyros politika reiškė, jog stiprinamos pergalę iškovojusios sąjungininkės ir mažos Prancūziją juosiančios šalys. Italijoje tai reiškė, kad Genuja buvo perduota Pjemontui, o Venecija – Austrijai. Tokie pokyčiai pažeidė Vienos kongreso „teisėtumo" lozungą, kadangi abiejų respublikų istorija siekė šimtmečius. Kitas Kongreso šūkis „kompensacija" sustiprino Austrijos valdžią pusiasalyje.

Venecija atiteko Austrijai, nes pagrindinė imperijos skola, – austrų Nyderlandai, – atiteko Olandijos karalystei. Tolimasis Venecijos užnugaris, dabar geografiškai prijungtas prie Austrijos, imperiją dar labiau sustiprino. Be to, trijų mažų Italijos valstybėlių monarchai buvo susieti su austrų dinastija, o Popiežiaus valdžia į Austriją žvelgė kaip į tiesioginę savo gynėją. Neapolio karalius buvo sugrąžintas austrų intervencijos prieš Miuratą dėka, ir draugystės sutartis, suteikianti Austrijos kariuomenės vadui teisę vadovauti Neapolio armijai ir draudžianti konstituciją, susaistė monarchą su Austrija. Galiausiai Austrijos karinę valdžią Italijoje vainikavo „ketursieniu" vadinamų strateginių miestų Lombardijoje – Venecijoje kontrolė.

Nors praktiškai Austrija tvarkė Italijos reikalus, du dalykai jos valdžią vis dėlto

ribojo. Po Napoleono pralaimėjimo Europoje atstačius valdžių pusiausvyrą, Pjemontas atgavo ir savo nepriklausomybę, ir didelius įgaliojimus užsitikrinti visą aštuonioliktąjį šimtmetį turėtą teritorinį vientisumą – o su juo nei Prancūzija, nei Austrija negalėjo Pjemonto palenkti sau. Devynioliktojo amžiaus pradžioje Savojos dinastija laikėsi konservatyvios, proaustriškos politikos; tačiau italų troškimai neišblėso, o vidaus pokyčiai vėliau įtrauks Pjemontą į judėjimo už suvienijimą centrą.

Negana to, dabar patriotai dėmesį galėjo sutelkti į vieną valstybę – kaip į Italijos nepriklausomybės bei vienybės priešą. Nors ginčai dėl būsimos Italijos valstybės kontūrų dar labiau siutino įniršusiuosius ir draskė nacionalinį judėjimą, patriotai susivienijo kovai prieš Austrijos imperiją.

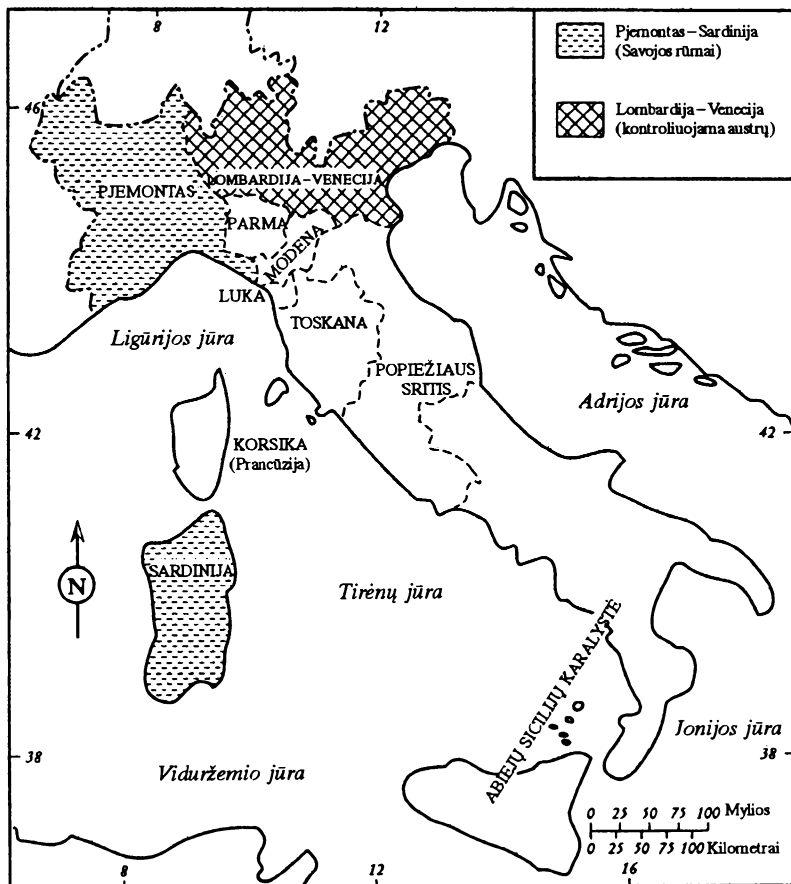
Restauracijos Italija: kontūrai ir esmė

Išskyrus Venecijos ir Genujos išnykimą iš žemėlapio, Restauracijos laikotarpio Italijos žemėlapis iš pažiūros atrodė panašus į aštuonioliktojo šimtmečio. Pietuose Neapolio karaliumi Austrija iš pradžių pripažino Miuratą, ir Burbonams, kad būtų sugrąžinti, teko laukti Miurato pralaimėjimo. Popiežiaus sritis pirmykštį būvį atgavo kardinolo Ercole Consalvi diplomatijos dėka.

Šiaurėje žlugus Napoleono Italijos karalystei, atsivėrė gilesnių įtrūkimų. Jos teritorija atiteko keturioms skirtingoms valstybėms, buvo atkurtos ne vien politinės, bet ir ekonominės sienos. Ten, kur Napoleono laikais buvo galima laisvai keistis prekėmis, iškilo muitinių barjerai, suduodami stiprų smūgį komercijai. Kurį laiką šios atstatytos kliūtys trukdė net vidaus prekybai tarp Austrijai priklausančių Lombardijos ir Venecijos bei tarp paskirų Pjemonto valstybės regionų.

Nors ir buvo ekonominių kliūčių, nuolat kuriant naujus produktus bei aristo–kratijai įsitraukiant į verslą, Lombardijos ekonomika klestėjo. Daug naudos Lombardijai davė ir ilgalaikė taika po 1815–ųjų, tačiau austrai nesuteikė lombardams jokios autonomijos ir du trečdalius jų ekonominio perviršio panaudojo padengti nuolatiniam Austrijos imperijos deficitui. Ši padėtis padeda paaiškinti, kodėl lombardai taip neapsakomai nekentė savo valdovų ir kodėl šią sritį nuolat purtė neramumai.

Pjemonte vyriausybės kultūrinės ir politinės represijos padeda paaiškinti, kodėl Sardinijos karalystėje pasireiškė tik maža dalis jos rytinių sričių ekonominio klestėjimo. Visoje likusioje Italijoje prancūzų revoliucinių principų paveiktos Švietimo laikotarpio priemonės pakeitė Napoleono įstatymus, tuo tarpu Savojos dinastija vėl sugrąžino buvusiąsias, „neužkrėstas" moderniomis idėjomis. Jie leido sugrįžti jėzuitams (šis ordinas buvo panaikintas aštuonioliktajame amžiuje) ir diskriminavo religines mažumas. Karalius Viktoras Emanuelis I atsisakė dėvėti rūbus, sukurtus prasidėjus Prancūzų didžiajai revoliucijai. Pjemontietis Josephas De

3 žemėlapis. Restauracijos laikų Italija

Maistre tapo Europos reakcijos teoretiku, o tokie patriotai intelektualai, kaip Silvio Pellico, buvo priversti vykti tremtin. Tačiau vienas Pjemonto represijų padarinys buvo vyriausybei besipriešinančių slaptų bendrijų augimas.

Popiežiaus srityje įsidėmėtina kova tarp nuosaikiųjų ir reakcionierių, nors galiausiai buvo sugrįžta prie senosios tvarkos. Pijaus VII vyriausybė, norėdama įvertinti prancūzų revoliucinių įstatymų nuopelnus, pasikvietė tikrą valstybės veikėją kardinolą Consalvi. Šis atsisakė grąžinti asmenines baronų privilegijas ir didžiąja dalimi pripažino Bažnyčios žemių pardavimą, kuris vyko prancūzų okupacijos metu, nors buvusiems savininkams nuostoliai dažnai buvo iš dalies kompensuojami. Atsižvelgiant į šio laikotarpio popiežiaus ir austrų santykius, Alanas Reinermanas įdomiai įvertino Consalvi bendradarbiavimą su Metternichu prieš reakcio-

nierius Zelanti; faktiškai nuosaiki Consalvi politika sutapo su Metternicho pažiūromis, mat Metternichas buvo įsitikinęs, jog obskurantinė politika sukels „bažnyčios–valstybės konfliktą, kuris tikrai susilpnins konservatyvųjį frontą ir atvers kelius liberalams“. Tačiau galiausiai nei bendradarbiavimas su austrų vadovais, nei jo kaip valstybės veikėjo savybių pripažinimas visoje Europoje neišgelbėjo Consalvi po popiežiaus Pijaus VII mirties. 1823 metais, priešinantis Metternichui, buvo išrinktas popiežius Leonas XII, kurį rėmė Zelante, ir Consalvi reformoms atėjo galas. Reinermanas kai kurias panaudotas priemones apibūdino „ne vien kaip reakcingas, bet kaip iš tikro viduramžiškas“.

Priešingai Pjemontui ir Popiežiaus sričiai, Toskanoje Restauracija vyko Ferdinando III nuosaikaus konservatyvizmo forma – įstatymus bei piliečių valdymą lėmė Toskanos Švietimo idėjos. Napoleono įstatymai buvo anuliuoti ir pakeisti pažangiais Toskanos įstatymais. Apskritai pagrindinis Restauracijos Florencijoje bruožas – tolerancija, ir tik Vienos įsikišimas sukliudė didžiajam kunigaikščiui išleisti konstituciją.

Stebėtina, bet Neapolis, užuot taikęs represijas, taip pat grįžo prie savo Švietimo laikmečio tradicijų. Nevyko jokių žudynių kaip 1799 metais ir net nebuvo apie jas galvojama, o vidaus reikalų ministras princas Canosa neteko posto, mat buvo piktinamasi, jog jis persekioja karbonarus, Miurato šalininkus bei laisvuosius masonus. Pagrindinis karaliaus patarėjas finansų ministras Luigi d'Medici skatino Burbonų monarchistų ir Miurato šalininkų bendradarbiavimą. Konkordatas su Bažnyčia nebuvo toks griežtas, kaip atrodė pradinių derybų metu. Praktiškai prancūzų įstatymai ir reformos išliko nepaliesti, o feodalizmas nebuvo atkurtas. Išties, kai Neapolis administracine tvarka prisijungė Siciliją, sukurdamas Abiejų Sicilijų karalystę (dabar Ferdinandas IV tapo Ferdinandu I), Burbonų vyriausybė reformas įdiegė ir saloje.

Vadinasi, Restauracijos laikotarpiui būdingi ir Europos, ir Italijos elementai. Daug kas priklausė nuo srities, tačiau atnaujintas teritorinis suskirstymas, sustiprėjusi austrų valdžia bei susierzinusių ar rezignuojančių dinastijų sugrįžimas sukūrė arba slegiančią, arba veiklai nepalankią atmosferą. Stambiųjų žemvaldžių ir naujųjų Napoleono epochos turtuolių sustiprinti didikai laikė spurdančią komercinę ir industrinę buržuaziją pavaldinių padėtyje, kol visõs Europos sosto ir altoriaus sąjungos prieš naują revoliucijos protrūkį dėka Bažnyčia padidino savo ekonominę galią bei įtaką švietimui ir kultūrai. Tačiau nors Italija ir atsiliko nuo Prancūzijos ir Belgijos, turint omeny gamybinių jėgų žemės ūkyje, pramonėje ir prekyboje plėtrą, ši plėtra – padedant Prancūzų didžiosios revoliucijos inspiruotoms ir po jos išlikusioms reformoms bei institucijoms – negalėjo būti sustabdyta. Ši ekonominė veikla galingai prisidės keičiant politinę bei socialinę Restauracijos struktūrą.

Restauracijos kultūra

Italijos Restauracija pasižymėjo nuolatine intelektualinių tendencijų, kurių nė viena neįsivyravo, kova bei lėtu, tačiau pastoviu senųjų minties srovių išsekimu.

Kaip ir visoje Europoje, Italijoje šiuo laikotarpiu atsirado romantizmas. Svarbiausia romantines idėjas skelbianti apžvalga buvo Milano *Il Conciliatore*, o poetas Ugo Foscolo, pagarsėjęs šedevrais *Dei Sepolcri* ir *Le ultime lettere di Jacopo Ortis*, meninę veiklą pavertė svarbia sudėtine nacionalinės tapatybės dalimi. Florencijoje Giano Pietro Vieusseux redaguojama *Antologija* buvo labiau orientuota į socialinius mokslus ir spausdindavo visų mokyklų darbus, tačiau galiausiai toną šiam žurnalui davė romantizmas. Politinį žurnalą leidžią nuosaikieji liberalai tikėjosi susijungti su reformatoriais Toskanos vyriausybėje ir susikauti su oficialiąja Italijos Restauracijos kultūra. Todėl šalies romantinis judėjimas niekada nepateikė reakcingo ar konservatyvaus požiūrio, kaip kad buvo ir Prancūzijoje, ir Vokietijoje. Iš tikrųjų, susižavėję prancūzų istoriko Victoro Cousino tvarkos ir laisvės suderinamumo sąvoka ir pabrėždami laipsnišką, tačiau pirmyn prieš jakobinų radikalizmą žengiančią reformą, italų mąstytojai akcentavo nuosaikų monarchinį liberalizmą, tapsiantį lemiančia risordžimento korta.

Pagrindinis šios nuosaikios liberalios srovės mąstytojas Gianas Domenico Romagnosi sudarė nacionalinės monarchijos programą, kur karališkajai prerogatyvai atsvara būsianti tauta. Jaunasis Cesare Balbo, kuriam bus lemta atlikti svarbų vaidmenį risordžimente, taip pat teigė, jog konstitucinė laisvė kyla ne iš išrinktų asamblėjų balsų, o atkūrus senąsias laisves bei institucijas. Italijos Restauracijos laikotarpiu iškilo svarbios, ilgalaikį poveikį turėjusios politinės minties srovės, kaip kad įvyko ir Prancūzijos monarchijoje Restauracijos laikotarpiu.

Panašiai rutuliojosi ir religinė Restauracijos mintis. Katalikybės priešiškumas Švietimo laikotarpio bei Prancūzų didžiosios revoliucijos palikimui palaikė slegiančią atmosferą, tačiau keletas religijos mąstytojų svajojo apie laisvės ir valdžios sutaikymą. Įtakingiausia figūra – Antonio Rosmini, kunigas, su „krikščionišku" rūpesčiu leidęsis į kovą ginti žmones nuo despotiškos šiuolaikinės visuomenės, nes laikė ją veiksmingesne už buvusiąją senojo režimo metu. Labiausiai dėl socialinės pusiausvyros bei socialinio teisingumo susirūpinęs Rosmini 1848 metais pateiks popiežiaus konstitucijos projektą. (Be mąstytojų katalikų, istorikas Giorgo Spini pabrėžė italų protestantų įtaką. Jų samprata apie gyvenimą kaip pareigą ir istoriją kaip misiją paskatino italus pažvelgti į nacionalines problemas per „religijos" prizmę.) Trumpai tariant, Restauracija buvo liberalios katalikybės, svariai prisidėjusios prie risordžimento, lopšiu.

Ši liberalioji katalikybė tiesiogiai susijusi su didžiausią pasisekimą turėjusiu rašytoju Alessandro Manzoni, šiuo laikotarpiu tobulai populiarinusiu istorinį ro-

maną. Pradėjęs kaip antiklerikalas ir „neoficialus" romantikas, Manzoni susižavėjo katalikybe kaip moraliniu imperatyvu.

Manzoni šedevras *Susižiedavę* pasakoja apie du įsimylėjėlius Renzo ir Luciją, pakliuvusius į politinius bei socialinius gyvenimo vingius ispanų valdomame septynioliktojo šimtmečio Milane. Jame „susilieja temos – politinė ar patriotinė sąžinė susipina su katalikiškąja". Amžininkai lengvai susiejo ispanus su engėjais austrais, tačiau romane yra ir kiti du Italijos istorijai svarbūs lygmenys. Manzoni amžiaus istoriją pateikia didžiosios politikos aukų akimis ir paaiškina, ką turi daryti paprasti žmonės, apsiginklavę ne kuo daugiau kaip tikėjimu į Dievą, kad išliktų. Romanas buvo traktuojamas kaip engiamos, tačiau savo išdidumą ir gyvybingumą išlaikiusios Italijos tautos istorija.

Kita šio romano reikšmingumo priežastis – Manzoni sąmoningai ir sėkmingai išplėtojo italų kalbą, kuri galėjo tarnauti kaip „bendravimo priemonė visokioms sąvokoms visiems italams". Istorikas Giuliano Procacci pabrėžė, kad šio laikotarpio rašytojai, norėdami tikroviškai pavaizduoti liaudiškus charakterius, turėjo mokėti savo vietinį dialektą, o Manzoni sukūrė gyvą italų kalbą, suprantamą ir nežinančiam dialektų, ir nebūtinai vietiniam, t.y. visiems, ne vien intelektualams. Pasak literatūros kritiko Christopherio Cairnso, Manzoni sutvirtino „lingvistines teorijas apie italų kalbą mene šia prasme moderniame *Dieviškosios komedijos* analoge". Manzoni darbas apvainikavo mėginimo kilstelti italų kalbą į mokslinį lygį procesą, pradėtą aštuonioliktojo šimtmečio Neapolyje ir aptartą pirmame skyriuje. Be istorinės reikšmės, *Susižiedavę* išlieka literatūros šedevru, tapusiu neatskiriama kiekvieno kultūringo italo palikimo dalimi.

Be Manzoni, Restauracijos laikotarpio Italijoje kūrė pasaulinio lygio poetas. Tulžingo reakcionieriaus sūnus kuprius Giacomo Leopardi papildė Europos melancholikų ir suicidiškai nusiteikusių romantikų plejadą. Ne itin keista, kad Leopardi, gyvendamas nežmoniškomis sąlygomis, labai skyrėsi nuo daugelio kitų romantikų, nes gamtą laikė priešiška jėga, kurią žmonija privalo nugalėti. Leopardi prisiminė šlovingą Italijos praeitį, apraudojo šalies likimą, pasmerkdamas ir austrus, ir prancūzus. Atvirai patriotiški eilėraščiai nėra geriausia jo kūryba, tačiau ši tematika kartojasi visoje jo poezijoje, kuri „tam tikra prasme ištobulina idėjas tos rašytojų kartos, kuri nukreipė italus į idealistinį kelią *risordžimento* kryptimi".

Kiti šio laikmečio italų novelistai, poetai ir dramaturgai negalėjo prilygti nei Manzoni, nei Leopardi literatūros viršūnėms, tačiau iš italų Renesanso, vokiečių romantizmo bei anglų literatūros perimtiems modeliams jie suteikė nacionalinio jausmo. Šių rašinių turinį veikė italų, kovojusių su Napoleonu, prisiminimai. Nenorėdami užmigti ant laurų, šie memuaristai pabrėžė, kaip pasižymėjo ir garbingai kovėsi italai pačiose aršiausiose Napoleono kampanijose; jie siekė nauju rūbu apvilkti kuklią šių laikų Italijos karinę tradiciją ir teigė, kad italai mūšio lauke gali susigrąžinti gerą vardą. Per visą Restauracijos ir vienijimosi laikotarpį ši karinė tema nuolat kartojosi literatūros kūriniuose, aprašančiuose užsieniečių invazijas,

nuo kurių šimtmečiais kentėjo pusiasalis. Žymiausi darbai – tai Giovanni Battista Niccolini *Giovanni da Procida* (1817) ir *Arnaldo da Brescia* (1837), Tommaso Grossi *I Lombardi alla prima crociata* (1826), kurį 1843 metais Giuseppe Verdi pavertė populiaria opera, Massimo d'Azeglio *Ettore Fieramosca* (1833) ir *Niccolo de' Lapi* (1841), Giovanni Bercheto *Fantasie* (1829) bei Domenico Guerrazzi *L'assedio di Firenze* (1836).

Be literatūros, ir opera tapo patriotiniu ginklu, kurį reikėjo slėpti, siekiant išvengti griežtos to laikotarpio cenzūros. Gioacchino Rossini *Vilhelmas Telis* (1829) – tai pasakojimas apie didvyrišką pasipriešinimą priespaudai, aiškiai primenantis Italijos atvejį. Dažnai pasikartojanti arija Vincenzo Bellini operoje *Puritonai* (1835) pasakoja apie tremties sunkumus, toks įprastas vaizdavimas yra daugelio šio amžiaus italų revoliucijų rezultatas; šioje operoje jaudinantis duetas užbaigia: „Kaip gražu mirtį pasitikti šūkiu: Laisvė!“ Šių kompozitorių muzikos pasekėjas Verdi risordžimento laikotarpiu į visas savo operas įtraukė chorus – tokius kaip „Va' Pensiero“ operoje *Nabukas,* – kurie buvo lengvai patriotiškai paaiškinami.

Nors Restauracija nebuvo ypač puikus laikotarpis skulptūros menui, vis dėlto davė pasaulinio garso skulptorių Antonio Canova. Žymiausias jo darbas patriotine tema *Kapas Vittorio Alfieri* (1810) buvo sukurtas prieš pat Napoleono žlugimą. Jame pavaizduota karūnuota „Italija“, kurią kai kas laiko pirmąja ikonografine „Italijos“ traktuote, specialiai sukurta prancūzų okupacijos metu. Rašytojas ir risordžimento didvyris Massimo d'Azeglio, be anksčiau minėto darbo, tapė romantinius peizažus, ir kai kurie jų vertinti kaip nukreipti prieš užsieniečius.

Taip Menas buvo įtrauktas į kovą dėl nepriklausomybės.

5 *Nepavykusios revoliucijos: 19 amžiaus 3–iasis ir 4–asis dešimtmečiai*

Po 1815–ųjų Italijos padėtis buvo nestabili. Nors kai kurių valstybių vyriausybės laikėsi nuosaikios politikos, tačiau visos ignoravo gyvybiškai svarbius politinės minties bei socialinių ir ekonominių sąlygų pasikeitimus, įvykusius Prancūzų didžiosios revoliucijos ir Napoleono valdymo laikotarpiu. Išties nuolatinė baimė prarasti valdžią pavertė valdovus reakcinės Austrijos partneriais. Revoliuciniai principai plėtojosi nacionalizmo ir liberalizmo, vyravusių devynioliktojo šimtmečio Europoje, forma. Abi daugelio skirtingų tautų remiamos sąvokos, kurias draugėn sieja mistinė trauka ir faktinė stipraus monarcho valdžia, Austrijos imperijai kėlė mirtiną grėsmę, nes nacionalizmas reiškė nepriklausomybę visoms tautoms, o liberalizmas pasisakė už konstitucinius suvereno valdžios apribojimus.

Didžiausią grėsmę Austrijai kėlė Italija, kadangi Prancūzų didžiosios revoliucijos „jakobinams–patriotams“ intelektualams iš įvairių Italijos pusiasalio dalių įžiebtas nepriklausomybės ir vienybės troškimas išplito už radikalų rato. Kaip darė jų kolegos europiečiai, devynioliktojo amžiaus trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių italų liberalai bei radikalai pagalbos gręžėsi į Prancūziją. Šiuo laikotarpiu jie organizavo nemažai revoliucijų. Nors jos ir žlugo, šiaip ar taip, davė kai kurių reikšmingų pamokų. Pirma, ideologinė vienybės parama turėjo tapti aiškesne ir pateikti ateities Italijos vaizdą, kad rastųsi Italijos laisvei reikalingas spaudimas iš italų ir Europos. Debatai šia tema pagimdė tris svarbesnius „modelius“, kurie aptariami kitame skyriuje. Antras dalykas – trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių nesėkmės kartu su 1848–1849 metų įvykiais italų patriotams parodė, jog Europos revoliuciniai judėjimai neateis arba negali ateiti jiems į pagalbą. Pusės šimtmečio nusivylimai privertė italų revoliucionierius, siekiančius suvienyti savo šalį, griebtis realistinių šeštajame dešimtmetyje jiems atsivėrusių galimybių. Ankstyvojo Restauracijos laikotarpio revoliucijos buvo svarbūs šios evoliucijos etapai.

Neapolio revoliucija

1820 metais įvyko karinis perversmas prieš Ispanijos karalių Ferdinandą. Buvo paskelbta 1812–ųjų Ispanijos konstitucija. Šita konstitucija kaip liberalizmo ženklas to laikotarpio valdovams kėlė vieną neįveikiamą problemą, net jei jie ir buvo linkę priimti konstitucijas – ji smarkiai menkino monarcho valdžią. Todėl net jei sukilėlių spaudžiamas valdovas ir pareikštų priimąs konstituciją, visi suprastų, kad jis niekada nepatvirtins dokumento, paverčiančio jį nominaliu valdovu. Ferdinando VII elgesys buvo tipiškas – jis vilkino laiką, kol 1823 metais prancūzų kariuomenė atskubėjo jo išgelbėti.

Ispanijos revoliucija turėjo milžinišką įtaką Italijai, ypač Abiejų Sicilijų karalystei. 1820 metų liepą karbonarų šventikas Luigi Minichini pradėjo revoliuciją pagal Ispanijos modelį. Prasidėjęs provincijose, šis judėjimas gavo Neapolio armijos generolo Guglielmo Pepe, anksčiau tarnavusio Miuratui, paramą. Burbonų pastangos sustabdyti maištą žlugo, nes karbonarai įtraukė armiją. Be to, karalius išlaikė daug Miuratui dirbusių pareigūnų, nes karalystei buvo reikalinga jų patirtis. Jie nebuvo karbonarai, o dėl palankumo nuosaikių reformų politikai, kokią vykdė karalius Joachimas, buvo vadinami „miuratistais“. Tačiau galiausiai pasirodė, jog vadovai miuratistai nėra patikimi, nes nemėgo vyriausybės už pataikavimą Austrijai, už jos priešinimąsi priimti konstituciją ir už viešųjų darbų biudžeto sumažinimą.

Priešingai miuratistams, karbonarai buvo mišri publika ir labai susiskaldžiusi, tačiau aiškiai palaikė jakobinus. Daugelis šios slaptos organizacijos narių troško konstitucijos, o pažangesni vadovai pasisakė už nepriklausomybę ir visos Italijos suvienijimą. Negana to, Neapolio karbonarai palaikė nuolatinius ryšius su tos pačios slaptos organizacijos ir kitų organizacijų nariais Popiežiaus srityje bei Šiaurės Italijoje, o jų miglotos mintys apie konstituciją išsirutuliojo į konkretų reikalavimą priimti 1812 metų Ispanijos konstituciją. Be šio troškimo, būtų klaidinga daugiau socialinių, politinių ar organizacinių aspektų priskirti karbonarams, tačiau stulbinantis šios organizacijos augimas pasitraukus Austrijos kariuomenei 1817–aisiais bei nuolatinis, kad ir neveiksmingas, planavimas atsigauti parodė, koks didžiulis nepasitenkinimo atkurtuoju režimu mastas. Pietuose karbonarų ložės buvo traktuojamos kaip anksčiau aptartų aštuonioliktojo šimtmečio masonų organizacijų pasekėjos; kaip ir masonai, karbonarai pirmiausia buvo stiprūs provincijose ir pritraukė smulkius verslininkus, smulkius savininkus, žemesniojo lygio pareigūnus bei vietinės liaudies kariuomenės atstovus. Ložėse įvairiais apskaičiavimais narių skaičius svyravo nuo 300 000 iki 1 milijono. Nors šie skaičiai tikrai perdėti (pagaliau slaptų organizacijų prigimtis būti slaptomis), jie tikrai liudija, jog karbonarai susilaukė svarios liaudies paramos.

Miuratistų dalyvavimas dar labiau sustiprino karbonarus, kadangi sudarė visuomenės taip stokojamą susitelkimo ir nuoseklumo įspūdį. Tačiau dėl karbonarų stiprių demokratinių tendencijų miuratistai jautėsi labai nepatogiai, be to, jie nepritarė pernelyg radikaliai ispanų konstitucijai. Todėl jie tik sekė karbonarus, atsisakė jungtis prie visuomenės ir vylėsi panaudosią karbonarus savo tikslams.

Šis planas nepavyko, nes karbonarai perėmė iniciatyvą, garsiausius miuratistų vadus priversdami sekti paskui. Sukilėliai nužygiavo į sostinę, ir 1820 metų liepos 13–ąją Neapolio karalius Ferdinandas I ištikimybę Ispanijos konstitucijai prisiekė taip pat entuziastingai, kaip ir jo bendravardis Ispanijoje. Liaudžiai visuotinai džiūgaujant, valdžią paėmė miuratistų daugumos vyriausybė. Atrodė, jog Neapolio revoliucija pavyko ir pasiekė tikro populiarumo.

Pokyčių tempas rodė, jog konstitucinis režimas plačiai remiamas, tačiau per trumpą devynių mėnesių laikotarpį revoliucija gėdingai pralaimėjo. Pergalė atskleidė konstitucijos, karbonarų ir miuratistų vidaus silpnąsias vietas. Karbonarai iš pat pradžių patirtos sėkmės ir toliau siekė demokratinėmis priemonėmis, įskaitant mokesčių sumažinimą bei dalinę decentralizaciją, o miuratistai, baimindamiesi greitų pokyčių, įsivyravo biurokratinėje administracijoje ir armijoje; naujai išrinktame parlamente karbonarų remiami deputatai demokratai nelengvą pusiausvyrą su miuratistų – žemvaldžių – dauguma išlaikė tik pasinaudodami liaudies spaudimu.

Nepaisant šių vidaus problemų, revoliucijos ateitį nulėmė diplomatija. Kadangi konstitucijos silpnino Austrijos imperiją išlaikančią karaliaus valdžią, Metternichas joms priešinosi, ir ypač Neapolio įvykiams, kurie būtų galėję parodyti pavyzdį Šiaurės Italijai. Iš tiesų slapta sutartis su Burbonais Austrijai suteikė teisę įsikišti tuo atveju, jei Neapolis priimtų konstituciją. Tačiau 1820 metų įvykiai Austrijos valstybės veikėjus užklupo nepasiruošusius ir turinčius per mažą armiją pusiasalyje. Maža to, jis susidūrė su konkurencija iš Prancūzijos ir Rusijos, mat abi šalys buvo suinteresuotos susilpninti Austrijos valdžią Italijoje; kita vertus, Metternicho varžovai taip pat tvirtai pasisakė prieš Ispanijos konstituciją.

Mėgindami pasinaudoti diplomatine padėtimi ir užbėgti už akių Austrijos intervencijai, miuratistų vadovai užtikrino didžiąsias valstybes, kad jie šios revoliucijos „eksportuoti“ neketina. Suvokdami 1812 metų Ispanijos konstitucijos keliamą pavojų, miuratistai taip pat pamėgino ją pakeisti, tačiau karbonarai prie šio švento dokumento prisiliesti neleido. Kadangi Ispanijos konstitucijos pakeisti nepavyko, Ferdinando priešiškumas jai sustiprėjo, nors revoliuciją jis viešai ir pripažino; šiaip ar taip, jis sustiprino Metternicho galimybes kelti šį klausimą. Negana to, kaip įrodymą, jog neramumų nenori skleisti užsienyje, miuratistai atsisakė paversti revoliuciją kampanija už nacionalinę vienybę; šis sprendimas pasirodė besąs kur kas didesnė klaida. Metternichas ketino sutriuškinti revoliuciją, kai tik pašalins diplomatines kliūtis. Turint omenyje aplinkybes, revoliucionierių galimybės laimėti buvo labai menkos, nors Neapolio revoliucijos susiejimas su nacio-

naliniu susivienijimu galbūt būtų mobilizavęs pusiasalį imtis veiksmų, kol Austrija laikinai susilpnėjusi. Toks kursas gal būtų parėmęs susivienijimo reikalą ir sustiprinęs Pietų įvaizdį suvienytoje ateities Italijoje. Pjemonto ir Lombardijos patriotai prijautė suvienijmo idėjai ir taip pat buvo pasirengę veikti. Neapolio revoliucija patvirtino, jog be pagrindinio nacionalinės vienybės principo šio laikotarpio Italijos revoliucijoms lemta tik pralaimėti.

Sicilijos įvykiai šią išvadą patvirtino. Nelaimės dėl prarastos autonomijos (1816), ekonomikos krizės, nepavykusių reformų, neapykanta neapoliečiams ir reikalavimas priimti 1812 metų Sicilijos konstituciją – kaip priešpriešą Ispanijos konstitucijai – paskatino maištą prieš Neapolio revoliuciją, nuožmias kovas tarp skirtingų siciliečių frakcijų bei karinę Neapolio intervenciją. Priešingai, daugelio siciliečių įsitikinimas, jog tik tapdama masiškesnio *Italijos* judėjimo dalimi Sicilija gali įgyti autonomiją nuo Neapolio, patriotams reiškė žingsnį pirmyn.

Įvykiai Sicilijoje suteikė Metternichui daugiau argumentų griebtis intervencijos. Išnarpliojęs diplomatinius kazusus (kongresai Troppau 1820–ųjų spalio mėnesį ir Laibache 1821–ųjų sausį) ir karaliui Ferdinandui išvykus iš savo žemių, Metternichas įvedė kariuomenę į Neapolį ir 1821 metų kovo mėnesį revoliuciją lengvai nuslopino.

Pjemonto maištas

Šiaurės Italijoje devynioliktojo šimtmečio trečiojo dešimtmečio pabaigoje Neapolio įvykiai paskatino sąmokslą, turėjusį ryškių nacionalinių požymių. Gandai apie neišvengiamą invaziją į Neapolį pastūmėjo susitarti dėl plano Sardinijos karalystėje ir austrų kontroliuojamoje Lombardijoje–Venecijoje sukilti prieš Austrijos valdžią pusiasalyje. Nepaisant skirtingų Šiaurės ir Pietų problemų bei revoliucionierių susiskaldymo viduje, 1820–1821 metų sujudimas liudija, kad patys skirtingiausi Italijos regionai tarp savęs susiję ir kad italai geba inicijuoti savą revoliucinę veiklą.

Restauracijos laikotarpio šiurkštumas Šiaurėje sukėlė viduriniosios klasės ir aristokratijos pasipriešinimą, o ir karbonarai šiame regione aktyviai veikė. Pjemonte karalius Viktoras Emanuelis I suvokė savo reakcinės politikos pralaimėjimą ir iš baimės Neapolio bei Ispanijos revoliucijoms trumpam apsimetė vykdąs reformas. Plačiai tarp liberalių aristokratų paplitęs nepasitenkinimas – įskaitant įtakinguosius Massimo d'Azeglio ir Cesare Balbo – baigėsi daugelio jų sąjunga su viduriniosios klasės karbonarais, pasisakančiais už Ispanijos konstitucijos priėmimą. Kaip ir Neapolyje, šis reikalavimas ir liberalių aristokratų nesugebėjimas pakeisti sąjungininkų nuostatos pasirodys besąs lemtingas.

Pjemonte suokalbininkai, apeliuodami į dinastijos ambicijas, tikėjosi savo veiklon įtraukti Savojos rūmus. Kai Austrijos armija iš Lombardijos–Venecijos ruošė-

si žygiuoti prieš Neapolį, sąmokslininkai tikėjosi suderinti vienu metu įvyksiančius sukilimus Pjemonte ir Lombardijoje–Venecijoje, paskelbti konstituciją, išvaryti iš Italijos austrus ir įkurti stiprią šiaurinės Italijos karalystę, valdomą Savojos monarchų. Jie manė, jog Pjemonto išplėtimas garantuos Viktoro Emanuelio bendradarbiavimą ir sugundys jį „nuryti“ konstituciją. Siekdami garantijų suokalbininkai vedė derybas ir su Karoliu Albertu, sosto paveldėtoju po reakcingojo Karolio Pilypo – Viktoro Emanuelio brolio.

Šis planas buvo karštai paremtas austrų priespaudą kenčiančioje Lombardijoje–Venecijoje, kur manyta, jog išvyti engėjus reikalinga tokia pat reguliari armija, kokią galėjo sušaukti Pjemontas. Imperatorius Pranciškus savo Italijos karalystę valdė geležiniu kumščiu: oficiali kalba buvo vokiečių; civilinei administracijai ir šauktinių italų kariuomenei vadovavo austrai ir slavai; Italijos produktai, jei tik jie konkuravo su austriškais, buvo diskriminuojami griežtų apribojimų, o dar kitos nuostatos faktiškai draudė italams keliauti; šiuolaikinė istorija universitete buvo draudžiamas dalykas; dienraštis galėjo išeiti tik kaip oficialus laikraštis; cenzūra tikrindavo kultūrines apžvalgas prieš spausdinant ar įvežant į šalį; vyriausybė daugelį autorių paprasčiausiai uždraudė.

Šios sąlygos sukeldavo sąmokslus tarp aristokratijos, viduriniosios klasės, profesionalų ir verslininkų. Austrai reagavo išleisdami slaptas organizacijas draudžiančius įstatymus, įvesdami mirties bausmę už dalyvavimą revoliucijose ir sunkiuosius darbus už nesugebėjimą apsaugoti nuo revoliucijos ar nesugebėjimą pasmerkti revoliucine veikla užsiimančių asmenų. Šios priemonės leido policijai areštuoti asmenis, įtariamus esant slaptų draugijų nariais ir prievarta išgauti informaciją. 1820 metais, kaip tik tada, kai Pjemonto ir Lombardijos liberalai planavo sukilimą, masiški areštai ir teismai tapo norma ir labai apsunkino sąmokslininkų veiklą. Spalio mėnesį austrų policija suėmė du pagrindinius vadus – grafą Federico Confalonieri ir Silvio Pellico. Abu lyderiai buvo įkūrę literatūrinę apžvalgą *Il Conciliatore*, kurioje romantizmas, kaip tada reikėjo, buvo subtiliai siejamas su patriotiniais idealais, tačiau tai neapsaugojo – jie vis tiek tapo policijos taikiniu. Tokie metodai nušlavė dalį Lombardijos sąmokslininkų, bet ne platesniąją opoziciją. Penkiolikai metų sunkiųjų darbų nuteistas Pellico išspausdino knygą *Mano kalėjimai* – klasikinę įkalinimo Spiebergo kalėjime ataskaitą; Confalonieri mirties bausmė buvo pakeista sunkiaisiais darbais iki gyvos galvos. Pellico knyga ir dramatiškas Confalonieri likimas, papasakotas jo žmonos, įkvėpė risordžimento kartą kovoti prieš austrų viešpatiją.

Nepaisant Lombardijos sąmokslininkų arešto, Pjemonto sukilėliai planavo toliau. 1821–ųjų kovo 9–10 dienomis sukilo pagrindinė karalystės tvirtovė ir demokratinėmis tendencijomis garsėjantis miestas Aleksandrija; sukilėliai paskelbė Ispanijos konstituciją ir paramą Italijos vienybei bei nepriklausomybei. Tada staiga atsistatydino Viktoras Emanuelis ir niekais pavertė visus sukilėlių planus. Regentu tapo Karolis Albertas, nes naujasis karalius Karolis Pilypas buvo išvykęs iš

šalies. Kaip jau minėta, sukilėliai buvo užmezgę ryšius su Karoliu Albertu ir tvirtino turį jo paramą (iki šiol diskutuojama, ar tai buvo tiesa), tačiau vėliau paaiškėjo, kad regentas nėra patikimas sąjungininkas. Sukilimui išplitus po visą karalystę, Karolis Albertas pasidavė spaudimui ir oficialiai paskelbė Ispanijos konstituciją; tačiau nenuoširdūs jo aiškinimai ir svyruoją pasiteisinimai parodė, kad jis bijo Karolio Pilypo – kuris vis tiek nuo jo nusigręžė – ir nori paklusti naujojo karaliaus įsakymams. Kai Karolis Pilypas įsakė jam pasitraukti į ištikimą tvirtovę, Karolis Albertas, užuot vadovavęs revoliucijai, kaip tikėjosi sukilėliai, romiai paklusо. Karolis Pilypas nedelsdamas paprašė įsikišti austrus, ir 1821 metų balandžio mėnesį Pjemonto judėjimas buvo užgniaužtas.

Istorikai teisingai išryškina prieštaravimus, kurie pasmerkė žlugti Pjemonto maištą; tačiau šis epizodas parodė, jog į kovą įsitraukė nuosaiki partija, norinti pasiekti Italijos vienybę ir nepriklausomybę drauge su Savojos dinastija. Nors ateinančius dvidešimt metų suvienijimo judėjime vyravo demokratai radikalai, žlugusios 1820–1821 metų revoliucijos daugelį nuosaikių liberalų paskatino siekti to paties. Vietiniai valdovai pasirodė esą bejėgiai prieš nenugalimą pokyčių troškimą, bet Austrija pademonstravo tiek savo priešiškumą konstitucijoms, tiek gebėjimą išlaikyti valdžią karinėmis priemonėmis. Italų nuosaikieji, kurie norėjo Italijai pritaikyti prancūzų ir britų liberalizmo principus, dabar pripažino būtiną Italijos konstitucinės plėtros sąlygą – reikia tapti nepriklausomais nuo Austrijos. Ilgoje kovoje dėl susivienijimo šis suvokimas pasirodė besąs lemiamas.

Tebesitęsianti revoliucija

Įvykiai po 1820–1821 metų neramumų patvirtino, kad egzistuoja dvi Italijos suvienijimui prijaučiančios „partijos" – demokratai–respublikonai ir nuosaikieji liberalai–monarchistai. Greitai palaužtas pasipriešinimas ir intensyvi italų devynioliktojo amžiaus trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių reakcija išugdė ne vien demokratus radikalus, bet ir nuosaikiuosius tremtinius, kaip antai Santorre di Santarosa, įsitraukusį į Pjemonto įvykius. Veikiami tokių prancūzų liberalų, kaip Victoras Cousinas, nuosaikieji pirmenybę teikė konstitucijai, panašiai veikiau į 1814 metų prancūzų chartiją, nei į 1812 metų ispanų konstituciją, ypač po to, kai ispanų revoliucija buvo pralaimėta 1823–iaisiais. Per devynioliktojo amžiaus trečiąjį dešimtmetį iš italų intelektualų diasporos, pasklidusios po Europą, susiformavo nauja „liberali" politinė emigracija, atitinkanti radikalų–respublikonų–demokratų emigraciją, egzistuojančią nuo Prancūzų didžiosios revoliucijos laikų; kaip ir respublikonai, šie nuosaikieji bendravo su panašių įsitikinimų europiečiais ir šių ryšių bei rašinių pagalba Italijos bylą pavertė „gerbiama" ir remiama.

Be to, įvairių pakraipų italų tremtiniai užsitarnavo užuojautą, kaudamiesi ir

žūdami už kitų šalių, kaip Ispanija ir Graikija, laisvę. Graikijos nepriklausomybės pripažinimas 1830 metais, ypač populiarus ir reikšmingas, įrodė, jog Austriją diplomatiškai galima izoliuoti, o jos politiką nugalėti tarptautiniu spaudimu.

Dar esant gyvam senam revoliucionieriui Filippo Buonarroti, policija išsiaiškino, kad būtent jis diriguoja daugeliui radikalių slaptų organizacijų Europoje. 1828 metais Buonarroti išspausdino savo prisiminimus apie žlugusį 1796–ųjų Babeufo komunistinį sąmokslą, kuris buvo šiuolaikinės slaptos organizacijos modelio pavyzdys. Tačiau nepaisant Buonarroti populiarumo Europoje ir istorinės svarbos į Europos socializmą įvedant „valstybinį komunizmą bei diktatūrą", jo įtaka Italijoje tikriausiai apsiribojo *Apofasimeni* („žūtbūtiniais"). Šios grupės reikšmė pirmiausia susijusi su jos organizatoriumi Carlo Bianco di Saint Joriozu bei jo įtaka vienam žymiausių devynioliktojo šimtmečio revoliucionierių Giuseppe Mazzini.

1830 metais per Europą nuvilnijo kita revoliucijų banga. Prancūzai nuvertė Burbonus ir pakeitė juos liberalesniu Luji Pilypu, o belgai sėkmingai pareiškė nepriklausomybę nuo Olandijos. Trumpam Europos demokratams pasirodė, jog Prancūzija gali vėl susigrąžinti revoliucijos lyderės vaidmenį. Padrąsinta prancūzų pagalbos galimybės, „Liepos revoliucija" paskatino italų patriotus imtis žygių.

Geografiškai apsiribojusios Modenos ir Parmos kunigaikštystėmis bei Popiežiaus sritimi 1831 metų italų revoliucijos buvo svarbios todėl, kad parodė visų patriotinių frakcijų vienybės ir nepriklausomybės troškimą daug aiškiau nei ankstesnės revoliucijos. Devynioliktojo amžiaus trečiojo dešimtmečio pabaiga pasižymėjo sąmokslais, kuriuose dalyvavo liberalai ir princai, kaip antai Modenos Pranciškus IV bei Napoleono palikuonys, kurie, kai kurių patriotų manymu, galėjo susidomėti patriotiniu reikalu. Tačiau ketvirtajame dešimtmetyje Modenos liberalas Ciro Menotti keliuose miestuose suorganizavo revoliucinius komitetus, kurių tikslas – siekti „visos Italijos nepriklausomybės, vienybės ir laisvės (...) atstovaujant monarchijai" ir karaliui, kurį rinks nacionalinė asambléja. Norėdamas gauti pastiprinimą Menotti užmezgė ryšius su italų tremtiniais Paryžiuje, tačiau vadovaujami Buonarroti šie tremtiniai reikalavo „Italijos Respublikos, vienos ir nedalomos, nuo Alpių iki jūros".

Kai 1831–ųjų vasaryje centrinėje Italijoje nuvilnijo revoliucijų banga, visur iškilo Italijos vienybės trispalvė (žalia, balta ir raudona), o daugelis popiežiaus ir kunigaikščio kareivių perbėgo patriotų pusėn.

1831–ųjų revoliucijos, kaip ir 1820–1821 metų, žlugo. Pati Roma nesukilo, o revoliucionieriai nesiryžo jos pulti, bijodami sukelti austrų veiksmus – tuščia viltis. Prancūzija užsimindavo, kad nepadės revoliucionieriams, ir kai Luji Pilypo vyriausybė aiškiai pareiškė, jog prancūzų kraujas bus pralietas tik už Prancūziją, revoliucijos gimtinės, trokštančios kautis už Italijos nepriklausomybę, mitas žlugo. Tuo metu sėkmingi Metternicho diplomatiniai manevrai leido Austrijai įvesti kariuomenę, kad užgniaužtų dar vieną italų revoliuciją. Revoliucijų bus ir daugiau.

Trečioji dalis

Risordžimentas

6 Trys susivienijimo modeliai

Nuo devynioliktojo amžiaus ketvirtojo dešimtmečio iki susivienijimo italų intelektualai karštai aptarinėjo ne pusiasalio būtinybę susivienyti, o kaip suvienijimas turėtų vykti ir kokia bus jo ateitis. Sujungdami šiuos klausimus, jie pateikė atsakymus, toliau žadinančius nepriklausomybės ir vienybės troškimą.

Ilgalaikis mitas

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje judėjimas už vienybę pasiekė viršūnę, po to sustingo. Vienybės idėją plačiai palaikė italų mąstytojai, tačiau, kaip pasiekti šį tikslą, tebebuvo labai neaišku. Karbonarams ir kitoms slaptoms organizacijoms nepasisekė: jie pademonstravo gebėjimą nuversti esamą valdžią, bet nesugebėjo mesti iššūkio Austrijos hegemonijai; jų priešinimasis esamoms sąlygoms patiko daugeliui, tačiau dėl raiškios ideologijos stokos jie negalėjo sužadinti žmonių, o įmantrūs ritualai dangstė jų neveiksmingumą.

Žmogus, iš naujo sustiprinsiąs kovą už Italijos laisvę, Giuseppe Mazzini, 1827–aisiais tapo karbonaru ir tais pat metais įgijo teisininko diplomą. Vaikystėje dažnai sirgęs, o vėliau tapęs romantinio revoliucionieriaus įvaizdžiu, skambinęs gitara ir rūkęs cigarus, Mazzini, kaip ir tėvas, siekė mediko karjeros, tačiau šią viltį prarado po to, kai stebėdamas operaciją nualpo. Atrodė, kad jam, palaikomam nepaprastai atsidavusios motinos ir anksti pradėjusiam klausytis revoliucinių tėvo prisiminimų, buvo tiesiog lemta tapti revoliucionieriumi. Vyresnysis Mazzini sūnų stūmė profesija pasirinkti literatūrą, tačiau patyrė užsispyrusios žmonos pasipriešinimą. Giuseppės motina savo sūnų laikė pranašu, kurstydama šią mitinę savybę, kuri jį vėliau apgaubė. Ji prisiminė, kad, būdamas vienuolikos, jos sūnus pribėgo prie elgetos, apglėbė jį ir paprašė motinos ką nors jam duoti. Elgeta pranašiškai sušuko: „Mylėkite jį iš visos širdies, ponia. Jis – tas, kuris mylės tautą“.

Visa tai įvyko prieš bažnyčią, kaip ir pritinka žmogui, kurio devizu taps žodžiai „Dievas ir Tauta".

Kita mitinė istorija paprastai aiškina, kaip Mazzini susidomėjo veikla už Italijos laisvę. Vieną 1821 metų balandžio sekmadienį nugalėti revoliucionieriai, planuojantys išplaukti į Ispaniją tęsti kovos dėl laisvės, susirinko prie doko Genujos uoste. Jie paprašė pinigų iš Maria Mazzini ir jos paauglio sūnaus – atsitikimas, įsirėžęs berniuko atmintin visam gyvenimui. Šis revoliucionierius – juodai apsirengęs, gedintis savo šalies, ištremtas, nuteistas myriop, nuolat rengęs sąmokslus už Italijos laisvę, priversdavęs sudrebėti Europos policininkų širdis ir įkvėpęs herojiškiausius 1848–ųjų įvykius bei risordžimento didvyrį Giuseppę Garibaldi – negalėjo išvengti, kad jo gyvenimas nebūtų apgaubtas mitais, būdingais didiems įvykiams.

Būdamas karbonaras Mazzini susidūrė vien su nusivylimu, pasenusiais ritualais, juokingomis užduotimis bei užsispyrusiais senais vadais. Šios slaptos organizacijos pralaimėjimas per 1830–ųjų neramumus buvo paskutinis lašas Mazzini kantrybės taurėje. Išduotą vyresnio organizacijos nario, Mazzini policija suėmė lapkričio mėnesį. Kalėjime jis dar kartą pamatė, kad karbonarai labiau paiso ritualų, o ne veiksmų, mat kolega kalinys jam nuolat kalė į galvą aukštesnius masonų idealus, užuot informavęs apie ryšius, kurie padėtų priešintis užgrobėjams. Galiausiai, įsitikinęs senosios bendruomenės netinkamumu, Mazzini ją paliko ir kaip Italijos suvienijimo įrankį įkūrė naują organizaciją *Giovine Italia* (Jaunoji Italija).

Tada, kai nacionalinio judėjimo nesėkmės daugelį patriotų vertė suabejoti praktine pusiasalio suvienijimo galimybe, Mazzini paskelbė, jog Italija privalo būti laisva ir nepriklausoma su savo sostine Roma.

Teorija

Paveiktas ketvirtojo dešimtmečio revoliucinės atmosferos, iškovodamas Italijos judėjimui tinkamą vietą Europos revoliuciniame–filosofiniame kontekste, Mazzini reikalavo jam dar didesnės autonomijos ir garbingo vardo.

Pažangos idėja pagyvino Mazzini filosofinę sistemą, kaip kad buvo ir su aštuonioliktojo šimtmečio filosofų darbais, tačiau, priešingai jiems, Mazzini pažangą kaip istorijos dėsnį susiejo su Dievo valia ir tautybe. Remdamasis tam tikra „kairiojo" romantizmo teorija, Mazzini tvirtino, jog universaliame Dievo žmonijos tobulinimo plane žmonėms ir tautoms skirta speciali „misija". Todėl, kad įvykdytų Dievo valią, kiekviena tauta savo reikalus privalo tvarkyti pati. Negalėjo būti jokios abejonės dėl Italijos tautos, kuri prieš tai du kartus pasauliui rodė kelią, egzistavimo, net jei dabar ją ir sugniuždę svetimos valdžios bei savų piliečių silpnumas; kaip kitų tautų, taip ir italų moraliniu imperatyvu, tikėjimu bei pareiga tapo žinių įgijimas apie savo misiją ir visos energijos pašventimas jai.

Nors tikėjimas Dievo pažangos idėja labai nusilpo nuo reakcijos smūgių Restauracijos laikotarpiu ir išsisėmus prancūzų revoliucinei kartai, Mazzini teigė, jog romantinė epocha sukyla prieš valdžią, ir skelbė moralinį atsinaujinimą. Net jei pats judėjimas ir pasimetė tarp viduramžių misticizmo vingių, jaunimą jis vis dėlto patraukė taip, kad jau nebebuvo įmanoma jo sustabdyti. Devynioliktasis amžius su savo slaptažodžiu „jaunimas" nugalės konservatorius, kurie priėjo prie klaidingos išvados, jog Luji Pilypo triumfas Prancūzijoje užbaigė socialinę revoliuciją. Mazzini įsitikinimu, 1830 metų Prancūzų revoliucija toli gražu ne užbaigė „didžiąją socialinę revoliuciją", o tik ją paskelbė.

Taigi jaunimo pareiga tapo nuversti Europoje nuolat besikartojančias represijas, kurios stabdė moralinį žmonių švietimą ir Dievo valia skirtą pažangą. Aprašydamas siaubingas, tuo metu ne vien Italijoje, bet ir beveik visoje Europoje vyravusias sąlygas – cenzūrą, mirties bausmės grėsmę už draudžiamų knygų ir užsienio laikraščių skaitymą, universitetų uždarymą – Mazzini klausė: „Kas atneš pažangą šiai tautai?" Jo atsakas: „Vienintelė įmanoma veiksmų eiga ... sukilimas; visuotinis, ryžtingas daugumos sukilimas – šventas engiamųjų karas". Šūkis: „Dievas ir tauta".

Priešingai kitoms nacionalizmo formoms, Mazzini religiniam romantiniam nacionalizmui lygios visos tautybės, nes kiekvienai Dievas skyrė tam tikrą misiją. Jo nacionalizmui nebuvo būdinga nepakantumas kitų tautų nepriklausomybei, pakenkęs, pavyzdžiui, vokiečių nacionalizmui ir kai kurių nuosaikiųjų italų idėjoms. Turint omenyje blogą šlovę, kurią vėliau įgijo nacionalizmas, būtų neteisinga neprisiminti Mazzini teorijos pažangumo, nes ji gynė visas tautybes ir jų pareigą šalinti visus jas varžančius pančius. Mazzini tvirtino, jog „šiandieną revoliucija Europoje vyks nacionalinės nepriklausomybės vardan". Šios nacionalinės revoliucijos suformuos naują Europos žemėlapį, kurio kontūrus Mazzini nubrėžė kaip sutampančius su esamu trylikos ar keturiolikos identifikuojamų nacionalinių grupių geografiniu pasiskirstymu; detales jis išmintingai paliko „ateičiai ir tautos balsui". Nubrėžus ribas, Europos kova dėl laisvės sukurs lygius politinius vienetus, pagrįstus visiems prieinamu suverenumu ir pasiruošusius vykdyti specialias Dievo misijas žmonijos pažangai. Tokios imperijos, kaip austrų ar turkų, pagrįstos tironišku bei savanaudžiu įvairių tautų, kurioms lemta plėtotis skirtingomis kryptimis, valdymu, išnyks.

Italijos misija nepaprastai glaudžiai susijusi su jos istorija ir kova dėl laisvės. Italija privalo rodyti kelią į naują tvarką, nes jos kova dėl nacionalinės vienybės ragina siekti visos žmonijos sutarimo. Trokšdama šios vienybės, italų tauta būtinai privalėjo nugalėti dvi kliūtis – Austriją ir pontifikatą. Pašalindama pirmąją, Italija pagreitins pavergtų tautų bylą, paskatins nepriklausomų valstybių susidarymą, sukurs prielaidas būsimai Europos federacijai bei skelbs Dievo žodį. Išsilaisvinti italai galėjo tik išlaisvindami kitus.

Austrijos imperijos žlugimas atneštų laisvę, o pontifikato panaikinimas sukur-

tų naują vienybę. Praeityje Amžinasis miestas, valdomas cezarių (veiksmas) ir popiežių (dvasia), buvo du kartus sujungęs žmoniją, abiejų paveldėtoja „trečioji Roma", valdoma tautos, „suvienys tikėjime, kuris sujungs mintį ir veiksmą į vieną Europą, Ameriką ir visas žemės rutulio sausumas". Todėl Mazzini religinės aistros nederėtų painioti su organizuota religija; ne popiežiai ir ne kunigai, o tik žmonės interpretuoja Dievo įstatymą, ir jų religija yra pažangus nacionalizmas.

Istorikas Gaetano Salvemini rašė, jog, nepaisant silpnų vietų, kurias būtų galima išskirti šio italų patrioto filosofijoje, nes jis sumaišė viduramžių utopines idėjas, Rousseau *Apie visuomenės sutartį* ir devynioliktojo šimtmečio prancūzų mąstytojo Saint–Simono doktrinas, Mazzini išryškino „daug demokratinių idėjų, priklausančių mūsų laikui". Tačiau Mazzini šiuolaikiškumas visapusiškiau iškyla palietus klausimą, kaip jis vienys Italiją. Nebūdamas nei karo strategas, nei taktikas, Mazzini nesukūrė metodo, siūlančio fiziškai sutriuškinti Austrijos galybę, tačiau iš prieinamų būdų jis išrinko ypatingiausius, praturtindamas juos sava ideo–logija.

Iš tiesų Mazzini filosofiją papildė Carlo Bianco di Saint Joriozo karo filosofija. Bianco prisidėjo prie 1821 metų maišto Pjemonte, po to dalyvavo ispanų revoliucijoje. Pasibaigus įkalinimui Ispanijoje, jis keliavo po kitas Europos šalis ir apsistojo Paryžiuje. 1830–aisiais išleido knygą *Della guerra nazionale d'insurrezione per bande applicata all'Italia* (*Nacionalinis sukilimas, vykdomas partizanų grupių, pritaikytas Italijai*). Šiame pirmajame teoriniame traktate apie partizaninį karą pasinaudota ispanų sukilimo prieš Napoleoną bei graikų nepriklausomybės karo pamokomis. Bianco nuomone, vienintelis būdas išlaisvinti Italiją buvo visuotinis sukilimas, taikant partizaninio karo metodus. Nors tuometinis Bianco buvo artimas Buonarroti, Mazzini, su kuriuo vėliau Bianco bendradarbiavo, karines jo sąvokas integravo į savo sistemą ir paskelbė; galima teigti, jog Bianco idėjos paryškino 1848 metų revoliucijų bei 1869 metų savanorių Tūkstantinės žygio, kurie pasibaigė suvienijimu, karinius aspektus.

Taigi Jaunosios Italijos programoje (1831), pabrėžus nacionalinį sukilimą ir glaudžiai susiejus jį su tautos švietimu, suformuluojamas toks nepaprastai reikšmingas metodologinis teiginys: „Sukilimas – su partizanų grupių pagalba – tinkamas kariavimo metodas visoms tautoms, trokštančioms išsilaisvinti iš svetimšalių jungo. Šis kariavimo metodas sukilimo pradžioje tenkina neišvengiamą reguliariosios kariuomenės poreikį; į mūšio lauką jis sukviečia didžiausią dalinių skaičių, o paremti jį gali ir pats mažiausias. Jis kariškai auklėja tautą ir kiekvieną gimtosios žemės pėdą pašventina kokio nors karinio žygdarbio atminimu".

Likimo ironija, kad angliškai rašantys autoriai ignoruoja šį taip aiškiai iškilusį reiškinį, kuris vėliau tapo žinomas kaip „tautų išsivadavimo karas", toks sėkmingas Kinijoje, Kuboje ir Vietname. Nors ir žinodami apie šį Mazzini idėjų aspektą, italų istorikai paprastai taip pat pamiršta jį akcentuoti. Tokį požiūrį, ko gero, padeda paaiškinti vidiniai žūtbūtinio visuotinio sukilimo prieš svetimšalius oku-

pantus prieštaravimai, nesugebant atsigręžti prieš savus didikus. Nenugalimas Mazzini troškimas išlaisvinti Italiją ir apsaugoti nacionalinę kovą, kad ji netaptų skaldančiu socialiniu konfliktu, paskatino jį paryškinti karinius išsilaisvinimo aspektus ir net imtis praktinių priemonių, kad visa tai nevirstų klasių kova.

Prie šios esminės priežasties dar reikia pridurti, kuo Mazzini skyrėsi nuo pagrindinio šio laikotarpio socialinės revoliucijos lyderio Buonarroti. Šiam prancūzų jakobinų aštuonioliktojo amžiaus dešimtojo dešimtmečio patirtis parodė, kaip revoliucijos gimdo klasių kovą, o 1830 metų Prancūzų revoliucija šitai patvirtino; todėl varguoliai privalo organizuotis kariškai, kad pasiruoštų artėjančiam socialiniam karui. Taigi vadovavimas revoliucijoms pereidavo elitui, ir būtent šitai į klasių kovą įvedė diktatorinį principą. Ši idėja pasitarnavo Buonarroti ir tarptautiniu lygiu – Prancūzija čia turėjo generolo vaidmenį, o labiau atsilikusios šalys, kaip antai Italija – tik kareivių. Nors pripažindamas, jog sukilimą turi slapta rengti keletas vadų, kad būtų išvengta diktatūros ir teroro, Mazzini didelį dėmesį skyrė liaudies vaidmeniui. Jis rašė: „Nepasmerkite laisvės trokštančų masių inercijai; neapgaudinėkite savęs manydami, kad veikiate jų labui; nepatikėkite didžiojo tautinio atgimimo darbo tik vienai klasei". Mazzini pripažino, kad Italijos kontekstui kur kas svarbesnis būtų revoliucinis Prancūzijos ir Italijos bendradarbiavimas, bet reikalavo, kad italai imtųsi vadovauti kovai dėl išsilaisvinimo; tai – tautos didžiosios misijos pagrindas. Aišku, jog šis paskutinis punktas buvo labiau pritaikomas Italijos situacijai nei Buonarroti, jis sužadino patriotinį pusiasalio judėjimą ir nustelbė Buonarroti įtaką. Faktiškai iš Mazzini tezių gimė 1848 metų revoliucijų šūkis: *L'Italia fara da se* („Italija tai padarys pati").

Dėl Mazzini iššūkio Buonarroti kai kuriems šių laikų apžvalgininkams, ypač kairiesiems, pasirodė, jog šis italų mąstytojas ignoruoja socialinį klausimą. Iš tiesų būtent dėl jau aptartų priežasčių Mazzini šio klausimo nesprendė taip tiesiai, kaip Buonarroti. Mazzini išskirdavo tautines revoliucijas – iš esmės politinius judėjimus, kurie vengs klasių kovos, bet sukurs sąlygas socialiniams pokyčiams ir materialinei masių pažangai. Tai pasiekti buvo įmanoma išimtinai respublikoje. Jo įsitikinimu, tik respublikos institucijos galėjo įdiegti socialinius įstatymus, įkūnijančius Dievo ir žmonijos dėsnį, kad žmonės būtų „laisvi, lygūs ir broliai", nes jie garantuoja laisvą „visų valios" išraišką; monarchijos į nacionalinę lygtį „būtinai" įveda privilegijas bei tarpinį elementą – aristokratiją, taip pakenkdamos lygybei ir laisvei. Mazzini monarchijas laikė pasenusiomis, o suvienijimas į karalystę sukeltų naują Italijos revoliuciją.

Jei jau Italija neturėtų būti suvienyta kaip karalystė, jai nederėtų vienytis ir į federaciją, kuri susilpnintų tautą, paverstų ją grobiu kaimynams ir „pakirstų didžiosios misijos, kurią Italijai lemta atlikti žmonijos labui, šaknis". Mazzini pabrėžė, kad vienybė reiškia ne administracinės centralizacijos ar vietinės autonomijos panaikinimą, o tai, kad „politinė organizacija" turėtų būti „viena ir centrinė".

Kaip reikalavimas, kad italai imtųsi vadovauti išsilaisvinimui, taip ir Mazzini dogmatiškas tvirtinimas, jog be vienybės negali būti tautos, Italijos nacionalinį judėjimą pakeitė kokybiškai. Kitaip nei patriotai, kurių įsitikinimu suvienijimas buvo geriau už susiskaldžiusį pusiasalį, Mazzini pasisakė už suvienijimą kaip nedalomą struktūrą, nes tikėjo, kad tai vienintelis galimas Italijos problemos sprendimas. Pasak Mazzini, visa pusiasalio istorija krypo į vienybę. Nors, analizuodami jo argumentus šiam teiginiui pagrįsti, galėtume ginčyti, kad įvykiai nuo aštuonioliktojo šimtmečio reiškė priešinimąsi pusiasalio susiskaldymui į atskiras valstybes ir kad pažangios jėgos, ginančios pokyčius, veikė nacionalinės vienybės labui. Mazzini pakurstė šią tendenciją, įliedamas aistros, gimusios iš religinio, filosofinio, istorinio ir nacionalinio įsitikinimo, tad ir iš sėkmės neišvengiamybės.

Taip Mazzini suformavo savo galingąjį naujos Italijos modelį: demokratinė, socialiai labdaringa, nedaloma respublika, pagrįsta visuotiniu suverenumu ir išsiskirianti pareiga vesti kitas tautas siekti laisvės, kuri leistų joms vykdyti savas Dievo skirtas misijas. Šis modelis žadino patriotinio judėjimo ir būsimųjų kartų vaizduotę.

Praktika

1830 metų lapkritį suėmus Mazzini, Pjemonto valdžia leido jam pasirinkti arba tremtį, arba gyvenimą provincijoje. Mazzini paliko šalį ir išvyko į Marselį. Ten jis įkūrė Jaunąją Italiją – tai praktinė jo revoliucinių idėjų išraiška.

Jaunoji Italija karbonarus pralenkė ne vien savo tikslais, kurie apibūdinti anksčiau, bet ir modernia organizacija. Viršūnėje – „centrinė grupė", kurią sudaro Mazzini ir artimiausi jo sąjungininkai, vadinami trijų asmenų „provincijos grupėmis" kiekvienai Italijos provincijai. Šios grupės skyrė organizatorius, kurie kiekviename provincijos mieste rinko dviejų kategorijų narius – „federalus" ir „federalus–propagandistus". Pastarųjų narių, turinčių „širdį (drąsos) ir protą", užduotis buvo inicijuoti pirmuosius, turinčius tik „širdį", bet ne „protą", atrinkti tinkamus žmones. Kiekvienas narys turi pasirinkti sutartą ženklą, pagal kurį bus atpažįstamas Jaunojoje Italijoje, ir prisiekti patvirtinant organizacijos ideologiją. Išskyrus slaptus signalus, leidžiančius atpažinti organizacijos narius, ši priesaika buvo vienintelis Jaunosios Italijos ritualas. Iš pradžių nariais galėjo tapti asmenys iki keturiasdešimties, bet vėliau šią sąlygą Mazzini pakeitė, leisdamas stoti asmenims, „įkvėpusiems amžiaus siekių", tai yra jaunimą privertė paklusti dvasios pakilimui. Taip Mazzini tikėjosi atskirsiąs savo organizaciją nuo karbonarų, kurie buvo sukaustyti baikščios narystės ir sudėtingų, bereikšmių ritualų.

Jaunoji Italija nuo karbonarų skyrėsi ir greitais, ryžtingais veiksmais. Kad paruoštų dirvą revoliucijai, Mazzini pasirašė sutartį (1832–ųjų rugsėjis) su Buonarroti. Tačiau senasis revoliucionierius, siekdamas perimti vadovavimą Mazzini ju-

dėjimui, buvo pertvarkęs savąsias Italijos bendrijas, ir dviejų lyderių varžytuvės sugadino pirmąjį viešą revoliucinį Jaunosios Italijos pasirodymą. Negana to, konfliktuojančios jų socialinės revoliucijos idėjos bei Buonarroti įsitikinimas, kad Italijoje nederėtų pradėti revoliucijos, kol jai vadovauti nesiėmė Prancūzija, 1834 metais visiškai išskyrė Mazzini ir Buonarroti.

Nuo 1830–ųjų iki 1832–ųjų Mazzini organizacija greitai surado pasekėjų keliuose Italijos regionuose, ypač Ligūrijoje (Genuja), Pjemonte, Lombardijoje ir Venecijoje, kiek mažiau Toskanoje, Abiejų Sicilijų karalystėje bei Popiežiaus srityje. Pirmiesiems revoliuciniams veiksmams Mazzini pasirinko Pjemontą. Armijos remiamas sukilimas čia turėjo būti derinamas su sukilimu Genujoje bei revoliuciniais antpuoliais iš Šveicarijos ir Prancūzijos. Šie garbės siekią tikslai beveik tuoj pat žlugo. Pjemonto vyriausybė kone atsitiktinai 1833 metų balandyje atskleidė suokalbį armijoje ir, kad išlaikytų valdžią, ėmėsi kankinimų bei egzekucijų. Nepaisydamas šios rimtos kliūties, Mazzini atkakliai yrėsi pirmyn, tačiau staigūs kariniai veiksmai užgniaužė sukilimą Genujoje; Šveicarijoje generolas, kuriam Mazzini patikėjo vadovauti karinei invazijai, pralošė pinigus, surinktus apginkluoti tūkstančiams savanorių. Susibūrė kiti patriotai, tačiau šveicarų valdžia juos greitai nuginklavo. Revoliucinės kolonos, puolančios iš Prancūzijos, pralaimėjo nuo Pjemonto *karabinieri* rankos.

Pirmojo Mazzini revoliucinio iššūkio nesėkmė jo organizacijoje sukėlė krizę, mirties bausmę už akių ir pabėgimą į Angliją, bet tik ne pralaimėjimą. Geriausiai tai vėliau apibūdino anglų istorikas: „Tiesioginis Mazzini pamokos rezultatas buvo įpūsti liepsną iš Italijos tautiškumo žarijų“. Vėliau į jo kvietimą imtis veiksmų atsiliepė svariai nacionaliniame judėjime pasireiškę patriotai. Tarp jų buvo Giuseppe Garibaldi, kurio revoliucinis debiutas įvyko planuotame Genujos sukilime, ir Vincenzo Gioberti – kunigas, privertęs gerbti risordžimentą – ištremtas už simpatijas Mazzini. Tad nors ir negalėjo būti įgyvendintas „titaniškasis“ Mazzini ateities Italijos modelis, „Italiją jis vis dėlto sukūrė“.

Italijos pranašumas

Mazzini tvirtino, jog Italijai reikėtų susivienyti, kad atliktų Dievo skirtą misiją. Tačiau ir pati misija, ir jos metodai buvo radikalūs. Maža to, dėl savo religinio temperamento Mazzini neapkentė metų metais pusiasalyje vyravusių tradicinių religinių ritualų. Su šiom pažiūrom Mazzini tapo mirtinu Italijos nuosaikiųjų priešu, kurie tikėjo suvienijimu dėl ekonominių ir kitų priežasčių, bet nepakentė Mazzini revoliucinės ideologijos. Trumpai tariant, „didelė dalis išsilavinusių italų, stokojančių arba sveiko proto, arba drąsos, kad priimtų Mazzini įsitikinimus, ieškojo švelnesnio požiūrio, kuris suderintų patriotizmą ir apdairumą“.

Iš pradžių ši „nuosaikiųjų partija“ suskilo į dvi frakcijas. Vienoje frakcijoje

vyravo katalikai, ir Manzoni bei Rosmini kultūrinės įtakos dėka centras buvo Lombardijoje, tačiau kaip stipriausias atstovas iškilo Turino kunigas.

Vincenzo Gioberti jaunatviškas flirtas su Mazzini idėjomis baigėsi tuo, kad pastarojo misija buvo prijaukinta Italijai. Savo itin įtakingame darbe *Apie moralinį ir pilietinį italų pranašumą* (*Primato*) (1843) Gioberti teigė, jog italams iš tiesų skirta ypatinga „misija" – dvasiškai vadovauti katalikų pasauliui. Gioberti Italijos didybę siejo su Bažnyčios institucija – jau pažįstamas principas – tačiau nuostabiai susiejo Bažnyčią su suvienijimu, taip pašalindamas Mazzini ir Buonarroti Italijos „misijai" suteiktą radikalų aštrumą ir kartu išlaikydamas esminį teiginį, jog Italija būtinai turi būti tauta „vaduotoja". Anksčiau reikalavimas susivienyti buvo revoliucionierių sritis; Gioberti, vienas pats sukūręs „neogvelfizmą", judėjimui už nepriklausomybę suteikė gerbiamos ideologijos mandatą. Šitai pasiekė, dvasinį pontifikato atgimimą susiedamas su Italijos prisikėlimu. Pontifikato nuosmukį jis priskyrė Didžiosios prancūzų revoliucijos sukeltam religijos ir civilinės visuomenės skilimui; Italijos ir pontifikato dvasinis atgimimas drauge šį skilimą panaikins, sutaikydamas Bažnyčią su laisve ir pažanga. Kaip ir Mazzini, Gioberti suteikė risordžimentui universalumo aspektą, tačiau sumažindamas dėmesį revoliucijai, o nuosaikiuosius liberalus patraukdamas tuo, jog Bažnyčią ir nacionalinį judėjimą įgaliojo bendradarbiauti. Taip jis politinės išraiškos įrankį įdavė į rankas tokioms pasiturinčioms grupėms, kaip stambūs žemvaldžiai, pažangūs didikai bei liberalūs dvasininkai, kurie troško atgaivinti pusiasalio turtus, nenorėdami atsisakyti savo religijos, socialinio statuso bei tradicinių vertybių. Tad Gioberti išliekamoji vertė – ne jo nepriklausomos Italijos modelis, o šių įtakingų grupių mobilizavimas susivienyti.

Gioberti sutaikė Italijos politinę nepriklausomybę su jos politine misija, numatydamas laisvą valstybių konfederaciją pirmininkaujant popiežiui. Jo suvienijimo modelį sudarė ekonominė sąjunga su konsultacinėmis institucijomis, atviromis nuosaikioms reformoms. Taip Gioberti tikėjosi ir pašalinti gilų italų susiskaldymą būsimoje Italijos struktūroje, ir laimėti Italijos valdovų paramą suvienijimui. Tačiau ši pasiūlytoji neogvelfiška konfederacija išsiskyrė nepraktiškumu. Tuometinis popiežius Grigalius XVI niekam nekėlė pasitikėjimo, netgi pačiam Gioberti. Iš tikro ir pats dvasininkas pripažino, jog tik naujas popiežius galės įgyvendinti jo programą. Tai buvo duoklė stulbinančiai Gioberti projekto drąsai – jo idėjos turėjo įtakos išrenkant tokį popiežių, kuris sugebėtų jo planą įgyvendinti. Nors netikėtas „liberalaus" popiežiaus išrinkimas Gioberti vizijai įkvėptų gyvybės, greitai išryškėtų, kad ši svajonė nereali, todėl pats Gioberti atsisakys tokio *Primato* pateikto konceptualaus suvienytos Italijos modelio.

Tačiau liberalus uždegė Gioberti nuosaikaus vadovavimo nacionaliniam judėjimui vizija. Nuo popiežiaus dėmesį jie nukreipė į Pjemonto monarchą, kaip į vienintelį, turintį energijos ir, ko gero, noro išlaisvinti Italiją, išsaugant tradicines vertybes.

„Hamletas", arba nuosaikiųjų dvejonės

Siekdamas laimėti princų paramą savam suvienijimo modeliui, Gioberti kreipėsi į Pjemonto–Sardinijos karalių Karolį pagalbos išlaisvinti italus. Pjemonto nuosaikieji šiltai sutiko Gioberti pastangas iškovojant pagarbą nepriklausomybės judėjimui, tačiau jie netikėjo pontifikato gebėjimu persitvarkyti ar vadovauti judėjimui už nepriklausomybę. Pjemonto nuosaikiųjų judėjimo stiprybė – jų ryšys su vyriausybe. Daugelis liberalų buvo savo tradicijomis besididžiuoją valstybės veikėjai ir valdininkai. Jie piktinosi, kad Austrija valdo pusiasalį, o popiežius kišasi į jų vyriausybę, ir sutiko, jog suvienijimas gerokai sustiprins Pjemonto galią. Jie nepalankiai vertino suvienijimą Mazzini nustatytomis sąlygomis ir kvietė Turiną kautis su muitinių sąjunga už Italijos federaciją.

Kaip ir dviejų anksčiau aprašytų modelių atveju Italijos suvienijimą vadovaujant Savojos dinastijai skatino literatūra. Terenzio Mamiani darbe *Nostro parere intorno alle cose italiane* (*Mūsų nuomonė apie italų reikalus*) (1841) teigiama, jog italai galėtų susivienyti, kovodami už savo laisvę, vadovaujant italų monarchui. Atsižvelgiant į netolygų pajėgų išsidėstymą, kova turės palaukti, kol austrai susilpnės. Tuo tarpu italai turi pasirengti – pradėti patriotiškai auklėti mases, į judėjimo pusę patraukti turtuolius bei dvasininkiją ir diegti švietimo, religinių ir socialinių reformų programą. Mamiani pasisakė už liberalų ir katalikų susitarimą, tačiau nesutiko su Gioberti akcentuojama svarbiausia Bažnyčios vieta.

Mamiani traktatas parodo, kad nuosaikiųjų dauguma konkretų Gioberti Italijos problemos sprendimą vertina skeptiškai, tuo tarpu Cesare Balbo *Le speranze d'Italia* (*Italijos viltys*) (1844) liberalų bendruomenei turėjo didžiulės įtakos. Kaip Mamiani, taip ir Balbo dialogas su Gioberti patvirtina nuosaikiųjų nepritarimą Turino dvasininko idėjoms. Katalikas Balbo, simpatizuojąs Gioberti pažiūroms, paskelbė, jog praktiškai jų įgyvendinti neįmanoma. Balbo suformulavo keturis galimus suvienijimo scenarijus, ir visi jie priklausytų nuo austrų pašalinimo iš italų reikalų: tai suderinti italų monarchų veiksmai, liaudies sukilimas, užsienio intervencija arba austrų apetito pasotinimas už Italijos ribų. Pirmieji trys variantai Balbo atrodė neįmanomi arba pavojingi. Todėl jis vylėsi, jog silpnėjant turkų imperijai Vakarų valstybės Osmanų teritoriją perduos Austrijai, kad pakurstytų ją prieš Rusiją, kurios visi bijojo, drauge tai būsiąs akstinas austrams pasitraukti iš Italijos. Užbaigdamas šį diplomatinį sandorį – sudarydamas stiprią Šiaurės Italijos karalystę, Pjemontas apjungs Lombardiją bei Veneciją ir sukurs laisvą nuo austrų valdžios italų konfederaciją.

Nors šiandien gali pasirodyti, kad Balbo pasiūlytas Italijos problemos sprendimas – su nerealumo prieskoniu, paskelbimo metu jis turėjo nepaprastai didelį poveikį, nes išreiškė Pjemonto valdančiųjų sluoksnių, su kuriais Balbo palaikė glaudžius ryšius, jausmus. Savojos monarchai jau seniai siekė užvaldyti Lombardi-

ją ir Veneciją. Tai tikslas, kurio Pjemonto diplomatai niekada neatsisakė. Maža to, ir Pjemonto nuosaikieji liberalai, ir konservatoriai pritarė austrų valdų plėtimui turkų sąskaita. Šį planą skatino prancūzai. Toks sprendimas ne tik išnarpliotų italų problemą ir išplėstų Pjemonto galią, bet ir sustiprintų katalikišką Austriją prieš rytietiškai ortodoksišką Rusiją. Priešingai Mazzini, nei Balbo, nei Pjemonto valdžia nepalaikė austrų valdomų Rytų europiečių nacionalinių siekių. Balbo ir Pjemonto valdovams, kurie, kaip ir Gioberti, civilizaciją tapatino su katalikybės pažanga, šis planas buvo kone tobulas.

Vadinasi, nors galėjo pasirodyti naivu tikėtis, kad austrus pavyktų priversti atiduoti italams jų teritoriją, Balbo Osmanų imperijos nuosmukį traktavo kaip reikšmingą progą sujungti dvi svarbias, Europos taikai grasančias problemas. Nors planas pasirodė nerealus, Balbo pabrėžė Pjemonto ir Europos diplomatijos reikšmę siekiant išspręsti pusiasalio problemas ir ne revoliuciniu būdu sujungė Pjemonto ekspansionizmą su Italijos nepriklausomybe.

Bet rimčiausia kliūtimi Pjemonto, kaip nacionalinio judėjimo lyderio, vaidmeniui buvo ne kas kitas, o patsai karalius Karolis Albertas, tas asmuo, į kurį užslėpta forma knygoje Balbo ir kreipėsi. Karolio Alberto neryžtingumas 1821-ųjų suokalbyje buvo būdingas šiam monarchui visą gyvenimą. Dėdė, konservatyvusis Karolis Pilypas, už vaidmenį toje revoliucijoje jam niekada neatleido ir su malonumu atsakė jam karūną, kol jo neperkalbėjo Metternichas. Toks netikrumas Pjemonto karaliaus dvarą pavertė intrigų centru bei paliko žymę sosto paveldėtojui ir suteikus karūną.

Turėdamas tokią praeitį Karolis Albertas į sostą įžengė sėdamas rimtas abejones dėl savo būsimos veiklos tiek namuose, tiek užsienyje. Mazzini pasveikino jį su neįprastu kreipimusi paremti nacionalinį reikalą, kurį mėgino spręsti 1833 metų revoliucija. Pirmieji naujojo karaliaus valdžios metai pasižymėjo reakcine politika. Karolis Albertas parėmė prancūzų konservatyvių monarchistų pastangas nuversti karalių Luji Pilypą ir pasirašė karinę konvenciją su Austrija. Iš nuosaikiųjų, laukiančių jo vadovavimo nacionaliniam judėjimui, jis atėmė pasitikėjimą juo, o nuožmumas, su kuriuo numalšino 1833 metų revoliuciją, – tai vienas baisiausių risordžimento puslapių. Psichologiškai nestabilus ir fiziškai silpnas valdovas gyveno keistai: laikėsi ypatingų dietų, tapdavo šarlatanų auka ir regzdavo nuolatines politines bei religines intrigas. Manoma, kad jis pats yra pasakęs, jog stovi „tarp karbonarų durklo ir užnuodyto jėzuitų šokolado“.

Nepaisant nevykusios valdymo pradžios, Karolis Albertas atsilaikė ir netapo reakcionierių įrankiu. Stiprus veiksnys, padedantis paaiškinti jo pasipriešinimą, buvo jo šeimos istorija ir jaunystės patirtis: jo tėvas kovėsi drauge su Napoleonu, o motina vaišino prancūzų būrius, kol jis su Napoleono skirta stipendija mokėsi Genujoje. Jo pasipriešinimą reakcionieriams tikriausiai paaiškina visa tai dar sutvirtinąs stiprus patriotizmas Pjemontui bei užsispyręs pasiryžimas gerai valdyti. Savo karalystę jis sustiprino, įdiegdamas administracines bei teisines reformas,

kurios iš dalies patenkino buržua klasės poreikius modernizuoti ekonomiką ir kartu išlaikė karūnos prerogatyvas. Dėl kai kurių ekonominių jo reformų ir noro sumažinti Pjemonto priklausomybę nuo Austrijos abi šalys atsidūrė ant karo ribos. Jis surengė Bažnyčios valdžios, kurią laikė tiesiogiai atsakinga dėl pjemontiečių atsilikimo, puolimą. Palaipsniui iš savo vyriausybės „išravėjo" konservatyvius ministrus, pakeitė juos nuosaikiais liberalais ir pasiūlė galįs suteikti konstituciją. Jis drąsino nacionalistus, teigdamas, kad kirs smūgį už Italiją, kai tik pasitaikys galimybė, ir pasakė: „Jei Pjemontas prarastų Austriją, laimėtų Italiją, o tada Italija jau galėtų veikti pati".

Nepaisant visų šių pasiekimų, Karolis Albertas niekada nesugebėjo įveikti esminių savo charakterio prieštaravimų. Kai jo „liberalizmas" pakėlė jį pavaldinių akyse, pasirodė, jog jis bijo augančio populiarumo. Kai atrodė, jog karas su Austrija neišvengiamas, jis skubiai atsitraukė ir siekė arbitražo. Savo veiksmus prieš Bažnyčią palydėjo pažadais jėzuitams, kad jie bus saugūs. Galiausiai liko neaišku, ar Karolis Albertas atsilieps į nuosaikiųjų liberalų kvietimą tapti Italijos nepriklausomybės gynėju. Patriotams jis iš tiesų buvo „Italijos Hamletas".

Net ir esant tokiai nestabiliai padėčiai, devynioliktojo amžiaus ketvirtajame ir penktajame dešimtmečiuose Italijoje įvyko svarbus pokytis: dabar Italijos nuosaikiųjų nuomonė buvo palanki nepriklausomybei. Ši padėtis liudijo esminį lūžį, konservatorių–reakcionierių fronte,pastūmėjusį nepriklausomybės reikalą pirmyn, kuris 1815, 1821 ir 1831 metais leido Austrijai bei jos šalininkams Italijoje iš naujo įtvirtinti savo valdžią. Šia prasme „kultūrinė revoliucija" iš tiesų įvyko.

Šį pasiekimą atspindėjo ne vien šiame skyriuje aptarti rašytojai, bet ir platesnis kultūrinis reiškinys. Nuo 1839 iki 1847 metų mokslininkai ir technikai iš visų pusiasalio dalių susitikdavo kongresuose. Šių susitikimų dėka vienybės reikalas žengė pirmyn: juose buvo aptariamos bendros Italijos problemos, prisidedama kuriant nuosaikią nacionalinę programą ir padedama formuoti būsimą šalies valdančiąją klasę. Mokslinių susitikimų ir asociacijų populiarumas buvo toks didelis, jog net Metternichas turėjo juos leisti, o Karolis Albertas jiems pritarė.

Devynioliktojo amžiaus penktajame dešimtmetyje vyraujanti politinė kultūra Italijoje reikalavo nepriklausomybės. Išskyrus Mazzini modelį, visi kiti kvietė konfederacijai; tačiau radikalios demokratinės Mazzini idėjos suneramino nuosaikiuosius, kurie atmetė silpną popiežių kaip nacionalinio judėjimo lyderį ir atsigręžė į Pjemontą. Karolis Albertas svyravo, bet neaiškiai žadėjo padėti.

Daugiausia vilčių nepriklausomybei ir susivienijimui teikė trys dalykai – tai tauta, popiežius ir Pjemontas. Žvelgiant į praeitį atrodo aišku, kuris būtų buvęs sėkmingiausias, tačiau istoriniai įvykiai paprastai pasuka netikėtais keliais.

7 1848–ųjų revoliucijos: didysis sukrėtimas

Klasikinio veikalo, nušviečiančio 1848 metų revoliucijas, autorė Priscilla Robertson apie italus rašo: „Įpročiais ir požiūriu ... jie pati demokratiškiausia tauta Europoje, išskyrus galbūt šveicarus“. Robertson savo argumentus grindžia dviem sritimis: santykiais tarp klasių ir moterų padėtimi.

Kalbėdama apie pirmąją sritį, ji pastebi mandagų bei pagarbų aristokratijos elgesį su žemesniosiomis klasėmis, priešindama jį vyraujančiam kitose Europos šalyse. Robertson nuomone, šiuos santykius paaiškina paprastiems žmonėms priklausanti nuosavybė bei svarūs ekonomikos pasiekimai Šiaurėje. Prie „savigarbos ir draugiškumo“ darbininkams Italijoje nuostabiai prisidėjo moterys. Robertson pabrėžia moterų politinius žygius bei aukštą jų padėtį Italijos visuomenėje, toli lenkiančią moterų padėtį Prancūzijoje, Vokietijoje ir Anglijoje.

Iš žymesniųjų Europos revoliucionierių vien Mazzini smerkė bet kokias sąlygas, siekiančias riboti moterų lygybę su vyrais. Moterys ne tik dalyvavo risordžimente, jos buvo „aršios patriotės“. Garsios buvo Giuditta Sidoli, Mazzini meilužė ir jo „intelektualioji aistra“, bei Anita Garibaldi, kovojusi kartu su vyru ir žuvusi mūšio lauke. Camillo Boito kūrinio *Senso* herojė – Luchino Visconti sukūrė apie ją filmą – susipainiojo meilės bei risordžimento aistrose ir sugebėjo išreikalauti siaubingą kainą už tai, kad ją išdavė austrų kareivis. Londono dienraščio *Times* korespondentas pastebėjo, jog „anglams sunku suteikti moterims tokias elgesio laisves kaip Italijoje, ir dar su pagarba“.

Šie Italijos visuomenės aspektai atskleidžia demokratišką 1848 metų revoliucijų, bandžiusių įgyvendinti Mazzini idėjas, atmosferą.

Ekonomika

Be susivienijimui palankios kultūrinės ir ideologinės plėtros, nacionalinės nepriklausomybės poreikį stiprino spartus pusiasalio ekonominis bei ko-

mercinis augimas po 1820–ųjų, kurį aptarėme 4 skyriuje. Tačiau Italijoje ši ekonominė plėtra vyko nelygiai ir lėčiau negu kitose Europos dalyse. Kaltę dėl šio atsilikimo patriotai priskyrė pusiasalyje austrų vykdomai politinei bei teritorinei valdžiai.

Ekonominio augimo srityje pirmavo Lombardija. Remdamasi aštuonioliktojo šimtmečio reformomis, gamyba tapo kapitalistine, o aristokratija čia į verslą įsitraukė labiau nei kitose pusiasalio dalyse. Klestėjimo laipsnis svyravo priklausomai nuo fizinių regiono sąlygų, tačiau, pavyzdžiui, šilko eksporto vertė nuo 1814 iki 1841 metų išaugo daugiau negu keturgubai; šiuo laikotarpiu pradėjo plėtotis medvilnės, metalurgijos bei mašinų pramonės sritys, o bankininkystės plėtra liudija apie kapitalo kaupimo augimą.

Nors Lombardija ekonomine pažanga lenkė visas kitas Italijos dalis, tačiau atsiliko nuo toliau pažengusių Europos šalių. Lombardijos kapitalizmas vis dar buvo tiesiogiai grindžiamas žemės nuosavybe, o pagrindiniam eksporto bei turto šaltiniui – šilkui, priklausančiam nuo užsienio poreikių įnorių, vis labiau grasė auganti Azijos konkurencija. Iš visų pusiasalio regionų Lombardija labiausiai priartėjo, tačiau taip ir nepasiekė išplėtotos, modernios, pagrįstos gamyba, tenkinančios augančią vidaus paklausą ekonomikos. Šiam kokybiniam šuoliui kelią pastojo Lombardijos – Austrijos kolonijos – statusas. Nors lombardams kai kurie austrų valdžios diegiami dalykai, kaip antai geri keliai, padori administracija bei tam tikras vietinės autonomijos mastas, ir buvo naudingi, bet jie kentė nuo rimtos ekonominės bei tarifų diskriminacijos, kuri sukurdavo palankias sąlygas austrams priklausančioms įmonėms ir kliudė italų verslams. Negana to, pusiasalio suskirstymas į daug mažų valstybėlių, saugomų tarifais, neleido jaunoms Lombardijos pramonės šakoms patekti į savaime susidariusias rinkas ir stabdė tolesnę plėtotę. Galiausiai lombardai bejėgiškai stebėjo, kaip trečdalį imperijos įplaukų austrai surenka iš Lombardijos (kur yra tik šeštadalis imperijos gyventojų) ir neoficialiai užkerta jiems kelius į geriausias vietas vyriausybėje.

Šie dalykai padeda paaiškinti, kodėl priešiški austrams jausmai taip sujudino turtingiausią Italijos dalį. Nepaisant daugelio prieštaraujančių argumentų, ekonominį Lombardijos augimą patriotai laikė tiesioginiu italų verslo nuopelnu ir pabrėžė išties neigiamus austrų valdymo bruožus. Be to, jie buvo įsitikinę, jog Lombardijos pramonės plėtra ateityje priklausys nuo šio regiono integracijos su visa likusia Italija bei laisva prekyba visame pusiasalyje. Tačiau tol, kol valdė užsieniečiai, austrų protekcionistiniai interesai buvo keliami aukščiau už ekonominę Italijos plėtrą. Iš tiesų, spartėjant ekonominei Lombardijos veiklai, intensyvesnė darėsi ir polemika su Austrija. Todėl ekonominis Lombardijos augimas prieš 1848 metus skatino revoliucinius įvykius ir svariai prisidėjo prie kovos už Italijos nepriklausomybę.

Po Lombardijos antrą vietą pagal ekonomikos augimo tempus Italijoje užėmė Pjemontas. Tai buvo svarbus pokytis, lyginant su ankstesniu laikotarpiu, gerokai

sustiprinęs risordžimento reikalą. Ekonominė Pjemonto pažanga kilo iš administracinių ir teisinių reformų, laisvosios prekybos skatinimo bei kitų ekonominių reformų, kurias siūlė patriotai ir Europos ekonomistai. Karolis Albertas pakeitė protekcionistinę savo pirmtako politiką, panaikindamas eksporto mokestį šilko žaliavai, sumažindamas tarifus grūdams bei kitiems produktams ir pasirašydamas dvidešimt šešias sutartis su užsienio valstybėmis. Šios priemonės, įdiegtos nuo 1840 iki 1847 metų, sudarė palankias sąlygas augti modernioms kredito institucijoms, skatino aktyvesnę ekonominę buržua klasės veiklą, spartino tempus, kuriais kapitalistinės firmos diegė ekonominius santykius žemės ūkio srityje bei rėmė naujų pramonės šakų plėtrą. Ekonominė plėtra taip pat skatino tyrimus, apsikeitimą informacija, mokslininkų kongresus bei tokių grupių, kaip Žemės ūkio asociacija, sukūrimą 1842–aisiais. Aktyviausiai šioje veikloje reiškėsi tokie nuosaikūs liberalai, kaip būsimasis nacionalinio judėjimo vadovas grafas Camillo Benso di Cavouras.

Kaip politinėje, taip ir ekonominėje srityje Karolio Alberto politika buvo kupina prieštaravimų. Karalius tikėjosi skatinti ekonomiką, nepaleisdamas absoliutinės valdžios, o taip tik dar sunkiau buvo atsisakyti senų metodų bei idėjų. Tačiau kad ir su visais tais ribotumais, šio laikotarpio Pjemonto reformos paruošė dirvą Cavouro ekonominei politikai kitame dešimtmetyje ir reikšmingai prisidėjo prie palankios susivienijimui varomosios jėgos.

Tačiau ekonominis augimas patriotų negalėjo sutaikyti su Italijos priklausomybės padėtimi, o sąstingis Pietuose tik patvirtino jų vienybės bei nepriklausomybės troškimą. Roma buvo tiesioginis šios jausenos pavyzdys. Nuo 1823 iki 1846 metų popiežiai Leonas XII ir Grigalius XVI blokavo net ir minimalias reformas, kurių reikėjo devynioliktojo šimtmečio italų, Europos ar net Romos visuomenei. Metternichas ir Europos valstybės, suinteresuotos suteikti pontifikatui tvirtesnį pamatą, veltui spaudė vyriausybę diegti reformas. Ekstremistas Zelanti toliau formavo politiką, remiamą austrų ir neformalių pusiau karinių teroristinių grupuočių, kurios „vis labiau pradėjo panėšėti į fašistinės Italijos *squadristi*, neteisėtu smurtu atliekančių tokią pat politinių oponentų gąsdinimo politiką ir kartais tariamiems šeimininkams sukeliančių panašaus rūpesčio“.

Italų ir europiečių nuomone, didžiausias skurdas, ekonominis nuosmukis bei finansinis sąstingis Italijoje kilo iš popiežiaus valdžios, kuri buvo nedidelės politinės prelatų klasės, reformas laikančios baisia grėsme savo valdžiai, rankose. Nepaisant Gioberti teorijų, Popiežiaus sritis atrodė kaip anachronizmas, kurio išlikimas priklausė nuo nuolatinio austrų karinio kišimosi, malšinančio dažnus mėginimus nuversti despotišką valdžią. Kiek vyriausybė blogai iškrypėliškai valdė, o revoliucionieriai ragino sukilti prieš tokią reakcingą politiką, tiek stipriai buvo veikiamas risordžimentas; blogas valdymas Popiežiaus srities problemą pavertė bendra Italijos problema ir sutelkė visos Europos dėmesį į sunkią Italijos padėtį.

Dar toliau Pietuose, Abiejų Sicilijų karalystėje, Švietimo ir Napoleono refor-

momis nepavyko prie žemės prisišliejusią ir kredituojančią buržua klasę paversti modernia gamintojų klase, dalyvaujančia versle ir pramonėje. Karalius Ferdinandas II laikėsi protekcionizmo ir reformų politikos, siekiančios nuraminti buržuaziją, neskatindamas ekonominių pokyčių, kurie galėtų grėsti jo absoliučiai valdžiai. Patriotams problemą Pietuose kėlė žemvaldiškas buržuazijos pobūdis, paralyžiavęs nacionalinį liberalų judėjimą. Pietuose patriotai siekė pakeisti vyriausybę, tačiau buržuazija ja rėmėsi dėl ekonominių nuolaidų ir apsaugos nuo plėšikavimų, kylančių iš visuotinio skurdo. Nors intelektualams pietiečiams buvo būdingas stiprus troškimas susivienyti, tačiau socialinė bei politinė karalystės struktūra ribojo jų pasirinkimo sukilti galimybes. Neišsirutuliojo joks nuosaikus judėjimas, kaip Šiaurėje, galėjęs tikėtis bendradarbiavimo su karaliumi. Taip Burbonų dinastija bei atsilikusi ekonomika sukliudė Pietums imtis vadovaujančio vaidmens risordžimente ir po susivienijimo jiems tai labai brangiai kainavo.

Dundesys

Kaip ir visoje Europoje, prieš „revoliucijų metus“ pusiasalyje daug kartų girdėjosi dundesiai. Italijoje, priešingai nei visur kitur, įvykius skatino ne ekonominiai veiksniai, o nacionalinės nepriklausomybės poreikis. Be to, neramumai įvairiose šalies vietose neliko kaip anksčiau izoliuoti, o vienas kitą sąlygojo. Galiausiai 1848–1849 metų įvykiai paragino įsikišti visokių politinių įsitikinimų italus iš visų pusiasalio dalių.

Po pralaimėjimo savo revoliucinės veiklos pradžioje Mazzini 1834 metais pasitraukė į Londoną, kur išgyveno dvejonių laikotarpį. Galiausiai jis vėl pasirodė – su nesugriautu tikėjimu ir nepakitusia ideologija. Skausmingai atkurdamas savo pogrindinę organizaciją, Mazzini išplėtė visuomeninės veiklos sritį, didesnį dėmesį skirdamas darbininkams, tačiau jo radikalizmas daugeliui pažangiųjų, galėjusių jį paremti, vis dėlto buvo atgrasus.

Tuo pat metu Mazzini veikiami, bet jo nekontroliuojami tremtiniai susijungė su vietiniais popiežiaus bei Burbonų priešininkais ir pradėjo keletą svarbių, tačiau nepavykusių sukilimų. Po daugelio italų revoliucijų priversti emigruoti šie tremtiniai tapo kovotojais už liberalų laisvę Europoje ir Amerikoje ir vylėsi karinę patirtį panaudosią kovoje už savo tėvynės išlaisvinimą. Dėmesį jie sutelkė į Popiežiaus sritį ir Abiejų Sicilijų karalystę, nes šias dvi valstybes nuo 1834 metų purtė vietinės reikšmės maištai. Žiaurios priemonės ir dažnai vykdomi mirties nuosprendžiai nepadėjo numalšinti nuolatinių neramumų, kuriuos sukeldavo vietiniai nekoordinuojami sąmokslai. Tikėdamiesi suderinti veiksmus, tremtiniai iš Ispanijos ir Maltos 1843 metais dėmesį nukreipė į Romanijos ir Burbonų valdas. Mazzini patarė nesiimti veiksmų, nes, jo vertinimais, pasiruošta nepakankamai, o sąmokslininkų suėmimas ir mirties bausmė įrodė jo teisumą. Malšinimo žiaurumas po neramu-

mų Popiežiaus srityje įkvėpė admirolo sūnus brolius Bandiera, tarnaujančius kariniame austrų laivyne, pradėti Pietuose revoliuciją. Išduoti šnipų, jie atsisakė austrų pasiūlymo prašytis pasigailėjimo ir „įsiveržė" į Abiejų Sicilijų karalystę tik su devyniolika žmonių. Burbonų kariai juos sugavo ir nubaudė mirties bausme.

Revoliuciniai šio laikotarpio bandymai parodė, kad Mazzini taktika buvo blogai suprasta; jis rėmė sukilimą, kad paskatintų partizaninį karą, bet netikėjo, jog sukilimą gali paskatinti atskiros patriotų grupės. Vis dėlto artėjant prie 1848–ųjų Italijai buvo būdinga atkakli italų patriotų veikla, o jų pasiaukojimas nacionaliniam reikalui pradėjo susilaukti užuojautos ir Italijoje, ir užsienyje.

Sukilimai Pietuose turėjo šiek tiek įtakos ir netiesiogiai – tų sukilimų paveiktoms vyriausybėms, besibaiminančioms, kad tik jie neišplistų į jų šalis. Tiksliai šitai vyko 1845–1846 metais. Kadangi raginimai sukilti Popiežiaus srityje vis nepavykdavo, liberalai buvo priversti aiškintis, ar dar likę kokių nors taikių priemonių pasiekti permainoms. Artimas Cesarės Balbo draugas su nepriekaištingais visuomeniniais ryšiais Massimo D'Azeglio buvo nusiųstas į Romaniją, kad nustatytų, ar ten galima pastūmėti pirmyn nuosaikiųjų liberalų reikalą. Nepaisant plačiai išplitusio skepticizmo dėl Karolio Alberto, D'Azeglio misija iš esmės pasisekė. Tačiau tuoj po D'Azeglio išvykimo kilo naujas maištas. Dalyviai pateikė keletą kuklių reikalavimų, bet jiems buvo atsakyta. Tai liudijo popiežiaus vyriausybės, vertusios pavaldinius imtis ginklo, kad pasiektų nors menkučių pokyčių, neišmintingumą.

Grįžęs į Turiną, D'Azeglio pranešė Karoliui Albertui apie savo išvyką. Monarchas savuoju atsakymu pribloškė: „Pasakykite jiems tylėti ir nejudėti, nes dabar nieko negalima padaryti; tačiau taip pat užtikrinkite juos, kad, kai tik pasitaikys proga, *Italijos reikalui paaukosiu viską – savo gyvybę, savo vaikų gyvybę, savo ginklus, savo turtą ir savo armiją*". Prisimenant Karolio Alberto elgesį praeityje, net D'Azeglio tokius žodžius vertino su šiokiu tokiu įtarumu, tačiau šį kartą karalius savo pažadą tesės.

D'Azeglio tęsė darbą. Karaliaus padrąsintas išspausdino savo mintis apie Italijos padėtį, kadangi ji buvo būdinga ir Popiežiaus sričiai. Rezultatas – vienas įtakingiausių risordžimento darbų *Degli ultimi casi di Romagna* (*Apie paskutinius įvykius Romanijoje*) (1846). Savo svarstymus D'Azeglio paaiškino prisiminimuose: „Revoliucija – ne. Jau turėjome jų į valias. Karas – ne, nes neturime nei priemonių, nei jėgos ... Todėl klausimą kelti ten, kur kiekvienas visada turi šiek tiek galios ... tai nuomonė ir viešumas".

D'Azeglio puolė popiežiaus vyriausybę, tvirtindamas, jog ji prarado liaudies paramą ir liko valdžioje tik austrų dėka ir kad privalo arba persitvarkyti, arba išnykti. Jis tinkamai pagerbė daugelio patriotų, skaitlinguose sukilimuose paaukojusių gyvybes, indėlį, bet pabrėžė, kad jie neturėjo teisės kalbėti tautos vardu. Jis ragino atsisakyti sąmokslų bei smurto ir kovoti dėl nepriklausomybės, namuose ir užsienyje aktyviai platinti visuomeninę nuomonę – „sąmokslą viduryje baltos

dienos", kurį paremtų karinė jėga, kai pasitaikys proga. Trumpai tariant, daugiau jokių slaptų sąmokslų, o tik plačiai aprėpiąs „viešasis sąmokslas".

D'Azeglio gyvas, įtakingas ir plačiai skaitomas pamfletas užbaigė nuosaikiųjų liberalų programą, nors Karolis Albertas, kaip jam ir būdinga, atsisakė jį leisti spausdinti Turine. Kreipimasis į viešąją nuomonę apgaubė nuosaikiuosius „demokratiškumo" aura kovai su radikalų įtaka, o Pjemontas netrukus aprūpins risordžimentą veiksminga armija ir gerai organizuotu diplomatiniu korpusu. Negana to, D'Azeglio darbui entuziastingai pritarė kiti nuosaikiųjų vadai. Net Mazzini pakomentavo: „Didi nacionalinė idėja išreikšta ryžtingai, be nutylėjimų ir su susižavėjimą keliančia drąsa". O juk Mazzini turėjo daugiausia ką prarasti.

Popiežius – staigmena

Nors po kelerių metų viskas paaiškės, tačiau 1846–aisiais skirtingi susivienijimo modeliai dar varžėsi tarpusavyje ir – stebėtina – mažiausiai įmanomas staiga tapo tikėtiniausiu.

1846 metų birželio 1 dieną mirė „atsilikęs, užsispyręs ir aukščiausio laipsnio reakcionierius" popiežius Grigalius XVI. Likimo ironija, bet idėjos, pateiktos Gioberti veikale *Primato* ir skleidžiamos liberalių nuosaikiųjų, prasiskverbė iki aukščiausių dvasininkijos sluoksnių. Be to, visuotinis spaudimas peticijų forma ir pati Popiežiaus srities krizė įtikino daugelį kardinolų, jog su Grigaliaus politika laikas baigti. Šie vyrai suorganizavo kardinolo iš Imolos rinkimus – kaip kompromisą konklavoje – kur iš pradžių aiškiausiu liberalu laikomas kandidatas atsidūrė priešpriešiais su itin priimtinu konservatoriumi.

Naujasis penkiasdešimt ketverių metų popiežius Pijus IX, arba Pio Nono (Giovani Maria Mastai–Ferretti), buvo kilęs iš Romanijos ir pokyčius vertino palankiai. Jis buvo veikiau išmintingas nei liberalus, turėjo nuosaikių politinių įsitikinimų draugų ir buvo skaitęs Gioberti, Balbo bei D'Azeglio. Todėl nenuostabu, kad įtakos jam turėjo nuosaikios ir neogvelfiškos idėjos. Jo išrinkimas Metternichą ir austrus tiesiog apstulbino.

Pirmuoju oficialiu įsaku Pijus IX paskyrė komisiją išnagrinėti politinių kalinių amnestijos klausimą, ko reikalavo viešoji nuomonė. Nors šią komisiją sudarė konservatyvūs prelatai, bet buvo jon įtraukta ir naujų įtakingų liberalų, ir birželio 16–ąją komisija paskelbė amnestiją. Vertinama ji buvo įvairiai, – ir kaip kilniaširdiška, ir kaip ribota, tačiau ši amnestija buvo ypač svarbi dėl paties konteksto, kuriame ji paskelbta – atrodė, jog reakcingiausia Europos valstybė pasisuko 180 laipsnių kampu.

Dėl to apnikęs visuotinis džiūgavimas ir garsioji Gioberti pranašystė sukūrė Pio Nono mitą. Amžinojo miesto žmonės sveikino jį deglų eisenomis, nuolat meldė palaiminimo, iškinkė arklius, kad patys galėtų traukti jo karietą. Panašios jaudi-

nančios scenos kartojosi ir kituose miestuose, bažnyčiose, teatruose, o Bolonijos centrinėje aikštėje aidėjo Rossini himno, sukurto ir diriguoto popiežiaus garbei, melodijos. Visame pusiasalyje skambėjo nepaprasto entuziazmo choras popiežiui ir Italijai. Ten, kur Mazzini nepasisekė sukviesti tautos, pavyko Pio Nono; tai, kas, nuosaikiųjų nuomone, buvo ypač sunku ir galbūt pavojinga, Pijus IX atliko be menkiausių pastangų. Kaip pastebėjo vienas apžvalgininkas, šie 1846–ųjų įvykiai „inicijavo nacionalinę 1848 metų revoliuciją".

Tačiau tikrovė liko, kokia ir buvo – Pijus IX nebuvo liberalas ir, nors istorikai tvirtina, kad jis prijautė Italijos nepriklausomybei ir vienybei, tačiau vadovauti šiam judėjimui nenorėjo. Prie to dar reikia pridurti neryžtingumą. Jis rėmė reformas, bet ne taip stipriai, kaip to reikalavo patriotai, kurie ėmėsi valdyti romiečių minią ir stūmė ją nuo neogvelfizmo prie radikalios demokratijos. Popiežiaus bio–grafijoje istorikas Frankas Coppa cituoja Pijų, kuris pasakė: „Mes nuolaidžiausime, kol leis mūsų sąžinė, tačiau priėję iš anksto nustatytą ribą su Dievo pagalba neperžengsime jos nei per žingsnį, net jei jie draskytų [*sic*] mus į gabalus".

Palaipsniui džiaugsmo reiškimas peraugo į demonstracijas, reikalaujančias imtis priemonių, į kurias Pijus IX žiūrėjo arba šaltai, arba apskritai nenorėjo jų imtis. Spaudžiamas liaudies visus 1847 metus Pijus IX – arba „apsvaigęs nuo aplodismentų", arba stokodamas stiprybės pasipriešinti, – pakluso minios pretenzijoms, o tai ją tik dar labiau padrąsino. Kai jis surado argumentų procesui sustabdyti, neo–gvelfizmo burbulas sprogo.

Liaudies revoliucija

Aktyvus masių dalyvavimas risordžimente šiuo laikotarpiu buvo būdingas ne tik Romai, bet ir kitoms Italijos dalims. Priespaudos slegiamuose Pietuose, kur neatsirado Pio Nono gelbėti beviltiškai padėčiai, be Toskanos ir Popiežiaus srities, patriotai ir tremtiniai tuo pat metu sukilimus dar planavo Neapolyje, Palerme ir kitose srityse.

Pirmoji revoliucija dramatiškame Romos fone šiomis sąmokslų aplinkybėmis sprogo Palerme 1848 metų sausio 8 dieną. Nors Sicilijos patriotai iš pažiūros atrodė veikią kas sau ir nenorį priklausyti nuo Neapolio, jie palaikė tvirtus ryšius su nacionaliniu judėjimu. Tuo pat metu maištas prasidėjo žemyne; karalius suteikė tam tikrų nuolaidų ir atleido nekenčiamą policijos viršininką. Šie veiksmai, užuot patenkinę sukilėlius, veikiau paakino. Prasidėjo liaudies demonstracijos, remiančios konstituciją. Ferdinandas II prašė įsikišti austrus ir negavęs pagalbos sausio 29–ąją išspausdino konstituciją, pagrįstą 1830 metų prancūzų konstitucija. Nors šis poelgis kai kuriems Pietų nuosaikiesiems įkvėpė vilties Italijos išlaisvinimui sudaryti sąjungą su Ferdinandu II, tačiau karaliaus motyvai buvo baimė bei noras atskirti neapoliečius ir siciliečius (kurie rėmė kitą konstituciją).

Ferdinando veiksmai privertė ir kitus Italijos valdovus pasekti jo pavyzdžiu. Kai žinia apie Neapolio konstituciją pasiekė Pjemontą, dviejuose pagrindiniuose karalystės miestuose – Turine ir Genujoje – kilo masinės demonstracijos. Šie įvykiai galutinai privertė Karolį Albertą pasirinkti; jis laikėsi liberalų skatinimo – spręsti nepriklausomybės problemą – politikos, diegė administracines reformas, tačiau politinę valdžią laikė savo rankose. Reikalavimas priimti konstituciją reiškė, kad taip daugiau elgtis jis nebegalės. Iš tikro karalius priešinosi konstitucijai, nes ji silpnino jo padėtį, be to, savo pirmtakui buvo pažadėjęs niekada jos nepriimti. Konservatoriai drąsino jį laikytis tvirtai, o patarėjai teigė, jog būtų protinga verčiau jau skubiai suteikti konstituciją, nei būti priverstam taip pasielgti, kai neišvengiamai ims spausti liaudis. Nuosaikus apžvalgininkas taip išryškino konstitucijos oponentų prieštaravimus: „Tie, kurie nenorite sumenkinti Karaliaus valdžios, leisdami Tautai dalyvauti politiškai atstovaujant, tie, kurie prieštaraujate rašytinėms garantijoms ar sankcijoms prieš piktnaudžiavimą valdžia, tie, kurie sakote, jog viešoji nuomonė – pakankamas rodiklis, ar pagalvojote, kuria garantija remsitės? Nei daugiau, nei mažiau kaip revoliucija“. Spaudžiamas šių argumentų svarumo, Karolio Alberto pasipriešinimas išgaravo; pagaliau jį atleido nuo Karoliui Feliksui duotos priesaikos – nepriimti konstitucijos. Vasario 8–ąją vyriausybė išspausdino *Statuto*, taip pat pagrįstą 1830 metų prancūzų konstitucija; šis 8 skyriuje aptariamas dokumentas tapo suvienytos Italijos konstitucija.

Žmonės *Statuto* paskelbimą sutiko nepaprastai entuziastingai. Šį dokumentą remiančios demonstracijos greitai peraugo į antiaustriškas ir antijėzuitiškas. Naujoji konstitucinė tvarka taip pat įpareigojo pakeisti esamą vyriausybę priimtinesne liberalams, ir kovo mėnesį pradėjo dirbti Balbo vadovaujamas ministrų kabinetas.

Demonstracijos privertė vyriausybę planuoti reformas ir Toskanoje. Tačiau naujienos iš Neapolio ir Turino didįjį kunigaikštį privertė žengti toliau reformų ir vasario 17–ąją išspausdinti konstituciją.

Šie įvykiai pasiekė ir Romą. Kaip jau minėta anksčiau, čia patriotai spaudė popiežių Pijų skubinti reformas ir labiau remti nacionalinį judėjimą. Popiežiaus vyriausybė inicijavo derybas su Karoliu Albertu dėl muitinių sąjungos sukūrimo, tačiau atsisakė Pjemonto pasiūlymo jungtis į sąjungą prieš Austriją. Italijoje atsinaujino bruzdėjimai, Romos patriotai ir demonstrantai vis labiau nusivildavo lėtu reformų tempu, o Pijų IX vis labiau liūdino jo pavaldinių reikalavimai, taigi jie dar kartą vieni kitų nesuprato. Vasario 10–ąją Pijus išleido pareiškimą, kuriuo visas praeities reformas priskyrė savo dosnumui, o ne žmonių teisei; jis kvietė laikytis ramiai, liautis reikalavus tokių dalykų, kurie neatitinka jo pareigų (konstitucijos?), ir siekė sušvelninti reikalavimą imtis karinės reorganizacijos, nukreiptos prieš austrus, tvirtindamas, jog karo pavojaus nėra. Tačiau savo griežtą potvarkį Pijus IX pavertė niekais, užbaigdamas visa iškalbingu kreipimusi į Dievą palaiminti *Italiją*. Popiežiaus tikslas buvo užbaigti nesiliaujančias, paramos nacionaliniam judėjimui reikalaujančias demonstracijas, tačiau, turint omenyje Italijos kon-

tekstą ir bręstančią bei greitai virš visos Europos prapliupsiančią revoliucijų audrą, popiežiaus žinią visi suprato kaip patriotinio judėjimo palaiminimą. Tą vakarą demonstrantai entuziastingai sveikino popiežių, kuris dar kartą nesėkmingai mėgino išaiškinti savo poziciją. Vakarą jis užbaigė, darsyk palaimindamas visą Italiją.

Konstitucijų priėmimas Neapolyje, Turine ir Florencijoje bei kylanti peticijų banga Popiežiaus srityje ir plintanti suirutė Europoje įtikino popiežiaus vyriausybės narius, kad jau būtina skelbti konstituciją, nepaisant Pio Nono pradinio prieštaravimo. Tuo pat metu kilo diskusija – kurios savybės geriausiai sujungtų demokratijos principus su religine Popiežiaus srities kilme, – tačiau popiežius šią diskusiją ignoravo. Kovo 14–ąją jis paskelbė konstituciją, įsteigdamas du įstatymų leidžiamuosius rūmus, bet popiežiui ir kardinolų kolegijai suteikdamas aukščiausią įstatymų leidžiamąją valdžią; konstitucija taip pat draudė pilietiniams įstatymdavystės organams leisti įstatymus, susijusius su mišriomis pilietinėmis ir bažnytinėmis sferomis – kurias ypač sunku nustatyti – ir politines teises suteikė vien praktikuojantiems katalikams. Šių silpnų vietų tomis aplinkybėmis niekas nepastebėjo, o ekstazės kupina liaudis sveikino konstitucijos paskelbimą ir Pijaus IX populiarumą pakylėjo į naujas aukštumas.

Tuo metu, kai Pijus paskelbė konstituciją, revoliucija jau buvo iš esmės pakeitusi Europos vaizdą. Vasario pabaigoje buvo nuverstas karalius Luji Pilypas ir Prancūzijoje paskelbta Antroji respublika. Kovo viduryje revoliucija išplito į Vieną, ir šis įvykis pasirodė lemiamas Italijai ir kitoms austrų valdomoms sritims.

1848 metų pradžios įvykiai baigėsi tuo, kad visose didesnėse Italijos srityse, išskyrus Lombardiją–Veneciją, buvo paskelbtos konstitucijos. Įsitikinę, jog bet kokia konstitucinė ar nacionalinė nuolaida baigsis daugiakalbės imperijos žlugimu, austrai savo itališkose valdose žiauriausiai slopino net menkiausią nacionalinio jausmo pasireiškimą. Lombardijoje ir Venecijoje jie suėmė iškiliausius vadus, tačiau nauja kovos ypatybė buvo ta, kad bent jau miestuose visa buvo prasiskverbę į liaudies sąmonę. Austrų valdininkai ir jų pavaldiniai užsiėmė susigalvotu „šaltuoju karu“, kuris turėjo visus be galo supriešinti. Žymiausias šių įvykių – nerūkymo kampanija. Stengdamiesi atimti iš vyriausybės įplaukas už tabako monopolį, milaniečiai metė rūkyti ir visus nedalyvaujančius boikote spaudė pasekti jų pavyzdžiu. Austrų valdžia cigarus veltui dalijo savo kareiviams, kurie vaikščiojo gatvėmis, pūsdami dūmus miestiečiams į veidus; kildavo riaušės, austrų kareiviai žudė ir luošino beginklius gyventojus.

Prasidėjus Vienos revoliucijai ir Metternichui iš savo sostinės gėdingai pasprukus, valdos Italijoje subyrėjo. Austrai siuntė į Italiją pastiprinimą, bet nebuvo pasirengę nuožmioms gatvių kovoms, plykstelėjusioms Milane kovo 18–ąją – atmintinos „Penkios dienos“. Atrodė, jog šis sukilimas prasidėjo spontaniškai, tačiau greitai peraugo į partizaninį karą, kuriam vadovavo „karo taryba“. Šiai tarybai vadovavo respublikonas federalistas Carlo Cattaneo, tikėjęs laipsniška pažanga siekiant nepriklausomybės, tačiau jis priėjo prie išvados, jog sukilimo pademonst-

ruotas nacionalinis nusistatymas jo idėjas pasendino. Kovo 22 dieną austrų karo vadas Josephas Radetsky buvo priverstas savo kariuomenę atitraukti iš Milano, taip patvirtindamas Mazzini teoriją, jog civiliai gali nugalėti profesionalų armijas. Padrąsintas panašių įvykių visose austrų valdose Italijoje – ypač austrus išvarius iš Venecijos – ir naujienos, kad savanoriai iš Neapolio, Popiežiaus srities ir Toskanos puola padėti lombardams, Cattaneo ir karo taryba kaip prielaidą galutiniam politiniam sprendimui pasiūlė suformuoti demokratinę savanorių armiją išvyti austrams iš pusiasalio. Deja, „revoliucionieriaus per prievartą" Cattaneo atsivertimas į kažką, kas nesmagiai priminė Mazzini „liaudies karą", prikėlė baimę varančią šmėklą, kuri kompromitavo nacionalinį nepriklausomybės judėjimą.

Susiskaldęs karas dėl išsilaisvinimo

Nors troškimas išsilaisvinti iš austrų valdžios ir parama „laisvai Italijai" sukilėlius vienijo, politika juos skyrė. Skirtumai egzistavo tarp tokių respublikonų, kaip Cattaneo ir Mazzini, kuris buvo radikalesnis, tačiau vienybei pasiekti norėjo pajungti viską. Deja, nekilmingas kraujas skyrė Lombardijos respublikonus ir aristokratus, kurie palankiai žvelgė į Karolį Albertą ir rėmė Lombardijos susijungimą su Pjemontu. Aristokratų partija, vadovaujama grafo Gabrio Casati, bijojo ne vien austrų, bet ir radikalių–demokratinių liaudies karo pasekmių. Lombardijos nuosaikieji sudarė laikinąją vyriausybę ir kreipėsi į Karolį Albertą, prašydami įsikišti. Pjemonto karalius sutiko, tačiau atvyko, kai milaniečiai austrus jau buvo išvarę.

Dėl tokio nerangumo respublikonai ėmė dar labiau nepasitikėti Karoliu Albertu. Karaliaus neryžtingumas jau buvo žinomas, bet Cattaneo paprasčiau paaiškino jo motyvus. Jo įsitikinimu, Karolis Albertas įsikišo dėl dinastijos reikalų, kad „išgelbėtų labiausiai atsilikusią Italijos dalį" ir „liaudies karo" konfliktą paverstų „saugiu" – įprastu. Todėl Pjemonto armija atėjo ne gelbėti lombardų, o pakeisti austrų.

Trumpai tariant, dar esant austrų armijai italai pradėjo kivirčytis dėl tokių dalykų, kaip Lombardijos–Venecijos sujungimas su Pjemontu ir kur būsianti sostinė. Cattaneo organizavo kampaniją blokuoti susijungimą, kviesdamas išrinkti asamblėjas spręsti vienus ar kitus klausimus. Jis pasmerkė Mazzini pastangą siekti kompromiso su karaliumi kaip išdavystę, o vėliau paneigė bet kokį gegužės referendumo teisėtumą, kuris didele balsų persvara pasisakė už susijungimą, neabejotinai rodydamas visuotinį pritarimą pjemontiečių sprendimui. Cattaneo memuarai aiškiai parodo, kad respublikonai įtarė Karolio Alberto motyvus, memuaruose atsispindį protestai simbolizuoja respublikonų–monarchistų skilimą nacionaliniame judėjime. Respublikonų neapykanta „karališkajam karui" baigėsi Mazzini orientacijos grupių susiskaldymu, vietinių varžovų atsigavimu ir mažų nepriklau-

somų respublikų paskelbimu. Kad sustabdytų šias tendencijas, pjemontiečiai savo ruožtu griebėsi savęs naikinimo gudrybės. Pavyzdžiui, kadangi Venecija pasiskelbė respublika, vadovaujama Danielės Manino, pjemontiečiai atsisakė eiti prieš austrų pastiprinimą, mėgindami išgąsdinti Veneciją, kad ši paskelbtų sąjungą su Pjemontu.

Šie susiskaldymai sabotavo „karą dėl nacionalinio išsilaisvinimo“ anksčiau, nei buvo galima pašalinti iš pusiasalio austrų įtaką, ir konfliktą pavertė įprastu, vykstančiu tarp armijų. Šis pokytis ir atsigavę konservatoriai Vienoje pranašumą suteikė austrų karo vadui Radetsky'ui, kuris pasitraukė į neįveikiamas tvirtoves ir persigrupavo.

Ir kiti Italijos padėties aspektai sudarė palankias sąlygas Austrijai. Visuotinio entuziazmo paskatinti Roma, Florencija ir Neapolis buvo nusiuntę savo armijas padėti nacionaliniam reikalui. Tačiau kai nacionalinio judėjimo hegemonija perėjo Pjemontui, išsigandę tų šalių valdovai savo pajėgas atitraukė. Romoje Pijus pagaliau sukaupė drąsą pasipriešinti reformų judėjimui, tuo tarpu Abiejų Sicilijų karalystė tapo netvarkos ir atskilimo auka. Įtardami galimą prancūzų pagalbą, Radetsky'ui atmetus britų tarpininkavimą ir atsisakius austrų pasiūlymo pasitenkinti Lombardija, pjemontiečiai atsidūrė prieš austrų armiją vieni. Be to, Karolis Albertas tęsė savo prieštaringą politiką, užleisdamas konservatoriams, įtariamiems nacionaliniu judėjimu, erdvę manevruoti ir taip pakenkdamas armijos disciplinai. Po keleto nereikšmingų pergalių liepos mėnesį pjemontiečiai pralaimėjo Custozos mūšį. Po to sekė lėtas atsitraukimas ir Milano praradimas 1848 metų rugpjūčio 6–ąją, o po trijų dienų buvo pasirašytos paliaubos.

Lombardijos praradimą lydėjo pyktis ir į Karolį Albertą nukreipti kaltinimai išdavyste. Turine vadovauti ėmėsi Gioberti vyriausybė, bet greitai ji buvo pakeista demokratiškesniu kabinetu. Norėdamas kaip galima greičiau reabilituotis, Karolis Albertas troško atnaujinti karą, ir vyriausybė sutiko. Dėl ankstesnių pralaimėjimų karalius vadovavimą savo prislėgtai ir politiniu požiūriu susiskaldžiusiai armijai perleido lenkų generolui Wojciechui Chrzanowskiui. 1849 metų kovo 23–ąją pjemontiečiai dar kartą pralaimėjo Novaros mūšyje. Nežuvęs, kaip troško, mūšyje, Karolis Albertas atsisakė sosto savo sūnaus labui, kuris pasirinko Viktoro Emanuelio II vardą ir išvyko į Portugaliją. To meto apžvalgininkas pasakė: „Yra akimirkų, kurios atperka visą gyvenimą“. Karolis Albertas pagaliau rado išgelbėjimą Novaroje.

Romos revoliucija

Besirutuliojant revoliucijai Romoje vyko dramatiški įvykiai. Pijų pribloškė jo karo vadas, pasakęs kareiviams, jog pradedamas naujas karo žygis. Pranešimai apie galimą austrų ir pietų vokiečių katalikų atskilimą taip pat neramino

popiežių. Tad 1848 metų balandžio 29–ąją Pijus išleido iškilmingą kreipimąsi, kuriuo paaiškino savo poziciją. Jis pareiškė, jog, būdamas visų katalikų vadovas, jis negali pradėti karo prieš katalikus austrus.

Pijus galiausiai atskyrė savo kaip italo simpatijas nuo popiežiškos pareigos, tačiau reakcija kilo nedelsiant, griežta ir vieninga. Angelo Brunetti, žinomas kaip liaudies tribūnas, vadinamas Ciceruacchio, verksmingai pareiškė: „Jis mus išdavė". Kreipimąsi lydėjo neramumai, ir Pijus paskyrė nuosaikųjį Pellegrino Rossi vadovauti vyriausybei, tačiau tai nepadėjo. Energinga Rossi reformų politika ir pasipriešinimas reikalavimams remti nacionalinį reikalą atstūmė ir konservatorius, ir demokratus. Lapkričio 15–ąją fanatikas mirtinai jį užbadė. Kilo demonstracijos, ir minia privertė sudaryti nepriklausomybę palaikantį ministrų kabinetą. Lapkričio 24–ąją Pio Nono pabėgo į Gaetą Abiejų Sicilijų karalystėje.

Katalikiškos šalys pasižadėjo išgelbėti popiežių. Neapolis ir Ispanija, net respublikoniškoji Prancūzija siūlė Pijui karinę pagalbą, kol romiečiai, džiūgaudami pagal patriotinę Verdi *La Battaglia di Legnano,* nuvertė nuo sosto popiežių ir paskelbė respubliką. Verdi operoje pasakojama, kaip Italijos miestai–valstybės 1176 metais sutriuškino vokiečių imperatorių Frederiką Barbarosą; nacionaliniam judėjimui pralaimėjus Šiaurėje, risordžimento centru tapo Amžinasis miestas. Kovotojai už laisvę pradėjo plūsti į Romą, tarp jų – septynerius metus Pietų Amerikoje praleidęs Giuseppe Garibaldi.

Romos respublika atsidavė į rankas Giuseppei Mazzini, kuris atsiskleidė kaip puikus organizatorius, sugebąs išsikovoti liaudies paramą. Nepaisant sunkių sąlygų, beveik nepasitaikė netvarkos, suteršusios respublikos vardą. Romiečiai aptarė ir priėmė demokratiškiausią to laikotarpio konstituciją bei įdiegė daug svarbių socialinių reformų. Respublika panaikino inkviziciją, specialiuosius teismus, klerikalinę mokyklų ir universitetų kontrolę bei cenzūrą. 1849 metų vasario 21 dieną respublikos Asamblėja suteikė įgaliojimus valstybei perimti Bažnyčios turtą ir priėmė priemones, užtikrinančias, kad žemė iš tikro atitektų valstiečiams. Respublika įvedė ir apmokamos dvasininkijos sąvoką.

Šios priemonės susilaukė kritikos, tačiau aiškiai rodo Romos demokratinės administracijos kompetenciją ir drąsą. Mazzini partija teikė daug vilčių, kad išgydys įsisenėjusias Popiežiaus srities problemas ir, jei būtų turėjusi daugiau laiko, galbūt būtų taip reformavusi ekonomiką, kaip popiežiai amžiais rodė nesugebą to padaryti.

Liaudies pralaimėjimas

Tačiau laikas demokratiniam nacionalinio judėjimo sparnui jau baigėsi. 1849 metais reakcinės jėgos atgavo valdžią Austrijoje ir Vokietijoje. Italų liberalai derėjosi dėl prancūzų pagalbos, tačiau respublikoniška Prancūzija buvo

pernelyg radikali pjemontiečiams ir pernelyg konservatyvi demokratams. 1848–ųjų gegužę ir birželį prancūzų radikalai, kurie būtų parėmę italų laisvę, pralaimėjo. Napoleono I sūnėno Luji Napoleono išrinkimas Antrosios respublikos prezidentu padrąsino kai kuriuos Italijos demokratus, bet jį pirmiausia domino savos padėties įtvirtinimas. Į Toskaną, kur liaudis ištrėmė Leopoldą II, įsiveržė austrai. Atstatytasis kunigaikštis atkūrė absoliutinę valdžią ir 1852 metų gegužės 6 dieną sugrąžino 1848–aisiais priimtą konstituciją. Abiejų Sicilijų karalystėje karalius Ferdinandas II 1849 metų kovo 13–ąją visiems laikams nutraukė Neapolio parlamento veiklą. Po to karalius ėmėsi atkariauti Siciliją, kuri anksčiau buvo pasiskelbusi nepriklausoma. Gegužės pabaigoje bet koks pasipriešinimas Burbonams liovėsi.

Ir dėl šių įvykių, ir dėl austrų apgultos Venecijos vieninteliu vilties švyturiu liko Romos respublika. Tikėdamasis austrų puolimo, Garibaldi organizavo Romos gynybą. Neapolis ir Ispanija pasiuntė savo kariuomenės būrių sugrąžinti popiežių, tačiau pasirodė, jog jie per silpni įgyvendinti šią misiją. Iš tiesų Garibaldi planavo įsiveržti į Neapolio teritoriją, kad atgaivintų Neapolio revoliuciją. Mazzini sėkmingai pasipriešino šiam žingsniui, nenorėdamas aštrinti diplomatinės padėties. Jo nuomone, varžytuvės su austrais ir simpatijos respublikai galėtų paskatinti prancūzus padėti Romai. Vietoj to Prancūzijos prezidentas tikėjosi, išnaudodamas Italijos padėtį, sustiprinti save iš vidaus. Luji Napoleonas tikėjosi sukaupti tiek vietinių katalikų, tiek liberalų paramą, sugrąžindamas popiežių, bet spausdamas jį išlaikyti anksčiau suteiktą konstituciją. Iš pradžių didvyriška gynyba sumušė Luji Napoleono armiją, tačiau jos vadas sulaužė paliaubas ir niekingai įsėlino į sutvirtinimus. Taip prancūzai sugriovė Romos respubliką ir sugrąžino Pio Nono.

Patriotai pasklido iš Romos ir kitų nugalėtų revoliucinių valstybių. Garibaldi ištrūko iš prancūzų, žūtbūtinai mėgindamas pasiekti Veneciją, tačiau daug jo vyrų buvo sugauti ir nužudyti, o žmona mirė ant jo paties rankų. Rugpjūčio 26–ąją po atkaklios, net austrų pagarbos susilaukusios gynybos Venecija pagaliau pasidavė. Liaudies revoliucija buvo užgniaužta.

Visi 1848–aisiais milžiniško Europos revoliucinio judėjimo metu nuversti valdovai sugrįžo į valdžią, išskyrus Prancūzijoje. Šis faktas privertė apžvalgininkus klausti, ar 1848 metų revoliucijos buvo „persilaužimas“, ar ne.

Italijai jos turėjo aiškinamąjį poveikį, iš varžybų pašalindamos du susivienijimo modelius. Pasirodė, jog neogvelfizmas – iliuzija. 1848–ųjų įvykiai atskleidė, kad, nepaisant atskirų popiežių simpatijų Italijos nacionalinei problemai, jausmus jie skirs tarptautiniam katalikų pasaulio valdovo vaidmeniui ir kviesis užsienio valstybes padėti. Negana to, pontifikatas grįžo prie savo senojo – didelės kliūties pusiasalio vienybei – vaidmens, nes sugrąžintasis Pijus IX su liberaliomis idėjomis daugiau nebežaidė.

Po 1848 metų Mazzini modelis taip pat liko lemtingai pažeistas. Nors Mazzini neplanavo sukilimų, jo idėjos juos įkvėpė ir ženklino. Pagal jo teoriją liaudies revoliucija buvo atsakas karinei okupacijai. Kariniu požiūriu, 1848–ieji įrodė jo

teisumą, tačiau „egzistavo milžiniška praraja tarp Mazzini įsivaizduotosios ir revoliucijos pažadintos liaudies“. Laimėjusi liaudis, užuot puolusi įgyvendinti jo laisvos, susivienijusios ir nedalomos Italijos idealą, atnaujino klasinį ir vietinį susiskaldymą. Maža to, Mazzini pademonstravo išmintį ir puikų Italijos bei Europos diplomatijos konteksto supratimą, tuo tarpu tokie respublikų vadai, kaip Cattaneo, parodė nelankstumą ir įtarumą, atstūmusius nacionalinio judėjimo nuosaikiųjų sparną. Be to, 1848–1849 metų įvykiai atskleidė Mazzini metodų trūkumus. Jie gal ir galėjo būti veiksmingi, nuverčiant princus, bet nesugebėjo nugalėti didelių valstybių. Iš tikrųjų, 1848–ieji įrodė, jog Italija negali „to padaryti pati“; nacionaliniam judėjimui reikėjo Europos pagalbos prieš Austriją, ir tik tvirta valstybė galėjo tą pagalbą suteikti. Prisiekęs Europos nusistovėjusios tvarkos priešas Mazzini niekada negalėjo užmegzti dialogo su šiomis valstybėmis. Nors Mazzini idėjos ir toliau žavėjo dalį nacionalinio judėjimo dalyvių ir numatė toli į ateitį, per kelerius vėlesnius metus parama Mazzini aiškiai sumenko. Net jo rėmėjams tapo aišku, kad Mazzini stokoja praktiko savybių, būtinų išlaisvinti pusiasalį iš svetimųjų valdžios.

Sutriuškinus neogvelfizmą ir smukus mazianizmui, priimtiniausiu Italijos problemos sprendimu liko nuosaikusis pjemontiečių vadovaujamas nepriklausomybės modelis. Karoliui Albertui atsisakius sosto, Pjemonto – vadovo – vaidmeniui kliūčių neliko, o vienintelė išlikusi italų konstitucija *Statuto* pagreitino karalystės evoliuciją į liberalią valstybę. Į Romą, Neapolį ir Toskaną sugrįžo absoliutizmas, atimdamas iš jų galimybę būti risordžimento centrais. Remiamos austrų ar prancūzų kariuomenių tos vyriausybės negalėjo daugiau tikėtis liaudies paramos. Kadangi austrai plėšė didelę kainą ir iš Lombardijos–Venecijos gyventojų – kur taip pat nesėkmingai mėginta sukelti klasių karą – Pjemontas pelnė simpatijas italų, lyginančių savo padėtį su vienintelės nepriklausomos valstybės pusiasalyje padėtimi.

1848 metų revoliucijų dėka, nepaisant vietinių skirtumų bei politinio susiskaldymo, nepriklausomybė ėmė atrodyti reali. 1849–aisiais ši svajonė pralaimėjo, bet liko gyva. Iš tiesų revoliucijos supaprastino italų problemos sąlygas ir išjudino procesą, kuris galiausiai baigėsi susivienijimu ir nepriklausomybe.

8 Cavouras ir Pjemonto sprendimas

1848–aisiais italai rodė Europai revoliucinį kelią, o 1849–ųjų didvyriškas jų pasipriešinimas stipresnėms prancūzų ir austrų pajėgoms pelnė europiečių susižavėjimą. Devynioliktojo amžiaus šeštojo dešimtmečio niūrume italų patriotai galėjo nenusiminti, nes risordžimentas jau buvo tvirtai iškeltas į Europos problemos lygmenį, be to, ir Pjemontas pasišventė nepriklausomybės reikalui.

„Antroji restauracija"

Kaip ir tikėtasi, atkurtieji režimai griežtai suvaržė gyventojus. Lombardijoje–Venecijoje karinė Radetsky'o vadovaujama valdžia valdė iki 1857 metų. Jo valdžia elgėsi ypač žiauriai, mirties bausme neatidėliodama baudė visus su ginklais sugautuosius ir dažnai sumušdavo įtariamus patriotizmu. 1849 metų rugpjūčio 12 dieną austrai visus, išskyrus didžiausius patriotus, amnestavo, tačiau policijos valdžia galėjo slopinti bet kokį įtariamą pasipriešinimą. Palaikomi Penkių dienų atminties, žmonės priešinosi uždarumu. Nevyko joks dialogas tarp imperinės vyriausybės ir bet kurios jos klasės valdinių Lombardijoje bei Venecijoje, ir austrai valdžioje išsilaikė vien jėga.

Ne tik politinės sąlygos buvo nepakeliamos, sustingo ir Lombardijos ekonomika. Šis sąstingis vyko nepaisant liberalesnės tarifų politikos, kurią padiktavo austrų noras savo turtais disponuoti prūsų valdomame Zollvereine. Daug sunkumų šilko ir vyno gamybos pramonei sukėlė ligos, tačiau tiesiogiai už nuosmukį buvo atsakinga austrų valdžia. Austrai nepaprastai padidino mokesčius, kad priverstų valdinius italus sumokėti už 1848–ųjų revoliucijas, už finansinę krizę, kilusią po to, ir už padidėjusią milžiniško imperijos deficito dalį. Be to, austrams nepavyko paskatinti to meto Europos ekonominės plėtros variklio – geležinkelio tiesimo, o ir ekonominę Lombardijos gerovę jie pajungė savo strateginiams tikslams. De-

šimtmetį po 1848–ųjų lombardai bei kiti italai viltingai žvelgė į ekonominę Pjemonto pažangą ir priėjo prie išvados, jog nepriklausomybė buvo būtina tokios pažangos prielaida.

Sąlygos Romoje ir Neapolyje taip pat blogėjo. Europos katalikų remiamas Pijus IX sėkmingai atsispyrė prancūzų spaudimui išlaikyti 1848 metais jo suteiktą konstituciją. Pijus visiems laikams nutraukė ryšius su nacionaliniu judėjimu, atsi–gręždamas prieš liberalizmą ir demokratiją. Šalyje įsisiautėjo reakcija, kadangi vyriausybė panaikino visus Romos Respublikos priimtus įstatymus ir varė propagandinę kampaniją prieš 1848 metų prisiminimus. Be to, ekonomikoje įsivyravo korupcija, ir reformos staigiai baigėsi. Religijos srityje Kurija puolė liberalią katalikybę ir pradėjo karą prieš bet kokias užuominas apie Bažnyčios reformą. Anksčiau nemėgstami jėzuitai nedelsdami pradėjo teorinę antiliberalizmo kampaniją naujoje apžvalgoje *La Civilta Cattolica*. Visuose visuomenės sluoksniuose augo nepasitenkinimas, klestėjo sąmokslai, tačiau prancūzų kariuomenei esant Romoje, o austrų kareiviams prispaudus tolimesnes sritis, naujos revoliucijos tikimybės nebuvo. Po trumpos „liberalios" Pio Nono dvimetės pertraukos Popiežiaus sritis vėl grįžo į senas vėžes.

Tas pat įvyko ir Abiejų Sicilijų karalystėje, kur, jei ne pralietu krauju, tai žiaurumu reakcija prilygo 1799–ųjų reakcijai. Atsiliko karalystės ekonomika, mat karalius neleido jokios reformos, kuri būtų paskatinusi kitą revoliuciją. Tačiau blogėjančios ekonominės sąlygos įžiebė daugybę sąmokslų, kurie ir toliau grasė sostui.

Nors iš paviršiaus „antroji Restauracija" panėšėjo į buvusiąją po 1815–ųjų, Europos ir Italijos sąlygos skyrėsi. Diplomatijos plotmėje vienybė, būdinga Vienos susitarimams, iširo. 1848 metų revoliucijos padrąsino Prūsiją žengti žingsnį, siekiant išskirtinumo Vokietijoje. Su Rusijos pagalba Austrija tą pastangą 1850–aisiais užblokavo („Olmütz pažeminimas"), bet netrukus prūsai sutrukdė Austrijai prisijungti prie Zollvereino, ekonominės organizacijos, kuri išlaikys gyvą Vokietijos suvienijimo idėją vadovaujant Prūsijai. Vokietijoje prasidėjo kova dėl valdžios. Be to, Rusija, numalšinusi vengrų revoliuciją, taip pat Austrijai įsivėlus į Vokietijos reikalus, tikėjosi turėti laisvas rankas Turkijoje. Bonapartizmo atgaivinimas Prancūzijoje, kur 1851 metais Luji Napoleonas įtvirtino diktatūrą, šiuos klaidingus apskaičiavimus sukomplikavo. Dar viena klaida – Austrija tikėjosi laimėti prancūzų paramą prieš Angliją, užimančią vis liberalesnes pozicijas. 1853 metais šis diplomatinis manevras baigėsi Krymo karu, kuriame Prancūzija su Anglija kovėsi, kad sulaikytų Rusijos plėtimąsi, o Austrija išliko sutrikusi ir neutrali. Šis konfliktas galutinai sugriovė pusiausvyrą Europoje ir Italijos reikalą pastūmėjo pirmyn.

Kaip paprastai, prie kintančio Europos diplomatijos vaizdo prisidėjo ekonomika. Nors didžioji Italijos ekonomikos dalis buvo sustingusi, kitose Vakarų Europos šalyse iki 1873 metų vyko bendras kainų kilimas, greitai plėtojosi ekonomi-

ka, vis labiau buvo spaudžiama siekiant laisvos prekybos, o politinė valdžia perėjo iš aristokratijos į buržuazijos rankas. Šie ekonominiai pokyčiai padeda paaiškinti, kodėl Anglija – pažangi industrializuota valstybė, trokštanti plėsti savo rinkas – palankiai vertino pasikeitimus, kurie nuramintų kontinentą ir sudarytų palankias sąlygas prekybai. Todėl ekonominiai interesai skatino tokių klausimų, kaip „Italijos problema", keliančių tiek daug netvarkos, sprendimą. Šį scenarijų atitiko revoliucinės įtakos susilpnėjimas ir didėjąs nuosaikiųjų stovyklos nacionaliniame judėjime patrauklumas.

Mazzini ir jo priešai

Nepaisant pralaimėjimo 1849–aisiais, Giuseppe Mazzini dėl galutinės revoliucinio metodo sėkmės išliko optimistas. Grįžęs į Londoną, jis vėl atnaujino senuosius įpročius: gyveno kukliai, rūkė cigarus, pietų lankėsi garsių anglų namuose ir planavo naujas revoliucijas. Pralaimėjimus Mazzini aiškino kaip laikinas kliūtis, atsiradusias pirmiausia dėl revoliucinių frakcijų susiskaldymo. Jis priėjo prie išvados, jog 1848 metai patvirtino jo revoliucinę ideologiją.

Mazzini negalėjo suvokti, kad, atsisakydamas pakeisti savo ideologiją, jis atstūmė daug Europos lyderių revoliucionierių. Tikėdamasis į vieną skėtinę organizaciją suburti visus radikalus, jis įkūrė „Centrinį komitetą už Europos demokratiją" Anglijoje ir „Nacionalinę asociaciją" – Italijoje. Radikalai puolė Mazzini, nes tikėjo, jog revoliucijos parodė socialinio klausimo, kurio Genujos patriotai atsisakė kovodami dėl laisvės, svarbą.

Tarp oponentų Italijoje buvo Cattaneo draugas per 1848–ųjų revoliuciją – Giuseppe Ferrari. Dėl Mazzini vienpusės manijos už vienybę bet kuria kaina Ferrari teigė, esą šis revoliucijos vadas sukilimų metu leidosi į kompromisą su Pijumi IX, Bažnyčia ir Pjemontu. Būdamas respublikonas–federalistas, Ferrari pasisakė už revoliucijas skirtingose Italijos valstybėse, net jei vienybė iš karto ir nebūtų pasiekta, – o tai griežtai pažeidė Mazzini nedalomumo doktriną. Paveiktas tarp Europos intelektualų sklandžiusių naujų socialistinių idėjų, Ferrari tvirtino, jog laisvė ir nepriklausomybė buvo „vien melas, kur turtingieji spaudžia vargšus", – Mazzini tai buvo šalutinis klausimas. Mąstytojas socialistas Carlo Pisacane dar labiau nei Ferrari 1848 metų revoliucijų pralaimėjimą priskyrė klasių kovai ir Mazzini dėmesiui vienybei, o ne laisvei. Jei šio jauno neapoliečio, žuvusio kovoje dėl nepriklausomybės 1857–aisiais, idėjos tiesioginio poveikio ir nepadarė, jos, šiaip ar taip, liudija apie didėjančią socialinių klausimų risordžimente svarbą. Karštos Italijos radikalų diskusijos panaikino bet kokių vieningų radikalių patriotų veiksmų galimybę.

Likimo ironija, tačiau Mazzini prarado ir nuosaikesniuosius pasekėjus. Italijos vienybės apaštalas revoliucionierius kurstė sąmokslus visoje Italijoje, kurie kul-

minaciją pasiekė 1853 metų vasario mėnesį Milane bandant sukelti revoliuciją. Mėginimas nepavyko dėl susiskaldymo tarp Milano buržuazijos ir liaudies klasių. Šis pralaimėjimas supriešino nacionalinį judėjimą ir sustiprino draugų, kurie ėmė prarasti pasitikėjimą Mazzini, kritiką. Jie siūlė sudaryti visų patriotinių jėgų sąjungą nepaisant politinių įsitikinimų, o tai reiškė, kad sprendimas, ar Italija turėtų būti respublika, ar monarchija, bus atidėtas po susivienijimo. Iš esmės jie rėmė bendradarbiavimą su Pjemontu. Nepalenkiamasis Mazzini į tai atsakė suformuodamas Veiksmo partiją, atsidavusių neatidėliotiniems veiksmams, vienybei ir respublikai kovos grupę. Mazzini stovyklos retėjimas jau buvo prasidėjęs, o Pjemonto įvykiai jį dar pagreitino.

Cavouras ir Pjemonto metamorfozė

Atrodė, jog 1849 metų liberalus Pjemonto pokytis neįtikėtinas. Po priverstinio Karolio Alberto atsistatydinimo į sostą pasodintas Viktoras Emanuelis II nebuvo pasirengęs sekti tėvo pėdomis – galbūt dėl nuolatinių gandų apie savo tikrąjį tėvą ir dėl to, kad jo motina ir žmona buvo iš Habsburgų. Nepaisant „Karaliaus džentelmeno“ pravardės, jo ilgalaikis meilės romanas su būgnininkų majoro dukra, liaudyje žinoma „gražiosios Rosinos“ pravarde, kėlė pavaldinių pasipiktinimą, o elgesys šokiravo karalienę Viktoriją.

Pasak legendos, Viktoras Emanuelis savo pravardę gavo atsisakydamas spaudžiant Radetsky'ui atšaukti *Statuto*, tačiau anglų istorikas Denisas Mackas Smithas šiai istorijai meta abejonės šešėlį. Jo įsitikinimu, naujasis monarchas pažadėjo atšaukti konstituciją, prašydamas ir gaudamas austrų paramos pažadą. Tačiau taikos bet kuria kaina skuba pražūtingai pralaimėjus Novaros mūšį ir Viktoro Emanuelio sėkmė tiek daug gaunant iš Radetsky'o, kelia įtarimą, kad jaunasis karalius gudriai manipuliavo austrais. Susidūręs su kariniu žlugimu, Genujos revoliucija ir Pjemonto demokratų reikalavimu tęsti karą, vargu ar naujasis monarchas galėjo atšaukti *Statuto*.

Nepaisant Viktoro Emanuelio ketinimų, 1849–1859–ųjų dešimtmečiui būdingi konservatyvios chartijos konstitucinės plėtros liberalesne kryptimi požymiai. Trumpas *Statuto* tekstas paliko karaliui absoliučią teisę skirti ir atleisti ministrus. Jis rėmė karūną, nes negalėjo įsteigti ministro pirmininko posto, sukūrė Deputatų rūmus, kuriuos rinko labai nedidelis balsų skaičius, ir neturėjo galios tvirtinti ar atleisti vyriausybes bei įsteigė Senatą, skiriamą karaliaus, kuris galėjo vetuoti Rūmų priimtus įstatymus. Vis dėlto naujoji konstitucinė tvarka, priešingai 1830 metų prancūzų konstitucijai, pagal kurios modelį buvo sukurta, iš karto leido pasireikšti liberaliai politikai ir iškilti liberaliems valstybės veikėjams.

1849–ųjų liepos 15 dieną rinkimuose buvo išrinkta politinė dauguma iš kairės karaliui ir jo vyriausybei, kuriai vadovavo Massimas D'Azeglio. To padarinys

– Deputatų rūmai ginčijosi su vyriausybe dėl taikos sutarties su Austrija ratifikavimo. Nepavykus pasiekti susitarimo, lapkričio pabaigoje karalius Rūmus paleido ir padarė lemiamą pareiškimą, prašantį paramos. D'Azeglio parašytame garsiajame „Moncalieri kreipimesi" Viktoras Emanuelis skundėsi dėl „priešiško" Rūmų elgesio jo atžvilgiu; jis išlaikė savo pažadą, paleisdamas Rūmus ir šaukdamas naujus rinkimus, bet, tvirtino jis, jei rinkėjams nepavyks išrinkti palankios daugumos, tai ne jis, o jie bus atsakingi už bet kokius būsimus neramumus ar kitas pasekmes.

Nors šis kreipimasis ir po to sekęs vyriausybės kišimasis į rinkimus sukūrė precedentą, skatinantį ir ateityje kištis į rinkimus, jo rezultatai vis vien teigiami. Gruodžio 9 dieną surengtuose rinkimuose vyriausybė gavo dviejų trečdalių balsų daugumą, tačiau svarbiausia iš viso to buvo didelis rinkėjų aktyvumas. Šis veiksnys atgaivino parlamentą, paskatindamas vidurines klases įsijungti į politiką, ir padarė galą konservatyviems siūlymams pažeminti Rūmus iki konsultacinės asamblėjos. Rinkiminiai debatai taip pat suteikė naujos energijos patriotiniam judėjimui. Negana to, pasirodė, jog konstitucija labiausiai parėmė Pjemonto prestižą ir pritraukė rėmėjus iš visos Italijos; D'Azeglio visus šiuos veiksnius labai gerai suvokė ir atsispyrė prašymams sustabdyti *Statuto*.

Konstitucinė sistema į politinę sceną taip pat išvedė nuostabų asmenį, kuris suformuluos Pjemonto liberalizmo bei Italijos nepriklausomybės ateities kursą – tai Camillo Benso, grafas Cavouras. Antrasis markizo Michele'o Benso, Turino policijos viršininko 1835–1847 metais, ir protestantės iš Ženevos, vėliau priėmusios katalikybę Adelės de Sellon, sūnus Cavouras gimė 1810–ųjų rugpjūčio 10 dieną. Atrodo, jog jaunojo Cavouro intensyvų intelektualinį gyvenimą bus paveikęs jo tėvo – gerai prisitaikiusio prie liberalesnių laikų konservatoriaus – lankstumas. Cavouras bendravo ir su motinos giminėmis – šveicarų ir prancūzų intelektualais. Jaunystėje Cavourą žavėjo nuosaikusis liberalizmas.

Kadangi titulą paveldėjo vyresnis brolis, Cavouras siekė karinės karjeros, tačiau armija nelabai pritiko jo būdui. Po bausmės už Liepos revoliucijos Prancūzijoje gynimą Cavouras 1831 metų lapkrityje atsisakė karininko laipsnio. Jis daug keliavo po Didžiąją Britaniją, Prancūziją ir Šveicariją, susipažindamas su pažangesne Vakarų Europos politine tradicija bei ekonomine sistema ir savo žinias pritaikydamas Pjemonto komercijai bei žemės ūkiui. Trokšdamas tapti ekonomiškai nepriklausomu, be azartinio lošimo, jis dar dalyvavo daugelyje verslo sumanymų, tarp jų buvo bankininkystė, geležinkelio tiesimas, investicijos į vertybinius popierius, žvakių liejyba bei prekyba kviečiais ir ryžiais. Pats įspūdingiausias renginys įvyko jo dvare Leri, kur jis surengė šiuolaikinių žemės ūkio bei verslo metodų parodą. 1842 metais jis padėjo įsteigti Žemės ūkio asociaciją; 1848–aisiais jau buvo pelnęs verslininko šlovę ir garsėjo kaip rimtas Pjemonto ekonominių reikalų tyrinėtojas. Jis nusprendė dalyvauti politikoje, kuri visuomet jį domino.

Cavouras buvo didžiausias pragmatikas, taigi nieko stebėtina, kad politikoje jis tikėjo viduriniuoju keliu. Jis rėmė pokyčius, tačiau priešinosi staigiems ar smurti-

niams pasikeitimams ir todėl nepritarė revoliucijai. Cavouras rėmė feodalizmo ekonominių ir socialinių liekanų pašalinimą Pjemonte; be to, aštuonioliktojo šimtmečio stiliaus absoliutizmą jis laikė pasenusiu ir tikėjosi sudaryti politinę struktūrą, pagrįstą bendradarbiavimu tarp buržuazijos, pažangiųjų didikų bei tautos norams jautrios monarchijos. Įsitikinęs, kad šiuolaikinės ekonomikos pagrindas yra nuosavybė, jis atmetė radikalią demokratiją, socializmą ir komunizmą. Įgimtas pragmatizmas vertė jį išmesti iš galvos romantines Mazzini ir Gioberti nacionalumo interpretacijas: risordžimentą jis suvokė kaip platų judėjimą, kuriam lemta iškelti Italiją iki pažangiausių Europos šalių lygio.

Dėl šių priežasčių Cavouras tikėjo protingiausia – nuosaikia – politika. Jo tikslas buvo modernizuoti Pjemonto ekonominę sistemą, kelti socialinius klausimus ir paversti karalystę viena svarbiausių žaidėjų Europos diplomatijoje. Cavouras ryžtingai ir sėkmingai suformulavo valstybėms Italijos problemą tais terminais, kuriuos jos galėjo suprasti. Siekdamas šio tikslo, į nuosaikų nepriklausomybės modelį jis įtraukė būtiną elementą, kurio visada stigo – puikų valstybės veikėją, neperžengiantį teisėtos konstitucinės sistemos ribų. Pasirodė, jog Cavouro privalumams nacionalinis judėjimas negalėjo atsispirti, nes jie pasireiškė būtent tada, kai Gioberti neogvelfizmas ir Mazzini radikali demokratija susvyravo.

Kadangi vidurio padėtis atstūmė tiek Pjemonto politinio spektro dešinę, tiek kairę, Cavouras susidūrė su sunkia kova diegiant savo šalies naujosios konstitucijos tvarką, bet jau nuo pat pradžių sistemos įgyvendinimui jis turėjo svarios įtakos. Nepritardami liberaliai krypčiai, pagal kurią, atrodė, tobulinama konstitucija, Pjemonto konservatoriai ir kai kurie nuosaikieji ketino sudaryti bloką, kuris tokiai plėtotei būtų kėlęs pavojų. Šią koaliciją būtų sutvirtinęs būtent stiprus kairiųjų, nuosaikiųjų ir kai kurių konservatorių įsitikinimas, kad bažnytiniai Pjemonto įstatymai – kurie suteikė Bažnyčiai per daug valdžios – turėjo būti pakeisti, kad tiktų naujai konstitucinei situacijai. Dėl reakcinės Bažnyčios hierarchijos ir vyriausybės susidūrimų šio kausimo sprendimas tapo neatidėliotinas.

Cavouras šio klausimo ėmėsi 1849–ųjų pabaigoje, kai teisingumo ir Bažnyčios reikalų ministru jam pavyko paskirti grafą Giuseppę Siccardi. 1850 metų vasario mėnesį Siccardi, remiamas Cavouro, pristatė įstatymų, mažinančių Bažnyčios įtaką, projektus. Šie „Siccardi įstatymai“ liberalizavo bažnytinius Pjemonto įstatymus, panaikindami daug pasenusių Bažnyčios privilegijų, bei atskyrė konservatorius ir nuosaikiuosius, taigi prieš *Statuto* nukreipta sąjunga tapo neįmanoma. Be to, Cavouras pasižymėjo debatuose drąsiai spausdamas vyriausybę vykdyti tolesnes reformas. Jo veiksmai tapo pagrindu Deputatų rūmuose susitarti nuosaikiesiems, kurių neabejotinas lyderis dabar buvo pats Cavouras, ir kairiesiems.

1850 metų spalio mėnesį Cavouras įėjo į D'Azeglio ministrų kabinetą ir iki 1852–ųjų užėmė du postus. Tuo laikotarpiu jis tvarkė Pjemonto ekonominius bei finansinius reikalus, bet turėjo įtakos ir kitoms sritims. Būdamas laisvos prekybos šalininkas, Cavouras sudarė svarbias komercines sutartis su Didžiąja Britanija,

Prancūzija, Belgija, Austrija ir kitomis šalimis. Šios sutartys, priimtos priešinantis konservatoriams, pašalino protekcionizmą, plėtė prekybą, padėjo modernizuoti ekonomiką ir ekonominę Pjemonto politiką pakėlė į vieną lygmenį su kitų Europos šalių. Jo pasiūlyta bankininkystės reforma buvo atmesta, tačiau jam pavyko reorganizuoti valstybės finansinę administraciją. Cavouras siekė pradėti kontroliuoti ir augantį Pjemonto biudžeto deficitą. Jis padidino mokesčius verslui ir kitoms sritims, tačiau šioje srityje sėkmingiau pasireikšti jam sukliudė priešinimasis progresyviniam pajamų mokesčiui, didelės paskolos geležinkelio tiesybai ir būsimų karų dėl nepriklausomybės kaina.

Įgyvendindamas savo ekonominę programą, Cavouras susidūrė su kabineto kolegų užsispyrimu ir Rūmų konservatorių opozicija. Daugelį priemonių jis priėmė remiamas Urbano Rattazzi vadovaujamų nuosaikių kairiųjų, ir šis *de facto* bendradarbiavimas davė pagrindą būsimai politinei sąjungai. Vyriausybės vadovas D'Azeglio suteikė Cavourui reliatyvią laisvę, tačiau prieštaravo tolesniam valstybės liberalizavimui, kurį Cavouras laikė esminiu. Ši situacija davė prielaidą susiformuoti naujai daugumai, kurią sudarė Cavouro nuosaikūs dešinieji ir Rattazzi nuosaikūs kairieji, o tokį pokytį paskatino ir įvykiai užsienyje. 1851 metų gruodžio 1–2 dienomis prezidentas Luji Napoleonas Bonapartas įvedė Prancūzijoje diktatūrą, o tai privertė Austriją su senu savo priešu siekti atkurti draugiškus santykius. Šiuo susitarimu, kuris pasirodė besąs apgaulingas ir remiąs pažangiai konstitucinės tvarkos evoliucijai besipriešinančius Pjemonto konservatorius, Pjemontas būtų suspaustas tarp dviejų reakcingų valstybių. Atrodė, jog šis scenarijus veikia, kai pancūzai ir austrai privertė vyriausybę pateikti įstatymo, įvedančio spaudos apribojimus, projektą. Būdamas ministrų kabineto narys, Cavouras negalėjo viešai priešintis šiam projektui, bet jis atskyrė savo nuostatą nuo vyriausybės pozicijos ir su Rattazzi sudarė sutartį, kuria abu valstybės veikėjai pasižadėjo remti konstituciją, nepriklausomybę ir tolesnę liberalizaciją.

Šios *connubio,* arba „vedybos", užtikrino liberalią Pjemonto plėtrą, suburdamos naują, pakankamai galingą daugumą, kad užkirstų kelią konservatoriams grįžti atgal ir remtų pažangius įstatymus. Toji dauguma taip pat palankiai vertino nacionalinį judėjimą, tačiau, sudarius sąjungą su partija, artimai tapatinančia save su risordžimentu bei 1848 metų revoliucijomis, Cavouras svarbiausiu nepriklausomybės kovoje paskelbė Pjemonto vaidmenį. Šios *connubio* įkūnijo ir naują sąjungą tarp buržuazijos, kuri palankiai žvelgė į nepriklausomybę, ir aktyviausios diduomenės dalies. Naujasis jėgų išsidėstymas sumenkino konservatorių bei kraštutinių kairiųjų įtaką ir tapo traukos poliumi centrui.

Subtili politinė veikla vienoje reakcingiausių pusiasalio valstybių ir rėmė risordžimentą, ir keitė jį liberalizmo kryptimi. Kaip ir visi didieji politiniai kompromisai, šis taip pat turėjo savo kaštus. Pavyzdžiui, manevruojant 1852–ųjų lapkrityje buvo sudarytas Cavouro kabinetas, ir Pjemonto valstybės veikėjas sutiko nepanaudoti visos turimos valdžios, kad priimtų įstatymą, įteisinantį civilinę san-

tuoką. Pasipriešinus Viktorui Emanueliui, šis įstatymas vienu balsu pralaimėjo Senate ir, kad būtų įdiegtas, turėjo palaukti iki 1865 metų. Šios būtinos nuolaidos Pjemonto politinei ir socialinei realybei buvo tokios nežymios, jei palygintume jas su Cavouro pasiekimais diegiant Pjemonte konstitucinę valdymo sistemą, jog anglų istoriko Deniso Macko Smitho tariamo Cavouro „transformizmo" bei jo valdingumo kritika prašauna pro šalį. (Transformizmo terminas, paprastai siejamas su politika po susivienijimo ir aptariamas 10 skyriuje, rodo principų atsižadėjimą dėl politinės naudos.)

Iš tikrųjų liberali politinė, ekonominė ir Bažnyčios politika Pjemonte vadovaujant Cavourui išvedė šią šiaurinę valstybę į neginčijamus nacionalinio judėjimo lyderius. Cavouras palengvino žemės ūkio paskolų gavimą, modernizavo kreditų pramonę, panaikino dar likusią feodalinę rinkliavą bei reformavo akcinių bendrovių įstatymą; visi šie dalykai labai padėjo verslui. O dėl Bažnyčios Cavouras pasiūlė labai patrauklų šūkį: „Laisva Bažnyčia laisvoje valstybėje". Ką galiausiai ši politika būtų reiškusi, belieka diskutuoti, tačiau 1855 metais Bažnyčios galiai dar kartą smūgį sudavė įstatymas. Visos religinės korporacijos, nepasišventusios mokyti, skelbti religinį mokslą ar slaugyti ligonius, buvo paleistos. Tačiau valstybė taip pat pakankamai rūpinosi mokėti stipendijas žemesniojo sluoksnio dvasininkijai bei pensijas neįgaliems dvasiškiams, tad ji apmokestino parapijas. Viktoras Emanuelis prieštaravo šiam įstatymui ir drauge su Bažnyčia bei Pijumi IX sukliudė Cavourui. Jų sėkmė galbūt galėjo pasukti atgal liberalią Pjemonto plėtotę, tačiau puikių parlamentinių manevrų serija Cavouras užtikrino tolesnį liberalų vadovavimą šaliai, pergudraudamas ir karalių, ir popiežių.

Taigi per dešimtmetį po 1849–ųjų nacionalinio judėjimo pralaimėjimo Cavouro politika Pjemontą į visos Italijos priekį išvedė ekonomine plėtra ir politiniu pažangumu. Laisvos prekybos režimas paspartino žemės ūkio plėtotę ir šilko pramonę, suteikė tekstilės ir ketaus gamybai šiuolaikinį pagrindą, o bankininkystės reformos sukūrė pamatą tolesnei bankininkystės sistemos centralizacijai. Be to, geležinkelio tiesyba – devynioliktojo šimtmečio rodiklis ir viena svarbiausių paskatų ekonomikos veiklai – padarė milžinišką šuolį. 1848 metais Pjemonte buvo 8 kilometrai geležinkelio, o kitose Italijos valstybėse – 357 kilometrai. Iki 1859–ųjų Pjemonte jau buvo nutiesta 850 kilometrų ir dar 250 buvo tiesiama, įskaitant darbą svarbiame Frejus tunelyje per Alpes (visame likusiame pusiasalyje geležinkelio buvo 986 kilometrai). Geležinkelis buvo tiesiamas arba valstybės, arba su valstybės subsidijomis.

Milžiniška ekonominė veikla pagerino buržuazijos gyvenimo sąlygas, o *Statuto* pripažįstama asociacijų teisė leido augančiai darbininkijai sukurti savas organizacijas. Kadangi šių ekonominių ir politinių pergalių buvo pasiekta per likusiose Italijos dalyse vyraujančio sąstingio dešimtmetį, Pjemontas tapo sektinu pavyzdžiu ir trauka kitiems italams bei užsiminė apie naudą, kurią galėtų duoti nepriklausomybė ir susivienijimas.

Griežtesnis planas

Cavouro sėkmė buvo kontrastas nuolatinėms Mazzini stovyklos nesėkmėms, ir patriotų stovykloje vienintele galimybe liks Pjemonto vadovaujama nepriklausomybė. Apskaičiuota, jog Pjemonte namus surado apie 50 000 risordžimento kovų tremtinių. Vienas jų, demokratas iš Lombardijos, austrų kalėjimus išgyvenęs markizas Giorgio Pallavicino – Trivulzio pasirodė besanti ypač svarbi varomoji jėga respublikonams pereinant į monarchistų stovyklą. Pallavicino tvirtino, kad patriotams derėtų pamiršti respublikonizmą, nes svarbiausias klausimas jiems yra Italijos nepriklausomybė, ir tik monarchistinis Pjemontas teikia bent kokių tikresnių Italijos išlaisvinimo vilčių. Jam pasisekė įtikinti daug 1848 metų revoliucijų tremtinių palikti Mazzini ir persikelti į Pjemontą.

Venecijos respublikos didvyris, iš Paryžiaus atvykęs tremtinys Daniele Maninas, turįs gerų ryšių Europos liberalioje aplinkoje, buvo įtakingiausias Pallavicino atsivertėlis. Manino pozicija pradėjo tvirtėti devynioliktojo amžiaus šeštajame dešimtmetyje, o 1855 metais jis pareiškė, jog respublikonai pasirengę paaukoti savo reikalavimus už respubliką, jei Savojos rūmai vadovaus kovai už Italijos nepriklausomybę. Kartu su augančiu respublikonų skaičiumi Maninas pripažino, jog, palyginti su Italijos valstybės sukūrimu, būsima Italijos valdymo forma yra ne tokia svarbi. Debatuose apie nepriklausomybę susivienijimo klausimas buvo ignoruojamas arba miglotas. Maninas tvirtino, jog nepriklausoma Italija negali likti tik geografine išraiška todėl, kad: „Italija negali būti *suvienyta*, nebent ji *nepriklausoma*, ir negali likti *nepriklausoma*, nebent ji *susivienijusi*". Taigi Maninas atsisakė respublikos reikalavimo, tačiau mainais siekė, kad monarchistai priimtų senąjį respublikonų suvienytos Italijos reikalavimą.

Iš tikrųjų Maninas paprašė Pjemontą atidėti dinastijos interesus, kad taptų Italijos nepriklausomybės branduoliu. Paaiškėjo, jog Pjemonto užsienio politika iš tiesų vykdoma ta kryptimi tuo metu, kai Europos diplomatai atrodė pasirengę palankiai vertinti besiplečiantį Pjemontą, tačiau – tik kaip būdą užkirsti kelią susivienijimui. Nepaisant simpatijų susivienijimui, realistas Cavouras buvo įsitikinęs, jog to pasiekti neįmanoma. Kalbama, kad iš demokrato tapusiam monarchistu įtakingam lyderiui Giuseppei La Farina jis pasakė: „Jei italai pasirodys subrendę vienybei, tikiuosi, kad tokia galimybė netruks ateiti; tačiau įspėju jus, nė vienas mano politinių draugų netiki tokia galimybe, o jos atėjimas sukompromituotų mane ir reikalą, kuriuo tikime". Nepaisant to, Cavouras slapta susitikinėjo su vienybę remiančios grupės, įskaitant Garibaldi, nariais, kad derintų veiklą.

Kaip jau minėta anksčiau, Mazzini Veiksmo partijai nepavyko įgyvendinti savo suvienijimo idėjų. Sunerimęs, kad neteko įtakingų vadų, jis mėgino draugiškai atkurti santykius su Pallavicino, siūlydamas bendradarbiauti suvienijimo klausimu ir sutikdamas atidėti Italijos būsimos valdymo formos svarstymus. Šis mėgini-

mas nepavyko, nes Mazzini toliau tęsė konspiracinę veiklą. Nuo 1853 iki 1856 metų įvyko keletas Mazzini sukeltų bruzdėjimų, tačiau visi jie nenusisekė.

Mazzini dėmesio centru liko Šiaurės Italija, kur jis turėjo atspirties tašką – darbininkus ir kur, jo įsitikinimu, revoliucija turėjo didžiausias galimybes pasklisti po Italiją ir Europą. Bet kiti patriotai manė, jog įvykių grandinėje silpna grandis yra Abiejų Sicilijų karalystė, nurodydami ilgą virtinę ten prasidėjusių ir neramumus Šiaurėje sukėlusių revoliucijų. Jie įtikino Mazzini daugiau dėmesio skirti Pietums, ir 1856 metais Mazzini bei Carlo Pisacane susitarė skatinti šio regiono atgimimą – vadinamąją „iniciatyvą Pietuose". Kadangi partizaniniam karui daugiausia vilčių teikė Sicilija, sąmokslininkai pasirinko ją kaip geriausią vietą išlaipinti ginkluotai grupei, bet Burbonai čia nugalėjo dar prieš galimų veiksmų pradžią. Kita didžiausia viltis atrodė besąs Sapris Neapolio pietuose, ir 1857 metais Pisacane su draugais pamėgino ten pradėti revoliuciją. Pisacane nepavyko sukelti žmonių, jis buvo nugalėtas ir nusižudė.

Nepaisant plačiai išplitusios užuojautos Pisacanės lemčiai, po mirties išspausdintas *Politinis testamentas* atskleidė jo radikalizmo gelmę ir atstūmė tiek su Pjemontu mėginančius susijungti demokratus, tiek palankią Europos nuomonę. Svarbiausia – katastrofiška Saprio kampanijos pabaiga galutinai diskreditavo Mazzini metodus.

Neilgai lauktas politinis atgarsis – gili krizė Veiksmo partijoje ir Nacionalinės draugijos įkūrimas 1857 metais. Šią organizaciją sudarė kažkada Mazzini paveikti, o dabar į Cavouro pusę ryžtingai perėję demokratai. La Farino parašytas ir Cavouro patvirtintas Draugijos manifestas skatino iš esmės spręsti Italijos nepriklausomybės ir susivienijimo problemą. Draugija pareiškė, kad ji remia Savojos dinastiją ir bet kurią Pjemonto vyriausybę tol, kol jos remia laisvę ir vienybę. Be šios moralinės paramos, Draugija Cavourui perdavė buvusių Mazzini pasekėjų tinklą, apimantį visą Italiją. Draugija pasirodė besanti neįkainojama formuojant vienybei palankią visuomenės nuomonę, šaukiant savanorius, dalyvaujant referendumuose ir kituose veiksmuose, kuriais buvo pasiekta 1861 –ųjų suvienyta Italija.

Tada Pallavicino pastebėjo, jog Mazzini pritilęs, bet, ko gero, vėl imsis veiksmų. Tačiau griežtesnis istoriko Raymondo Grew įvertinimas yra tikslesnis: „Ryškiausias jos (Nacionalinės draugijos) susiformavimo požymis buvo tas, kad respublikonai perėjo pas Cavourą, nacionalistai priėmė susivienijimą vadovaujant Pjemonto monarchijai ir kad tikrai baigėsi Mazzini epocha".

Diplomatinės iniciatyvos

Italijos padėtis paaiškėjo būtent tada, kai Europoje įvyko esminių diplomatinių pokyčių. Šių dviejų dalykų sutapimas suteikė Cavourui progą pasirodyti esant pagrindiniu valstybės veikėju, gebančiu išnaudoti Europos sistemos

pokyčius savo tikslų pusiasalyje labui, – nepaisant milžiniško jėgų skirtumo tarp Pjemonto bei didžiųjų valstybių, su kuriomis turėjo reikalų.

Diplomatinė veikla, įsigalėjusi po 1815–ųjų, buvo įmanoma tik todėl, kad sutapo didžiųjų valstybių interesai. Austrija ir Rusija bendradarbiavo, kad išlaikytų valdžią Rytų Europoje ir Italijoje, tai matyti iš to, jog Rusija dar kartą užkariavo Vengriją Austrijai, o tai austrams leido 1849 metais sutelkti pajėgas pusiasalyje. Vėliau konservatyvi ideologija galbūt būtų pasitarnavusi Austrijos–Rusijos sąjungai, jei ne šių dviejų imperijų varžytuvės dėl grobio iš Turkijos imperijos. Po 1849–ųjų konservatyvi sistema buvo atkurta, tačiau labai netvirta. Iš esmės Europa buvo linkusi pasidalyti į dvi stovyklas. Prancūzijoje net po to, kai 1852 metais Luji Napoleonas pasiskelbė imperatoriumi Napoleonu III, nepaprastai sutvirtėjo buržuazija. Ši realybė suartino Prancūzijos užsienio politiką su Didžiosios Britanijos liberalizmu, nors britai ir baiminosi ekspansionistinių tendencijų, kurias Antroji imperija paveldėjo iš Napoleono I.

Turkijos nuosmukis ir Austrijos parodytas silpnumas revoliucijų 1848–aisiais metu padrąsino Rusiją. Caras Nikolajus I manė, jog Austrija, būdama dėkinga už jo pagalbą slopinant Vengrijos revoliuciją ir norėdama atsigauti po 1848 metų revoliucijų, nusileis ir paliks jam laisvas rankas Turkijoje, o Napoleoną III nuo pretenzijų į Turkiją sulaikys valdžios silpnumas, kurį sukėlė neseni pasikeitimai vidaus politikoje. Caro nuomone, tik Didžioji Britanija liko kliūtimi, dėl ko reikėjo susitarti. Tačiau Nikolajus klydo. Sparti ekonominė plėtra sustiprino Prancūziją, tuo tarpu britai bijojo, kad pergalių Turkijoje dėka rusai gali įsigalėti Europoje; Austrijos dėkingumas neatsvėrė jos priešinimosi Rusijos laimėjimams Turkijoje ar baimės, jog bendradarbiavimas su Rusija išprovokuos Prancūziją ir Didžiąją Britaniją paraginti Pjemontą sukilti prieš Austrijos valdymą pusiasalyje. Kai caras Nikolajus I puolė Turkiją, britai ir prancūzai paskelbė Rusijai karą (1854 metų kovo 27 dieną), kad sulaikytų jos ekspansiją.

Prancūzams ir britams kariauti tokį karą reikėjo sąjungininkų. Jie vylėsi austrų paramos. Austrai, žinodami, kad jiems įsitraukus į šį karą Rytuose sukils italai, prašė prancūzų garantuoti jų valdas Italijoje. Atrodė, jog prancūzai linkę sutikti, bet austrai pasirinko „neutralų" bloką su Prūsija ir Vokietijos valstybėmis. Vėliau Austrija šį bloką panaudojo, kad užgrobtų Turkijos teritoriją. Tuo metu prancūzų ir britų pajėgos užstrigo Rusijoje, Sevastopolio tvirtovės Krymo pusiasalyje apgultyje. Austrai bandė derėtis dėl taikos, tačiau tokia išeitis netiko nė vienai pusei. Turint omenyje beviltišką padėtį, sąjungininkai, nors ir buvo susierzinę dėl Austrijos veiksmų, vis dar mėgino ją palenkti. Būtent per šias derybas austrai išsireikalavo iš prancūzų susitarimą išlaikyti Italijos *status quo*, kol Rytuose tęsis karas.

Taip Pjemontas ir Italijos siekis pakibo ant plauko, rodės, gali būti sutriuškinti didžiųjų valstybių didelių užmojų manevruose. Tebeverdant Rytų krizei, Pjemonto liberalai, tarp jų ir Cavouras, ją aiškino kaip ideologinę kovą tarp liberalizmo ir konservatyvizmo, kuris baigsis Europos persitvarkymu nacionaline linkme. Pje-

monte vyravo darnus sutarimas, palaikąs Pjemonto dalyvavimą Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos pusėje prieš reakcingas Rusiją ir Austriją. Ši iliuzija išsisklaidė, kai britų ir prancūzų diplomatai, norėdami nuraminti Austriją, nurodė ir Pjemontui susiturėti nacionaliniu klausimu. Nors Cavouras davė griežtą atkirtį, vis dėlto baiminosi, jog Pjemontą izoliuos ir privers įsileisti prancūzų kariuomenę, žygiuojančią per jo teritoriją susijungti su austrų kareiviais, jei tik imperija stotų į karą prieš Rusiją; dėl šių priežasčių jis buvo priverstas neatmesti Pjemonto intervencijos galimybės, o 1854–ųjų vasarą ir rudenį Austrija ir toliau buvo įkalbinėjama. Iš sąjungininkų pusės Didžioji Britanija tikėjosi panaudoti Pjemontą, kad šis atsvertų gausesnes sąjungininkų prancūzų kariuomenės dalis, mat jais niekada iki galo nepasitikėjo. Tačiau ji taip pat vylėsi, jog Pjemonto intervencija paskatintų austrus įsitraukti į karą, nes Pjemontas negalėjo eiti prieš savo naujojo „sąjungininko" valdžią Italijoje, kariaudamas toje pačioje pusėje.

Kadangi 1855 metų pradžioje pjemontiečiai pasijuto įvaryti į kampą, jie nusprendė tą blogą padėtį kaip reikiant išnaudoti. Užsienio reikalų ministras Giuseppe Dabormida priėmė kvietimą kariauti, tačiau pareikalavo, kad po karo Didžioji Britanija ir Prancūzija leistų Pjemontui dalyvauti taikos derybose lygiomis teisėmis, spausti austrų vyriausybę grąžinti konfiskuotą tremtinių iš Lombardijos ir Venecijos turtą bei įsipareigoti aptarti Italijos padėtį. Nenorėdami nei atstumti Austrijos, nei suteikti Europos reikaluose pilnateisį balsą ne itin svarbiai valstybei, sąjungininkai griežtai atsisakė. Be to, Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos ambasadoriai Turine davė Pjemontui dvi dienas prisidėti prie sąjungininkų arba atsiimti savo reikalavimus. Prancūzijos atstovas paprašė Viktoro Emanuelio paramos prieš Dabormidą. Ištikimas kariškoms dinastijos savybėms, karalius parėmė Pjemonto intervenciją bet kuria kaina. Negana to, Viktoras Emanuelis priešinosi anksčiau minėtam vyriausybės įstatymui panaikinti daug vienuolynų. Pasinaudodamas karo dingstimi kaip pasiteisinimu, karalius pasiruošė atleisti Cavourą ir pakeisti jį konservatyviu ministru. Išgirdęs apie tokį planą ir įsitikinęs, kad daugiau nieko negalima padaryti, norint pakeisti diplomatinę tikrovę, Cavouras pasielgė protingai, sutikdamas būti užsienio reikalų ministru, ir įtraukė Pjemontą į konfliktą.

Cavouras taip sėkmingai valdė šią sudėtingą situaciją, jog istorinėje literatūroje dažnai vaizduojamas kaip suplanavęs Pjemonto įsitraukimą į Krymo karą. Šalies viduje jis pasinaudojo karu, kad Pjemonto politika nepasuktų konservatyvia linkme, išlaikytų liberalią konstitucinę sistemą ir sustiprintų savo ryšius su nacionaliniu judėjimu. Užsienio politikos srityje sąjungininkai labiau pageidavo įsitraukti Austriją, tačiau Pjemonto, kaip kariaujančios šalies, statusas sustiprino jo prestižą bei suteikė jo nuomonei svarumo, ypač todėl, kad Austrija liko neutrali. Po konflikto Cavouras savo padėtį išnaudojo įgyti įtakai, viršijančiai mažos valstybės vadovo galimybes, tačiau šių įvykių jis negalėjo būti „suplanavęs". Kaip rašė A. Williamas Salomone: „Visada poste, nenuilstamai pasirengęs

vėl pradėti iš naujo po kiekvieno netinkamo įvykių posūkio, jis buvo pakankamai įžvalgus, kad sužinotų paslaptį, kaip beveik iš kiekvienos nesėkmės išgauti maksimalią naudą". Cavouro, kaip ir Vokietijos vienybės architekto Otto von Bismarcko, talento esmė – jo gebėjimas prisitaikyti prie nepalankių sąlygų ir greitai nuspręsti, net ir veikiant silpnesnėje valstybėje. Tačiau, priešingai Bismarckui, šias savybes jis panaudojo, kad išsaugotų, o ne sugriautų liberalizmą, ir dinastiją į Italijos nacionalinę terpę integruotų, o ne ją valdytų.

Krymo karo pabaiga ir taikos konferencija, įvykusi 1856 metais vasario 25 dieną Paryžiuje, rodo, kaip viskas klostėsi ne pagal planą ir kaip neįtikėtinai Cavouras sugebėjo išgauti naudą iš sudėtingos devynioliktojo šimtmečio vidurio Europos diplomatinės tikrovės. Konfliktui nesiliaujant Cavouras tebesitikėjo, kad jis išsirutulios į ideologinį liberalizmo karą su konservatyvizmu. Napoleonas III konfliktą trumpam sumanė pasukti šia linkme, bet greitai atsitraukė, nes pabūgo revoliucinių šios politikos padarinių, ypač Italijoje; pribrendusios sąlygos ten iš tiesų imtų grėsti Austrijos imperijai, bet revoliucija Italijoje juk gali išplisti ir į Prancūziją (1848–ųjų revoliucijos prasidėjo Sicilijoje sausio mėnesį). Be to, baimindamasi, jog kuo ilgiau konfliktas tęsis, tuo labiau jis grės imperiniams interesams, Austrija nusiuntė Rusijai ultimatumą, ir buvo numatytas taikos konferencijos laikas.

Nors iš pradžių dėl Pjemonto dalyvavimo nebuvo tikrumo, jis vis dėlto dalyvavo Paryžiaus kongrese lygiomis teisėmis, tačiau Cavouras pamatė, jog didžiosios valstybės nenori eiti prieš Austriją Italijos labui. Kad sustiprintų Pjemonto teritorinę ir dinastijos padėtį, Cavouras pasiūlė keletą planų, kurių nė vienas nebuvo priimtas. Prancūzija ir Didžioji Britanija simpatizavo Cavourui, bet vis dar nenorėjo užgauti Austrijos. Balandžio 8 dieną, prieštaraujant Austrijai, vis dėlto įvyko diskusija apie Italijos problemą. Tai, kad Austrija tęsė kai kurių Popiežiaus sričių okupaciją ir vykdė represinę politiką Abiejų Sicilijų karalystėje, buvo išaiškinta kaip revoliuciją skatinanti politika; tiek amžininkai, tiek istorikai šiuos debatus įvertino kaip labai svarbius, bet Cavouras išėjo nepatenkintas. Tačiau kelionės į Paryžių metu Napoleonas III paprašė Cavourą sudaryti memorandumo apie Italijos padėtį projektą. Pagrindiniai Paryžiaus kongreso ir Krymo karo rezultatai – buvo užmegztas tiesioginis ryšys su imperatoriumi bei austrų–rusų skilimas, sulaužęs diplomatines po 1815–ųjų nustatytos Europos tvarkos prielaidas. Namuose parlamentas entuziastingai pritarė Cavouro diplomatinei veiklai, taip sustiprindamas jo politinę padėtį. Reikšminga tai, jog Cavouras paskelbė, kad liberali Pjemonto sistema privedė valstybę prie kolizijų su Austrija kurso.

1858 metų sausio 14 dieną atsitiko įvykis, atkreipęs Europos dėmesį į Italijos problemą: Felice Orsini vadovavo mėginant nužudyti Napoleoną. Nors šį įvykį sunku susieti su po to sekusiais įvykiais, tačiau pasirodė, kad poveikį jis, šiaip ar taip, padarė. Orsini, kuris buvo Mazzini pasekėjas (nors ir kaltinamas už tariamą dalyvavimą, Mazzini su šiuo sąmokslu neturėjo nieko bendro), Italijos reikalą

siejęs su Europos „atnaujinimu“, Napoleoną traktavo kaip reakcinių jėgų partijos vadą ir todėl nusprendė jį nužudyti. Desperatiškas Orsini poelgis sukėlė užuojautą Italijos reikalui, gan keistai net ir paties Napoleono. Iš tiesų, patarėjų atkalbėtas dovanoti Orsini, Napoleonas leido jam paversti teismą parodomuoju procesu už Italijos reikalą, o mainais už jį paprašė Orsini atsižadėti savo užmačių ir Pjemonte išspausdintu laišku kreiptis į Napoleoną paramos. Orsini byla sustiprino Napoleono baimę, kad Italijos situacija skatina revoliucinę veiklą, gresiančią jo sostui. Nors, be abejonės, imperatorius apie tai buvo galvojęs ir anksčiau, pasikėsinimas į gyvybę paskatino jį susijungti su Pjemontu, siekiant išsklaidyti revoliucinį judėjimą Italijoje ir galbūt Europoje, ir atlikti tai greitai.

Cavouro ryšiai su Napoleono aplinka baigėsi garsiuoju Napoleono ir Cavouro susitikimu Plombierėje, kurį Cavouras išsamiai pateikė Viktorui Emanueliui 1858 metų liepos 24 dienos memorandume. Šio susitikimo metu Napoleonas pareiškė pasiruošęs padėti Pjemontui išvyti iš Italijos austrus. Tokio veiksmo sąlyga buvo ta, kad Austrija paskelbia karą, o kova netampa „revoliuciniu“ konfliktu. Tada Cavouras pasiūlė keletą būdų, kaip išprovokuoti Austrijos puolimą, kartu Pjemontui atrodant įžeistąja puse ir leidžiant Napoleonui įsikišti. Šie du veikėjai sutarė, kad Viktoras Emanuelis priims valdovo, kurį remia Austrija, spaudžiamų Massa–Carraros žmonių prašymą. Šis pretekstas sukels Pjemonte krizę, čia vyks kariniai pasirengimai, o austrai paskelbs ultimatumą.

Po to šie du veikėjai aptarė pokarinį pusiasalio žemėlapį. Kad sudarytų stiprią Šiaurės Italijos karalystę, Pjemontas prisijungs Lombardiją–Veneciją ir dalį Popiežiaus srities; Popiežiui liks Roma ir aplinkinė teritorija; Toskana ir likusi Popiežiaus srities teritorija bus sujungta į Centrinės Italijos karalystę; Rusijai nuraminti Abiejų Sicilijų karalystė liks nepaliesta (ji rėmė Rusiją Krymo kare), nors Napoleonas svarstė idėją į sostą pasodinti Joachimo Miurato sūnų, jei sukiltų neapoliečiai. Galiausiai atsilyginant popiežiui jis taps Italijos konfederacijos vadovu. Prancūzijai bus atsilyginta Pjemonto Savojos sritimi ir galbūt Nica. Kad prancūzišką tvarką pusiasalyje įvestų iki galo, Napoleonas paprašė Viktoro Emanuelio dukters Klotildės rankos savo pusbroliui Jerome'ui, pravardžiuojamam Plon–Plonu. Atsižvelgiant į amžiaus ypatumus, didesnę memorandumo dalį užėmė Cavouro mėginimai įtikinti karalių sutikti su savo religingos penkiolikametės dukros ir trisdešimt šešerių metų pramogautojo santuoka; vėliau šis pramogautojas minimas kaip galimas planuojamos Centrinės Italijos karalystės monarchas.

Plombierės sutartis labai gerai parodo, kokia komplikuota buvo to laikotarpio Italijos, Prancūzijos ir Europos diplomatija. Sutartis nebūtų sukūrusi vieningos Italijos, pakenksiančios prancūzų interesams; iš tiesų ji kirtosi su profesionalių prancūzų diplomatų politika, todėl Napoleonas derybas turėjo vesti pats, slaptai ir prieš savo proaustriško užsienio reikalų ministro grafo Alexandre'o Walewskio valią.

Ką Napoleonas tikėjosi pasiekti?

Kaip visada, aiškindami Napoleono veiksmus, apžvalgininkai privalo atsižvelgti į asmeninius veiksnius. Jaunystėje Napoleonas dalyvavo 1831 metų centrinės Italijos revoliucijose, o jo vyresnis brolis ten žuvo. Imperatorius save taip pat regėjo tęsiantį imperinę dėdės Napoleono I, aktyviausiai pasireiškusio Italijoje, tradiciją. Svarbus veiksnys buvo ir anksčiau minėtas noras užbaigti revoliucinius neramumus pusiasalyje. Tačiau visų pirma – Napoleonas siekė Prancūzijos įtaką padaryti vyraujančia Italijoje, o pasiekta šlovė nepaprastai sutvirtintų jo sostą. Geriausias būdas tai pasiekti – išvyti iš Italijos austrus ir sukurti stiprią Šiaurės Italijos karalystę, susietą su Prancūzija, kuri valdys pusiasalį. Ryšiai ne su reakcinga Austrija, o su pažangiai orientuota prancūzų valdžia pavers Italijos valstybes stabilesnėmis ir linkusiomis mažiau maištauti. Prancūzų ryšys bus sustiprintas dinastijų saitais per Jerome'ą ir galbūt Lucieną Miuratą.

Nors Cavouras matė, kiek naudos gaus Napoleonas, jis skatino Viktorą Emanuelį patvirtinti Plombierės susitarimą. Jei planas pasitvirtintų, rašė Cavouras: „Jūsų didenybė, suvereni pagal įstatymą turtingiausioje ir galingiausioje Italijos dalyje, faktiškai bus suvereni visame pusiasalyje". Tačiau Cavouro planai siekė kur kas toliau dinastijos argumentų, kuriuos jis turėjo panaudoti karaliaus labui. Nors susitarime ir nebuvo numatyta suvienyta Italija, Austrijos išvijimas pusiasalyje atkurtų senąją tvarką ir aukščiausiai iškeltų valstybę, kurioje jis gimė. Atsižvelgiant į jausmus, nukreiptus Italijoje prieš austrus, Cavourui taip pat atrodė vargiai tikėtina, jog karas nepaskatintų revoliucijų – o jo ryšiai su Nacionaline draugija ir nuosaikiaisiais visoje Italijoje garantavo Cavouro gebėjimą palankiai susitvarkyti su šia galimybe, neleidžiant revoliucijoms ištrūkti iš rankų. Be to, prancūzų iniciatyva suteikė vienintelę galimybę pakeisti Italijos padėtį, didžiųjų valstybių įvestą 1815–aisiais, ir todėl pakankamai svarbią, kad būtų verta rizikuoti įsileidžiant prancūzų valdžią. Cavouras taip pat manė, jog prancūzų valdžia bus laikina; įtarios didžiosios valstybės bijojo mėginimų atkurti Napoleono I imperiją ir, be abejo, įsikiš, kad užkirstų kelią prancūzų įsivyravimui pusiasalyje. Negana to, po karo išaugusi Pjemonto galia ir prestižas sustiprins jo gebėjimą dalyvauti žemyno jėgų pusiausvyros politikoje ir taip susilpninti prancūzų įtaką. Paskutinis dalykas Pjemonto naudai buvo jo energinga liberali politika, taip stipriai traukianti pusiasalio buržuaziją, kaip, nepaisant pažangių aspektų, Napoleono absoliutizmas patraukti negalėjo.

Šis esminis aspektas leido Cavourui pritaikyti savo politiką ir remtis ja nenuspėjamų, nenumatytų ir sudėtingų įvykių 1859–aisiais ir 1860–aisiais metu, kurie galiausiai sukūrė suvienytą Italiją. Apibendrinant, Napoleonas pasielgė neišmintingai, sukurdamas palankų kontekstą susivienijimui, tačiau jo įgyvendinimui dar reikėjo Cavouro – „tikro politiko, tikro valstybės veikėjo ir valstybių kūrėjo *metier*".

1859–ųjų karas ir jo pasekmės

Karas, kilęs kaip Plombierės susitikimo rezultatas, vyko stulbinamai painiame ir kintančiame fone; teigiamas karo rezultatas italams rodo ne tik Cavouro diplomatinius sugebėjimus, bet ir iki to laiko subrendusį bei jėgos įgijusį nacionalinį judėjimą.

Po Plombierės susitikimo susirūpinęs Austrijos ambasadorius Paryžiuje klausė: „Kokį sandorį tie du sąmokslininkai sudarė?“ Niekas nežinojo, tačiau slaptumas paskatino Europos diplomatus ieškoti kelių sustabdyti karą, kuris, jų įtarimu, kilsiąs. Kai po truputį „nutekėjo“ smulkmenos, Walewskis ir Prancūzijos vyriausybė spaudė Napoleoną nežengti toliau, ir derybos su Pjemontu, oficialiai įteisinančios sąjungos susitarimą, užstrigo. Tuo pat metu princesė Klotildė nusprendė priimti vedybų su Jerome'u pasiūlymą, ir atrodė, jog Napoleonas pasiryžęs planą tęsti. Naujųjų, 1859–ųjų, metų dieną susitikime su diplomatiniu korpusu Napoleonas išgąsdino Austrijos ambasadorių, pasakydamas jam, jog apgailestauja, kad santykiai tarp jų dviejų šalių „nėra tokie geri, kaip jis tikėtųsi“. Sausio 10–ąją Viktoras Emanuelis parlamente pasakė garsiąją kalbą „skausmo šūksnis“, teigdamas, jog ilgiau negali likti abejingas tėvynainių italų skausmui. Ši su Napoleonu suderinta kalba paruošė sceną konfliktui, sukėlė didžiulį entuziazmą visame pusiasalyje ir paskatino savanorių iš viso pusiasalio judėjimą padėti Pjemontui artėjančiame kare dėl nepriklausomybės.

Sausio 26 dieną Prancūzija ir Pjemontas pasirašė „puolimo ir gynybos“ sąjungą, kurios sąlygos buvo ne tokios palankios Pjemontui, negu Cavouras patikėjo būsiant Plombierės derybose. Pjemontas dabar įsipareigojo sumokėti už veiksmų išlaidas ir užleisti Savojos bei Nicos teritorijas, priimdamas ne itin tikslų būsimų Pjemonto sienų apibrėžimą. Kita vertus, sutartis tiksliai apibrėžė prancūzų karinės pagalbos dydį. Svarbiausia, kad šiame susitarime buvo straipsniai, apribojantys revoliucinio karo galimybę. Vasario mėnesį Pjemonto parlamentas įpareigojo vyriausybę sudaryti sutartį dėl didelės paskolos užmokėti už karo veiksmus, tuo tarpu Prancūzijoje „Italijos problemą“ išsprendė tiesiogiai Napoleono inspiruotas pamfletas. Publikacija nurodė Austriją kaip pagrindinę kliūtį idealiai išspręsti problemą, paisant pačių italų norų – įkurti valstybių federaciją. Ir nors atrodė, jog viskas krypsta karo link, Napoleonas padarė pirmąjį iš keleto triukšmingų savo sprendimų pakeitimų.

Išskyrus Napoleoną, visi Prancūzijoje, tarp jų ir imperatorienė, buvo prieš sąjungą su Pjemontu. Austrijai ir Italijos valstybėms paskolas teikią bankininkai baiminosi dėl savo dabartinių ir būsimų investicijų. Katalikai nervinosi dėl galimo popiežiaus teritorijų praradimo. Diplomatai laikė ydinga susilpninti Austriją, nes tai reikštų Prūsijos iškilimą ir galimą Vokietijos suvienijimą, vadovaujant šiai valstybei. Net jei tokia galimybė neišsipildytų, konfliktas grasė sukelti didesnį

karą, kuriame išlikę prisiminimai apie Napoleoną Bonapartą inspiruotų didžiųjų valstybių sąjungą prieš Prancūziją.

Pasirodė, jog ši baimė nepagrįsta, nes Krymo karas išskyrė Austriją ir Rusiją, o senosios sąjungos prieš Napoleoną pakartojimas tapo neįtikėtinas. Be to, nors kai kurios grupės Rusijoje ir Anglijoje rėmė Austriją, tiek viešoji Rusijos, tiek Didžiosios Britanijos nuomonė palaikė Italijos nacionalinį judėjimą, o problemos buvo nepakankamai didelės, kad kuriai nors tų valstybių reiktų įsikišti. Tačiau Didžioji Britanija pamėgino tarpininkauti ginčui. Pridėjus dar vidaus problemas, šis tarptautinis spaudimas atšaldė Napoleono įkarštį. Kadangi krizė gilėjo, Pjemontas pasirengė kariauti, tačiau britų tarpininkavimo dėka buvo susitarta dėl kongreso, kuriame Austrija nesutiko dalyvauti, nebent Pjemontas nusiginkluotų. Nepaisant karštų Cavouro protestų, Prancūzija ir Didžioji Britanija nusprendė, jog Pjemontui derėtų padaryti būtent taip.

Šis įvykis Cavourui buvo katastrofa. Jis negalėjo tikėtis mesti iššūkį didžiosioms valstybėms. Maža to, karo už nepriklausomybę artumas uždegė visą Italiją, o staigus nacionalinių vilčių žlugimas tikrai nukryptų prieš Cavourą. Kai pusę antros ryto jam pranešė apie Napoleono sprendimą, Cavouras stryktelėjo iš lovos ir sušuko: „Man nelieka nieko kito, kaip išsitraukti pistoletą ir nusišauti!" Tačiau austrai, kad išgelbėtų grafą, įsikišo jėga. Nenorėdami su Pjemontu aptarinėti kongrese Italijos padėties kaip lygūs su lygiu, klaidingai išsiaiškindami pusiasalio problemą kaip Turino sąmokslą, baimindamiesi atrodyti silpni ir rizikuoti savo padėtimi Vokietijoje, sunerimę dėl ekonominių karo pasekmių užsitęsusių derybų metu ir įsitikinę, jog gali parklupdyti ant kelių Pjemontą iki atvykstant prancūzų kariuomenei, austrai balandžio 21 dieną užbaigė visas derybas ir įteikė Pjemontui ultimatumą, reikalaudami nedelsiant nusiginkluoti. „Tai vienas tų aukso puodų, kurie laimimi tik kartą per šimtą metų", – pasakė Massimo D'Azeglio. Cavouras ultimatumo nepriėmė, ir karas prasidėjo. Napoleonas su Cavouru Plombierėje buvo slapta susitarę parodyti Austriją kaip agresorę, tačiau imperatorius Pranciškus Juozapas pasidarbavo dar geriau.

Be prancūzų paramos, palyginti su 1848–1849 metais, esminis faktorius „Antrajame kare dėl nepriklausomybės" buvo italų parodyta vienybė. Pjemonte politinį susiskaldymą pakeitė patriotiniai jausmai ir lojalumas dinastijai. Priešingai savo vaidmeniui 1848–aisiais, respublikonai dabar suvaidino menkesnį vaidmenį, bent jau šiaurinėje ir centrinėje Italijoje. O dėl būsimos politinės Italijos formos, tai Mazzini leido demokratiškai rinktis, reikalavimus kurti respubliką atidėjo vėlesniam laikui ir aiškiai pritarė karui prieš Austriją, vadovaujant Pjemontui, su pretekstu, kad Austrija – visų Italijos laimėjimų priešas. Savanoriai puolė padėti karo veiksmuose, Garibaldi buvo patikėti karo daliniai. Nacionalinė draugija iš esmės veikė kaip pagalbinė organizacija Cavourui ir suintensyvino veiksmus visoje Italijoje, užtikrindama, kad vėl nepasikartotų 1848 metų politinis susiskaldymas. Ypač veiksmingai ji pasireiškė centrinėje Italijoje.

Karo veiksmai šio konflikto metu nelabai kuo tepasižymėjo, išskyrus tai, kad pirmą kartą didžiuosiuose strateginiuose manevruose buvo panaudotas geležinkelis. Napoleonas, įsitikinęs, kad karo srityje yra toks pat genijus kaip ir dėdė kampanijai vadovauti ėmėsi pats. Laimei, austrų karo vadai nemokšiškumu jam prilygo. Priešininkų armijos susikovė dviejuose svarbiuose mūšiuose, Magentos ir Solferino, kuriuose pjemontiečiai taip pat gerai pasirodė. Solferino mūšis buvo ypač svarbus ir kruvinas ir prisidėjo staigiai pakeičiant antrąjį Napoleono sprendimą. Liepos 11–ąją, neinformavęs Cavouro, Napoleonas susitiko su austrų imperatoriumi Vilafrancoje ir užbaigė karą. Susitarimas numatė, jog Lombardija atiteks Prancūzijai, kuri ją perduos Pjemontui. Venecija liks priklausoma nuo Austrijos ir įstos į konfederaciją, kuri bus įkurta prezidentaujant popiežiui. Likusi Italijos dalis pasiliks tokia, kokia buvo prieš karą.

Vilafrancą paaiškina kaip paprastai sudėtinga tarptautinių santykių sąveika ir įvykiai Italijoje. Kai Austrijos ultimatumo sukeltas šokas atlėgo, valstybės sustiprino veiksmus dėl taikos. Be to, mobilizavosi Prūsija, o Prancūzija negalėjo ignoruoti šios potencialios grėsmės, nors prūsai ir taikėsi ne į Prancūziją, o siekė susilpninti Austriją Vokietijoje. Kariniu požiūriu prancūzai laimėjo dvi pergales, bet karas dar toli gražu nesibaigė. Tačiau pagrindinės Napoleono veiksmų priežastys glūdi Italijos įvykiuose. Jo lūkestis greitai sutramdyti revoliucijas pasirodė esąs apgaulingas. Sukilimai įvyko Toskanoje, Parmoje, Modenoje ir rytinėse Popiežiaus srities dalyse, vadinamosiose legacijose. Kadangi nebebuvo 1848 metų susiskaldymo, visos šios sritys nedelsiant pareiškė norą prisijungti prie Pjemonto, ką padaryti Cavouras iš pradžių delsė, nes tam nepritarė prancūzai. Napoleonas suprato, kad Italijos situacija nekontroliuojama ir kad, jei tęsis karas, jis negalės sutrukdyti centrinę Italiją prijungti prie Pjemonto. Vietoj laukiamos hegemonijos pusiasalyje jis susidūrė su sustiprėjusios valstybės prie savo sienų perspektyva ir todėl karą nutraukė.

Išaiškėjus šiai naujai Napoleono „išdavystei“, Cavouras protestuodamas atsistatydino, tačiau, užuot atkūrusi senąją tvarką, Vilafranca parodė paskutinį nepavykusį valstybių mėginimą pertvarkyti pusiasalį pagal savą planą ir be jo gyventojų sutikimo. Vilafrancos susitarimą galima buvo įgyvendinti tik su ginklų pagalba. Dėl prestižo ir turint omenyje ankstesnį vaidmenį, Prancūzija nei pati galėjo naudoti jėgą, nei leisti tai daryti Austrijai. Šitai Napoleonas nuo pat pradžių leido suprasti ir austrams, ir italams, nors prancūzų diplomatai ir bandė spausti, kad į centrinę Italiją būtų sugrąžinti nuversti valdovai. Šioje lygtyje lėmė tai, jog Didžioji Britanija ir Rusija laikė Austriją pralaimėjusia Italijoje ir rėmė nuo užsienio įtakos nepriklausomą Italiją.

Atsižvelgiant į karinio pasirinkimo nebuvimą, tokie centrinės Italijos vadovai, kaip Ricasoli Toskanoje, painioje ir sudėtingoje situacijoje politiškai veikė gana sumaniai. Susiskaldymas, pažeidęs nacionalinį judėjimą 1848–aisiais, beveik nepasireiškė. Negana to, glaudžiai bendradarbiaudami su Nacionaline draugija, patrio-

tai sumaniai pademonstravo tautos paramą vienybei. Sukilusios sritys išrinko asamblėjas, kurios 1859–ųjų rugpjūčio ir rugsėjo mėnesiais didžiąja balsų dauguma balsavo už prisijungimą prie Pjemonto. Dabar svarbiausias klausimas buvo diplomatija. Gruodyje Napoleonas vėl atsivertė ir parodė, jog gali priimti naują teritorinę Italijos tvarką. Įsitikinęs, jog Vilafrancos susitarimo neįgyvendins, jis dabar siekė prisijungti Nicą ir Savoją mainais už sutikimą, kad centrinė Italija būtų aneksuota. Sausio mėnesį į valdžią Pjemonte grįžo Cavouras ir vedė šias derybas.

Kai buvo prieita prie susitarimo, klausimas pateiktas tautai. Kadangi tikros opozicijos beveik nebuvo, laikinai Centro valdžioje esantys patriotai nerimo dėl streiko ir kiek įmanydami ragino galimus balsuotojus. Surinktas balsų skaičius pranoko visus jų lūkesčius, o 1860–ųjų kovo mėnesį buvusios centrinės Italijos valstybės didžiąja balsų dauguma pasirinko prisijungimą. Buvo klausiama, ar centrinėje Italijoje vykę plebiscitai buvo sąžiningi, bet, lyginant su balsavimu, organizuotu perduotose srityse, kur veikė prancūzų okupacija, ir tų laikų standartais, ši visuomenės nuomonė atrodė įtikinama.

1860 metų kovo 25 dieną įvyko rinkimai į Deputatų rūmus senose Pjemonto valdose ir naujosiose teritorijose. Kaip ir tikėtasi, Cavouras laimėjo svaria balsų dauguma. Stulbinančio posūkio dėka dėl 1859–ųjų karo padidėjo liberali Šiaurės Italijos karalystė, tačiau netikėtumai jokiu būdu dar nesibaigė.

Garibaldi ir tūkstantinė

Kontroliuodamas 1859 ir 1860 metų įvykius, Cavouras pademonstravo tobulus diplomatinius įgūdžius, tačiau dėl to tik padidėjo Šiaurės Italijos karalystė, o susivienijimas nebuvo pasiektas. Kadangi šis Pjemonto valstybės veikėjas veikė racionaliame pasaulyje, nepaliekančiame vietos idealizmui, susivienijimas vis dar atrodė abejotinas. Būtent romantinė nacionalinio judėjimo dvasia šį reikalą stūmė pirmyn.

Kai Pjemontas prisijungė Šiaurės Italiją, dėmesys nukrypo į Pietus. Mazzini suformulavo idėją veiksmais atgaivinti nacionalinio judėjimo respublikonų sparno iniciatyvą Pietuose. Artimas Mazzini pasekėjas Francesco Crispi 1859–ųjų liepos ir rugpjūčio mėnesiais nukeliavo į Siciliją užmegzti ryšių su tenykščiais antivyriausybiniais sąmokslininkais. 1859 metais mirus Ferdinandui II, visai neturįs vaizduotės jo sūnus Pranciškus II, tęsdamas tėvo politiką, sukėlė dar didesnį nepasitenkinimą, tačiau veiksmingos policijos represijos žemyne apsunkino revoliucijos galimybę. Sicilija atrodė revoliucionieriams perspektyvesnė, nes buvo mažiau kontroliuojama, o Burbonų dinastijos valdovai – labiau nekenčiami. Saloje spalio mėnesį Crispi organizavo sukilimą, tačiau bandymas nepavyko.

Įkvėptas Mazzini mokymo apie partizaninę revoliuciją, Crispi nepaisė pralaimėjimo. Jis kreipėsi į partizanų kovos lyderį Giuseppę Garibaldi ir paprašė vado-

vauti Sicilijos revoliucijai. Garibaldi atsakė nelabai tikįs revoliucijos galimybe, tačiau pasakė mielai imsiąsis užduoties, jei tik sukilimo pagrindas bus Italijos vienybė valdant Viktorui Emanueliui. Garibaldi požiūris atspindėjo Sicilijos patriotų nuotaikas. Ši nuostata buvo paplitusi net tarp demokratų, ir pats Mazzini pripažino, kad respublika neįmanoma.

1860 metų balandžio pradžioje revoliucija įsiliepsnojo Palerme. Sicilijos sostinėje nuslopintas sukilimas išplito į kitas salos dalis ir įgavo partizaninio karo pobūdį. Nors jis buvo visa apimantis, atrodė, jog be pagalbos iš išorės yra pasmerktas pralaimėti. Crispi bei kiti vadai ragino Garibaldi įsikišti. Varganas susisiekimas ir prieštaringi pranešimai apie revoliucijos pabaigą vertė Garibaldi svyruoti, bet 1860 metų gegužės 11 dieną jis išplaukė su tūkstančiu savanorių ir begale sunkumų, įskaitant ir tai, jog buvo priverstas gabentis pasenusius ir be šovinių (kuriuos pasiėmė vėliau) ginklus. Cavouras baiminosi diplomatijos reakcijos, jei Pjemontas padėtų šiai ekspedicijai, ir kilo didelių nesutarimų su Viktoru Emanueliu II. Karalius rėmė ekspediciją ir bandė veikti nepriklausomas nuo savo ministro.

Išsilaipinęs Marsalos saloje, Garibaldi rado Siciliją, ginamą disciplinuotos bei gerai ginkluotos 25 000 kareivių armijos. Tačiau šiai armijai rūpėjo kova su revoliucija, o tai ir padeda paaiškinti galutinę Garibaldi sėkmę. Be to, jo ryšiai su grupėmis, kovojančiomis prieš Burbonus, jo savanorių karinė patirtis ir savybės bei paties Garibaldi taktinis ir strateginis talentas paaiškina jo pergales, kaip ir aukščiausios Burbonų karinės vadovybės nesugebėjimus. Tačiau per pirmąsias tris savaites mažoji armija išgyveno sunkiausią savo laiką. Lemiamas mūšis įvyko Calatafimi, kur nuožmus *garibaldino* puolimas durtuvais atsvėrė skaitlingesnę priešo armiją. Netrukus po to puikus taktinis manevras privertė geriausius Burbonų būrius kariauti bergždžiai, o tuo metu Garibaldi gegužės 27–ąją įžengė į Palermą. Miestas nedelsiant sukilo, ir nors artilerija įnirtingai šaudė, Garibaldi laikėsi sostinėje. Vilkinant derybas miestą paliko neapoliečiai, o Garibaldi toliau supo likusią salos dalį.

Cavouras veikė atsargiai. Jis nedrįso prieštarauti visuotinės palankios nuomonės bangai, kurią sukėlė ekspedicija, ir leido įvairiems lėšas renkantiems komitetams pakartotinai tiekti generolui atsargas. Laivais, kuriuose Amerikos generalinis konsulas Genujoje iškėlė Amerikos vėliavas, į Siciliją buvo siunčiami modernūs šautuvai, savanoriai bei vaistų atsargos. Ši operacija išgelbėjo Cavourą nuo diplomatinio nepatogumo, tačiau jo laukta griežta Europos reakcija dėl Garibaldi nuotykio niekada taip ir nepasireiškė. Valstybės priprato prie Italijos vienybės idėjos, o viešoji Europos nuomonė ir toliau buvo labai palanki. Vis dėlto kaupėsi rimtos politinės, socialinės ir diplomatinės problemos.

Susidūręs su dinastijos žlugimo perspektyva, Pranciškus II inicijavo diplomatinį puolimą, mėgindamas pasiekti kompromisą su Turinu bei konsultuodamasis su Napoleonu. Prancūzai pasiūlė nemažai nuolaidų, o birželio 25 dieną Pranciš-

kus pažadėjo konstituciją ir naują ministrų kabinetą. Tačiau šios priemonės žlugo, nes Neapolyje prasidėjo sukilimas. Baikštūs ir neefektyvūs Pranciškaus veiksmai kontinente tarp nuosaikiųjų sustiprino „prisijungimo" partiją, o socialiniai klausimai tik padėjo jai įsivyrauti. Sicilijoje sąjunga tarp Garibaldi ir sukilėlių grupuočių iro, kadangi bendras tikslas išvaryti Burbonus jau buvo pasiekiamas ranka. Valstiečiai išvydo progą pasiekti seną savo tikslą perskirstyti žemę, o didikai ir buržuazija jau buvo įšokę į Garibaldi vežimą, mat yrant senajai tvarkai jie norėjo užimti padėtį, kad sustabdytų socialinius pokyčius: „Jei norime, kad viskas liktų senosiose vietose, reikalai turės pasikeisti", – sako romano *Leopardas* herojus. Sicilijoje slopinant pasipriešinimą dalyvavo *garibaldini* vadai, tuo tarpu žemyne, kur valstiečių reikalavimai buvo panašūs, liberalai nusprendė, jog greitas vieningas sprendimas vadovaujant Pjemontui žada stabilią ir veiksmingą vyriausybę.

Iš pradžių Cavouras svarstė siekti kompromiso su Pranciškum, tačiau persigalvojo, nes Pietuose plito noras prisijungti; bet Cavourui veikti buvo sunku, nes neapoliečiai Garibaldi laikė didvyriu ir nekantriai laukė jo grįžtant. Kad pagreitintų neišvengiamus diplomatinius, Burbonams palankius žygius, Cavouras skubino Sicilijos prijungimą, tačiau Garibaldi tikėjosi salą panaudoti baze veiksmams žemyne. Ir vėl Cavouras baiminosi diplomatinių šios operacijos pasekmių, nors, pasirodo, Viktoras Emanuelis slapta skatino Garibaldi. Prancūzai ypač priešinosi Garibaldi grasinimui panaikinti Abiejų Sicilijų karalystę ir siekė bendradarbiauti su britais, kad užkirstų Garibaldi bandymą persikelti per Mesinos sąsiaurį. Britų atsisakymas tą kliūtį pašalino, bet Cavouro ir Garibaldi dvikova tęsėsi kituose frontuose.

Cavouras pamatė, jog efektinga Garibaldi sėkmė staiga ir aiškiai perdavė iniciatyvą į Veiksmo partijos rankas. Jei bus užimta Neapolio žemyninė teritorija, nepaprastai išaugs Garibaldi autoritetas, o Viktoras Emanuelis taps populiaraus generolo priedėliu. Negana to, Garibaldi buvo pasiryžęs tęsti ir, užėmęs Neapolį, – pulti Romą, o Mazzini ragino jį atsigręžti prieš austrų vis dar valdomą Veneciją. Tokiais veiksmais būtų rizikuojama prisišaukti prancūzus ir austrus prieš nacionalinį judėjimą ir sužlugyti tai, ką risordžimentas jau buvo pasiekęs.

Kad užkirstų kelią Garibaldi, Cavouras sugalvojo planą paskatinti nuosaikiųjų globojamą „revoliuciją", kuri nuverstų Neapolio karalių dar prieš Garibaldi pasiekiant sostinę. Tokie veiksmai padėtų pjemontiečiams susigrąžinti įtaką, paimti į rankas nacionalinį judėjimą ir išsaugoti monarchistinį pobūdį. Planas žlugo, nes neapoliečiai pasirinko verčiau jau laukti Garibaldi. Rugpjūčio viduryje raudonmarškiniai persikėlė į žemyną ir kaudamiesi kilo Italijos batu aukštyn. Nepavykus planuotai revoliucijai, Cavouras savo tikslams įgyvendinti ėmėsi kito projekto. Per Popiežiaus sritį jis eis šiaurinės Neapolio karalystės sienos link, žadėdamas Napoleonui, kad Roma liks nepaliesta.

Šis manevras baigsis Popiežiaus sričių – Umbrijos ir Markės – prijungimu, prisidės atstatant Pjemonto prestižą ir leis saikingai kontroliuoti nacionalinį judė-

jimą. Be to, Pjemonto armija užims padėtį, iš kurios, jei reikės, įsikiš, kad sulaikytų Garibaldi nuo žygio į Romą. Cavouro planas paralyžiuoti demokratus priklausė nuo Napoleono sutikimo, kuris užtikrintų prancūzų neutralumą ir užkirstų kelią austrams įsiveržti gelbėti popiežiaus. Napoleonas suprato, jog Cavouro veiksmai tikriausiai suvienys Italiją, bet, jei Garibaldi pultų Romą, prancūzų monarchas susidurtų su pasirinkimu prarasti autoritetą apleidžiant Amžinąjį miestą arba kaunantis drauge su prancūzų kataliku, kuris vadovauja popiežiaus savanoriams, tačiau, likimo ironija, priešinasi Napoleono režimui. Be to, jei buvo lošiama už suvienytą Italiją, tai imperatoriui labiau prie širdies buvo, kad ją valdytų nuosaikieji, kuriems jis turėjo šiokios tokios įtakos. Todėl, kai Cavouro pasiuntiniai paaiškino planą, jis atsakė: „Darykit, tik greitai".

1860 metų rugsėjyje Cavouras paskatino maištus, kurie pasitarnavo karališkajai Pjemonto armijai pretekstu peržengti Popiežiaus sričių sienas. Rugsėjo 18–ąją pjemontiečiai sumušė popiežiaus armiją prie Castelfidardo, iki galo įgyvendindami Cavouro tikslus. Nuosaikieji paėmė iniciatyvą, o Cavouras paskelbė, jog Pjemontas tvirtai remia Italijos vienybės klausimo sprendimą, taip pasičiupdamas triukšmingą demokratų kortą. Romos misija įsiutino Garibaldi, nes užkirto kelią Romai pulti. Tačiau generolo karinė jėga buvo ganėtinai sumenkusi po Volturno mūšio spalio mėnesį, kur jis vos vos sulaikė didžiulę Burbonų armiją, ir dėl rimtų Burbonus palaikančių maištų jo gretų užnugaryje. Karinė situacija reiškė, jog Garibaldi pergalė prieš neapoliečius priklauso nuo Pjemonto ginklų. Kai Viktoras Emanuelis įžengė į Neapolio karalystę, Garibaldi pasveikino jį prie Teano kaip „Italijos karalių". Atrodo, jog spėlionės, kad Garibaldi dvejoja dėl Pietų perdavimo, prieštarauja jo pokalbiui su Mazzini rugsėjo pabaigoje, iš kurio aišku, jog Garibaldi jau buvo nusprendęs šiuo klausimu nekelti problemų ir atidėti bet kokius galutinius žygius į Romą ar Veneciją. Vienintelis Garibaldi prašymas karaliui buvo atleisti Cavourą, bet, nepaisant tebesitęsiančios trinties tarp Viktoro Emanuelio ir grafo, karalius–džentelmenas atsisakė. Garibaldi siuto ant Cavouro už Romą ir už tai, kad šis Prancūzijai perdavė Garibaldi gimtinę Nicą, tačiau generolas nieko negalėjo padaryti, nes Cavouras turėjo parlamento pasitikėjimą. Vėliau, nusivylęs suvienytos Italijos politine struktūra ir tuo, kaip buvo elgiamasi su jo pasekėjais, Garibaldi tapo griežtu naujosios valstybės kritiku.

Cavouras atsidūrė geresnėje padėtyje, nei kada nors buvo. O dėl Pietų, tai esminis klausimas buvo: ar jie bus „aneksuoti" prie Pjemonto, kaip kad buvo prijungta centrinė Italija, ar bus sušaukta steigiamoji asambleja, kuri pateiks sąlygas susivienijimui. Kadangi Garibaldi teisiškai ir kariškai tebekontroliavo šią sritį, atrodė, jog galimas antrasis variantas. Mazzini ragino Garibaldi reikalauti išrinktos asamblėjos, kuri suformuotų „nacionalinį paktą" ir supurtytų nuosaikiųjų nacionalinio judėjimo valdžią. Tačiau Cavouras demokratus šiuo klausimu lengvai pergudravo, nes tokia įvykių eiga lengvai būtų galėjusi pastatyti į pavojų pagrindinį pačių demokratų tikslą – vienybę. Maža to, Cavouras sumaniai panaudojo Pietų buržuazi-

jos norą neaiškią padėtį greitai užbaigti prisijungimu. Pjemonto parlamentui jis pateikė įstatymą, „pripažįstantį“ aneksiją ir pasižadantį veikti Romos ir Venecijos vienybės labui. Tuo tarpu nuosaikieji manevravo, kad surengtų plebiscitus Sicilijoje ir žemyninėje Neapolio dalyje. Demokratai, ir toliau dėmesį sutelkę į karinius veiksmus prieš Burbonų liekanas bei norą susivienyti, šį mūšį pralaimėjo. Spalio 21 dieną Neapolis ir Sicilija didžiąja balsų dauguma pasisakė už susivienijimą. Lapkričio 4–ąją jomis pasekė Markė ir Umbrija.

Galutinai sutriuškinus Burbonų pajėgas, pabėgus Pranciškui II ir išsprendus smulkesnes diplomatines problemas, 1861 metų kovo 17 dieną parlamentas oficialiai paskelbė Italijos karalystę.

Debatai

Nors Venecija ir Roma netapo naujosios karalystės dalimis iki 1866 ir 1870 metų, Italijos vienybė buvo įgyvendinta. Risordžimentas, – ilgo ir sudėtingo vyksmo, didžiulės dramos, kurioje dalyvavo spalvingos asmenybės, kulminacija – negalėjo netapti mėgstama istorikų tema. Kaip ir buvo galima tikėtis, pirmuosiuose darbuose buvo šlovinama partija, sėkmingai suvienijusi pusiasalį. Nors „pralaimėjusieji“ Mazzini ir Veiksmo partija pasmerkė būdą, kuriuo vyko suvienijimas, ankstyvojoje istoriografijoje buvo giedami ditirambai Cavourui, Viktorui Emanueliui bei kitiems nuosaikiųjų pusėje esantiems svarbiems žaidėjams. Istorikai dėmesį sutelkė į „didvyriškus“ 1859 ir 1860 metų įvykius, po kurių ir buvo suvienyta valstybė, o ne į risordžimento šaknis ar lėtą jo plėtotę. Himnai Cavourą iš valstybės veikėjo, kuris puikiausiai galėjo pasinaudoti savo klaidomis, pavertė tobulu Europos diplomatijos dirigentu, suvienijusiu Italiją pagal iš anksto parengtą planą. Panašios giesmės buvo kuriamos ir kitiems garsiems risordžimento veikėjams, todėl, užuot juos traktavus kaip priešingų ideologijų atstovus, jie tapo bendraminčiais. Populiarioje mitologijoje Mazzini virto suvienijimo „plunksna“, Cavouras „smegenimis“, o Garibaldi „kardu“.

Kaip ir visi didieji istoriniai įvykiai, risordžimentas greitai tapo skirtingų politinių grupuočių įrankiu. Iki devynioliktojo amžiaus dešimtojo dešimtmečio buvo tikimasi, jog Italijos premjerai bus dalyvavę risordžimente, bet pasireiškė ir kita tendencija. Kai risordžimento drama baigėsi, daugeliui italų buvo sunku pradėti dirbti įprastą naujos valstybės kūrimo ir vadovavimo jai darbą. Kadangi Italija netapo tokia didžia valstybe, kaip jie tikėjosi, šiems italams atrodė, jog risordžimento pažadai nebuvo įvykdyti, ir pradėjo smarkiai kritikuoti Italijos suvienijimo būdą. Per penkiasdešimt vėlesnių metų šis požiūris pagimdė daug ir ydingos parlamentinės sistemos apraiškų bei naujosios valstybės politikos kritikos. Dvidešimtojo amžiaus trečiajame dešimtmetyje fašistai šią iš lėto griaunančią kritiką sėkmingai panaudojo siekdami valdžios. Jie neigė liberalią Cavouro darbo pri-

gimtį bei tikruosius valstybės laimėjimus, pasiektus risordžimento dėka.

Tada filosofas ir istorikas Benedetto Croce kilo ginti risordžimento. Croce pabrėžė pažangą, kurios Italijos karalystė pasiekė po susivienijimo, ir tvirtino, jog Italijos suvienijimas – tai Europos liberalizmo „šedevras". Kovodamas su fašistine Italijos istorijos interpretacija, Croce iš tikro pateikė pernelyg optimistinį vaizdą, tačiau fašizmo oponentai suprato, jog pirmauja istorinis jo traktuotės kontekstas ir apskritai Crocės versija.

Tačiau po Antrojo pasaulinio karo istorikai marksistai kritikavo Crocę. Marksistų „mokykla" pasmerkė risordžimentą už Italijos suvienijimą beveik nedalyvaujant liaudžiai. Šiam posūkiui postūmiu tapo išspausdinti Antonio Gramsci kalėjimo užrašai. Italijos komunistų partijos įkūrėjas Gramsci teigė, jog Veiksmo partija kovai su nuosaikiaisiais privalėjo suformuoti alternatyvią radikaliųjų jakobinų pobūdžio ekonominę bei socialinę programą, kuri būtų patraukusi kaimo gyventojų masę, sudarančią 80 proc. pusiasalio gyventojų. Deja, rašė jis, demokratų kovos pobūdis buvo tik iš dalies agrarinis, o tai ribojo jų veiksmų laisvę žemvaldžių klasės atžvilgiu. Kitaip tariant, Veiksmo partija ne mažiau už nuosaikiuosius baiminosi, kad risordžimentas neišsigimtų į „komunizmą". Kadangi Italiją buvo okupavę austrai, demokratams buvo gana nesudėtinga pabrėžti nacionalinę kovą ir ignoruoti socialinį revoliucijos pobūdį. Tačiau, Gramsci įsitikinimu, nepaisant sunkumų, sąjunga su valstiečiais buvo įmanoma. Jis risordžimentą traktavo kaip „nepavykusią revoliuciją".

Atrodo, jog tokį požiūrį motyvavo italų kairiųjų intelektualų noras atsikratyti milžiniškos kultūrinės Crocės įtakos, nuolat prikišant „Pietų problemą" ir mėginant diskredituoti esamą politinę sistemą. „Nepavykusios revoliucijos" terminas atrodo ne tik antiistorinis, bet net ir marksistiniu požiūriu nelogiškas. Jei revoliucinius risordžimento aspektus būtų taip lengva atmesti, tai esamos sąlygos būtų nepalankios pergalę iškovojusiems šiuolaikinio tipo valstiečių reikalavimams. Todėl tik diktatoriški metodai galbūt galėjo užtikrinti radikalų „jakobinišką" sprendimą; nekeliant klausimo apie ilgalaikes tokių jėgos metodų pasekmes, reikia pasakyti, kad tuo metu nebuvo priemonių įgyvendinti „revoliucinei" politikai. Priimant politinius sprendimus, lyderiams išties tenka rinktis prioritetus, o devynioliktojo amžiaus pirmojoje pusėje pats svarbiausias prioritetas galėjo būti tik išvaryti austrus, net jei tektų paaukoti socialines reformas. Patys komunistai panašiai pasielgė Antrojo pasaulinio karo metu, kai atidėjo socialinę revoliuciją, kad susijungtų su reakcinga Italijos vyriausybe ir išvarytų iš šalies nacius. Taikant „nepavykusios revoliucijos" principą kitiems įvykiams, Italijos ir visa istorija sumažėtų iki absurdiškos nepanaudotų galimybių virtinės. O dėl Pietų problemos, kuri iš tikro nuolat egzistavo, atrodo neaišku, ar steigiamoji asamblėja būtų tą klausimą išsprendusi, nors, ko gero, suvienijimas būtų atsidūręs pavojuje. Daugiausia kritikos čia tenka pjemontiečiams, kurie savo įstatymus ir administracinę sistemą pritaikė Pietums. Be patikimo argumento, jog naujai suvienyta Italija turė-

jo laikytis kurso, kad neiširtų po susivienijimo, Pjemonto ir Neapolio administracinės sistemos neatrodo jau tokios skirtingos, kaip įprasta manyti, nes abi kilo iš centralizuojančių revoliucinės Prancūzijos tendencijų.

Iš tikrųjų Gramsci dėmesys agrarinei revoliucijai kaip būdui sukaupti kapitalą industrializacijai, ir to padarinys – risordžimento kritika, nes tokia revoliucija neįvyko, kyla iš marksistinės Prancūzų didžiosios revoliucijos interpretacijos. Istorikas liberalas Rosario Romeo diskutavo dėl šio modelio. Analizuodamas ekonominę bei politinę Italijos istoriją, Romeo nuolat pabrėžė suvaržymus, su kuriais susidūrė Italijos valstybės veikėjai risordžimento metu ir po jo. Savo požiūriui pagrįsti naudodamas statistiką, Romeo tvirtino, kad devynioliktojo amžiaus septintajame ir aštuntajame dešimtmečiuose kapitalas gerokai išaugo ir kad taip sukauptas pirmiausia jis buvo skirtas kurti pagrindinėms paslaugoms, kaip antai geležinkelių tinklui tiesti. Po šio esminio proceso sekė kapitalo investicijos į pramonę ir ekonominio augimo skatinimas. Romeo neneigia, jog šie ekonominiai laimėjimai buvo pasiekti pirmiausia politinio kompromiso tarp buržuazijos ir žemvaldžių–pusiau feodalų dėka išnaudojant kaimo sritis ir Pietus, tačiau, jo nuomone, šios sąlygos buvo laikinos ir būdingos industrializacijai visur. Nors kai kuri Romeo pateikta statistika ir kelia abejonių, šiaip ar taip, jo darbas – patraukli alternatyva Gramsci teorijai.

Atrodo visai pagrįsta, kai istorikai analizuoja klaidas, kaip kad tai daro marksistas Giorgio Candeloro, nurodydamas risordžimento nesėkmę išplėsti rinkimų sistemą, pritaikytą visų pusiasalio dalių integracijai; kartu su Raymondu Grewu jie gali gilintis į tai, kaip ir kodėl žmonės, organizavę risordžimentą, „susiaurino" jo politinį centrą, susilpnindami liaudies dalyvavimą; jie gali užjausti pralaimėjusias asmenybes. Bet istorikai „negali sumažinti Italijos nacionalinės revoliucijos vien iki neįgyvendintų risordžimento galimybių funkcijos".

Gilindamiesi į problemų kilmę, istorikai taip pat privalo atsargiai elgtis, kad vieno šimtmečio neapsunkintų būsimų amžių klaidomis. Protingiau, be nesėkmių, dar išryškinti ir judėjimo sėkmę, bet ne absoliučiai, o siejant su panašiais to paties laikotarpio judėjimais. Pavyzdžiui, lyginant Italijos ir Vokietijos susivienijimą, aišku, kad joks veikėjas Vokietijoje neiškilo taip kaip Mazzini, ir nė vienas neturėjo tokios įtakos nei tada, nei ateityje. Panašiai dera pabrėžti ir Pjemonto, kaip reakcingiausios Italijos valstybės, praeitį bei kelią, kurį jis įveikė liberalizmo linkme valdant Cavourui, nors jį ir galima kritikuoti už konstitucinius trūkumus. Be to, Italijos vienybė pasiekta sąveikaujant Pjemonto liberalams bei demokratiniam judėjimui, pagrįstam revoliucine ideologija, nors tarp jų ir buvo konfliktų. Tuo tarpu Prūsijos karinei ir diplomatinei veiklai, suvienijusiai Vokietiją Prūsijos, dinastijos viršenybės bei pikto nacionalizmo pagrindu, vadovavo konservatorius, grynosios jėgos šalininkas, nelinkęs daryti nuolaidų liberalesnėms jėgoms. Prūsijoje, kaip ir Pjemonte, prieš Bismarckui ateinant į valdžią būta nuosaikaus liberalaus judėjimo, tačiau jis jį galutinai užgniaužė, tuo tarpu Cavouras savo šalyje libe-

ralizmą skatino.

Šie skirtingi Italijos ir Vokietijos suvienijimo aspektai pabrėžia skirtingus kelius, kuriais nuėjo suvienytos šalys, nors iš paviršiaus tie keliai ir atrodė panašūs. Socialiniu požiūriu, praraja tarp aristokratijos bei buržuazijos Italijoje buvo gerokai sumažinta. Nors suvienytoje Italijoje didikai užėmė stiprias pozicijas armijoje ir diplomatiniame korpuse, jie aktyviai dalyvavo ir komercinėje bei bankų veikloje, o buržuazija, kad ir prisirišusi prie žemės, vertėsi prekyba bei amatais; Vokietijoje didikai išliko uždara ir kompaktiška žemvaldžių klase, išsaugojusia kai kurias feodalines privilegijas ir išlaikiusia politinę Prūsijos bei suvienytosios valstybės kontrolę; Vokietijos buržuazija, nors ekonomiškai stipresnė už Italijos kolegas dėl gausesnių išteklių bei spartesnio nacionalinės rinkos formavimosi, politinėje arenoje buvo ne tokia įtakinga. Susivienijusi Vokietija politiškai buvo labiau atsilikusi už suvienytą Italiją, nors konstitucinė Italijos sistema ir susidūrė su problemomis, kurios bus aptartos kitame skyriuje. Aštuonioliktojo šimtmečio pabaigoje šios dvi valstybės buvo panašios, tačiau Pjemontas ryškiai skyrėsi nuo Prūsijos dėl risordžimento sukeltos kultūrinės ir politinės revoliucijos. Risordžimento valstybės veikėjai įgavo, kad ir netobulą, bet, šiaip ar taip, tarnybinę atsakomybę už suvienytą Italiją, tuo tarpu Bismarckas tokią galimybę suvienytoje Vokietijoje pašalino, atskirdamas ją nuo vakarietiškos konstitucinės plėtotės. Per kelerius metus po susivienijimo Pjemontas integravosi į Italiją, tuo tarpu Prūsija vyravo Vokietijoje iki 1918–ųjų. Šiaurės viršenybę Italijos Pietums iš dalies galima pateisinti objektyviomis ekonominėmis priežastimis, bet geografine prasme ministrų kabinetai turėjo išlaikyti pusiausvyrą, ir 1887 metais šalis jau turėjo ministrą pirmininką Pietuose.

Galiausiai net ir pralaimėję Mazzini demokratiniai idealai bei Garibaldi pavyzdys toliau brendo Italijoje ir veikė Europą bei visą pasaulį iki pat mūsų dienų. Šia prasme tie veikėjai daugiau nebeatrodo esą risordžimento „pralaimėjusieji“.

Ketvirtoji dalis

„Prozos amžius“

9 Cavouro įpėdiniai: „dešiniųjų“ valdžia

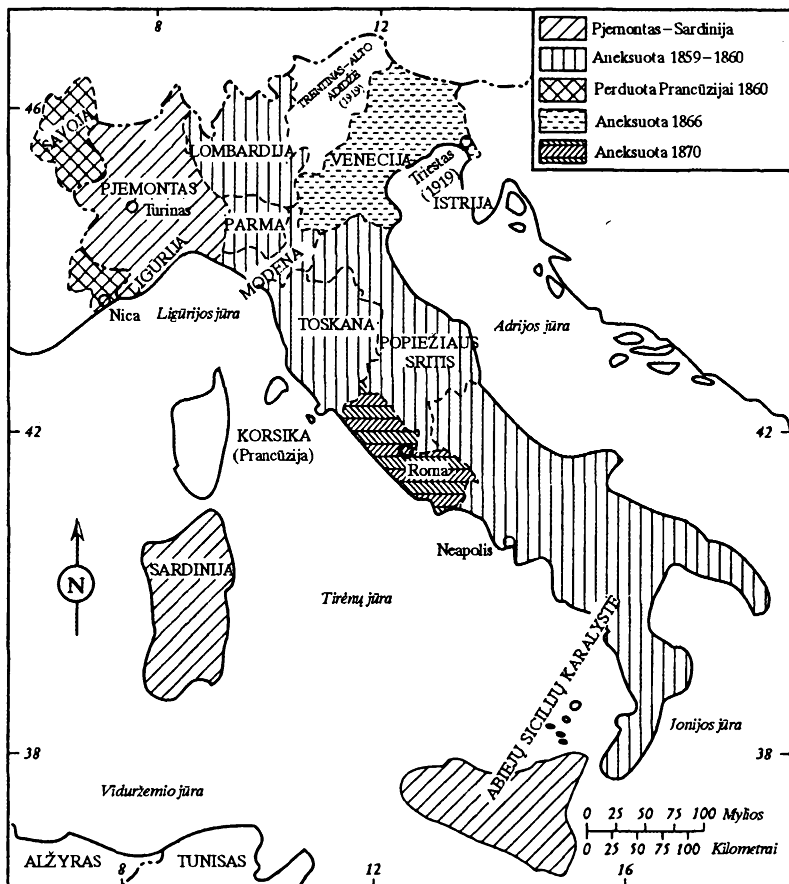
Būdamas penkiasdešimties,1861–ųjų birželio 6 dieną Camillo Cavouras mirė. Išgirdęs apie jo mirtį, Napoleonas pasakė: „Važnyčiotojas nuvirto nuo sosto; dabar reikia žiūrėti, ar arkliai lėks pirmyn, ar grįš atgal į arklides“.

Tokia mintis išreiškė Europos dvejones, ar Italija išsilaikys susivienijusi. „Važnyčiotojas“ pasitraukė lemiamu metu. Pusiasalis suvienytas po ilgų politinio susiskaldymo šimtmečių, pagimdžiusių skirtingus papročius, tradicijas bei dialektus. Venecija ir Roma dar neįėjo į karalystę, o jų įjungimas į Italiją kėlė daugybę diplomatinių sunkumų. Sujungti visiškai nesulyginamas pusiasalio dalis ir sukurti vieningą valstybę iš ilgą laiką buvusių atskirų sričių pasirodys dar sunkiau įveikiamas darbas. Risordžimento karai ir senųjų valstybių skolų perėmimas sukėlė milžiniškų finansinių problemų. Be šių, dar liko neatsakyta į klausimą, ar socialiai labiau atsilikusios pusiasalio dalys gali sėkmingai pereiti prie liberalių institucijų. Turint omenyje naujosios karalystės užmojus, nelabai ir nuostabu, kad naujoji valstybė nesugebėjo tapti galinga.

Suvienijimo užbaigimas

Kai Cavouras mirė nuo „karštligės“, Italijos karalystė jau buvo paskelbta, bet suvienijimas dar nebaigtas. Cavouro įpėdiniai („dešinieji“) turėjo integruoti pusiasalį į vieną valstybę – tai kokybiškai visai kitas ir ne toks didvyriškas darbas, kaip įkvepianti kova dėl nepriklausomybės; kaip pastebėjo Viktoras Emanuelis II, poezijos amžius užleido vietą prozos amžiui.

Europos politika lėmė, kad Italija buvo suvienyta, ir stipriai veikė jos būsimą politinę plėtrą. Dėl prijungimų federalinė struktūra buvo neįmanoma, o politiniai

4 žemėlapis. Italijos suvienijimas

disputai, grasinantys užsienio intervencija ir žlugimu, neleido sušaukti steigiamosios asamblėjos. Skirtingos pusiasalio dalys buvo prisišliejusios prie anksčiau egzistavusių valstybių, turėjusių savas dinastijas, konstitucijas bei administracinę struktūrą. Nelabai stebina ir tai, kodėl Cavouras ir jo pasekėjai – trokšdami užbėgti už akių komplikacijoms, galėjusioms sužlugdyti taip sunkiai pasiektą suvienijimą – išplėtė Pjemonto politinę sistemą, jo ekonominę politiką bei administraciją visose likusiose Italijos dalyse. Sujungdami politinį bei ekonominį liberalizmą su griežta administracine struktūra, Cavouras ir dešinieji sukūrė stiprią valstybę, kuri pakėlė smūgius po susivienijimo, tačiau neišsprendė Pietų ar socialinių klausimų.

Su panašia į Pjemonto socialine struktūra Šiaurė gana lengvai prisitaikė prie

naujųjų įstatymų, o Pietūs – ne. Nuosaikieji vadovai galvojo, jog valdžios perėjimas iš Burbonų ir Garibaldi į jų rankas išspręs Pietų problemas, tačiau tikroji problema buvo nesulyginama šių dviejų regionų ekonominė bei socialinė plėtra. Pavyzdžiui, priešingai Pjemontui, Burbonų tarifų politika buvo protekcionistinė. Po susivienijimo naujieji valdovai laisvos prekybos politiką pritaikė Pietums, nepaisydami Pietų sąlygų ar toje srityje esamos kritiškos ekonomikos padėties. Tokia politika pagilino Pietų krizę ir skatino plėšikavimus, kurie buvo iš dalies protestas, o iš dalies – maištas už Burbonus. Prie visų kitų šiauriečių veiksmų, naujoji valstybė dar paleido Garibaldi savanorių armiją labai nepalankiomis sąlygomis; šis žingsnis sukėlė neapykantą ir atėmė iš vyriausybės vertingą bei atsidavusią karinę jėgą, kurią būtų buvę galima panaudoti prieš „plėšikus". Po susivienijimo Italija turėjo pasiųsti 100 000–tinę kariuomenę, kad užbaigtų atkaklų partizaninį karą Pietuose ir valdytų revoliuciją Sicilijoje.

Be Pietų klausimo, dešinieji pasižadėjo prie Italijos prijungti ir Veneciją, ir Romą. Iš jų dviejų atrodė, jog didesnių problemų kelia Venecija dėl austrų kariuomenės narsos. Prieš mirtį Cavouras dėmesį sutelkė į tai, kad naujosios valstybės sostine taptų Roma. Pagrindinė Popiežiaus srities egzistavimo priežastis visada buvo tikslas apginti popiežiaus nepriklausomybę. Kadangi pontifikatui priklausė tik teritorijos likučiai, Cavouras manė, jog tas argumentas daugiau nebegalioja. Jis vylėsi įtikinti popiežių atiduoti Romą mainais už Italijos garantiją, kad jam išliks veiksmų laisvė. Ir Pijus IX, ir jo ministras kardinolas Giacomo Antonelli nesutiko, ir derybos nutrūko.

1866 metais pasitaikė proga paimti Veneciją. Tais metais viršūnę pasiekė Austrijos ir Prūsijos kova dėl valdžios Vokietijoje. Italija ir Prūsija pasirašė sutartį, leidžiančią italams pulti austrų valdas Italijoje karo tarp šių dviejų vokiškų valstybių atveju. Sunkumai italams sujungti anksčiau buvusias atskiras pajėgas, centrinės vadovybės nesėkmės bei „vietiniai konfliktai, asmeninis priešiškumas ir partizaninis konfliktas" baigėsi dviem neryžtingais mūšiais Custozos žemėje ir jūroje prie Lisos. Tačiau Prūsija sumušė Austriją karinio konflikto, žinomo Septynių savaičių karo pavadinimu, metu, o jo padarinys – Venecija tapo Italijos dalimi.

Pasirodė, jog Roma – kur kas kietesnis riešutėlis. Nepaisant to, kad kelią tarp Napoleono ir popiežiaus buvo perbėgusi juoda katė, prancūzų garbė ir prancūzų kariuomenės, pirmą kartą pasiųstos 1849 metais, buvimas privertė Prancūziją ginti Šventąjį miestą. Diplomatinę situaciją dar labiau komplikavo Garibaldi pažadas užimti Romą. Jei jis būtų įgyvendintas, tai išprovokuotų ne tik prancūzų, bet ir viso katalikų pasaulio įsikišimą. Dešinieji derėjosi dėl prancūzų evakuacijos, kuri galėjo vykti tik garantavus Romos sienas, ir tuo pat metu troško šį miestą padaryti Italijos sostine. Jie baiminosi ir diplomatinių pasekmių Garibaldi puolimo atveju, ir piktos liaudies reakcijos, jei ji bus priversta eiti prieš šį didvyrį. 1864–ųjų sutartis – kaip garbingas pasižadėjimas – užtikrino prancūzų kariuomenės pasitraukimą ir sostinės perkėlimą iš Turino į Florenciją. Šiuo laikotarpiu

Garibaldi du kartus mėgino užimti Romą; prancūzų kariuomenė sugrįžo antrą kartą, o prancūzų ministras pareiškė, jog Italija „niekada“ negaus Romos. Tačiau, 1870–aisiais kilus prancūzų–austrų karui, prancūzai išvedė savo kariuomenę, o italai užėmė Romą, kuri ir tapo sostine.

Finansai

Naująją Italijos karalystę iš karto užgulė sunki skolų našta, 1861–1865 metų laikotarpiu sukėlusi milžinišką 47 proc. deficitą. Du trečdalius naujosios valstybės skolų sudarė išlaidos modernizuoti Pjemontą po 1848 metų bei laikinųjų režimų iš 1859–1860 metais paimtos paskolos. Šią risordžimento „sąskaitą“ dar labiau padidino šalies karinės bei kitos išlaidos po susivienijimo. 1861–1865 metais valstybės skola padvigubėjo.

Dešiniųjų vyriausybė šią situaciją tikėjosi ištaisyti keliais būdais. Pirmiausia jie ėmėsi plačiai pardavinėti visuomeninius pastatus ir žemę. Šis turtas užtvindė rinką; rezultatas – kainos liko žemos, sudarydamos nelauktą progą turtingiesiems, kurie įstengė pirkti. 1867 metais buvo konfiskuotos ir parduotos vienuolynų žemės, o rezultatai tokie pat. Vyriausybė pardavė ir valstybinį geležinkelį, bet privačios firmos negavo pelno, ir valstybė turėjo jį vėl nupirkti. Be to, buvo padidinti tiek tiesioginiai, tiek netiesioginiai mokesčiai. Iki 1865 metų tiesioginiai turtingųjų mokami mokesčiai išaugo 54 proc., o mokesčiai už pinigų pervedimą į užsienį – 40 proc. Palyginimui – vartojimo mokestis padidėjo kukliais 11 proc., tuo tarpu įplaukos iš valstybės monopolių išaugo 25 proc. Tad iki 1865–ųjų mokėjimo už deficitą našta sunkesnė tapo turtingiesiems nei vargšams.

Kadangi ir toliau nebuvo galima sustabdyti deficito, taip pat dėl 1866 metų ekonominės krizės naštos svorio centras persikėlė. Dešinieji pasiryžo deficitą pašalinti ortodoksiniais ekonominiais būsimojo finansų ministro Quintino Sella pasiūlytais metodais bei griežta išlaidų kontrole. 1869 metais dešinieji padidino keletą mokesčių ir svarbiausia – įvedė nekenčiamą *macinato* (malimo) mokestį. Ši netiesioginė priemonė skaudžiausią smūgį sudavė varguoliams, nes apmokestino įvairių grūdų, ypač kviečių, malimą, o miltai – duonos bei kitų maisto produktų, sudarančių didelę žemesniųjų klasių biudžeto dalį, pagrindas. Lyginant mokesčius 1865 ir 1871 metais, buvo apskaičiuota, jog tiesioginiai bei pinigų į užsienį pervedimo mokesčiai išaugo atitinkamai 63 ir 50 proc., tuo tarpu vartojimo mokestis, kurį pirmiausia moka žemesniosios klasės, padidėjo 107 proc. Malimo mokesčio įvedimas sujudino visą šalį, ypač Šiaurę, bet, pasirodė, jis yra būtinas sprendžiant finansinę krizę. Kita vertus, šis mokestis buvo neteisingas, nes Italija vos netapo didžiausių mokesčių Europoje šalimi, jis nepaprastai padidino socialinę įtampą.

Be mokesčių padidinimo, pagerinti Italijos ekonominei padėčiai dešinieji ėmėsi

svarbios priemonės – banknotų nekeičiamumo. Tuo metu Europos valiutas pareikalavus buvo galima keisti už auksą, bet italai nuo 1866 metų šios praktikos lirai atsisakė. Ši *corso forzoso* pasirodė nepaprastai sėkminga; dėl sunkumų surinkti aukso šalis, norėdama sumokėti už importą, buvo priversta ženkliai sumažinti importą, tuo tarpu eksportas išaugo. Be šio sveikintino poveikio, tokia politika suteikė lirai tvirtą pagrindą ir pripratino italus prie popierinių pinigų. Rezultatus buvo galima pamatyti po 1881–ųjų, kai vėl buvo įvestas pinigų keičiamumas, tačiau tai nesukėlė nei didelio aukso pareikalavimo, nei rimtos infliacijos.

Finansiniu požiūriu dešiniųjų politika pasirodė tokia sėkminga, kad politiniai jų oponentai – kurie skelbėsi esą jautresni žemesniųjų klasių problemoms – pamatė, jog šias priemones būtina išlaikyti, net jei didesnę ekonominę naštą jos užkrauna ant vargingųjų pečių.

Bažnyčia

Be rimtų finansinių problemų, dešinieji patyrė Bažnyčios priešiškumą. Susivienijimą Bažnyčia sutiko piktai, nes naujoji valstybė užvaldė didžiąją popiežiaus valdų dalį. Pijus ekskomunikavo Pjemonto vadovus, kurie aneksavo popiežiaus teritoriją, ir nubaudė dvasininką, kuris, nepaisydamas tokio išvarymo, buvo suteikęs Cavourui paskutinį patepimą.

Gimus Italijos karalystei, popiežius dėmesį sutelkė į Romos išgelbėjimą. Jis balansavo tarp Italijos valstybės ir Garibaldi, kurie troško arba diplomatinėmis priemonėmis, arba jėga gauti Romą Italijai, o Napoleonas III pasižadėjo ginti Šventąjį miestą politiniais sumetimais, bet dėl tokio pasižadėjimo jautėsi labai nepatogiai. Kadangi politinė popiežiaus valdžia silpo, jis sustiprino dvasinę sritį. 1864 metais prancūzų kontingento išvedimas suteikė gerą progą išspausdinti poleminį šiuolaikinės civilizacijos pasmerkimą *Klaidų programa*; o kai 1870–aisiais italai užėmė Romą, Bažnyčios taryba paskelbė popiežių neklystančiu, oficialiai apibrėždama Bažnyčios doktriną (*ex cathedra*). Šios priemonės sustiprino jo įtaką Italijos dvasininkijai ir rodė, kad popiežius trokšta kautis su pasaulietinėmis valstybėmis.

Bažnyčios priešiškumas naujajai valstybei pasireiškė dviejose skirtingose ir galiausiai susijusiose srityse. Vidaus reikalams Bažnyčia 1868 metų vasario mėnesį paskelbė *Non expedit*. Šis dekretas įsakė italams katalikams nedalyvauti politiniame Italijos gyvenime ir boikotuoti visuotinius rinkimus. Tai reiškė, kad Italijoje nebus organizuotos nacionalinės katalikų partijos, nors iš tikrųjų katalikai vis dėlto dalyvavo politikoje per *Opera dei Congressi*, politinius, dvasininkų griežtai krontroliuojamus komitetus. Viena vertus, oficialus Bažnyčios boikotas dar labiau silpnino naująją karalystę, sumenkindamas jau ir taip menką šalies dalyvavimą politiniame gyvenime – pirmiausia dėl nepaprastai didelio neraštingumo (bu-

vo tam tikrų nuosavybės reikalavimų, bet būtent raštingumo reikalavimas daugeliui žmonių atėmė teisę balsuoti); antra vertus, boikotas prislopino Bažnyčios priešiškumo poveikį parlamente ypač kebliu tautos gyvenimo momentu.

Kai 1870 metų rugsėjo 20–ąją krito Roma, Italijos dvasininkai sustiprino antivyriausybinius puolimus iš sakyklų. Vyriausybė atsakė, uždrausdama Bažnyčios mišias, kai jos tapo atviromis politinėmis manifestacijomis. Be to, vyriausybiniai patikrinimai vyko seminarijose, kad būtų užtikrinta, jog vykdomas mokymas atitinka „esmines“ kultūros „reikmes“, ir buvo išleistas įstatymas, leidžiantis taikyti karinę prievolę kunigams. Reikėtų prisiminti, kad tuo pat metu Vokietijoje Bismarckas vykdė *Kulturkampf* („kovą už civilizaciją“), jei palygintume su ja, dešiniųjų politika buvo švelnus pabaksnojimas. Iš tiesų Italijos kairieji žavėjosi Bismarcko politika prieš Bažnyčią ir prieštaravo švelnioms italų priemonėms.

Tačiau dešiniuosius laikytis atsargios politikos Bažnyčios atžvilgiu įpareigojo diplomatiniai sumetimai. Vatikanas spaudė katalikiškas Europos valstybes sukilti prieš Italiją ir atkurti Popiežiaus sritį, bet Napoleono nuvertimas 1870–aisiais, kaip prancūzų–prūsų karo rezultatas, pasirodė ypač pavojingas. Trečioji Respublika, pakeitusi Antrąją imperiją, iš pradžių buvo labai konservatyvi ir palanki dvasininkų įtakai. Šie įvykiai supriešino Prancūziją su Italija – dar labiau paaštrindami tai, ką prancūzai suprato kaip „nedėkingumą“, kai italai nedalyvavo Prancūzijos pusėje neseniai vykusiame kare, ir neapkentė italų už Romos užėmimą tada, kai prancūzai savo kariuomenę atitraukė kovai su vokiečiais. Vyskupų pakurstyta viešoji nuomonė privedė šias dvi šalis beveik prie atviro konflikto.

Italijos vyriausybė ieškojo būdų, kaip numaldyti Prancūziją bei kitas Europos valstybes. Ministro pirmininko Giovanni Lanza kabinetas atmetė nuolaidas, kurios būtų galėjusios suteikti Romai tarptautinį pobūdį dėl galimų diplomatinių komplikacijų ir popiežiaus nesutaikomumo, ir 1871 metų sausio 23 dieną pateikė parlamentui „Popiežiaus garantijų įstatymą“. Šiuo įstatymu buvo siūloma išspręsti Bažnyčios problemą, atskiriant ją nuo valstybės bei garantuojant popiežiui ir Bažnyčiai laisvę bei nepriklausomybę. Vadinasi, valstybė ir Bažnyčia atsisakė visų viena kitai turėtų teisių, popiežiui suteikė suvereno Italijoje teisę, įvedė bausmę už pasikėsinimą ar jo asmens įžeidimą, suteikė diplomatinį neliečiamumą, reikalingą jo misijai atlikti, leido visiškai laisvai naudoti popiežiaus pastatus ir Romos bažnyčias bei skyrė metinį biudžetą, prilygstantį buvusios Popiežiaus srities biudžetui. Šis įstatymas sukėlė Italijos antiklerikalų protestus, nes, jų tvirtinimu, jis suteikė popiežiui išskirtinę padėtį Italijos konstitucinėje sistemoje, kokios neturėjo joks kitas asmuo ar religinė institucija; šis pasipriešinimas nesukliudė ir vėlesnėms dešiniųjų bei kairiųjų vyriausybėms įgyvendinti 1871 metų gegužės 13 dieną galutinai priimtą įstatymą.

Nors popiežius atmetė tokį klausimo sprendimą, esą tai tik Italijos vidaus priemonė, kuri bet kuriuo metu gali būti vienašališkai atšaukta, įstatymas, šiaip ar taip, savo tikslą pasiekė. Nepaisant nuolatinių popiežiaus dejonių ir dvasininkų

propagandos, jis išsklaidė Europos diplomatų priešiškumą, kai paaiškėjo, jog Pijui suteikta reali laisvė, nors jis ir skelbėsi esąs „belaisvis" Vatikane su 11 000 kambarių. Popiežiui draugiškos vyriausybės atstovas susiklosčiusią situaciją apibendrino taip: „Šis senas žmogus, kuris kiekvieną savaitę sviedžia įžeidimus jums tiesiai veidan ..., Europos akyse padaro jums žymiai daugiau gero, nei visi tie popiežiaus atžvilgiu jūsų pademonstruoti sąžiningumai ir nuosaikumai! Tos kalbos įrodo, kad popiežius laisviausias ir labiausiai nepriklausomas žmogus žemėje". Dešinieji gudriai privertė pontifikatą Europos akyse atrodyti nesaikingu, taip pašalindami bet kokį pretekstą įsikišti užsieniui jo labui.

Vidaus politikoje Popiežiaus garantijų įstatymas turėjo trūkumą, nes visiškai neatskyrė Bažnyčios nuo valstybės, bet penkiasdešimt metų reguliavo jųdviejų santykius, remdamasis geriausiu politiniu kompromisu, kokį tuo metu buvo galima pasiekti. Nors popiežius Pijus IX šį įstatymą paskelbė negaliojančiu, o po jo sekę popiežiai tą ginčą sąmoningai kurstė, Vatikanas tyliai priėmė įstatymą ir pareikalavo daugumos šiuo įstatymu valstybės suteiktų teisių. Kita vertus, kairieji, kurie taip pat atmetė ir šmeižė šį įstatymą, atėję į valdžią jo net nepajudino, o priešingai, taikė jį labai energingai. Įgalindamas naująją valstybę sėkmingai išspręsti subtilų klausimą, kuris tuoj po susivienijimo grėsė jos trapiai egzistencijai, Popiežiaus garantijų įstatymas yra dešiniųjų išminties paminklas.

Dešiniųjų žlugimas

Dešiniuosius jų valdymo laikotarpiu persekiojo rimta politinė kairiųjų opozicija. Kairiuosius sudarė buvę Mazzini pasekėjai, kurie paliko Genujos respubliką ir, kad susivienijimas įvyktų, devynioliktojo amžiaus šeštajame dešimtmetyje perėjo į Pjemonto stovyklą. Senasis risordžimento klausimas, ar Italija turėtų būti suvienyta į monarchiją, ar į respubliką, nuo pat pradžių skyrė šias dvi politines grupes ir taip išliko naujai sukurtoje karalystėje. 1865 metais įvyko skilimas tarp Mazzini ir kai kurių ryškiausių jo pasekėjų – Francesco Crispi, Benedetto Cairoli ir Agostino Bertani. Garsiajame laiške, adresuotame Mazzini, Crispi rašė, kad Italijos konstituciją galima reformuoti ir kad pirmenybę jis teikiąs tam, jog verčiau jau diegti Mazzini principus į įstatymą, nei taikyti maištų metodą, kuris, Crispi nuomone, tik skaldė kairiuosius. Jo žodžiais tariant: „Monarchija mus vienija, o respublika išskirtų". Taip Crispi su draugais atmetė kovą dėl respublikos, bet ne dėl laisvės ir socialinių įstatymų plėtojimo teisinėmis priemonėmis. Būtent šiuo pagrindu kairieji parlamente puolė dešiniuosius.

Iki 1870–ųjų pagrindinė ginčų tema, skyrusi kairiuosius nuo dešiniųjų, buvo Romos klausimas. Antiklerikalinės ir revoliucinės prigimties veikiami kairieji kritikavo „baikščią" dešiniųjų Romos politiką. Kairieji pasisakė už Šventojo miesto šturmą, idealistinį kreipimąsi į liaudį ir šlovingą kerštą prancūzams už tai,

kad šie nuslopino Romos respubliką 1849–aisiais, tuo tarpu dešinieji pasikliovė diplomatiniais manevrais. Kai Lanza užėmė Romą, mat pasitraukė prancūzai, kairieji užsipuolė jį už įėjimą į miestą nedidvyriškai sutrikus ir kone atsiprašinėjant. Todėl kairieji keikė dešiniuosius už Popiežiaus garantijų įstatymą, tvirtindami, jog tokia priemonė pažeidžia sąžinės laisvę, o katalikybę paverčia „valstybine religija“. Kairieji atmetė diplomatinį dešiniųjų tikslą, remdamiesi tvirtinimu, kad popiežius niekada nesusitaikys su savo pasaulietinės valdžios netektimi.

Be Bažnyčios, šios dvi grupės aršiai kovėsi ir dėl kitų klausimų, ypač dėl mokesčių politikos ir nekenčiamo malimo mokesčio. Kairieji pasmerkė šią priemonę ir pažadėjo nedelsiant panaikinti, kai tik ateis į valdžią. Kairieji teigė, jog dešinieji nekreipia dėmesio ir į neatidėliotinas socialines Italijos problemas bei nesugeba padidinti šalies rinkėjų skaičiaus. Tuo pat metu įsiliepsnojo ginčas dėl vyriausybės laisvos prekybos politikos, smarkiai pakenkusios Pietums. Iš tiesų Pietuose kairieji sustiprėjo dėl to, kad čia augo neapykanta dešiniųjų šios srities „pjemontizavimo“ politikai, kad po susivienijimo buvo blogai pasielgta su Garibaldi savanoriais, kad laisvos prekybos režimas susilpnino regioną ir kad socialiniams neramumams malšinti dažnai buvo kviečiama policija. Ši politika opoziciją naujoje valstybėje sustiprino taip, kad suklestėjo socialistinė ideologija, ir 1874 metais rusų revoliucionieriaus Michailo Bakunino vadovaujami anarchistai pabandė nuversti vyriausybę.

Nuolatinio kairiųjų spaudimo ir ryžtingos Pietų paramos dėka 1874–ųjų rinkimuose įvyko svarbus pokytis. Dešinieji laimėjo 275 vietas, išlaikydami menką persvarą, bet parlamentinė „aritmetika“ atvėrė galimybes deryboms, kurių dėka kairieji galiausiai įgis daugumą. Nei dešinieji, nei kairieji šiuolaikine žodžio prasme, nebuvo „partija“; jie buvo susiskaldę į daugelį grupių, besitelkiančių aplink iškilias asmenybes, kurios galėjo staiga pakeisti savo politinę priklausomybę. 1876 metų kovo 18 dieną Marco Minghetti vadovaujamas dešiniųjų kabinetas pralaimėjo balsavimą malimo mokesčio klausimu, kai grupė Toskanos deputatų, nepritariančių jo geležinkelių politikai, paliko jį. Minghetti pakeitė kairiųjų vyriausybė, o lapkričio mėnesį buvo surengti nauji rinkimai. Naujasis vidaus reikalų ministras Giovanni Nicotera jėga išlaikė vyriausybės valdžią kairiųjų labui. Rezultatas – dešinieji laimėjo tik apie 20 proc. vietų Rūmuose. Jie niekad taip ir neatsigavo.

Nepaisant kritikos, kurią būtų galima adresuoti dešiniesiems, ir polemikos, kurios objektu jie buvo tapę valdymo laikotarpiu, dešinieji yra pasiekę svarių laimėjimų. Jie užbaigė suvienijimą ir panaikino pasaulietinę popiežiaus valdžią, kad ir ne taip „didvyriškai“, kaip įsivaizdavo kairieji bei istorikai. Tuo pat metu Popiežiaus garantijų įstatymu dešinieji pusei amžiaus nustatė Bažnyčios ir valstybės santykius. Jie vykdė ir sėkmingą užsienio politiką popiežiaus klausimu, sužlugdydami popiežiaus viltis atgauti savo pasaulietinę valdžią. Galiausiai dešinieji sunkiomis ekonominėmis sąlygomis vis dėlto pasiekė biudžeto balansą. Kai į valdžią atėjo kairieji, jų veiksmai parodė, kad jie vertina tų pasiekimų reikšmę, nors žodžiu to niekada nepadarė.

10 Du „parlamento diktatoriai“

Nuo 1876 iki 1896 metų Italijos politikoje labiausiai reiškėsi kairiųjų lyderiai Agostino Depretisas ir Francesco Crispi. Abu buvo risordžimento didvyriai ir Garibaldi pasekėjai, bet tuo jų panašumai ir baigiasi. Ramus, protingas ir apskaičiuojantis Depretisas valdžią dažnai dalijosi su geranoriu, bet politiškai neišmintingu Benedetto Cairoli. Veržlus, temperamentingas ir prieštaringas Crispi valdė nuo 1887 iki 1896 metų. Lyg būtų didžiausias priešas pats sau Crispi parskubėjo diegti vidaus ir ginčus vis dar tebekeliančios užsienio politikos po priverstinio politinės „tremties“ laikotarpio dėl esą bigamiškos jo vedybinės padėties. Deja, šis argumentas sukliudė blaivioms diskusijoms apie to laikotarpio laimėjimus.

Depretisas ir politika

Nors terminas „revoliucija“, su kuriuo amžininkai pasveikino kairiųjų atėjimą į valdžią 1876–aisiais, išpūstas, šio įvykio nedera ir sumenkinti. Prisimindami kairiųjų šaltinius pranašiškoje Mazzini ideologijoje bei revoliucinę jos lyderių praeitį, amžininkai spėliojo, ar karalius pripažins faktą, kad valdžią perėmė buvę jo priešai. Kadangi jis pripažino, monarcho lankstumas, parlamentinis valstybės tvirtumas bei kairiųjų sugebėjimas politiškai tobulėti nusipelno teigiamo komentaro.

Artėjant dešiniųjų laikotarpio pabaigai, kairiųjų sluoksniuose kilo debatai. Apgailestaudamas dėl nuolatinio ekonominio Pietų sąstingio, Giovanni Nicotera svarstė planą, kurio dėka jo grupė atsiskirtų nuo kairiųjų ir susijungtų su pietiečių siekiams simpatizuojančiomis dešiniųjų grupėmis. Depretisas į tai reagavo pateikdamas išsamią programą kalboje, pasakytoje Stradeloje 1875 metų spalio 10 dieną (pakartota kitais metais). Jis tikėjosi atsakyti į Nicoteros prieštaravimus, pažadėdamas, kad, kairiesiems atėjus į valdžią, laisvas, privalomas ir pasaulietinis moky-

mas, išplėstos balsavimo teisės bei valstybės lėšos bus skirti spręsti tų sričių problemoms, kurios labiausiai nukentėjo nuo senųjų valstybių „blogo valdymo“ arba kurios pačios nesugebėjo pataisyti ekonominių sąlygų. Pateikdamas šiuos pasiūlymus – kurie buvo nukreipti „tikros šalies“ reikalams, priešingai „teisinei“ valstybei, į kurią apeliavo dešinieji – Depretisas siekė parodyti, kad kairiųjų socialinė bazė platesnė už dešiniųjų.

Tačiau kai kairieji gavo valdžią, pamatė, jog pirminio savo programos projekto jie negali įgyvendinti. Kaip jau išdėstyta anksčiau, kairiųjų lyderiai griausmingai puolė Popiežiaus garantijų įstatymą ir reikalavo jį nedelsiant atšaukti. Susidūrę su diplomatine tikrove, dabar jie energingai vertė jį vykdyti. Depretisas pareiškė, jog, nors daugiau nuolaidų Bažnyčiai neteiks, neatšauks ir ankstesniųjų. Maža to, kairiųjų pasiūlyti antiklerikaliniai įstatymai nesiskyrė nuo dešiniųjų nustatytų gairių. Net kai kairieji 1877 metais priėmė įstatymą, garantuojantį laisvą ir privalomą mokyklos lankymą, jame buvo numatytos religijos pamokos, jei to pageidautų tėvai.

Nelabai kairieji galėjo nukrypti ir nuo finansinės dešiniųjų politikos. Kol nebuvo valdžioje, kairieji žadėjo nedelsdami panaikinti nekenčiamą macinato mokestį, tačiau greitai vyriausybei paaiškėjo, jog dėl finansinių sumetimų tokie staigūs veiksmai negalimi. Kairiųjų kabinetas vis dėlto panaikino macinato mokestį, bet tik palaipsniui iki 1884–ųjų. Kas dar svarbiau, nors kairieji ir sumažino kai kuriuos kitus mokesčius, jokių rimtesnių pakeitimų mokesčių sistemoje nepadarė. Be to, kairieji neišlaikė savo pažado paspartinti ekonominę Pietų plėtrą, skiriant jiems kur kas daugiau valstybinių lėšų, nors Stefano Jacini ir Sidney Sonnino buvo paskatinti atlikti esminius Pietų problemų tyrimus. Nuo tada Italijos valstybės veikėjai suprato Pietų problemos svarbą ir suvokė, jog atkurti Pietų ekonomikai prireiks dešimtmečių.

Tęsdami dešiniųjų darbą, kairieji energingai skatino geležinkelių tiesybą, kuri buvo šalies ekonominės plėtros pagrindas ir valstybė juos toliau pirko. Bet, priešingai dešiniesiems, Depretisas gynė nuolaidų suteikimą privatiems verslininkams juos valdyti.

Kairiųjų aktyvumą derėtų pažymėti dar dviejose srityse: pilietinių laisvių ir balsavimo teisės išplėtimo. Kelių šio laikotarpio vyriausybių ministras Giuseppe Zanardelli tvirtai pasisakė už susirinkimų ir asociacijų teisę. Jis priešinosi preventyviems vyriausybės veiksmams, gynė žmonių teisę likti nesuimtais, kol jie iš tikro nepažeidė įstatymo, ir drąsiai gynė savo nuomonę prieš kritikus, kurie jį kaltino minkštumu teisėtvarkos klausimais. 1878 metų pasikėsinimas į karalių bei kiti neramumai privertė Cairoli kabinetą, kurio narys buvo ir Zanardelli, atsistatydinti, tačiau jis sėkmingai suformulavo pažangaus baudžiamojo kodekso, įsigaliojusio 1890–aisiais, projektą.

Kitoje – balsavimo teisių išplėtimo srityje, kurią Depretisas pažadėjo savo Stradellos programoje, veiksmus teko atidėti dėl keleto vyriausybinių krizių, fi-

nansinių problemų ir dešiniųjų opozicijos baimės. Tačiau 1881 – aisiais Zanardelli įgyvendino įstatymą, suteikiantį teisę balsuoti raštingiems vyrams, vyresniems kaip dvidešimt vienerių, kurie per metus moka bent devyniolika lirų mokesčių. Galimų rinkėjų skaičius pagal naująjį įstatymą išaugo nuo 600 000 iki 2 milijonų (nuo 2,18 proc. iki 6,97 proc. visų gyventojų). Ši reforma sustiprino žemesniųjų viduriniųjų klasių miestiečių, kurių daugelis mokėjo skaityti ir rašyti, įtaką ir paskatino susikurti naujoms darbininkų klasės partijoms. Šis pokytis parodė, jog, lyginant su žemvaldžių klase, auga Šiaurės miestiečių pramonės, intelektualų ir komercinių sluoksnių svarba. Įstatymas išplėtė balsavimo teisę kiek įmanoma, nesuteikdamas šios teisės tik neraštingiems ir moterims.

Depretisas ir kairieji visais šiais kausimais tikėjosi dešiniųjų puolimo, bet, išskyrus dėl pilietinių laisvių, jokia kova neišsirutuliojo. Jau buvo minėta, jog šių besivaržančių grupių atstovų socialinė kilmė buvo panaši; svari dauguma už balsavimo teisės įstatymą parodė, kad daugiau nebėra dviejų aiškiai skirtingų partijų su radikaliai skirtingomis programomis. Grupės, pagal pavadinimą priklausančios dešiniesiems, dažnai suprasdavo, kad balsuoja už kairiųjų vyriausybės pasiūlymus, o kairiųjų nariai – prieš.

1882 metais Depretisas šį reiškinį įvardijo viešai. Jis pareiškė, jog dešinieji evoliucionavo taip, kad nesiskiria nuo kairiųjų. Kadangi dešinieji „persitvarkė,“ jų vadovai buvo kviečiami užimti vietas jo ministrų kabinetuose. Prieštaraudami, kad būtent kairieji persitvarkė, dešinieji Depretiso pasiūlymą priėmė. Nuo tada, kai „kairieji“ ar „dešinieji“ ėmė formuoti kabinetus, jie įtraukdavo ir „opozicijos“ frakcijos atstovus. Faktiškai dabar Deputatų rūmus sudarė labai didelė liberali partija su viduriniąja buržuazija kaip pagrindu, kurios frakcijos bendradarbiavo, tačiau išlaikė dešiniųjų ir kairiųjų pavadinimus. Tik kraštutiniai kairieji ir vėliau socialistai atsiskyrė nuo šios partijos pagal netikusiai apibrėžtą prisitaikėliškumo liniją. Ši politinių organizacijų mažumų grupė tapo vienintele opozicija parlamente. Tačiau terminas „transformizmas“ (persitvarkymas) įgavo antrinę principų išdavimo ir korupcijos reikšmę, kurią išlaikė iki šiol.

Apskritai Depretiso valdymo laikotarpis turėjo teigiamos įtakos šaliai. Šis žmogus pagarsėjo kaip parlamento „diktatorius“, o spalvingasis kraštutinių kairiųjų lyderis Felice Cavallotti apkaltino jį korupcija, laisvės varžymu, suokalbiais su pramonininkais bei slaptais sandoriais su Bažnyčia; bet, nors Depretisas ir įvaldė manevravimo deputatais meną bei iki galo išnaudojo bet kurias priemones savo tikslams pasiekti, diktatorius jis nebuvo. Radikalus deputatas Giuseppe Marcora apibūdino jį kaip „individualiai sąžiningą liberalą ir visų išsišokimų priešą“; Marcora padarė išvadą, jog Depretisas „geresnis nei jo reputacija“. Iš tiesų Depretiso pragmatizmas ir raminamas poveikis Deputatų rūmams padėjo laimėti paramą reformų programai. Depretisas, be to, vadovavo naujajai šaliai sunkiu Viktoro Emanuelio II mirties 1876–aisiais laikotarpiu ir, priešingai savo įpėdiniui, išvengė rimtesnių nuotykių iš užsienio. Dėl šio apdairumo jis tapo nepriimtinas intelek-

tualams, trokštantiems įrodyti Italijos didybę po susivienijimo, o dėl transformizmo prarado populiarumą liaudyje.

Crispi vidaus reikalų įstatymai

Tarp galimų Depretiso įpėdinių išsiskyrė Crispi. Žymus risordžimento kovotojas, radikalas ir Garibaldi draugas, Crispi pakilo į politinės valdžios naujojoje valstybėje aukštumas kaip vidaus reikalų ministras, tačiau asmeninis jo gyvenimas buvo skandalingas. 1878 metais jis civiline santuoka susituokė su Lina Barbagallo, moterimi, su kuria gyveno ir kuri jam pagimdė mylimą dukrą. Crispi, kurį jo paties nelaimei visada viliojo gražios moterys,1854 metais buvo vedęs moterį, risordžimento laikais lydėjusią jį į tremtį. Agostino Depretisas buvo santuokos liudininkas, jis buvo pirkęs nuotakai ir vestuvinį žiedą. Crispi pareiškė, jog ankstesnė santuoka negalioja, nes juodu tuokė jėzuitas be tinkamų įgaliojimų, kad jis tą sąjungą sudarė iš pareigos ir kad keistas po to jo pirmosios žmonos elgesys nutraukė tą sąjungą, bet energinga spaudos kampanija pavertė Crispi politiniu parijumi.

Nepaisant šio incidento, Crispi vėl lėtai grįžo į visuomeninį gyvenimą. Jis pasirodė kaip „Pentarchijos“, deputatų grupės, reikalaujančios, kad Depretisas vykdytų aktyvesnę Afrikos politiką, lyderis. 1887–ųjų sausio mėnesį prie Dogali buvo sumušta penkių šimtų italų kareivių kolona, tarsi patvirtinant Crispi kritiką. 1887 metų birželio mėnesį jau sergantis Depretisas pakvietė Crispi į savo kabinetą vidaus reikalų ministru, taip paskirdamas ir savo įpėdiniu. Mirus Depretisui, karalius Humbertas I paprašė Crispi sudaryti vyriausybę.

Prieštaringojo Crispi iškilimas į valdžią buvo sutiktas įvairiai. Vatikanas baiminosi jo kaip užkietėjusio antiklerikalo, o dešiniųjų grupės lyderius neramino jo bekompromisinis priešiškumas dešinei. Tačiau dauguma kairiųjų, pavargę nuo Depretiso apdairumo, sveikino Crispi atėjimą su visu jo aistringumu ir drąsa. Iš tikro, kol Crispi nesiėmė jokių rimtų veiksmų nei prieš Bažnyčią, nei prieš dešiniuosius, jo vyriausybė klausė pažangiųjų šalies parlamento lobistų. Ir nors vėliau kaip premjeras jis stipriai pasuko į dešinę, ankstyvąjį jo vadovavimo laikotarpį ryškiai paženklino ilgalaikę įtaką turinčių pažangių priemonių serija.

Svarbiausia, kad jo vyriausybė nugalėjo anksčiau minėtą pasipriešinimą Zanardelli baudžiamajam kodeksui, kurį 1890–aisiais įdiegė valstybės veikėjas iš Iseo, o dabar Crispi vyriausybės teisingumo ministras. Kodeksas panaikino mirties bausmę, iš dalies atsižvelgė į kintančią šalies ekonominę ir socialinę struktūrą bei politinius žemesniųjų klasių reikalavimus, sumažindamas bausmę už turtinius nusikaltimus, ir tyliai pripažino streikų teisėtumą, nepaskelbdamas jų nelegaliais. Tačiau ši paskutinė sąlyga nesulaikė vyriausybių nuo kišimosi darbdavių labui, pritaikant kitas – ekonomines – priemones. O dėl prevencinio sulaikymo, sukė-

lusio tokius karštus debatus, tai naujasis kodeksas ginčą išsprendė kompromisu. Policijos nuostatuose, įgyvendinančiuose Zanardelli kodeksą, buvo numatytos priemonės, reikalaujančios, kad policija būtų informuota parą prieš susirinkimo pradžią, ir leidžiančios teisėtvarkos pareigūnams paleisti asociacijas. Be to, liko galioti *domicilio coatto* (vidaus tremtis), kuria policija „pavojingus“ asmenis galėjo priversti išvykti į tolimas šalies sritis be teismo; policijos pareigūnai šitai plačiai taikė prieš augančius anarchistų ir socialistų judėjimus, kurie aptariami 11 skyriuje. Atsižvelgiant į to laikotarpio įtampą tarp Bažnyčios ir valstybės, baudžiamasis kodeksas numatė priemones ir prieš dvasininkus, kurie puolė valstybę ir jos institucijas bei pažeidė jos įstatymus.

Nepaisant akivaizdžių kompromisų, Zanardelli baudžiamasis kodeksas bei policijos veiksmus reguliuoją nuostatai, lyginant su ankstesniais įstatymais, reiškė aiškią liberalizaciją. Zanardelli įstatymai galiojo tol, kol fašistai 1926 ir 1930 metais juos pakeitė labiau apribojančiais.

Be baudžiamosios srities, Crispi vadovavimo laikotarpiu ir kitais įstatymais buvo pamėginta atsižvelgti į žemesniųjų klasių interesus bei modernizuoti šalį. Finansų ministro Giovanni Giolitti nuomone, šiuolaikinėje demokratinėje šalyje svarbiausi – ekonominiai klausimai ir sprendžiami jie turi būti žmonių labui, o šių dalyvavimas yra tokios santvarkos rodiklis. Todėl 1889 metais Giolitti pirmą kartą per Deputatų rūmus pateikė įstatymą, keičiantį viešųjų darbų sutarčių suteikimo tvarką, taip gerokai sulygindamas pagrindą darbininkų kooperatyvams, priklausantiems nuo grynųjų pinigų, konkuruoti su turtingomis privačiomis firmomis. 1888 metais kitas įstatymas padidino vietos autonomiją. Jis išplėtė teisę balsuoti vietos rinkimuose ir leido provincijų sostinėms bei miestams, kuriuose daugiau kaip 10 000 gyventojų, rinkti merus (iki 1897–ųjų visi miestai galėjo rinkti savo merus). Speciali komisija, kuriai pirmininkavo centrinės vyriausybės paskirtas prefektas, ribojo faktinę valdžią, bet šis įstatymas svariai išplėtė dalyvavimą vietinėje valdžioje. Crispi taip pat įvedė apeliacinę sistemą prieš nekompetenciją ir piktnaudžiavimą valstybinėse valdžios struktūrose, kurios veikimas Italijoje tapo norma. Mėginimai šią sistemą įdiegti nuo 1879–ųjų nepavyko, 1889 ir 1890 metais tai pasisekė padaryti Crispi. Serija 1887 ir 1888 metais išleistų įstatymų Crispi dar labiau sutvirtino ministro pirmininko instituciją bei jos kontrolę valdininkų aparatui. Vyriausybė gavo platesnes teises keisti ir atleisti prefektus bei steigti arba naikinti ministerijas. Įstatymu taip pat buvo panaikintas kiekvienoje ministerijoje administracinis etatas – „generalinio sekretoriaus“ labai politizuota institucija. Ji buvo pakeista ministerijos sekretoriaus, kuris buvo vyriausybės narys ir ėjo „viceministro“ pareigas, postu.

Galiausiai du įstatymai užbaigė šią išmintingą įstatyminę veiklą: visuotinis sveikatos bei labdaros institucijų pripažinimo įstatymai. Pirmasis įstatymas, priimtas 1888–aisiais, pagrindė šios srities įstatyminę ateitį Italijoje, o antrasis pripažino ir modernizavo labdaros institucijas, supaprastindamas sudėtingą jų struk-

tūrą bei daugelį jų supasaulietindamas. Taip teisinė Crispi veikla vidaus reikalų srityje paliko ilgalaikę žymę šalyje. Tačiau jo užsienio politika bei jos poveikis valstybės vidaus reikalams išliko prieštaringi.

Užsienio politika

Net ir iki 1876–ųjų, valdžioje esant Cavouro įpėdiniams, santykiai tarp naujai suvienytos valstybės bei Prancūzijos vis prastėjo. Napoleono III imperija, kaip Prancūzų–prūsų karo padarinys, buvo nuversta ir pakeista Trečiąja respublika. Iš pradžių joje vyravo konservatoriai, o naujoji valdžia buvo įsitikinusi, jog italai nedėkingi už prancūzų pagalbą susivienijimo kovoje, taip pat nepakentė, kad italai perėmė Romą išvedus prancūzų kariuomenę. Dėl šios neapykantos, blogėjančios šalies diplomatinės padėties bei atkūrus draugiškus santykius su Bažnyčia Prancūzija tapo vaisinga dirva popiežiaus manevrams prieš Italiją prarastos teritorijos klausimu. Rezultatas – dešinieji pradėjo dairytis sąjungininkų aplinkui. Pakitusi Europos diplomatinė, politinė bei kultūrinė situacija privertė italus atsi–gręžti į stipriausią Europos valstybę – Vokietiją.

Kairiųjų atėjimas į valdžią nepakeitė šios pagrindinės krypties, nepaisant glaudesnių kultūrinių kairiųjų valstybės veikėjų ryšių su Prancūzija ir parlamentarizmo pergalės ten 1877–aisiais. Tačiau iki 1881 metų italų–vokiečių sutarčiai kliudė antipatija Bismarcko sąjungininkams austrams bei vokiečių valstybės veikėjų tiems ryšiams teikiama pirmenybė. Tais metais prancūzų–italų santykiai gerokai pablogėjo varžantis dėl kolonijų. Kadangi Tunisas labai arti Sicilijos, daugelis italų emigravo ten, o Italijos vyriausybė, kaip įžangą užvaldant Šiaurės Afrikos teritoriją, vykdė ekonominio skverbimosi politiką. Tokia politika sukėlė Italijos ir Prancūzijos konfliktą, nes pastaroji tą sritį norėjo prisijungti prie šalia esančio Alžyro protektorato. Nors italai buvo įsitikinę, kad kovą už Tunisą laimės, jie ją pralaimėjo. Italų valstybės veikėjai pralaimėjimo priežastį aiškino galingų sąjungininkų nebuvimu ir pasiryžo siekti sąjungos su Vokietija. Bismarckas nedviprasmiškai leido suprasti, jog kelias į Berlyną eina per Vieną, tad italai, pamynę savo išdidumą, susitaikė su Austrija–Vengrija (taip imperija pradėjo vadintis nuo 1867 metų). Nors gilumoje santykiai tarp šių dviejų risordžimento priešininkių išliko blogi ir dar blogėjo, 1882–aisiais Italija ir Austrija–Vengrija su Vokietija sudarė Trilypę sąjungą.

Crispi atėjimas į valdžią 1887–aisiais paaštrino santykius su prancūzais. Nors italų demokratai jo partijoje žavėjosi Prancūzija, Crispi jos nekentė – ir nesudvejojo pasukdamas savu keliu. Negana to, Crispi santykiai su didžiausiu Prancūzijos priešu Bismarcku buvo puikūs, o spauda sveikino Italijos vadovą kaip artimą Bismarcko patarėją. Prancūzai įtarė, kad italai su vokiečiais kuria sąmokslą juos pulti, nepaisant to, jog vokiečiai neparėmė Crispi frankofobijos politikos. Augant

įtampai tarp dviejų šalių, abi laikėsi smulkių nemalonumų viena kitai politikos. Rimtai sureagavęs į slapto informatoriaus specialiai jam pateiktą žinią, Crispi pradėjo bauginimą karu, pranešdamas britams, girdi, prancūzai rengiasi pulti Italiją, ir britų karo laivus skatindamas pasiųsti į Genują. Dėl šios situacijos susidarė karinių išlaidų bei greitai išaugo biudžeto deficitas. Nors tikras karas taip ir neprasidėjo, 1888 metais kilo dešimtmetis „tarifų karas“, kurį sukėlė tiek Italijos, tiek Prancūzijos protekcionistinė politika. Abi šalys padidino muitus ir įvedė kvotas viena kitos prekėms, tik Italija ekonomiškai neprilygo kur kas galingesnei Prancūzijai.

Crispi antiprancūziška politika nepaliko ilgalaikės žymės dviejų šalių santykiuose, bet dėl užsienio politikos avantiūrizmo bei klaidingų diplomatinių žingsnių šalis brido gilyn į vargus. Nors Crispi bičiuliavosi su Bismarcku, neteisingai suvokė esminę Trilypės sąjungos, kaip konservatyvaus įrankio išsaugoti Europos *status quo*, funkciją ir pabandė panaudoti šią sutartį, kad laimėtų kolonijinę imperiją. Tokia politika vertė ignoruoti Italijos interesus Europoje, ypač Balkanuose bei Iredentoje, Austrijos dalimi likusiose itališkai kalbančiose teritorijose. Todėl Crispi Austrijos atžvilgiu laikėsi draugiškos politikos, sukėlusios naujųjų sąjungininkų – Prancūzijos ir Rusijos – įtūžį, taip pat priešiškai nuteikusios savo šalį. Kadangi Trilypė sąjunga buvo neteisingai suprasta, lauktoji sėkmė – Vokietijos ir Austrijos parama italų kolonijiniams žygiams – taip niekada ir neatėjo. 1890 metais prancūzai sustiprino protektoratą Tunise; Crispi protestavo ir pareiškė, jog Italija nėra tokia izoliuota, kaip kad buvo 1882–aisiais, tačiau jam nepavyko užsitikrinti pakankamos vokiečių–austrų paramos prieš tokį žingsnį. Kai Crispi siekė diplomatinės paramos savo ekspansionistiniams planams Rytų Afrikoje (Etiopijoje), norėdamas, kad vokiečiai paspaustų prancūzus ir britus, išgirdo tokį priekaištą: „Trilypė sąjunga – konservatyvi sutartis, o ne pelno siekianti firma“. Kai 1890 metais Bismarckas atsistatydino iš valdžios, Europos diplomatinė situacija pakrypo Prancūzijai palankia kryptimi, o pastaroji, dar sudariusi sąjungą su Rusija, suartėjo su Anglija. Ši beiškylanti „stovykla“ tikrai nepraleis progos suduoti smūgį Trilypei sąjungai per Italiją.

Nepaisydamas nei diplomatinės paramos stokos, nei ekonominių šalies problemų, Crispi atkakliai stūmė pirmyn savo planą užimti Etiopiją. Nuo 1891–ųjų vasario iki 1893–ųjų lapkričio Crispi vyriausybę buvo pakeitę ministrų kabinetai, vadovaujami Antonio Di Rudini ir Giovanni Giolitti. Abejingi Crispi ambicijoms Afrikoje ir norėdami užglaistyti santykius su Prancūzija, šie kabinetai negalėjo padaryti jokių tikrų pakeitimų užsienio politikoje. Be to, vidaus problemos, tarp jų bankų skandalas ir sukilimas Sicilijoje, Crispi sugrįžus į valdžią (Giolitti žlugimo ir Crispi grįžimo priežastys aptariamos vėliau), tik padidino pagundą imtis rizikingų veiksmų užsienio politikos srityje, kad būtų atitrauktas liaudies dėmesys nuo šių problemų.

Rytų Afrikoje Crispi jau buvo padėjęs pamatus tuometinių Italijos kolonijų

plėtimui bei Etiopijos užkariavimui. Pagal tipišką Europos modelį italai tikėjosi pasinaudoti sudėtingais tarpusavio ginčais ir 1889 metų gegužės 2 dieną pasirašė Uccialli sutartį su Meneliku, vietiniu varžovu dėl valdžios. Italai buvo įsitikinę, kad dabar jau protektoratas šiai teritorijai – jų, italų, o iš tikro jie tik sėkmingai suvienijo vietines pajėgas prieš save. Priešiškumai kilo dėl skirtingų Uccialli sutarties aiškinimų. 1895 metais italų karo vadas Oreste Baratieri pareikalavo pastiprinimo, bet Crispi atsakė jį, nes pasipriešino Šiaurės buržuazija, kuri – likimo ironija – susivienijo su antikariniais radikalais ir socialistais. Nors Europos buržuazija apskritai palankiai vertino kolonializmą, Italijos šiaurėje jau buvo prasidėjusi industrijos revoliucija, kuriai reikėjo taikos ir stabilumo laikotarpio, ir pramonininkai priešinosi lėšų „švaistymui" Afrikoje. Todėl jų atstovai vyriausybėje, ypač finansų ministras Sidney Sonnino, atsisakė sankcionuoti tolesnę pagalbą kariniams veiksmams Afrikoje. Iš tiesų parama Crispi atėjo ne iš aktyvių sluoksnių, diegiančių naują pramoninį pagrindą Šiaurėje, bet iš Pietų buržuazijos, kuri buvo prisi–šliejusi prie centrinės valdžios ir troško naujų galimybių kolonijose.

Be to, Crispi kišosi į karo veiksmus. Iš Romos Afriką pasiekdavo prieštaringi įsakymai, ir kareiviai, dauguma turį politinių siekių, ginčydavosi tarp savęs. 1896 metų kovo 1 dieną atskiros italų kolonos susidūrė su kur kas didesnėmis vietinėmis pajėgomis ir pralaimėjo Adovos mūšyje. Žuvo apie 4000 italų ir 2600 vietinių kareivių kartu su 9000 etiopų. Po to prasidėjusios demonstracijos ir politinis sąstingis užbaigė ilgą Crispi vadovavimo laikotarpį.

Pralaimėjimas nepaaiškinamas vien karo veiksmais. Crispi planas išnaudoti Trilypę sąjungą kaip ekspansijos Afrikoje priedangą sukūrė klaidingą Austrijos nuraminimo politikos vaizdą, kuris pakenkė italų interesams Balkanuose ir suerzino rusus – šie prisijungė prie prancūzų tiekiant etiopams paramą ir skatinant vietinių pasipriešinimą italams. Be diplomatinių nesėkmių, Crispi neteisingai įvertino naujų jėgų Italijos viduje galią, kurios – likimo ironija – įgijo pagreitį jo administracijos priimtų ekonominių priemonių dėka; nepakankamai įvertino jis ir šių grupių, nepaisant skirtybių, gebėjimą susivienyti prieš jo politiką. Šiuolaikinės ekonominės veiklos centre Milane prieš jį susijungė pramonininkai ir persekiojami socialistai. Iš socialinės ir ekonominės krizės besikelianti tauta nebuvo nusiteikusi įsipainioti į kolonijinius nuotykius. Ji suprato, kad vyriausybė vykdo kolonijinę politiką, siekdama prestižo bei mėgdžiodama didžiąsias valstybes, ir kad buvo neįmanoma laimėti nei ekonomiškai, nei geografiškai.

Tačiau karo veiksmai skatino keršto troškimą, kuris vis labiau stiprėjo, kuo toliau praeitin grimztant Adovos mūšio prisiminimams, ir suklestės Benito Mussolini fašistinio režimo laikais. Iš tiesų vėliau Crispi girs nacionalistai, o fašistai vadins jį savo pranašu. Crispi ir Mussolini mėgino pagyvinti Italijos užsienio politiką, tačiau jų nesugebėjimas pritaikyti jos prie Italijos vidaus ekonominės bei socialinės plėtros bei klaidingas Europos diplomatinės situacijos aiškinimas reiškė, jog galiausiai vienintelis jų bendrumas – tik klaidos.

11 Socialinės ir ekonominės dilemos

Vertinant socialinę ir ekonominę Italijos politiką po suvienijimo, istorikams dažnai nepavyksta išryškinti vieningos valstybės kūrimo sunkumų. Risordžimento patriotai buvo pernelyg užsiėmę vienybės siekiu, kad skirtų dėmesį ekonominiams bei socialiniams klausimams, su kuriais susidurs vėliau. Be to, Italijos pusiasalis kėlė unikalių problemų. Senosios valstybės, turėjusios ilgą, nusistovėjusią istoriją, Renesanso istoriko Jacobo Burckhardto buvo pavadintos pirmosiomis moderniomis valstybėmis; šis veiksnys reiškė įsišaknijusias skirtingas administracijas, ekonomines politikas, teisės sistemas, mentalitetus bei skirtingus įvairių sričių dialektus. Nors norminė italų kalba buvo pirmoji, įsitvirtinusi ankstyvojoje šiuolaikinėje Europoje, paprasti žmonės kalbėjo dialektais, kurie dažnai buvo nesuprantami kitų regionų gyventojams.

Po suvienijimo Pjemontas šias problemas išsprendė paviršutiniškai, bet, ko gero, vieninteliu politiškai įmanomu būdu, turint omenyje tarptautines sąlygas: išplėsdamas savo administracines, ekonomines ir teisines struktūras likusiose pusiasalio dalyse. Tokia politika sukėlė ilgalaikę neapykantą ir maištus, bet esminius klausimus juk reikėjo spręsti, ir nedelsiant. Pasvarstykite pagrindinį biudžeto lėšų skyrimo klausimą, kuris lemia visas socialinio ir ekonominio gyvenimo sritis: „Pavyzdžiui, niekas nežinojo, kiek mokesčių buvo nesurenkama; tik orakulas galėjo nuspėti, kiek karinių išlaidų reikėtų, kad būtų susidorota su plėšikavimais ar išlaikyti armijai kovinėje parengtyje, baiminantis sudėtingų tarptautinių situacijų; ir net antgamtinėms jėgoms tektų gerokai pasispausti, kad sužinotų, kiek valstybės tėvai sumokės už viešuosius darbus, ypač geležinkelius".

Per pirmuosius keturiasdešimt metų po suvienijimo virš naujosios valstybės buvo pakibęs ypatingo sudėtingumo ekonominis voratinklis. Italijos valstybės veikėjai suprato, jog nacionalinei rinkai sukurti ir šaliai įsijungti į Europą reikalinga moderni infrastruktūra, ir iš esmės tą uždavinį įgyvendino iki 1880 metų. Šis pasiekimas ženkliai išplėtė prekybą, bet automatiškai neišsprendė svarbesnių eko-

nominių, šimtmečiais egzistavusių pusiasalio problemų. Silpniausi šalies rajonai smukdė ekonomiką, kuri savo ruožtu davė baisius socialinius bei politinius rezultatus. Kaip ir kitose šalyse, vyriausybės politiką lėmė įtakingos grupės bei kompromisai, turėję tiek teigiamų, tiek neigiamų pasekmių. Vyriausybei teko susidoroti ir su tarptautine ekonomine krize, kuri užgriuvo Europą 1873–1896 metais; Italija į ją reagavo panašiai kaip ir kitos Europos valstybės, bet, būdama lengvai pažeidžiama, neturtinga gamtinių išteklių, besiplėtojanti šalis, ji negalėjo varžytis su toliau pažengusiomis kaimynėmis.

Šiaurė ir Pietūs: didžioji takoskyra

Pirmine lėto Italijos industrializacijos tempo priežastimi nurodoma svarbiausių „pirmajai“ industrinei revoliucijai gamtinių išteklių, ypač anglies ir geležies, stoka. Pavyzdžiui, ekonomikos istorikas Shepardas B. Cloughas rašė, jog „neabejotinai pagrindiniai (veiksniai, stabdę industrializaciją – *S.M.D.)* buvo gamtinių išteklių stoka, mat, jei gamtinių išteklių būtų buvę gausu, jie būtų pritraukę reikiamą kapitalą ir būtinus specialistus“. Todėl, analizuojant atsilikusią šalies ekonominę plėtrą, visada dera atsižvelgti į gamtinių išteklių skurdumą, nors ekonominė Italijos istorija po susivienijimo kur kas sudėtingesnė ir iš pradžių reikia peržiūrėti socialines bei ekonomines devynioliktojo šimtmečio pabaigos sąlygas.

Visuomet manoma, jog svarbus veiksnys, lėtinęs ekonominį augimą, bet, priešingai žaliavų ištekliams, neatrodęs lemiamas – tai gyventojų skaičiaus augimas. 1881 metais Italijoje gyveno beveik 28,5 milijono žmonių. Nuo aštuonioliktojo šimtmečio gyventojų skaičius pastoviai didėjo, ir per pirmuosius dvidešimt penkerius metus po susivienijimo nevyko jokių radikalių demografinių pokyčių. Šalyje buvo didelis gimstamumas ir mirštamumas, būdingi priešindustrinėms visuomenėms. Po 1880–ųjų, tobulėjant visuotinei sveikatos apsaugai bei gerėjant maistui ir gyvenimo sąlygoms, gyventojų prieaugis per metus vidutiniškai išaugo 10 proc., nes sumažėjo mirtingumas ir padidėjo gimstamumas – tai dar vienas tipiškas reiškinys. Bet tuomet kilo emigracijos banga, ypač po 1895–ųjų, Italijos ekonomikos „pakilimo“ laikotarpio (žr. 11.1 lentelę)*. Nuo 1900 iki 1914 metų emigrantų skaičius per metus pasiekė vidutiniškai 616 000, šalies pramoninio pakilimo laikotarpiu sumažindamas metinį pusiasalio gyventojų prieaugį 7 proc. ir tapdamas esmine sudedamąja jos socialinės bei ekonominės pusiausvyros dalimi. Iki 1901 metų gyventojų skaičius pasiekė 32 milijonus, o tai kur kas mažiau, nei būtų buvę be emigracijos.

Paprastai su industrializacija gimimų skaičius krenta, kadangi pagerėja gyvenimo sąlygos, o emigracija sumažėja. Italijoje neišsirutuliojo nė vienas šių reiškinių. Skirtingumą paaiškina „kreiva šleiva“, tik Šiaurėje vykusi šalies industrializacija.

---

* Kaip ir visur šiame darbe, skirtingi šaltiniai pateikia kiek skirtingą statistiką.

11.1 lentelė. ITALIJOS EMIGRACIJA: METINIS VIDURKIS IKI PIRMOJO PASAULINIO KARO

1861–1870	121 040*
1871–1880	35 764**
1881–1890	187 920*
1901–1913	601 500***

* Nėra jokių duomenų apie imigraciją.
** Skaičius, atmetus imigraciją.
*** Nėra duomenų apie imigraciją iš Europos ir Viduržemio jūros regiono šalių.

Šį veiksnį lydėjo emigracijos pobūdžio pasikeitimas. Iki devynioliktojo amžiaus aštuntojo dešimtmečio ji buvo sezoninė, į Europą ir iš visos šalies; vėliau ji buvo iš Pietų, nuolatinė ir į Ameriką. Trumpai tariant, šalies pramoninė ir ekonominė plėtra buvo ne tik kad ne visa apimanti, bet ir be tinkamos pusiausvyros, išryškinanti skirtumą tarp Šiaurės ir Pietų. Dvejopą Italijos visuomenės ir jos ekonomikos prigimtį galima paaiškinti sudėtinga šalies vidaus istorija, tarptautine žemės ūkio krize nuo 1880 iki 1895 metų ir vyriausybės politika.

Kaip jau pastebėta ankstesniuose skyriuose, Italijos žemės ūkiui būdingi milžiniški skirtumai, tai priklausė nuo regiono. Labiausiai pažengusi sritis Lombardija toliau plėtojosi, remdamasi aštuonioliktojo šimtmečio Švietimo laikotarpio reformomis, kurios paskatino žemės ūkio perėjimą į kapitalistinę sistemą. Pjemontui devynioliktojo šimtmečio ekonominės reformos, prisidėjusios prie jo vadovaujančio vaidmens risordžimente, taip pat buvo į naudą. Į pietus, aplink Boloniją, buvo pradėtas Emileano pelkių sausinimas ir perėjimas į kapitalizmą, paruošiant tą regioną greitai ekonominei plėtrai.

Kituose Italijos regionuose tokių viltingų sąlygų nebuvo. Šiaurėje Venecijos žemės ūkis tebebuvo atsilikęs, o pusininkai ir ūkininkai nuomininkai daugiausia augino šilko žaliavą eksportui bei kukurūzus. Emigraciją skatino plačiai išplitusi pelagra (dauginė avitaminozė), sukelta nikotino rūgšties nepakankamumo, bei vargingos gyvenimo sąlygos. Centriniuose Toskanos, Umbrijos, Markės ir Lacijaus regionuose didikai ir miestų buržuazija išlaikė valdžią, neatsisakydami pusininkystės. Vis dėlto šiuose regionuose valstiečiams klojosi geriau negu Venecijoje ir Pietuose, nes vyno, alyvuogių ir vaisių gavybai jie taikė patobulintus metodus, o šiai produkcijai paklausa buvo išaugusi ir Italijoje, ir užsienyje. Pelnas atitekdavo tiesiai žemvaldžiams, ir šios sritys atsiliko nuo Lombardijos bei Pjemonto, tačiau valstiečiai bent jau valgė kokybiškesnį maistą nei Venecijos ir Pietų valstiečiai.

Pietuose buvo pačios blogiausios socialinės ir ekonominės sąlygos. Aštuonioliktojo šimtmečio reformos čia arba nepavyko, arba suformavo pusiau kapitalisti-

nes įmones, pagrįstas valstiečių išnaudojimu. Sąlygos kito priklausomai nuo geo–grafinių regiono požymių. Atšiauriausios gyvenimo ir darbo sąlygos buvo kalnuose, kurie sudarė apie 40 proc. Abiejų Sicilijų karalystės teritorijos. Ekonominiai pokyčiai itin sumenkino pagrindinės gyventojų veiklos rūšies – avininkystės – pelningumą. Praėjusio amžiaus aštuntajame dešimtmetyje gyventojų skaičius pradėjo augti, didindamas jau ir taip vargingos žemės bei vandens paklausą; sutapusi su šiuo reiškiniu, prasidėjo emigracija į Ameriką. Pagal gyventojų skaičių kalnuotieji Pietų rajonai (Kalabrija, Bazilikata, Molizė ir Abrucis) dėl emigracijos neteko daugiausia žmonių.

Lygesnės sritys, kur buvo auginamos daugiausia grūdinės kultūros ir verčiamasi avininkyste (apie 30 proc.), kentė nuo baisių sausrų ir drėgmės stygiaus. Stambiose latifundijose ir mažuose ploteliuose žemė buvo dirbama primityviais būdais. Šias *latifondi* sudarė didžiulės valdos, kurias žemvaldžiai per ilgą laiką sukaupė iš buvusių feodalų valdų, iš Bažnyčios Napoleono valdžios laikotarpiu ir po susivienijimo bei iš kažkada valstybei priklausiusių užgrobtų dvarų. Žemyne latifundijos priklausė daugiausia buržuazijai, o Sicilijoje – didikams. Savininkai paprastai negyveno tose žemėse, o nuomojo jas žmonėms, kurių prižiūrimi ją dirbo padieniai darbininkai ir samdomi valstiečiai. Dėl itin mažų atlyginimų derliai iš akro buvo nepaprastai menki, bet atnešdavo didelį pelną savininkams bei nuomininkams, taip atgrasindami technologines naujoves bei investicijas į žemę. Tačiau vargas ir investicijų stoka kurstė ir socialinį judėjimą bei skatino valstiečius reikalauti buvusių valstybės žemių, kurias užsigrobė savininkai, dalies. Šis bruzdėjimas prisidėjo prie banditizmo, išplitusio po suvienijimo, tačiau, valstiečiams pralaimėjus, jiems neliko kitos išeities, kaip tik emigruoti. Baimindamiesi, kad mažta darbo jėga, stambieji žemvaldžiai, norėdami sustabdyti emigraciją, pirmiausia kreipėsi pagalbos į vyriausybę, bet veltui, vėliau suvokė jos, kaip „saugiklio“, svarbą ir ją skatino.

Sicilijoje varganos socialinės ir ekonominės sąlygos sustiprino mafiją. Kaip jau minėta, aštuonioliktajame ir devynioliktajame šimtmečiais didikai netinkama kryptimi skatino patriotizmą – sabotuoti Švietimo reformas ir Burbonų administraciją, valdžios išlaikymui panaudojant ir nusikaltėlių pasaulio atstovus. Ši sąjunga išliko suvienijimo metu, o naujajai valstybei ją priimti buvo paprasčiau, nei laužyti vietinę valdžios struktūrą. Po suvienijimo mafija dar labiau suklestėjo. Kaip pasakė Denisas Mackas Smithas: „Ja naudojosi žemvaldžiai, kuriems surinkti mokesčius ir įbauginti darbininkus reikėjo stiprių vyrukų; ir *gabellotti* (tai žmonės, kurie pelnėsi nuomodami žemę iš savininkų, o ją dirbti samdė kitus – *S.M.D.)*, priversdami darbininkus, kartu turėjo įbauginti savininkus išnuomoti *latifondi* palankiomis sąlygomis“. Be to, kovą su tuometine sistema sunkino liberalios demokratinės institucijos drauge su balsavimo teisių sistema, kurią ribojo neraštingumas ir skurdas. Kadangi rinkėjai sudarė tik apie 1 proc., tai žemvaldžiai ir į juos panašūs su mafijos pagalba rinkimus galėjo lengvai klastoti. Policija vienašališkai negalėjo

įsikišti, kaip Burbonų valdymo laikais, tad liberali sistema „suteikė kur kas geresnę progą kyšininkavimui ir bauginimams negu autokratinė vyriausybė". Pavyzdžiui, 1861 metais naujas įstatymas suteikė nemažai įtakos kaimo garsenybėms, priversdami Italijos prefektus dirbti su vietiniais „didžiaisiais rinkėjais", turinčiais ryšių su mafija, kad padėtų vyriausybei laimėti rinkimus. Jei prefektui nepavykdavo suorganizuoti pergalės rinkimuose, vyriausybė jį perkeldavo, o jei jis mėgindavo rinkimus pravesti sąžiningai, vietiniai, su mafija palaiką ryšius bosai, panaudodavo savo įtaką jį pašalinti; jei nepavykdavo abu variantai, mafija griebdavosi žmogžudystės. Kad ir kaip būtų, naujosios valstybės silpnumas sustiprino mafiją Sicilijoje bei padidino Italijos Pietų kitų nusikalstamų „organizacijų", kaip antai Camorra (Kamora) ir Ndrangheta, politinę įtaką.

Nepaisant latifundijų paplitimo, Pietuose buvo daugybė žemės turinčių valstiečių. Jie valdė po keletą mažų skirtingose vietose išmėtytų plotelių, kurių paprastai neužtekdavo išlaikyti šeimai. Kasdien jie nueidavo ilgą kelią dirbti nuosavos žemės ir mažiausiai pusę metų dirbdavo svetimą. Priešingai valstiečiams Šiaurėje, jie gyveno ne savo žemėje, o miestuose, iš kurių kasdien eidavo dirbti tos savo žemės.

Gerai drėkinamos šio regiono dalys tam tikra dalimi atsvėrė niūrų vaizdą Pietų žemės ūkyje. Derlingesnėse srityse buvo auginami specialūs produktai eksportui į užsienio šalis ir į Šiaurės bei centrinę Italiją. Šie rajonai buvo išsimėtę Kampanijoje, Sicilijoje bei Puglie ir sudarė apie 25 proc. Pietų teritorijos. Jų produktai – vynas, alyvuogės ir citrusiniai vaisiai. Ryškiausi pakitimai vyko apie Bario ir Lecce miestus, kurie pirmieji su Italija ir Europa buvo sujungti geležinkeliu. Bario–Lecce sritis pelnėsi iš laisvos prekybos, kurią po suvienijimo įdiegė Pjemontas ir kuri, eksportuodama į Prancūziją vyną, nualino didžiąją Pietų žemės ūkio sistemos dalį. 1880 metais Prancūzijos vynuogynus apniko filoksera, o šios srities liga nepasiekė dar apie dvidešimtį metų. Tačiau net ir minėtos sėkmingiau besiverčiančios srityss kentė nuo politikos bei ekonomikos įnorių. Kai 1888 metais prasidėjo tarifų karas, prancūzai italų žemės ūkio produktams atsilygino tuo pačiu, ir, net „karui" pasibaigus, vyno eksportas nepasiekė devintojo dešimtmečio lygio.

Pagerėjus susisiekimui su Europa, Italijos žemės ūkio produkcija nuo 1866 iki 1875 metų išaugo, tačiau, nepaisant atskirų pelningų sričių, šis padidėjimas iš esmės nepakeitė atsilikusio šalies žemės ūkio. Be ką tik išdėstytų netolygumų, investitoriai savo pinigus mieliau nepelningai investavo į vyriausybės leidžiamas obligacijas padengti milžiniškai skolai nei į technologines žemės ūkio naujoves. Pietų žemvaldžiai verčiau jau kaupė turtą, supirkdami nusavintą Bažnyčios ir valstybės turtą, nei diegė technikos naujoves, mat tuometinės socialinės sąlygos leido jiems gauti gerą pelną, taikant pasenusius žemės apdirbimo metodus. Valstybės finansų politika padėtį tik dar labiau aštrino, daugiausia apsunkindama vargingiausias sritis.

1881 metais žemės ūkio sąlygų tyrime Stefano Jacini išvardijo menką žemės

našumą, pasenusius metodus, slegiančią mokesčių politiką, valstiečių vargus ir priėjo prie niūrios išvados: „Italijos žemės ūkis – tai chroniškas vėžininkas“. Jacini siūlė įsikišti vyriausybei ir sumažinti finansinę naštą, taip pagelbstint žemės ūkiui, tačiau dėl tarptautinių įvykių ir vidaus reakcijos šis sprendimas buvo neįmanomas.

Žemės ūkio krizė ir emigracija: Pietų problemos

Tarptautinės žemės ūkio krizės, užgriuvusios Italiją 1881 ir 1894 metais, priežastys glūdėjo ilgalaikėse technologinėse tendencijose. Geležinkeliai pasirodė pirmoje šimtmečio pusėje, tačiau nutiesti tankų jų tinklą, ypač tokiose didžiulėse šalyse kaip Jungtinės Valstijos, truko metų metus. Plačių lygumų ir palankaus klimato dėka didžiuliai Amerikos žemės ūkio grūdų derliai buvo pigesni negu Europoje. Iki 1870–ųjų, užbaigus Amerikos geležinkelių sistemą ir patobulinus garlaivių transportą, Amerikos kviečiai bei kiti grūdai galėjo pasiekti Europą ir būti parduodami pigiau, negu europiečiai galėjo juos užauginti. Europos kviečių, kukurūzų bei kitų žemės ūkio produktų kainos radikaliai sumažėjo, grasė sužlugdyti ūkininkus, o Europos vyriausybėms iškėlė dilemą. Jei nieko nebus daroma, pasiseks miestiečiams, nes sumažės duonos ir kitų maisto produktų kainos. Toks politikos numatymas turėjo du trūkumus: jis sukėlė smarkų politiškai galingų stambiųjų žemvaldžių pasipriešinimą, kuris grėsė vyriausybės veiksmingumui ir šalies aprūpinimui maistu karo atveju. Tačiau tarifų pakėlimas būtų atstūmęs pramonininkus, kurie būtų priversti mokėti darbininkams daugiau, kad padengtų subsidijas žemvaldžiams. Šių svarstymų rezultatas – Europos šalys įvedė apsauginius barjerus, kad apgintų savo ūkininkus bei pramonę, ir suintensyvino kolonijinę ekspansiją, kad surastų rinkų. Krizės padariniai visose šalyse pasireiškė skirtingai, tačiau buvo lemiantys. Pavyzdžiui, Vokietijoje vyriausybė, pastatydama didžiulį karo laivyną, kompensavo pramonininkams už aukštesnius atlyginimus, kuriuos šie turėjo sumokėti darbininkams, o pramonininkai sudarė pelningas sutartis.

Italijoje krizės padariniai buvo panašūs. Pirmiausia ji pasireiškė radikaliu javų ir kukurūzų kainų kritimu, o šį lydėjo grūdų importo šuolis bei žemesnių kainų nusistovėjimas 1876–1880 metais. Importas sumažėjo, 1887–aisiais įvedus naują tarifą. Po 1900–ųjų importas vėl išaugo, šį kartą dėl didėjančio gyventojų poreikio maistui bei Italijos nesugebėjimo jo patenkinti. Be grūdų kainų, nukrito ir kitų Italijos žemės ūkio produktų kainos, tarp jų vyno, alyvuogių aliejaus bei šilko žaliavos.

Krizės pradžioje dar nebuvo jokio sutarimo dėl apsaugos barjerų, nors jau girdėjosi pirmieji reikalavimai. Valdžioje dar esanti risordžimento karta energingai pasisakė už laisvą prekybą. Kompleksiškai tirdamas žemės ūkio sąlygas, Jacini

(1877–1884) susilaikė nuo protekcionizmo, kviečiant tiesiogiai įsikišti vyriausybę ir sumažinti mokesčius, kad patobulėtų technologijos bei susidarytų palankesnės sąlygos privačioms investicijoms į žemę. Debatai dėl Jacini ataskaitos liudija, kad Depretisas gynė laisvą prekybą, o kai kurie stambūs žemvaldžiai reikalavo apsaugos ir žemės mokesčio sumažinimo. Žemvaldžiai suskilo į Šiaurę ir Pietus: šiauriečiai reikalavo naujo žemės matavimo, kaip žemės vertės visame pusiasalyje suvienodinimo pagrindo, o pietiečiai priešinosi, nes matavimas reikštų, jog teks mokėti mokesčius už tas valdas, kurias jie užėmė iš buvusių dvarų. Pietų žemvaldžių įtaka buvo didesnė, turint omenyje Pietų svarbą kairiųjų elektorato pagrindui. Tačiau Depretisas įgijo pietiečių paramą numatydamas žemės matavimą, kuris būtų trukęs penkiolika ar dvidešimt metų.

Todėl atrodė mažai tikėtina, jog bus greitai pereita prie protekcionizmo, kol nekilo tarptautinių komplikacijų. 1887 metais italai patyrė kolonijinį pralaimėjimą Dogali; kaip jau minėta anksčiau, pralaimėjimas privertė Depretisą pakeisti vyriausybę, priimant žymų kolonializmo šalininką Crispi. Depretisas turėjo pareikalauti daugiau lėšų geriau apginkluoti armijai, kad būtų vykdoma energinga kolonijinė politika, ir šią finansuoti, didinant tarifus (galutinai patvirtintus 1887–ųjų birželio 21 dieną). Tokia padėtis reiškė, jog vyriausybė negali sau leisti sumažinti mokesčių ir padidinti paslaugų žemės ūkiui, kaip to reikalavo Jacini. Italų noras tarptautiniuose reikaluose suvaidinti didžiosios valstybės vaidmenį, pridėjus jos skurdą, reiškė, kad karinėms išlaidoms Italija skiria didesnę pajamų dalį negu labiau išsivysčiusios šalys; dėl tokios politikos skurdūs ištekliai iš vidaus sektoriaus buvo išimti, o šalis vis tiek neatsistojo ant to paties laiptelio su kitomis Europos valstybėmis.

Maža to, tarifai turėjo svarbių socialinių bei ekonominių pasekmių. Jie leido latifundijoms išgyventi pigių Amerikos grūdų antplūdį, kuris reiškė, jog emigracija vyks toliau. Emigracija savo ruožtu pagelbėjo stambiems žemvaldžiams, tapdama „saugikliu“, sušvelninančiu socialinę įtampą, kuri priešingu atveju, ko gero, būtų išsiliejusi į sukilimą. 1888 metais *Meridionalisti* (Pietų šalininkų) remiamas įstatymas leido laisvai emigruoti. Pietų buržuazija pelnėsi verbuodama žmones garlaivių kompanijoms, vežančioms emigrantus į Jungtines Valstijas pasibaisėtinomis sąlygomis.

Kai kurie emigrantai grįžo su amerikietiškomis santaupomis pirkti žemės ir prisijungė prie žemės trokštančių tautiečių, tęsdami kovą prieš žemvaldžius, tačiau mūšis jau buvo pralaimėtas. Žemės ūkio krizė ir vyriausybės politika užtikrino neveiksmingų latifundijų išlikimą, žemą našumą bei socialinę nelygybę; jos neleido atsirasti naujoms žemės valdymo teisėms ir sąlygoms, gausesnei produkcijai ir geresniems uždarbiams – tai būtų sumažinę emigraciją ir sukūrę daugiau turtų visai šaliai. Vietoj to varganos žemės ūkio sąlygos Pietuose padėjo apriboti pramoninį šalies augimą šiaurės kryptimi ir be galo sustiprino ekonominį neatitikimą tarp Šiaurės ir Pietų. Ir nuo šiol Pietų problema tempė žemyn visą šalį.

Pramonės plėtra ir protekcionizmas

Ekonomikos istorikų nuomonės sutampa, jog greitos pramonės plėtros bei nuolatinio augimo preliudija yra svarbios žemės ūkio produkcijos iš žemės ploto vieneto pajamos. Išaugęs žemės ūkio našumas sudaro galimybę šaliai eksportuoti daugiau produktų, gaunant daugiau užsienio valiutos, kurią galima investuoti, padidėja pajamos vienam gyventojui, todėl darosi lengviau įsigyti kapitalo investicijoms taip pat išsiplečia vidaus rinka pramonės produktams, mat įrengimai ima lemti našumo didinimą.

Kaip jau buvo išdėstyta paskutiniame skirsnyje, žemės ūkio atsilikimas Pietuose garantavo, kad būtinas našumo padidėjimas žemės ūkyje niekada neįvyks. Italijos pramonės nesugebėjimą aštuntajame dešimtmetyje sparčiau plėtotis padeda paaiškinti naujosios valstybės įkūrimo kaina, infrastruktūros suformavimo išlaidos ir todėl menka santaupų dalis, pramonės produktų kainų nuosmukis bei techniniai pokyčiai sunkiojoje pramonėje, pirmenybę suteikę senesnėms, labiau patyrusioms ir geriau kapitalizuotoms (turtingesnėms) užsienio firmoms. Bet kodėl šalis taip smarkiai atsiliko nuo kitų Europos valstybių 1880–1896 metais, kai vyriausybė jau buvo sukūrusi infrastruktūrą, kai emigracija sumažino gyventojų skaičiaus keliamą spaudimą, maža to, kai šalyje buvo stiprus inžinierių, technikų bei kvalifikuotų darbininkų branduolys? Čia pagrindinis kaltininkas pasirodė besąs žemės ūkio atsilikimas, vidaus rinką ribojęs taip, kad ji negalėjo remti ilgalaikio pakilimo svarbiausiose pramonės revoliucijos srityse – geležies ir tekstilės pramonėje. Šį paaiškinimą patvirtina tokie įvykiai: pramonės pakilimas Šiaurėje po 1896–ųjų sutapo su itin išaugusiu žemės ūkio našumu Lombardijoje, Pjemonte ir Emilijoje, tuo tarpu Pietuose toks augimas nepasireiškė, ir todėl pramonės sritis taip pat nepasekė Šiaurės pavyzdžiu.

1880 metais pramonė sudarė tik mažą visos ekonomikos dalį ir nė vienas jos sektorius negalėjo tapti atspirties tašku „didžiajam spurtui“. Vyravo žemės ūkis, po jo ėjo paslaugų sfera (kaip komercija ir finansai), išaugusi po suvienijimo ir pusiasalį glaudžiau susiejusi su visa Europa. Dėl palankių sąlygų, numatytų 1878 metų tarifu, sparčiai plėtojosi medvilnės gamyba, tačiau ji negalėjo užimti lyderio vaidmens, kaip kad buvo senesnėse pramonės šalyse. Palankių 1878 metų nuostatų dėka gana ženkliai rutuliojosi ir vilnos gamyba, nors gal kiek ir lėtokai. Šilko pramonė išliko svarbi, tačiau neįgali dėl augalų ligos, Azijos konkurencijos bei susitelkimo gaminti pusfabrikačius eksportui. Kadangi vyriausybė ir užsienio kapitalistai užsakymus pigesniems geležies produktams ir garvežiams teikė užsieniui, geležinkelis ir laivų statyba šių pramonės šakų neskatino.

Politikos industrializuoti šalį stoką atspindi reikšmingi debatai. Kai kuriems valstybės veikėjams prireikė nemažai laiko, kol jie suvokė, kad Italija tuojau pat privalo tapti pramonine šalimi. Nors daugelis sutiko, jog reikia imtis veiksmų kai

kurių pramonės šakų labui, jie tikėjo šalies plėtra išlaikant pusiausvyrą – žemės ūkis pirmoje vietoje, o pramonė atlieka rėmėjos vaidmenį. Kai šios minties buvo atsisakyta, kilo naujų ginčų. Šiuolaikinės geležies ir plieno pramonės šalininkai reikalavo bendro apsauginio tarifo geležies produktams. O jų varžovai tvirtino, jog geležies sektoriaus diegimo išlaidos bus pernelyg didelės; jų įsitikinimu, laisvas geležies produktų įvežimas aprūpintų pigiomis medžiagomis mašinų pramonę, kur, jų tvirtinimu, Italija galėjo varžytis su užsienio šalimis. Jie taip pat pasisakė už apsauginį tarifą mašinų pramonės gaminiams bei už vyriausybinius užsakymus skatinti būtent šią pramonės sritį.

1887 metais tarifą laimėjo tvirtos geležies ir plieno pramonės šalininkai. Mašinų pramonei buvo šiek tiek skirta papildomos apsaugos, tačiau, anot ekonomikos istoriko Alexanderio Gerschenkrono, nepakankamai. Jis įrodė, jog mašinų pramonė būtų galėjusi sėkmingiau varžytis su konkurentais, jei būtų gavusi didesnę paramą. Šis tarifas reiškė pramonininkų ir stambių žemvaldžių sąjungą garantuojant savo produktų apsaugą, kaip kad buvo padaryta Vokietijoje prieš dešimt metų. Kitas palyginimas su Vokietija – vyriausybė skatino metalo ir mašinų pramonės sektorius, teikdama užsakymus stambiam kariniam laivynui. Vadovaujamas didelių karo laivų šalininko, karinio laivyno ministro Benedetto Brino (1884–1891), parlamentas patvirtino milžiniškas sumas ir skyrė pinigus didelėms firmoms, sukurtoms išnaudoti naujas galimybes. Dideles sumas vyriausybė skyrė ir geležinkeliui, ir šįkart jos pastangos užtikrinti, kad užsakymus vykdytų šalies vietinė pramonė, iš dalies pavyko. Tokie veiksmai pastūmėjo ir finansų sritį persiorientuoti iš vyriausybinių popierių į pramonės sektorių. Bet bankininkystės sistema organizuota ir valdoma buvo prastai ir 1893–1894 metais žlugo, apkaltinus ją išplitusia korupcija. Tačiau vėlesnis, jau šiuolaikiškas, jos pertvarkymas ir kažko panašaus į centrinį banką sukūrimas suformavo pagrindą plėtotis pramonei.

Taigi pasirodė, jog svarbiausias šalies industrializacijos veikėjas yra vyriausybė, ir to kaina buvo labai didelė. Pramonė tapo be galo priklausoma nuo vyriausybės sutarčių ir, nors gavo pelno, kentėjo nuo valstybinių užsakymų įnorių bei netiesioginių subsidijų. Sąskaitas už brangius itališkus produktus dengė mokesčių mokėtojai ir vartotojai, o už maisto prekes brangiau mokėjo visi gyventojai. Vyriausybės politika, greitai, nors ir kreivai šleivai, industrializavusi šalį 1896–1914 metais, be to, dar padidino ir taip jau didelę politinę bei socialinę įtampą, būdingą amžiaus pabaigai. Protekcionizmo politika suvaidino svarbų vaidmenį industrializuojant daugelį šalių, bet brangiausiai ji kainavo Italijai.

Švietimas

Socialines bei ekonomines problemas su politine įtampa siejo ir Šiaurės–Pietų nesuderinamumą dar didino mokyklos ir švietimas. Šiuolaikinės pra-

moninės demokratinės valstybės didžiąja dalimi priklauso nuo raštingumo, o Italijos švietimo politika labai jau įvairavo.

Ryškiausias šio teiginio pasireiškimas – tai lėtas tempas, kuriuo po suvienijimo buvo išgyvendinamas neraštingumas. 1871 metais neraštingumas visoje šalyje sudarė 72,9 proc. 1881 metais šis procentas sumažėjo iki 67,3 proc. Kaip ir buvo galima tikėtis, neraštingumas Pietuose buvo didesnis nei Šiaurėje, tačiau statistika atskleidžia svarbesnį neatitikimą: tendenciją neraštingumui sparčiau mažėti miestuose. 1901 metų gyventojų surašymas rodo, jog per devyniolika metų neraštingumas miestuose sumažėjo 27,6 proc., tuo tarpu kaimuose – tik 20 proc. Kaimiška Pietų prigimtis bei vargingesnės pradinės sąlygos reiškė, jog šiame regione neraštingumas išliko ilgiau. Pavyzdžiui, mažiausio neraštingumo 1861 metais srityse (Lombardijoje ir Pjemonte) jis nukrito daugiau kaip 50 proc., o iki 1901–ųjų – daugiau kaip 25 proc., tuo tarpu Pietuose, įskaitant salas ir dalį Centro, neraštingumas 1901–aisiais vis dar buvo didesnis kaip 50 proc.

Svarbiausias veiksnys atsikratant neraštingumo – pradinis švietimas. Kadangi senosios vyriausybės mažai ką tenuveikė skatinant visuotinį švietimą, po suvienijimo visai Italijai buvo pritaikytas įstatymas, 1859 metais išleistas Pjemonte ir pavadintas grafo Gabrio Casati vardu. Šis įstatymas pakirto klerikalų įtaką ir pertvarkė švietimą pagal Europos pavyzdį; tai yra – pirmiausia jis rūpinosi elito švietimu vidurinėse mokyklose. Pradiniam mokymui skyrė elementarų dėmesį, įpareigodamas miestus suteikti nemokamą dvejų metų mokymą (miestams, turintiems daugiau kaip 4000 gyventojų arba turintiems vidurines mokyklas – ketverių metų) ir teikė minimalų atlyginimą mokytojams. Įstatymas įpareigojo tėvus siųsti „abiejų lyčių“ vaikus į mokyklą, antraip bus baudžiama įstatymo numatyta tvarka. Negana to, kad nepakako laiko, skirto išmokyti rašto vaikus, kurie žinojo tik vietinį dialektą, daugelis miestų (daugiausia Pietuose) neišgalėjo vykdyti įpareigojimo finansuoti mokyklas, ir įstatymas nenumatė jokių baudų tėvams, kurie neleido vaikų į mokyklą. Be to, vaikai turėjo dirbti žemę, kad padėtų savo šeimoms, o tai reiškė, jog daug vaikų negalėjo eiti į mokyklą – net jei lankomumo žurnaluose ir buvo žymimas atvykimas.

Kairieji pripažino, kad įstatymas nepakankamas, ir po 1870 metų kilo debatai. Teigdami, jog valstybė turėtų prisiimti daugiau atsakomybės už neraštingumo likvidavimą taigi ir už mokyklų steigimą, taip pat norėdami padidinti galinčių balsuoti žmonių skaičių, kairieji pasisakė už nemokamą privalomą švietimą, panašų į kitų Europos valstybių. 1877 metais parlamentas priėmė Coppino įstatymą, kuriuo buvo garantuojamas trejų metų privalomas mokymas abiejų lyčių vaikams nuo šešerių iki devynerių metų ir numatytos baudos tėvams, kurie nepaklus šiam įstatymui. Naujuoju įstatymu numatytos finansinės priemonės mokykloms buvo nepakankamos, todėl faktiškai daugelis vaikų mokyklą lankydavo tik dvejus metus. Tačiau laikui bėgant kairiųjų vyriausybė daugelį švietimo sričių patobulino, įskaitant mokyklų statybą bei mokytojų uždarbius. Vis dėlto pradinio mokymo

kokybė bei lankomumas išliko menki, o lėšų skirstymo formulė padėjo turtingesnei Šiaurei ir atsigręžė prieš Pietus.

Šalyje kur kas geresnė buvo visuotinio vidurinio bei aukštojo lavinimo kokybė. Mokinių skaičius smarkiai išaugo, bet vis tiek liko daug mažesnis negu kitų Europos kraštų. Valstybinis švietimas užgožė privatųjį ir buvo labai centralizuotas, nors universitetai ir gavo šiek tiek autonomijos savo akademinėms profesionalų rengimo programoms sudaryti. Vidurinėse mokyklose didžiausias dėmesys buvo skiriamas mokyti elitui, taikant griežtą klasikinį mokymą. Techninis švietimas liko žemesnio lygio, ir taip ryškiai, kad būsimasis ministras pirmininkas Luigi Luzzatti 1869 metais jį iš esmės peržiūrėjo. Ši iki 1923–ųjų nejudinta reforma pagerino padėtį, tačiau nepašalino technikos mokyklų pavaldumo, kuris taip ir liko silpnoji Italijos industrializacijos pastangų vieta.

Socialinis katalikų judėjimas

Švietimas buvo Bažnyčios ir pasaulietinės valdžios mūšio laukas. Italijoje kova prasidėjo vėliau negu daugelyje Europos šalių, kadangi Bažnyčia kontroliavo švietimą senosiose valstybėse. Ryškesnė išimtis buvo Pjemontas, kur Casati įstatymas turėjo antiklerikalinių aspektų, bet nepanaikino religinio mokymo, kurį valstybinėse mokyklose skleidė dvasininkai. Kai po 1870 metų kilo debatai dėl privalomo mokymo, nepalenkiami katalikai jam priešinosi, nes jų mokyklos negalėjo varžytis su nemokamomis valstybinėmis, ir jie prieštaravo vaikų vertimui lankyti mokyklas, kuriose mokoma liberalių vertybių. Coppino įstatymas numatė privalomą mokyklos lankymą, bet konkrečiai nepanaikino religijos mokymo. Dėl šio nekonkretumo tarp katalikų ir jų oponentų kilo polemika, nes vienose srityse priklausomai nuo politinės tos srities situacijos vietinė valdžia išlaikė religijos mokymą, o kitose jis buvo panaikintas. Centrinė valdžia šiuo klausimu buvo užsispyrusi ir neužėmė aiškios pozicijos. Maža to, ši kova Italijos mokyklose paskatino įvesti „pozityvistines“ filosofijas bei empirines programas – kaip priemonę kovai su katalikų „spiritualizmu“.

Mūšis dėl švietimo rodo antiklerikalines risordžimento pasekmes, kurias sukėlė Popiežiaus valstybės užėmimas, Bažnyčios nenoras susitaikyti su šiuo faktu, jos įsakymas katalikams nedalyvauti valstybės politikoje bei popiežiaus bandymas pasiekti, kad įsikištų užsienio valstybės. Valstybė atsikirto 1866 ir 1867 metais, ankstesnį Pjemonto įstatymą pritaikydama visai Italijai, juo vadovaujantis religiniams tikslams nenaudojamas Bažnyčios turtas buvo nusavinamas, įvedami specialūs mokesčiai kone visam likusiam turtui, o už Bažnyčios kišimąsi į politinę veiklą – baudžiama. Kita vertus, uždėti vyriausybės ranką ant Bažnyčios turto kur kas labiau pastūmėjo ekonomika, negu religijos persekiojimas, tad valdžia skirdavo švelnias bausmes. Be to, ryšiai su Katalikų bažnyčia nė

vienam neužkirto kelio siekti karjeros valstybinėse institucijose.

Šie veiksniai sudarė palankias sąlygas būsimam susitaikymui. Nepaisant politinio Bažnyčios valdžios nesitaikstymo, laikotarpiu iki 1900–ųjų pradėjo sveikti valstybės ir Bažnyčios santykiai, mat daug katalikų apsiprato su susivienijimo realybe ir savo tikėjimą mėgino derinti su patriotizmu. 1878 metais, mirus popiežiui Pijui IX ir išrinkus Leoną XIII, priešiškumą pakeitė pastangos bendradarbiauti su vyriausybe. Nors aiškiausiai bendradarbiavimo politika buvo įgyvendinta Vokietijoje ir Prancūzijoje, Italija ėjo ta pačia kryptimi, net jei ši politika ir turėjo būti įgyvendinama neoficialiai ir atsargiai, nes ypatingų problemų kėlė šalies buvimas popiežiaus sosto vieta.

Uždraudus atvirai dalyvauti valstybės politikoje, katalikų judėjimas pasišventė socialinėms problemoms. Šią veiklą skatino ne vien šimtametės Bažnyčios tradicijos, bet ir iš naujos ateistinės bei radikalios jėgos – socializmo – kylanti grėsmė. Be to, katalikų judėjimo stiprybė šioje srityje sudarė prielaidas sąjungai su liberalais, kurie taip pat baiminosi socializmo. Naujasis amžius taps slopstančių senų ginčų su valstybe bei antisocializmu pagrįsto katalikų ir liberalų bendradarbiavimo liudininku.

Katalikų centras išliko pažangesnioji Šiaurė, kur plito socialistų organizacijos. Katalikų socialiniam judėjimui buvo būdinga pagarba turtui, neigimas, jog esama prigimtinės kovos tarp savininkų ir darbuotojų, agresyvumo nebuvimas, dėmesys krikščioniškam bendradarbiavimui, užuot kovojus ekonominiais interesais pagrįstą kovą, bei nesėkmingas bandymas mesti iššūkį tuometinei sistemai. Nors nepaprastai veiklūs labdaringoje veikloje ir giną darbininkų orumą bei jų teisę padoriai uždirbti, katalikai nesiryžo organizuoti draugijų bei remti streikų, nes tokia veikla būtų atstūmusi turtingus didikus ir buržuaziją – jų rėmėjus. Katalikai romantizavo praeitį, pabrėždami bendradarbiavimą ir korporacines viduramžių institucijas; jie ginčijosi dėl darbininkų ir darbdavių mišrių sąjungų. Daug energijos skyrė, kad sukurtų platų ekonominių ir socialinių organizacijų tinklą padėti valstiečiams ir darbininkams: bendras pagalbos draugijas, kooperatyvus ir kaimo taupomuosius bankus (kuriuos galiausiai apvainikavo finansinis Vatikano ginklas – Romos bankas). Šią ekonominę veiklą bei vietines politines iniciatyvas derino pasaulietinė Bažnyčios valdoma organizacija *Opera dei Congressi*, kurios veiksmingumui negalėjo prilygti jokia politinė partija. *Opera* pasiekė, kad religinė dvasia persmelktų visą socialinę katalikų veiklą ir kad iš jos nekiltų jokių radikalių minčių.

1891 metais popiežiaus Leono XIII paskelbta enciklika *Rerum Novarum* šią socialinę veiklą suvienijo teoriškai. Ji sušiuolaikino Bažnyčios misiją, pareikšdama, jog darbas nėra tik dar viena prekė, kurios vertė priklauso nuo pasiūlos ir paklausos, prieštaraudama darbininkų išnaudojimui, pabrėždama ekonominių santykių teisingumą ir pasisakydama už vaikų bei moterų darbo apsaugą. Enciklika dar kartą patvirtino ir tradicinį Bažnyčios – vargingųjų gynėjos – vaidmenį, pa-

reiškė remianti bendruomeninę visuomenės sandarą, pasisakė prieš valstybės valdžios visuomenei didinimą ir pasmerkė liberalizmą bei socializmą. Taip Bažnyčia apsiginklavo sutikti socializmo grėsmę ir išvengė radikalių savo socialinės politikos padarinių iki laikmečio po Pirmojo pasaulinio karo.

Drauge *Rerum Novarum* padėjo pagrindus Italijos krikščionims demokratams. Pizos universiteto profesorius Giuseppe Toniolo, Bažnyčios primato socialinėje bei ekonominėje veikloje teoretikas, 1892 metų spalyje organizavo katalikų intelektualų suvažiavimą ir įsteigė periodinį, socialiniams mokslams skirtą žurnalą. Sąmoningai pasišventęs katalikų veiklai suteikti „mokslinį" pagrindą, kaip kad socialistams jį suteikė Marxas ir Engelsas, Toniolo siūlė socialinius įstatymus ir priemones, gerinančius darbininkų bei varguolių gyvenimą, bet paremtus ne kova, o klasių bendradarbiavimu.

Tikrasis Italijos krikščionių demokratų įkūrėjas kunigas Don Romolo Murri tikėjosi nugalėti socializmą, sujungiant jau stiprią katalikų socialinę veiklą su politika. 1898 metais Murri įkūrė *Cultura Sociale*, pavadinimu primenančią socialistų *Critica Sociale*. Kadangi, Murri įsitikinimu, socialistų pergalė sukurtų ne komunizmą, o radikalią demokratiją, tai kovoje tarp socialistų ir valstybės iš tikro laimės katalikai, nes katalikų socialinis judėjimas galės mobilizuoti kur kas platesnes mases negu jų varžovai. Abiem, ir Toniolo, ir Murri tikroji demokratija reiškė didžią krikščionių demokratų pergalę, tačiau tada, kai Toniolo suprato, jog Bažnyčia nepritars politinei kampanijai, siekiančiai sugriauti esamą liberalią valstybę, ir tikėjo, kad ji pati grius nuo savo svorio, Murri įtikėjo socialistų gražbylystėmis apie liberalių institucijų griovimą. Murri pasmerkė liberalią valstybę kaip blogį sėjančios buržuazijos išraišką, taigi ir neetišką katalikų principams. Rašydamas katalikų lyderiui Filippo Meda, norinčiam vesti su valstybe dialogą, jis tikėjo „Bažnyčios įkvėpta būtinybe pertvarkyti (visuomenę – *S.M.D.*) iš apačios ir todėl prieštaraujančia šiuolaikinės valstybės misijai".

Murri nesiūlė revoliucijos kaip priemonės sugriauti valstybę, tačiau jis vis dėlto pasisakė už visišką politinį katalikų nesitaikstymą (dar, be to, patvirtintą Vatikano) kaip priemonę sugriauti valstybę Kristaus vardu. Taigi, likimo ironija, krikščionys demokratai atmetė valstybę ir rėmė griežtesnę opoziciją negu balsingesni nepalenkiamieji klerikalai, kurie, nors ir prieštaravo Italijos vyriausybei dėl antiklerikalinių įstatymų ar turto nusavinimo, šiaip ar taip, rėmė galutinį susitarimą. Iš tikro taikos derybos tarp valstybės ir Bažnyčios faktiškai prasidėjo, ir vedė jas tasai pagarsėjęs antiklerikalas Francesco Crispi.

Kai derybos nutrūko, vyriausybė klaidingai klerikalus pavadino atkakliausiais valstybės priešininkais. 1898 metais visoje Italijoje įvyko sukilimai, kuriuos lydėjo masiniai areštai. Kartu su socialistais ir anarchistais vyriausybė suėmė tokius nepermaldaujamus klerikalų lyderius, kaip Don Davide Albertario. Priblokšta, kad buvo sumesta į vieną krūvą su kairiaisiais valstybės priešininkais, Bažnyčia pripažino tikrovę ir lėtai keitė savo politiką į bendradarbiavimą su vyriausybe prieš

bendrą priešą – socialistus. Katalikų socialinis judėjimas nesustojo ir toliau, o krikščionių demokratų priešinimasis tikrajam susitaikymui tapo silpnąja liberalios valstybės vieta.

Anarchistai ir socialistai: „socialinio klausimo“ iškilimas

Nieko stebėtina, kad devynioliktojo amžiaus pabaigos Italijos ekonomikos pokyčiams labiausiai priešinosi tie, kuriuos jie daugiausia palietė. Šis judėjimas pasinaudojo kitose, labiau išsivysčiusiose Europos šalyse vyraujančiomis idėjomis – pasmerkti buržuazinės vyriausybės valdžią ir visuomenės sanklodą, nukreiptą išnaudoti darbininkų klasę. Radikalai propagavo siekį nuversti buržuazijos valdomas vyriausybes ir valdžią perduoti darbininkams.

O dėl šių tikslų įgyvendinimo, tai egzistavo dvi pagrindinės srovės: anarchizmas ir socializmas. Anarchistai, pirmieji įsivyravę Italijos revoliuciniame judėjime, pasisakė už pačių pradėtą socialinę revoliuciją nedelsiant, pernelyg nesusimąstydami, ar palankios tam sąlygos ir kaip galėtų atrodyti naujoji visuomenė. Rusijos anarchistas Michailas Bakuninas Italijoje skleidė socialistines idėjas Darbininkų internacionalo, įsikūrusio Londone devynioliktojo šimtmečio septintajame dešimtmetyje, vardu. Jis sugriovė Mazzini idėjų įtaką Italijos darbininkams ir septintajame aštuntajame dešimtmečiuose įgijo daugelio italų intelektualų pasitikėjimą juo prieš Marxą. Tarp garsenybių, įsitraukusių į šį judėjimą, buvo Carlo Cafiero, kurio turtai finansavo anarchistų judėjimą; ilgametis jo lyderis Errico Malatesta; teisininkas Francesco Saverio Merlino, vėliau tapęs marksistu revizionistu; Italijos socialistų partijos šaukliu tapsiantis Andrea Costa ir Costa meilužė rusų revoliucionierė Anna Kuliscioff, būsimoji Socialistų partijos steigėja bei Italijos socializmo „sinjora“.

Bakuninas su draugais pasisakė už neatidėliotiną valstybės perversmą jėga. 1874 ir 1877 metais anarchistų būriai bandė sukelti revoliuciją visos šalies mastu, bet policija be didelio vargo užgniaužė jų veiklą, nes jų nerėmė liaudis. Po 1877 metų išryškėjo, kokie netikę anarchistų metodai, ir daugelis žymių lyderių paliko šį judėjimą. 1878 metais Anna Kuliscioff nurodė, jog būtina sukilimų prielaida yra apgailėtinos socialinės sąlygos, bet revoliucijos turi kilti iš liaudies ir negali be jų vykti. 1879–ųjų rugpjūtyje garsiuoju laišku Andrea Costa paskelbė, jog anarchizmas pralaimėjo todėl, kad ignoravo ekonomines sąlygas bei žmonių poreikius, „ir kai iškėlėme sukilimo vėliavą, žmonės mūsų nesuprato, ir mes likome vieni“.

Costa savo draugams patarė eiti į parlamentą ir 1883 metais tapo pirmuoju socialistu parlamente. Tačiau širdyje jis išliko anarchistas, pasisakąs už esamų politinių institucijų griovimą, veikiau infiltruojantis į jas ir joms kenkiant, nei pertvarkant į įrankius, kuriuos galėtų panaudoti proletariatas. Jis pasiūlė visų so-

cialistinių frakcijų Italijoje sąjungą, taip pat siūlė išplėsti judėjimą įsteigiant politinę partiją. 1881 metais jis siekė šio idealo, įkurdamas *Partito Socialista Rivoluzionario di Romagna*, turėjusią tapti šalies masto politinės organizacijos branduoliu, tačiau tikslo ši partija nepasiekė.

1882 metais Milano darbininkai įkūrė *Partito Operaio Italiano* (Italijos darbininkų partiją – POI), tiesioginį Italijos socialistų partijos pranašą. Ši organizacija tikėjosi pasinaudoti neseniai išplėstomis balsavimo teisėmis ir reiškė, jog darbininkų klasės įtaka persikėlė iš amatininkiškos *Romagna* į tai, kas taps Italijos pramonės šerdimi. Nors socialistų intelektualai, susibūrę prie Milano laikraščio *La Plebe,* pridėjo ranką prie šios organizacijos įkūrimo, partija nepasitikėjo „buržuaziniais" socialistais ir apsiribojo tik darbininkų naryste, o tokia politika pasirodė pražūtinga. 1886 metais vyriausybė ėmėsi disputo su Felice Cavallotti, populiariu radikalų demokratų lyderiu jie baiminosi POI konkurencijos ir šią partiją paleido. Nors *operaista* vadovai persitvarkė, jų organizacija niekada neatsigavo. Jos narių skaičius buvo pasiekęs 40 000.

Dabar Socialistų partijos sukūrimo užduotis teko Filippo Turati ir Annai Kuliscioff. Buvęs radikalus demokratas ir poetas, aktyviai dalyvavęs reikšmingame meniniame judėjime Milane, Turati perėjo prie marksizmo. Atvėsus Costa ir Kuliscioff meilei, Neapolyje ji ir Turati įsimylėjo vienas kitą; grįžę į Milaną, jie gyveno kartu iki Annos mirties 1925 metais (nors Turati kasnakt grįždavo miegoti namo pas motiną iki pat jos mirties 1912–aisiais). Drauge jie įkūrė Milano socialistų lygą „ląstelę", suformulavusią principus, kurie įkvėpė būsimą Italijos socialistų partiją, o 1891 metais – marksizmo ideologiją Italijoje platinantį žurnalą *Critica Sociale*.

Turati ir Kuliscioff tikėjo nesmurtiniu, laipsnišku keliu į socializmą, kuriame socialistinėmis idėjomis persisunks visos senosios visuomenės institucijos. Smurtas buvo netinkamas ir apgaulingas, nes proletariatas pats sugėrė buržuazinius principus, tai todėl jis taip ilgai išbuvo priklausomas ir nieko nežinantis. Jei darbininkai buvo tokie „atsilikę", kaip tvirtino daugelis socialistų lyderių, tai kaip darbo klasė galėjo vesti į aukštesnę, socializmo atstovaujamą visuomenės struktūrą? Nuo pat pradžių Turati pasmerkė „proletariato diktatūrą", kuri, jo tvirtinimu, į socializmą įvedė oligarchijos principą, o šis, jo spėjimu, baigtųsi intelektualų diktatūra proletariatui. Tokio likimo buvo galima išvengti tik auklėjant darbininkus ir kuriant socialinius įstatymus, kurie sušvelnintų baisias darbo sąlygas ir suteiktų galimybę dvasiškai tobulėti. Socialinių ir ekonominių reformų buvo galima pasiekti panaudojant parlamentą; šiam tikslui reikėjo įsteigti Socialistų partiją koordinuoti politiniams veiksmams ne tik priimant socialinius įstatymus, bet ir nugalint reakcingas vyriausybes, besipriešinančias proletariato pažangai, taip pat padedant išplėsti socializmui būtiną demokratiją. Savęs gelbėjimas ir autonominė politinė veikla palengva pripratins darbininkus prie geriausių savo pačių troškimų ir interesų ir išmokys, kaip veikti, kad juos patenkintų. Todėl „revoliucija" bus

didžiulio revoliucinio judėjimo kulminacija.

Iš pradžių šios idėjos pirmavo, bet kairysis Italijos, kaip ir kitų Europos šalių socialistų partijų, sparnas, arba „revoliucionieriai“, joms priešinosi. Revoliucionieriai tvirtino, jog nėra skirtumo tarp buržuazinių grupių, ir vyriausybes bei parlamentus traktavo vien kaip „valdančiuosius“ buržuazijos „komitetus“. Todėl revoliucionieriai manė, kad socialiniai, darbo sąlygas gerinantys įstatymai tik sutaikys darbininkus su kapitalistais ir pasisakė už esamos vyriausybės nuvertimą jėga.

Tačiau šiuos susiskaldymus maskavo devynioliktojo šimtmečio pabaigos socialinės bei ekonominės krizės. Iki devynioliktojo amžiaus dešimtojo dešimtmečio pradžios anarchistų įtaka sumenko, o socialistai išgrynino savo socialinius, ekonominius ir politinius tikslus. Nors marksizmo filosofas, palaikąs ryšius su Friedrichu Engelsu, Antonio Labriola ir priešinosi teigdamas, girdi, Italija dar neišsivysčiusi iki tokio lygio, kad galima būtų kurti gyvybingą Socialistų partiją, Turati ir Kuliscioff 1892–ųjų spalyje ją pavyko įkurti. Genujoje vykusiame darbininkų klasės organizacijų suvažiavime jiems pavyko gauti pakankamai darbininkų paramos, kad nugalėtų ir senuosius POI lyderius, ir anarchistus. Pergalė prieš POI reiškė, kad socialistų intelektualai dalyvavo visiškai naujoje partijoje (nors darbininkų ir intelektualų nesantaika tebesitęsė), o anarchistai buvo iš šio judėjimo pašalinti. Per kitus trejus metus partija ištobulino savo organizaciją – ji tapo pirmąja centralizuota, disciplinuota šiuolaikine Italijos politine partija pagal Vokietijos socialistų partijos modelį – ir pasivadino *Partito Socialista Italiano* (PSI).

PSI turėjo Turati įspaudą – socialinį bei ekonominį įsipareigojimą „nedelsiant pagerinti darbininkų klasės sąlygas (valandas, uždarbius, fabrikų taisykles ir t.t.)“ ir „plačiau kovoti, siekiant nugalėti viešosios valdžios organus (valstybės, savivaldybės, viešosios administracijos ir t.t.)“, kad iš priespaudos institucijų paverstų juos „vyraujančios klasės ekonominės bei politinės ekspropriacijos įrankiais“. Tačiau politinių sąjungų susiskaldymas išliko, net jei kompromiso dėlei partija iš karto ir nesutarė su buržuazinėmis partijomis, taigi susiskaldymas liko. Turati sąjungų šiuo metu negalėjo pripažinti praktiniais sumetimais; revoliucionieriams svarbiausia buvo ideologinės priežastys.

Italijos politinė padėtis 1892–aisiais atrodė palanki įsitvirtinti socialistams. Gegužės mėnesį pradėjo dirbti Giolitti vadovaujamas ministrų kabinetas, draugiškesnis darbininkams nei Crispi kabinetas. Giolitti taikus požiūris leido PSI išplėsti narystę ir rėmėjų gretas, bet vyriausybę įvėlė į bėdą su dešiniaisiais bei Crispi, kurie buvo ypač susirūpinę dėl socialistų augimo Sicilijoje. 1893 metais į krūvą susidėjo keletas įvykių, kad būtų nuverstas Giolitti: bankų skandalas ir jį lydėjęs ministro pirmininko kaltinimas kyšininkavimu; neramumai po keleto italų darbininkų nužudymo Prancūzijoje; ir galiausiai sukilimas Sicilijoje, kuriam vadovavo valstiečių lygos *fasci siciliani*, laikomos esą paveiktomis socialistų. Giolitti atsistatydino, ir sugrįžo Crispi. Didėjant neramumams, greitai po visą šalį išplito represijos, ir Crispi įgavo visą valdžią. 1894 metų birželyje jis užsitikrino, kad būtų

priimti „išskirtiniai“ anarchistus ir socialistus persekiojantys įstatymai, o spalyje jis paleido PSI.

Crispi politika PSI viduje sužadino svarbius debatus. Kaip jau minėta anksčiau, jo kolonializmas jau buvo atstūmęs Šiaurės pramonininkus. Ar derėtų socialistams pakeisti savo politinį bekompromisiškumą ir sudaryti vieningą antivyriausybinį frontą su buržuaziniais Crispi oponentais? Turati ir Kuliscioff ideologiškai nebuvo prieš sąjungas, bet veikti turėjo labai atsargiai, kad neatstumtų savo draugų socialistų. 1894 metų sausyje Kuliscioff parašė Engelsui ir užsitikrino jo paramą politinei sąjungai su buržuazija. Birželio mėnesį Turati ir Kuliscioff savo grupuotę suvienijo su buržuazijos vadovaujama „Laisvės gynimo lyga“, kuri buvo nukreipta prieš Crispi, ir derėjosi dėl sąjungos su radikalais nesocialistais, turėdami omeny vietinius rinkimus 1895 metų vasario mėnesį. Šis žingsnis apvainikavo galingos Crispi oponentų sąjungos, žinomos „Milano valstybės“ pavadinimu, sukūrimą. Ji vadovavo Crispi nuvertimui, kai buvo pralaimėtas mūšis prie Adovos 1896–aisiais.

Turati veiksmai Milane pažeidė oficialią partijos politiką, ir, nors Milano lyderiui pavyko pakeisti griežtą rinkimų politiką bei gauti išimtį Milanui, jam nepavyko patvirtinti politinių sąjungų iš principo. Turati aiškiai jomis tikėjo, norėjo, kad jos taptų socialistų politikos bruožu ir tuo pat metu liko pasirengęs prieštarauti savo draugams, jei šie tikės sąjungų nauda tolesniems socialistų tikslams.

Vyriausybės represijos, trumpam liovęsi nuvertus Crispi, 1898 metais kaip apsauginė priemonė, dar labiau sugriežtėjo, vargingos šalies socialinės sąlygos ir tarptautiniai neramumai visoje šalyje sukėlė maištus. Ši krizė išsirutuliojo į politinę grėsmę šalies parlamentinei sistemai ir tęsėsi iki 1901–ųjų. Iki tol socialistai buvo vieningi, kad išsaugotų partijai ir darbininkų judėjimui gyvybiškai būtinas pagrindines laisves. Kai tik grėsmė sumažėjo, socialistai su didžiausiu triukšmu ėmė skaldytis dėl esminių nesutarimų – vieni norėjo pagerinti valstiečių ir darbininkų sąlygas tuometinių institucijų dėka, kiti troško nedelsiant įvykdyti valstybės perversmą. Kaip ir katalikų atveju, galingas flangas grasė liberalios valstybės būčiai; bet, priešingai katalikams, nebuvo budrios, ginčus stebinčios Vatikano akies.

12 *Socializmo pakilimas ir Giolitti epocha*

Europą devynioliktojo amžiaus aštuntajame dešimtajame dešimtmečiuose vargino sumažintos kainos ir vargingos ekonominės sąlygos, tačiau laikotarpiui nuo 1896 iki 1914 metų buvo būdingos aukštesnės kainos ir suklestėjimas, nepaisant ūmios 1907–1908 metų krizės. Protekcionizmo dėka išaugo žemės ūkio produktų kainos, pramonininkams pasisekė padidinti kainas savo gaminiams, o aukso atradimas Pietų Afrikoje ir Klondaike paskatino pinigų masės didinimą. Paklausa pramonės produktams išaugo dėl ginklavimosi varžybų, viduriniosios klasės sustiprėjimo, kolonijinių rinkų atsivėrimo, aukštesnių uždarbių, taip pat dėl vyriausybės išlaidų didinimo politikos skatinti ekonomiką. Svarbiausia tai, jog technologinė pažanga elektros, chemikalų bei vidaus degimo variklių srityse sukūrė naujas pramonės sritis ir pradėjo „antrąją" industrinę revoliuciją.

Šie pokyčiai leido Italijai pirmajai Viduržemio jūros baseino regione įžengti į pažangios pramonės areną, net jei nesant pusiausvyros šalies plėtra atskirose srityse išliko netolygi. Ekonominiai pakitimai radikaliai paveikė šalies politinį bei socialinį gyvenimą. Reikalaudama daugiau laisvių ir mažiau trinties, auganti ir vis stiprėjanti Šiaurės buržuazija netoleravo tokių vadovų kaip Crispi, kuris nesugebėjo pripažinti didžiausių jų siekių svarbos, kuris rėmė rizikingus užsienio žygius ir kurio užsispyrimas skatino socialinius neramumus, trukdančius šalies ekonominei plėtotei. Pačioje dvidešimtojo amžiaus pradžioje prireikus pramonininkai galėjo pasiekti tam tikro savitarpio supratimo su savo priešais, o ir socialistai buvo pasiryžę pakeisti represinį devynioliktojo šimtmečio pabaigos vyriausybių vadovų mąstymą; šią tendenciją aiškiai parodė anksčiau minėta radikalų ir verslo lyderių Milano sąjunga prieš Crispi. Nuo 1901–ųjų iki Pirmojo pasaulinio karo suartėję buržuazijos ir proletariato interesai labai paveikė ideologiją ir turėjo teigiamų, kad ir ribojančių, pasekmių. Bet abiejose stovyklose jėgos įgavo grupės, kritikuo-

jančios šią praktinę „daiktų politiką“, ir, kilus karui, žlugo tasai kompromisas, kurio dėka Italija buvo pasiekusi politinės, socialinės bei ekonominės pažangos.

Nuo amžiaus pabaigos krizės į „liberalų pavasarį“

Po Crispi į valdžią atėjo Antonio Di Rudini. Sicilijos dešiniųjų lyderis Di Rudini netesėjo savo pažadų, kuriuos davė jaunystėje risordžimento laikais; kaip vienas tiesmukas kritikas pasakė, jis buvo stebuklingas jaunuolis, bet vėliau „stebuklas išnyko, o jaunuolis liko“.

Milano pramonininkai, priešinęsi Crispi, rėmė Rudini, bet nepatogiai jautėsi dėl jo socialinių bei ekonominių reformų projektų. Jie pasisakė už radikalų neefektyvių vyriausybės išlaidų sumažinimą, kad paskatintų Šiaurės pramonės veiklą. Tenkindamas jų norus, Rudini pasitraukė iš Etiopijos į tuometines Rytų Afrikos kolonijas, tačiau pasitraukimo dėka sutaupytos lėšos nieko nepatenkino. Karo ministro planas sumažinti armijos skaičių, didinant jos veiksmingumą, patyrė stiprų karaliaus Humberto I pasipriešinimą ir, baimindamasis dėl savo vyriausybės, Rudini jį sabotavo. Ministras pirmininkas tikėjosi laimėsiąs paramą šalyje, paisydamas žemės ūkio srities interesų, sustiprindamas vykdomąją valdžią prieš parlamentą ir patenkindamas kai kuriuos darbininkų reikalavimus socialiniais įstatymais. Į šią „konservatyvios decentralizacijos“ programą įėjo teisė miesteliams, turintiems iki 10 000 gyventojų, rinkti savo merus, leisti vietinius referendumus mokesčių klausimais ir savanoriško draudimo nelaimingų atsitikimų atveju sistemos sukūrimas.

Kai kurios šios programos dalys panėšėjo į Bismarcko bandymus suduoti smūgį Vokietijos socialistams, patenkinant kai kuriuos darbininkų klasės reikalavimus, ir ji patiko nuosaikiems kairiesiems, tačiau atstūmė kraštutinius dešiniuosius, kurie pasisakė už griežtas priemones atremti grėsmę iš kraštutinės kairės. Tiesioginis šio kurso šalininkas Sidney Sonnino 1897 metais paskelbė įžymų straipsnį, tvirtindamas, jog *Statuto* nesuformavo Italijoje parlamentinės sistemos ir – pasmerkdamas demokratinę sistemos plėtrą per penkiasdešimt metų – pasiūlė, kad politinė praktika tiksliai atitiktų konstitucijos nuostatas. Sonnino būtų leidęs karaliui skirti ir atleisti ministrus nesikišant parlamentui. Ginčai su kraštutiniais dešiniaisiais bei pramonininkų nerimas sukėlė politinį nestabilumą.

Negana to, kad buvo problemų su dešiniaisiais, Rudini dar atstūmė socialistus, kurių daug vadų, įkalintų Crispi, nepaisant dalinės amnestijos, liko kalėjime. Turati pasmerkė socialistų spaudos ir draugijų represijas kaip nekonstitucines. Socialistai taip pat įspėjo, kad vyriausybės tarifų politikos rezultatas – tai radikalus maisto kainų pakilimas ir išplitę maištai. 1897 metų kovo rinkimuose socialistų

parlamentarų delegacija išaugo nuo dešimties iki penkiolikos, įrodydama, jog vyriausybės kampanija prieš juos nepavyko. Rudini mėgino pašalinti šią dvigubą grėsmę savo klumpančiai vyriausybei, pakrypdamas į nuosaikių kairiųjų pusę, bet radikalų demokratų vado Felicės Cavallotti mirtis dvikovoje 1898–ųjų kovo mėnesį šį planą sugriovė.

Vasario mėnesį maištai dėl maisto baigėsi dešimties demonstrantų mirtimi. Po dviejų mėnesių kraupios tylos maištai staiga vėl įsiliepsnojo ir stulbinamai greitai pasklido po visą šalį; juos skatino aukštos kainos, blogas derlius ir dėl Ispanijos–Amerikos karo nutrūkusi prekyba. Sukilimas kulminaciją pasiekė Milane, kur demonstrantai paliko armijos artilerijos ugnies sugriautas barikadas. Padriko šaudymo metu, oficialios statistikos duomenimis, žuvo 80 ir sužeista 500 civilių, tačiau, neoficialiais vertinimais, nušauta 400 ir sužeista 1000. Kai šaudymas liovėsi, prasidėjo areštai. Policija suėmė vyriausybei oponuojančius vadus – socialistus, katalikus, radikalus ir respublikonus. Kalėjime atsidūrė Anna Kuliscioff ir Filippo Turati, kaip ir socialistai Leonida Bissolati ir Oddino Morgari, katalikų laikraščio redaktorius Don Davide Albertario ir respublikonas Luigi De Andreis. Vyriausybė uždraudė opozicijos spaudą, kažkaip neatkreipdama dėmesio į socialistų dienraštį *Avanti!,* ir skyrė ilgus metus kalėti. Ieškodami Milano neramumų paaiškinimo, sukrėsti konservatoriai ignoravo baisias sąlygas Šiaurės fabrikuose ir kaltę suvertė sąmokslui, siekiančiam sugriauti valstybę.

Skubus susidorojimas neišgelbėjo Rudini kabineto. Parlamente Milano pramonininkai ir Sonnino užsipuolė nuosaikią Rudini politiką už neramumų skatinimą. Birželio 18–ąją Rudini atsistatydino. Kol opozicijos lyderiai buvo tampomi po karo teismus, naujam kabinetui ėmėsi vadovauti generolas Luigi Pelloux. Pelloux turėjo liberalų įgaliojimus, ir atrodė, kad, kai vyriausybė atšaukė pirmtako pasiūlytus ribojančius įstatymus, bus išvengta reakcijos bangos. Tačiau Pelloux skubius įgaliojimus gavo laikinai, po to paprašė nuolatinių įstatymų, kurie būtų griežtai apriboję konstitucijos garantuotas spaudos, draugijų ir susirinkimų laisves. Jis pateko vadovaujančio kovai dėl įstatymų Sonnino įtakon. Tokia padėtis sukėlė nuosaikiųjų įtarimą, bet iš pradžių jie užėmė laukimo ir stebėjimo poziciją.

Tačiau socialistai į Pelloux–Sonnino sąjungą reagavo žaibiškai, nes atrodė, jog Sonnino nusiteikęs įgyvendinti savo pasiūlytas konstitucijos pataisas ir užbaigti demokratinę šalies plėtrą. Įsitikinę, kad socializmas negali plėtotis be demokratijos, socialistai iš konstitucijos, kuri jiems atrodė per griežta, priešininkų greitai virto „buržuazijos išsižadėtos“ konstitucijos gynėjais. Partija oficialiai atmetė Turati sąjungos politiką, nors ir buvo padariusi išimtį Milanui; dabar ji atšaukė savo atsisakymą bendradarbiauti su visomis „buržuazinėmis“ grupėmis ir derino savo politinę veiklą šalyje ir parlamente su radikalais bei respublikonais. Iš šių veiksmų išsirutuliojo naujas parlamentinis blokas *Estrema Sinistra* (kraštutiniai kairieji).

Deputatų rūmuose *Estrema* galėjo tikėtis tik apie 67 deputatų iš 508 paramos, tačiau šio organo taisyklės ir nuostatos konkrečiai grupei sudarė galimybę uždelsti

kokio nors klausimo sprendimą iki begalybės. *Estrema* deputatai ėmėsi „kliudymo“ – ilgų kalbų, begalinių pataisų ir gausių balsavimų. Kai vyriausybės rėmėjai pavargo, Sonnino pasiūlė riboti debatus, pakeičiant taisykles – *Estrema* tam paprieštaravo. Tada vyriausybė sukliudė Rūmams, įvesdama įstatymus karaliaus išleidžiamuose dekretuose. Tokia aiškiai antikonstitucinė tvarka erzino filosofiškai besipriešinančius *Estrema* metodams nuosaikiuosius, prisidėjo prie jų ir *Estrema* tarpusavio supratimo. Iki 1899–ųjų beveik pusė deputatų perėjo į Pelloux priešininkų pusę; įkalinti opozicijos vadai buvo išrinkti į Rūmus, o kai buvo paskelbta apie negalėjimą juos rinkti, juos perrinko, o plačiai išplitęs judėjimas už amnestiją privertė vyriausybę suteikti keletui kalinių malonę paleidžiant. Parlamente liepsnojo aistros, ir Rūmuose kildavo muštynės.

Susidūręs su neįmanoma padėtimi, karalius užbaigė sesiją ir dėmesį nukreipė į teismą, prašydamas, kad vyriausybė priimtų karališkuosius dekretus kaip įstatymus. 1900 metų vasario mėnesį Italijos aukščiausiasis teismas atmetė vyriausybės siūlymą, priversdamas dėl dekretų patvirtinimo kreiptis į parlamentą. Pelloux ir Sonnino, suvokę, kad jų dauguma lėtai tirpsta, griebėsi neteisėtų veiksmų apriboti debatus, taip dar labiau atstumdami nuosaikiuosius deputatus. Nors debatų taisyklių pakeitimai šių metodų dėka buvo formaliai priimti, šiais veiksmais nepavyko užbaigti *Estrema* pasipriešinimo. Vyriausybei nieko kito neliko, kaip tik kreiptis į rinkėjus, siekiant sumažinti opozicijos delegaciją.

Tačiau šalyje vyriausybė mūšį jau buvo pralaimėjusi. 1900–ųjų birželio 3 ir 10 dienomis rinkimų rezultatai reiškė Pelloux žlugimą. Nors vyriausybė ir kišosi į balsavimą, ji neteko daugumos balsų ir Rūmuose tegalėjo pasikliauti labai menka ir netvirta dauguma. Opozicija, užuot sumažėjusi, socialistų delegaciją padvigubino, o *Estrema* skaičius išaugo iki 95 narių. Pirmai progai pasitaikius, Pelloux atsistatydino ir efektingai užbaigė 1898–1900 metų reakcijos laikotarpį.

Kaip ir buvo galima tikėtis, amžiaus pabaigos krizė paskatino amžininkų ir istorikų debatus. Turati oponentas socialistas Arturo Labriola aiškino, jog Pelloux – tai pagrindinis karališkojo sąmokslo griauti parlamentines institucijas žmogus, tuo tarpu 1975 metais Umberto Levra šią krizę aiškino kaip sėkmingą buržuazijos perversmą prieš proletariatą, nes ji baigėsi Turati idėjų pergale Socialistų partijoje. Atmetus Levra ideologinį šališkumą, faktas lieka faktu, kad, bendradarbiaudami su kitomis kraštutinės kairės partijomis, socialistai nugalėjo 1898–1900 metų reakciją; panašioje situacijoje 1920–1924 metais jie pasirinko nesikišimo kursą, kuris prisidėjo prie fašizmo pergalės Italijoje.

Atsistatydinus Pelloux, karalius sudaryti vyriausybę paprašė aštuoniasdešimt vienerių metų Senato prezidentą Giuseppę Saracco. Kaip pasakė vienas pokštininkas: „Kai Italijai labiausiai reikia geidulingo vyriškio ją apvaisinti, ji sudaro sąjungą su seniu, kuris jau susižadėjęs su mirtimi“. 1900–ųjų birželio pabaigoje iš Jungtinių Valstijų grįžo Italijos anarchistas, kad nužudytų karalių Humbertą. Jo dvidešimt devynerių metų sūnus Viktoras Emanuelis III atmetė konfrontacijas ir

pasirinko susitaikymo kursą. Šalis greitai sugrįžo į normalias vėžes, bet dabar nebe taip toleravo vyriausybės kaprizus. Po ginčo darbo klausimais Genujoje Saracco įgaliojo paleisti vietinius Darbo rūmus. Reakcija į tokį sprendimą – masinis streikas paralyžiavo didžiausią Italijos uostą, o kitose šalies vietose kilo užuojautos streikai. 1901 metų vasaryje Saracco atsistatydino.

Naujasis suvienytos Italijos karalius Viktoras Emanuelis III nepaprastai skyrėsi nuo dviejų ankstesnių monarchų. Fiziškai jam stigo pirmtakų išvaizdos; jis kentėjo dėl mažo ūgio ir viso valdymo metu buvo politinių karikatūristų taikinys. Kaip asmuo buvo labai šaltas, tai ne kartą patvirtino jo sūnus. Priešingai Viktorui Emanueliui II ir Humbertui I, jis vengė ryšių su moterimis ir aistras reikšdavo tik prie savo didžiulės monetų kolekcijos. Emociškai buvo kur kas mažiau saugus už savo pirmtakus. Dažnai atrodė silpnas, linkęs svyruoti, slėpti savo ketinimus ir laikytis trumpiausio, kad ir visai menkučio, pasipriešinimo kelio. Šios jo savybės atnešė jam ir jo šaliai nelaimę, prisidėdamos prie fašistų atėjimo į valdžią, prie sumaišties šalyje žlugus fašizmui ir jo paties dinastijos pabaigos 1946 metais.

Neįprastai sunku buvo surasti pakaitalą Saracco. Dėl parlamentinių manevrų Deputatų rūmai aiškiai nenurodė, kas turėtų ateiti į valdžią. Kairiųjų džiaugsmui karalius, nepaisant Rūmų užuominų apie Sonnino rėmimą, suformuoti vyriausybei paskyrė liberalą Zanardelli. Nors toks sprendimas buvo prie širdies kairiesiems, bet turėjo visokių ilgalaikių pasekmių. Kai Rūmams buvo suteikta galimybė skirti ministrą pirmininką, pasirinkimą jie nuolankiai patikėjo monarchui. Karalius pasirinko Zanardelli, kuris į valdžią ateitų su Giolitti, nes Zanardelli ir Giolitti idėjos buvo labai populiarios šalyje, nors jų dauguma Rūmuose ir buvo abejotina. Kita vertus, Giolitti rėmė mokesčių reformas; karaliui nepatiko rimtesnės finansinės reformos, nes jos sumažintų lėšas armijai. Karalius šią dilemą sutvarkė labai gudriai: jis pasirinko Zanardelli ir Giolitti, bet užkirto kelią karinių išlaidų mažinimui, pasilikdamas teisę skirti karo ir karinio laivyno ministrus bei lemti užsienio reikalų ministro pasirinkimą. Trumpai tariant, Giolitti jis paliko pasirinkimą – arba įeiti į vyriausybę, arba kovoti dėl mokesčių reformų į ją neįeinant. Giolitti įėjo į kabinetą manydamas, jog liberalios, dialogą tarp socialistų ir verslo remiančios vyriausybės poreikis nusveria reikšmingą finansinę reformą, bent jau tuo metu. Slapta sutartis įpareigojo Italiją karo atveju nusiųsti šešis armijos korpusus į Vokietiją, todėl esamų dvylikos korpusų pajėgų nebuvo įmanoma sumažinti. Negalėdama pakeisti šio įsipareigojimo, *Estrema* neturėjo kitos išeities, kaip paremti Zanardelli–Giolitti kabinetą iš baimės Sonnino. Turint omenyje aplinkybes, finansų reforma taip ir liko atidėta vėlesniam laikui.

Socialistų delegacijai Giolitti buvimas vidaus reikalų ministru užtikrino šalies apsaugą nuo represijų ir kompensavo kabineto trūkumus. 1899 metų spalyje plačiai išplatintoje kalboje Giolitti paskelbė apie reakcijos žlugimą ir suformulavo pagrindinius metmenis programos, į kurią įėjo piliečių teisių gerbimas, išsamus teisinės bei administracinės reformų peržiūrėjimas bei finansinė reforma. Jis smerkė

fiksuotus mokesčius, privileginius tarifus bei rėmė proporcinius mokesčius. Teisybė, finansinė jo programos dalis liko neįgyvendinta, bet svarbiausia, kad Giolitti teigė, jog vyriausybė daugiau negali tarnauti „ribotai politinei klikai". Kaip? Ji privalo liautis kišusis į ginčus darbo klausimais darbdavio pusėje, privalo tenkinti nuosaikius darbininkų reikalavimus ir skatinti didesnius uždarbius – kaip pažangios ekonomikos požymį. Būdamas vidaus reikalų ministras, jis panaikino vyriausybės – streikų malšintojos – vaidmenį. Šie įvykiai paskatino streikus, ypač dėl žemės. Socialistai sudarė lygas ir sąjungas ir reikalavo pakelti atlyginimus bei pagerinti darbo sąlygas. Pateiksime tik vieną darbininkų judėjimo pavyzdį: 1900 metais įvyko 27 žemės ūkio streikai, kuriuose dalyvavo 12 517 valstiečių,o 1901 metais 222 985 žmonės dalyvavo 629 streikuose, ir beveik visi jie pavyko.

Nieko keista, kad 1901 – ųjų balandyje parlamente prasidėjo konservatyvių jėgų atsakomasis puolimas. Sonnino pasmerkė kabinetą už tariamą paklusimą socialistams ir kvietė sudaryti stiprią vyriausybę, kad būtų atkurta „tvarka". Giolitti atsakė, jog Rūmams reikia pasirinkti arba laisvę, arba represijas. Socialistų stovykloje kilo ginčas, ar deputatams derėtų balsuoti už pasitikėjimą vyriausybe, ar ne; jei socialistų delegacijos balsavimas nebus palankus, kabinetas žlugs ir bus pakeistas Sonnino vadovaujama koalicija. Laikydamasis oficialiosios partijos politikos, direktoratas įsakė deputatams nebalsuoti dėl pasitikėjimo vyriausybe, tačiau Turati įtikino socialistų delegaciją pasielgti kitaip. 1901 metų birželio 22 dieną visa *Estrema*, įskaitant socialistus, balsavo už Zanardelli – Giolitti vyriausybę, palikdama ją valdžioje balsų santykiu 264 prieš 184. „Laisvės pergalė", – taip buvo komentuojama *Avanti!* apie pirmąją Italijos vyriausybę, gavusią socialistų balsus. Socialistai išgelbėjo „liberalų pavasarį".

Politika, ekonomika ir visuomenė Giolitti epochoje

Tarp reakcinio judėjimo keliamų neramumų, pasibaigusių 1901 metais, ir jėgų, išjudintų 1911 – 1912 metų Libijos karo, Giolitti era iškyla kaip politinio stabilumo oazė. Ramus ir susikaupęs, administracinės sistemos išauklėtas pjemontietis Giolitti nuolatos pergudraudavo politinius priešus ir atrodė pasirengęs pradėti derybas su naujomis jėgomis, anksčiau išstumtomis iš politinės veiklos ar neturėjusiomis svarios augančio šalies turto dalies. Dalinė simpatija politinėms bei ekonominėms šių grupių platformoms sustabdė jį nuo susitaikymo su galutiniais jų tikslais, tačiau noras paremti kai kurias jų partijos programos dalis sukėlė dešiniųjų puolimą.

Atrodė, jog Giolitti sutiko su 1900 metų rinkimų sprendimu, pagal kurį padidėjo atstovaujančių *Estrema* ir ypač socialistams skaičius. 1903 – iaisiais į naują

kabinetą jis pakvietė Turati, bet dėl vėliau aptariamų priežasčių reformatorių vadas atsisakė. Kitą dešimtmetį PSI vadovai diskutavo, ar bendradarbiavimas su Giolitti baigsis buržuazinės politinės sistemos „užvaldymu“. Susilpnėję dėl vidaus susiskaldymo, kaip ir daugelyje to laikotarpio Europos šalių, Italijos socialistai laimėjo nuolaidų, bet nesugebėjo įeiti į vidinį, šalies politiką formuojantį ratą.

Be socialistų, dėl „namų reikalų“ ginčijosi ir radikalai bei respublikonai. Radikalai šiuo klausimu suskilo, bet kai kurie jų įvairiu laiku įėjo į ministrų kabinetą; respublikonai išliko tvirtesni, bet, turint omenyje liberalią šalies kryptį, nesugebėjo italams įtikinamai paaiškinti, kodėl šalies kursas iš esmės pakis, monarchiją pakeitus respublika.

1904 metais šalyje įvyko pirmasis visuotinis streikas, bet Giolitti teisingai apskaičiavo, jog šis judėjimas po keleto dienų sugrius pats nuo savo svorio, ir nesikišo. Nors jo elgesys sukėlė susierzinusių konservatorių kritiką, mat jie reikalavo griežtų veiksmų, ir prisidėjo formuojant neigiamą jo įvaizdį, Giolitti gudriai panaudojo streiką paremti savo padėčiai, sušaukiant naujus rinkimus, kurių rezultatas – jam palankesnė dauguma Deputatų rūmuose.

Be to, streikas sukėlė nerimą svarbius pokyčius išgyvenantiems katalikams. Bet kokiems susitarimams su valstybe besipriešinantiems krikščionims demokratams smūgį po smūgio kirto politiškai nuosaikaus popiežiaus Pijaus X išrinkimas 1903 metais, *Opera dei Congressi* paleidimas 1904–aisiais bei Lombardijos pramoninių ir finansinių grupių įtaka ekonominėms organizacijoms. Puolamas antiklerikalizmo bangos Prancūzijoje dėl klaidingo katalikų sprendimo paremti šioje šalyje antidreifusininkus (klaidingai apkaltinto išdavyste Alfredo Dreyfuso priešininkus) ir sunerimęs dėl kylančio socializmo Italijoje, Vatikanas įsijungė į politinius Italijos ginčus nuosaikiai, įkūnydamas suinteresuotų katalikų bankininkų bei pramonininkų grupių viltis.

Nors katalikai oficialiai neišsižadėjo *Non expedit* politikos, jie pirmą kartą organizuotai dalyvavo visuotiniuose rinkimuose vyriausybės pusėje ir gynė esamą tvarką. 1909 metais dalyvaujančių rinkimuose skaičius išaugo, o 1913–ųjų rinkimuose su katalikų organizacijų vadovu grafu Ottorino Gentiloni buvo sudaryta sutartis, kuria mainais už pasižadėjimą remti Bažnyčios nuostatą dėl katalikiško švietimo, religijos mokymo valstybinėse mokyklose ir dėl skyrybų katalikai rėmė liberalius kandidatus. Kai Gentiloni pareiškė, jog tokiomis sąlygomis buvo išrinkta Rūmų dauguma, kilo skandalas, privertęs iš kabineto atsistatyti radikalų atstovus ir Giolitti.

Tačiau tokia padėtis buvo tik ledkalnio viršūnė. Remdamasis Šiaurės pramonininkų bei Pietų žemvaldžių parama bei rinkimų manipuliacijomis Pietuose, Giolitti sugebėjo išlikti valdžioje nuo 1903 iki 1913 metų, o šį ilgą laikotarpį pertraukė tik du Sonnino kabinetai 1906 ir 1909 metais, trukę po tris mėnesius, ir Pjemonto valstybės veikėjų dublerių Alessandro Fortiso bei Luigi Luzzatti vado-

vaujamos vyriausybės. Bakštinamas socialistų, Giolitti perėjo prie kone universalios vyrų balsavimo teisės: balsuoti galėjo sulaukę dvidešimt vienerių metų amžiaus beraščiai, atitarnavę armijoje, ir trisdešimties, jei netarnavę. Reforma sustiprino tiek katalikus, tiek socialistus. Tuo pat metu bręstanti Italijos pramonė skatino domėjimąsi kolonijomis kaip žaliavų ir rinkų šaltiniu, tuo tarpu besiformuojanti ir balsinga Nacionalistų asociacija reikalavo kolonijų kaip nacionalinės veiklos ir prestižo išraiškos. „Gentiloni paktas" rodo Giolitti pastangas susitaikyti su katalikais ir pelnyti jų paramą pirmuosiuose visuotinio balsavimo rinkimuose, kartu Libijos žygiu įsiteikiant pramonininkams ir nacionalistams.

Karas rodė, jog Giolitti vidaus politika pralaimėjo. Nepatenkinti Giolitti politika kairieji socialistai perėmė partijos valdžią ir išvijo premjerui draugišką Leonida Bissolati. Pasisakę už herojišką karą nacionalistai Giolitti karinį elgesį laikė baikščiu. Konservatoriai priešinosi Giolitti sukairėjimui vidaus politikos reikaluose, o pramonininkai suprato, jog iš Libijos mažai ką pelnys, tad susidomėjo ekonominiu skverbimusi į Balkanus. Gentiloni paktas atstūmė kraštutinius kairiuosius, antiklerikalus ir visus, kas tikėjo, jog Bažnyčiai šiuolaikinėje visuomenėje nederėtų turėti privilegijuotos padėties. Giolitti dauguma Rūmuose 1915 metais gal ir būtų pasitarnavusi pagrindu sugrįžtant į valdžią, jei nebūtų kilęs Pirmasis pasaulinis karas, deja, jo „sistema" atrodė suirusi.

Giolitti iki 1913–ųjų pasiekta politinė stabilizacija buvo minima kaip svarbiausia Italijos per dešimtmetį iki Pirmojo pasaulinio karo pasiektos nuostabios ekonominės plėtros dalis. Toliau minimų techninių pokyčių prielaida – tai Giolitti eros politinė pažanga. Pasak ekonomikos istoriko Valerio Castronovo, Italijos pramonės pažanga šiuo laikotarpiu „būtų neįsivaizduojama be ... naujos šios šalies politinės orientacijos brandos. Iš čia (galima suprasti – *S.M.D.*) ... Giolitti amžiaus svarbą ir šalies ekonominei raidai tokiu mastu, kad dabar, po suvienijimo, buvo imtasi rimčiausių pastangų išplečiant buržuazinės liberalios valstybės pamatą, vėl sušvelninant katalikų ir socialistų priešpriešą pastovios nacionalinės integracijos kontekste".

Politine–ekonomine prasme šis vyksmas reiškė, jog 1901 metais buvo panaikintas konservatorių reikalavimas „stiprių vyriausybių". Šis esminis pasiekimas turėjo keletą svarbių pasekmių ir nebūtų galėjęs įvykti be reformatorių socialistų paramos. Pralaimėjus reakcijai, iškilo pažangesnės verslo jėgos, linkusios maksimalizuoti tuo metu vykstančius ekonominius pokyčius. Trokšdamos užglaistyti Italijos visuomenės įskilimus, šios jėgos rėmė vyriausybės kišimąsi skatinant pramonę, išlaidas viešiesiems darbams, socialinius įstatymus bei nuosaikius darbininkų reikalavimus. Tiek pažangi buržuazija, tiek socialistai reformatoriai dėmesį buvo sutelkę į Šiaurę, kuri neoficialiai, bet iš tikro paleido Šiaurės pramonininkų ir reakcingų Pietų žemvaldžių koaliciją. Anksčiau apibūdinta „kreivašonė" pramonės plėtra sparčiai vyko toliau, o reformatoriai sąmoningai pagelbėjo pažangesnei Šiaurės buržuazijai ir ignoravo arba neteisingai suvokė Pietų proble-

mas, taip prisidėdami prie įtampos ir keblios padėties socialistų judėjime. Ar Italijos kontekste ši politika buvo vienintelė, ar geriausiai pasirinkta – belieka diskutuoti, bet ji labai prisidėjo prie šalies politinės demokratizacijos, industrializacijos, išaugusio darbo vietų skaičiaus, geresnių uždarbių, stipresnio susivienijimo bei laisvės derėtis dėl sutarčių, švietimo išplitimo, padienių darbininkų atsiskyrimo nuo tarpininkų bei visuotinės balsavimo teisės. Maža to, ši Italijos socialistų „teisėtvarkinė“ evoliucija bei bendradarbiavimas su liberalesne buržuazija iki išyrant Giolitti „sistemai“ sutampa su panašia plėtote Prancūzijoje ir Vokietijoje.

Buvo apskaičiuota, jog grynųjų Italijos nacionalinių pajamų investicijų procentas išaugo: 3,5 proc. nuo 1896 iki 1900 metų, 6,7 proc. 1901–1905 metais, 10,2 proc. 1906–1910 metais. Nuosaikiais vertinimais, pramonės gamyba, devynioliktojo amžiaus devintajame dešimtmetyje sudariusi 1,1 proc., vidutiniškai padidėjo 4,3 proc. Per penkiolika metų gamyba padvigubėjo, ir iš Viduržemio vidaus baseino Italija įžengė į Vakarų Europos pramonės regioną.

Be politinių išvadų, tokią plėtrą padeda paaiškinti daug veiksnių. Aštuntojo ir devintojo dešimtmečių tarptautinė ekonominė krizė baigėsi, sukeldama tarptautinį gamybos ir prekybos pakilimą. Dar svarbiau, kad krizė ir naujų produktų pasirodymas, procesų įvedimas bei finansinė organizacija užbaigė pramoninį Didžiosios Britanijos dominavimą, daugiau vietos užleisdama Jungtinėms Valstijoms bei Vokietijai ir šiek tiek tokioms šalims, kaip Italija. Suklestėjo naujos pramonės sritys, kaip antai elektros, chemijos ir automobilių pramonė, o radikalus kreditų pramonės pertvarkymas į trestus, kartelius ir bankus labai prie viso to prisidėjo.

Italijoje nepaprastai išaugo hidroelektros energijos gamyba, nes šaliai reikėjo pigios energijos šaltinio. Finansų srityje 1893–1894 metais bankų skandalai baigėsi bankų pramonės pertvarkymu ir centrinio banko visokeriopiems tikslams sukūrimu; Italijos bankas puoselėjo discipliną ir milžiniškus kreditus – pramonės plėtros senose ir naujose ekonomikos srityse pagrindą. Kaip jau minėta anksčiau, nepaisant didelių kainų vartotojams bei kitų netobulumų, 1877–ųjų tarifai paspartino ženklų metalurgijos bei kitų pramonės sričių augimą. Darbininkų skaičiaus, kapitalo investicijų bei produkcijos dėka išaugo mašinų, tekstilės, automobilių ir chemijos pramonės svarba. Nors reikšmingiausia sudėtine ekonomikos dalimi išliko žemės ūkis, o Italijos pramonė nepasiekė pasaulinės klasės lygio iki Pirmojo pasaulinio karo, Giolitti epocha šiai plėtrai padėjo pamatus (žr. 12.1 lentelę).

Šios nuostabios ekonominės veiklos prielaida buvo žemės ūkio krizės Šiaurėje pabaiga po 1895–ųjų. Dvidešimtojo amžiaus pradžioje Lombardijos žemės ūkis plėtojosi sparčiau negu bet kada ir pasiekė pažangų Europos lygį, sukurdamas daugiau kapitalo investicijoms. Labai prisidėjo energinga valstybės veikla ekonomikos srityje. Padidinti mokesčiai ir išlaidų sumažinimas devynioliktojo amžiaus

12.1 lentelė VIDUTINIS METINIS BENDROJO NACIONALINIO PRODUKTO AUGIMAS ITALIJOJE, PRANCŪZIJOJE, VOKIETIJOJE IR JUNGTINĖJE KARALYSTĖJE 1896–1913 METAIS

Italija	2,8
Prancūzija	1,9
Vokietija	3,2
Jungtinė Karalystė	1,7

pabaigoje sukūrė biudžeto perviršį, kuris savo ruožtu leido vyriausybei skatinti ekonomikos plėtrą išlaidų viešiesiems darbams, kariniam bei prekybiniam jūrų laivynams dėka. Viešiesiems darbams skirto biudžeto nuo 17,2 proc. 1897–1902 metais išaugo iki 21 proc. 1903–1907 metais, o karinės išlaidos padidėjo nuo 20,1 iki 22,1 proc. 1905 metais vyriausybė žengė kitą lemiamą žingsnį, paspartindama ekonomikos plėtotę – atnaujino geležinkelių darbą, pagerino paslaugas ir nuramdė rimtą darbininkų agitaciją gyvybiškai būtiname transporto sektoriuje.

Šių ekonomikos laimėjimų dėka vyriausybei ir pramonininkams buvo lengviau patenkinti pirmiausia socialistų reformatorių keliamus darbininkų reikalavimus. Nors Italija ir atsiliko nuo pažangių pramoninių valstybių, šiaurės vakarų „pramoniniame trikampyje" su Milanu, Turinu ir Genuja labai pagerėjo darbo sąlygos. Darbininkų teises gynė profesinės sąjungos, o darbininkų kooperatyvai varžėsi dėl pelningų vyriausybinių sutarčių. 1902 metų įstatymu buvo įsteigta Darbo žinyba ir Aukštesnioji darbo taryba; pastaroji institucija, į kurią įėjo visų klasių atstovai, rinko statistiką ir siūlė konkrečias priemones palengvinti darbo klasės sąlygoms. Rūmai taip pat priėmė įstatymą, apdraudžiantį senatvės ligų bei nelaimingų atsitikimų atveju bei numatantį priemones apsaugoti moteris ir vaikus nuo rizikos pramonėje. Kitais įstatymais buvo ginami emigrantai, padedama maliarijos ir pelagros ištiktiems šalies rajonams, skatinamas žemių sausinimas, buvo įsteigti medaliai pagerbti už darbą. Rūmai taip pat atsiliepė į neramumus, reikalaujančius sutrumpintos darbo dienos ir ilgesnių savaitgalių. Iki 1913–ųjų dauguma metalo srityje dirbančiųjų dirbo sutrumpintą dešimties valandų darbo dieną, o kai kurie – ir dar trumpesnę.

Didesniuose Šiaurės miestuose bei Romoje savivaldybių administracija, stengdamasi pagerinti bendruomenės gyvenimo sąlygas, prisiėmė ir teikė tokias pagrindines paslaugas, kaip transportas ir komunaliniai patarnavimai. Garsi Milano labdaros institucija *Societa Umanitaria* rūpinosi dvasinėmis ir fizinėmis vargšų reikmėmis, o socialistai parėmė viešųjų bibliotekų steigimą (pasinaudota Bostono viešosios bibliotekos pavyzdžiu) ir nemokamų švietimo programų kūrimą. Pažangūs, darbuotojų gerove besidomį darbdaviai rėmė šią veiklą, dažnai bendraudami su socialistais ir darbininkų lyderiais, kurie palaikė ryšius su savininkais.

Visos šios veiklos dėka Šiaurės gyvenimo lygis priartėjo prie pramoninės Europos lygio. 1905–aisiais kvalifikuoti, gerai uždirbą darbininkai per dieną gaudavo tris liras, o išimtiniais atvejais – penkias. Moterys uždirbdavo nuo vienos iki pusantros liros per dieną, o vaikai – dar mažiau. Tai buvo didelis uždarbis, lyginant su Pietumis, kur valstietis gaudavo menkesnį atlygį nei Šiaurės pramonės darbininkas ar padienis darbininkas Po upės slėnyje. 1901–1914 metais realusis pramonės darbininkų uždarbis išaugo 26 proc., lyginant su 17 proc. padidėjimu visoje šalyje. Trumpai tariant, klasių kovos prigimtis Giolitti epochoje pasikeitė, nes ankstesniojo šimtmečio pabaigoje visuotinio liaudies judėjimo šaukliai buvo prispausti Pietų valstiečiai, o dabar „socialinių konfliktų ir politinės priešpriešos ... epicentrais tapo didieji miestai ir kaimas Šiaurėje, t.y. pažangiausios ar bet kuriuo atveju stipriausios Italijos ekonomikos ir kapitalizmo struktūros“.

Pietiečiai šiame klestėjime beveik nedalyvavo. Vyriausybė tikrai dramatizavo Pietų būklę ir investavo į šį regioną daugiau, nei iš jo surinkdavo mokesčių, bet ir toliau sudarinėjo politinius sandorius su stambiais žemvaldžiais ir jų rėmėjais, kad užsitikrintų daugumą Rūmuose, tad turėjo ne kažin kiek paskatų pakeisti esamas socialines ir politines sąlygas. Vyriausybė tikėjosi, kad augantis Šiaurės kapitalizmo potencialas galės išspręsti Pietų problemas, ir jis iš tikro parėmė pavienius pramonės bei žemės ūkio projektus Pietuose, bet šiomis pastangomis nepavyko pakeisti Pietų sąlygų. Iš tiesų dvidešimtojo amžiaus pradžioje atotrūkis tarp Šiaurės ir Pietų padidėjo, išreikšdamas vieną svarbesnių Giolitti epochos nesėkmių. Pietuose spartėjo emigracija ir stiprėjo parama Afrikos kolonijų užkariavimui, kur Pietų valstiečiai būtų galėję patenkinti žemės alkį po Italijos vėliava.

Nors esminė ir reali Giolitti epochos teisinė veikla, pasiekimai bei plėtra sukūrė “pirmą pramoninės visuomenės vaizdą“, daugelis šalies regionų pažangoje nedalyvavo. Pietuose neraštingumas sudarė 60 proc., pradinis mokymas buvo nepakankamas, o viešosios išlaidos išliko tokios, kaip devynioliktojo amžiaus pabaigoje. Nepaisant laimėjimų, Giolitti praleido gerą progą sujungti „dvi Italijas“ į vieną.

Italijos socializmo dilemos

Ankstesnis skirsnis rodo lemiamą Italijos socialistų judėjimo svarbą, įgautą dvidešimtojo amžiaus pradžioje ir išlaikytą per Giolitti epochą. 1901 metų birželio mėnesio rinkimuose socialistų balsai už Zanardelli–Giolitti kabinetą įtvirtino šalyje „liberalų pavasarį“. Tačiau, lyg pasityčiojant iš naujosios eros pradžios, tuoj po balsavimo kareiviai šaudė į streikuojančių žemės ūkio darbininkų minią mieste netoli Feraros, tris nušovė ir trisdešimt sužeidė. Negana to, kad parlamentinė dvikova ėmė grėsti naujai užsimezgusiems nuoširdiems santykiams tarp deputatų socialistų ir vyriausybės, šis incidentas susilpnino ir reformatorių

pozicijas prieš smurtinius kairiojo revoliucinio sparno socialistų išpuolius.

Disputas parodo dilemas, su kuriomis susidūrė Italijos socialistų vadai. 1898–1900 metų krizės laikotarpiu tarpklasinės sąjungos buvo priimtinos, bet revoliucionieriai laikė jas išimtimis iš bendros nesitaikstymo taisyklės, tuo tarpu Kuliscioff ir Turati sąjungas traktavo kaip pastovų būsimos socialistų politikos bruožą. Jie tvirtino, jog Italija marksizmo terminais – ypatingas atvejis. Turint omenyje pramoninį šalies atsilikimą ir buržuazijos nesugebėjimą pakeisti politinę bei socialinę struktūrą, Socialistų partija laikinai turėtų imtis demokratinės kairės vaidmens ir užtikrinti demokratijos išlikimą – socializmo prielaidą. Negana to, intuityviai prisimindamas to paties laikmečio Eduardo Bernsteino revizionizmą, Turati tvirtino, jog buržuazija – tai ne monolitinis vienetas ir kad socialistai, siekdami laimėti reformų proletariatui, galėtų įgyvendinti paslankių sąjungų su pažangiomis grupėmis politiką. Šį argumentą Turati iškėlė Milane 1894 metais, o 1899–ųjų lapkričio mėnesį radikalų vadą Ettorę Sacchi ir Giovanni Giolitti paskelbė tautos vadais, su kuriais socialistai bendradarbiausią. Taigi po 1898–1900 metų krizės reformatoriai pabrėžė sąjungų politiką, tuo tarpu kairieji socialistai nuolat reikalavo jos atsisakyti.

1901 metų liepos mėnesį priešingoms pozicijoms buvo surasta ideologinė išraiška. Rašydamas periodiniame žurnale *Critica Sociale*, Turati tvirtino, jog socializmo pagrindas – augantis visuomenės industrializavimas, laipsniška raida, kuriai partijos nelabai ką tegali padaryti. Socialistai turi paspartinti „proletariato masių mąstymo, įpročių ir gebėjimų" pokytį, rengdami darbininkus politinei valdžiai, pamažu užkariaujant vyriausybines institucijas. Todėl svarbiausiu socialistų rūpesčiu tapo pagrindinių laisvių, būtinų darbininkų tobulėjimui, gynyba, veikiant drauge su liberaliomis buržua grupėmis. Politinis nesukalbamumas – praktinis revoliucionierių reikalavimas – reiškė atmetamas reformas ir silpninamą demokratiją, o jų teorinis tikslas – valdžios užgrobimas – nepažengtų socializmo link, nes nepakeistų visuomenės.

Pasirodė, jog šią nuostatą išlaikyti nepaprastai sunku. Jei socialistai būtų vis siekę kur kas didesnių atlyginimų ir pagerintų darbo sąlygų bei politinių ir finansinių reformų, galbūt būtų atsilaikę prieš draugų revoliucionierių puolimą. Tačiau 1902–ųjų pabaigoje viešųjų paslaugų sritį apėmė platus streikų judėjimas, ir Giolitti šito vyksmo sankcionuoti negalėjo. Be to, reaguodami į didesnius atlyginimus, žemvaldžiai įdiegė naujas mašinas, o dėl to darbininkai prarado darbo vietas. Atlyginimai sumažėjo, o daugelis žemės ūkio sąjungų žlugo. Šie įvykiai sudarė palankias sąlygas naujai socialistų frakcijai, metusiai iššūkį reformatoriams jų tvirtovėje Milane. Revoliucinis sindikalizmas pasisakė už visą bangą plintančių streikų, kurie baigtųsi bendru streiku, mistiškai suvokiamu kaip „revoliucija". Vyriausybės dešinėjimas ir auganti priešpriešа PSI viduje privertė deputatus socialistus 1903 metais liautis rėmus Zanardelli–Giolitti vyriausybę. Zanardelli mirtis ir tais pat metais Giolitti pakvieti-

mas Turati įeiti į ministrų kabinetą įstūmė socialistus į keblią padėtį.

Jei Turati būtų priėmęs pakvietimą, tai partija, vis labiau įsivyraujant revoliucionieriams, būtų oficialiai suskilusi. Kairei griežtai atsisakius, Giolitti rado paramą savo dešinei, ir socialistų įtaka jo veiksmams baigėsi. Kaip jau minėta, 1904 metais įsiplieskė bendras streikas – kaip reakcija į kareivių susidorojimus; streikas tiek atstumiančiai paveikė viešąją nuomonę, tiek nuplėšė nuo revoliucinio sindikalizmo paslapties skraistę. Giolitti pasinaudojo proga surengti naujus rinkimus, kurie pagreitino katalikų atėjimą į šalies politiką. Rezultatas – kur kas konservatyvesni Deputatų rūmai. Per kelerius artimiausius metus reformatoriai lėtai atsikovojo partiją, vėl perėmė darbininkų judėjimo valdymą ir įkūrė pirmą nacionalinę darbininkų organizaciją – Bendrą darbininkų konfederaciją (*Confederazione Generale del Lavoro* – CGL). Nugalėti revoliuciniai sindikalistai pasitraukė iš partijos, o tradicinis kairysis sparnas pasiliko PSI ir planavo sugrįžti į valdžią. Jų vadai pasinaudojo reformatorių nesugebėjimu laimėti rimtesnių politinių reformų, tuo tarpu Giolitti keitė sąjungininkus ir veržliai išnaudojo visą politinį spektrą, sėkmingai laimėdamas varžybas dėl pasilikimo valdžioje. Nors socialistai prisidėjo priimant svarbius įstatymus, nesant proporcinio atstovavimo jiems taip ir nebuvo rimtai atstovaujama; taip buvo užtikrinta, kad jie nepasieks struktūrinio Italijos visuomenės pertvarkymo, ir reformatorių veiksmai užsitraukė revoliucionierių kritiką.

Ne tik dešinysis ir kairysis sparnai skaidėsi, reformatoriai greitai suskilo ir tarp savęs. Istorikas ir Pietų lyderis Gaetano Salvemini teigė, jog dėl politinės korupcijos ir raštingumo reikalavimų vyriausybei visada užtikrinta vietų dauguma rinkimuose Pietuose. Kai šitai susijungė su parama, kurios Giolitti susilaukė Šiaurėje, socialistų viltys laimėti daugumą Rūmuose ir trumpai gyvavusios svarbios reformos pavirto į nieką. Salvemini sprendimas – suteikti balsavimo teisę neraštingiems. Turati prieštaravo, nes norėjo išlaikyti ryšį tarp raštingumo ir balsavimo kaip priemonę panaikinant neraštingumą, taip pat todėl, kad tikėjo, jog šių dviejų dalykų atskyrimas bus naudingas katalikams. Ginčas išvirto į tikrą karą tarp dviejų reformatorių lyderių. Salvemini kaltino, jog susiskaldymas į Šiaurę ir Pietus egzistavo ir Socialistų partijoje. Dar didesniam Salvemini įtūžiui, Turati pasisakė už investicijas į Šiaurės ekonomiką ir politinį vadovavimą išvedant Pietus iš keblios padėties. Salvemini pasmerkė reformatorius už tariamą Pietų paaukojimą Giolitti, nes jie norėjo apsaugoti „darbininkų elitą“, kuris buvo jų Šiaurės bazė ir kuris gaudavo vyriausybines sutartis. 1911 metais Salvemini pasitraukė iš partijos.

Be Salvemini–Turati ginčo, reformatorių fasade atsirado ir kitų įskilimų. Viešas Turati vaidas su drauge ir bendražyge Anna Kuliscioff, įvykęs dėl balso teisės suteikimo moterims nedelsiant, greitai užgeso, bet rimtas ginčas tarp Turati–Kuliscioff ir jų artimo draugo Leonido Bissolati turėjo grėsmingų pasekmių. Bissolati į Italiją norėjo importuoti Didžiosios Britanijos leiboristų partijos modelį, pagal kurį PSI turėtų sumenkinti marksizmo ideologiją, o dėmesį

sutelkti į neatidėliotinas darbininkų problemas ir jų judėjimo reikalavimus – didesnius uždarbius ir geresnes darbo sąlygas.

Dvi reformatorių frakcijos kivirčijosi ir dėl karinių išlaidų didinimo. Europos socialistų nuomone, ateityje negalėjo būti didesnių karų, nes šauktinių armijas sudarys darbininkai, o jie atsilieps į savo vadų įsakymą „buržuazinio“ karo atveju atsukti šautuvus į karininkus. 1905 metais Bissolati vadovavo Italijos socialistų delegacijai, vykstančiai į Triestą derinti antikarinių veiksmų su kolegomis iš Austrijos, jei kiltų konfliktas tarp Italijos ir Austrijos. Italai pažadėjo imtis konkrečių priemonių sabotuoti konfliktui, jei toks kiltų, o austrai atsisakė prisiimti bet kokius įsipareigojimus. Bissolati priėjo prie išvados, kad karas ir galimas, ir tikėtinas. Maža to, nerimą jam kėlė tikimybė, jog konfliktas, pasibaigsiąs austrų–vokiečių pergale, sugriaus demokratiją Europoje. Todėl jis susiginčijo su Turati ir perėjo į vyriausybės karinės bei diplomatinės politikos rėmėjų pusę.

Derybose dėl 1911 metų kabineto Giolitti pamėgino įgyti socialistų paramą. Jis pasiūlė suteikti balsavimo teisę beraščiams, nacionalizuoti gyvybės draudimą ir į vyriausybę pakviesti Bissolati. Šis susigundė, bet Turati jį įkalbėjo pasiūlymo nepriimti. Bissolati taip pat rimtai sukompromitavo reformatorių įvaizdį PSI, nes iškilo karo prieš Turkiją tikimybė, šiai nukariavus Libiją. Iš tikro, kai tais pačiais metais kilo konfliktas, Bissolati jam nesipriešino, nes troško sustiprinti šalį prieš būsimą karą su Austrija–Vokietija, mat buvo tikras, kad jis įvyks. Todėl atrodė, jog reformatoriai remia kolonijinį konfliktą, nepaisant principinės Turati nuostatos prieš. Revoliucionieriai buvo persitvarkę paimti partijoje valdžią, o jiems padėjo liaudies nusistatymas prieš karą bei pyktis dėl blogai organizuoto visuotinio streiko, sušaukto užkirsti kelią šiam konfliktui. *Reggio Emilia* partijos suvažiavime 1912 metų liepos mėnesį kairysis sparnas laimėjo stulbinančią pergalę.

Neapykanta karui iškėlė naujo tipo socialistų vadą – tokį, kuris supaprastindavo klausimus, šlovino smurtą ir poliarizavo politinę kovą. *Reggio Emilia* suvažiavimas iškėlė Benito Mussolini žvaigždę, revoliucionieriaus iš Romanijos, pasižyminčio smurtiniu stiliumi, kurio areštas dėl antikarinės veiklos suteikė jam nacionalinės reikšmės. Užbaigdamas savo liepsningą antikarinę kalbą, Mussolini turėjo pasisekimo, pasiūlydamas išmesti Bissolati ir jo grupę už tai, kad šie remią karą.

Tradiciniai revoliucionieriai šiuo išsišokėliu nepasitikėjo, bet Mussolini veikla iškėlė jį į socialistų politikos pirmąsias eiles ir atskraidino prie *Avanti!* redaktoriaus kėdės, kurią jis gavo 1912 metų gruodžio mėnesį. Nepavykus pateisinti įsivėlimo į sudėtingą „buržuazinės“ parlamentinės politikos žaidimą, kaip visada susiskaldžiusi Socialistų partija palinko į aršią konfrontaciją su savo priešais.

Šis pokytis sutapo su ekonominės sistemos nuosmukiu. Libijos konfliktas privertė apriboti kreditus, nutrūko prekyba su Vidurio Rytais, išaugo kainos ir nedarbas. Blogėjančios ekonominės sąlygos ir politiniai protestai skatino streikus, valdžia reagavo, šaudydama į demonstrantus. Mussolini Socialistų partiją ir milijoną jos narių organizacijose panaudojo naujai. Revoliuciją jis suvokė kaip valdančio-

sios klasės nuvertimą jėga, o ne kaip politinį nesitaikstymą, kaip kad manė tradiciniai revoliucionieriai. Reformatoriai, partiją pavertę įtakinga politine jėga kovoje dėl reformų, „revoliucijos“ sąvoką tyliai nustūmė į pašalę, palikdami ją kairiajai masių propagandai. Mussolini, užuot priklausęs nuo jam prieštaraujančio partijos aparato, į socialistų mases kreipėsi tiesiai per laikraštį.

1913 metų sausyje Rocca Gorgoje septynių žmonių mirtimi pasibaigęs susidūrimas tarp policijos ir demonstrantų uždegė įnirtingą kampaniją prieš „proletariato žudynes“ Mussolini laikraštyje *Avanti!* Vartodamas kalbą, pranašaujančią dvidešimtojo amžiaus aštuntojo dešimtmečio teroristų žodyną, Mussolini žudynes pavadino „valstybinėmis“, o vyriausybę apkaltino „skerdynių politika“. Jis pasisakė už visuotinius streikus ir tvirtino, jog proletariatas turi įgimtą teisę maištauti, laisvai naudoti smurtą ir žudyti bet ką, kas žudo darbininkus.

Reformatoriams nepavyko išstumti Mussolini, kuris privertė kautis emocionaliais ginčais, neigiančiais jų racionalius metodus, jų autoritetą ir glaudžius ryšius su organizuotais darbininkais. Nei reformatoriai, nei Mussolini oponentai tradiciniai kairieji negalėjo imtis veiksmingų žygių prieš jį, nes pastarojo demagogiją stipriai parėmė partijos eiliniai ir masės, ir abeji jį laikė svarbiausia revoliucine Italijos asmenybe. Iš tiesų kitame partijos suvažiavime Anconoje 1914 metais Mussolini sustiprino savo pozicijas pirmiausia savo kairiųjų antagonistų dėka. Po šio susirinkimo *Avanti!* rašė, jog Italijos socializmas tapo „kuo labiau klasinis, tuo mažiau demokratinis“. Mussolini išliko nuoseklus savo panieka demokratijai – tiesioginiam reformatorių rūpesčiui.

Ieškodamas jautrių, galinčių sužadinti mases temų, ypač svarbų vaidmenį Mussolini paskyrė antimilitarizmui. Karinės išlaidos jau seniai sekino valstybės iždą, kliudydamos reformoms, tuo tarpu armija kėlė didelį priešiškumą, nes buvo pagrindinė taikdarė šalies viduje (šiuolaikinė policija atsirado po Pirmojo pasaulinio karo, kai ją sukūrė *Il Duce*). 1914 metais *Avanti!* inicijavo energingą kampaniją prieš armiją. Emilijos–Romanijos mieste Anconoje vietiniai socialistai, respublikonai ir anarchistai surengė ryžtingus protestus prieš du dėl politinių priežasčių nubaustus kareivius. Valdžia atsakė, uždrausdama viešus mitingus. Kareivių ir demonstrantų susidūrimo pasekmė – trys negyvi ir penki sužeisti. Taip buvo duotas ženklas Raudonajai savaitei 1914 metų birželio 7–14 dienomis.

Mussolini redaguojamo *Avanti!* antraštė šaukė: „ITALIJOS DARBININKAI, STREIKUOKITE!“ Socialistų direktoratas ir CGL pareigingai pakluso. Pripratusi prie streikų ir smurto, tauta iš pradžių nesuvokė pasikeitusios situacijos. Kai kuriuose regionuose streikas vyko ramiai, bet Romanijoje įgavo sukilimo pobūdį. Socialistai, respublikonai ir anarchistai atmetė vieni kitų skirtybes ir organizavo kovos komitetus. Visoje srityje streikuotojai puolė kariuomenę, brovėsi į ginklų sandėlius, siaubė bažnyčias ir vyriausybės įstaigas, stotyse degino traukinius. Ryšius tarp sukilėlių būstinių palaikė revoliucionieriai su dviračiais ir motociklais. Į revoliucionierių kelių užtvarą pakliuvo inspektuojantis generolas ir buvo privers-

tas atiduoti savo ginklą revoliucijai. Sukilėliai kariniu tikslumu užiminėjo lengvai pažeidžiamus punktus, statė barikadas ir kelių užtvaras, izoliavo miestus nuo likusios šalies.

Giolitti pakeitė dešiniųjų narys Antonio Salandra. Jis pasmerkė Raudonąją savaitę kaip „nusikalstamą suokalbį", nors judėjimui aiškiai stigo planavimo, o ir darbininkų klasės vadus jis užklupo staiga. Geležinkeliečiai, pagrindinis bet kurio revoliucinio sumanymo elementas, liko nuošalyje, o CGL vadai pakvietė liautis streikavus, ragindami pasmerkti Mussolini. Kai armija įžengė į Romaniją atkurti valdžios, patyrė labai menką pasipriešinimą. Mussolini aukštino streiko veiksmingumą, bet greitai pamatė tikrovę. Jis pripažino, kad CGL buvo teisi, atšaukdama veiksmus, nes sukilimas jau nuo pat pradžių buvo pasmerktas žlugti. Salandra pareiškė, kad netvarka tiek tęsėsi tik todėl, kad vyriausybė norėjo išvengti kraujo praliejimo ir elgėsi ypač išmintingai.

Iš tikrųjų masės nustebino savuosius vadus, kurių nė vienas netikėjo konkrečia revoliucijos galimybe. Nebuvo jokio veiksmų plano, nes revoliucionieriai nelaukė, kad masės sukils. Kai Mussolini suprato, jog revoliucija nėra neišvengiama, jis pareikalavo ideologinių pakeitimų suformuoti būsimiems revoliucinių veiksmų padaliniams. Net prieš Raudonąją savaitę Mussolini tvirtino, kad revoliucijos sėkmei reikia bent jau dalies armijos paramos. Šią pamoką jis įgyvendino vėliau, savo fašistiniu laikotarpiu. Vis dėlto Raudonoji savaitė atskleidė giliai revoliucinį masių mentalitetą. Apžvalgoje *Utopia* Mussolini rašė, kad „Italijai reikia revoliucijos, ir ji ją turės". Jis klausė, kokia tai bus revoliucija. Neįtikėtina, bet atsakė: „Nesvarbu. Marxas pasakė, kad kiekviena politinė revoliucija yra ir socialinė revoliucija". Nuo tada galutiniu tikslu tapo pati revoliucija, o jos uždaviniai pasitraukė į antrą planą. Svarbiausia, kad revoliucionieriai privalo pasirengti revoliucijai. Svarbiausiu tapo revoliucinis metodas, o Mussolini visas jėgas metė atnaujinti ir sustiprinti susitarimams su kitomis revoliucinėmis grupėmis, spontaniškai gimusiomis per Raudonąją savaitę.

Taigi revoliuciją Mussolini susiaurino iki kovos dėl valdžios, kurią masės gali laimėti, jei bus vieningos, organizuotos, ginkluotos ir negailestingos. Iš karto po Raudonosios savaitės jis planavo sustiprinti revoliuciniams veiksmams pasišventusių grupių vienybę, bet 1914 metų rugpjūtį kilęs Pirmasis pasaulinis karas visiškai pakeitė situaciją. Respublikonai ir revoliucionieriai sindikalistai tikėjo, jog konfliktas išprovokuos revoliuciją, ir pasisakė už Italijos dalyvavimą kare, bet giliai įsišaknijęs socialistų masių pacifizmas privertė Mussolini laikytis neutralaus kurso. Revoliucionierių sindikalistų draugų raginamas pakeisti savo nuostatą dėl įvykių Mussolini pripažino revoliucinį karo potencialą ir greitai persimetė prie intervencionizmo – kaip greičiausios priemonės sukelti revoliuciją.

1914 metų lapkričio 24 dieną Milane, emocijomis kibirkščiuojančiame susirinkime, PSI jį pašalino, bet partija bei jos tikslai jau buvo praradę ryšį. Raudonoji savaitė Mussolini ir įtakingiems Italijos intelektualams įdiegė troškimą veikti bet

kuria kaina, įdiegė veiksmo triumfą prieš ideologiją, smurto šlovinimą, norą sveikinti revoliuciją bet kada, nuolatinę įtampą, būdingą revoliucijos pėstininkams, cinišką ideologijos panaudojimą, ideologinę maišatį bei polinkį į demagogiją. Giolitti epochos pradžia pasižymėjo naujai įgytu politiniu mandagumu, o pabaigoje debatai tarp socialistų grupių virto brolžudišku karu.

„Pragaro ministras“ ar „gimstanti Italijos demokratija“?

Giolitti laikotarpio – kažkada ignoruotos tyrimų srities – istorinio aiškinimo svarba išaugo Italijoje įsitvirtinus fašistinei diktatūrai (1922–1926). Siekdami sustiprinti savo režimą, fašistai teigė, jog ikifašistinė Giolitti pavyzdžio Italija nieko nenuveikė šalies plėtrai. Šitas kaltinimas nedelsiant susilaukė atsako iš filosofo istoriko Benedetto Crocės, kuris 1928 *Italijos istorijoje nuo 1871 iki 1915* siekė parodyti tautos padarytą pažangą.

Puldami Giolitti, fašistai panaudojo daug kritikos, kurią ilgo valdymo laikotarpiu suformulavo jo oponentai. Garsiausia kritika pasirodė 1910 metais Gaetano Salvemini pamflete *Il ministro della mala vita* (*Pragaro ministras*). Salvemini smerkė Giolitti už tai, kad rinkimų Pietuose „kontrole“ jis užsitikrino daugumą Rūmuose. Salvemini vaizdžiai aprašė balsadėžių „prikimšimą“, policijos ir nusikaltėlių bendradarbiavimą bei politinių oponentų terorizavimą, kurio buvo imamasi Giolitti valdymečiu. Salvemini rašė, jog tokios taktikos dėka Giolitti iš 250 ištikimų parlamentinių rėmėjų 150 įgijo būtent Pietuose. Nuo tokių metodų Šiaurėje Giolitti susilaikė, nes dėl didesnio rinkėjų skaičiaus šią techniką pritaikyti buvo sunkiau negu Pietuose, kur reikalaujant raštingumo daugelis negalėjo dalyvauti balsavime ir kur kelių šimtų biuletenių pakeitimas galėjo nulemti rinkimus. Salvemini siūlė išspręsti problemą, visuotinę balsavimo teisę suteikiant Pietums.

Nepaisant pamfleto, kaip kovos už visuotinę balsavimo teisę išraiškos, Salvemini epitetas „Pragaro ministras“ prilipo. Istorinėje atmintyje Giolitti pasiekimai sumenko, o bjaurūs Salvemini aprašyti metodai įsiminė.

Po fašistų pergalės Italijoje Salvemini išvyko tremtin. Šiek tiek laiko praleidęs Anglijoje ir Prancūzijoje, jis tapo Harvardo universiteto profesoriumi. 1943 metais jaunas mokslininkas A. Williamas Salomone užbaigė rankraštį apie Giolitti laikų Italiją ir paprašė Salvemini recenzuoti. Salomone darbui davė paantraštę „Gimstanti Italijos demokratija“ ir teigė, jog „nepaisant metodų trūkumų ir ribotumų, Giolitti valdymo laikmetis buvo konstruktyvus, Italijai iki 1914–ųjų siekiant iš tikro liberalizuoti Italijos tautinę struktūrą ir sąmonę“. Knyga prieštaravo gerai žinomoms Salvemini idėjoms ir galbūt derėjo tikėtis aršios jo reakcijos.

Po dvejų metų knyga išėjo su stulbinančiu Salvemini „Įžanginiu esė“. Jame

Salvemini pripažino autoriaus išvadas. Pritardamas dėl Pjemonto valstybės veikėjo trūkumų, Salvemini pritarė, kad jo paties patirtis užsienio šalyse ir po Giolitti sekęs režimas privertė jį iš naujo įvertinti savo ankstesnį požiūrį. Lygindamas Giolitti su Amerikos ir Didžiosios Britanijos politikais, jis atmetė kaltinimą esą Giolitti buvo „diktatorius". Jis rašė: „Pažinimas žmonių, kurie Italijoje atėjo į valdžią po Giolitti, kaip ir šalyse, kuriose pragyvenau pastaruosius dvidešimt metų, įtikino mane, jog Giolitti, jei ir nebuvo geresnis, tai bent jau nebuvo ir blogesnis už daugelį ne italų politikų, ir jau iš tikro mažiau smerktinas už Italijos politikus, atėjusius po jo. Kai mes, Italijos žygio dalyviai, puolėme jį iš kairės, kaltindami už gimstančios Italijos demokratijos iškraipymą – o tai jis darė – kiti jį atakavo iš dešinės, nes jų skoniui jis buvo pernelyg demokratiškas. Taip mūsų kritika viešojo Italijos gyvenimo evoliucijos nepadėjo nukreipti paprastesnių demokratijos formų linkme, o greičiau – karinių, nacionalistinių ir reakcingų grupių pergalės link, joms Giolitti demokratija buvo net per tobula".

Apgautas savo vadinamojo „atsižadėjimo", sukelto rožinėmis spalvomis piešiant Giolitti veiklą, Salvemini vis dėlto pakeitė požiūrį į Pjemonto valstybės veikėją ir apibūdino jį kaip „gimstančios Italijos demokratijos darkytoją". Vėliau tokie istorikai, kaip Alberto Aquarone, pamėgino neutraliau jį įvertinti, įsigilindami į Giolitti politikos detales, ieškodami labiau pasverto požiūrio į ilgą jo valdymetį bei nagrinėdami to laikotarpio Italijos visuomenės darbus. Tam tikru mastu šie istorikai sumažino ramaus ir susikaupusio Giolitti sukeltas aistras, ir atrodo, jog istoriniai debatai nusistovėjo kažkur tarp dviejų kraštutinumų.

Penktoji dalis

Karas ir fašizmas

13 *Naujosios Italijos kultūra*

Kaip jau minėta, po susivienijimo Italija gerokai stipriau pajuto Europos įtaką. Išsivadavę nuo kovos dėl laisvės ir būdami savo likimo šeimininkai, italai sukūrė infrastruktūrą, glaudžiai susiejančią pusiasalį su likusia Europa. Šiaurėje šie įvykiai paskatino industrializaciją ir socialines sąlygas, labai primenančias pažangesnių Europos šalių. Kultūros srityje laisvas idėjų plitimas leido šalies mąstytojams aktyviai dalyvauti konstruktyviose ir destruktyviose intelektualinėse amžiaus srovėse. Pietuose pramonė nepasiekė tokio plėtros masto kaip Šiaurėje, bet Pietų intelektualai suvaidino svarbų vaidmenį kultūros gyvenime. Kaip ir galima tikėtis, devynioliktojo šimtmečio pabaigos ir dvidešimtojo amžiaus pradžios Italijos visuomenei bei minčiai būdinga seno ir naujo mišinys, senų tradicijų tąsa bei naujų krypčių įsigalėjimas.

Privatus gyvenimas

Iki 1848 metų revoliucijų Italijoje šeimyninis gyvenimas buvo provincialus, formalus ir statiškas. Vaikai į tėvus kreipdavosi mandagia forma (*Lei*). Tėvai nuspręsdavo, kokią profesiją ar verslą rinksis jų vaikai, o šeimų derybose būdavo nulemiami santuokos partneriai. Paprastai mergaitės ištekėdavo šešiolikos, o vaikinams sulaukus devyniolikos jau grėsė šaukimas į armiją. Jaunos viduriniosios klasės poros povestuvinę naktį praleisdavo ne medaus mėnesio kelionėje, o jaunosios šeimos namuose. Tie dažniausiai dideli namai paprastai turėjo kambarį su dvigule lova, skirta jaunavedžiams, kuri vėliau taps jų vaikų gimimo vieta. Po vestuvių nakties ryte giminaičiai susirinkdavo pasveikinti jaunavedžių ir atnešdavo dovanų, saldainių ar uostomųjų dėželių. Vargingesnės šeimos daugiausia gyveno viename dideliame kambaryje, bet kartais turėdavo miegamąjį, kurį tėvai dalindavosi su vaikais.

Šeimoje kartu paprastai gyvendavo tėvai, vaikai, vaikaičiai ir netekėjusios seserys. Moterys dažniausiai gimdydavo aštuonis–dešimt vaikų. Tėvas valdė

ūkį kaip patriarchas, turįs visišką valdžią šeimai, bet jo žmona turėjo nemažai netiesioginės įtakos.

Devynioliktojo šimtmečio vidurio pastatai, kur gyveno šios šeimos, buvo be šiuolaikinių patogumų. Virtuvėje – gražiame kambaryje su begale išrikiuotų, dažniausiai iš tviskančio vario, puodų ir keptuvių – daugiausia vietos užėmė židinys. Nebuvo tekančio vandens, net ir pumpuojamo, ir jį tekdavo nešti kibirais iš šulinio. Kai kuriuose pastatuose buvo primityvūs tualetai su skyle, išeinančia į atmatų duobę, paprastai vienas tualetas trims aukštams. Juos papildė specialios tualeto kėdės. Baldai buvo įvairiausi ir dažniausiai tverdavo visą gyvenimą. Gana įdomu, kad namuose neretai būdavo naujai pagamintų puošnių baldų, bet dažnai gražūs Renesanso stiliaus daiktai galėjo būti sumaišyti su viduriniosios ar žemesniosios klasės ūkio turtu. Kadangi žlugtą reikėdavo skalbti miesto fontanuose, namų ūkyje visada buvo didžiulės spintos, talpinančios daug baltinių, kad moterys kiek galima ilgiau galėtų atidėti skalbimą.

Šių namų gyventojams nebūdavo lengva įsitaisyti patogiai. Nors ir romantiškos, bet židinių skleidžiamos šilumos nepakakdavo. Iki 1856 metų ugniai užkurti buvo naudojamas alyvos lempa uždegtas popierius, vėliau pradėti naudoti degtukai. Kadangi jie buvo labai brangūs, tėvas laikydavo juos užrakinęs; kai jau būdavo pasirengęs panaudoti, vaikai susirinkdavo aplink pasidžiaugti reginiu. Rankoms pasišildyti moterys naudojo *scaldini*, įprastai vadintas „vyrais" – molines ar varines vazas su uždegta medžio anglimi. Medžio anglies pripildydavo ir žarijų indą, kurį susirinkusi šeimyna pasidėdavo po stalu. Prieš eidami miegoti šeimos nariai pašildyti lovoms naudojo specialius žarijų indus, vadinamus „šventikais".

Moterys sunkiai dirbo namuose. Ilgas valandas jos praleisdavo virtuvėje, kur gamindavo trijų keturių patiekalų valgį aštuoniolikai ar dvidešimčiai žmonių, neskaičiuojant vaikų. Jos ruošdavo padažus, uogienes, gėrimus, kepdavo duoną. Dažnai gamindavosi net muilą. Paprastai šeimos turėjo daugybę lovos, virtuvės ir asmeninių skalbinių, todėl skalbti galėjo kartą per tris mėnesius. Nors viduriniosios klasės šeimos laikė tarnaites, šiaip jau visos moterys lygino, siuvo ir klostė. Prieš išrandant lygintuvus, į kuriuos buvo galima įdėti degančių anglių, šiuos prietaisus lyginant reikėjo įkaitinti židinyje. Sijonų su lankais ir jų detalių lyginimas galėjo trukti kiaurą dieną. Vakare moterys susirinkdavo aplink alyvos lempos šviesą iki vidurnakčio „atsipalaiduoti" – kalbėtis, siūti ar adyti rūbus vaikams. Šią veiklą moterys tęsdavo nėštumo laikotarpiu ir prižiūrėdamos kūdikius, paprastai iki vienerių metų.

Dažniausiai moterys išeidavo kur nors tik sekmadieniais, kai išsipuošdavo kiek įmanoma elegantiškiau. Labai retomis progomis ir tik lydimos jos eidavo pasivaikščioti ar apsipirkti. Parduotuvės – ilgi, siauri sandėliai – neturėjo vitrinų. Viduriniojo luomo moterys dėvėjo sijonus su lankais, krinolinus, kaspinus, mezginius ir skrybėles. Kadangi iš Šiaurės Europos įveždavo nedaug kailinių, apsisaugoti nuo šalčio naudotos mantijos. Vyrų mada diktavo aptemptus kostiumus, ilgus

frakus, šviesių spalvų kelnes, dryžuotas liemenes, krakmolytas apykakles, dideles kaklajuostes ir arba fetrinę skrybėlę, arba cilindrą. Barzdos ir žandenos buvo įprasta mada, o apie devynioliktojo amžiaus devintąjį dešimtmetį išpopuliarėjo ilgi ūsai.

Iki šimtmečio vidurio viduriniosios klasės vyrai gyveno ne ką įdomiau už moteris. Jų įprastai valdingi tėvai išsiųsdavo septynerių ar aštuonerių metų berniukus į internatinę mokyklą. Kai palikuonys įstodavo į universitetą, tėvai jiems, kad neišpaiktų, duodavo menkų kišenpinigių. Jaunuolio tėvas paprastai susitardavo dėl sūnaus santuokos nepasitaręs su juo pačiu ir, kol galėdavo, laikydavo jį ekonomiškai priklausomą. Vyrai beveik neužsiiminėjo jokia fizine veikla, išskyrus fechtavimą; tai buvo būtinas įgūdis, nes universiteto studentai iki studijų baigimo beveik visada susikaudavo keliose dvikovose. Jei jaunuolį domindavo politika, nuolatinė praktika jam visuomet praversdavo. Smarkusis radikalų vadas Felice Cavallotti periodiškai kovėsi dvikovose ir 1898 metais mirė susirėmime; taip pat ir Turati bei socialistų vadas Claudio Treves, kaip ir Mussolini, buvo iššaukti į dvikovą.

Risordžimento karai nuo 1848 iki 1870 metų pakeitė socialinę padėtį. Uždegti kovų už nepriklausomybę, daug jaunuolių ir merginų pabėgdavo įsitraukti į karą ir dažnai atsidurdavo tremtyje. Kova už reikalą privertė juos susipažinti su naujomis šalimis, sąlygomis ir požiūriais. Tai pakeitė mąstyseną ir kartu su gerėjančioms ekonominėmis sąlygomis septintajame ir aštuntajame dešimtmečiuose ir ypač devynioliktojo amžiaus pabaigoje paskatino daugelį porų savarankiškai atsiskirti, ir taip didžiulės šeimos iširo.

Atlyginimai vis dar buvo nedideli, bet ir išlaidos ne kažin kokios. 1869 metais eilinis profesionalas, kaip antai universiteto dėstytojas, uždirbdavo 2000 lirų per metus (viena lira buvo apie 20 JAV centų). Keturių kambarių butas su virtuve metams kainavo nuo 200 iki 300 lirų. Su tokiu atlyginimu buvo galima samdyti tarnaitę; daugiausia valstietės, kurios mieliau ėjo tarnaitėmis, užuot lenkusios nugaras laukuose, uždirbdavo čia nuo 3 iki 4 lirų per mėnesį. Viduriniosios klasės moterys dar gimdydavo daug vaikų, bet ši pigi darbo pagalba leido joms dažniau išeiti iš namų. Dėl naujai įtaisyto gatvių apšvietimo (amžiaus viduryje – dujų, vėliau – elektros) vakariniai pasivaikščiojimai tapo saugesni, o išaugusio kavinių skaičiaus ir pigesnių vietų įsteigimo teatre dėka jie tapo dar malonesni. Milane miesto valdžia dotavo garsųjį La Scala operos teatrą, tad spektakliai tapo dar prieinamesni. Poros dažniausiai pasivaikščiodavo (*passegiata*), išnaudodamos vakarinę progą pakomentuoti kitų dėvimus apdarus ir paspoksoti į turtuolius, grįžtančius iš lenktynių. Po to porelė galėjo išsinuomoti kėdę ir pasėdėti aikštėje (keturi *centesimi*, arba centai), nusipirkti šerbeto (vienas centas) ar ledų iš vežimėlio (du ar keturi centai) ir pasimėgauti savivaldybės apmokamo orkestro grojama muzika už dyka. Bolonijoje už grąžą iš dešimties centų monetos buvo galima nusipirkti laikraštį už du centus (*Il Resto del Carlino* – „grąža iš dešimtinės“ – dar spausdinamas).

Tokiomis aplinkybėmis paprasti žmoneliai kur kas dažniau buvo garsių asme-

nybių draugijoje nei šiandien. Romoje filosofas Antonio Labriola Aragno kavinėje ekspromtu sakė viešas kalbas apie marksizmo filosofiją. Premjeras Giovanni Giolitti į darbą eidavo pro geležinkelio stotį, lydimas tik savo draugų, ir energingai su jais šnekučiuodamasis. Milane socialistų vadai savo veiksmus planavo populiariuose restoranuose ir parduotuvėse, kur susirinkdavo kartu su darbininkais išgerti vyno ir padiskutuoti apie politiką. Paprastas gamyklos darbininkas galėjo ateiti į vietinį partijos susirinkimą ir ginčytis dėl politikos su garsiausiais vadais – taip ir darė. Vidurnakčio tramvajumi, susikibę už rankų, Turati ir Kuliscioff važiuodavo iš tokių susitikimų ar mitingų namo. Pilietis, norintis, kad jo ar jos laiškas Romą pasiektų kitą rytą, laišką įmesdavo į to paties tramvajaus vežamą pašto dėžutę. Miesto „menėje" *Galleria* politikai gyvai aptarinėjo svarbiausius klausimus. Už kelių žingsnių po portiku, pažymėtu 23 numeriu, ant žalios sofos prieš puikų langą su vaizdu į *Duomo* sėdėjo Italijos socializmo „signora" Anna Kuliscioff – ji šeimininkavo garsiausiame šalyje salone. Kad patektų į Kuliscioff saloną, naujokui iš Milano Benito Mussolini nuo savo būsto reikėjo paeiti tik keletą žingsnių Sforza pilies šešėlyje, bet išprašymas iš ten jį graužė visą likusį gyvenimą. Lankydamasis Neapolyje, Gabriele D'Annunzio dažnai užeidavo į tą pačią *pizzerie*, kaip ir paprasti žmoneliai. Poetas pasirodė garsiausios tų dienų žurnalistų poros bendrijoje, bet Matilde Serao ir Edoardo Scarfoglio, greit triukšmingai išsiskyrę, tapo visuotinio dėmesio centru. Amžininkai prisimena, kad D'Annunzio visuomet buvo elegantiškas, jo apdarą papildė madinga šiaudinė skrybėlė, šviesiai geltonos pirštinės, lazdelė iš brangaus medžio ir ką tik nuskinta gėlė atlape. Karališkoji šeima taip pat mėgavosi populiariausiu miesto patiekalu. 1889 metais ant karališkojo popieriaus karalienė Margarita parašė picų kepėjui Raffaelei Esposito, kad „trijų rūšių picos, iškeptos Jo Didenybei, buvo puikios". Karalienei ypač patiko picos su pomidorais, *mozzarella* sūriu ir baziliku, kurias Esposito sukūrė asmeniškai jai ir kurios iki šiol patiekiamos kaip „pizza margherita".

Tuo pat metu gyvenimą pasaldino palengvėjusios kelionės po miestus ir į užmiestį. Arkliais traukiamus tramvajus pakeitė elektriniai, vežą į priemiesčius, kur buvo galima išvykti savaitgaliui. 1885–aisiais dar nebuvo pažymėtų stotelių, ir tramvajai kantriai laukdavo keleivių, pamojusių pro namų langus. Ir vis dėlto poreikis keliauti nepriklausomam paskatino patobulinti dviratį iš grubiai sukonstruotos į patogią priemonę. Pritaikius guminius ratus bei kitas naujoves, jis tapo viena svarbiausių individualaus transporto rūšių, kol nepaplito automobilis. Tolimoms kelionėms nepakeičiami buvo traukiniai sumažintomis kainomis specialioms progoms, su kupė rūkantiems ir nerūkantiems, su kupė tik moterims ir geru maistu. Ištobulinto geležinkelių tinklo bei gerėjančios ekonomikos dėka vidurinioji klasė, ypač motinos su vaikais, galėjo važiuoti vasaros atostogų. Tuo pat laikotarpiu iš Anglijos Italiją pasiekė sporto kultas. Žmonės plaukiojo, irklavo kanojas ir, padrąsinti garsaus finansų ministro Quintino Sella pavyzdžio, propagavo alpinizmą.

Prasidėjus naujajam amžiui, didžiulės svarbos turėjo kiti išradimai. Šiaurėje

naujuose namuose buvo centrinis šildymas, tualetai su nuleidžiamu vandeniu ir kartais liftai. Veiksmingus ryšius plėtojo telefonų tinklas, o drauge su juo – ir policijos pasiklausymai. Pasirodė visa virtinė namų apyvokos daiktų: ekonomiškos įvairiomis dujomis kaitinamos viryklės, dulkių siurbliai, ledų dėžės bei elektriniai lygintuvai. Raciono įvairovę skatino turgų pasiekusi šaldyta, iš Argentinos atvežama skerdiena bei tokie egzotiški vaisiai, kaip bananai, kokoso riešutai, datulės ir ananasai. Iš Jungtinių Valstijų atkeliavo rašomoji mašinėlė, palengvinusi moterims susirasti darbą už savų namų sienų.

Iki devynioliktojo amžiaus pabaigos moterų padėtis smarkiai pasikeitė. Šiaurėje jos vienos ėjo apsipirkti į modernias parduotuves su vitrinomis ir gatavais rūbais. Jos taip pat skaitė savo žurnalus. Iki 1900–ųjų „šimtai“ moterų gavo universiteto išsilavinimą tose pat srityse kaip ir vyrai, įskaitant mediciną. Šį naujai atsiradusį judrumą atspindėjo mada – sijonai sutrumpėjo iki kulkšnių, o rūbai tapo praktiškesni abiem lytims. Profesiniam moterų gyvenimui dar tebekliudė daug praktinių kliūčių, ir daugelis jų likdavo pririštos prie šeimos; bet moterys maištavo prieš palydoves, priešinosi organizuojamoms vedyboms, tekėjo gerokai vėliau, taikė priemones apsisaugoti nuo nėštumo ir gimdė mažiau vaikų.

Tačiau, nepaisant šios realios pažangos, moterys vis dar kentėjo dėl žemesnės ekonominės, teisinės bei socialinės padėties. Joms nebuvo leidžiama balsuoti, nors jau ir reiškėsi radikalus feministinis judėjimas ir įvairiausių politinių pakraipų moterų asociacijos. (1909–1910 metais Turati ir Kuliscioff viešai susiginčijo dėl to, ar Socialistų partijai derėtų reikalauti balso teisės moterims.) Teismai panaikindavo santuokas, kai jaunikis nustatydavo, jog nuotaka jau praradusi nekaltybę. Už neištikimybę baustos tik moterys – ši teisinė nuostata galiojo ir po Antrojo pasaulinio karo. Atidaryti banko sąskaitą ar tvarkyti turtą moteriai reikėjo vyro leidimo. Socialistai, radikalai ir kai kurie liberalai (Zanardelli) pritarė skyryboms, tačiau skyrybas įtvirtinančių įstatymų projektus nuolatos atmesdavo politikai ir sutartinai veikusi Bažnyčia, teigdami, jog skyrybos destabilizuos visuomenę. Net 1913 metais moteriai, Romos universiteto teisės profesorei, nebuvo leista advokatauti. Dvidešimtojo amžiaus pradžioje pagrindiniai galimi užsiėmimai, prieinami moterims, buvo mokytojavimas ar telefonistės darbas. Darbo sąlygos pradinėse ir vidurinėse mokyklose buvo tokios blogos, kad Gaetano Salvemini jautė pareigą imtis vadovauti judėjimui, stengiantis pagerinti mokytojų dalią, o sunki telefonisčių padėtis tapo vieno garsiausių Matildės Serao romanų pagrindine tema.

Kaip ir galima tikėtis, Pietuose pokyčiai vyko lėčiau. Pavyzdžiui, 1905 metais Sardinijoje kartu viešbutyje apsistoję vyrai ir moterys, net ir vedę, vis tiek sukeldavo skandalą. Kai kuriose srityse Pietuose į parduotuves turėdavo eiti vyrai, nes žmonėms nepatiko matyti vienas moteris, einančias iš namų. Tačiau, nepaisant netolygios pažangos, dvidešimtojo šimtmečio pradžioje gyvenimas Italijoje apskritai pagerėjo, net ir varguoliams. Amžių trukusios ligos – pelagra ir maliarija – beveik išnyko, o turtas išaugo. Kartu su visa Europa Italija gyveno „Belle Epo-

que" (gražųjį amžių) – paskutinį pasitikėjimo savimi šio žemyno laikmetį.

Menas ir mokslas

Nors šiuo laikotarpiu į Italijos visuomenę visu smarkumu siūbtelėjo modernios kryptys, mene tebegaliojo ir tradicinės vertybės. Skirtingais pusiasalio dialektais sukurta literatūra buvo toliau rašoma, skaitoma ir atliekama. Labiausiai stulbinantis ir naujausias šio turtingo palikimo pavyzdys – tai neapolietiškos Edoardo De Filippo pjesės, tarptautinio garso įgavusios po Antrojo pasaulinio karo. Tą pat galima pasakyti apie neišsenkamą socialinių bei religinių komentarų šaltinį, – liaudies bei religinę muziką, – kurios plėtojimas šiuo laikotarpiu taip pat buvo reikalingas.

Kadangi Europoje ir toliau karaliavo itališka opera, nieko stebėtina, kad būtent šis muzikos žanras pritraukė pačius talentingiausius muzikus. Iš keturių didžiųjų devynioliktojo šimtmečio kompozitorių iki susivienijimo mirė Vincenzo Bellini ir Gaetano Donizetti. Labiausiai pagarsėjęs savo ikonoklastiniu *Sevilijos kirpėju* ir patriotiniu *Vilhelmu Teliu* Gioacchino Rossini liovėsi rašęs ir nusprendė pasišvęsti kulinarijai. Giuseppe Verdi iki galo dalyvavo patriotiniame judėjime ir veiksmais, ir muzika; be anksčiau minėto *Nabucco*, apie Italijos miestų–valstybių pergalę prieš Šv. Romos imperatorių vokietį Frederiką Barbarosą 1176 metais jis papasakojo operoje *Legnano mūšis*, tuo tarpu *Rigoletto* taip smarkiai išjuokė aristokratiją, kad įsikišo Austrijos cenzoriai. Tačiau geriausius kūrinius – *Aida*, *Otello* ir *Falstaff* – Verdi sukūrė po susivienijimo. *Aida* dar liečia patriotines temas, tuo tarpu dvi paskutinės operos pagal Šekspyro pjeses padėjo į Italiją importuoti vokišką „muzikinę dramą". Paskirtas senatoriumi iki gyvos galvos Verdi mirė 1901–aisiais.

Operos kūrimo gyvybinę jėgą Italijoje puikiai iliustruoja Verdi ištobulinta muzikinė drama. Geriausias šios muzikos žanro žodinis reiškėjas buvo Arrigo Boito su nuostabiausiu pavyzdžiu – *Mefistofele*. Boito pykosi su Verdi muzikinės dramos klausimu, bet vėliau bendradarbiavo kaip paskutinių dviejų Verdi operų libretistas. Boito parašė libretą ir Amilcarės Ponchielli *La Gioconda*, kuri tokios muzikos, kaip „valandų šokis," panaudotos Walto Disney'aus filme *Fantazija*, dėka išlieka nepaprastai populiari. Atrodė, jog baisus Ponchielli herojės kentėjimas davė pradžią operoje krypčiai, išreiškiančiai rūpestį dėl socialinių problemų, Prancūzijoje ji žinoma realizmo vardu, o itališka jos versija – *verismo*. Pietro Mascagni garsiausio šios krypties praktiko Giovanni Verga'os kūrinį *Cavalleria Rusticana* pavertė muzikos šedevru, o Ruggiero Leoncavallo sukūrė kitą tragišką istoriją apie paprastus žmones – *I Pagliacci*. Tačiau garsiausias operų kūrėjas po Verdi buvo Giacomo Puccini, kuriam, kaip ir Verdi, sekėsi tiek muzika, tiek verslas. Puccini tęsė realizmo kryptį tokiais darbais, kaip *La Boheme* ir *Madama Butter-*

fly, bet žanro skalę praplėtė ir istorine *Tosca* bei fantastine *Turandot*. Pastatyta 1926 metais La Scaloje po autoriaus mirties pastaroji opera parodo, kaip Puccini savo darbe panaudojo „šiuolaikinę muziką".

Nors Italijos scenoje karaliavo opera, devynioliktojo šimtmečio pabaigoje ir dvidešimtojo pradžioje labiau susidomėta simfonine muzika. Žymios bendrijos bei žurnalai skatino šį žanrą, ir devynioliktojo amžiaus devintajame dešimtmetyje didieji miestai jau turėjo simfoninius orkestrus. Šios veiklos dėka iškilo tokie ryškūs dirigentai, kaip Giuseppe Martucci bei Ottorino Respighi, ko gero, žymiausias kompozitorius simfonistas šalyje. Be to, Ferruccio Busoni pradėjo rašyti polifoninę muziką ir buvo pavadintas pirmuoju šiuolaikiniu kompozitoriumi.

Prie tuometinių reikmių labiausiai prisiderinusi atrodė šio laikotarpio literatūra. Devynioliktojo amžiaus aštuntajame dešimtmetyje Milano bohemos rašytojų, poetų ir dailininkų judėjimas, vadinamas *scapigliatura*, sudarė palankias sąlygas kitose šalyse paplisti reikšmingoms kryptims. Atrodė, kad rašytojams svarbiausios yra antireliginės temos, ir, ko gero, todėl, kad Bažnyčios vaidmuo kontrastavo susivienijimui, kad Pijus IX šiuolaikinę civilizaciją pasmerkė *Klaidų Syllabus* ir kad Vatikanas toliau priešinosi susivienijimui. Geriausias šalies poetas, Nobelio premijos laureatas Giosue Carducci Italijoje sukėlė skandalą *Inno a Satana* (*Himnu šėtonui*) – puolimu prieš Bažnyčią, kai ši prieštaravo suvienijimui. Jis išgarsėjo tokiais kūriniais, kaip *Odi Barbare* ir *Rime Nuove*. Po šio „poezijos diktatoriaus" mirties Italijos poezijos pasaulyje karaliavo „triumviratas": Antonio Fogazzaro, Gabriele D'Annunzio ir Giovanni Pascoli. Pirmųjų dviejų poezija vis dar skaitoma, bet išgarsėjo jie romanais ir pjesėmis. Garsiausiame savo darbe Pascoli išreiškia mintį, jog poetas yra itin jautrus ir gyvenimą suvokia kur kas geriau už filosofą ar mokslininką. Žymiausią šalies poetę Adą Negri paveikė socialistinė Milano atmosfera, ir ji rašė poeziją, pasisakančią už socialinį teisingumą proletariatui.

Poeziją veikė naujas judėjimas, vadinamas futurizmu, nors kur kas gilesnį poveikį jis turėjo tapybai ir skulptūrai. Italijos kultūrą pasiryžę atvesti į pramoninį amžių, veikusį Italijos visuomenę, futuristai šlovino technologiją, sveikino greitį ir projektavo modernius miestus. Jie ypač žavėjosi greitais automobiliais ir kūrė himnus angliai bei elektrai. Futuristų tėvas Filippo Tommaso Marinetti labiausiai išgarsėjo ikonoklastiniu judėjimu. Pirmą kartą 1909 metais Paryžiuje išspausdintas futuristų manifestas skelbė, jog futurizmas – tai viskas anti–, ir tikėjo tik smurtu, nes energija ir dinamizmas, jų manymu, gimsta iš kovos. Šiuo principu vadovaudamiesi, jie pasisakė už karą. Manifeste buvo sakoma: „Norime šlovinti karą, vienintelį pasaulio sanitarą". Jie reikalavo „ciniškos, suktos ir agresyvios" užsienio politikos. Jie kvietė atjauninti Italiją, sugriaunant jos vertybes bei tradicijas, paminklus, muziejus ir bibliotekas. Pagarsėjo jų „futuristiniai vakarėliai", paprastai virsdavę chaosu ir muštynėmis.

Dėl polinkio pavojingai gyventi, pritarimo šiuolaikiškumui ir smurtui, futuris-

tai tapo vėliau atėjusių fašistų pirmtakais. Rašytojo Piero Gobetti nuomone, fašizmas buvo ne kas nors kita, kaip „socialinė“ futurizmo „tąsa“. Futuristai buvo itališka griaunančių meninių bei intelektualių jėgų, siaubusių Europą dvidešimtojo amžiaus pradžioje, atmaina ir Italijos kultūrą smarkiai veikė savo leidiniais bei žurnalu *Lacerba* (1913). Jų veiklos aidas nusirito net iki Rusijos.

Futuristams priešingas polius buvo *„crepuscolari“*, garsiausiai atstovaujami Guido Gozzano. Šios mokyklos vardas kildinamas iš itališko žodžio „sutemos“, mat, jų įsitikinimu, pasaulis artėjo prie pabaigos. Pavargę ir nusivylę šie poetai pasaulį piešė niūriais tonais. Tačiau, užuot nykusi, Italijos poezija atsinaujino nuostabiu naujo gyvenimo pliūpsniu. Devintajame dešimtmetyje —1901 metais gimė keturi poetai: Giuseppe Ungaretti, Umberto Saba, Eugenio Montale ir Salvatore Quasimodo, kuriuos prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo sveikins kaip vienus geriausių pasaulyje.

Po susivienijimo kartu su poezija stiprų atgimė laikotarpį išgyveno Italijos romanas. Paveikti prancūzų realizmo bei anglų pozityvizmo, aštuntajame—devintajame dešimtmečiuose romanistai mėgino pavaizduoti gyvenimą tokį, koks jis yra; dėmesį jie nukreipė į smulkius dalykus ir išsamiai apibūdino paprastų žmonių gyvenimą.

Verismo, arba socialiniam romanui, atstovavo keletas garsių rašytojų. Tarp jų sicilietis Luigi Capuana, rašęs apie teoriją ir sukūręs puikų pavyzdį *Marchese di Roccaverdina*. Geriausius šios mokyklos romanus parašė kitas sicilietis Giovanni Verga. *I Malavoglia* ir *Mastro—Don Gesualdo* — nuostabūs socialinių sąlygų Sicilijoje paveikslai. Garsiausios šalies žurnalistės Matildės Serao romanai taip pat pateikia puikią socialinę to laikmečio istoriją. Savo žurnalistinį talentą ji pritaikė, kad aprašytų žmonių gyvenimą ir silpnybes — nuo azartinio lošimo iki sunkios pirmųjų telefonisčių padėties, nuo politinės korupcijos iki apgailėtino sesers vienuolės, išėjusios iš vienuolyno, gyvenimo. Viename garsiausių romanų *Il ventre di Napoli* ji aprašo Neapolio vargšų gyvenimą 1883—iaisiais choleros epidemijos metu. Anot nesiliaujančių gandų, dėl paskutinio, antifašistinio, romano Mussolini uždraudė siūlyti ją Nobelio premijai. Kita moteris vis dėlto laimėjo šią premiją. Grazia Deledda savo romanuose vaizdavo daugiausia socialines sąlygas, ypač gimtojoje Sardinijoje. Šioms moterims pritarė Emilio De Marchi, garsėjęs milaniečių gyvenimo aprašymais. Jo šedevras *Demetrio Pianelli* vaizdingai perteikia viešuosius darbus dirbančiųjų išnaudojimą.

Anksčiau paminėtas poetas Antonio Fogazzaro garsėjo romanais *Piccolo mondo antico*, kurio veiksmas vyksta risordžimento laikais, ir *Piccolo mondo moderno*. Prieštaringiausią jo romaną *Il Santo*, remiantį religinių reformų judėjimą, žinomą modernizmo pavadinimu, vėliau pasmerkė popiežius Pijus X ir įtraukė į Paklydimų sąrašą. Poetas ir dramaturgas Gabriele D'Annunzio išgarsėjo kaip jutiminių ir dekadentinių romanų, tokių kaip *Il Piacere* bei *Il trionfo della morte*, autorius. Be kūrinių, visą Italiją ir Europą kaitino jo asmeninis bei politinis gyvenimas.

Baigiantis devynioliktajam šimtmečiui, pasirodė psichologinis romanas, viršūnę pasiekęs Italo Svevo kūrinyje. *Senilita* (1898) buvo taip toli savo laiką pralenkęs romanas, jog kritikų pasmerkimas privertė autorių mesti rašymą. Vėliau, Trieste padrąsintas anglų kalbos mokiusio Jameso Joyce'o, Svevo parašė antrąjį šedevrą *Zeno sąžinė*.

Kitas svarbus šio laikotarpio žanras buvo vaikų romanas. Garsiausi šio žanro romanai yra Carlo Collodi *Le avventure di Pinocchio* bei Edmondo De Amici pasakojimas apie moksleivius *Cuore*.

Dramaturgijos srityje jautriausias temas palietė D'Annunzio, bet žymiausias dramaturgas buvo Nobelio premijos laureatas Luigi Pirandello. Vedęs psichiškai nesveiką moterį, savo pesimistinėse dramose jis nagrinėja kausimą, kas yra tikrovė. Garsiausios jo pjesės *Šeši personažai ieško autoriaus*, *Henrikas IV* ir *Teisus, jei taip manai* (*Kiekvienas savaip*) vis dar tebevaidinamos daugeliu kalbų.

Literatūrinės srovės padeda atskleisti amžiaus filosofijos klausimus. Devynioliktojo amžiaus devintojo dešimtmečio italų filosofiniuose būreliuose vyravo anglų pozityvizmas, itin paveikęs jaunus studentus, vėliau tapusius Italijos socializmo lyderiais. Devynioliktojo amžiaus pabaigoje pasireiškė vokiečių filosofijos, ypač hėgelizmo, svarba. Benedetto Croce Neapolį pavertė Hegelio filosofijos centru. Crocės, pagrindinio šio laikmečio filosofo ir istoriko, įtaka buvo jaučiama visame Vakarų pasaulyje. Italijoje jis taip įsivyravo kultūroje, jog nuo tol italų mąstytojai prieš jį maištavo.

Šiuo laikotarpiu dvi sritys, kurios buvo būtent italų menininkų sritys, atrodė nusilpusios. Paskutinis išgarsėjęs Europoje skulptorius Antonio Canova mirė 1821 metais. Geriausi skulptoriai nuo susivienijimo iki dvidešimtojo amžiaus pradžios buvo neapolietis Vincenzo Gemito ir Medardo Rosso, pastarasis ypač garsėjo inovaciniu impresionistiniu stiliumi. Iki dvidešimtojo amžiaus trečiojo dešimtmečio šalyje neiškilo nė vienas Marino Marini ir Giacomo Manzu prilygstantis skulptorius.

Tuoj po susivienijimo Italijos tapyboje įsivyravo mokykla, vadinama „Macchiaoli“ (iš „macchia“ – dėmė; technika, naudojant dažų lopinius). Kritikai, susirūpinę pasaulio, koks jis iš tikro, vaizdavimu, šiuos tapytojus laikė veikiau įdomiais negu reikšmingais, nors geriausi jų, kaip antai Giovanni Fattori, pastaruoju metu išgyvena atgimimą. Tuo pat metu Neapolyje klestėjo „Posillipo mokykla“, o Feraroje iškilo žymusis portreto meistras Giovanni Boldini, pagarsėjęs Verdi portretu, bet didžiausios šlovės susilaukęs Paryžiuje.

Futurizmas didžiausią įtaką tapybai padarė 1900–1914 metais. Visuomenės greitėjančios industrializacijos veikiamus dailininkus futuristus domino greitis ir energija, ir savo konkrečias „sudedamąsias dalis“ jie bandė perteikti drobėse. Keletas žymiausių šios mokyklos Italijos dailininkų sukūrė darbus, paveikusius Europos tapybą. Vyresnio amžiaus dailininkas Giacomo Balla įkvėpė futuristus ir parodė kelią. Tarp geriausių dailininkų futuristų – Umberto Boccioni, dėl savo

atsidavimo veiksmui žuvęs Pirmajame pasauliniame kare, Carlo Carra ir Gino Severini. Šios mokyklos darbų šiuo metu nemažai yra Niujorko Modernaus meno muziejuje, bet puikiausius kūrinius galima pamatyti Villa Palestro Milane.

Futurizmas itin paveikė Italijos dailininkus prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo, nors sugrupuoti juos į mokyklas sudėtinga. Pavyzdžiui, Carra vėliau drauge su Giorgio De Chirico tapo „metafizinės“ tapybos šalininkais. Į avangardo dailininkų sąrašą įvairiais keliais pagal futuristinius principus ir technikas įeina Amedeo Modigliani, Giorgio Morandi, Ottone Rosai, Filippo De Pisis, Mario Sironi, Scipione (Gino Bonichi pseudonimas) ir Massimo Campigli.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą pasirodė nauja meno forma, kurią lėmė moksliniai pasiekimai – tai judantys paveikslėliai. Kartu su prancūzais ir amerikiečiais italai pirmieji ėmėsi šio naujo dalyko. 1896 metais pasirodė pirmasis dokumentinis filmas, kai už įėjimą teko mokėti. Ankstyvieji filmai eksperimentavo su metodais, kurie peržengė fotografijos rėmus, būdingus pirmiesiems kino žingsniams. Italai kūrė skirtingų žanrų filmus, bet populiariausi ir pelningiausi buvo istoriniai bei kostiuminės dramos. 1905 metais Vittorio Calcina sukūrė *Romos užkariavimą*, kuriame buvo pavaizduotas paskutinis risordžimento epizodas. Tačiau garsiausiais iš šių istorinių epų buvo Mario Caserini *Paskutinės Pompėjos dienos* (1913), Enrico Quazzoni *Quo Vadis?* ir Giovanni Pastronės *Kabirija* (1914). Įsimintinos milžiniška vieno milijono lirų kaina ir D'Annunzio bendradarbiavimu fantastiškosios *Kabirijos* nebyliojo kino epochoje niekas nepralenkė nei istoriniu tikslumu, nei meistryste. Kad suteiktų erdvės pojūtį ir nuo tolimų kadrų pereitų prie artimų, Pastrone išrado kamerai judančią platformą, kuri tapo šiuolaikinių filmų kūrimo pagrindu. Jo apšvietimas atvėrė naują erą, o ranka nutapytos spalvotos dekoracijos sudarė spalvoto filmo įspūdį. Kaip ir galima tikėtis, futuristai taip pat pareiškė manifestą filmui ir kūrė filmus apie dabartį.

Susitelkusi Romoje ir Turine filmų pramonė 1906 metais sukūrė vieną stambesnę filmų gamybos kompaniją, kurios dėka Italija trumpam įsivyravo pasaulinėje rinkoje. Kino istorikas Pierre Lephrohonas laikotarpį nuo 1909 iki 1916 metų pavadino „auksiniu“ Italijos kino amžiumi. Filmų pramonė smuko trečiajame dešimtmetyje, pirmiausia dėl Amerikos konkurencijos, bet šio meno renesansą vėl išgyvens po Antrojo pasaulinio karo.

Be meno, svarbūs dalykai vyko mokslo srityje. Pusiasalis prarado išskirtinę padėtį, kurią buvo įgavęs kaip mokslo revoliucijos lopšys septynioliktajame šimtmetyje, bet išlaikė reikšmingą padėtį moksle. Nemažai savo srityje pasiekė matematikai, tačiau, tęsdami Galileo ir Alessandro Volta tradicijas, visus pranoko Italijos fizikai. 1823 metais miręs Volta dėmesį sutelkė į praktinį magnetizmo pritaikymą – kartu su fizikos pagrindu, egzistavusiu iki dvidešimtojo amžiaus, klasikine mechanika – išrasdamas „Voltos (galvaninį) elementą“. Antonio Pacinotti taip pat tyrinėjo elektromagnetizmą bei elektros pritaikymą motorams. Be Pacinotti nuolatinės srovės tyrimų, Galileo Ferrari prisidėjo suvokiant kintamąją sro-

vę. Augusto Righi darbas apie elektromagnetines bangas paskatino tyrimams Guglielmo Marconi, kuris 1909 metais buvo apdovanotas Nobelio premija už pasiekimus „bevielio telegrafo“ srityje. Marconi sėkmingai pasiuntė pirmą pasaulyje radijo žinią Sasso Marconi netoli Bolonijos. Trečiajame dešimtmetyje Marconi eksperimentavo su trumposiomis bangomis, sėkmingai pasiųsdamas radijo signalus ilgais atstumais ir sujungdamas visą pasaulį. Tęsdamas Voltos pradėtą darbą elektromagnetizmo srityje Marconi atrado esminius dalykus, kurie turėjo didžiulės praktinės bei teorinės reikšmės tokiam moderniam pritaikymui, kaip radaras.

Pusiasalyje buvo aktyviai dirbama biologijos srityje. Carlo Matteucci ryšio tarp elektrinių ir biologinių reiškinių tyrimas pasirodė labai svarbus vėliau išrandant tokias diagnostines priemones, kaip elektrokardiograma ir elektroencefalograma. Tuo pat metu biologai vykdė tyrimus, prisidėjusius prie virusų, kurie sukeldavo tokias mirtinas ligas, kaip plaučių uždegimas, meningitas, sifilis, maliarija ir Afrikos miego liga (sukelia musės cėcė įkandimas), supratimo.

Politinė kultūra

Be meno ir fizinių mokslų, daug dėmesio buvo skiriama tokiems socialiniams mokslams, kaip sociologija. Labiausiai juo susidomėjo dešinieji intelektualai, bet daug pasekėjų nesusilaukė. Tačiau šie intelektualai propagavo idėjas, kurios turėjo politinės įtakos Italijai ir Europai prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo, taip pat modernioms politinėms bei socialinėms sąvokoms.

Atrodo, jog šios politinės kultūros šaknys glūdi neišsipildžiusiuose „trečiosios Romos“ lūkesčiuose, gimusiuose risordžimento laikais. Nesaistomi tikrovės, su kuria susidūrė naujai suvienyta tauta, intelektualai pasmerkė savo vadų nesugebėjimą sukurti kitą senovės Romą ar Renesanso Italiją. Dėl Viktoro Emanuelio II mirties ir smunkančio monarchijos prestižo vadovaujant jo sūnui Humbertui I greitai kilo arši „neherojiško“ Italijos statuso kritika ir prasidėjo, vartojant tikslią Richardo Drake frazę, „nostalgijos politika“.

Šių nerimstančių intelektualų troškimą atlikti didžius žygius simbolizavo poetas, dramaturgas, romanistas, didis meilužis ir Europos garsenybė Gabriele D'Annunzio. Įsiverždamas į literatūros pasaulį šešiolikos metų, atsisakydamas dešinės dėl vietos Deputatų rūmų kairėje per parlamentinę 1898–ųjų krizę, skelbdamas „Aš einu į gyvenimą!“, armijos, laivyno ir oro pajėgų didvyris Pirmajame pasauliniame kare, vėliau fašizmo pirmtakas D'Annunzio veikė vadovaudamasis ta Europos mokyklos tradicija, kuri stiprybės sėmėsi iš mistinių, irracionalių bei nepaaiškinamų gyvenimo šaltinių. Tad savo mene jis nemėgino aukštinti žmogiškojo orumo ar giliai analizuoti moralinių vertybių. Jo varomoji jėga buvo gryna valdžia ir meilė veikti bet kokia kaina. A.William Salomone parašė: „D'Annunzio šlovino ugnies ir griovimo grožį, geidulingą valdžios ir šlovės patrauklumą, jis garbino

Nietzschės antžmogį". Eilutė iš D'Annunzio 1908 metų pjesės *La Nave* glaustai perteikia jo filosofiją: „Apginkluok laivą ir suk bures į pasaulį!"

D'Annunzio ir kitus rašytojus, apsvaigintus smurto troškimo, socializmas galėjo sužavėti tik trumpam. Jie nekentė kantraus darbo, kurį rėmė partijos vadai reformatoriai, bet labiausiai neapkentė Giovanni Giolitti, prozaiško lyderio, kuris suvokė, jog šalies negalima nedelsiant pertvarkyti išpūstumu, ir kuris puikiems intelektualams pastojo kelią, kylant į jų taip trokštamą valdžią. D'Annunzio su draugais ragino šalį veikti didvyriškai, kad ši užimtų teisėtą vietą tarp didžiųjų valstybių ne vien vardu, bet ir darbais. Smerkdami Italijos vyriausybę, šie intelektualai apkaltino Giolitti valdžios šaltinį – parlamentinę sistemą. Nuo įtakingo Sonnino straipsnio „Grįžkime prie konstitucijos" 1897 metais ir dar prieš tai Italijoje gyvavo ilga parlamentinės kritikos tradicija. Šias nuostatas devynioliktojo amžiaus pabaigoje ir dvidešimtojo pradžioje sušiuolaikino sociologai Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto ir Robertas Michelsas (vokietis socialistas, paveiktas Italijos politikų, dėstęs Turine, o vėliau pakrypęs į dešinę). Jie rašė, jog nesvarbu, kokia politinė sistema, svarbu, kad organizuota mažuma – politinė klasė ar „elitas" – visada valdo neorganizuotą daugumą. Nepaisydami mokslinės jų studijų vertės ar jų pačių pažiūrų, kraštutiniai dešinieji šiuos sociologus įtraukė į savo ideologijas, kad jie pirmiausia paneigtų teisinį parlamentinės valdžios pagrindą, o po Pirmojo pasaulinio karo – pateisintų fašistų valdžią, kurie savo mažumos statusą laikė pasididžiavimo ženklu.

Veiksmai bet kuria kaina, teisės iš liberalios valdžios, kaip tautos atstovo, atėmimas bei elito pateisinimas – tai sudedamosios dalys, rėmusios dvidešimtojo amžiaus pradžios Italijos nacionalizmą, judėjimą, kuris iš esmės skyrėsi nuo pagimdžiusio suvienijimą. Paveikti šių srovių Enrico Corradini, Giuseppe Prezzolini ir Giovanni Papini įsteigė įtakingą periodinį leidinį *Il Regno* (1903–1905), skirtą kovai su Giolitti, demokratija, socializmu, liberalizmu ir pacifizmu bei skirtą atkurti valdžią. Jie šlovino karą, valdžią ir imperializmą kaip savitikslius.

1908 metais Prezzolini ir Papini savo idėjas pakeitė naujame žurnale *La Voce*. Prezzolini nuomone, šalies moralinį gyvenimą galima reformuoti, kultūrą susiejant su politika. Žurnalo tikslas buvo apvalyti retorikos politiką, kuri, kaip tvirtino Prezzolini, teršė politinį šalies gyvenimą, be to, vylėsi užbaigti tai, ką laikė Italijos provincialumu. Žurnalo puslapiuose susitiko įtakingiausi Italijos ir Europos intelektualai.

La Voce priešinosi nacionaliniam judėjimui „tikro" nacionalizmo vardu, bet savo įtaka nelabai tepažengė už riboto intelektualų rato. 1910 metais Corradini įkūrė Nacionalistų asociaciją, organizaciją, kuri iš naujo patvirtino temas, išreikštas *Il Regno*. Nacionalistai ir futuristai susijungė, kad pabrėžtų valdžios principus, susietus su karo „grožiu". Futuristai buvo pareiškę: „Mes aukštiname agresyvumą ... ir kumštį". Nacionalistams karas buvo tapęs pagrindiniu nacionalinės politikos įrankiu ir, kaip ir futuristams, – būtinu tautų sveikatai, tam tikrai nacionalinio darvinizmo rūšiai bei priemonei išlaikyti amžiną jaunystę. Maža to, Corradini

suformulavo marksizmo požiūrį, kuris ir kritikavo, ir kooptavo jį taip, kad poveikis buvo nepaprastai didelis.

Corradini tikėjo klasių kova, bet ne socialinių, o tautų klasių kova. Turtingos tautos valdo „proletarines" tiek ekonomine, tiek kultūrine prasme. Turtingos šalys turi svarbių rinkoms ir žaliavoms kolonijų. Jos eksportuoja kapitalą, tuo tarpu proletarinės tautos, netekusios ekonominių išteklių ir kolonijų, kad išgyventų, privalo eksportuoti darbininkus. Šiuos darbininkus išnaudoja trečiosios šalys, naudodamos eksportuotą kapitalą. Taip britų kapitalas, atnešdamas jo savininkams pelną, Niujorke išnaudojo italų darbininkus, kurių reikėjo pastatyti metro. Reikalinga revoliucija ir ji ateis proletarinių tautų karo prieš kapitalistines forma. Italija – proletariškiausia tauta – ves kitas proletarines šalis į šiuolaikinį kryžiaus žygį už teisybę.

Kad pasiruoštų šiam karui, Italijai reikėjo kolonijų ir pasiekti naują vienybės lygį. Corradini ir nacionalistai pareikalavo, kad Giolitti užimtų Libiją; nacionalistų propagandistai vaizdavo Libiją kaip milžinišką pilną žaliavų oazę – puikią alternatyvą emigracijai Amerikon – ir išnaudojo baimę, kad kitos šalys gali ją greitai perimti. Nors jie nebuvo vieninteliai, atsakingi už Giolitti įstūmimą karan 1911 metais, jų kampanija sukėlė didžiulį spaudimą, priversdama vyriausybę veikti. Kad pasiektų vidinės vienybės, Corradini kritikavo marksizmą kaip didžią skaldančią jėgą: jis suskaldė italų darbininkus ir darbdavius. Socialistai pabrėžė, jog italų ir užsienio darbininkų interesai bendri prieš italų ir užsienio darbdavius, bet Corradini tvirtino, kad turtingų tautų darbininkai tik vaizduoja priešinąsi savo kapitalistams. Jie būtų galėję sustabdyti imperializmą, bet leido jam gyvuoti, nes tai buvo naudinga; prancūzų darbininkai priešinosi socialiniam italų emigrantų saugumui Prancūzijoje, o belgų darbininkai puolė kolegas italus, priverstus triūsti jų šalyje. Marksizmas Corradini buvo tam tikras kapitalistinis sąmokslas. Italijos darbininkams, kad pasiruoštų artėjančiam revoliuciniam karui, derėtų bendradarbiauti su savo darbdaviais. Iš šios vienybės išsirutulios naujas pasididžiavimas, nauja, senovės Roma pagrįsta kultūra ir naujas veiksmingumas; jis sakė, kad traukiniai nevėluos ir suklestės nauja architektūra, pagrįsta apvaliomis Romos arkomis.

Libijos karas buvo pernelyg neveiksmingas, kad jį būtų galima kvalifikuoti kaip nacionalistų išsvajotą toli siekiantį konfliktą. Kai kilo Pirmasis pasaulinis karas, jie pareikalavo, kad Italija, – nors parlamentas ir priešinosi, – į jį įsitrauktų. Nacionalistai šią kovą iš karto suvokė kaip revoliucinį karą, išpirksiantį Italijos garbę ir pašalinsiantį Giolitti. Vėliau jų ideologija puikiai sutapo su fašistų praktika ir stiliumi. Priešingai nacionalistams, Mussolini sveikino iš revoliucinės kairės, bet, kaip jau aptarta 12 skyriuje, po Raudonosios savaitės jis per daug šlovino smurtą jo paties vardan. Revoliucijos atskyrimas nuo marksizmo tikslo išgelbėti proletariatą, Mussolini antidemokratiniai idealai, meilė veiksmui, jo autoritarinės tendencijos ir „valdžios troškimas" tapo jam savitiksliais. Tuo metu, kai Mussolini atėjo į valdžią, nacionalistai šias sudedamąsias dalis jau buvo įtraukę į savo ideologiją. Taip laimėjo antidemokratiniai nacionalistų idealai.

14 Pirmasis pasaulinis karas ir raudonmetis

Po 1870 metų diplomatinė Europos scena pasikeitė iš esmės. Italijos ir Vokietijos susivienijimas suardė pusiausvyrą, sukurtą 1815–ųjų Vienos sprendimu, ir destabilizavo žemyną dviem aspektais. Austrijos nuostoliai Italijoje imperijos mažumoms suteikė vilties sukurti savo nacionalines valstybes. Atrodė, jog Pjemonto–Italijos „modelį" atitinka nepriklausoma Serbija – traukos laukas Bosnijoje–Hercegovinoje ir Kroatijoje gyvenantiems slavams. Nuolatinis Turkijos smukimas Balkanuose poliarizavo austrų–serbų konfliktą, panaikindamas šimtmečius šiame regione egzistavusią galią ir galutiniam laimėtojui palikdamas turtingą palikimą. Kita vertus, austrai ne tik kad niekada nesusitaikė su pralaimėjimu Italijoje, bet ir puikiai numatė grėsmę savo imperijai, jei visos tautinės grupės joje pasektų italų pavyzdžiu. Savigynos tikslais ji pasiryžo neleisti niekam atsiskirti ir pasižadėjo išlaikyti valdžią austrų ir vengrų rankose. Beprasidedančioje kovoje šiuo klausimu risordžimentas pasirodė besąs būsimų įvykių pranašas.

Tuo pat metu Vokietijos suvienijimas radikalizavo diplomatinę situaciją. Prancūziją pakeitė Vokietija, kaip stipriausia žemyno valstybė, jos gamybiniai pajėgumai pralenkė Didžiąją Britaniją, ir ji nužygiavo pirmyn pasaulio valstybės statuso link. Įsitikinęs, jog prancūzų priešiškumas nesiliauja, Bismarckas Prancūziją izoliavo. Geografiniai ir kultūriniai veiksniai padiktavo sutartį su Austrija–Vengrija, bet Bismarckas sudarė sutartis ir su Rusija (Trijų imperatorių lyga), su Italija (Trilypė sąjunga) bei užmezgė draugiškus santykius su Anglija.

Puikus diplomatas Bismarckas siekė apsisaugoti nuo Prancūzijos ir Rusijos sąjungos, nes karo atveju Vokietija atsidurtų jų spąstuose. Bismarcko diplomatijoje atsirado plyšių dėl austrų–rusų konkurencijos Balkanuose, nes konflikto atveju Vokietija tikrai rinktųsi Austriją. Bismarckas įvairiais būdais bandė išlaikyti Rusiją patenkintą, bet jo sistema jau pradėjo atsiskleisti net prieš imperatoriui Vilhel-

mui II priverčiant jį 1890 metais atsistatydinti. Dvidešimtojo amžiaus pradžios diplomatijai buvo būdinga tai, jog atsigavo Prancūzijos diplomatija, vyko kova Balkanuose, o Vokietija siekė įsigalėti pasaulyje.

Diplomatija

Po 1896–ųjų Italijos diplomatija įsikomponuoja į šią bendrą schemą. Nors nacionalinių interesų labui italų diplomatai galėjo imtis nepriklausomų veiksmų, erzinančių Europos valstybės veikėjus, jie veikiau tik reaguodavo į tuos veiksmus, nei patys juos inicijuodavo.

Anksčiau buvo aptartos aplinkybės, privertusios Italiją 1882 metais sudaryti Trilypę sąjungą. Tačiau italai niekada nelaikė šios sąjungos išimtine ir greitai pagarsino savo troškimą palaikyti gerus santykius ir su kitomis šalimis. Pasirašydami sąjungą, jie viešai pareiškė, kad jų dalyvavimo sąjungoje nedera interpretuoti kaip nedraugiško Didžiosios Britanijos atžvilgiu. Viduržemio jūrą kontroliavo britai, o dėl ilgos Italijos pakrantės pusiasalis tapo neapsaugotas, bet, be valstybės reikalų,dar prisidėjo ir kultūriniai aspektai. Su Prancūzija santykiai pasitaisė, kai atslūgo įtampa dėl Tuniso ir kai 1896 metais atsistatydino Crispi. Sėkmingai vadovaujami, ypač užsienio reikalų ministro Emilio Visconti-Venostos, italai išlaikė draugiškus santykius su Vokietija, bet išsprendė problemas ir su prancūzais dėl Tuniso (1896), ir užbaigė „tarifų karą“ komercine sutartimi (1898). 1900 metų italų–etiopų sutartis likvidavo kolonijinį Crispi palikimą.

Mėgindami atsikratyti Bismarcko įdiegtos diplomatinės izoliacijos, ir prancūzai pradėjo siekti pietinio kaimyno draugystės per patyrusį ambasadorių Italijai Camillę Barrerę. 1902 metais Italija ir Prancūzija susitarė išlikti neutralios tuo atveju, jei užpultų kitos valstybės, net jeigu jas provokuotų paskelbti karą (Barrere–Prinetti sutartis). Prancūzija taip pat pripažino Italijos veiksmų laisvę Libijoje, o Italija lygiai taip pasielgė Prancūzijos atžvilgiu Maroke – tai buvo abiejų šalių veiksmų pradžia perimant Šiaurės Afrikos teritorijas.

Šis supratimas galbūt pažeidė Italijos įsipareigojimus Trilypei sąjungai, ir iš tiesų Vokietija pasipriešino. Tačiau Trilypė sąjunga buvo gynybinė, ir Italijos niekas neįgaliojo padėti Vokietijai ir Austrijai–Vengrijai, jei šios sukeltų konfliktą. Be to, panašių neapibrėžtumų buvo ir to meto susitarimuose su kitomis šalimis, kaip paaiškėja iš slaptos Apsidraudimo sutarties tarp Vokietijos ir Rusijos (1887–1890). Atsiliepdamas į Vokietijos susirūpinimą, užsienio reikalų ministras Giulio Prinetti pasiūlė vėl atnaujinti Trilypę sąjungą; derybų metu jis siekė, tačiau nesėkmingai, gauti oficialias gynybinio pobūdžio sutarties garantijas, paramą Italijos interesams Libijoje ir Balkanuose bei komercinių nuolaidų. Pažinojęs Prinetti Luigi Albertini „keletą kartų savęs paklausė, ar tas žmogus būtų sudaręs 1902 metų birželio 30 dienos sutartį su Prancūzija, jei Berlynas ir Viena būtų leidę

jam girtis ir priėmę į atnaujintą sąjungą su daugiau oficialiais negu esminiais pasiūlymais".

Kaip bebūtų svarbios asmenybės, ši diplomatinė veikla vyko ryškaus jėgų persiskirstymo kontekste. Iš tiesų, kol Prancūzija ir Didžioji Britanija sprendė kolonijų problemas, Rusija ir Prancūzija jau buvo susitarusios. Anglija išniro iš „didingos vienumos", ir kontrsmūgiui prieš Vokietijos grėsmę buvo sudaryta Antantė, Trilypė santarvė (Prancūzija, Didžioji Britanija ir Rusija). Be kultūrinių aspektų, šitai pakeitė valdžios situaciją, sukėlė Italijos demokratinės kairės priešiškumą Centro valstybėms, nuolat blogino santykius su Austrija ir menkino Italijos lojalumą Trilypei sąjungai. Italų mažumai „neatgautose žemėse" (Iredenta,Trentas, Trentinas ir Triestas) grėsė fizinis užpuolimas bei skriaudimas; o Austrijos generalinio štabo viršininkas Franzas Conradas von Hotzendorfas, kaip pamatysime vėlesnėje diskusijoje, nepraleido progos pradėti prevencinį karą prieš Italiją.

Be to, kaip pilnateisiai šio laikotarpio diplomatinių iniciatyvų dalyviai, italai laikėsi bendros šios epochos Europos valstybėms ekspansionistinės politikos, net jei Visconti Venosta ją ir formavo protingai, kaip dera silpniausios iš didžiųjų valstybių statusui. Kaip ir visoje Europoje, Italijos pramonės plėtra šią veiklą spartino, ypač Balkanuose. Taip artėjo konfliktas su Austrija–Vengrija. 1903 metais vienos iš daugelio Balkanų krizių metu Prinetti siekė garantijų apsaugoti Italijos interesams, nes 1887 metais sudarytos sąjungos VII straipsnis žadėjo Italijai kompensaciją, jei tik austrai ką nors keistų Balkanuose. Tačiau Austrija, užuot atsiliepusi į sąjungininkės susirūpinimą, reagavo sudarydama prieš Italiją slaptą sutartį su Rusija. 1909–aisiais, per krizę, prasidėjusią prieš metus dėl Bosnijos, rusai italus informavo apie sutartį, nes, jų įsitikinimu, krizė parodė, jog italai turi daugiau bendro su Rusija negu su Austrija.

Austrijos VII straipsnio nepaisymas kėlė nuolatinių problemų Trilypei sąjungai, ir su Vokietija įtempdamas santykius, kurie labai skyrėsi nuo gerų Italijos ryšių su Prancūzija bei Didžiąja Britanija. Pavyzdžiui, Maroko krizės 1905–1906–aisiais metu Vokietija paprašė diplomatinės paramos tarptautinėje konferencijoje, bet susierzino, kai Italijos atstovas Visconti Venosta jos nesuteikė. Kita vertus, Marokas nebuvo Trilypės sąjungos akiratyje, tad klaidinga Vokietijos politika atitolino kitas valstybes, o pačią Vokietiją izoliavo. Netrukus nesusivaldantis Vokietijos kaizeris Vihelmas II pasakė austrams, jog „tuo atveju, jei Italija parodytų priešiškumą Austrijai–Vengrijai", jis „su tikru entuziazmu pasinaudotų" proga prisijungti prie karinio karalystės puolimo. Tokiomis aplinkybėmis italai nesiruošė viršyti formalių įsipareigojimų sąjungai.

Kitais metais italai ir austrai bandė „sulopyti" nepatikimus tarpusavio santykius, bet 1908–ųjų pabaigoje padėtis visai pablogėjo. Reaguodami į įvykius Turkijoje, gresiančius 1878 metais pradėtai karinei Bosnijos–Hercegovinos okupacijai, austrai tą sritį prisijungė oficialiai. Šis veiksmas sukėlė anksčiau minėtą krizę Europoje. Remdamiesi VII straipsniu, italai paprašė kompensacijos. Austrai atsi-

sakė, bet pažadėjo nuolaidų italų mažumai imperijoje – pažadai taip ir nebuvo įgyvendinti. Italai ne tik kad negavo nieko reikšminga iš savo sąjungininkės, bet, per žemės drebėjimą Sicilijoje žuvus daugiau kaip 100 000 žmonių, generolas Conradas, kol italai buvo užsiėmę gelbėjimo darbais, surengė puolimą. Visuomenės reakcija į generolo Conrado elgesį dar labiau pablogino sąjungininkių santykius, o 1909 metais italai sudarė slaptą Racconigi sutartį su Rusija – užmegzdami draugiškus santykius su paskutine Antantės valstybe ir įgydama Rusijos paramą savo interesams Balkanuose bei Libijoje. Italai austrų neinformavo apie Racconigi sutartį, kai metų pabaigoje šiaip ne taip pataisė dėl Bosnijos pašlijusius nekokius santykius su Austrija. Šia sutartimi austrai pasižadėjo pasitarti su Italija, jei okupuotų Balkanų sritį, žinomą Novibazaro Sanjako vardu. Šis susitarimas neatlygino italams už Bosnijos aneksiją, o italų diplomatai manė, jog, žadėdami tartis dėl Sanjako, austrai vykdo vien būsimus VII straipsnio įsipareigojimus. Austrų atsisakymas atsilyginti Italijai pagal VII straipsnį padrąsino italus vykdyti Trilypės sąjungos nuostatas, bet atitolino juos nuo sutarties dvasios.

Turint omeny visus šiuos sunkumus, galima būtų paklausti, kodėl Italija paprasčiausiai neišstojo iš Trilypės sąjungos. Atrodo, jog tiesioginė priežastis buvo karo tarp Austrijos ir Italijos baimė, jei senieji priešai neliktų susaistyti sutartimi. Net provokiškai nusiteikęs užsienio reikalų ministras Antonino di San Giuliano 1914 metais pripažino, jog Italija po kelerių metų iš sąjungos tikriausiai išstos. Tačiau ankstesnio užsienio reikalų ministro pranašavimas pasirodė besąs tikslesnis. Atsakydamas rusų diplomatui, besiteiraujančiam, kodėl Italija nedenonsuoja Trilypės sąjungos, Tommaso Tittoni atsakė: „Kada nors pasitrauksime, bet įsitraukdami į karą“.

1911–1912 metais Libijos karas trumpam sustabdė Italijos tolimą nuo Trilypės sąjungos. Nors metų metais Italija sudarinėjo su kitomis Europos valstybėmis sutartis, leidžiančias jai užimti Libiją (iš tikro Tripolitaniją ir Kirenaiką), italų puolimas buvo staigus ir suerzino Europos diplomatus, nes padidino įtampą Balkanuose. Silpstant turkų kariniam pasipriešinimui, arabai organizavo partizaninį karą, priversdami italus spausti turkus greitai pripažinti jų suverenumą, karą nukeldami į turkų tėvynę. Kitos valstybės šį veiksmą vetavo, bijodamos, kad Turkija žlugs, nepasiruošusiai Europai užkraudama sudėtingas problemas: kaip padalyti Turkijos imperiją ir kaip patenkinti Rusijos godulį sąsiauriams (Bosforo ir Dardanelų).

Italijos sąjungininkės nesuteikė jokios pagalbos. Vokietija ir Austrija jau seniai pripažino Italijos veiksmų laisvę Libijoje, bet Vokietija siekė Turkijos ir tikėjosi, kad Italija įklimps, taip jos dėmesys bus nukreiptas nuo Europos, ir ji įsipainios į kolonijų problemas su Prancūzija. Italai užėmė Dodekaneso salas prie Turkijos krantų, bet galingas pasipriešinimas ryžtingiems kariniams veiksmams prieš tėvynę leido turkams užtęsti konfliktą ilgiau, negu būtų buvę įmanoma kitu atveju. Tačiau, pasinaudodami konfliktu, rusų diplomatai sudarė mažų, pasiruošusių pulti Turkiją, Balkanų valstybių koaliciją. Ši neišvengiama grėsmė

privertė turkus užbaigti karą. Po Libijos konflikto sekęs Balkanų karas 1912 ir 1913 metais baigėsi Serbijos išplėtimu Turkijos sąskaita. 1913–ųjų liepos mėnesį austrai svarstė, ką daryti tuo atveju, jei Antrasis Balkanų karas Serbiją paverstų nenugalimu traukos lauku imperijoje gyvenantiems slavams, kaip kad devynioliktojo amžiaus šeštojo dešimtmečio modeliu italams buvo tapęs Pjemontas. Kad apsaugotų savo valstybės nedalomumą, austrų valstybės veikėjai nusprendė, jog tokią grėsmę privalo visiškai pašalinti. Vokiečiai austrus tuoj pat atvėsino, bet austrų požiūris suneramino italus, tvirtinusius, jog austrų puolimas prieš Serbiją sukels didžiulį gaisrą Europoje. Ministras pirmininkas Giolitti pabrėžtinai įspėjo sąjungininkes, kad Italija niekada neseks paskui dalyvauti puolamajame kare prieš Serbiją pagal Trilypės sąjungos sąlygas, o viso to pasekmės teks tiesiogiai austrams. San Giuliano tvirtino: „Šiuo atveju būtų neįmanoma kreiptis pagalbos į Trilypę sąjungą, kuri yra grynai gynybinio pobūdžio ir nuo pat pradžios buvo visų trijų valstybių veikėjų taip interpretuojama“. Užsienio reikalų ministras užtikrino sąjungininkus, jog Italija ištikimai vykdys savo pareigą, jei jie būtų užpulti, bet „jokia Italijos vyriausybė nepripažins *casus foederis* agresyviame Austrijos kare prieš Serbiją“.

Aiški San Giuliano argumentacija Italijos sąjungininkių tarpe nerado pritarimo. Sąjungininkės pasinaudojo jo aiškumu, kad atkirstų italus nuo sprendimų priėmimo mechanizmo, o tai dar vienas sutarties nuostatų ir dvasios pažeidimas. Kai Antrojo Balkanų karo pabaigoje Serbija okupavo Albaniją, įgydama išėjimą prie jūros bei milžinišką įtaką, austrai pasiuntė ultimatumą, reikalaudami, kad serbai iš Albanijos išsikraustytų. Žinodami San Giuliano poziciją, austrai Italiją informavo tik išsiuntę ultimatumą, ir tokį veiksmą jie pakartos 1914 metų liepos mėnesį. Pasiryžę sutriuškinti serbų grėsmę ir rizikuodami ar net trokšdami karo, taip pat eidami prieš diplomatijos kanonus, austrai tikėjosi, kad Italija prisijungs prie jų net neinformuota ar nedavusi sutikimo. 1914 metais, bijodamos, kad Italija arba vetuos veiksmus, arba pareikalaus kompensacijos, Vokietija ir Austrija–Vengrija slėpė nuo Italijos savo veiksmus, – o jie pradėjo Pirmąjį pasaulinį karą. Rezultatas – kai kilo karas, Italija priėjo prie išvados, jog nėra sąlygų, įpareigojančių ją jungtis prie Vokietijos ir Austrijos–Vengrijos, nes sąjungininkės pačios puolė. Todėl Italija pareiškė neutralitetą ir, remdamasi VII straipsniu, pareikalavo kompensacijos už austrų laimėjimus Balkanuose.

Atsižvelgiant į audringus diplomatinius santykius, Trilypės sąjungos sąlygų pažeidimus, visuotinį priešiškumą Austrijai bei pagalbos teikimo centrinėms valstybėms, kurios sėkmės atveju tik sustiprintų paveldimą jų priešą, absurdiškumą italai laikėsi vienintelio racionalaus kurso – neutraliteto. Negana to, kol sąjungininkės bandė įkalbinti italus veltis į konfliktą jų pusėje, San Giuliano pradėjo derybas dėl kompensacijos Italijai už Austrijos pakeitimus Balkanuose. Derybų dėmesio centru tapo itališkai kalbančios imperijos sritys, kurias vokiečiai skatino austrus perimti. Nelaimei, 1914 metų spalio mėnesį mirė San Giuliano, ir Italijos

diplomatija neteko išmintingo praktiko. Derybas tęsė ministras pirmininkas Antonio Salandra bei užsienio reikalų ministras Sidney Sonnino San Giuliano nustatytomis kryptimis. Tačiau būdai, kaip jie šias derybas vedė, baigėsi oficialiųjų ryšių žlugimu.

Neutralai ir interventai

Kad iki galo būtų suprasti debatai tarp norinčių Italiją sulaikyti nuo karo jėgų ir tų, kurios reikalauja įsikišimo, derėtų peržvelgti šių užsienio politikos įvykių vidaus kontekstą.

1914 metais atrodė, jog Italija jau išgyveno patį blogiausią prieš dvejus metus prasidėjusios ekonominės krizės laikotarpį. Tačiau šalyje tebebuvo politinė suirutė dėl pasikeitimų, kuriuos sukėlė visuotinės vyrų balso teisės įvedimas. Kraštutiniai kairieji iškilo sustiprėję, bet labiau nei įprasta susiskaldę. Kad laimėtų daugumą, Giolitti buvo priverstas bendradarbiauti su katalikais, sudarydamas vadinamąjį „Gentiloni paktą". Kai pasklido informacija apie šį paktą, Giolitti atsistatydino, parodydamas, kad suteiks galimybę valdyti dešiniesiems liberalams. 1914 metų kovo 21 dieną Antonio Salandra su Giolitti daugumos parama suformavo naują vyriausybę. Nekyla abejonių, jog Giolitti tinkamu momentu planavo sugrįžti, kaip jau buvo padaręs praeityje, bet po keturių mėnesių prasidėjo Pirmasis pasaulinis karas.

Italijos tauta pasisakė už šalies nedalyvavimą kare, bet gerai organizuotos politinės mažumos bei iš intervencijos pasipelnysiančios pramoninės grupuotės pasisakė už dalyvavimą kare. Kaip ši kova vyko?

Nors socialistų bei jų organizacijų labai pagausėjo, karas socialistų judėjimą užklupo smarkiai susilpnėjusį: reformatoriai negalėjo atsikovoti valdžios partijoje, o Mussolini revoliucinė platforma pasirodė nepasiekiama. Neutraliteto deklaraciją socialistai pasveikino su palengvėjimu. Nors partija neatsisakė savo „absoliutaus neutralumo" politikos, daug socialistų pradėjo tikėti, jog tokia politika juos izoliuos ir atkirs socializmą nuo šalies pagrindinės intelektualų srovės pačiame įvykių sūkuryje. Maža to, po pranešimų apie vokiečių žvėriškumus Belgijoje ir Prancūzijoje „absoliutus neutralitetas" buvo pradėtas pulti kaip veiksmingai remiantis Centro valstybes, – o tai triuškinantis kaltinimas, nes Italijos kairieji simpatizavo Trišalei Antantei.

Be to, įtakingi partijos nariai perėjo į interventų gretas. Kiek padvejojęs svarbiausias jų – Benito Mussolini – viešai pareiškė apie išdėstytos partijos politikos pakeitimą. Nepaisant asmeninių pažiūrų, Mussolini palietė kai kuriuos svarbius klausimus, kuriuos PSI atsisakė spręsti ir kurie vėliau jai pakenkė. Nelankstus partijos neutralumas atskyrė ją nuo „demokratinių interventų" – respublikonų, radikalų bei nepriklausomų socialistų – „Wilsono pranašų", kurie, kaip ir daugu-

ma socialistų, tikėjo, jog Centro valstybes reikia nugalėti, kad būtų išgelbėta demokratija bei gimtų taikus, nuo militarizmo bei autoritarizmo laisvas pasaulis. Vienas šių demokratinių interventų Gaetano Salvemini rašė: „Būtina, kad *šis* karas užmuštų karą *apskritai*". Apibrėždami karą kaip buržuazinį, jų neliečiantį konfliktą socialistai atsiribojo nuo gyvybiškai svarbaus klausimo, kuris rūpėjo Italijai ir pasauliui ne tik 1914 metais, bet ir vėliau.

Socialistai išvijo Mussolini ir su šūkiu „Nei paramos, nei sabotažo" atsisakė pritarti šalies pasirinkimui net po to, kai ši įsitraukė į konfliktą. Partinė drausmė sulaikė daugelį socialistų ir jie nerėmė interventų, bet viso to kaina – jie liko neapsaugoti nuo kaltinimų, kad išdavė savo šalį.

Interventai, nors atstovavo mažesniam žmonių skaičiui, buvo aktyvesni. Mussolini pritarė revoliucinių sindikalistų vadui Alcestei De Ambrisui, kad karas prives iki revoliucijos. Nacionalistai ir futuristai iš pradžių pasisakė už įsitraukimą vokiečių pusėje prieš prancūzus, bet vėliau, suvokę, jog tokios politikos galimybė laimėti labai menka, pareikalavo karo prieš Austriją, nes taip Italija tapsianti svarbiausia Adrijos jūros baseine – ši linija leistų jiems susijungti su Salandra. Nors narių skaičiumi jie nebuvo skaitlingi, bet neįmanoma pervertinti tokių grupių veiklos bei įtakos; jiems priklausė visos gyvos intelektualų pajėgos, suformavusios pačius avangardiškiausius periodinius šalies leidinius, ir patys ryškiausi menininkai, kaip antai Gabriele D'Annunzio.

Priešingai intelektualams interventams, šalies liberalai iš pradžių sutiko su šalies neutralitetu ir esamos vyriausybės išlikimu, kad būtų išvengta nestabilumo dėl tarptautinės padėties. Šią plačią liberalų „partiją" sudarė dvi grupės: Giolitti pasekėjai kairieji liberalai ir Sonnino–Salandros rėmėjai dešinieji liberalai – ir joje jau buvo skilimo požymių. Giolitti manė, jog karas bus ilgas ir brangiai kainuosiantis ir kad Italija pagal Trilypės sąjungos VII straipsnį mainais už neutralumą galės gauti itališkai kalbančias Austrijos dalis. Jis turėjo pakankamai balsų tapti ministru pirmininku, bet, būdamas numanąs neutralas, jautė, kad juo bus mažiau pasitikima, pagrasinus karu tuo atveju, jei Austrija neatsisakytų tų teritorijų.

1915 metų pradžioje Salandra ir Sonnino įsitikino, jog Italija negali likti neutrali ir turi dalyvauti pokario Europos ekvilibristikos žaidime. Tiesiogiai susirūpinę Adrijos jūros baseinu ir Balkanais jie mąstė: jei Italija neįsikiš, o Austrija laimės, viršenybė tose srityse pereis Habsburgų imperijai; jei Austrija pralaimės be Italijos dalyvavimo, įsivyraus padidėjusi Serbija, remiama panslavistinės Rusijos, ir galbūt net gaus itališkai kalbančias Austrijos sritis. 1915 metų kovo mėnesį užsienio reikalų ministras Sonnino dalyvavo Londono pakto derybose su Trišale Antante, įsipareigodamas įsikišti per tris mėnesius. Derybose Antantė buvo pranašesnė, nes Italijos reikalavimai bus išpildyti tiesiogiai Austrijos sąskaita. Italijoje Salandros ir Sonnino dešiniųjų liberalų grupę parėmė įtakingiausias šalies laikraštis Luigi Albertini *Corriere della Sera* bei liberali spauda. Už šios spaudos

stovėjo pramonininkai, norį iš karo pasipelnyti. Galiausiai, kai Giolitti neutralumo nuostata sutvirtėjo, dešinės liberalai drauge su revoliucionieriais ir nacionalistais, prie Giolitti erzėję, pasinaudojo proga juo atsikratyti, sutriuškindami jo karo politiką.

Niekaip nesusiformavo stiprus neutralų blokas, kuris būtų galėjęs susilpninti šias jėgas ir padėjęs sulaikyti šalį nuo karo. Katalikų požiūris į kariaujančias puses įvairavo. Kai kurie palaikė katalikų garantą Austriją prieš ortodoksus slavus, kiti rėmė Antantę kaip Europos demokratijos viltį, dar kiti šį konfliktą traktavo kaip Dievo bausmę. Praktiškai Italijos katalikai sutiko su popiežiaus Benedikto XV prieštaravimu konfliktui ir rėmė nedalyvavimą jame. Tačiau politiniu požiūriu katalikai liko pavaldūs liberalams ir nesiėmė jokios iniciatyvos. Nepaisant jų vaidmens, palankaus Giolitti 1913 metų rinkimuose, katalikai nerėmė nė vienos pusės ir liko pasirengę laikytis vyriausybės sprendimo, koks jis bebūtų. Tuo tarpu kitose šalyse, Italijai įsikišus, katalikai parėmė kariavimą.

Prieš Italijai pradedant kariauti, Londono paktą turėjo ratifikuoti parlamentas. Šis uždavinys buvo ne iš lengvųjų. Parlamentas nebuvo apie tai informuotas, o Giolitti vadovavo daugumai. Įskaitant socialistus, karo priešininkų skaičius siekė 400 iš 508, ir jie galėjo atsisakyti priimti šį pasiūlymą. Tačiau kilo „spontaniškos" demonstracijos prieš Giolitti, socialistus ir „iškaršusį" parlamentą. 1915 metų gegužę būreliai demonstrantų bėgo per aikštes, kviesdami į karą ir šlovindami Italijos poeto ir kario D'Annunzio kalbas. Interventų spauda dar išpūtė demonstracijų mastą, o policija nuslopino socialistų organizuojamas atsakomąsias demonstracijas. Kai Giolitti sužinojo apie pakto egzistavimą, jo nuomone, garbė vertė šalį jo laikytis, ratifikuoto ar ne, ir jis pasitraukė iš scenos. Tada jo dauguma perėjo pas Salandrą.

„Giolitininkai" neišdrįso pasipriešinti. 1915 metų gegužės 20 dieną Rūmai susirinko ratifikuoti karo prieš Austriją, oficialiai dėl blogo elgesio su italų mažuma. Tai, kaip Salandra, Sonnino ir karalius sumaniai privertė Rūmus paskelbti karą, nepaisydami daugumos gyventojų nuomonės, aiškiai susilpnino demokratiją, sustiprino parlamento kritikų panieką ir davė baisius vaisius.

Pirmasis pasaulinis karas

Dėl konflikto su Turkija, vykusio prieš dvejus metus, Italija dalyvauti kare nebuvo pasirengusi. Šiaip ar taip, šalis surengė galingą puolimą prieš Austriją itin sunkiai įžengiamoje kalnuotoje vietovėje. Be to, kariauti buvo sunku ir dėl suderinamumo stokos tarp vyriausiojo karo vado ir kabineto. Puolimas, be viso to, įvyko lemiamu metu, kai karas pasisuko palankia centro valstybėms kryptimi. Rezultatas – italams nepavyko suduoti austrams greito triuškinančio smūgio, ir jie įstrigo apkasuose, kaip kad Vakarų fronte jau buvo užstrigę jų sąjungininkai

prancūzai ir britai. 1916 metais italai atsilaikė prieš bausmės žygį, kurį surengė rinktinė kariuomenė, sutelkta generolo Conrado, kad pašalintų juos iš karo. Įvyko daug mūšių, pareikalavusių austrų ir italų didelių nuostolių, bet iki 1917–ųjų nė viena pusė nedaug tepasistūmėjo. Vis dėlto pasirodė, jog 1917 metų vasarą austrų–vengrų armija jau nuvargusi ir nebesugebės atsilaikyti prieš dar vieną italų puolimą, planuojamą kitam pavasariui. Kad apsisaugotų nuo tokio pralaimėjimo, austrai kreipėsi į sąjungininkus vokiečius ir pasiūlė surengti didelį puolimą iki žiemos, kad pašalintų italus iš konflikto. Vokiečiai sutiko, perkeldami patyrusią kariuomenę ir generolus į Italijos frontą.

Nepaisydamas jį pasiekusių žinių apie tai, italų vadas Luigi Cadorna nenorėjo patikėti, kad ruošiamas toks puolimas. Jis nesiėmė tinkamų gynybos priemonių ir savo pajėgas laikė pasirengusias pulti. Tad kai 1917 metų spalio 24 dieną prasidėjo Kaporeto mūšis, gerai apgalvotas austrų–vokiečių planas buvo netikėtas. Judėjimo greitis ir didelis karinis pranašumas leido austrams–vokiečiams nušluoti pagrindinius būrius, o blogi ryšiai dar padėjo susidaryti klaidingą įsivaizdavimą apie sutriuškinimą. Būdami tikri, kad karas baigtas, daug kareivių metė ginklus ir patraukė namo. Ši informacija kartu su gerai žinomu socialistų priešinimusi karui privertė Cadorną bei interventus dėl pralaimėjimo apkaltinti socialistų propagandą. Nors socialistai šio mūšio metu pasisakė už šalies gynybą, tariama socialistų karo „išdavystė“ privertė daugelį italų vėliau simpatizuoti fašistams. Maža to, kadangi pats Cadorna sudarė iškreiptą italų kovos vaizdą, sąjungininkai apšmeižė Italijos indėlį į pergalę prieš centro valstybes. Toks požiūris prisidėjo prie taikos sutarties, – italai nepakentė, kaip ten buvo traktuojama Italija; šia neapykanta iš dalies paaiškinamas fašizmo iškilimas.

Šalies viduje per visą karą, kad ir prislopinta, tęsėsi kova tarp neutralų ir interventų. Socialistų šūkis „nei prisijungimas, nei sabotažas“ reiškė, kad jie ir toliau kritikuoja karą. Italų socialistai iškiliai dalyvavo taikos siekiančiose tarptautinėse socialistų konferencijose Zimmerwalde (1915) ir Kienthalyje (1916). Kai jos nedavė teigiamų rezultatų, o karo laiminga baigmė tapo abejotina, kai kurie italai pasisakė už Giolitti pasekėjų pastangas derėtis dėl atskiros taikos, remiantis originaliu jų vado pasiūlymu, kad už savo neutralumą italai galėtų gauti „daug“ („parecchio“). Katalikai pareiškė atliksią savo pareigą, bet nuolatinės popiežiaus pastangos užbaigti karą daugelį privertė pervertinti paramą karui. Šios nuomonės, kurioms laisvai sklisti leido pakankamai atlaidi cenzūra, išsekino didelio gyventojų sluoksnio, po to ir kareivių, entuziazmą ir susilaukė griežtos interventų kritikos.

Ekonominės bei socialinės aplinkybės, kaip karo rezultatas, taip pat turėjo rimtų pasekmių. Su naujos gamybos technikos pagalba nepaprastai išsiplėtė karui būtina sunkioji pramonė, o Italija įgijo pajėgumų svariai prisidėti prie sąjungininkų karo. Elektros energijos gamyba padvigubėjo, o plieno gamyba išaugo 50 proc. Modernios mašinų pramonės laimėjimai paveikė šalies pramonės pažangą po karo, o šio sektoriaus gamybinė dalis išaugo nuo 21,6 iki 31,8 proc. Ši plėtra paska-

tino tokių didžiulių firmų, kaip Ilva, Fiat ir ypač Ansaldo, augimą. Firmos sustiprino ryšius su stambiais bankais ir sukėlė vyriausybei rimtesnių problemų, nes galėjo dominuoti dideliuose ekonomikos sektoriuose. Kita vertus, vyriausybė buvo priversta remti šiuos milžiniškus pramonės kompleksus, nes jie tiesiogiai buvo reikalingi karo tikslams. Pelnydamiesi iš karo, šių firmų savininkai ir savo veiklą bei pastangas išsiplėsti į bankininkystės sektorių pateikė kaip patriotinius siekius. Bet kas, kliudęs jų keliui, buvo apšaukiamas nepatriotu. Be visų šių problemų, kai pasibaigė konfliktas ir karinių medžiagų daugiau nebereikėjo, Italijos ekonomika aiškiai deformavosi.

Šie bei kiti su karu susiję įvykiai sukėlė gyventojų nepasitenkinimą bei neramumus. Pramonės darbininkai triūsė šešiolika valandų per parą, bet vyriausybė rėmė darbdavius, kad išlaikytų aukštą gamybos lygį. Todėl darbininkai turėjo susitaikyti su griežta disciplina, privalomu arbitražu ir kad yra slaptai sekami. Nuo 1913 iki 1917 metų realus darbininkų atlyginimas, veikiamas infliacijos, nukrito 27 proc., tuo tarpu vidutinis pramonės įmonių pelnas išaugo nuo 4,26 iki 7,7 proc. Karo meto infliacija sumenkino ir viduriniosios klasės pajamas, o spekuliantai iš karo klestėjo. Išskyrus mokesčių pakėlimą, vyriausybė nenorėjo taikyti jiems jokių griežtų priemonių. Tai, kaip šie spekuliantai puikuodamiesi demonstravo savo naujai įgytus turtus, sukėlė visų gyventojų sluoksnių neapykantą. Blogiausiai buvo valstiečiams. Kur kas lengviau nuo karo tarnybos atleisdavo pramonės darbininkus negu valstiečius. Vyrų vietą laukuose užėmė moterys, išlaikydamos aukštą produkcijos lygį, bet realusis žemės ūkio darbuotojų užmokestis sumažėjo labiau negu pramonėje dirbančiųjų atlyginimai. Entuziazmą karui dar labiau silpnino aiškus turto persikėlimas iš kaimo į miestą.

Ši neapykanta, kurstoma stygiaus, per didelio gyventojų tankio bei 1917 metų vasario revoliucijos Rusijoje, sukėlė 1917–ųjų pavasarį prasidėjusius neramumus. Moterų vadovaujami bruzdėjimai paliesdavo Šiaurės Italiją, bet visu smarkumu pratrūko Turine rugpjūtyje. Per karą derybinės galios įgijusius mašinų pramonės sektoriaus darbininkus valstybė buvo neoficialiai pripažinusi renkamuose gamyklų komitetuose. Kai kuriose šių institucijų įsivyravo į kompromisus neiną socialistai, kurie, paskatinti įvykių Rusijoje, suaktyvino antikarinę veiklą. Antikarinės demonstracijos kilo rugpjūčio 13 dieną viešint rusų delegacijai. Rugpjūčio 22–ąją laikinas duonos trūkumas sukėlė protestus, kurie greitai išvirto į masines antikarines demonstracijas. Maištininkai puolė parduotuves ir policijos nuovadas, degino bažnyčias, rentė barikadas. Kitą dieną pasirodė kariuomenė su tankais ir kulkosvaidžiais. Socialistų vadai kvietė ramybės ir atsisakė reikalauti streiko šalies mastu. Iki rugpjūčio 28 dienos Turinas grįžo į normalias vėžes.

Šie karo laikotarpio įvykiai smarkiai paveikė vyriausybę. 1916 metų birželio 10 dieną atsistatydino Salandros kabinetas dėl nesutarimo su aukščiausia karine vadovybe karo vedimo klausimu, dėl interventų nepasitenkinimo jo veikla ir dėl neutralų pykčio, kaip jis pergudravo Giolitti įtraukti Italiją į karą. Jį pakeitė septy-

5 žemėlapis. Italija po pirmojo pasaulinio karo

niasdešimt aštuonerių metų Paolo Boselli, nes manyta, kad jis galėtų sutaikyti šalies vadovus. Iš tiesų jo kabinetui atstovavo plati koalicija, į kurią įėjo dešinės ir kairės liberalai, interventai demokratai, radikalai, respublikonas, katalikas ir Giolitti atstovas. Interventai kritikavo Boselli vyriausybę už aktyvumo stoką, neveiksmingumą ir nenorą susidoroti su politine veikla, kuri privedė prie Turino neramumų. Demonstrantai reikalavo naujo ir veiksmingo karo reikalų kabineto bei geresnės koordinacijos tarp vidaus ir karo frontų. Buvo įvesta griežtesnė antikarinės veiklos kontrolė, bet 1917 metų spalio 25 dieną Boselli kabinetas patyrė pralaimėjimą.

Boselli pakeitė Vittorio Emmanuele Orlando. Interventai kritikavo Orlando už pernelyg didelį atlaidumą „nepritariantiesiems“, bet jis apsigynė, teigdamas, jog už laisvę kovojanti šalis privalo būti jautri piliečių teisėms. Parlamento garbei Orlando buvo patvirtintas už pažadą sujungti veiksmingesnes pastangas kariauti ir piliečių teisių problemų sprendimą.

Atėjus į valdžią Orlando vyriausybei, Italijoje pagaliau atsirado organizacija, energingai sprendžianti karo reikalus. Iš sausumos ir karinio laivyno vadų bei

civilių ministrų Orlando suformavo karo tarybą. Ši taryba kur kas efektyviau nukreipė karo veiksmus, pasiekė darnos tarp vyriausybės ir aukščiausios karinės valdžios bei vykdė veiksmingą armijos priežiūrą. Aukščiausioji karinė valdžia buvo performuota, stengiantis pašalinti trūkumus, nuo kurių anksčiau ji kentėjo. Buvo sukurti specialūs būriai *Arditi* – kelti kovinei kariuomenės dvasiai. Juos sudarė jauni savanoriai, paprastai viduriniosios klasės atstovai ir universitetų absolventai. Šie puoselėjami būriai turėjo tam tikrų privilegijų ir išsiskiriančias uniformas – juodus marškinius ir specialias emblemas. Jie buvo specialiai paruošti ir siunčiami vykdyti pačių pavojingiausių bei pastebimiausių karinių operacijų. Priešingai visiems kitiems pėstininkams, suinteresuoti visų pirma išgyventi, *Arditi* pamėgo kovą dėl kovos ir gyveno karu. Po karo šie smogiamieji būriai negalėjo pamiršti karo ir sudarė pačius karingiausius fašistų būrius.

Italijos karinės pastangos kovoti sunkiausiame karo sektoriuje galiausiai įrodė, jog Kaporeto pralaimėjimo priežastys karinės, o ne politinės, ir kad tai rimta, bet laikina kliūtis. Kaporeto pralaimėjimas buvo panašus į visų pusių patirtas karo nesėkmes. Tikroji mūšio reikšmė ta, kad Austrijos–Vengrijos tikslas žlugo; priešas neužėmė jokio svarbesnio miesto, o Italijos armija sustabdė jį prie Piavės linijos. Vadovaujama naujo vado Armando Diazo, armija reorganizavosi ir per metus surengė galingą savarankišką puolimą, pralaužusį Austrijos–Vengrijos frontą Vittorio Veneto. Vieninteliai iš sąjungininkų pajėgų karo kovas užbaigę priešo žemėje, 1918 metų lapkričio 3 dieną italai pasirašė paliaubas. Po savaitės paliaubos Vakarų fronte panaikino visus priešiškumus, bet nepašalino karo padarinių.

Pasekmė – „raudonmetis“

Remiantis oficialia statistika, Pirmojo pasaulinio karo kovose žuvo 571 000 Italijos karių, o prie šio skaičiaus dar reikia pridėti 57 000 mirusių karo belaisvių ir 60 000 niekada negrįžusių dingusiųjų be žinios; suluošintųjų skaičius siekė beveik 452 000. Tai mažesnė palyginti su kitom kariaujančiom Europos valstybėm, gyventojų dalis, tačiau nepaprastai skaudus praradimas, atsižvelgiant į faktą, kad ši šalis įsitraukė į karą praėjus dešimčiai mėnesių nuo jo pradžios.

Karo pasekmės privertė italus padaryti išvadą, jog sąjungininkai jų milžiniškų pastangų neįvertino ir nekompensavo. Didžiulė karo kaina leido vyriausybei tikėtis daugiau: ji pareiškė teisę į itališkai kalbantį Austrijos imperijos miestą Fiumę, neįtrauktą į Londono paktą. Susitarimu po karo Italija gavo Trentą, Trentino, Triestą ir strateginiais sumetimais austrų apgyvendintą Pietų Tirolį (Alto Adige) iki Brenner perėjos, tačiau kilo ginčas dėl Adrijos jūros pakrantės, kuri vėliau tapo Jugoslavija. Italai toje srityje gyveno šimtmečiais, bet – miestuose, tuo tarpu austrai skatino slavų emigraciją į atokius rajonus. Nusileidęs britų ir prancūzų reikalavimams pakeisti savo *Keturiolika punktų* jų naudai, prezidentas Woodrowas Wilsonas atsispyrė tokiems italų teritoriniams prašymams, kaip gauti Fiumę,

dėl to slavų mažumos būtų atsidūrusios Italijoje. Iš tikro Paryžiaus Taikos konferencijoje italų pozicijos buvo iš esmės prieštaringos. Užsienio reikalų ministras Sonnino reikalavo vykdyti Londono paktą strategijos sumetimais, net jei tokiu būdu vokiškai kalbančios mažumos patektų į Italiją, tuo tarpu ministras pirmininkas Vittorio Emmanuele Orlando reikalavo Fiumės, remdamasis apsisprendimo teise. Italų nuomone, Wilsonas buvo palankus Jugoslavijai ir šališkas jų atžvilgiu. Šiuo klausimu kilo ginčas, ir italų atstovai pasitraukė iš Paryžiaus Taikos konferencijos.

Šis lūžis sustiprino neapykantą, nuvingiuodamas per šalį karo link. Italijai nepavyko nusiraškyti ir kitų Antantės 1915 metais žadėtų atlygio vaisių. Taip atsitiko todėl, kad italų diplomatija nesugebėjo išnaudoti tradicinės jėgų pusiausvyros, kurią pašalino karas, sugniuždęs Vokietiją ir į pirmą vietą žemyne iškėlęs Prancūziją. Prancūzai ir britai pasidalijo vokiečių ir turkų kolonijas tarp savęs, pasinaudodami italus įžeidusiu metodu – Tautų lygos „mandatu", suteikiamu pažangioms šalims, gebančioms vietinius pamokyti demokratijos. Italijos valstybės veikėjai šaipėsi iš šios naujos sistemos, kaip pastangos vėl atkurti kolonializmą, atsakant į karą, kurio mastai pareikalavo pateisinti imperializmą iš idealistinių pozicijų, bet mandatų stoka paneigė demokratinius šalies įgaliojimus ir apjuodino jos vaidmenį kovoje „dėl demokratijos įtvirtinimo pasaulyje".

Šalies viduje ši neapykanta pokarinius Versalio susitarimus pavertė „suluošinta pergale". Būdamos bejėgės pakeisti tarptautinę situaciją, intervenciją rėmusios jėgos apkaltino socialistus, esą šie užvilkino pastangas pasiimti atlygį už šalies pasiaukojimą. Su socialistais drauge buvo suplakti ir demokratai interventai, kurie pasisakė už veikiau teisingą nei griežtą taiką kaip vienintelę priemonę išvengti būsimo konflikto, kurie atmetė kolonializmą bei nacionalizmą ir kurie norėjo atsisakyti pretenzijų į slavų gyvenamas Adrijos jūros baseino sritis. Interventai atsakė, jog neutralai „sabotavo" pastangas kariauti, o dabar nori atsižadėti teisėtų šalies pasiaukojimo vaisių. Šis kraštutinis ir smerkiantis teiginys sukėlė debatus dėl karo, kurie priminė „dūrio į nugarą" debatus Vokietijoje ir vėliau pateisins įnirtingą fašistų kampaniją išardyti Italijos kairiuosius.

Tačiau milžiniški ekonominiai, socialiniai ir politiniai karo atnešti sutrikimai iš pradžių sukėlė reakciją, palankią veikiau neutralams negu dešiniesiems. Apskaičiuota, jog karas Italijai kainavo 157 milijardus lirų (1962 metų verte). Kaip ir kitose šalyse, šios milžiniškos išlaidos išjudino infliaciją, kuri 1919 metais pasiekė astronominį dydį. Bendra banknotų cirkuliacija, 1914 metais neviršijusi 3,6 mlrd. lirų, pasiekė beveik 18,6 mlrd. (to laikotarpio liros verte). Lira krito, jos keitimo į dolerį kursas nusmuko nuo 19,30 cento 1913–aisiais iki 4,97 cento 1920 metais. Pragyvenimo kainos lygis nuo 100 1913 metais pašoko iki 268,1 1919–aisiais, o didmeninių kainų indeksas pasiekė 366. Realusis darbo užmokestis smuko. Biudžetas visiškai pabiro. 1919–1920 metais valstybė gavo 15 207 milijonus lirų, o išleido 23 093 milijonus, kitais metais padėtis dar pablogėjo.

Kaip ir kitose Pirmajame pasauliniame kare dalyvavusiose šalyse, karas privertė taikos laikų pramonę susitelkti į sunkiąją bei ginklų gamybą. Karo pabaigoje ši kryptis staiga nutrūko, o stambios pramonės sritys patyrė krizę ir sukėlė masinį nedarbą. Kaip ir kitose kariaujančiose šalyse, skubi armijos demobilizacija paaštrino nedarbo problemą.

Tokios sąlygos šalyje sukėlė chaosą. Žemės ūkyje darbo dienos, prarastos dėl streikų, nuo 3270 paskutiniais karo metais išaugo iki daugiau kaip 3,4 milijono 1919–aisiais ir iki 14,1 milijono 1920–aisiais. Valstiečiai, kuriems už tolesnį dalyvavimą kare buvo pažadėta žemės, grįžę įsiveržė į stambius dvarus, kai vyriausybė nesugebėjo įvykdyti duoto pažado. Dėl vėliau pateiktų politinių sąlygų kairiųjų liberalų kabinetai siūlė kompromisus, bet šio judėjimo ryžtingai nesustabdė – taip žemvaldžiai buvo atstumti ir pasidavė sukarintoms grupuotėms, žadančioms apginti jų turtą.

Miestuose padėtis buvo panaši. Stambiausios socialistų darbo sąjungos narių skaičius nuo 249 000 1918 metais pašoko iki 1 159 000 narių 1919 metais ir iki 2 320 000 1920–aisiais. Dėl streikų prarastų darbo dienų skaičius grėsmingai išaugo nuo 906 000 1918 metais iki 14,2 milijono 1919–aisiais. Patys karingiausi streikininkai – metalo pramonės darbininkai – 1919 metų vasario mėnesį laimėjo aštuonių valandų darbo dieną. Didžiam pramonininkų siaubui, darbininkų „gamyklų tarybos“ pareikalavo vyraujančio balso valdyme. Streikai virto neramumais bei piliečių ir buvusių kareivių užpuolimais. Didesniuose miestuose darbininkai pagal rusų modelį įkūrė „sovietus“ ir plėšė parduotuves. Būsimosios Komunistų partijos įkūrėjas Antonio Gramsci Italiją palygino su Kerenskio Rusija, paskutine valdžia iki komunistų revoliucijos.

Atrodė, jog komunistų revoliucijos paveikta Socialistų partija pasirengusi nuversti vyriausybę. Turati tvirtino, jog vien Italijoje revoliucija neįmanoma, bet suvažiavime Bolonijoje 1919 metais partija pasmerkė reformatorius, dabar virtusius nežymia mažuma, atsisakė 1892 metų programos ir sovietų pavyzdžiu priėmė smurtą remiančią. Nepaisydama, ar pokario Italijoje egzistavo revoliucinės sąlygos, ar ne, Giacinto Menotti Serrati vadovaujama naujoji dauguma revoliucinė buvo tik kalbomis. Ji atsisakė tuometinių institucijų, bet atmetė kairiojo sparno argumentą, jog partijai derėtų susilaikyti nuo rinkimų bei organizuoti revoliuciją. Serrati „maksimalistai“ niekada nemėgino organizuoti revoliucijos ir nesilaikė nuoseklios politikos. Tuo pat metu jie supriešino politikus reformatorius ir darbininkų vadus, paralyžiavo politinius partijos veiksmus, išgąsdino viduriniąją klasę ir privertė ją išsigelbėjimo ieškoti dešinėje.

Šios pakrikusios padėties poveikis buvo tragiškas. 1919 metais parlamento rinkimuose socialistų balsai patrigubėjo ir jie tapo didžiausia partija Rūmuose su 156 vietomis. Katalikai suformavo nepriklausomą Italų liaudies partiją (PPI), kuriai vadovavo kairės pakraipos sociologas – kunigas Donas Luigi Sturzo, ir laimėjo 100 vietų. Susivienijusios šios jėgos būtų turėjusios daugumą, bet katalikai

nesirengė bendradarbiauti su PSI, o parlamentines institucijas pasiryžę sugriauti socialistai radikalai apskritai su niekuo nebendradarbiavo. Liberalai buvo susiskaldę, o proporcinio atstovavimo įvedimas šiuose rinkimuose suskaldė ir Rūmus. Tokiomis sąlygomis buvo nepaprastai sunku suformuoti daugumą, kuri šiuo laikotarpiu priklausė nuo katalikų paramos ir kabinete nuolat vykdė keitimus. Apie metus darbininkų neramumų ir pilietinės suirutės ant kelių parklupdytai vyriausybei vadovavo ekonomistas ir istorikas Francesco Saverio Nitti. 1920 metų birželio 9 dieną Nitti galutinai atsistatydino dėl valstybės brangios subsidijos duonai.

Daugeliui deputatų atrodė, jog tik vyriausias šalies valstybės veikėjas Giovanni Giolitti gali išspręsti politinę krizę. 1919 metų spalio 12 dieną Giolitti jau buvo pasiūlęs kairiųjų programą, bet pakeitė ją, kad įgytų dešinės paramą. Giolitti siekė atkurti parlamento autoritetą ir galią, nepuldamas leisti įstatymų. Ekonomikos srityje jis pasiūlė įstatymus, kurie padidintų mokesčius turtuoliams – įskaitant pelno iš karo mokestį ir akcijų bei obligacijų registraciją savininko vardu, kad būtų galima apmokestinti. Priversdamas turtinguosius mokėti daugiau, jis paruošė dirvą sumažinti subsidijas, užbaigti infliaciją ir subalansuoti biudžetą, taip atkurdamas liberalios šalies finansinį patikimumą ir užbaigdamas jos agoniją. Jo projektą sužlugdė energingas buržuazijos ir Katalikų partijos pasipriešinimas – ypač tų, kuriuos atstūmė pasiūlymas apmokestinti akcijas ir obligacijas – drauge su socialistų paramos stoka. Giolitti padėtį silpnino ir vidaus bei užsienio problemos. 1920 metų birželio pabaigoje kariuomenės būriai, turėdami įsakymą išvykti į Albaniją ir sustiprinti ten italų valdžią, sukilo ir ginklus perdavė albanų tautai, priversdami italų vyriausybę palikti tą šalį. Šie įvykiai sukėlė dešiniųjų priešiškumą Giolitti.

Bet Giolitti valdymo ir „raudonmečio" kulminacija buvo pasiekta 1920–ųjų rugpjūtį ir rugsėjį: tai gamyklų užėmimas. Krizės priežastys – metalurgijos pramonės darbininkų reikalavimai padidinti atlyginimus. Šis sektorius smarkiai nukentėjo, kai pokaryje jo produktų paklausa labai sumažėjo, ir gamyklų atstovai nesileido į kalbas dėl jokio atlyginimų padidinimo. Tačiau, nepaisant ekonominės krizės, ši pramonės šaka galėjo leisti padidinti pelną, nors pramonininkai, paprašyti Darbo reikalų ministerijos, atsisakė pateikti dokumentus apie padėtį. Pasirodo, jog nepalaužiama pramonininkų nuostata buvo politiškai motyvuota ir sudarė dalį prieš keletą mėnesių pradėto pramonės kontrpuolimo. Išprovokuodama streiką, metalo pramonė tikėjosi nugalėti vieną agresyviausių šalyje metalo darbininkų sąjungą FIOM (*Federazione Italiana Operai Metallugici*) ir darbininkų judėjimui „nuleisti garą". Savininkai siekė susilpninti Giolitti, priversdami jo vyriausybę įsikišti smurto atveju, o tai atrodė labai tikėtina. Kartu jie tikėjosi derėtis su vyriausybe, mainais už šiokį tokį atlyginimų padidinimą gaudami tarifų apsaugą savo nebepaklausiems produktams. Pagaliau krizės įkarštyje savininkai tikėjosi gauti iš Giolitti rimtų nuolaidų jo finansinės politikos (padidinti mokesčiai turtuoliams) srityje.

Kadangi darbininkai kiek sulėtino savo veiksmus, jų vadai ir vyriausybės atstovai dirbo, kad išvengtų streiko, bet pramonininkai liko nepalenkiami dėl atlyginimų padidinimo. FIOM jau paskelbė, kad lokautų atveju darbininkai pasiliks gamyklose. Rugpjūčio 30 dieną Alfa Romeo automobilių gamykloje Milane buvo įvestas lokautas. Kadangi Alfa Romeo priklausė vienai nesukalbamiausių pramoninių grupių Ilva, pramonininkai tikriausiai norėjo išprovokuoti vyriausybę įsikišti, jausmingai apeliuojant į pažeistas turtines teises. Visa tai lydėjo FIOM įsakymas užimti tris šimtus gamyklų. Darbininkai suformavo Raudonuosius sargybinius, kad apsisaugotų nuo policijos įsikišimo, ir bandė tvarkingai dirbti, bet toliau gaminti be technikų, tiekimo, kapitalo bei rinkų tapo beprasmiška. Kaip ir spręsdamas 1904 metų visuotinio streiko problemą, Giolitti protingai nepanaudojo jėgos, policijos veiksmus apribodamas tik budėjimais prie gamyklų. Gindamasis nuo kritikos už nesikišimą, Giolitti konstatavo, jog buvo įspėjęs pramonininkus neprovokuoti šių veiksmų, kad gamykloms užimti prieš tą padarant darbininkams būtų prireikę visos šalies policijos ir kad tada nebūtų likę nieko, kas saugotų viešąją tvarką nuo šimtų tūkstančių lauke likusių įtūžusių darbininkų. Giolitti taip pat atkreipė dėmesį į sąjungų lyderių deklaraciją, jog gamyklų užėmimas turi ne politinę, o ekonominę reikšmę. Negana to, Giolitti buvo įsitikinęs, kad kai tik darbininkai suvoks, jog patys negali vadovauti gamykloms, reikalas bus išspręstas be kraujo praliejimo, kaip rugsėjo mėnesį iš tikro ir atsitiko.

Gamyklų užėmimo rezultatai buvo nesuskaičiuojami ir tarsi pasityčiojimas. Raudonmečio sąlygos veikiausiai nesubrandino revoliucinės situacijos, o jei ir būtų subrandinusios, tai po 1920 metų rugsėjo revoliucijos pavojaus daugiau nebebuvo. Maksimalistinė Socialistų partijos vadovybė nuolat tvirtino trokštanti sukelti Italijoje revoliuciją Rusijos pavyzdžiu. Tačiau jos nesugebėjimas šia kryptimi imtis bet kokių konkrečių veiksmų, jos atsisakymas kovos esamoje politinėje sistemoje tada, kai ji būtų galėjusi rimtai stumtelėti šią sistemą pažangos linkme, baigėsi paralyžiumi. Maksimalistai iššvaistė Socialistų partijos reformų palikimą, kantriu darbu kauptą du dešimtmečius, ir niekuo jo nepakeitė. Jų kalbos ir veiksmų stoka atstūmė ir prie atsiskyrimo artėjantį komunistams prijaučiantį kairįjį sparną. Jų parama nuolatiniams streikams ir netvarkai be jokių aiškių teigiamų rezultatų atstūmė anksčiau socialistams simpatizavusią žemesniąją vidutiniąją klasę, nuliūdino darbininkus ir sukėlė aršią buržuazijos reakciją.

Net jei užimant gamyklas dalyvavo 600 000 darbininkų ir buvo pasiekta geresnių darbo sąlygų, nusivylimas niekiniais politiniais rezultatais pasklido kaip gaisras ir nuslopino darbininkų karingumą. 1921 metais dėl streikų patirti darbo dienų nuostoliai pramonėje sumažėjo daugiau kaip per pusę, o žemės ūkyje – daugiau kaip 90 proc. Tada prasidėjo fašistų kontrpuolimas, bet šis nuosmukis fašistų smurtą paaiškina tik iš dalies.

Be to, užėmimų sukeltų nuotaikų pasikeitimą galėtų paaiškinti socialistus liūdinantys rezultatai vietiniuose 1920 metų lapkričio rinkimuose ir galutinis pra-

monininkų bei žemvaldžių posūkis prie sukarinto fašistinio judėjimo savo interesus ginti būtent tada, kai išnyko neįtikėtina socialistų ir komunistų revoliucijos grėsmė. Socialistai laimėjo daugumą 2022 komunose (iš 8346) ir 26 apskričių tarybose (iš 69), bet pralaimėjo liberalų, demokratų, nacionalistų ir fašistų sudarytiems „nacionaliniams" ir „patriotiniams" blokams triukšminguose mūšiuose tokiuose didžiuosiuose miestuose, kaip Turinas, Genuja, Roma, Florencija, Neapolis ir Palermas. Socialistai ryškia persvara laimėjo Bolonijoje, kuri dėl šios priežasties tapo fašistų smurto prieš kairiuosius kibirkštimi. Milane socialistai vos vos išplėšė pergalę, kuri vėliau jiems atsirūgo, nes katalikai rėmė nacionalinį bloką, nedalyvaudami oficialioje sąjungoje. Savarankiškai PPI laimėjo daugumą 1613 komunų ir 10 tarybų, tuo tarpu įvairios liberalų ir demokratų koalicijos valdė 4665 komunas ir 33 apskričių tarybas.

Tad reakcija prasidėjo 1920–ųjų gale. Maksimalistai prarado vienintelę progą pakreipti šalį pažangia linkme ir padėjo susiklostyti aplinkybėms, kurios sugriovė Italijos demokratiją.

15 Fašizmo iškilimas

Aprašydamas 1921–1922 metų įvykius Italijoje, specialus laikraščio *The Daily Mail* korespondentas ir fašistų gynėjas seras Percivalis Phillipsas rašė: „Fašistai dirbo savo negailestingą darbą su paniekinančia ramybe... Bausmes jie skyrė lyg nepermaldaujami budeliai“.

1919 ir 1920 metų kairiųjų įtaka Italijoje gerokai skyrėsi nuo konservatyvumo bangos Didžiojoje Britanijoje ir Prancūzijoje. Susirūpinusios, kad Italijoje gali įsivyrauti kairieji, vidurinioji klasė ir politinė dešinė smogė su Vakarų Europoje iki tol negirdėtu žiaurumu.

Ankstyvasis fašizmas

Kas buvo fašistai? Fašistai prasidėjo nuo kairiųjų socialistų vado Benito Mussolini. Vargingo mokytojo sūnus ir socializmo kalvis Mussolini gimė 1883 metų liepos 29 dieną Predappio kaime Romanijos srityje. Polinkiu į smurtą pasižymėjo nuo jaunumės, ir motina, norėdama numaldyti savo nepaklusnų sūnų, pasiuntė jį į katalikų mokyklą–internatą. Griežta mokyklos tvarka tik dar labiau pablogino reikalus. Jis pakliuvo į bėdą už muštynes ir bendramokslio nudūrimą. Jau mokykloje Mussolini pasiskelbė esąs socialistas. Savo socialistinių ryšių dėka baigęs mokyklą sugebėjo gauti mokytojo vietą pradinėje mokykloje, bet ten negalėjo išsilaikyti dėl triukšmingo meilės romano. 1902–aisiais ekspatrijavo į Šveicariją. Bandė dirbti statybose, bet šis darbas jam buvo per sunkus. Baigėsi pinigai. Jis susisiekė su italų socialistais ir pradėjo rašyti socialistų laikraščiams, tarp jų į revoliucinį sindikalistinį *Avanguardia Socialista*. Pakliuvo į šveicarų valdžios nemalonę, nes propagavo streikus ir smurtą. 1903 metais buvo išvarytas iš šalies, bet italų policija neturėjo priežasties jį laikyti, tad jis vėl prasmuko atgal į Šveicariją. Čia tęsė politinę veiklą, įsimylėjo, tvirtino esąs susidomėjęs intelektualiais daly-

kais ir, kaip pats sakė, klausėsi italų sociologo Vilfredo Pareto paskaitų. 1904 metais Mussolini privalėjo prisistatyti į šaukimo armijon punktą, bet pase pakeitė datą, kad atrodytų, jog laikas baigiasi 1905 metais. 1905–ųjų sausio mėnesį, galbūt pasiilgęs tėvynės, pasinaudodamas amnestija, Mussolini grįžo į Italiją ir išėjo tarnauti kariuomenėn. Po 1906–ųjų, pasibaigus tarnavimo laikui, jis kelerius metus mokytojavo, užsiėmė politine agitacija ir rašė italų laikraščiui Trente, kuris tada priklausė Austrijos imperijai.

1910 metais jis vėl Italijoje, organizavo vietos socialistus Forli ir redagavo jų laikraštį *Lotta di classe* (*Klasių kova*). Kaip ir praeityje, toliau gynė smurtinę revoliuciją ir smerkė parlamentarizmą. Jis pasmerkė karą ir prisijungė prie draugų revoliucionierių, bandydamas pašalinti reformatorišką Socialistų partijos vadovybę. 1911 metais kilo Libijos karas, ir Mussolini, įkalintas už antikarinę veiklą, susilaukė tautos dėmesio. 1912–ųjų suvažiavime Emilijos srityje jis sėkmingai pateikė pasiūlymą, reikalaujantį pašalinti vadus reformatorius, kurie nepasmerkė karo. Po keturių mėnesių jis tapo socialistų dienraščio *Avanti!* redaktoriumi.

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, Mussolini priėmė socialistų požiūrį į karą kaip į „buržuazinį," bet draugų revoliucionierių sindikalistų paveiktas pradėjo tikėti, jog karas turi revoliucijos galimybę; bet kuriuo atveju jis teigė, kad socialistai savo nepalenkiama absoliutaus neutralumo nuostata atsiskiria nuo šalies gyvybinių kultūrinių srovių. Bandė pakeisti Socialistų partijos politiką iš savo laikraščio tribūnos, bet nesėkmingai. Rezultatas – Mussolini ne tik prarado redaktoriaus kėdę, bet ir buvo išmestas iš PSI už raginimą Italijai dalyvauti kare. Siekdamas įgyvendinti savo idėjas, Mussolini iš pramonininkų, pasisakiusių už karą pasipelnymo tikslais, priėmė finansinę paramą įkurti laikraščiui *Il Popolo d'Italia*. Tada buvę kolegos jį apkaltino išdavyste, o istorikai dėl šio kaltinimo vis dar tebesiginčija. Būdamas tikras laikraštininkas, Mussolini su pramonininkų pagalba išlaikė leidinį net po karo, kai baigėsi jo paskirtis padėti formuoti visuomenės nuomonę dėl įsitraukimo į karą.

Dienraštis Mussolini įtvirtino kaip vieną pagrindinių interventų ir sustiprino jo vardą tarp tų grupių, kurios neapkentė Socialistų partijos priešinimosi karui ir po to vėlesnės PSI, kuri „pralaimėjusi" buvo abejinga paramai. Šios asociacijos turėjo daug bendra su nacionalistiniu, antisocialistiniu, antiparlamentiniu ir autoritariniu požiūriu, taip pat su polinkiu į smurtą. Tarp šių grupių buvo jau minėta Nacionalistų asociacija ir tokios naujos organizacijos, kaip „futuristiniai *fasci* (būriai)", pirmieji įtraukę karinę paramą, sudarytą iš buvusių specialių smogiamųjų būrių karo veteranų – *Arditi* arba šturmo būrių, pasišventusių smurtui. Vadovaujami Mussolini ir poeto Filippo Marinetti, šie būriai sukūrė pavojingą precedentą, maištaudami, kad sukliudytų Leonida Bissolati 1919 metų sausio 11 dieną Milane pasakyti kalbą apie užsienio politiką. Tuo metu šias mažas smurtines grupes įsiutino sąjungininkių ir jugoslavų priešinimasis italų reikalavimams dėl Dalmatijos teritorijos, į kurią, kaip į karo padarinį, italai pretendavo. Kadangi jie

buvo kariavę, tikėjo, jog yra užsitarnavę teisę spręsti Italijos ateitį ir smerkė visus, kas pasisakė už Italijos pretenzijų „išsižadėjimą“ po šalies pergalės.

Su šiomis grupėmis susietas naujai suformuoto nacionalizmo Mussolini tvirtino likęs socialistu ir bandė įkurti Darbo partiją. Šios pastangos baigėsi nesėkme, bet jis tvirtino kuriąs ir „nacionalinį“, ir „socialistinį“ judėjimą. Atsiliepdami į *Il Popolo d'Italia* kvietimą, 1919 metų kovo 23 dieną apie trys šimtai žurnalistų, karo veteranų, buvusių revoliucionierių interventų, keletas respublikonų bei disidentų socialistų priėmė kvietimą susitikti Milano San Sepolcro aikštėje. Ten „pirmos valandos fašistai“ susiorganizavo į *fasci di combattimento* (kovines grupes).

Šie *fasci* (kurių nariai buvo *fascista*) atitiko anksčiau aprašytas nacionalistines smurto grupes, išskyrus tai, kad *fasci* priėmė kairuolišką programą, patrauklią masėms, ir tvirtino esą nėra elitas. Mussolini retorika buvo nacionalistinė ir antisocialistinė, o jo metodai smurtiniai, bet 1919 metų birželyje išspausdinta fašistų programa rodė kairuolišką Mussolini paveldą. Ją sudarė: visuotinė balsavimo teisė, balsavimo amžiaus sumažinimas iki aštuoniolikos metų, teisė moterims balsuoti ir užimti pareigas, konservatyvaus senato paleidimas, Nacionalinės asamblėjos rinkimas nustatyti būsimai Italijos konstitucinei sandarai, aštuonių valandų darbo diena, minimalus atlyginimas, darbininkų dalyvavimas pramonės valdyme, pensijinio amžiaus sutrumpinimas nuo šešiasdešimt penkerių iki penkiasdešimt penkerių metų, visų ginklų gamyklų nacionalizavimas, dideli progresyvinių pajamų mokesčiai, „įgysiantys tikros dalinės turto ekspropriacijos formą“, viso religinėms kongregacijoms priklausančio turto konfiskavimas ir 85 proc. karo pelno konfiskavimas.

Nors šios platformos tikslas buvo surinkti balsų, jos negalima atmesti kaip demagogijos. Vėliau Mussolini suvokė, jog, primygtinai siekdamas šių reikalavimų, į valdžią niekada nepateks, ir jų atsisakė. 1919 metais ši programa reiškė jo pažiūras, bet net ir vėliau kairioji Italijos fašistų srovė išliko stipri. Vėliau tokie fašistų hierarchai, kaip Italo Balbo, Italiją pavadino „didžiuoju proletariatu“ ir bent jau tvirtino veikę masių labui, tuo tarpu kiti Mussolini ragino paleisti „antrą fašistinės revoliucijos bangą“, kad po būtinų kompromisų būtų įgyta valdžia sunaikinti buržuazijai.

1919 metų rinkimuose Mussolini tapo aišku, kad, remdamasis kairuoliška programa, jis negali varžytis su socialistais dėl balsų. Nė vienas fašistas nelaimėjo rinkimų į Deputatų rūmus, o metų gale visų *fasci* skaičius siekė tik 870. Mussolini suprato, jog būtina keistis arba tapsi politiškai netinkamu.

Iš pradžių Mussolini susidūrė su garsiais varžovais, o svarbiausias jų buvo poetas ir karo didvyris Gabriele D'Annunzio. Kai sąjungininkai atsisakė atiduoti Italijai Fiumę, 1919 metų rugsėjo mėnesį D'Annunzio organizavo savanorių būrį paimti miestui. Nuo Fiumės D'Annunzio sukūrė daug simbolių, kuriuos vėliau panaudojo fašizmas. Jis rengė sąmokslus prieš Italijos vyriausybę ir pats būdamas patrauklus masėms bandė patraukti gimstantį fašistinį judėjimą. Mussolini vengė

šios rizikos, kol 1920 metų gruodžio mėnesį Giolitti karinėmis priemonėmis pašalino D'Annunzio. Mussolini sumaniai paliko D'Annunzio, eidamas išvien su šia operacija, kuri gerą poeto vardą sužlugdė, o Mussolini reputaciją išsaugojo. Tačiau dar svarbiau, kad šis incidentas paskatino neoficialiam susitarimui su Mussolini, kurio neutralumą Giolitti laikė būtinu, siekiant išvengti atgarsių, jog jis puolęs D'Annunzio. Fašistams buvo leista dalyvauti su liberalais nacionaliniuose blokuose 1920–ųjų vietiniuose rinkimuose, iš šios sąjungos įgyjant svarbaus pranašumo. Maža to, tuo pat metu ištikęs gamyklų užėmimo pralaimėjimas įtikino Mussolini, jog socialistinė revoliucija neįmanoma. Jis siekė prisijungti D'Annunzio pasekėjus ir drauge su dešiniaisiais sustiprino smarkius išpuolius prieš kairiuosius.

Agrarinis fašizmas

Pokario Italijos politikai žinojo, kad šalis išgyvena rimtą politinę, socialinę ir ekonominę krizę, bet tikėjo, kad galima ją įveikti. Stengdamasis sugrąžinti šalį į normalias vėžes, Giolitti pasiekė svarių pergalių, kaip antai D'Annunzio numalšinimas bei užimtų gamyklų problemos išsprendimas. Tačiau pirmą kartą susidūrę su nauju radikaliai karingu judėjimu, jungiančiu dešinę ir kairę, pasiryžusiu siekti valdžios ir vadovaujamu talentingo taktiko oportunisto be principų, liberalūs valstybės veikėjai suklydo, laikydamiesi įprastos politikos. Pavyzdžiui, Giolitti dažnai bendradarbiaudavo su politiškai nevaldomomis jėgomis ir, kad pamokytų jas atsakomybės, leisdavo paragauti valdžios skonio, kaip padarė ir su Mussolini 1920 metais bei vėliau. Deja, jo politika didžiąja dalimi atsakinga už stulbinantį fašizmo suklestėjimą 1920–1921 metais ir galutinį triumfą.

Ekonominė krizė, lydėjusi Pirmąjį pasaulinį karą, 1920–1921 metų pabaigoje pasiekė kritišką stadiją, kai nepavykęs gamyklų užėmimas jau buvo darbininkų judėjimui „nuleidęs garą". Pramonės milžinai, kaip, pavyzdžiui, Ilva, Perrone–Ansaldo ir stambūs bankai arba žlugo, arba pavojingai šlubavo. Susidūręs su investicijų nuosmukiu, verslų žlugimu kosminiais greičiais bei augančiu nedarbu, Giolitti delsė diegti savo anksčiau apibūdintą finansų politiką, kad nuramintų verslo bendruomenę. Kartu su sąjungų galios nuosmukiu ekonominė krizė susilaukė nevaldomos reakcijos, ypač žemės ūkyje.

Viena dramatiškiausių scenų Bernardo Bertolucci filme *1900* – kai fašistas leidžia per rankas skrybėlę aukoti žemvaldžiui, kad būtų finansuojamas smurtas prieš valstiečius. Iš tiesų reakcija prasidėjo turtingoje agrarinėje srityje Emilijoje (aplink Boloniją), kur socialistai devynioliktojo amžiaus dešimtajame dešimtmetyje buvo organizavę šiuolaikinį valstiečių judėjimą. 1919–1920 metais disciplinuotos, socialistų vadovaujamos lygos įgavo valdžią darbo bei vietos politinėse institucijose. Ši ekonominė ir politinė valdžia leido lygoms nustatyti atlyginimus

ir įvesti mažesnes kainas. Tokia politika supykdė stambius žemvaldžius, kurie uolių sąjungininkų rado tarp smulkių žemės savininkų bei smulkiosios buržuazijos, rėmusios intervenciją, ir kuriuos socialistų antikarinė ideologija, smurtas bei bauginimai vargingų valstiečių labui buvo atstūmę.

Šiuos nacionalistinius, antisocialistinius ir antidarbininkiškus nusistatymus paskatino fašizmo išplitimas žemės ūkyje 1920 metų rudenį, kai reakciją finansavo ir politiškai parėmė agrarinė buržuazija. Mieste šis judėjimas plito lėčiau, o kaimo *fasci* dygo kaip grybai po lietaus, iš šonų remiami ginkluotų „veiksmo būrių", kuriuos sudarė *Arditi*, buvę kariškiai, jaunimas, studentai, buvę D'Annunzio pasekėjai bei samdiniai iš bedarbių ir valkatų. Būriai ėmėsi smurto prieš socialistus, komunistus ir anarchistus, naikindami lygoms, kairiosioms partijoms bei darbininkų klasės institucijoms priklausančią nuosavybę – Darbo rūmus, kooperatyvus, susirinkimų sales, laikraščių redakcijas. Jie mušė ir žudė socialistus bei jiems prijaučiančius; vertė oponentus gerti didžiulius kiekius ricinos aliejaus. (Federico Fellini filme *Amarcord* yra scena, vaizduojanti žlugdantį fizinį ir psichologinį šios naujos taktikos poveikį.)

Kadangi ištikus ekonominei krizei daug darbininkų, netekę darbo, grįžo į kaimą, – nusivylę užimtų gamyklų likimu, susiskaldę, be centralizuoto vadovavimo ir neorganizuoti, kad reaguotų į smurtą, – agrarinės lygos negalėjo išlaikyti ankstesnių ekonominių laimėjimų ir pradėjo paklusti fašistų puolimui. Vietinė valdžia – prefektai, policija, magistratas, karabinieriai ir armija – prijautė antisocialistinėms jėgoms ir arba pro pirštus žiūrėjo į fašistų „baudžiamųjų ekspedicijų" smurtą, aprūpino jas ginklais ir transportu, slopino padrikus kairės bandymus priešintis, arba areštavo aukas.

Vienas ypatingas įvykis parodo fašistų taktiką, subruzdimo lygį bei vietinės valdžios požiūrį. Protesto prieš augantį smurtą ženklan, 1920 metų lapkričio 21 dieną Bolonijos socialistai sukvietė didžiulę demonstraciją naujai išrinkto socialisto ir miesto valdžios prisaikdinimo proga. Fašistai pasižadėjo imtis veiksmų, ir, kai atėjo ta diena, merui sakant kalbą keli jų šimtai pradėjo šaudyti; policija, užuot sustabdžiusi fašistus, prisidėjo šaudydama į miesto salę. Iš pastato vidaus socialistas atsakė, sviesdamas rankines granatas ir sukeldamas dar didesnę paniką. Kulkos pataikė į miesto tarybos mažumos narį, nacionalistą ir karo didvyrį. Už jo mirtį ir visą incidentą spauda apkaltino „bolševikus". Šalies vyriausybė paleido miesto administraciją, o fašistų būriai puolė savo priešininkus mieste ir užmiestyje. Fašistų smurtas žaibo greičiu iš Bolonijos plito į kitas sritis, ypač smarkiai pasireikšdamas tose vietose, kur buvo stiprus valstiečių judėjimas – socialistų ar katalikų. Fašistai „baudžiamąsias ekspedicijas" vykdė dar įžūliau, terorizuodami ištisus miestus, naikindami kairės organizacijoms priklausantį turtą, braudamiesi į namus mušti ir užmušti savo priešus, įsteigdami naujus *fasci* kontroliuoti užkariautoms sritims. Paskui save būriai paliko šimtus užmuštų ir sužeistų.

Nors šiuos išpuolius tiesiogiai vykdė ir finansavo vietinė buržuazija, bendra-

darbiaudama su vietine valdžia, šalies vyriausybė fašistų ordas rėmė netiesiogiai. Nors Giolitti pasmerkė smurtą ir valdžiai su jais liepė elgtis bešališkai, praktiškai nesiėmė jokių veiksmų prieš fašistų judėjimą, vadovaujantį šiai kampanijai. Pasak to laiko vyriausybių nario Arturo Labriola, Socialistų partija parlamente tebebuvo galinga, bet nebendradarbiaujanti, tad Giolitti tikėjosi socialistus susilpninsiąs, pasinaudodamas fašizmu, po to, matyt, būtų pasiūlęs jiems sandėrį. Tragedija, kad jis klaidingai suprato fašistus, kurie, kaip parašė Alexanderis De Grandas, „gavo paramą ne todėl, kad žadėjo nuversti, bet todėl, kad žadėjo atkeršyti raudoniesiems ir atstatyti socialinę tvarką".

Pagal savo planą ir teiginį, jog nuo 1919 metų šalies politinės nuotaikos pasikeitė, 1921–ųjų balandžio mėnesį Giolitti paleido Deputatų rūmus ir paskelbė naujus rinkimus. Ruošdamasis rinkimams, kurie, jis tikėjosi, susilpnins PSI ir PPI stiprybę, Giolitti puoselėjo viltį sukurti nacionalinius blokus iš liberalų, demokratų bei fašistų. Dėl jau aptartų priežasčių fašistai iš tikro tapo jėga, su kuria derėjo skaitytis. 1921 metų kovo–gegužės mėnesiais *fasci* išaugo nuo 317 iki 1001, o jų šalininkų gretos nuo 80 500 iki 187 100.

Komunistų skilimas

Socialistų judėjimui stiprų poveikį turėjo buržuazijos kontrpuolimas. Plintant smurtui reformatoriai vis labiau įsitikino, jog PSI privalo bendradarbiauti su politinėmis jėgomis, kurios nori išsaugoti Italijos demokratiją ir remti šalies vyriausybę, žadančią fašistų žiaurumams pritaikyti įstatymus. Kaip matėme, Giolitti galutinis tikslas buvo bendradarbiavimas su socialistais; turint omeny daugumos nesukalbamumą, jis tikėjosi, kad PSI skils į dešinę, ir tada jis galės susitarti su nauja reformatorių partija. Tačiau reformatoriai siekė išlaikyti nepaliestą partijos susitarimo galią, keičiant PSI politiką ir siekiant visos organizacijos koalicijos. Tai būtų sunki užduotis. Atsižvelgdama į susilpnėjusią socialistų padėtį, maksimalistinė dauguma pakeitė savo požiūrį į revoliucijos neišvengiamumą, pripažino vienybės būtinybę, bet vengė bendradarbiauti su ne socialistinėmis jėgomis.

Tuo pat metu kairys PSI sparnas (komunistai) spaudė išmesti reformatorius. 1920 metų liepos ir rugpjūčio mėnesiais Antrasis trečiojo internacionalo suvažiavimas (taip pat vadinamas Komunistų internacionalu, arba Kominternu) suformavo centralizuotą struktūrą. Norinčios į Internacionalą įstoti partijos turėjo primti vadinamąją Dvidešimt vieną sąlygą, nacionalines organizacijas paverčiančią pavaldžiomis vykdomojo komiteto kontrolei. Buvo reikalaujama išmesti tokius „socialinius demokratus", kaip Turati, partijos pavadinimą pakeisti į „Komunistų", o naujos partijos direktoratą turėjo sudaryti du trečdaliai žmonių, kurie buvo komunistai iki suformuluojant Dvidešimt vieną sąlygą.

Maksimalistų vadas Giacino Menotti Serrati priešinosi mechaniškam šių rei-

kalavimų vykdymui, pagrįsdamas prieštaravimą teiginiu, jog kiekvienos šalies sąlygos ir tradicijos skirtingos. Jo nuomone, Italijai vienybės reikėjo tiek revoliucijos atveju, tiek kovojant su reakcija. Jis prieštaravo ir pavadinimo pakeitimui, nes tai suklaidinsią mases, žinančias šlovingas PSI tradicijas. Serrati prieštaravimus grindė žinojimu, kad PSI dauguma nepalaužiamai prieštarauja išmetimams ir pavadinimo keitimui.

Nusivylimas, kurį sukėlė gamyklų užėmimas ir reakcijos poveikis, įtikino maksimalistų vadus, jog skilimas bus lemtingas. 1920 metų rugsėjį–lapkritį surengtuose susirinkimuose tapo akivaizdu, jog Serrati pažiūras palaiko dauguma. Buvo dvi komunistų frakcijos: vienai, lankstesnei, vadovavo Turino *Ordine Nuovo* grupės lyderis Antonio Gramsci; kita, vadovaujama Neapolio inžinieriaus Amedeo Bordigos, pasisakė už disciplinuotą lenininę revoliucinę partiją sovietų pavyzdžiu ir besąlygišką Dvidešimt vienos sąlygos priėmimą. Komunistų srovės susirinkime lapkričio 28–29 dienomis laimėjo Bordiga.

Priešingai ankstesniems lūkesčiams, buvo paruoštas scenarijus sukilimui, kuris pašalintų komunistus, o besikivirčijančius reformatorius ir maksimalistus paliktų toje pačioje organizacijoje – tai pats blogiausias įmanomas sprendimas. Būtent taip ir įvyko Livorno suvažiavime 1921 metų sausio 15 dieną. Komunistų siūlymas, įgaliojantis griežtai diegti Dvidešimt vieną sąlygą, nugalėjo maksimalistų siūlymą taikyti jas „autonomiškai". Komunistai pasitraukė ir įsteigė Italijos komunistų partiją (PCdI, vėliau PCI, – Italų komunistų partiją).

Nors galima ginčyti, kad skilimas brendo jau seniai, jo padarinys – ideologiškai gryna organizacija, o sukurtoji partija Italijos istorijoje suvaidino svarbų vaidmenį, bet tiesioginiai rezultatai buvo pražūtingi. Suskilimas išskyrė Italijos darbininkų judėjimą pačiame reakcijos įkarštyje, dar labiau sužlugdydamas jo gebėjimą priešintis fašizmui. PCI pritraukė mažiau šalininkų, negu prognozavo jos steigėjai, ir nebuvo tokia glaudi, kaip atrodė; priversti varžytis su didesne PSI už tą pačią politinę erdvę, komunistai taikiklį nukreipė į socialistus, kaip į tiesioginį priešą, o ne į fašistus.

Negana to, nei Komunistų, nei Socialistų partija negalėjo varžytis su fašistais trauka valdžiai. Skilimas neišaiškino ideologinės padėties PSI, o tai reiškė, kad reformatoriams nepavyko pakeisti nepalenkiamos partijos politikos į tokią, kuri remtų vyriausybę, pasižadėjusią ginti demokratiją, ir ši kova toliau paralyžiavo bei 1922 metais naujai suskaldė PSI. Naujoji Komunistų partija buvo ne ką veiksmingesnė. Vadovaujama Bordigos, ji išliko griežtai ekstremistinė, o Gramsci požiūris, kad revoliucija – vienintelis įmanomas atsakas į fašistų reakciją, uždelsė tinkamą fašizmo, taigi ir „priemonių veiksmingai kovai su juo", analizę.

Nuo Giolitti pralaimėjimo iki fašistų perversmo

Visuotiniai 1921 metų gegužės rinkimai, Giolitti suplanuoti sustiprinti jo kabinetui, jį pasmerkė. Iš dviejų partijų, kurių atstovavimą Giolitti tikėjosi sumažinti, socialistų vietų sumažėjo nežymiai, o katalikai gavo aštuonias vietas. Tuo tarpu komunistai laimėjo penkiolika vietų, o fašistai – trisdešimt penkias. Nepaisydami riboto atstovavimo, fašistai galėjo tikėtis nacionalistų ir dešiniųjų liberalų grupių paramos. Giolitti tikėjosi, kad rinkimuose jis įgis pastovią daugumą, pagrįstą centru ir centro dešiniaisiais liberalais, bet jo valdžia liko priklausoma nuo abejingos PPI paramos ir nevienalyčių Rūmų frakcijų. Esant tokiai nestabiliai padėčiai, 1921 metų birželio 27 dieną jis atsistatydino.

Jį pakeitė Ivanoe Bonomi. Nuosaikus socialistas, su Bissolati iš PSI pašalintas 1912 metais, Bonomi savo, kaip demokrato intervento, praeities dėka turėjo ryšių su dešine ir ne socialistais. Jis vylėsi užbaigsiąs šalyje sumaištį Sutaikinimo paktu, tarp fašistų ir socialistų pasiektomis derybomis. Susirūpinęs auganča fašizmo – smurtinio judėjimo – reputacija, kuri, jo baimei, galėtų izoliuoti jį ir užkirsti kelią tapti legaliu masiniu politiniu judėjimu, Mussolini rėmė paktą, nes jis demonstravo gerą fašistų valią. Pasirodė, kad derėtis sunku, bet liepos mėnesį Sazanoje policija ir gyventojai šovė į fašistų koloną, einančią išvaduoti įkalintų draugų. Šis atsitikimas parodė, jog pakankamai išprovokuota policija puls fašistus ir kad prieš fašizmą darbininkai gali susivienyti su valstiečiais. Mussolini paspaudė savo žmones atnaujinti derybas, ir 1921 metų rugpjūčio 2 dieną paktas buvo pasirašytas.

Sutaikinimo paktas į paviršių iškėlė susiskaldymą tarp Mussolini ir fašistų agrarininkų – politinę ir karinę sroves. Mussolini tikėjosi įgyti politinio pranašumo, fašizmą įtraukdamas į parlamento manevrus, atskirdamas jį nuo kraštutinės konservatyvios dešinės ir net pagalvodamas apie susitarimus su kairiaisiais bei darbininkų judėjimu; išreikšdami savo sąjungą su stambiais žemvaldžiais, fašistai agrarininkai siekė visiškai sutriuškinti valstiečių lygas ir organizacijas, ne tik socialistų, komunistų bei anarchistų, bet ir katalikų bei respublikonų. Fašistai agrarininkai jėgą vartojo ne taip subtiliai, kaip Mussolini, ir per daug žavėjosi D'Annunzio, bet jie sudarė pagrindinę judėjimo jėgą. Rezultatas – Emilijos–Romanijos srities suvažiavimas atmetė Sutaikinimo paktą ir pasisakė už visos šalies suvažiavimo sušaukimą. Kadangi susirinkime dalyvavo fašistų lyderiai Italo Balbo, Roberto Farinacci ir Dino Grandi, Mussolini reagavo, atsistatydindamas iš Fašistų vykdomojo komiteto narių.

Kadangi nė vienas vadų nenorėjo susilpninti fašizmo, jį suskaldydami, vadovybė skirtumų atsisakė. Mussolini pabrėžė, jog judėjimą derėtų paversti partija, tada būtų lengviau valdyti, tuo tarpu Fašistų nacionalinė taryba atmetė Mussolini atsistatydinimą. Tuo pat metu pasirodė, jog paktas nepritaikomas, o nuomonės dėl jo išsiskyrė. Per keletą mėnesių Mussolini priėjo prie išvados, kad nedera tęsti iššū-

kio agrariniam fašizmui, paleisti jį iš rankų, ir oficialiai paskelbė neveikiantį Sutaikinimo paktą negaliojančiu.

Savo ruožtu fašistų suvažiavimas (1921 lapkričio 7–11) oficialiai įsteigė Fašistų partiją (PNF). Šiame suvažiavime atsiskleidė esminiai pokyčiai, įvykę nuo fašizmo gimimo 1919 metais. Pagal suvažiavime pateiktą statistiką, partiją sudarė 2200 *fasci* su 320 000 narių. Priešingai ankstyvajam fašizmui, dabartinio nariai pirmiausia buvo žemvaldžių ir vidurinioji klasės; žemės ūkio darbininkus, ko gero, privertė įstoti, bet partijoje buvo daug prekybininkų, valstybės tarnautojų bei specialistų. Atspindėdamas šį narystės pasikeitimą, suvažiavimas atsisakė 1919–ųjų platformos ir priėmė „naują programą“, pabrėžiančią nesikišimo bei nacionalistinius principus vietoj 1919 metų „socialistinių“. 1921–ųjų programa reikalavo atsisakyti mokesčių paveldėtam turtui bei vertybinių popierių savininkams, reikalavo panaikinti viešųjų paslaugų sferos streikus, didelę reguliarią kariuomenę, laisvę Katalikų bažnyčiai atlikti savo dvasines pareigas ir kartu atimti įstatymų leidybos įgaliojimus iš parlamento, Nacionalinės techninės tarybos.

Fašistų vadai demonstravo lankstumą, užmaskuodami tarpusavio skirtumus, tuo tarpu jų priešai fašizmą ir toliau traktavo klaidingai ir nepakankamai vertino. Socialistai suklydo, pasirašydami paktą, klaidingai įvertindami vyriausybės įsipareigojimą prispausti fašistų vadus, jei šie pažeistų pakto sąlygas. Paktas leido valdžiai paleisti *Arditi del Popolo*, kairuolišką karinę organizaciją, sukurtą gintis nuo bausmės būrių. Tvirti pakto gynėjai reformatoriai padarė logiškas pralaimėjimo išvadas, rimtai keldami klausimą dėl socialistų bendradarbiavimo kabinete, pasiryžusiame ginti demokratiją nuo fašistų antpuolio, bet maksimalistai išliko nepalenkiami. Padrąsinti fašistų susiskaldymo, jie fašizmą aiškinosi kaip kraštutinės buržuazijos reakciją, kuri supaprastins klasių kovą ir atves prie proletariato diktatūros. PSI direktoratas didesne grėsme socializmui laikė bendradarbiavimą su vyriausybėmis, o ne su fašistais, ir pareiškė, jog „buvimas partijoje nesuderinamas su pritarimu bendradarbiavimo principams“. Serrati prieštaravo reformatorių pašalinimui, bet jo atsisakymas svarstyti bendradarbiavimą su vyriausybe, taip pat Internacionale Maskvoje (1921 birželio 22–liepos 12) atstovaujančių socialistų sutikimas spausti, kad reformatoriai prieš Serrati valią būtų pašalinti, iš to išplaukiantis naujos „Trečio internacionalo“ frakcijos PSI, pasiryžusios išmesti reformatorius, sukūrimas bei maksimalistų pergalė aštuonioliktajame PSI nacionaliniame suvažiavime (1921 spalio 10–15) – visi šie dalykai paruošė sąlygas naujam skilimui 1922 metais.

Kitas potencialiai galingas fašistų priešininkas – katalikų PPI – šiuo lemiamu laikotarpiu taip pat padarė daug klaidų. Kaip ir socialistai, ši organizacija taip pat kentėjo nuo susiskaldymo į kairę ir į dešinę. Katalikų kairė, atstovaujama sociologo Don Luigi Sturzo ir Šiaurės valstiečių organizatoriaus Guido Miglioli, tvirtai priešinosi fašizmui, bet juos susilpnino popiežiaus Pijaus XI parama dešinės flangui. Nepaisant kairės noro griežtai pasisakyti prieš fašizmą, PPI suvažiavi-

mas spalio 20–23 dienomis vengė jį pasmerkti ir pateikė išvėsusį pareiškimą apie galimybę bendradarbiauti su socialistais vyriausybės koalicijoje. Atrodė, jog nepermaldaujamas antifašistas Sturzo nesuvokia, kiek fašizmas priartėjo prie valdžios slenksčio, ir neturi jokio praktinio plano jam sukliudyti, kad valdžia nebūtų paimta. Dar rimčiau, ir dėl tų priežasčių iki šiol tebevyksta karštos diskusijos, Sturzo aršiai priešinosi Giolitti grįžimui į valdžią, kai žlugo Bonomi. Kadangi net Mussolini buvo tikras, – jei 1922 metais prie valdžios vairo būtų stovėjęs Giolitti, tai bet kokiam fašistų perversmo bandymui būtų panaudojęs armiją, o turint omeny PPI autoritetą to meto vyriausybės kabinetuose, Sturzo „veto" valstybės veikėjui iš Pjemonto nulėmė fašizmo sėkmę.

Giolitti antiklerikalizmas praeityje ir pasisakymas už vertybinių popierių registravimą savininkų vardu erzino Sturzo, tačiau PPI priešinimąsi tikriausiai paaiškina skirtinga politikos samprata. Sturzo labiau patiko derėtis su kitomis politinėmis jėgomis, kad pasiektų susitarimą dėl kabineto programos bei struktūros prieš ją įgyvendinant, tuo tarpu Giolitti esminius sprendimus primygtinai reikalavo daryti pats. Katalikų samprata atspindėjo besiplėtojantį masinį partijų Italijos politikoje pagrindą; nors po Antrojo pasaulinio karo derybos tapo įprasta procedūra, 1922 metais pusė deputatų priklausė nevykusiai apibrėžtoms „partijoms" su neaiškiomis programomis ir silpnu ideologiniu pasiryžimu, kurį geriau atstovavo Giolitti stilius. Be to, kaip parodys įvykiai, PPI stigo alternatyvų Giolitti kabinetui, kurios dėl šios partijos politikos tapo neįmanomos. Kartu su kitomis partijomis katalikai nepakankamai įvertino pakibusią Mussolini grėsmę demokratijai.

1922 metų vasario 2 dieną Bonomi atsistatydino dėl nepavykusio Sutaikinimo pakto ir atsisakymo laiduoti už stambų banką *Banca Italiana di Sconto*, susijusį su Perrone pramonine grupe. Bonomi veiksmai buvo nukreipti apsisaugoti nuo rimtų ekonominių pasekmių, ir kitos jo bei ankstesnės Giolitti vyriausybės taikytos priemonės pagaliau pakeitė niūrią ekonominę situaciją, tačiau Perrone remiančios ir reikalaujančios vyriausybę įsikišti gelbėti banką dešiniųjų grupės atsigręžė prieš Bonomi. Prie jų prisidėjo demokratai, atstovaujantys įsiutusiems indėlininkams, bei Giolitti sugrįžimo siekiančios nuosaikių liberalų grupės.

Bonomi žlugimą lydėjo užsitęsusi krizė, o ištisa virtinė garsių politikų nesugebėjo gauti paramos, leidžiančios jiems valdyti. Parlamentarai socialistai reformatoriai pasiūlė kabinetą, kuris vykdytų antifašistinę politiką, bet į jų pasiūlymą neatsiliepė nei PPI, nei demokratinės grupės, o sava partija net išbarė. Katalikai vetavo Giolitti, bet patys imti vairą atsisakė. Pagaliau vasario 25 dieną laikinas sprendimas leido sudaryti vyriausybę, vadovaujamą Giolitti pavaduotojo Luigi Factos, tyliai sutikusio atsistatydinti, kada bus galima pasiekti pastovesnio susitarimo. Nepaisant Serrati nepasitenkinimo, daugumą sudarė nestabili katalikų ir liberalių demokratų grupių koalicija.

Factos manifesto silpnumas padrąsino fašistus didžiam puolimui 1922 metų pavasarį ir vasarą, gana keistai sutapdamas su fašistų darbininkų judėjimo pakili-

mu. Iki tol autonomiškos fašistų darbininkų organizacijos 1922 metų sausio mėnesį susibūrė į centralizuotą federaciją, susietą su PNF. Judėjimui vadovauti ėmėsi buvęs revoliucionierius sindikalistas ir italų darbininkų judėjimo Jungtinėse Valstijose organizatorius Edmondo Rossoni. Šio judėjimo narių skaičius dėl priežasčių, kurias aptarsime vėliau, iki 1922 metų birželio išaugo iki stulbinančių 458 000. Nepaisant Rossoni nuoširdumo ir įgūdžių mobilizuoti darbininkus, šis judėjimas prieštaravo tikrajai fašizmo prigimčiai. Iš tiesų fašistų darbininkų vadai nuolat atsidurdavo keblioje padėtyje, ypač žemės ūkyje, kur jie turėjo stipriausią paramą, mat savininkai linko laužyti susitarimus net po to, kai darbininkai dėl ekonominės situacijos susiveržė diržus. Fašistų vadai savo problemą išsprendė gudriai organizuodami skaitlingas akcijas išspausti iš vis silpnėjančios valstybės nuolaidų. 1921 metų rugsėjo mėnesį įvyko „žygis“ į Raveną, imituojantis D'Annunzio Fiumės kampaniją; organizuotas Feraros srities *Ras* (vado) Italo Balbo šis bandomasis žygis parodė, kad fašistai gali spręsti tiekimo problemą, susijusią su didelių žmonių masių judėjimu. 1922 metų gegužę fašistų būrių saugomi 60 000 valstiečių užėmė Ferarą ir privertė vyriausybę organizuoti viešuosius darbus. Vėliau tą pat mėnesį 20 000 fašistų užėmė Boloniją penkioms dienoms prieš prefektą, kuris buvo įdiegęs priemones, draudžiančias įvežti darbininkus, konkuruojančius su socialistų lygomis; nusileisdama fašistų reikalavimams, vyriausybė perkėlė valdininką Cesarę Mori. Tokiais žingsniais fašistai sumaniai gynė žemvaldžių interesus, darbininkų dėmesį nukreipdami į nusilpusią vyriausybę.

Fašistų įtaka darbininkų judėjimui priklausė ne vien nuo šios taktikos. Be pagarbos, kurią kėlė patyręs Rossoni, fašistų darbininkų vadai kėlė nemažai pažangių reikalavimų, įskaitant aštuonių valandų dieną, darbininkų dalyvavimą valdyme bei darbininkų atstovavimą sprendžiant personalo klausimus. Fašistų darbininkų vadai pabrėžė pusiausvyrą tarp darbininkų ir šalies interesų; ši samprata patiko valstiečiams, kurie atmetė pagrindinį marksizmo dėmesį klasių kovai ir rėmė praktines gamybos didinimo priemones, nepritarė viešųjų paslaugų sektoriaus streikams ir pasitikėjo kapitalistais, kad šie išvestų iš ekonominės krizės. Fašistų darbininkų organizacijos iš D'Annunzio pasiėmė „korporacijų“ pavadinimą, perteikiantį solidarumo idėją. Atspindėdamas fašistų susiskaldymą, 1922 metų rugsėjyje Mussolini laikraštis konstatavo, jog gali apsieiti be proletariato paramos, bet daugeliui darbininkų patiko partnerystės idėja išgelbėti šalį.

Factos nesugebėjimas pasipriešinti fašistų smurtui ir vietinės valdžios bendrininkavimas *de facto* padrąsino vietinius fašistų vadus eskaluoti smurtą. Baudžiamosios ekspedicijos buvo įvykdytos daugelyje miestų, bet viršūnę pasiekė liepos 13–ąją. Roberto Farinacci vadovaujami būriai užėmė Kremonos miesto salę, terorizavo oponentus ir sugriovė žymių socialistų bei katalikų vadų namus. Šis įvykis sukėlė PPI pasipiktinimą Facta, ir jo vyriausybė žlugo, neradusi sprendimo, dėl kurio ir buvo suformuota. Trumpam pasirodė, kad parlamentas fašistų išpuoliams pažaboti sudarys centro kairės vyriausybę. Ši viltis išgaravo, nes Mussolini grasino

pilietiniu karu, o jo priešai suskilo. Reformatoriai nusprendė remti antifašistinį kabinetą ir įvykiams triukšmingai plėtojantis Turati patarimo kreipėsi į karalių. Šios pastangos nuėjo šuniui ant uodegos. Vykdomieji PSI organai pasmerkė parlamentarus reformatorius, o dešinysis katalikų sparnas atmetė bendradarbiavimą su socialistais, kaip padarė ir Sturzo. Konsultacijos parodė, jog nėra jokio susitarimo išspręsti krizę, paskiriant autoritetingą ministrą pirmininką. Rezultatas – Facta vadovauja naujam kabinetui ir vėl laukia pastovesnio sprendimo.

Mussolini padėtį sustiprino nesugebėjimas pasiekti antifašistinio kompromiso. Ši tiesa išryškėjo 1922 metų liepos 31–rugpjūčio 2 dienomis, per visuotinį „teisėtą" streiką. Iš pradžių atsiradusi spausti Giolitti–Turati kabineto labui, praeitą vasarį sukurta antifašistinių sąjungų „darbo sąjunga" sušaukė streiką pasisakyti prieš fašistų terorą. Prastai organizuoti streikininkai negalėjo prilygti ginkluotiems *squadristi*, puolantiems nacionalinio solidarumo vardu ir dažnai policijos draugėje. Fašistai palaužė streiką ir pasinaudojo proga sugriauti darbininkų organizacijas, sudeginti priešų turtą bei pašalinti socialistinę miestų valdžią.

Pražūtingas teisėtas streikas ir Factos patvirtinimas iš naujo atvėrė kelią į valdžią Mussolini. Darbininkų sąjunga sužlugo, o spalyje CGL nutraukė ryšius su Socialistų partija. Prie valdžios provincijoje fašistai dabar dar prijungė politinę valdžią visuose didesniuose Šiaurės ir Centro miestuose. Negana to, politikai priėjo prie išvados, kad suirutę šalyje galima išspręsti tik vyriausybės koalicija dalyvaujant fašistams. Giolitti bei kiti liberalūs vadai sutiko; PPI augo įtampa tarp profašistinės dešinės ir antifašistinio kairiojo sparno. Atsakydama į šiuos įvykius, taip pat sustiprėjus vidaus debatams dėl bendradarbiavimo, PSI Devynioliktame suvažiavime 1922–ųjų spalio 1–4 dienomis skilo pusiau. Su „Trečiojo internacionalo" dalyvių pagalba maksimalistai vos sugebėjo išmesti reformatorius, kurie įkūrė Unitarinę (vieningą) socialistų partiją (PSU), vadovaujamą Turati ir Giacomo Matteotti. Marksistų judėjimas dabar suskilo į tris besivaržančias partijas – nepalenkiamą PSI, PCI, fašizmą traktuojančią kaip artėjančios proletariato diktatūros ženklą, ir PSU, pasisakančią už bendradarbiavimą su demokratinėmis grupėmis, siekiant nugalėti Mussolini. PSI ir PCI tęsė savižudišką politiką, o PSU prie paskyrimo į vyriausybę priartėjo per vėlai, nes PPI ir liberalai dabar buvo tiesiogiai suinteresuoti bendradarbiauti su Mussolini, o ne su socialistais. Pralaimėję, susiskaldę ir netekę darbininkų paramos socialistai liovėsi buvę rimta opozicija fašizmui.

Tačiau Mussolini sėkmė reiškė, kad jis turi veikti greitai. Kadangi „bolševikų" grėsmė buvo aiškiai sutriuškinta, jo buržuaziniai sąjungininkai galėjo greitai pavargti rėmę brangią ir dabar bereikalingai represinę organizaciją bei, ko gero, galėjo prisidėti prie tvarkos palaikymo, sustiprinant tradicinę vyriausybę. Per kitus du mėnesius Mussolini sumaniai derino karinius veiksmus ir žymių politikų norą bendradarbiauti su juo. Tuo pat metu jis protingai sujungė dviejų fašizmo sparnų skirtumus; vienas, vadovaujamas Dino Grandi, ragino jį į valdžią ateiti teisėtai, pasinaudojant vyriausybės koalicija; kitas, vadovaujamas Balbo, Farinacci

ir Michelės Bianchi, pirmenybę teikė „maištingam" metodui, t.y. „žygiui į Romą" iš sričių, kurį buvo ištobulinę vietiniai vadai žygiuose į įvairius Italijos miestus.

Serija sudėtingų manevrų Mussolini priešams ir draugams siūlė tiek „teisėtus", tiek „karinius" sprendimus. Jis derėjosi su liberalų vadais, trokštančiais su juo sudaryti vyriausybinę koaliciją, bet nenorėjo priimti žemesnės padėties ir sulaikė susitarimą. Tai buvo ypač tikra dėl labiausiai ginčijamo sprendimo – Giolitti vadovaujamo kabineto; Mussolini manė, kad įtikimiausia, jog liberalus valstybės veikėjas Giolitti įsakys kariškiams sustabdyti fašistų perversmą. Mussolini pritarė ir karaliui, sušvelnindamas respublikoniškus fašizmo ketinimus, bet taip pat leido suprasti, kad, jei Viktoras Emanuelis jam priešinsis, priimdamas vien monarchiją, bus pakeistas žavingesniu pusbroliu Aostos kunigaikščiu. Išlaikydami šių politinių manevrų pusiausvyrą, spalio mėnesį fašistų vadai įgyvendino Centro komiteto rugpjūčio mėnesio sprendimą sudaryti vieningą fašistinių jėgų karinę valdžią. Šis žingsnis reiškė, kad buvo sukurta nelegali privati armija, kurios organizacinius kriterijus Mussolini laikraštis paskelbė 1922 metų spalio 3 dieną. Vyriausybė nereagavo.

Mussolini meistriškai valdė dabar susidariusią sudėtingą ir sumaištingą situaciją. Gabriele D'Annunzio su juo vis dar varžėsi ir net tarp fašistų turėjo nemažai pasekėjų. Derėdamasis su politikais liberalais, poetas susitarė su Facta, kad lapkričio 4 dieną Romoje įvyks didžiulė karo veteranų demonstracija paminėti Italijos pergalei Pirmajame pasauliniame kare. Sklido gandai, jog D'Annunzio planavo ceremoniją sutaikyti prieštaraujančioms šalies jėgoms, užbaigti tebesitęsiantį ginčą dėl karo ir suformuoti pagrindą naujai vyriausybei, galbūt vadovaujamai Giolitti. Po nenusisekusio bandymo išsiaiškinti skirtumus su D'Annunzio Mussolini nusprendė surengti žygį į Romą savaite anksčiau numatyto „susitaikymo".

Spalio 16 dieną Romoje Mussolini susitiko su fašistų karo vadais Balbo, Bianchi, Cesare Maria De Vecchi, Emilio De Bono ir kitais. Mussolini pareiškė, kad parlamentinis sprendimas neišvengiamai sukels šalyje krizę ir kad revoliucija pakenks fašizmui; jis tvirtino, jog atėjo laikas karine jėga užimti sostinę. Jis pasiūlė pajudėti nedelsiant po fašistų suvažiavimo, numatyto spalio 24 dieną Neapolyje, kuris ir suteiks fašistams impulsą bei nukreips dėmesį. Turino fašistų vadas kapitonas De Vecchi ir atsargos kapitonas De Bono pasipriešino, esą fašistų jėgos dar nepasirengusios, bet Mussolini spyrėsi. Pasak De Vecchi, Mussolini pasakė, jog D'Annunzio ir Giolitti planuoja triukšmingą susitaikymo aktą lapkričio 4 dieną – apsikabinimą prie Nežinomo kareivio kapo. Mussolini manė, jog šis teatrališkas gestas „suveiks", ir Giolitti gaus kabinetą, „o juk žinote, kad su Giolitti geriau mąstyti apie kitus dalykus". Tvirtindamas, kad vyriausybė „supuvusi" ir kad atėjo laikas veikti, Mussolini laimėjo. Kitas dvi dienas fašistų vadai rengė karinius žygio į Romą planus.

Neapolyje buvo suderinta tiksli žygio data bei kitos detalės. Mussolini ir kariniams veiksmams vadovavę „keturiniai" suprato, jog armijos iškvietimo atveju pralaimės. Jie veikė, kad pašalintų tą galimybę. Spalio 25 dieną Mussolini sėdo į Milanan vykstantį traukinį, sustodamas Romoje pasitarti su profašistais armijos

masonais, turinčiais įtakos karaliui. Kitas kelias dienas vyko dar ne iki galo atkurtos intensyvios konsultacijos su įtakingais asmenimis.

Rašydamas karaliui į vasarvietę, Facta pirmiausia išreiškė nuostabą dėl fašistų maišto, po to pasakė, jog vyriausybė pasirengusi jį sutikti. Jis žūtbūtinai bandė surasti politinį sprendimą, kurio dėka fašistai įeitų į valdančiąją koaliciją. Mussolini jam pritarė, netiesiogiai padedamas Giolitti atsisakymo pasiskubinti; kai kurių fašistų nuomone, geriausia, ką buvo galima pasiekti – tai Salandros vadovaujamas iš fašistų ir nacionalistų suformuotas kabinetas, bet Mussolini pirmenybę teikė silpnesniam Factai ir vilkino derybas. Yra ženklų, kad spalio 26 dieną Mussolini sutiko su nauja Factos vyriausybe, dalyvaujant fašistams (dokumentų nerasta), bet vėliau tą pačią dieną Bianchi pareiškė, jog tik Mussolini vadovaujamas kabinetas gali išspręsti krizę.

Tikriausiai būdamas tikras, kad susitars su Mussolini, Facta spalio 27 dieną 12 val.10 min. nusiuntė karaliui raminančią telegramą, bet paprašė atvykti į Romą. Kai Viktoras Emanuelis lipo į traukinį, pasirodė pirmieji fašistų karinių veiksmų ženklai kartu su armijos pasiruošimu į juos atsakyti. Tą dieną galutinai žlugo derybos su Mussolini dėl naujos vyriausybės; Romos stotyje Facta trumpai informavo karalių apie dienos įvykius, o Viktoras Emanuelis išreiškė susierzinimą, kad turi priimti sprendimus fašistų šautuvų spaudžiamas. Tarp devintos ir dešimtos vakaro karaliaus viloje Romoje Facta nurodė, jog karalius gali paskelbti karo padėtį, bet aiškiai per menkai tai nušvietė. Po to Facta išvyko į savo viešbutį miegoti.

Vidurnaktį ministrą pirmininką pažadino ir informavo apie fašistų karo veiksmus. Spalio 28 dieną 5 val. 30 min. susirinko kabinetas. Tą naktį Karo ministerijoje keletas kabineto narių pasiskundė, jog fašistai užėmę strateginius punktus, nes armija nesugeba veikti, tuo tarpu armijos atstovas lemeno apie įsakymų nebuvimą. Kabinetas toliau formulavo karo būklės pareiškimo projektą; Facta pasitarė su karaliumi, kuris sutiko pasirašyti pareiškimą kitą rytą. Kabinetas vieningai balsavo dėl apsiausties paskelbimo, apie sprendimą informavo policiją ir armijos vadus bei peržiūrėjo tekstą. 8 val. 30 min. Romoje išklijuoti plakatai skelbė karo padėtį. 9 val. Facta karaliui pristatė dekretą pasirašyti; stebėtina, bet Viktoras Emanuelis atsisakė. Dar tebediskutuojama, ar įvyko antras posėdis, bet 11 val. 30 min. Facta atsistatydino, ir buvo išsiųstos telegramos, atšaukiančios įsakymą dėl įvedamos karo padėties.

Kaip paaiškinti karaliaus atsisakymą? Daug vėliau jis tvirtins, kad bijojo kilsiančio pilietinio karo, bet atrodo, jog šis paaiškinimas buvo sukurptas stengiantis pateisinti karalių per referendumą dėl monarchijos po Antrojo pasaulinio karo. Kiti aiškinimai yra apie slaptus susitikimus su patarėjais ir tariamas abejones, esą fašistams prijaučiančiaisiais atmiešta kariuomenė nekovos; tačiau nėra įrodymų, jog kariškiai – beatodairiškai atsidavę Savojos dinastijai – būtų atsisakę vykdyti įsakymą. Tikriausiai karalius nusprendė, jog jei fašistams sustabdyti pasitelks armiją, tai pratęs chaosą Italijoje ir sukurs tuštumą dešinėje, kuri bus palanki kairės

atgimimui. Nors ir būdamas suirzęs dėl karinių fašistų veiksmų, Viktoras Emanuelis žinojo, jog politikai tiki tam tikros fašistų dalyvavimo vyriausybėje formos neišvengiamumu ir pats ją laiko stabilizuojančia jėga. Atsižvelgdamas į šiuos veiksnius, jis pasirinko sprendimą, kuris, jo nuomone, kuriam laikui padėtį stabilizuotų.

Svarbiau tai, jog monarcho atsisakymas pasirašyti vyriausybės vienbalsiai priimtą dekretą dėl karo būklės atskleidžia lemtingą Italijos konstitucijos trūkumą. Vakaruose konstitucijų tendencijos buvo susilpninti vykdomąją valdžią. Italijoje taip pat buvo einama šia linkme, bet dar nebuvo pasiekta tiek, kiek Didžiojoje Britanijoje ar Prancūzijoje. Be to, pokarinis politinis nestabilumas šį trūkumą dar padidino. Tikėtina, jog autoritetingesniam už Factą Giolitti arba turinčiam stiprią parlamento daugumą premjerui būtų pasisekę gauti karaliaus sutikimą paskelbti karo padėčiai. Kaip ir 1915 metais, kai karalius parėmė Italijos įsitraukimą į karą, jis ėjo išvien su konservatyviu išrinktųjų būriu prieš teisėtai nustatytą tvarką.

Viktoras Emanuelis pirmenybę teikė Salandrai kaip kabineto vadui prieš Mussolini, net jei svarbias vietas tokiame kabinete būtų užėmę fašistai. Kaip jau minėta, tokie fašistai, kaip De Vecchi, netikėjo, jog įmanomas Mussolini vadovaujamas kabinetas. Politiškai už juos įžvalgesnis Mussolini, siekdamas oficialaus įgaliojimo formuoti vyriausybę, liko neperkalbamas. Atsižvelgdamas į aplinkybes, karalius nusileido. 1922 metų spalio 29–osios vakare Mussolini sėdo į naktinį traukinį Romon. Jo kabinete, remiamame nacionalistų, PPI (prieš Sturzo valią) ir liberalų, penkis svarbiausius postus užėmė fašistai (Mussolini vadovavo kabinetui ir galingoms Vidaus bei Užsienio reikalų ministerijoms), trys profašistai (Karo, Laivyno ir Švietimo) bei septyni fašistai pavaduotojai; vaizdelį užbaigė liberalai, demokratai ir katalikai.

Fašistų galia vyriausybėje visais atžvilgiais viršijo PNF atstovus Deputatų rūmuose, bet kabinetas buvo pristatytas kaip kovojusios ir kritusios už šalį kare jaunosios kartos pergalė prieš iškaršusius politikus. Nuo šiol sukompromituotas parlamentas palaipsniui neteko galios ir liovėsi buvęs politinių sprendimų centras. Daug deputatų balsavo už Mussolini vyriausybę, nes tikėjo, kad išlaiko galią panorėjus balsuoti už šio kabineto nušalinimą – ši galimybė kuo toliau, tuo labiau virto teorija, o šalyje liovėsi egzistavusi tikra parlamentinė santvarka. „Šia prasme 1922 metų spalio 29–30 dienomis Italijoje įvyko perversmas, nutraukęs parlamentinės–konstitucinės tradicijos tęstinumą, net jei formaliai jis ir nepažeidė Karolio Alberto išleisto *Statuto* raidės.“

Spalio 30 dieną būriai užplūdo Romą ir kitus miestus, terorizavo ir žudė savo priešus, plėšė jų susirinkimų vietas, siaubė jų namus ir skaldė jų organizacijas. Su valdžia Mussolini rankose jie tapo tikraisiais šalies valdovais. Taip jie sukūrė naują stilių ir pradėjo naują erą ne tik Italijoje, bet ir Europoje.

16 Mussolini Italija

Nepaisant rimtų problemų prieš Pirmąjį pasaulinį karą, Italijos konstitucinė sistema, akivaizdžiai demokratėdama, rutuliojosi ta pačia linkme, kaip ir daugelyje pažangiausių Europos šalių. Iki devynioliktojo amžiaus šeštojo dešimtmečio Pjemonto ministrai atsiskaitydavo parlamentui, taip liko ir po suvienijimo, nors vyriausybės reikaluose karalius išlaikė svarų balsą. Prancūzijoje tokia ministrų atsakomybė buvo pasiekta tik 1877 metais, nors vykdomoji valdžia buvo daug silpnesnė. Be to, karaliaus paskirto Senato valdžia pagal 1848 metų *Statuto* niekada nebuvo didesnė už uodo įkandimą, priešingai Didžiosios Britanijos Lordų rūmams, netekusiems galios tik 1911 metais, o iki tol trukdžiusiems šaliai plėtotis demokratiškai. Priešingai Italijai, Prancūzijoje, Didžiojoje Britanijoje, Vokietijoje, Austrijoje–Vengrijoje bei Rusijoje iki Pirmojo pasaulinio karo nepavyko išplėtoti ministrų atskaitomybės sistemos. Iš tikro tuoj po karo italai naudojosi galbūt didesnėmis pilietinėmis laisvėmis nei daugelio Europos šalių ar Jungtinių Valstijų gyventojai. Ko gero, 1921–1922 metų reakciją ir fašizmo iškilimą padeda paaiškinti būtent tokia padėtis bei ekonominiai ir socialiniai karo padariniai. Šie įvykiai sugriovė tolydžią šalies plėtrą parlamentinės demokratijos bei didesnio ekonominio teisingumo linkme ir taip radikaliai pasuko kita, nei kad buvo netolimoje praeityje, kryptimi.

Režimo sutvirtėjimas

1922 metų lapkričio 16 dieną Mussolini paprašė, kad Deputatų rūmai balsuotų už pasitikėjimą vyriausybe. Šis prašymas bei faktas, kad Duce suformavo koalicinį kabinetą, įtikino tradicinius politikus, trokštančius ignoruoti tikrovę, kad žygis į Romą reiškė tik tai, jog yra sudaromas gebantis atkurti tvarką

kabinetas, kurį jie galės kada panorėję balsuodami atšaukti. Bet tada, kai tokie dešiniojo sparno liberalai, kaip Salandra, į Mussolini žiūrėjo kaip į vadovaujantį vyriausybei, o kairiųjų liberalų vadai kvietė kantrybės, kol fašistų klaidos skatina parlamentą balsuoti prieš Mussolini ir vėl kviesti Giolitti, Duce žygį į Romą pateikė kaip revoliuciją, o prašymą tai patvirtinti – tik kaip mandagumą. Jis pastebėjo, jog norėdamas Rūmus galėjo paversti savo juodmarškinių stovykla, ir pareiškė: „Galėjau paleisti parlamentą ir vyriausybę sudaryti vien iš fašistų. Galėjau, bet nepadariau, ir bent jau dabar renkuosi šitai".

Liberalų ir katalikų deputatai, balsuodami už pasitikėjimą, šiuos žodžius praleido pro ausis ir labiau įsiminė Mussolini pažadą atkurti teisėtvarką. PSU lyderis Filippo Turati pasmerkė Mussolini, bet komunistai bei PSI socialistai ir toliau nepakankamai jį vertino, ir savo atsaką pritildė. Lapkričio 17 dieną prie fašistų su nacionalistais prisijungė liberalai, katalikai bei nedidelės demokratų grupelės, surinkdami Mussolini 306 balsų daugumą prieš 116.

Kitus pusantrų metų Mussolini, siekdamas sutvirtinti valdžią, manevravo, kad pergudrautų nemažą paramą šalyje turinčius oponentus. 1922–ųjų gruodžio 3 dieną Rūmai vyriausybei suteikė visišką valdžią metams susidoroti su ekonomine krize ir sumažinti išsikerojusią biurokratiją. Likimo ironija, bet liberalūs Mussolini sąjungininkai pritarė tokiam įstatymui, nors šis ir susilpnino parlamento prerogatyvas. Fašistai įstatymą panaudojo pertvarkyti valstybės valdymui, atleisti oponentams ir suvaldyti biurokratijai.

Be tradicinių valdymo sektorių, Mussolini dar įsteigė institucijas, kurios pranašavo Italiją netrukus tapsiant vienpartine. 1922 metų gruodžio 15 dieną fašistų vadai susirinkime sukūrė Didžiąją fašistų tarybą, kuri tą dieną susirinko išspręsti įvairių būrių keliamų problemų. Nesuvaldomas jų smurtas jau seniai grasė fašizmo garbingumui, o jų nepriklausomumas metė iššūkį visam Mussolini valdomam judėjimui. Kai socializmas politiškai pralaimėjo, ir smurtas toliau nebegalėjo būti pateisinamas, Duce, kuris vadovavo vyriausybei, skirtai atseit sugrąžinti į vėžes teisėtvarką, vargu ar galėjo sau leisti tapti netvarkos simboliu. 1923 metų sausio 11 dieną *Popolo d'Italia* paskelbė, kas turi teisę būti Didžiojoje taryboje; tarp jų buvo Fašistų partijos direktorato nariai, ministrai bei kiti pareigūnai ir vyriausybės atstovai fašistai, kaip antai policijos viršininkas (*pubblica sicurezza*). Be šių konkrečiai išvardytų įeinančiųjų į Tarybą, nebuvo nustatytos taisyklės, kas galėtų dalyvauti svarstymuose, ir Mussolini pasiliko teisę pasikviesti kitus, kurių buvimas galėtų pasitarnauti *ad hoc*. Taigi Didžioji taryba prisiėmė ir partijos, ir valstybės funkcijas; ji sustiprino Mussolini valdžią nevaldomai Fašistų partijai, formulavo principus bei įstatymus, stiprinančius jo valdžią bei organizuojančius režimą. Prieš oficialiai įteisinant Tarybą įstatymu 1928 metais, įvyko kitų pakitimų narystėje, bet po to dėl priežasčių, kurias netrukus aptarsime, ji neteko galios.

Negana to, tikėdamiesi suvaldyti neteisėtas (ir konkurencines) ginkluotas pajėgas, armija ir konservatoriai ne fašistai spaudė Mussolini „normalizuoti" būrius.

Mussolini su jais turėjo savų rūpesčių, bet jam vis dar reikėjo nepriklausomos karinės jėgos toliau gąsdinti oponentus ir stiprinti savo valdžią. Didžioji fašistų taryba šiuos klausimus išsprendė, formaliai paleisdama būrius ir įsteigdama Savanorių miliciją nacionaliniam saugumui (MVSN). Šį sprendimą priėmė vyriausybė ir dekretu ratifikavo karalius. Sudarytai iš ankstesnių būrių narių bei išlaikiusiai fašistų simboliką, oficialiai MVSN buvo patikėta misija ginti „spalio revoliuciją". Ši reorganizacija leido žiauriai užsipulti fašizmo priešininkus, ir ypač sustiprėjo 1923 ir 1924 metais bei privertė daugelį pasitraukti į pogrindį ar vykti tremtin.

Pratę gyventi nepriklausomi, vietiniai fašistų *Ras* – fašistų vadų provincijose vardas, pasiskolintas iš Etiopijos – priešinosi Mussolini pastangoms „normalizuoti". Ši priešingybė, taip pat 1923–iųjų kovo mėnesį prasidėjęs susijungimas su Nacionalistų asociacija Fašistų partijoje sukėlė krizę. Mussolini rėmė Giuseppę Bottai ir Massimo Roccos vadovaujamą „revizionistų" srovę. Šie lyderiai tvirtino, jog fašizmą reikia transformuoti iš kovinės organizacijos į judėjimą, gebantį atnaujinti tautą. Į šią užduotį įėjo naujos valdančios klasės suformavimas, kuri priimtų ir panaudotų kompetentingus žmones iš visų Italijos visuomenės sluoksnių. Besipriešinantis šalies normalizavimui „nepalenkiamasis" sparnas, vadovaujamas tokių *Ras*, kaip Roberto Farinacci, pasisakė už „antrąją" fašistų revoliucijos „bangą", kuri jėga sugriaus Italijos liberalų partijos likučius, tarp jų ir socialistų, komunistų bei katalikų organizacijų liekanas. Savo įpročiu Mussolini, prireikus karinės galios, paramą permetė šiam antrajam judėjimui.

Dėl šio nestabilumo, sukelto 1919 metais priimtu proporciniu atstovavimu, visur buvo reikalaujama jį pakeisti fašistų ir liberalų politikais. Po ilgokų debatų vyriausybė pateikė Mussolini pavaduotojo Giacomo Acerbo parengtą įstatymo projektą, suteiksiantį du trečdalius vietų Rūmuose išrinktai koalicijai, įgyjančiai daugumą, su sąlyga, kad ši koalicija gauna 25 proc. visų balsų; likęs trečdalis bus padalytas proporcingai kitoms partijoms. Kaip ir tikėtasi, kairiojo sparno partijos priešinosi jo priėmimui, o konservatoriai rėmė, bet tikra kova kilo centrinėje PPI. Iš tikro dauguma PPI rėmė proporcinį atstovavimą, tarp jų Sturzo bei kiti, kurie norėjo tęsti bendradarbiavimą su Mussolini vyriausybe. Kadangi katalikų pasitraukimas šiuo klausimu reikštų įstatymo pralaimėjimą, kad sukliudytų PPI balsuoti prieš Acerbo projektą arba bent jau suardytų organizaciją, Mussolini įtraukė Vatikano pagalbą. Darydamas svarbių nuolaidų Bažnyčiai, jis tikėjosi įtikinti Vatikaną, kad šiam Katalikų partija nereikalinga, ar bent jau padrąsinti dešinįjį PPI sparną Mussolini paremti. 1923 metų sausio 20 dieną Duce slapta susitiko su Vatikano valstybės sekretoriumi kardinolu Pietro Gasparri; Mussolini sutiko toliau slapta išpirkinėti katalikų banką *Banco di Roma*, ir Vatikanas pakeitė tvirtai Sturzo sparną remiančius banko direktorius.

Netrukus dešinysis PPI sparnas, remiamas Vatikano, pakvietė nuolatiniam bendradarbiavimui su Mussolini vyriausybe ir siekė pašalinti Mussolini priešus iš organizacijos, remdamiesi tuo, jog šie prijaučia griaunamosioms partijoms. Po

karštų debatų balandžio mėnesio suvažiavime Turine delegatai pritarė „sąlyginiam bendradarbiavimui“, kuris reiškė paramą vyriausybei, bet gynė absoliutų proporcinį atstovavimą. Mussolini atsiliepė, pašalindamas katalikų atstovus iš savo kabineto, sustiprindamas fašistų smurtą prieš katalikų organizacijas ir inicijuodamas prieš katalikus spaudos kampaniją. Remiami Vatikano dešiniojo sparno katalikų laikraščiai užsipuolė partijos vadovybę ir spaudė Sturzo atsistatydinti iš sekretoriaus pareigų. Mussolini tikėjosi pasiekti Sturzo atsistatydinimo iki debatų dėl Acerbo įstatymo, ir šį tikslą jis pasiekė 1923 metų liepos 10–ąją. Po penkių dienų Rūmai priėmė Acerbo įstatymą; nemažai dešiniojo PPI sparno deputatų pažeidė discipliną balsuodami už įstatymą ir vėliau buvo pašalinti iš partijos. Tačiau jų glaudūs ryšiai su popiežiumi dar labiau atitolino Vatikaną; Mussolini buvo meistriškai paruošęs dirvą, kad popiežius atsisakytų Katalikų partijos.

Dabar politinės jėgos susidūrė su naujais rinkimais, kurie buvo sušaukti 1924 metų balandžio mėnesį. Be vyriausybės aparato kontrolės, fašistai įgijo didžiulį pranašumą dėl atsigaunančios ekonomikos bei diplomatinės Mussolini sėkmės derybose už Fiumės perdavimą Italijai. Fašistai taip pat sutiko su tokiais garsiais liberalais, kaip Salandra ir buvęs ministras pirmininkas Orlando, buvę PPI politikai bei kiti politikai ne fašistai, dėl vieno rinkimų sąrašo. Šie sąjungininkai pritraukė daug balsų į *listone* („didįjį sąrašą“) ir suteikė fašistams garbingumo. Iš kitos pusės, fašistų oponentams nepavyko sudaryti vieningo fronto. Draskoma vidinių prieštaravimų, ar susilieti su PCI, PSI 1923 metais skilo iš naujo; PCI pasiūlė jungtis į bendrą sąrašą, bet PSU, siekdama koalicijos su visomis demokratinėmis jėgomis bei sąjungos atnaujinimo su PSI, komunistus pavadino „priverstiniais“ fašizmo bendrininkais ir atmetė bendradarbiavimą.

Prie fašistų pergalės prisidėjo visi šie veiksniai, fašistų smurto bangos, Mussolini kontrolė balsavimo mechanizmui bei valstybės įsikišimas. Fašistų vadovaujama rinkiminė koalicija laimėjo 64,9 proc. balsų ir du trečdalius vietų Rūmuose. Ir vis dėlto, nepaisant fašistų teroro, rinkimai parodė stiprią opoziciją fašizmui; pramoninėse Šiaurės Italijos dalyse, nevisiškai pavergtose būrių, opozicijos sąrašai viršijo fašistų vadovaujamos koalicijos sąrašus.

Net rinkimuose pasiekta ryški fašistų dauguma ne iki galo įtikino Mussolini Deputatų rūmų nuolankumu. Kadangi fašistų grasinimai tęsėsi be paliovos, o Mussolini taikias kalbas sakė pakaitomis su grasinančiomis, jo priešai rodė augantį karingumą. PSU sekretorius Giacomo Matteotti pasakė gerai apmąstytą įspūdingą kalbą, tvirtinančią, jog fašistų smurtas neseniai įvykusius rinkimus pavertė negaliojančiais, ir reikalaujančią naujų rinkimų. Į Matteotti šūksnį atsiliepė respublikonai, katalikai ir liberalai monarchistai. Kad išvestų opoziciją iš pusiausvyros, Mussolini žengė į kairę, bet šitai nutraukė, kai 1924 metų birželio 10–ąją Matteotti dingo.

Nors Mussolini aiškiai stengėsi sustabdyti tyrimą, Matteotti dingimo faktas greitai iškilo viešumon. Netoliese esančio namo durininkas pastebėjo automobi-

lyje laukiančius penkis vyriškius; įtardamas, jog tai vagys, jis užsirašė automobilio numerį. Policija nustatė, kad automobilis priklauso fašistų laikraščio redaktoriui, o laikraštis siejasi su valstybės sekretoriumi Vidaus reikalų ministerijai. Specialiojo būrio vadas buvo Toskanos fašistas su kriminaline praeitimi Amerigo Dumini, kuriam algą mokėjo Fašistų partijos veikėjas ir Mussolini spaudos centro vadas Cesare Rossi. Būrio nariai priklausė „fašistų čeka“, šį terminą iš Sovietų slaptosios policijos pasiskolino ir ją organizavo Fašistų partijos administracijos sekretorius Giovanni Marinelli. Tikriausiai Marinelli davė įsakymą pagrobti Matteotti, bet greitai kilo klausimas, kokie buvo pagrobėjų ketinimai ir kokia čia Mussolini atsakomybė.

Dumini ir jo pakalikai vėliau tvirtino neketinę Matteotti žudyti, o tik „pamokyti“, tačiau nesusivaldė. Šiam aiškinimui prieštaravo nusikaltimo aplinkybės, tarp jų iš anksto suplanuotas Mussolini aparato bandymas dingimą slėpti. Iš tiesų energingas Matteotti pasipriešinimas aiškiai niekais pavertė planus paslėpti jo kūną, ir todėl galiausiai jį surado. O dėl Mussolini dalyvavimo, tai Duce vėliau tvirtino, jog šis reikalas jam sukėlęs tiek rūpesčių, kad jį būtų galėjęs sugalvoti tik „pats didžiausias jo priešas“. Pastangos surasti dokumentus su tiesioginiu Mussolini įsakymu nužudyti buvo nesėkmingos ir tikriausiai liks bevaisės ir ateityje; daugelis istorikų sutaria, jog Mussolini sudarė sąlygas tokiam nusikaltimui įvykti, kiti įsitikinę, kad Duce pats įsakė nužudyti ir savo bylai paremti cituoja šalutiniais faktais paremtus įrodymus, stengdamasis nusikaltimą nuslėpti.

Matteotti byla, nors ir grasė Mussolini valdymui, baigėsi jo valdžios sustiprinimu. Jei Duce įsakė nužudyti Matteotti, tai jis nepakankamai įvertino reakciją. Per Italiją nuvilnijo pasipiktinimo banga, paliesdama žymius fašistų ir ne fašistų veikėjus. Vyko areštai, o kai paaiškėjo bylos detalės, daugelis žmonių pagalvojo, jog Matteotti nužudė dėl atviros opozicijos fašizmui, nors jo kūno nesurado iki rugpjūčio. Tikėdamasis sulaikyti sąjungininkus ne fašistus, kad jie nepasitrauktų iš koalicijos, Mussolini neigė bet kokį ryšį su Matteotti dingimu, sakė, jog davęs griežtus įsakymus atlikti išsamų tyrimą ir nubausiąs visus kaltininkus, pažadėjo, jog atliks partijos valymą nuo visų nevaldomų elementų, atleido iš vyriausybės visus su byla susijusius pareigūnus ir pareiškė viltį, kad ši byla baigsis nacionaliniu susitaikymu. Aiškiu karaliaus ir ne fašistų partnerių įsaku Mussolini taip pat perdavė Vidaus reikalų ministeriją nacionalistų vadui ir karaliaus patikėtiniui Luigi Federzoni. Birželio 30 dieną Rūmai ir Senatas sutartinai balsavo už pasitikėjimą Mussolini.

Paskatinta viešosios nuomonės posūkio prieš vyriausybę, opozicija ėmė veikti visoje šalyje. Mussolini priešai tikėjosi sutelkti tautos moralinį Ducės pasmerkimą, boikotuodami Rūmus kampanija, vėliau žinoma „Aventine atskilimo“ vardu. Sekė intensyvi spaudos kampanija išlikusiuose opozicijos laikraščiuose, viešumoje išlaikanti Matteotti bylą, ir kurį laiką atrodė, jog kampanija pavyks. Tačiau šie veiksmai buvo pasmerkti žlugti, nes jų sėkmė priklausė nuo karaliaus, kuris turėjo

atleisti Mussolini iš ministro pirmininko pareigų, bet monarchas atsisakė, nes Duce buvo laimėjęs pasitikėjimo votumą, taip pat Viktoras Emanuelis bijojo, jog šio kabineto pašalinimas atgaivins kairiuosius. Tuo pat metu, nepaisant taikingų kalbų, Mussolini paramą perdavė PNF nepalenkiamiesiems, ir kilo nauja smurto banga. Turint omeny karinį fašistų vyravimą šalyje, bandymas sukilti būtų buvęs tolygus savižudybei, ir darbininkų vadai atsisakė net Gramsci pasiūlymo rengti visuotinį streiką, nes buvo tikri, jog pralaimės. Kita vertus, opozicijos nebuvimas Rūmuose palengvino Mussolini užduotį, kai šis pristatė represinį įstatymą ir įvedė diktatūrą.

Kova įžengė į naują etapą, kai rugpjūčio 16 dieną buvo rastas Matteotti kūnas. Užsitęsusi krizė sudarė galimybę susivienyti Mussolini priešams ir pasitraukti jo sąjungininkams liberalams. Turati pasiūlė veiksmus derinti su katalikais, ir šį pasiūlymą rimtai svarstė PPI sekretorius Alcide De Gasperi bei Luigi Sturzo. Vatikanas šią sąjungą vetavo, bet Mussolini prisiekė pašalinti seną savo priešą. Jis spaudė Vatikaną priversti Sturzo palikti Italiją. Trokšdamas atsikratyti trikdančio veikėjo, Vatikanas įsakė Sturzo palikti šalį. 1924 metais spalio 25 dieną Sturzo išvyko į Angliją, kuri tapo pirmąja dvidešimt dvejų metų tremties Jungtinėse Valstijose stotele. Radikalesniems Mussolini oponentams sekėsi ne ką geriau. Gramsci pasiūlė Aventine paversti „antiparlamentu“, iš kur bus revoliucingai kreipiamasi į tautą. Kitos antifašistinės jėgos šį pasiūlymą atmetė kaip pavojingą, o komunistai vėl įėjo į Rūmus 1925 metais.

Nors opozicijos taktika pridarė Mussolini rūpesčių, jai nepavyko atpurtyti jo sąjungininkų liberalų. Po Matteotti bylos gamybininkų asociacija *Confindustria*, finansavusi fašistų koalicijos sąrašą 1924–ųjų rinkimuose, perėjo prie išmintingo susilaikymo taktikos. Ilgalaikis Milano garsiojo *Il Corriere della Sera* redaktorius Luigi Albertini bei Mussolini oponentas monarchistas Giovanni Amendola pabandė įtikinti pramonininkus pasisakyti prieš fašistus. Albertini užsakė straipsnį gerbiamam ekonomistui Luigi Einaudi, skatinantį *Confindustria* pasmerkti fašizmą. Rugsėjo mėnesį *Confindustria* delegacija įteikė Mussolini memorandumą, prašydami susilaikyti ir nemalšinti darbininkų judėjimo, leisti organizacijų laisvę ir pašalinti politinį kišimąsi į ekonomikos sritį. Ši nuostata rodė galimą jėgų atsi–grężimą prieš Ducę, jei nuosaikios politinės jėgos pasuktų ta pačia kryptimi, bet, nepaisant palankių ženklų, toks pokytis neįvyko. Spalio mėnesį Liberalų partijos (iš tikro – laisvas frakcijų rinkinys) suvažiavimas balsavo už grįžimą į teisėtą padėtį, už pagarbą valdžios padalijimui, už konstitucinės tvarkos palaikymą, privačių armijų galą ir už darbininkų organizacijų gerbimą. Tačiau po šio griežto pareiškimo nebuvo jokių konkrečių veiksmų, ir Salandra'os pasekėjai liko Mussolini kabinete.

Labiau nusistatę Mussolini oponentai liberalai susivienijo į Nacionalinę sąjungą, vadovaujamą Giovanni Amendola'os, kurį vėliau fašistai nužudė. 1924 metų gruodžio 27 dieną Nacionalinės sąjungos laikraštis *Il Mondo* pradėjo spausdinti

Cesarės Rossi memorandumą. Rossi dalyvavo Matteotti byloje ir kaltino Mussolini asmeniškai įsakius daugelį smurto veiksmų bei prisidėjus nužudant Matteotti. Išspausdintas Rossi dokumentas padarė milžinišką įspūdį, nes pasirodė tuoj po apnikusių abejonių dėl fašistų vadovaujamos koalicijos, po Italo Balbo atsistatydinimo iš laikinai einančio MVSN vadovo pareigų, įrodžius, kad tai jis buvo įsakęs muštynes, taip pat po nuosaikių fašistų grupės bandymo pateikti pasiūlymą, reikalaujantį normalizuoti padėtį šalyje, bei po gandų, jog Viktoras Emanuelis planuoja arba grįžti prie liberalų vyriausybės, arba patvirtinti karinę. Albertini pareikalavo, kad Mussolini pasiduotų policijai, o Salandra pagaliau liovėsi jį rėmęs, ir Salandros draugai atsistatydino iš kabineto. Jei ir kiti vyriausybės nariai ne fašistai būtų taip pasielgę, užsitęsusi visapusiška krizė tikriausiai būtų privertusi monarchą atleisti Mussolini. Susidūręs su karo ministrų parama Mussolini ir išgąsdintas Ducės pažado prieš galimą įpėdinį panaudoti jėgą, gruodžio 30 dienos susitikime kabinetas įsikibo jo.

Šie įvykiai parodo, kaip karinis krašto valdymas padėjo Mussolini išlikti valdžioje. Atsargiu jį vertė būti vien baimė, kad prieš jį gali atsisukti Viktoras Emanuelis ir armija. Tačiau 1924–ųjų pabaigoje aršiajam fašistų sparnui nusibodo Mussolini manevrai. Politinės Matteotti nužudymo pasekmės privertė Mussolini labiau priklausyti nuo būrių, kurių vadai irgi baiminosi, jog neryžtingi veiksmai gali baigtis Ducės žlugimu ir jų pačių teismu. Fašistų vadai ėmė dar labiau smurtauti ir organizavo mitingus, reikalaujančius Mussolini atsisakyti „silpnos" politikos bei visiems laikams nutraukti ryšius su opozicija. Vis dar tebesiginčijama, ar Mussolini pats sukurstė šį jų ultimatumą, ar tik jam pritarė, bet pažadėjo nutildyti opoziciją, kai Rūmai sugrįžo į sesiją 1925 metų sausio 3 dieną.

Tądien Mussolini pasakė garsią kalbą, prisiimdamas moralinę atsakomybę už Matteotti nužudymą. Jis metė iššūkį opozicijai, skatindamas eiti prieš jį, grasino panaudosiąs jėgą ir pridūrė, jog vyriausybė gali sutriuškinti Aventine „maištą". Nė vienas neatsiliepė į Mussolini iššūkį, o daugelis oponentų vis dar boikotavo Rūmus.

Nuo 1925 metų sausio iki 1926–ųjų pabaigos režimas sustiprėjo. Savo pasisakymų dienomis Mussolini pertvarkė kabinetą, palikdamas ten vien fašistus. Naujieji ministrai buvo fašistai, kaip antai buvęs nacionalistas Alfredo Rocco, žinomas artumu karaliui ir rėmęs monarchiją. Taip Mussolini įgijo Viktoro Emanuelio pasitikėjimą, kuris, anot gandų, Ducės atžvilgiu buvęs abejingas. Gudrių nuolaidų dėka Mussolini įgijo ir armijos bei pramonininkų paramą. Tuo pat metu savo nuolaidų politiką jis derino su nuolaidomis nepalenkiamam fašistų sparnui. Fašistų revoliucijos „antrosios bangos" pranašas Farinacci buvo pakeltas į PNF vadus, ir kilo nauja smurto prieš fašizmo priešus banga. Šie veiksmai atvėrė kelią politikai, kuri pakeitė konstitucinę šalies struktūrą ir nuo risordžimento laikų pradėtos šalies demokratinės plėtros kursą.

Valdymas, ekonomika, darbininkai nuo 1925 iki 1929 metų

1925–1926 metais buvo įvykdyti keturi pasikėsinimai į Mussolini, vienas tikriausiai specialiai surežisuotas, kuriuo Duce pasinaudojo priimant ir susisteminant represinius įstatymus. 1923 metais pradėtas procesas viršūnę pasiekė, kai 1925–ųjų lapkričio mėnesį Luigi Albertini buvo pašalintas iš *Corriere della Sera* redaktoriaus pareigų. Šis liberalų leidinys užgeso kartu su visa kita fašistų kontroliuojama nepriklausoma spauda. 1925–1926 metais vyriausybė uždraudė visas opozicines partijas bei asociacijas, tarp jų masonus, ir iš Rūmų pašalino „Aventine" deputatus. 1926 metų rugsėjyje Mussolini šalies policijos viršininku paskyrė ypač veiklų Arturo Bocchini, ir šiame poste jis išbuvo iki mirties 1940–aisiais. Prieš režimo priešininkus Bocchini panaudojo naujus represinius metodus. Lapkričio ir gruodžio mėnesiais vyriausybei buvo suteikta neribota valdžia įkalinti asmenis, kurie griovė politinę bei socialinę tvarką ar esą rengė sąmokslą tai daryti. Atsakydama į augančią opoziciją tremtyje, vyriausybė įgijo teisę peržiūrėti ir anuliuoti pasus, šauti į bandančius nelegaliai šalį palikti asmenis ir atimti iš užsienyje viešai režimui prieštaraujančių italų pilietybę bei turtą. Vyriausybė taip pat įvedė mirties bausmę už pasikėsinimą nužudyti vyriausybės ar karališkosios šeimos narius ir įsteigė specialų tribunolą teisti tiems, kurie vykdė ar planavo politinius nusikaltimus prieš fašistų režimą.

Koja kojon su šiais pakeitimais nauji įstatymai pakeitė konstitucinę tvarką ir sustiprino asmeninę Mussolini padėtį. 1925 metų gruodyje išgaravo visa parlamento kontrolė kabinetams, kai ministras pirmininkas tapo „vyriausybės vadovu", atsakingu karaliui, o parlamentui jau nebe. Netekdami teisės daryti kokią nors įtaką renkant ministrą pirmininką, Rūmai prarado galią paveikti ir renkant atskirus ministrus, kuriuos dabar siūlė Mussolini, o skyrė karalius. Mussolini taip pat atėmė iš parlamento įstatymų leidimo iniciatyvą, kontroliuodamas dienotvarkę. 1926 metų sausio mėnesį baigėsi ir parlamento galia valdyti šalį, įgaliojus vyriausybę įgyvendinti sprendimus po pasitarimo su Valstybės taryba. Vasario mėnesį įstatymu rinkta vietinė valdžia buvo pakeista paskirtais pareigūnais, pavaldžiais prefektams – *podesta*. 1928 metais panašiai atsitiko su sričių administracija, ir vietinė autonomija išnyko.

Mussolini laimėjo ir prieš nepalenkiamuosius fašistus, kurie siekė sutriuškinti visas ikifašistines institucijas. Mussolini prieš savo priešus verčiau siuntė policiją, o ne būrius, kurie juodino jo įvaizdį namuose ir užsienyje, ir, skirtingai nuo savo priešų, Mussolini rėmė kompromisą su esamomis grupėmis, kurios, jo manymu, buvo reikalingos jam išsilaikyti valdžioje. Rezultatas – 1926 metais Duce iš generalinio sekretoriaus pareigų privertė atsistatydinti nepalenkiamųjų vadą Farinacci

ir pakeitė jį sukalbamesniu *Ras* iš Brescijos Augusto Turati (nepainioti su socialistų lyderiu Filippo Turati). Turati atleido visus rinktus partijos pareigūnus, pakeisdamas juos paskirtais, išvalė PNF nuo senųjų *squadristi*, kurie nuolatos trikdė Ducę savo smurtiniais įpročiais, ir pavertė partiją puikiai centralizuotu bei lanksčiu Mussolini valios įrankiu. Organizacija prarado savo nevaldomą charakterį, darbininkų ir valstiečių skaičius sumažėjo, ir ji tapo veikiau viduriniosios klasės atstove.

Ekonomikoje Mussolini taip pat laikėsi viduriniosios klasės politikos, savo režimo sėkmės kriterijaus. Nuo 1922 iki 1925 metų fašistų ekonomikos politiką formavo finansų ministras – laisvas prekybininkas Alberto De Stefani. Tuo laikotarpiu Europos ekonomika pakilo, pirmiausia atsigaudama po karo; Italijos ankstesnioji ekonominė politika, laikinas Vokietijos konkurencijos išnykimas, žema liros vertė ir menki atlyginimai skatino eksportą ir padėjo įspūdingai išaugti gamybai. De Stefani nedelsiant ėmėsi žygių, patikusių pramonininkams ir Bažnyčiai, įskaitant tai, kad panaikino privalomą akcijų registravimą, privatizavo telefonų sistemą bei kitas pramonės sritis, pritaikė tarifus pagelbėti pramonei, atsisakė valstybės monopolio gyvybės draudimui bei karo pelno tyrimo. Šie žingsniai rodė De Stefani nesikišimo ekonomikos politiką ir laimėjo pagyrimų namuose bei užsienyje. Bet Stefani taip pat tęsė ankstesnę politiką, kuri buvo skirta gelbėti ankstesnės ekonominės krizės pakirstiems bankams ir pramonės koncernams. Kišimosi ir nesikišimo principų derinimas pasirodė esąs galingas derinys, atgaivinęs ekonomiką ir leidęs finansų ministrui išlaikyti biudžeto pusiausvyrą.

1925 metais palyginti pastovi lira pradėjo smukti. Šį nuosmukį lėmė veikiau ne Italijos sąlygos, o tarptautinė nuostata prieš auksu nepadengtas valiutas. Šalyje nuosmukis sukėlė infliaciją, realiojo darbo užmokesčio sumažėjimą, darbininkų neramumus bei vertybinių popierių biržos bumą. De Stefani bandė pažaboti krizę, apribodamas kreditus ir sutramdydamas spekuliaciją biržose. Rezultatas – *Confindustria* paprašė jį pakeisti patikimesniu asmeniu. Liepos 8–ąją De Stefani pakeitė grafas Giuseppe Volpi di Misurata – klestintis verslininkas, užėmęs nemažai vyriausybinių postų.

Volpi atnaujino derybas su Jungtinėmis Valstijomis dėl karo skolos. Šis susitarimas suteikė Italijai palankias trumpalaikes sąlygas grąžinti mokėjimams ir atvėrė kelią Amerikos paskoloms, kurias fašistai panaudojo stabilizuoti lirai. Pasirodė, jog aprimimas laikinas. Nauja tarptautinė piniginė krizė pradėjo kitą nuosmukio bangą, kilusią 1926–ųjų balandyje. Kai liros keitimo kursas, lyginant su svaru, nukrito iki 155, o lyginant su doleriu, – iki 30,54, Mussolini išsigando, kad liros žlugimas grės režimui. Ši politinė priežastis, tarptautinis spaudimas ir aiškus viduriniosios klasės noras užbaigti piniginę nežinomybę, be abejonės, paaiškina, kodėl Duce pasiryžo stabilizuoti lirą kursu 90:1 su svaru – toks kursas buvo, kai jis atėjo į valdžią 1922 metais.

Rugpjūčio 18 dieną Mussolini pareiškė, kad jis imsis griežtų veiksmų apginti

valiutai. Tam nedelsiant buvo pasitelkta viešoji nuomonė, sustiprinta centrinio banko sistema ir įvesti kreditų apribojimai. Ši defliacijos politika ir svari paskola iš Morgano banko 1927 metų gruodžio 21 – ąją lirą pakėlė iki 92,46:1 su svaru bei 19:1 su doleriu, kada lira prilygo aukso standartui ir jos keitimo kursas buvo nustatytas.

Lirą pervertinus tokiu aukštu kursu Italijos produktai labai pabrango, tuo tarpu tarptautinės kainos mažėjo, ir šitai apsunkino Italijos ekonominę padėtį. Dėl šios priežasties labiausiai kentėjo eksporto pramonė, o kreditų apribojimai sudavė smūgį žemės ūkiui ir komercijai. Įsitikinę, kad vyriausybė niekada neleis smukti stambioms vidaus rinkos pramonės šakoms, bankai į jas investavo, ir šios firmos dar labiau pagilino krizę. Vyriausybė šioms pramonės sritims padėjo ir duodama užsakymus, atleisdama nuo mokesčių ir suteikdama palankių sutarčių bei padidindama apsauginius tarifus. Pranašaudama būsimus įvykius, vyriausybė taip pat tiesiogiai kišosi į ekonomikos sektorių, palengvindama pramoninį susiliejimą, remdama gamybos tobulinimą ir mažindama gamybos išlaidas darbininkų užmokesčio mažinimo sąskaita. Pavyzdžiui, 1927 metais buvo nuspręsta atlyginimus sumažinti 20 proc. Vyriausybė tvirtino, kad mažesnės kainos kompensuoja darbininkams atlygio sumažinimą, bet tai buvo tik dalis tiesos. 1929 metais realusis darbo užmokestis nukrito ženkliai (žr. 16.1 lentelę).

Perkainavimo krizė pasirodė lemiama fašistų darbininkų judėjimui, kuris nuoširdžiai bandė pagerinti darbo sąlygas bei padidinti užmokestį; judėjimui vadovavo buvęs revoliucionierius sindikalistas Edmondo Rossoni. Jis siekė sustiprinti darbininkų pozicijas, į savo organizaciją įtraukdamas CGL ir katalikų darbininkų sąjungas (*Confederazione Generale dei Sindacati Fascisti*), ir stengėsi laimėti darbdavių, kaip vienintelio darbininkų atstovo, pripažinimą. Jo galutinis tikslas buvo „korporacinė" sistema, sustiprinsianti nacionalinę vienybę, sujungsianti darbininkus ir darbdavius į vieną sąjungą. Šis planas susilaukė ryžtingo darbdavių pasipriešinimo, nes jie mieliau darbininkus laikė susiskaldžiusius skirtingose darbininkų organizacijose. Dešimt kartų per dieną darbininkų atžvilgiu keičiąs nuomonę Mussolini, kad sutvirtintų savo valdžią, palaipsniui pradėjo remti darbdavius. 1923 metų gruodžio 19 dieną darbdaviai laimėjo prieš Rossoni pergalę Palazzo Chigi paktu, kuriuo buvo sėkmingai atmestas Rossoni tikslas sukurti bendrą darbdavių ir darbininkų organizaciją ir nutiestas privilegijuotas, bet ne vienintelis ryšys tarp darbdavių ir fašistų sąjungų.

Įtampa tarp fašistų darbininkų judėjimo ir pramonininkų kulminaciją pasiekė 1925 metų kovo mėnesį. Pinigų krizė jau buvo pabloginusi darbininkų gyvenimą ir paskatinusi metalo pramonės darbininkų neramumus. Derybose dėl naujos sutarties, padrąsinti varžybų tarp metalo darbininkų ne fašistų sąjungos (FIOM) ir fašistų sąjungų, pramonininkai atsilaikė prieš darbininkų reikalavimus. Spalio 12 dieną Šiaurės pramoniniame mieste Brescijoje fašistų lyderis Augusto Turati inicijavo streiką, kuris greitai išplito į Milaną ir Turiną, kur darbininkų komunistų

16.1 lentelė. REALIOJO DARBO UŽMOKESČIO RODIKLIAI TARPUKARIO ITALIJOJE 1919–1940 (1913 = 100)

1919	93,1
1920	114,4
1921	127,0
1922	123,6
1923	116,0
1924	112,6
1925	111,8
1926	111,5
1927	120,8
1928	120,7
1929	116,0
1930	119,0
1931	121,6
1932	118,4
1933	120,8
1934	124,2
1935	117,8
1936	108,8
1937	103,8
1938	100,5
1939	105,7
1940	107,8

vadai susilaukė stiprios paramos. Sunerimęs dėl stiprėjančio darbininkų judėjimo, Mussolini sustabdė streiką, įsakydamas padidinti atlyginimus, bet nusprendė sugriauti darbininkų ne fašistų judėjimo likučius ir pažaboti fašistų darbininkų organizacijas.

Spalio 2 dieną *Confindustria* atstovai ir fašistų sąjungos pasirašė Palazzo Vidoni paktą, kuriuo abi pusės buvo pripažįstamos kaip darbdavių ir darbininkų atstovai. Per kitus dvejus metus įstatymas šį iš pažiūros palankų sprendimą įdiegė, bet užtat sužlugdė darbininkų judėjimą. Tik fašistų sąjungos galėjo teisėtai derėtis ir taikyti sutartis, o ankstesnės sutartys liovėsi galiojusios. Šios priemonės išardė 1926 ir 1927 metų katalikų darbo sąjungas bei CGL. *Confindustria* oficialiai tapo fašistine, o jos prezidentas ir sekretorius įėjo į Didžiąją tarybą, taip patvirtindami sąjungą su vyriausybe. 1926 metais buvusio nacionalisto ir „dešiniojo“ fašistų teoretiko Alfredo Rocco suformuluoti įstatymai uždraudė ir streikus, ir lokautus

bei pirmą kartą paminėjo „korporacijas". Formaliai įsteigtos tik 1934 metais, korporacijos buvo apibūdintos kaip centriniai organai, jungią darbininkų ir darbdavių organizacijas, o jų tikslas – didinti gamybą ir padėti spręsti ginčus. Aklavietės atvejui taip pat buvo įkurtas „darbininkų magistratas", atliekantis apeliacinio teismo funkciją. Fašistų partijai teko tiesioginio tarpininko vaidmuo sprendžiant darbo ginčus. Šiomis instancijomis naudojamasi buvo labai mažai, nes į darbo ginčus tiesiogiai kišosi vyriausybė, bet fašistų darbo įstatymai turėjo ilgalaikį poveikį, – jie išryškino tendenciją sudėtingą darbo santykių sritį perkelti iš privačios teisės į valstybinę. Šių pakeitimų dėka vyriausybė įgijo stiprią verslo paramą perkainavimo krizės ir pasaulinės Didžiosios depresijos metu, bet visa tai buvo pasiekta ir toliau smukdant darbininkų gyvenimo lygį.

Žemės ūkyje santykiai tarp Rossoni ir darbdavių organizacijos *Confagricoltura* buvo tokie sudėtingi, kad fašistai įsteigė savą darbdavių asociaciją. Tačiau, išsprendus nesutarimus pramonėje, vyriausybė ir čia pritaikė panašų spaudimą, o Rossoni ir kitų „kairiųjų" fašistų pastangos laimėti naudos smulkiems žemės savininkams bei darbininkams lemiamu metu dingo. 1925 metais Duce paskelbė „Grūdų mūšį", vieną įspūdingiausių ir sėkmingiausių režimo propagandos žygių. Dėl prestižo, taip pat savigynos karo atveju Mussolini siekė, kad šalis apsirūpintų maisto produktais. Stengdamasi padidinti grūdų gavybą, vyriausybė skatino investicijas. Ji šį tikslą tikėjosi pasiekti didindama derlių iš akro, tuo pat metu nesumažindama kitų kultūrų plotų. Kampanija gerokai sumažino grūdų įvežimą į Italiją ir leido Mussolini skelbti „pergalę". Tačiau didesnis grūdų derlius buvo gautas ne dėl to, kad padidėjo derlius iš akro, o todėl, kad buvo išplėsti pasėliai kitų kultūrų sąskaita. Nukentėjo pelningesnių produktų eksportas, o tarptautinių maisto kainų žlugimas privertė žemdirbius didinti našumą pjaunant daugiau savo galvijų ir diegiant traktorius bei šiuolaikines chemines trąšas. Smulkūs žemės savininkai, įklimpę į skolas, kad sumokėtų už žemę, atsiliko ir prarado turtą. Stambūs žemvaldžiai, priešingai – geriau prisitaikę prie pokyčių ir būdami sąjungoje su vyriausybe – sutvirtino savo padėtį.

1927 metų balandžio 21 dieną vyriausybė triukšmingai išspausdino „Darbo chartiją". Šis dokumentas konstatavo darbininkų teisę į geras darbo sąlygas, didesnį darbo užmokestį ir socialinį saugumą; jis taip pat skelbė privačią iniciatyvą kaip patį veiksmingiausią būdą tarnauti šalies interesams, bet žadėjo, kad valstybė kišis ekonomikon, kai to reikės tautos labui. Pastarasis teiginys buvo svarbus, nes juo remiantis režimas veikė Depresijos laikotarpiu, bet pirmiausia chartija liko tik principų konstatacija, kuri vargu ar kompensavo darbininkams už pablogėjusią ekonominę padėtį. Iš tikro įtampa tęsėsi, ir 1928 metais fašistai dar labiau susilpnino Rossoni darbininkų judėjimą, suskaldydami jo vienintelę sąjungų konfederaciją – kuri suteikė jam šiek tiek atsveriančiosios galios derybose su atskiromis darbdavių asociacijomis – į šešias organizacijas, atitinkančias darbdavių organizacijas.

Tais pat metais įvyko esminių konstitucinių pakeitimų sprendžiant šalies nau-

jos politinės tikrovės klausimus. Didžioji fašistų taryba pakeitė rinkimo į Deputatų rūmus metodą. Deputatų skaičius sumažintas iki keturių šimtų, ir individualiai jie daugiau nebebuvo renkami. Taryba šalies mastu sudarė keturių šimtų asmenų, kuriuos rekomendavo darbdavių, darbininkų ar kitos asociacijos, sąrašą. Toliau visas sąrašas būdavo pateikiamas balsuotojams, kurie jį arba priimdavo, arba atmesdavo. Inspiruotas nacionalistų mąstytojo Alfredo Rocco, šis įstatymas taip pat siekė pakeisti atstovavimą – iš individualaus į pagrįstą asmens ekonominiu vaidmeniu visuomenėje. Formaliai jis pavertė parlamentą antspaudu.

Didžioji taryba taip pat sujungė fašistų bei valstybės institucijas, oficialiai įtvirtindama savo vaidmenį vyriausybėje. Šis pripažinimas sutapo su pačios Tarybos nuosmukiu, nes Mussolini, nenorėdamas užleisti jokios valdžios, užtikrino savo valdžią šiai institucijai. Toks žingsnis turėjo svarių rezultatų, nes Didžioji taryba įgijo balsą, kad ir teorinį, dėl sosto paveldėjimo, dėl galimo įpėdinio Mussolini skyrimo bei dėl kitų prerogatyvų, iki tol priklausiusių monarchijai. Kadangi pasklido gandai, jog šis žingsnis – arba nuolaida nepalenkiamiems fašistams, arba įgimto Mussolini respublikonizmo išraiška, jis pakenkė karaliaus autoritetui ir paaštrino santykius tarp fašistų ir monarchijos. Gerokai vėliau, 1943 metų karo sąlygomis, Didžioji taryba suvaidino svarbų vaidmenį, išsaugodama Mussolini kėdę.

Baigęs fašistinės valstybės kūrimą, 1929 metų vasario 11 dieną Mussolini pasirašė Laterano sutartis su Vatikanu. Šie susitarimai oficialiai užbaigė ginčą su pontifikatu, kilusį dėl Popiežiaus srities aneksijos risordžimento laikais. Sutartimi buvo įkurta nepriklausoma Vatikano miesto valstybė Romoje, sumokėta didžiulė suma kompensuojant už aneksuotas teritorijas ir reguliuojami religijos reikalai šalyje.

Laterano sutarčių pasekmės rimtos. Italijos žmonės ir tarptautinė bendruomenė Ducę teigiamai įvertino už aneksijos ginčo išsprendimą. Šis įvykis sutvirtino jo režimą tiek namuose, tiek užsienyje. Popiežius paskelbė, kad Mussolini pasiuntė Apvaizda. Šventojo Tėvo palaiminimas paskatino pagrindinį Italijos katalikų mokslininką Arturo Carlo Jemolo sutartis išaiškinti kaip „paskutinę vinį į Italijos laisvės karstą“. Be to, sutartis panaikino pasaulietinį Italijos valstybės pobūdį, paveldėtą iš risordžimento. Atiduodami vedybų kontrolę, leisdami religijos dėstymą vidurinėse valstybinėse mokyklose, suteikdami Bažnyčiai cenzūros įgaliojimus laisvai minties raiškai Šventajame mieste ir panaikindami kitas teises, fašistai Italijos valstybei sukėlė rimtų problemų ir nužymėjo jos būsimą pobūdį.

Tačiau 1929 metais šis toli siekiąs rezultatas būtų atrodęs paradoksalus. Mussolini nuomone, jis nieko neišsižadėjo ir, pasirašęs sutartį, puolė Bažnyčią, bandydamas pažaboti jos politinę ir socialinę galią bei įtaką šalies jaunimui. Ši kampanija baigėsi 1939 metais aiškia Mussolini pergale, ir bent iki 1938 metų antisemitinių įstatymų Bažnyčia rėmė režimą vidaus ir užsienio klausimais. Po septynerių metų valdžioje, atvirai niekam neprieštaraujant, išskyrus vis labiau izoliuojamą tremtinių grupę, Mussolini įgijo neprilygstamo stabilumo namuose ir pagarbos užsienyje.

Didžioji depresija

Didžioji pasaulinė ekonomikos krizė smogė tada, kai perkainojimo poveikio Italijos ekonomika dar nebuvo visiškai priėmusi. Kaip ir kitose šalyse, depresija stiprų smūgį sudavė pramonei, padidindama nedarbą ir sutrumpindama darbo valandas. Vyriausybė reagavo, skatindama vėl sumažinti atlyginimus, bet šį smūgį sušvelnino kainų kritimas ir papildomų kompensacijų įvedimas didelėms šeimoms. Todėl realusis atlyginimas pramonės darbininkams, kurie neprarado darbo – jau sutrumpinto perkainojimo krizės metu – dėl depresijos kažin kiek nesumažėjo. Tačiau bedarbiams, gaunantiems pašalpą tik devyniasdešimt dienų, perspektyvos buvo niūrios. Kad padidintų darbo vietų skaičių ir gamybą, vyriausybė sutrumpino darbo savaitę iki keturiasdešimties valandų ir nustatė naujus tarifus pagelbėti pramonei. Stengdamasi sušvelninti socialinį depresijos smūgį, vyriausybė išplėtė ir racionalizavo devynioliktojo amžiaus devintajame dešimtmetyje sukurtą socialinės apsaugos sistemą. Į ją įėjo draudimas nuo nelaimingų atsitikimų, senatvės ir sveikatos, taip pat motinystės pašalpa. Žlugus fašizmui, respublika socialinės apsaugos sistemą išlaikė ir išplėtė.

Režimas ėmėsi ir plačios viešųjų darbų programos – režimo savireklamos užsienyje. Į šią politiką įėjo namų ir kelių statyba, elektros įvedimas į jos stokojančias sritis ir – svarbiausia – žemės melioravimas. Ši pretenzinga programa norimų rezultatų neatnešė, nes režimas dėmesį sutelkė į išteklius, kad padėtų pramonei išgyventi depresiją, o vėliau – į persiginklavimą. Pasekmė – vyriausybė sumažino viešųjų darbų fondus, numelioruodama tik apie 10 proc. žemės, kurią reikėjo nusausinti, drėkinti ar kitaip apdoroti.

Žemės ūkyje depresija pasireiškė mažiau negu pramonėje, bet pablogino ir taip jau visada blogas sąlygas, susidariusias dėl nepakankamo darbo, Grūdų mūšio, vyriausybės palankumo pramonei bei tarptautinės prekybos žlugimo. Šie ekonominiai veiksniai sukėlė įtampą, kuri, nepaisant griežtų policijos represijų, paskatino didelius streikus ir maištus. Viena iš reagavimo į šiuos neramumus ar grėsmę priemonių buvo „sukaiminimo" politika. Ideologiškai pasiteisinusi aukštais kaimo idealais, vyriausybė įgyvendino įstatymus, kad apribotų žmonių judėjimą nuo žemės ir iš mažesnių miestelių į stambius centrus. Taip fašistai tikėjosi sumažinti nepatenkintų vargingųjų ir bedarbių susitelkimą miestuose, opozicijos centruose, o praeityje – Socialistų bei Komunistų partijų lizde. Tačiau šis gyventojų judėjimas buvo ilgalaikė kryptis, prasidėjusi dar prieš fašizmą bei palietusi ir kitas šalis. Nors fašistai taikė griežtus įstatymus, jiems nepavyko sustabdyti šios tendencijos. Fašizmo laikotarpiu miestai augo toliau, ir tas reiškinys rutuliosis ir respublikos laikais.

Ypač įdomiai ekonominė krizė paveikė pramonę ir komerciją bei jų santykius

16.2 lentelė. VIDUTINĖ METINĖ ELEKTROS ENERGIJOS GAMYBA ITALIJOJE GIOLITTI IR FAŠIZMO LAIKAIS (MLN. KW VAL.)

1901–1910	752
1911–1920	3102
1921–1930	7640
1931–1940	14 158

su vyriausybe. Iš pradžių vyriausybės ekonomistai nepakankamai įvertino depresijos rimtumą, bet problemos mastą 1931 metais apnuogino tarptautinės krizės suintensyvėjimas drauge su Austrijos Kredito banko bankrotu. Italijos bankai buvo „mišraus“ tipo, priimantys indėlius ir investuojantys juos į komercinius sandorius. Priešingai Jungtinėms Valstijoms, Italijos vertybinių popierių birža nežlugo, bet, pradėjusi smukti per perkainojimo krizę, toliau lėtai smuko. Nenorėdami patirti stambesnių nuostolių, bankai ėmėsi supirkinėti akcijas ir išlaikyti kainas. Iki 1931 metų stambūs bankai turėjo trečdalį didelių ir vidutinių Italijos firmų, bet krizei gilėjant jie daugiau nebegalėjo gauti pakankamų kreditų ir didesnė dalis jų paskolų firmoms tapo neveiksnios. Tokios sąlygos paskatino stambiausius bankus, ypač *Credito Italiano* ir *Banca Commerciale*, kreiptis pagalbos į vyriausybę.

Bankai tikėjosi vyriausybės pagalbos, išlaikydami savus avuarus, bet Mussolini patarimo kreipėsi į Alberto Beneducę. Bankininkas ir ne fašistas, atsparus su bankininkais susijusių fašistų hierarchų spaudimui, Beneduce priešinosi mišrių bankų sistemai, bet jo pažiūroms nepavyko nugalėti. 1931 metų spalio 31 dieną sutartis baigėsi bankų komercinių avuarų perdavimu firmoms, kurias kontroliavo patys bankai, – o išlaidos buvo pervestos į Italijos banką. Kitą mėnesį buvo sukurta agentūra, įgaliota teikti paskolas nestabiliai dirbančioms firmoms (*Istituto Mobiliare Italiano* – IMI). Tačiau 1932 metais krizė dar labiau pagilėjo, ir paaiškėjo šių priemonių nepakankamumas.

1933–ųjų sausio mėnesį Beneduce ir naujas finansų ministras Guido Jungas su Mussolini pritarimu įsteigė naują valstybinę agentūrą – *Istituto per la Ricostruzione Industriale* (IRI). Iš pradžių sugalvota, kad tvarkytų ilgalaikį į rimtą bėdą patekusių pramonės sričių finansavimą ir skatintų ekonomikos atsigavimą, IRI bankų dispozicijon turėjo supirkti smukusias firmas ir jas likviduoti. Vietoj to IRI išsirutuliojo į naują svarbią kryptį Italijos ekonomikoje, ir jos reikšmė ateityje dar išaugo. IRI įsigijo komercinius stambesnių bankų avuarus ir taip pradėjo valdyti pačius bankus bei kitas firmas. Nors kai kuriuos avuarus IRI pardavė, bet paaiškėjo, jog daugelio naujai įsigytųjų neįmanoma parduoti. Be to, kadangi Duce ėmėsi karų, valstybė savo rankose norėjo išlaikyti svarbiausias pramonės sritis, kaip an-

16.3 lentelė. VIDUTINIS METINIS KAPITALO KAUPIMAS PRAMONĖS SEKTORIUJE (GAMYKLOS, ĮRENGIMAI IR KT.) GIOLITTI IR FAŠIZMO LAIKAIS (MILIJONAIS LIRŲ 1938 METŲ VERTE)

1901–1910	7945
1911–1920	8312
1921–1930	14 634
1931–1940	17 968

tai plieno pramonę, kuri buvo reikalinga perginklavimui. Todėl IRI firmos išsiplėtojo ir pasiskirstė į tokias svarbias ekonomikos sritis, kaip plieno gamyba, laivų statyba ir ryšiai. Iki pastovaus įsisteigimo 1937 metais IRI išsirutuliojo į šiuolaikinę valstybinio valdymo kontroliuojančią bendrovę, taikančią pačias pažangiausias privačių įmonių priemones.

Kadangi IRI turėjo apie vieną penktadalį išleistųjų Italijos firmų akcijų, istorikas Rosario Romeo pastebėjo, jog po 1936 metų Italijos valstybė valdė didesnę pramonės dalį negu bet kuri kita Europos valstybė, išskyrus Sovietų Sąjungą. Ar dėl šio fakto Italija tapo veiksmingai „socialistinė" – debatų reikalas; Italijoje valstybė visada atliko svarbų ekonominį vaidmenį, bet dabar į ekonomikos sektorių ji aiškiai įžengė kaip svarbus žaidėjas, finansuojantis pramonę, kuriantis naujas firmas, valdantis įmones ir veikiantis kaip privatus verslininkas. Mokesčių mokėtojai pakėlė Didžiosios depresijos pasmerktų firmų kainą, bet valstybės įsikišimas per IRI paskatino pramonę Šiaurės Italijoje pagerinti gamybos metodus tiek, kad Italijos pramonė kai kuriose srityse bent jau prilygo pažangiausiems Europos pramonės standartams. Šis pasiekimas sukūrė stiprų pagrindą, kuris labai prisidėjo prie „ekonominio stebuklo", įvykusio po fašizmo žlugimo.

1935 metų pasiruošimas Etiopijos karui privertė tam pritaikyti ekonomiką. Konfliktui finansuoti vyriausybė skyrė daug paskolų. Dėl ekonominio kišimosi išlaidų, padidėjusių procentų mokėjimo bei karo išlaidų susidarė didžiulis biudžeto deficitas. 1936 metų spalyje Mussolini nuvertino lirą, kad valiuta derėtų su svaru ir doleriu. Kainos kilo, nors ir buvo stengiamasi jas suvaldyti, ir sąjungos 1936, 1937 ir 1939 metais padidino atlyginimus. Kadangi 1935–1939 metais, nepaisant besikaupiančių vyriausybės išlaidų, infliacija išliko palyginti saikinga, šiuo laikotarpiu ekonomika atsigavo, padidėjo pramoninė gamyba. Šalies bendrasis nacionalinis produktas išaugo nuo 140 milijardų lirų 1936 metais iki 162 milijardų lirų 1938–aisiais, o nacionalinės pajamos – nuo 126 milijardų beveik iki 148 milijardų lirų.

Nors žemės ūkis tebebuvo pasyvus, nedarbas pramonės sektoriuje sumažėjo, o realusis darbo užmokestis kiek padidėjo.

Prie šio laimėjimo prisidėjo 1936 metų „autarkijos" politikos diegimas. Šios Mussolini paskelbtos politikos, kuria buvo pradėta didžiulė propagandos kampanija, atsakant į Tautų Lygos sankcijas Etiopijai, šaknys glūdi Didžiojoje depresijoje. Dėl šios krizės žlugusi laisvosios prekybos sistema nebuvo atkurta, o šalys toliau rentė barjerus tarptautinei prekybai, besistengdamos kuo mažiau įsivežti ir taip skatinti eksportą. Spaudžiamas karo, Mussolini bandė šią sistemą pakeisti tam tikru šalies ekonomikos planu. Šį planą sudarė: valiutos kontrolė, griežtos ekonomikos programa, importuojamų produktų, kur įmanoma, keitimas itališkais, stambių firmų ir valstybinių agentūrų importuojamų žaliavų kontrolė, vyriausybės dalyvavimas kuriant naujus produktus bei procesus, gamybos kontrolė nuo pradžios iki pabaigos ir sustiprinta tokių valstybinių agentūrų, kaip *Azienda Generale Italiana Petroli* (AGIP), paieška naujų energijos šaltinių.

Vėlesnės statistikos šviesoje fašistų ekonomika turėjo savų trūkumų, ypač žemės ūkyje ir realaus darbo užmokesčio srityje. Bet jų politika skatino ir tokias svarbias šiuolaikines pramonės sritis, kaip elektra, plienas, mašinų gamyba, chemikalai bei dirbtiniai pluoštai. Italija dabar ėmė labiau panėšėti į šiuolaikines Europos valstybes nei praeityje. Atrodė, jog tarp Etiopijos karo pabaigos ir Antrojo pasaulinio karo autarkija pasiteisino, o 1939 metų eksportas pirmą kartą nuo 1871 metų viršijo importą. Kol Duce nesiėmė karinių užmačių, fašizmo politika ir ideologija atrodė puiki ir sektinas pavyzdys daugeliui depresijos laikotarpio europiečių bei amerikiečių.

Visuomenė, ideologija ir kultūra nuo 1930 iki 1940 metų

Iš pradžių fašistų ideologija oponentų buvo apibūdinama kaip idėjų kratinys, ir šis požiūris dvidešimtojo amžiaus trečiajame dešimtmetyje sukeldavo viešus debatus tarp fašistų ir antifašistų, o vėliau tarp istorikų. Po Antrojo pasaulinio karo vyravo požiūris, jog tariamos fašizmo ideologijos neverta svarstyti kaip minčių sistemos. Tačiau septintajame dešimtmetyje italų istorikas Renzo De Felice pradėjo spausdinti didelę Mussolini biografiją. Šiame ir kituose darbuose De Felice tvirtino, jog fašizmas – tai Švietimo ir Prancūzų didžiosios revoliucijos produktas ta prasme, kad žvelgė veikiau pirmyn, o ne gręžėsi atgal. Pasak De Felicės, ši samprata fašizmą priešino nacizmui, su kuriuo jį lygino istorikai. Analizuodamas Mussolini gyvenimą, De Felice aiškino Mussolini ideologijos plėtotę kaip esą vertą rimto tyrinėjimo. Negana to, atsiradus De Felicės darbui, fašizmą galima traktuoti kaip „kairįjį" judėjimą arba bent jau judėjimą, turintį kairumo pamatą. Ši analizė prieštaravo vienpusei fašizmo kaip reakcinio dešiniojo judėjimo interpretacijai. Rezultatas – De Felice susilaukė rimtos Italijos kairiųjų isto-

rikų kritikos, kurie užsipuolė jį populiarioje ir mokslinėje spaudoje.

Pastangos atmesti De Felicės požiūrį žlugo ir sukurstė įdomius istorinius debatus. Pavyzdžiui, Izraelio mokslininkas Zeevas Sternhellis atmeta De Felicės aiškinimą, esą fašizmas kilęs iš Švietimo laikotarpio. Pasak Sternhellio, fašizmas kilo devynioliktojo šimtmečio pabaigoje ir dvidešimtajame amžiuje Europoje atmetus racionaliuosius bei materialistinius marksizmo aspektus, taip pat iš individualistinio liberalizmo, kurio šaknys – Švietimo laikotarpyje. Kadangi socializme vyravo reformatoriai, proletariatas priėmė esamą politinę sistemą ir pabandė ja pasinaudoti. Trumpai tariant, proletariatas išsižadėjo revoliucijos. Bet kai kurie socialistai išliko revoliucingi, o būtent revoliucionieriai sindikalistai, tuo tarpu proletariatas liovėsi buvęs revoliucingas. Tada sindikalistai atrado tautą kaip revoliucijos veiksnį: „Kai reikėjo pasirinkti tarp proletarinio, bet nuosaikaus, socializmo ir neproletarinio, bet revoliucinio ir nacionalinio, socializmo, jie pasirinko neproletarinę, nacionalinę revoliuciją“.

Taigi Sternhellis fašizmą kildina iš Europos civilizacijos ir kairiosios minties. Jo nuomone, fašizmas kilo iš tik ką apibūdinto proceso – konkrečiai iš revoliucinio marksizmo peržiūrėjimo, kaip kad jį naudojo prancūzų ir italų revoliucionieriai sindikalistai, drauge su Enrico Corradini nacionalizmu bei futuristų estetika. Šis junginys fašizmui suteikė kultūrinio bei politinio maišto pobūdį, tai, Sternhellio nuomone, buvo fašizmo esmė jau 1910 metais, prieš judėjimui taip pasivadinant. O dėl argumento, jog tai nebuvo nuosekli ideologija, jis rašo: „Lai dėl to nebūna jokių abejonių: intelektualinis fašizmo bagažas įgalino jį keliauti vieną, o jo teorinis turinys nebuvo nei daugiau, nei mažiau homogeniškas kaip liberalizmo ar socializmo. Nenuoseklumai ir prieštaravimai taip pat buvo nei didesni, nei skaitlingesni kaip šimtą metų egzistuojantys liberalioje ar socialistinėje mintyje“. Be to, Sternhellis teigia, jog, priešingai nacionalizmui, fašizmas nebuvo pagrįstas rasizmu. Jo išvada – fašizmas buvo alternatyva ir socializmui, ir liberalizmui. Likimo ironija, bet fašistai save traktavo lygiai taip pat.

Iki ketvirtojo dešimtmečio fašizmas valdžioje jau buvo išsilaikęs dešimt metų ir jautė poreikį sistemingiau pateikti fašizmo ideologiją, kad pasiaiškintų pasauliui. Šios užduoties ėmėsi tokie rafinuoti mąstytojai, kaip filosofas Giovanni Gentile ir nacionalistų teoretikas Alfredo Rocco. Sprendžiant iš režimo veiksmų, tokie ideologiniai rėmai tiesiogiai atliko konservatyvios ekonominės bei socialinės politikos vitrinos vaidmenį, o vidinius šio judėjimo mechanizmus perprasti padeda karštuose ginčuose dažnai išreikštos mintys ir jų ryšys su kitomis šio neramaus laikotarpio ideologijomis.

Išsamiame 1932 metais išspausdintame pareiškime pats Mussolini ankstyvąją fašizmo doktriną apibūdina kaip „veiksmą“. Jis pasmerkė ekonominį materializmą – marksizmo klasių kovos esminės sąvokos pagrindą – kaip „absurdišką iliuziją“. Jis ir kiti fašizmo teoretikai pasmerkė liberalizmą ir demokratiją, sumesdami juos į vieną krūvą su socializmu, kaip iškeliančius individą virš bendruome-

nės. Fašistai teigė, jog, anot šių doktrinų, visuomenė – „vien individų suma". Paradoksas, bet jie gimdė komunizmą, kuris individą paskandina bendruomenėje. Tuo tarpu fašizmas atstovavo „trečiajam keliui", nes, pripažindamas bendruomenę aukščiausia, daug erdvės paliko individualiai iniciatyvai. Priešingai kitoms ideologijoms, fašizmas tikėjo objektyvia individų nelygybe ir todėl pabrėžė „didvyriškumą" bei „sentimentus". Fašizmas sujungė valstybės viršenybę ir individo stiprinimą be tos melagingos laisvės, kuri sutinkama liberaliose ir komunistinėse šalyse.

Pastarosios sudėtinės dalys paimtos iš nacionalizmo ideologijos, bet fašistai sau pritaikė ir kitus nacionalizmo principus, itin paveikusius jų judėjimą: tai Italija kaip „proletariato nacija", „klasių kova" tarp tautų ir karo neišvengiamybė. Kaip pastebėta 13 skyriuje, nacionalistai projektavo marksistinę klasių kovą tarptautinėje plotmėje kaip kovą tarp turtingų ir vargingų tautų. Fašistai šią idėją panaudojo kovai tarp „neturinčių" ir „plutokratinių" šalių, bet jos atgarsiai buvo jaučiami ir šalies viduje. Nacionalistai tikėjo, jog reikia pasiekti vidaus vienybę, norint paruošti Italiją artėjančiam „revoliuciniam" karui prieš turtingas šalis. Vėliau aptarsime, kaip ši vizija paskatino sukurti institucijas remti vyriausybei mobilizuojant mases. Bet vienybės paiešką galima įžvelgti ir sėkmingoje Rocco streikų bei lokautų uždraudimo politikoje bei realiai šią sąvoką oficialiai įteisinant Korporacinėje valstybėje.

Kaip minėta anksčiau, 1926 metų įstatymas užsimena apie „korporacijas", bet jos neįsteigiamos, nes darbdaviai įstatymu patenkinti. Tačiau užėjus Didžiajai depresijai, fašistų sąjungos spaudė oficialiai įteisinti plačiai skelbiamas korporacijas ir aiškiai apibrėžti jų struktūrą bei funkcijas. 1930–1934 metais šiuo klausimu tarp fašistų intelektualų vyko smarkūs debatai, ir daugelis korporacijas aiškino kaip konkretų fašistų trečiojo kelio formavimą. Į konservatyvų požiūrį, kad korporacijos gali būti paprasti koordinaciniai organai, filosofas Ugo Spirito atkirto, jog valstybės sukurtos korporacijos turėtų perimti nuosavybėn firmas, integruoti darbininkus kaip pilnateisius gamybos partnerius, o verslininkams palikti valdymą. Spirito teigė, jog toks sprendimas reikštų tikrą klasių kovos pabaigą ir ištesėtų fašizmo pažadus, bet visų buvo apšauktas „bolševiku". Spirito kolega „kairysis fašistas" Giuseppe Bottai laikėsi vidurio tarp „konservatyvios" ir „radikalios" koncepcijų.

1934 metų vasario 5 dieną įstatymas, įsteigdamas korporacijas, užbaigė debatus, ir laimėjo konservatyvusis supratimas. Siekiant aprėpti visus gamybos sektorius – žemės ūkį, komerciją, paslaugas ir pramonę – buvo sukurtos dvidešimt dvi korporacijos. Galiausiai korporacijos virto darbdavių ir darbininkų organizacijų tarybomis su vienodu atstovų skaičiumi, nors darbininkai skaitlingumu ir buvo pranašesni. Teoriškai žiūrint, kiekvienoje korporacijoje darbdaviai ir darbininkai susėsdavo kartu spręsti gamybos reikalų ir nustatyti skirtumų tarp darbininkų ir kapitalistų, o vyriausybės atstovai dalyvaudavo, gindami valstybės interesus. Fašistai tvirtino, jog taip jie oficialiai užbaigė klasių kovą. Tačiau iš tikro korporacijos turėjo mažai galios ir paprastai ratifikuodavo vyriausybės pasiūlymus, kuriuos

sukurdavo darbdavių asociacijos. Šią korporacinę valstybę užbaigė 1938–ųjų įstatymas, panaikinantis Deputatų rūmus ir sukuriantis Fašistų bei korporacijų rūmus, kuriuos sudarė Fašistų partijos pareigūnai ir Nacionalinės korporacijų tarybos nariai. Taip Rūmų nariai jais tapo užimamos padėties dėka, ir nebeliko poreikio rinkti nacionalinį atstovaujamą organą. Teoriškai korporacinė valstybė perdirbo atstovavimo pagrindą: individus pakeitė produktyvūs visuomenės nariai, ir buvo įgyvendintas fašistų ekonominės savivaldos bei nacionalinės vienybės planas. Praktiškai šalį valdė PNF verslo sąjunga.

Formuodami korporacinę valstybę, fašistai siekė paramos, trečiajame dešimtmetyje įsteigdami daug institucijų, organizacijų, kurių svarba išaugo ketvirtajame dešimtmetyje, kai Mussolini ėmėsi telkti savo karams palankią viešąją nuomonę ir daryti iš italų karingus fašistus. *Opera Nazionale Balilla* (ONB) organizavo berniukus ir mergaites nuo šešerių iki dvidešimt vienerių metų į septynias jaunimo organizacijas. Šie jauni žmonės dėvėjo uniformas, kariškai žygiavo ir dalyvavo griežtai organizuotoje grupių veikloje. Mussolini nuomone, ONB buvo ateities fašistų parengimo poligonas. Kad būtų kontroliuojami būsimi intelektualai, universiteto studentai privalėjo stoti į *Gioventu Universitaria Fascista* (GUF). Ši organizacija davė ypač menkus „darymo fašistais" rezultatus, nes, nors Mussolini ir vertė universiteto profesorius pasirašyti ištikimybės režimui priesaiką, aukštasis mokslas išliko palyginti laisvas nuo politinės įtakos.

Nepaisant nuorodos „sufašistinti" mokymą, 1923 metais Giovanni Gentilės reformuotų vidurinių mokyklų nepavyko padaryti pakankamai fašistinėmis. Svarbesnės Gentilės naujovės buvo griežtesnis atrinkimas geriausioms mokykloms, aukštus reikalavimus keliančių valstybinių baigiamųjų egzaminų įvedimas bei mokslinių licėjų įsteigimas greta *liceo classico*. Gentilės reforma taikė principus, aptartus liberaliuoju laikotarpiu, ir nebuvo išskirtinai fašistinė, nors režimas ir naudojosi didesne valdžia. Propaganda buvo labiau varoma pradinėse mokyklose nei aukštosiose, diegiant fašizmo ir nacionalizmo principus bei atvirai šlovinant Ducę. Fašistinio suvisuomeninimo darbą vainikavo *Opera Nazionale Dopolavoro* (OND). Ši laisvalaikio organizavimo institucija darė nuolaidų teatrams ir kinams, suteikdavo atostogas, organizuodavo keliones ir sporto renginius sumažintomis kainomis. OND pirmtakai Italijoje užmezgė ryšius su milijonais darbininkų ir tapo labiausiai nusisekusia tokio pobūdžio režimo institucija. Nacistinė Vokietija pamėgdžiojo šias institucijas, imituodama panašumą tarp Italijos ir Vokietijos režimų.

Ketvirtajame dešimtmetyje Fašistų partiją taip pat buvo galima vertinti kaip organizaciją, pirmiausia atsidavusią suvisuomeninimui. 1930–aisiais Mussolini pažemino pareigose Augusto Turati ir sekretoriumi paskyrė Achillę Staracę. Būdamas neišsilavinęs ir vergiškai nuolankus Mussolini įrankis, jis įgyvendino Ducės politiką kažkada nesuvaldomą PNF paversti švelniu ir negrėsmingu organu. Tuo pat metu Starace bandė italams įdiegti senovės Romos dvasią ir „discipliną", Philipo Cannistraro žodžiais, „rankos paspaudimą pakeisdamas romėnišku saliu-

tavimu, išmokydamas vaikščioti *passo romano* (žąsies žingsniu – *S.M.D.*), įvesdamas masinius žygiavimus ir paradus bei (įdiegdamas – *S.M.D.*) daugybę smulkių ir dažnai juokingų detalių..." 1932 metais spalio 29 dieną priėmimas į Fašistų partiją po uždarymo buvo atnaujintas, ir narių skaičius smarkiai išaugo. Priešingai nacistinei Vokietijai ir komunistinei Rusijai, narystė PNF pradėjo nieko nebereikšti. Iš tiesų, lyg pabrėžiant visuomeninę partijos funkciją, ONB buvo apglėbta skėtinės organizacijos *Gioventu Italiana del Littorio* (GIL) ir 1937 metais absorbuota į partiją. Kartu su OND bei kitomis organizacijomis partijos sekretorius valdė didelę visuomeninę organizaciją, neturinčią beveik jokios politinės reikšmės. Ši partijos metamorfozė padeda paaiškinti, kodėl PNF nepasireiškė gelbėdama Mussolini, kai 1943 metais jis žlugo.

Socialinės fašizmo politikos prieštaringumą gali parodyti ir jų požiūris į moteris. Apskritai jis nelabai skyrėsi nuo kitų to laikmečio demokratinių šalių požiūrio. Prieštara ta, jog fašizmas moteris darbininkes norėjo panaudoti kurti ekonominiam šalies pamatui, kartu prislopindamas didesnio ekonominio saugumo teikiamas laisves. Trečiajame dešimtmetyje fašizmas šlovino moteris ir pasisakė už jų teisių bei pareigų pripažinimą tautoje, kaip kad buvo pripažįstami vyrai. Jis bandė „nacionalizuoti" moteris, kaip buvo padaręs su vyrais, sukurdamas specialias organizacijas, pratęsdamas dekretines atostogas bei padidindamas kitas konkrečiai moterims skirtas socialines išmokas. Tačiau ketvirtajame dešimtmetyje depresija bei šalies užsienio kampanijos politiką šiuo klausimu labiau priderino prie fašistinio stiliaus, šlovinančio energingą ir karingą vyriškumą. Kadangi plėsti teritorijoms Ducei reikėjo daugiau kareivių ir daugiau gyventojų, jis skatino moteris likti namuose ir gimdyti. Daug vaikų pagimdžiusias moteris valstybė apdovanodavo medaliais. Kad padidėtų našumas ir pelnas, vyriausybė toleravo jaunų moterų darbą už menką atlyginimą, o sulaukusias vyresnio amžiaus diskriminavo, priversdama sėdėti namuose. Fašistinė propaganda atkalbinėjo nuo požiūrio į darbą ar profesijas kaip moterų išlaisvinimo galimybės. Negana to, kadangi vyrų nedarbas (depresijos metu jis buvo labai didelis) režimui galėjo sukelti daugiau problemų, buvo imtasi priemonių sumažinti moterų skaičiui pelningesnėse vietose, skatinant jas grįžti į namus ar dirbti tradiciškai mažai apmokamus moterų darbus, kuriuos vyrai atsisakė dirbti. Įgyvendindamas šį tikslą, režimas leido įstatymus, kaip, pavyzdžiui, išleistasis 1938 metų rugsėjo mėnesį, įgalinančius sumažinti moterų darbuotojų skaičių tiek privačiose, tiek valstybinėse įstaigose iki 10 proc. personalo. Tačiau, nepaisant šių priemonių, „ketvirtajame dešimtmetyje daugiau kaip ketvirtadalis Italijos dirbančiųjų buvo moterys, ir kas ketvirta nuo keturiasdešimties iki šešiasdešimt penkerių dalyvavo ekonominėje veikloje".

Ketvirtasis dešimtmetis – laikotarpis, kai propagandai taip pat buvo naudojama daugiau technologinių naujovių, nors mažiau, nei galima įsivaizduoti. Režimo remiamas radijas, kad ir ne itin paplitęs trečiajame dešimtmetyje, ketvirtajame gavo vyriausybės paramą, nors radijo aparatų skaičiumi Italija dar toli gražu nepri-

lygo Didžiajai Britanijai, Jungtinėms Valstijoms ir Vokietijai. Kažkada pirmavęs šalies kinas liūdnai atrodė prieš užsienio, ypač teatrų kasoms pelną nešančius amerikiečių filmus. 1931 metais naujas įstatymas paskatino kurti itališkus filmus prižiūrint vyriausybei, o vėliau buvo pastatytos Cinecitta studijos. Visa tai padėjo Italijos filmų pramonei, sukūrė sąlygas jai plėtotis ateityje, bet savo rinkoje ji vis tiek atsiliko. Likimo ironija, bet pasirodė, jog cenzūra ne kažin ką tenuveikė, ir šis laikotarpis tapo sėkminga pokario Italijos režisierių pradžia. Be to, nors buvo iškeltas reikalavimas panaudoti filmus propagandai, tokių filmų sukurta mažai. Kaip tiesioginė propagandos priemonė režimui labiau prie širdies buvo savaitiniai dokumentiniai filmai. Juos montuojant tiesiogiai dalyvaudavo pats Mussolini, o privatūs teatrai privalėjo juos rodyti. 1935 metais spaudą, propagandos reikalus, radiją, kiną ir kitas viešosios informacijos priemones globoti ėmė nauja Spaudos ir propagandos ministerija, vėliau pavadinta Populiariosios kultūros ministerija (Popkultmin). Taip režimas tikėjosi racionalizuoti aptartąsias priemones, kad būtų sukurtas „naujas fašistas".

Klasikinėje literatūros srityje cenzūrai taip pat nelabai sekėsi. Iškilūs intelektualai demonstravo pasipriešinimą, versdami amerikiečių romanus, analizuojančius socialines problemas, o leidyklos dažnai tapdavo opozicijos židiniais. Pareigūnai atkalbinėjo nuo tokių vertimų, bet jų neužgniaužė, išskyrus atviros politinės opozicijos atvejus. Anot Philipo Cannistraro ir Briano Sullivano, iki antisemitinių ketvirtojo dešimtmečio kampanijų neoficialus „kultūros diktatorius" buvo Mussolini meilužė žydė Margherita Sarfatti, – "energinga šiuolaikinių, tarptautinių kultūrinio gyvenimo srovių šalininkė". Režimas niekada nesuformulavo oficialaus meninio stiliaus ir dailininkus kontroliavo netiesiogiai, jungdamas darbo sąjungas, organizuodamas vyriausybinius pirkimus bei regioninių ir nacionalinių parodų tinklą. Svarbiausiu menu Mussolini laikė architektūrą, labiausiai priklausomą nuo viešųjų statybos projektų, bet statinių stiliai įvairavo nuo klasikos iki moderniausių tarptautinių.

Ar dėl asmeninių savybių, ar dėl karo spaudimo, ar dėl to, kaip Duce vis labiau ėmė atsiskirti nuo aplinkinių, ketvirtajame dešimtmetyje jis pabrėžė asmeninę valdžią. Italijoje pastatus puošė tokie šūkiai: „Mussolini visada teisus" ir "Tikėk, paklusk, kovok". Mussolini nervino oficiali, konstitucijos suteikta karaliaus viršenybė, ir jis kalbėjo apie pirmą pasitaikiusią progą panaikinti monarchiją. Tokius potencialius varžovus, kaip populiarusis oro pajėgų vadas Italo Balbo, išgarsėjęs skrydžiais per Atlantą, jis šalino, suteikdamas jiems garbingus postus be realios valdžios. 1933 metais ir vėliau jis keletą kartų pertvarkė ministrų kabinetą, pasiimdamas savo žinion karo ministerijas. Nepaisant šios akivaizdžios kontrolės, Mussolini nepavyko tiesiogiai valdyti ginkluotųjų pajėgų, kurios liko karo sekretorių rankose. Jis taip pat tapo dar didesniu nacionalistu bei šovinistu, bandydamas apsaugoti Italiją nuo užsienio įtakų. Ši politika viršūnę pasiekė 1938 metais antisemitine kampanija bei rasiniais įstatymais.

Fašistinis antisemitizmas išliko debatų objektu. Viena vertus, gilių šaknų antisemitizmas neturėjo nei Italijos visuomenėje, nei fašistiniame judėjime; buvo daug žydų fašistų, o rasinės viršenybės idėja, atrodo, buvo pagrįsta labiau „dvasia" negu biologija. Pats Mussolini turėjo meilužę žydę, pasmerkė antisemitinę nacių politiką garsiame interviu ir leido į Palestiną bėgantiems Vokietijos žydams pasinaudoti Italija kaip tranzito šalimi; net Antrojo pasaulinio karo metais italų okupacinė kariuomenė gynė žydus nuo vokiečių. Antra vertus, ne dėl savo kaltės Italijos žydai, išleidus rasinius įstatymus, prarado pagrindines teises ir kentėjo, net jei, sakykim, ir ne taip, kaip Vokietijoje ar vokiečių okupuotuose Europos kraštuose.

1937 ir 1938 metais Italijos Fašistų partijoje susiformavo antisemitinė frakcija, bet Mussolini atsisakė sankcionuoti kampaniją prieš žydus, kurių visoje šalyje buvo tik apie 50 000. Ši frakcija susidarė pirmiausia todėl, kad fašistų hierarchai norėjo sutvirtinti italų ir vokiečių santykius ir „kairieji" fašistai, kaip antai Bottai, žydus tapatino su „buržuazijos" dvasia; kaip ir kitose šalyse, antisemitinė frakcija žydus įvairiai siejo su liberalizmu, socializmu bei komunizmu. Po 1938 metų gegužės, galbūt paveiktas Hitlerio vizito į Italiją, Mussolini palaimino antisemitinę kampaniją. Be jau minėtų priežasčių, jis galbūt norėjo sustiprinti savo valdžią, ryžtingai veikdamas italų charakterį. Tuo metu Duce keikė buržuaziją ir buvo ypač pagautas idėjos paversti italus „karių" rase – sąvoka, paskatinusi uždrausti rasių maišymąsi Italijai priklausančioje Rytų Afrikoje. Buvo įkurtas rasistinis žurnalas *La difesa della razza*, 1938 metų rugsėjo mėnesį buvo priimti įstatymai, draudžiantys užsienio žydams atvykti į šalį, draudžiantys žydams mokytojauti ir šalinantys juos iš valstybinių vidurinių mokyklų. Lapkričio mėnesį prasidėjo dar rimtesni suvaržymai, įskaitant vedybas tarp skirtingų rasių, šalinimą iš armijos ir viešųjų darbų bei žydų ekonominės veiklos ribojimą. Šiuos įstatymus lydėjo gausybė painių išimčių, leidusių daugeliui žmonių išvengti jų poveikio.

Priešingai Ducės lūkesčiams, antisemitiniai įstatymai sukėlė pasipiktinimo ir pasyvaus pasipriešinimo bangą, nepaisant to, kad juos priėmė partijos veikėjai ir kai kurie intelektualai. Antisemitizmas įėjo į fašistinį judėjimą ir išliko jo dalimi iki galo, nes, kad ir kaip keistai atrodė, Mussolini traktavo jį kaip priemonę sustiprinti savo padėčiai. Apskritai antisemitinė kampanija nustebino visą šalį ir daugelį paskatino nusigręžti nuo fašizmo. Tai jau buvo požymis, kad šalies nusivylimas dvidešimt metų valdžioje išbuvusia jėga stiprėja. Nors opozicija tuo metu buvo visiškai pasyvi, 1940 metų fašizmas pasižymėjo didėjančiu atotrūkiu nuo tautos.

Pasipriešinimas

Mussolini pergalė trečiajame dešimtmetyje paskatino visokeriopą pasipriešinimą. Pasirinkusius likti Italijoje oponentus ir pasitraukusius iš politinės veiklos atidžiai sekė ir retkarčiais įkalindavo, bet jų nuostatos nepakeitė. Gana daug šių oponentų dalyvaus Pasipriešinime ir, žlugus Mussolini, grįš į politinį

gyvenimą. Tačiau daug politinių veikėjų pasirinko emigruoti ir tęsti kovą iš svetimos žemės. Šios tremtinių bendruomenės centru tapo Paryžius, nors tokie Komunistų partijos vadai, kaip Palmiro Togliatti, pabėgo į Maskvą, o tremtinių bendruomenės aktyviai reiškėsi ir kituose Europos bei Amerikos miestuose. Tremtinių vadai reorganizavo savo judėjimus užsienyje ir Paryžiuje įkūrė skėtinę tremtinių organizaciją *Concentrazione Antifascista* – kovoti su Mussolini ir įspėti kitas šalis apie plintantį fašizmą. Iki Hitlerio iškilimo šiuos įspėjimus užsieniečiai, tarp jų ir fašizmą vien kaip itališką reiškinį besiaiškiną kairieji, ignoravo. Tremtinius užsienyje vis labiau izoliavo Italijos konsulatai bei tų šalių vyriausybės, sutrikusios dėl tremtinių buvimo ir stengdamosi įsiteikti Mussolini. Be to, į tremtinių grupes prasiskverbė slaptoji fašistų policija OVRA*, kiršinusi tremtinius, kad sumažintų jų veiksmingumą.

Iš pradžių tremtinių organizacijos veikė už Italijos ribų, daugiausia skleisdamos informaciją, bet vėliau jie ėmė fiziškai pulti garsius po užsienį keliaujančius Italijos veikėjus. Iš kairiųjų sparno – socialistai – nenorėjo kurti pogrindinės organizacijos Italijoje, tuo tarpu pirmą ir tvirtą slaptą tinklą įkūrė komunistai. Ši jų veikla sustiprino komunistų įtaką italų masėms ir padeda paaiškinti komunistų sustiprėjimą nuvertus Mussolini. Netrukus komunistų pavyzdžiu pasekė socialistai, bet Carlo Rosselli vadovaujama naujoji organizacija *Giustizia e Liberta* (GL, Teisingumas ir Laisvė) kovai su fašizmu šalyje reikalavo didesnio agresyvumo. Šios organizacijos veikėjai, tarp jų būsimieji prezidentai socialistai Giuseppe Saragatas ir Sandro Pertini, prasiskverbė į Italiją ir paprastai būdavo sulaikyti veiklios Italijos policijos, kuri periodiškai suduodavo stiprius smūgius pogrindžio organizacijoms.

Šią perspektyvą pakeitė tarptautiniai įvykiai. Vokietijos nacizmas paskatino sovietų remiamas komunistų partijas bendradarbiauti su buvusiais varžovais socialistais. Prancūzų pavyzdžiu italų komunistai ir socialistai įkūrė Liaudies frontą, o dėl besiplečiančio Mussolini bendradarbiavimo su Hitleriu ir agresyvesnės užsienio politikos tremtiniai tapo nebe tokie izoliuoti. Kilus Ispanijos pilietiniam karui, Carlo Rosselli Italijos tremtinių jėgas nukreipė ten. Rosselli požiūris į Ispaniją, kaip į kovotojų, vėliau nuversiančių fašizmą Italijoje, treniruočių aikštelę, taip suerzino Italijos valdžią, kad ji suplanavo jį nužudyti, ir tai padarė 1937 metų birželio 10 dieną Prancūzijoje. Kartu buvo nužudytas ir jo brolis Nello.

Nors tarptautinių įvykių ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje dėka fašizmo nuvertimo galimybės atrodė realesnės, Mussolini iš kėdės išstumti galėjo tik karas. Atsižvelgdami į šią tikrovę, fašizmo priešininkai tegalėjo manevruoti tarptautinės politikos šešėlyje, pertvarkydami sąjungas ir pasiskirstymą, ruošdamiesi tai dienai, kada Mussolini Italijos žlugimas nuo užsienio armijų rankos leis jiems sugrįžti į tėvynę ir įkūnyti savo pofašistinės Italijos viziją.

---

*Šio akronimo tikslas – įbauginti oponentus. Kai kurių ekspertų nuomone, šis terminas bereikšmis, kiti manė, jog jis kilo iš [Pi]ovra, aštuonkojo, tariamai reiškiančio slaptosios policijos buvimą visur. Dar kitų nuomone, jis reiškia *Opera Vigilanza Repressione Antifascista* ar kokį kitą panašų variantą.

17 *Antrasis pasaulinis karas ir pasipriešinimas*

Fašizmo atneštų pokyčių atgarsiai buvo svarbūs ne vien italams, bet paveikė ir tarptautinius įvykius, drauge ir pasaulį. Aptardami fašistų užsienio politiką, istorikai ginčijasi, ar fašizmo tikslai ir politika iš esmės yra ikifašistinės Italijos užsienio politikos tąsa, ar radikalus nukrypimas.

Užsienio politikos radikalizacija

Tarp fašistinės ir ikifašistinės užsienio politikos yra paviršinių panašumų. Anksčiau šalis leidosi užkariauti kolonijų ir galinga jos jėga buvo nacionalizmas, o Italijos diplomatijai iki Mussolini būdingas nenuoseklumas; bet imperializmas yra visų didžiųjų valstybių požymis, piktas nacionalizmas suprantamas išbuvus šimtmečius svetimšalių valdžioje, o vidinis silpnumas Italiją darė ypač jautrią politikos pusiausvyros pokyčiams. Italijos užsienio politikos ypatumus iki fašizmo racionaliai galima paaiškinti istorija arba tarptautine padėtimi, jos užsienio politiką veikė daugumos Europos šalių diplomatija.

Su Mussolini atėjimu šis pagrindinis bruožas pasikeis. Būtų stebėtina, jei fašizmo prigimtis ir ideologija nebūtų pakeitę užsienio politikos. Kraštutinis nacionalizmas, kažkada buvęs mažos Nacionalistinės asociacijos veiklos sritimi, o dabar perimtas fašizmo, remiąs ekspansionizmą ir keliąs neprotingus reikalavimus kitoms tautoms palaikyti Italijos prestižą, tapo oficialia politika. Fašizmas, eksploatuodamas nacionalizmą kaip priemonę mobilizuoti mases, vis labiau mito pats savimi, nes nesėkmė surenkant rinkėjų balsus galėjo destabilizuoti režimą. Vidaus priežastys neleido režimui pamiršti senų nuoskaudų (pavyzdžiui, kad Italija buvo apgauta negavusi deramo atlygio po Pirmojo pasaulinio karo pergalės ir kad šaliai

reikėtų kolonijų dėl per didelio gyventojų skaičiaus) ir toliau sunkino diplomatinę padėtį. Dar labiau užsienio politikos vaizdą gadino ideologinės nuostatos, ypač Mussolini antibolševizmas ir panieka demokratijai. Šis požiūris leido jam paremti ir padėti visoje Europoje įkurti reakcinius bei profašistinius judėjimus, o tokia politika nuolat sukurdavo įtampą. Prie šių dalykų derėtų pridėti objektyvius tarptautinių santykių veiksnius, kaip antai nedarbo augimas dvidešimtojo amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje ir imigracijos uždraudimas Jungtinėse Valstijose. Be to, Europos diplomatus šokiravo asmeninis Mussolini stilius, grasinimai, pasipūtimas bei greita nuotaikų kaita. Iki Pirmojo pasaulinio karo Europos diplomatijoje dalyvavo liberalūs demokratai su daugiau ar mažiau panašiais požiūriais, o fašizmas šį sutarimą pakeitė iš esmės. Kaip ir vidaus reikaluose, Benito Mussolini buvo pasirengęs padaryti bet ką, kad tik pasiektų savo tikslą.

Prie šios naujos, Italijos užsienio politiką revoliucionalizuojančios jėgos dera pridėti fašistų troškimą peržiūrėti po Pirmojo pasaulinio karo pasiektus Versalio susitarimus, o šią būtinybę, ko gero, būtų stipriai jautusios net ir ne fašistinės vyriausybės. Versalio susitarimų dėka ne tik Italija liko nepatenkinta teritorijų atžvilgiu, bet jau vien iš Romos perspektyvos žvelgiant pirmumas, parklupdžius Vokietiją, buvo atiduotas Prancūzijai. Su Didžiąja Britanija prancūzų pusėje nebuvo galimybės sudaryti antros stovyklos, prie kurios galėtų prisišlieti Italija, kad pasiektų savo tikslą atitaisyti „suluošintą pergalę". Pasirodė, jog ši anomali padėtis drauge su karą ir smurtą šlovinančiu fašistiniu režimu yra lemiami Europos sistemai, nes Italija stokojo stiprybės vienašališkai pakeisti *status quo*, o jei taip padaryti būtų panorėjusi atsigaunanti ir kerštinga Vokietija, fašistinė Italija jai būtų buvusi nori sąjungininkė.

1922–1925 metais fašistų užsienio politika sekė ikifašistine linija, o Mussolini gavo lojalių diplomatų pritarimą. Nepaisant jo užsispyrimo, tik Korfu incidentas 1923 metais sukėlė aštrią problemą. Mussolini įsakė užimti graikų salą, nužudžius kelis Albanijos sieną padedančius žymėti italus, bet jis evakavo Korfu po to, kai Graikija sutiko su jo nuostolių atlyginimo sąlygomis. Kaip minėta anksčiau, 1924 metais Mussolini pasirašė sutartį ir su Jugoslavija, pagal šią sutartį Fiumė atiduodama Italijai. Tačiau toks „geras elgesys" iš pradžių nereiškė, jog Ducės agresyvumas vidaus politikoje neįsivyraus užsienio reikaluose.

Mussolini valdžios virtimas atvira diktatūra 1925 ir 1926 metais turėjo pasekmių už šalies ribų. Tai, kad Paryžius tapo tremtinių antifašistų veiklos centru, komplikavo santykius su Prancūzija. Šią padėtį dar labiau aštrino Prancūzijos dominavimas Rytų Europos Dunojaus regione ir Italijos bandymas su ja varžytis. Praktiškai tai reiškė prieštarauti Prancūzijos sąjungininkams – „mažajai" Jugoslavijos, Čekoslovakijos ir Rumunijos „Antantei". Italija parėmė kitos revizionistinės valstybės – Vengrijos – pretenzijas prieš Mažąją Antantę 1927 metais pasirašydama Vengrijos paktą ir tiekdama ginklus bei kitą pagalbą Vengrijos profašistinėms grupuotėms. Tuo pat metu Italija siekė suskaldyti Jugoslaviją, ypač finansuo-

dama ir apginkluodama antiserbų kroatų separatistus, kurie norėjo sugriauti šalį. Be to, Italija ir Jugoslavija varžėsi Albanijoje, Mussolini siekė mažąją Balkanų valstybę paversti Italijos protektoratu.

Italija tuose regionuose reiškėsi kaip įprasta aktyviai, net jei ir ne taip agresyviai, todėl jos veiksmai dėmesio pernelyg neatkreipė. Be to, tarptautinė padėtis trečiajame dešimtmetyje liko palyginti stabili, o kadangi Italijai stigo jėgos ją pakeisti, tai Italijos politika svyravo nuo revizionizmo prie stabilizacijos. 1929–1932 metais užsienio reikalų ministru esant fašistų hierarchui Dino Grandi, Italijos diplomatija pabrėžė stabilizaciją prieš revizionizmą. Ženevos nusiginklavimo konferencijoje 1932 metais Grandi pasiūlė „ginklų moratoriumą", kuris sumažintų karinį Vokietijos nepilnavertiškumą, ir galiausiai tarp didžiųjų valstybių būtų pasiekta lygybė. Iš tikrųjų šis žingsnis būtų atkūręs normalesnę diplomatinę situaciją – dvi „stovyklas" Europoje – ir sustiprinęs Italijos padėtį.

Kaip rezultatą italai tikėjosi paramą Prancūzijai prieš Vokietiją iškeisti į kolonijines nuolaidas, bet Grandi patyrė pasipriešinimą iš vidaus, nes fašistai buvo pernelyg nekantrūs, kad lauktų, kol jo politika atneš rezultatų. 1932 metais Mussolini perėmė Užsienio reikalų ministeriją, sekretoriumi paskirdamas Fulvio Suvichių. Iki tol fašistų politika kaitaliojosi nuo smurtu reikalaujamų pokyčių iki teisingumo bei derybų siekio, pateikiant Europos *status quo*, – taip apibrėžta Paryžiaus taikos konferencijoje, – iki socialinio konservatyvizmo, demonstruojant tiek užsienio, tiek vidaus reikaluose savo iš esmės dvilypę prigimtį. Šis apibūdinimas paaiškina, kodėl Vakarų valstybės sumenkino fašistų retoriką, laikydamos ją tinkama tik vidiniam vartojimui, ir į Mussolini žvelgė draugiškai. Bet Hitlerio iškilimas ir ekonominis depresijos poveikis leido fašistams siekti savo destabilizuojančios užsienio politikos tikslų.

Mussolini požiūris į Hitlerį – tai blogos nuojautos ir vilties mišinys. Viena vertus, nacizmo ir fašizmo panašumas bei Hitlerio draugiškumas glostė jo savimeilę, bet, antra vertus, Vokietija buvo galinga jėga, su kuria derėjo skaitytis. Vokietijos atsigavimas suteikė Italijai žinomą pasirinkimą: arba su Vokietija, arba su Didžiąja Britanija ir Prancūzija. Spręsdamas, kuris pasirinkimas labiau apsimokės, Mussolini jokiu būdu neskubėjo rinktis ar iš pradžių rinkosi ideologijos pagrindu. Iš tikro italų–vokiečių santykių pradžia buvo bloga. Sąjungininkai priėmė Italijos pasiūlymą galimam paritetui tarp valstybių, 1933 metais pasirašydami keturių šalių paktą, bet Hitleris ištraukė Vokietiją iš nusiginklavimo konferencijos ir Tautų Lygos, nepaisydamas jokių tariamo patarėjo jausmų.

1934 metais santykiai blogėjo toliau, nes Hitleris bandė prisijungti Austriją (*Anschluss*). Austrijos „vienybės" priešininkai veltui bandė gauti prancūzų–britų paramą prieš Hitlerį. Jie kreipėsi į Italiją, suprantama, siekdami išlaikyti Vokietiją toli nuo savo šiaurės rytų sienos. Italai ragino austrų vadovą Engelbertą Dollfussą bendradarbiauti su karinguoju Heimwehriu, kad būtų pašalinti socialdemokratai, pirmenybę teikę demokratijai, o ne fašistinei Italijai. 1934 metų vasario mėne-

sį Dollfussas sutiko, imdamasis slopinti austrų marksistus. Kovo 17–ąją, Italijai, Austrijai ir Vengrijai pasirašant Romos protokolus, Italija viešai pareiškė, jog ginsianti Austriją nuo invazijos. Po to Hitleris susitiko su Mussolini, bet italui įspūdžio jis nepadarė. Liepos 25 dieną įvykdytas nacių *pučas*, ir Dollfussas nužudytas. Susidūręs su prancūzų–britų neveiklumu, Mussolini mobilizavo keturias divizijas ir pasiuntė jas prie Austrijos sienos. Hitleris nedelsiant atsitraukė.

Santykiai su Vokietija vėso, o su Prancūzija taisėsi. Italija ir Prancūzija ginčijosi dėl įtakų Rytų Europoje, laivynų lygybės bei Londono pakto žadėtų kolonijinių nuolaidų, bet nerimas dėl Hitlerio kilimo vertė Prancūziją būti nuolankesne, bandant laimėti Italijos paramą prieš Vokietiją. Kietos linijos šalininkas, Prancūzijos užsienio reikalų ministras Jean–Louis Barthou inicijavo prancūzų–italų santykių atkūrimą Jugoslavijos klausimu, kurį po jo nužudymo įgyvendino įpėdinis Pierre Lavalis. Stiprėjant Hitlerio karingumui, ryžtingas italų–prancūzų bendradarbiavimo šalininkas Lavalis ypač troško užsitikrinti italų bendradarbiavimą. Nuvykęs Romon 1935 metų sausio 4–7 dienomis Lavalis pasirašė su Mussolini sutartis, kurios išsprendė keletą svarbių šių dviejų šalių tarpusavio problemų. Šie rašytiniai susitarimai atskleidžia, jog Italija nemažai nusileido ir priėmė kai kurias bevertes Afrikos teritorijas, kad išspręstų problemas su Prancūzija. Mįslę, kodėl Mussolini priėmė tokį blogą sandorį, paaiškina jo tvirtinimas, esą Lavalis žodžiu užtikrinęs jį, jog Prancūzija suteikia Italijai laisvę veikti Etiopijoje, kurią italai ruošėsi užimti. Vėliau Lavalis neigė šį tvirtinimą, bet šiame ginče įrodymai yra Mussolini pusėje.

Įsitikinęs, jog turi prancūzų sutikimą nesipriešinti Etiopijos užkariavimui, Mussolini siekė tylaus britų palankumo. Ši užduotis pasirodė sudėtingesnė, nes už Kanalo saugiai įsitaisę britai Hitlerio bijojo mažiau nei prancūzai. Po Hitlerio bandymo užgrobti Austriją ir toliau pažeidžiančio Versalio susitarimus pareiškimo, jog Vokietija įves privalomą karinę tarnybą, 1935 metų balandyje Stresoje susitiko italų, prancūzų ir britų atstovai, tikėdamiesi naujai sutvirtinti seną karo laikų sąjungą. Šiame susitikime žemesnio rango diplomatai aptarė Etiopijos krizę; remdamiesi nepalankia viešąja nuomone, britai atsisakė pritarti, kad Italija perimsianti Etiopiją. Jų atsakas neatbaidė Mussolini dėl daugelio priežasčių. Britų kolonijinė imperija buvo pati didžiausia, ir dėl šio fakto, taip pat dėl perdėtos baimės, jog italai gali atimti iš Egipto ir Sudano vandenį, užtvenkdami Tano ežerą Etiopijoje, britų prieštaravimai atrodė tiesiog juokingi. Be to, nepasakydami aiškiai, kokių veiksmų imsis, jei italai vykdys savo ketinimus, britai padrąsino Mussolini manyti, kad ryžtingai neveiks. Negana to, netrukus britai pasirašė laivyno paktą su Hitleriu, kuris sankcionavo Versalio sutarties pažeidimus, taip panaikindami „Stresos frontą“.

Deryboms tęsiantis, diplomatinė įtampa tarp Italijos ir Didžiosios Britanijos augo. Dėl „Balsavimo už taiką“ ir artėjančių rinkimų britai ryžtingiau kliudė Mussolini. 1935 metų birželyje Anthony Edenas į Romą atvežė Etiopijos problemos

sprendimo planą, kurį jau buvo atmetę italai ir išjuokę prancūzai. Prasidėjo fašistų propagandos kampanija prieš britus. Tiek italai, tiek britai ruošėsi galimam karui, ir britai į Viduržemio jūrą nusiuntė nemenką karinių laivų skaičių. Nors Britų laivynas savimi pasitikėjo, bet apskaičiavo, jog bet kokio susidūrimo su italų laivynu atveju patirs didelių nuostolių. Mussolini atsidūrė rizikingoje padėtyje, nes į Rytų Afriką buvo pasiuntęs dideles pajėgas, kurias lengvai galėjo atkirsti britų laivynas.

Kodėl Mussolini laikėsi savo, nors klostėsi tokia sudėtinga padėtis? Atrodo, jog Duce galvojo apie tris svarbiausias priežastis. Tai buvo akivaizdus ekonominis pranašumas Italijai užimti gamtinių žaliavų turtingą kraštą, autoritetas namuose, kurį jis užsitarnaus, užkariaudamas italų kolonizacijai pritaikomą žemę (priešingai kitoms italų kolonijoms), bei įsitikinimas, jog nauja tarptautinė situacija suteikia jam unikalią galimybę, nes britų admiraliteto dėmesį Tolimuosiuose Rytuose atitraukę japonai. Be to, fašizmas visuomet pabrėžė nacionalizmą ir šlovino karą bei smurtą, o Etiopija suteikė progą teoriją įgyvendinti praktikoje. Mussolini teisingai apskaičiavo, jog masių mobilizavimas ir jų jausmų įaudrinimas be konkrečių rezultatų režimui pavojingas. Iš tiesų karas reikš didelį jo režimo populiarumą. Galiausiai depresijos padariniai užsitęsė, o karas padidins darbo vietų skaičių ir paskatins ekonomiką.

Po keleto incidentų prie sienos 1934 metais italų karinis pasiruošimas suintensyvėjo. Italai įsiveržė į Etiopiją 1935–ųjų spalio mėnesį, išprovokuodami Tautų Lygą įvesti ekonomines sankcijas. Tai buvo rimti apribojimai, bet pamiršta į sąrašą įtraukti nafta bei tolesnis Italijos galėjimas prekiauti su Lygai nepriklausančiomis šalimis, ypač Jungtinėmis Valstijomis, padrąsino italus. Tuo metu kariniai veiksmai vyko sėkmingai, nors plačiai plito priešinga nuomonė dėl esą sudėtingos vietovės bei tiekimo rūpesčių. Pasirodė, jog šiuolaikinių ginklų panaudojimas, intensyvus iprito bei teroro taikymas, kad ir brangus, buvo veiksmingas. Šautuvų skaičiumi pralaimintiems etiopams būtų pagelbėjusi tik partizaninė taktika, bet imperatorius Haile Sallasie jos vengė. 1935 metų gruodžio mėnesį buvo pabandyta užbaigti karą, suteikiant Italijai gausių nuolaidų – Hoare–Lavalio pasiūlymai; Mussolini sutiko juos apsvarstyti, bet neigiama politinė britų reakcija greitai privertė pasiūlymus atsiimti. 1936 metų gegužėje italai užėmė Etiopijos sostinę, o imperatorius pabėgo. Gegužės 9 dieną Mussolini paskelbė imperiją.

Nors už šalies ribų didžiai smerkiama, pergalė Etiopijoje nepaprastai sutvirtino Mussolini autoritetą Italijoje, nes jis suglumino britus ir laimėjo svarią karinę pergalę. Bet Etiopija turėjo ir toli siekiančių neigiamų padarinių – ji dar pagilino tarptautinę Europos krizę, sužlugdė Lygos įtaką, skatino naujas užmačias, didino Ducės panieką demokratijoms, privertė jį atsigręžti prieš Vakarų valstybes ir pastūmėjo jį į Hitlerio glėbį.

Dėl pablogėjusių Mussolini santykių su Didžiąja Britanija ir Prancūzija, konflikto metu pasitaisė italų–vokiečių ryšiai. Maža to, Europai dėmesį sutelkus į

Etiopiją, Hitleris, baimindamasis, jog greita italų pergalė atims iš jo palankią progą, kovo mėnesį paskelbė apie Reino srities remilitarizaciją. Šis žingsnis kiek sušvelnino spaudimą Mussolini ir liudija dviejų diktatorių bendradarbiavimo *de facto* pradžią. Bandydamas nuraminti Vakarų valstybes, Hitleris pareiškė apie pasiruošimą duoti taikos garantijas bei įstoti į Lygą; bet toks žingsnis būtų įpareigojęs Vokietiją taikyti sankcijas Italijai. Atsiliepdamas į italų protestus, Hitleris pažadėjo uždelsti grįžimą į Lygą, jei taip ir padarytų, tai tik po karo, o Italija savo ruožtu atsisakė pritarti Vokietijos veiksmų pasmerkimui. Netrukus, reaguodamos į komunistų liaudies fronto politiką, Italijos ir Prancūzijos policijos pradėjo oficialiai bendradarbiauti prieš savo priešus socialistus ir komunistus. Šis susitarimas reiškė bendros, nukreiptos prieš komunizmą, demokratiją ir galiausiai prieš semitizmą politikos pradžią.

1936 metų birželio mėnesį Mussolini provokiškomis pažiūromis garsėjantį savo žentą Galeazzo Ciano paskyrė užsienio reikalų ministru. Vasarą Italija ir Vokietija savarankiškai nusprendė įsikišti į Ispanijos pilietinį karą sukilėlių pusėje prieš Liaudies fronto respublikonų vyriausybę. Iš pradžių Mussolini buvo prieš, bet nusileido Ciano, nes abu manė, jog karas bus trumpas ir vikriai Francisco Franco laimėtas. Intervencija Italiją ir Vokietiją suartino. Naujos draugystės ženklan Vokietijos užsienio reikalų ministras rudenį aplankė Romą ir pasirašė keletą susitarimų su italais. Pokalbių metu vokiečiai pritarė, jog Viduržemio jūros baseiną dera laikyti italų įtakos sfera. Duce šį naują bendradarbiavimą apibrėžė kaip „ašį". Aiškiai vokiečiams stovint užnugaryje, Mussolini metė viešą iššūkį nuo aštuonioliktojo šimtmečio Viduržemio jūroje vyravusiems britams, tvirtindamas, kad italai kausis, jei britai mėgins juos „uždusinti" nuosavoje jūroje.

Šis rūpestis, netikėtas respublikonų pasipriešinimas Ispanijoje bei besiplečiančios sovietų veiklos Viduržemio jūroje požymiai paskatino italus 1937 metais masiškai įsiveržti į Ispaniją, toliau sutvirtinant santykius su nacių Vokietija. Iki šios datos Italija konflikte beveik nedalyvavo, bet, paakintas noro nusiųsti daugiau kariuomenės į tą sritį, kurią Italija esą turėjo valdyti, bei motyvuotas baimės, jog Prancūzijos ir Ispanijos Liaudies frontų vyriausybės bendradarbiaus prieš fašizmą, Duce žygiui į Ispaniją negailėjo nei vyrų, nei pabūklų. Jo nuomone, šios stambios pajėgos netrukus atneš pergalę, tačiau taip neįvyko. Italai gėdingai pralaimėjo prie Gvadalacharos. Žinia, kad Mussolini fašistų armija pirmą kartą sustabdyta, iš dalies italų antifašistų rankomis, apskriejo visą pasaulį. Be to, sukilėlių vadas Franco konfliktą, nepaisydamas italų protestų, pavertė alinančiu karu, įklampindamas juos į užsitęsusią kovą, kuri pasibaigė tik 1939 metais. Mussolini svarstė galimybę pasitraukti iš Ispanijos pilietinio karo, bet išdidumas jam neleido taip pasielgti. Be respubliką aprūpinančių laivų torpedavimo, italai nelabai galėjo imtis kokių nors nepriklausomų veiksmų, bet tebesitęsiantis Ducės dalyvavimas kare padidino įtampą su Didžiąja Britanija ir Prancūzija, su kuriomis Mussolini svarstė susitaikymo galimybes. Rezultatas – bet kokia proga atkurti santykius su tomis dviem valsty-

bėmis dingo, kai jis susidraugavo su Vokietija. Hitleris savo knygoje *Mein Kampf* buvo parašęs, jog Vokietija turėtų padalyti Pirmojo pasaulinio karo koaliciją, atskirdama nuo jos Italiją, ir, nepaisant Ducės atsargumo, jam sekėsi. 1937 metais Hitleris pasiūlė karinę sąjungą su Italija, bet Mussolini, kad ir būdamas ištikimas Vokietijos–Japonijos antikominterno paktui – menkavertis ėjimas – vis abejojo žengti radikalų žingsnį susijungti karinėje srityje su nacių Vokietija ir susilaikė.

1938 metų kovo mėnesį nacių Vokietija užėmė Austriją. Šis ėjimas anuliavo didžiausią Italijos Pirmojo pasaulinio karo laimėjimą – didžios valstybės pašalinimą prie savo šiaurės rytų sienos – ir sukūrė pagrindą nerimui Pietų Tirolyje, kur daugiausia gyveno vokiškai kalbančių tautų atstovų. Priešingai Mussolini atsakui į Hitlerio žingsnį prieš Austriją 1934 metais, dviejų diktatorių draugystė ir Etiopijos karo sukelta Italijos izoliacija dabar sulaikė Mussolini nuo pasipriešinimo Hitlerio veiksmams. Hitleris garantavo Brenerio perėją kaip Italijos sieną, bet italai *Anschluss* pripažino kaip pralaimėjimą, nepaisant Mussolini pastangų išlaikyti savo autoritetą. Jo populiarumas žlugo.

Susirūpinusios, kad Italija taip greitai linksta prie Vokietijos, Didžioji Britanija ir Prancūzija tikėjosi išvengti nutraukti santykius ir pabandė juos atnaujinti, bet buvo šiek tiek per vėlu. Lyga jau 1936 metų liepos 15 dieną buvo atšaukusi sankcijas, o 1937 metų sausyje Didžioji Britanija ir Italija pasiekė „džentelmenų susitarimą“ *status quo* išlaikymo Viduržemio jūroje klausimu. Mussolini tikėjosi laimėti, kad jo imperiją pripažintų prancūzai ir britai. Tuoj po *Anschluss* Mussolini įgaliojo Italijos ambasadorių Londone Dino Grandi pradėti derybas siekiant bendro supratimo. 1938 metų balandžio 16 dieną šios dvi šalys išsprendė keletą svarbių, jų santykius veikiančių problemų. Po to Didžioji Britanija pripažino imperiją, bet, kaip bus paaiškinta vėliau, šios sėkmės su Prancūzija pakartoti nepavyko.

1938 metų rugsėjo mėnesį Mussolini atliko svarbų vaidmenį Miuncheno konferencijoje, išsprendusioje tų metų Čekoslovakijos krizę. Dėl Hitlerio reikalavimų nedelsiant atiduoti vokiškai kalbančias Čekoslovakijos sritis karo tikimybė buvo labai reali, bet pagrindinį vaidmenį pasiekiant kompromisą atliko Mussolini. Plačiai priimtas kaip taikdarys, Duce susilaukė visų plojimų. Bet demokratijų krizės metu parodytas silpnumas – leidžiant Hitleriui praryti Sudetų kraštą – aiškiai padrąsino Mussolini veikti ryžtingai, kad pavyktų pasiekti susitarimą su Prancūzija. Lapkrityje surežisuotomis demonstracijomis buvo reikalaujama buvusių Italijos teritorijų – Korsikos, Nicos ir Savojos – bei prancūzų kolonijos Tunise, kur buvo apsigyvenę daug italų. Duce, matyt, siekė paruošti dirvą išspręsti svarbioms problemoms su Prancūzija Afrikoje, bet netradiciniai jo metodai greitai atsisuko prieš jį patį. Prancūziją sudrebino antiitališkos demonstracijos, dėl kurių prancūzų diplomatams buvo sunku atsakyti į Italijos prašymus. Mussolini suvokė, jog, Prancūzijai ėmusis karinių veiksmų (nelabai tikėtina, bet to nederėtų išleisti iš akių), Italija puolimą sutiks viena, kadangi jos neparems Didžioji Britanija, o su Vokietija nebuvo karinio pakto. Pasirinkimas, kurį Mussolini užsienio politika

pateikė Italijai, iškilo visu ryškumu – arba Duce turės pasirašyti sąjungą su Hitleriu, arba turės palikti Hitlerį ir susidraugauti su Didžiąja Britanija bei Prancūzija. Tačiau antrasis pasirinkimas dėl keleto priežasčių buvo mažai tikėtinas. Jis akis badytų prieštaravimu jo naujajai politikai ir pakenktų asmeniniam autoritetui. Be to, jis atsidurtų nenormalioje padėtyje, sudarydamas sąjungą su šalimis, kurių vidaus sandara prieštaravo jo šalies; dėl fašizmo evoliucijos 1938 metais ši problema, nors ir nebuvo neįveikiama, tapo ryški. Dėl politikos, elgesio praeityje bei vidinių kontrastų tarp jo režimo ir šių demokratijų antrasis pasirinkimas buvo mažai tikėtinas.

Todėl Mussolini žengė karinės sąjungos su Vokietija link, nors vokiečiai ją ir labai apsunkino. 1939 metų kovo mėnesį vokiečiai suerzino Ducę, okupuodami Bohemiją ir Moraviją. Rizikinga Mussolini užsienio politika iki šiol aiškiai naudos davė tik Vokietijai, be to, pasirodė, kad Duce negali pakartoti savo kažkada buvusio mokytinio laimėjimų. Balandyje Mussolini įsakė armijai užimti Italijos protektoratu buvusią Albaniją, ironiškai – kaip atsaką į galimą Vokietijos ekspansiją Balkanuose. Britai, nedelsiant puolę garantuoti Lenkijos sienų po to, kai Hitleris užėmė Bohemiją ir Moraviją, dabar užtikrino pagalbą Graikijai, jei pultų italai, ir pradėjo derybas su Turkija. Šie žingsniai įtikino Mussolini, kad jam savisaugai skubiai reikia karinio pakto su Vokietija.

Italijos–Vokietijos derybose dėl šios sąjungos Mussolini ir Ciano labai aiškiai leido suprasti, kad Italija nebus pasirengusi didesniam karui mažiausiai trejus ar ketverius metus. Vokietija su tokia sąlyga mielai sutiko, ir 1939 metų gegužės 22 dieną dvi šalys pasirašė Plieno paktą. Priešingai tradicinėms sąjungoms, šis paktas neribojo šalių tarpusavio pagalbos tik trečios valstybės užpuolimo atveju. Duce kvailai pasižadėjo, kad Italija kariaus Vokietijos pusėje, net jei Vokietija jį pradėtų, ir naiviai tikėjo Hitlerio patikinimais, kad karo nepradės bent jau trejus metus.

Pasirašydamas paktą su Vokietija, Mussolini apvertė aukštyn kojom tradicinę italų užsienio politiką ir vėjais paleido elementarų atsargumą, atsisakydamas šalies veiksmų laisvės, pasižadėdamas, kad Italija seks į karą paskui kitą valstybę, ignoruodamas britų karinį laivyną, seniai viešpataujantį Viduržemio jūroje ir galintį smogti ilgai ir lengvai pažeidžiamai Italijos pakrantei (devynioliktojo amžiaus aštuntojo dešimtmečio italų diplomatai buvo viešai pareiškę, jog Italijos dalyvavimo Trilypėje sąjungoje negalima traktuoti kaip antibritiško akto), ir atsi–gręždamas prieš prancūzus, kurie, nepaisant audringų santykių, su italais turėjo bendras stiprias kultūrines tradicijas.

Be to, Hitlerio žodis buvo bevertis net ir jo garbinamiems žmonėms. Bręstant Lenkijos krizei, Mussolini dar kartą bandė įtikinti Hitlerį atsitraukti. Kai 1939 metų rugsėjo 1 dieną Antrasis pasaulinis karas kilo dėl vokiečių mažumos, gyvenančios „lenkų koridoriuje", italai į vokiečių veiksmus reagavo su siaubu. Anksčiau provokiškai nusiteikęs užsienio reikalų ministras Ciano apkaltino vokiečius melagyste ir italų apgavimu. Jis teigė – kadangi Italija buvo aiškiai pasakiusi, kad

pasiruošti karui jai prireiks kelerių metų, Vokietijos provokacijos Italiją atleidžia nuo Plieno pakto įsipareigojimų. Baimindamiesi dėl šalies ir režimo, žymūs fašizmo hierarchai, tarp jų Grandi, Bottai, Balbo ir De Bono, sutiko ir rėmė atsiskyrimą nuo Hitlerio. Net provokiškieji hierarchai buvo pasiruošę sekti paskui Ducę, jei šis paliktų Hitlerį. Dabar kilo kova nugalėti Mussolini. Pastarojo nuotaikos padrikai kaitaliojosi nuo atsiskyrimo dėl Vokietijos išdavystės iki intervencijos dėl „garbės". Po savo paties pagyrų ir grasinimų karu Duce dabar jautėsi pažemintas ir manė neseksiąs paskui Hitlerį, bet atrodė, kad įvykiai linksta Vokietijos sėkmės pusėn, iš ko jis galėtų gauti naudos, ir jam niekada net nesisapnavo, jog Hitleris sutriuškins Prancūziją. Sovietų–vokiečių nepuolimo sutartis rodė galimą Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos susitarimą su Hitleriu po to, kai šios dvi šalys gerai pasirodė, neapleisdamos Lenkijos. Antra vertus, Italijos karinis nepasirengimas vertė Mussolini būti atsargiam. Jis bandė Hitlerį sutūrėti, bet, jei vokiečiai laimėtų greitą pergalę, norėjo dalyvauti laimikio dalybose. Laikui bėgant Duce apskaičiavo, jog trumpo karo atveju italų nepasiruošimas nedaug tereikštų. Didžiausia nauda ir mažiausia kaina būtų nesikišti į karą, bet išlaikyti ryšius su Vokietija; greitos ir užtikrintos nacių pergalės atveju jis įsikištų.

Pirmąją savo plano dalį Mussolini įvykdė, primindamas Hitleriui, kad jų derybose karas buvo numatytas tik po 1942–ųjų. Todėl Duce mielai vykdys savo įsipareigojimus, jei vokiečiai aprūpins italus trūkstama karine technika. Hitleris paprašė konkretaus italų poreikių sąrašo, ir Ciano sudarė tokį, kuris pagal pastabą jo dienoraštyje „užmuštų jautį, jei tik tas mokėtų skaityti". Kai Hitleris gavo prašymą, jis pripažino, jog Vokietija negali patenkinti Italijos prašymo, ir pareiškė, jog supranta Italijos padėtį. Tada Mussolini paskelbė ne neutralumą, o „nekaro padėtį".

Išsigandę, kad kare gali prireikti dalyvauti nekenčiamų vokiečių pusėje, italai džiaugėsi tokiu sprendimu. Antivokiškas Italijos fašistų sparnas organizavo kampaniją atskirti Italiją nuo nacių. Pramonininkai laimingi pasinaudojo ekonominėmis karo galimybėmis, sudarydami sandorius su abiem pusėmis. Tačiau visos viltys sulaikyti šalį nuo karo buvo bergždžios, nebent būtų grėsęs vokiečių pralaimėjimas. Atsargiai suformuluotas terminas „nekaro padėtis" – kaip priešpriešа neutralumui – tolesnių įvykių perspektyvoje reiškė nuolatinę sąjungą su Vokietija. Hitleriui skinant pergalę po pergalės, Mussolini liko jam ištikimas, ir nė vienas hierarchų negalėjo su Duce ginčytis. Mussolini žvaigždė per daug priartėjo prie Hitlerio, kad atsitrauktų, ir pagal fašistų doktriną jis buvo pasiryžęs karinėmis priemonėmis siekti efektingų pergalių. Be to, Vokietijos palikimas būtų reiškęs keičiamą fašizmo prigimtį, greitai atkuriant santykius su demokratijomis; ši politika ne tik reiškė staigų jo požiūrio, smerkiančio „dekadentines" demokratijas, posūkį, bet taip pat signalizavo apie vidaus reformų, verčiančių jo diktatūrą įprastesniu konservatyviu režimu, diegimą. Pagaliau tikėtina, jog atsisukimas prieš Hitlerį išprovokuotų karinį Vokietijos atsaką. Galų gale susimaišiusios Ducės vidaus ir užsienio politikos paragino jį stoti į karą Vokietijos pusėje.

Neparengtas karas

Nacių pergalės nesiliovė, ir Mussolini nenoras stoti karan tirpo. 1940 metų gegužės 10 dieną vokiečiai surengė sėkmingą puolimą, per mėnesį parklupdžiusį Prancūziją. Dabar Italijos karinio pasirengimo klausimas Ducei tapo antrinis, nes jis tikėjo greita karo pabaiga. Tol, kol bus galima užpildyti Italijos karinių pajėgų spragas, Vokietijos pergalės siūlomos galimybės jau bus dingusios. Badoglio pranešė, jog susitikime su karo vadais gegužės 29 dieną Mussolini tvirtinęs, kad karas baigtas ir jam tereikią keleto tūkstančių žuvusiųjų, kad galėtų dalyvauti taikos derybose. Mussolini įsitikinimą greita karo baigtimi toliau patvirtina tai, kad netrukus po stojimo į karą jis demobilizavo karinius junginius, teigdamas noręs, kad vyrai grįžtų prie pramonės reikalų ir pasinaudotų neišvengiamos karo baigties teikiamomis ekonominėmis galimybėmis!

Įsitikinęs, kad karas Italijai bus trumpas, Duce pradėjo aptarinėti hipotetines Italijos įstojimo karan datas – ir kiekviena rodėsi vis palankesnė. Idealus laikas būtų pakankamai vėlyvas užsitikrinant, kad Didžioji Britanija ir Prancūzija tikrai nugalėtos, ir pakankamai ankstyvas, pagrindžiant tvirtinimą, jog deramai prisidėta prie pergalės. Tada ir viso artėjančio karo laikotarpiu kariniai Mussolini patarėjai dėl jo sprendimų turėjo blogų nuojautų, bet jas išsakė tik privačiai, o ne Ducei. Atmetęs britų, prancūzų ir amerikiečių prašymus nedalyvauti kare, 1940 metų birželio 10 dieną Mussolini Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai paskelbė karą.

Be Ducės padarytų ar fašistų ideologijos pagimdytų karinių klaidų, prastą italų kariavimą Antrajame pasauliniame paaiškina visiškas Italijos nepasirengimas. Ankstesni karai Etiopijoje ir Ispanijoje surijo gausybę karinės technikos, o kiti įrengimai buvo perduoti Franco arba likę Rytų Afrikoje, ne pagrindiniame karo teatre. Didžioji milžiniškos šiems karams išleistos pinigų sumos dalis buvo skirta kelių tiesybai. O jų būtinai reikėjo įsisavinti sudėtingam Etiopijos reljefui bei perkelti kariuomenę į tolimą veiksmų teatrą. Taigi didžiulė karinių išlaidų dalis nenuėjo įrengimams ar žaliavoms, prarastiems fašistų karuose, ir iki 1938–1939 metų biudžeto ciklo nebuvo atstatyta; antra vertus, kitos kariaujančios Europos šalys po 1935–ųjų persiginklavo veiksmingiau. Be to, pramoninis Italijos potencialas negalėjo prilygti kitų Europos valstybių potencialui, tad Italija reikalingus ginklus gamino daug lėčiau. Nors iš pradžių Mussolini tikėjo, kad Italija karui bus pasirengusi 1943 metais ir paspartino perginklavimą tuo laikotarpiu, kai šalis nedalyvavo karo veiksmuose, netrukus paaiškėjo, kad ji negali įvykdyti net šio tikslo. Pagaliau šalis buvo nepaprastai suvaržyta finansiškai. Susidūrusi su sunkiais uždaviniais finansuoti ginklų įsigijimą, didinti gamybą ir sumokėti už milžiniškus žaliavų kiekius, kurie buvo būtini įgyvendinant pirmarūšio perginklavimo reikmių programą, vyriausybė išsprendė tik pirmąją užduotį.

Šios jokiu būdu ne naujos problemos sunkia našta užgulė ginkluotųjų pajėgų

pečius. Armija turėjo modernizavimo planų, bet dėl finansinių sunkumų bei nedidelių šalies pramonės pajėgumų niekada jų neįgyvendino. Sausumos pajėgos karą pradėjo su 1891 metų modelio šautuvais ir tik su lengvosiomis tanketėmis, stokodamos šiuolaikinės artilerijos. Karinėje armijos doktrinoje dar dominavo Pirmojo pasaulinio karo pozicijos karo sąvoka. Šiuolaikinė *blitzkreig* idėja buvo svarstoma, bet įgyvendinta tik iš dalies, pakeičiant divizijos struktūrą; nepritaikius kitų doktrinos elementų, toks pakeitimas tik padidino karinės dalies pažeidžiamumą atakuojant. Be to, armija kentėjo nuo „sufašistinimo," kuris, nors niekada nebuvo kaip reikiant nusisekęs, skatino favoritizmą.

Kadangi oro pajėgos buvo naujos, šiuolaikiškos, romantiškos ir pabrėžiančios individualią iniciatyvą, fašistai laikė jas ypatinga sava sritimi. Vadovaujamos smarkuolio Italo Balbo, vykdančios visiems matomus prestižinius skrydžius ir laiminčios svarbias varžybas tarpukaryje, karinės oro pajėgos turėjo daug ambicijų, bet dar daugiau silpnų vietų. Nors italai Giulio Douhet asmenyje tikriausiai galėjo didžiuotis pirmuoju šiuolaikinio oro pajėgų panaudojimo teoretiku, jų oro pajėgos demonstravo beprotišką drąsą, masinėje gamyboje nesugebėjo panaudoti modernių projektų, neatsižvelgė į prieškaryje įvestus techninius reikalavimus ir pasižymėjo ypatinga konkurencijos dvasia kitų karinių pajėgų rūšių atžvilgiu. Antrojo pasaulinio karo metais šis paskutinysis punktas prisidėjo prie koordinacijos tarp armijos ir laivyno stokos, ir karo veiksmai dėl to dažnai strigo. Negana to, Balbo ir jo įpėdinis Giuseppe Valle buvo linkę perdėti oro pajėgų laivyno skaičių ir kokybę, dėl to susiformavo apgaulingas saugumo pojūtis. Pavyzdžiui, 1939 metais vienas oro pajėgų departamento vadovų tvirtino savo žinioje turįs daugiau kaip 5340 lėktuvų, tuo tarpu jo įpėdinis Francesco Pricolo teigė, jog geroje kovinėje parengtyje yra tik 650 bombonešių ir 190 naikintuvų. Kai kilo karas, Italijos oro pajėgas tikriausiai buvo galima palyginti su Prancūzijos, nesugebėjusiomis atsilaikyti prieš vokiečius, ir menkesnėmis už Anglijos.

Laivynas tvirtino esąs veiksmingiausia kovinė jėga. Tarpukaryje jis šiek tiek sustiprėjo ir labai sėkmingai atsilaikė prieš fašistų pastangas jį paveikti. Tačiau, nepaisant šių svarbių pasiekimų, techniniam laivyno tobulėjimui kliudė ypatingas nelankstumas. Tarp jo silpnųjų vietų – bloga gynyba nuo oro pajėgų antskrydžių, nuosavų oro ginklų nebuvimas, koordinacijos su oro pajėgomis stoka, nepakankamos priemonės pastebėti priešą (nebuvo radarų) bei degalų stygius. Nors laivynas kovėsi gerai ir dažnai išradingai su tokiais naujais bei veiksmingais ginklais kaip mažieji povandeniniai laivai, jo vadai suvokė, jog prieš nuolatinį priešą – triskart didesnį britų karinį laivyną – gresia pralaimėjimas.

Ginkluotųjų pajėgų silpnumą lėmė netinkamas Mussolini vadovavimas. 1940 metų kovo mėnesį Mussolini nubrėžė iš esmės gynybinę galimų Italijos karo veiksmų padėtį, rodydamas troškimą išsaugoti galią, kad pasinaudotų vokiečių prasiveržimu. Kadangi nei jis, nei kiti italų vadai nepasitikėjo sąjungininkais vokiečiais, Duce atmetė veiksmų derinimą su Vokietija ir planavo nepriklausomą „lygiagre-

tų“ karą. Italai sukėlė priešiškumą, puldami Prancūziją, kuri jau sverdėjo nuo vokiečių agresijos. Čia turėjo įtakos italų nepasirengimas, ir kampanija žlugo. Italai taip pat puolė britus Viduržemio jūroje, Šiaurės ir Rytų Afrikoje, bet visur – menki rezultatai. Nuo pat pradžių Mussolini demonstravo viską nulėmusį polinkį išsklaidyti savo pajėgas. Jis nesiuntė žmonių ir įrengimų į Šiaurės Afriką (jie buvo svarbūs užimant Sueco kanalą – tuomet būtų buvę galima aprūpinti pajėgas Rytų Afrikoje), nes norėjo užimti Balkanus. Tačiau Hitleris vetavo Mussolini planus, nes baiminosi, kad britai ten steigs savo bazes, tuo pat metu suteikdami sovietams progą įsikišti ir taip sukliudyti atsargų tiekimą Reichui. Vėliau Mussolini reikalavo pasiųsti italų armiją kariauti Rusijoje. Tokios pajėgos ten negalėjo svariai prisidėti, bet Šiaurės Afrikoje tie vyrai ir ginklai viską būtų pakreipę kitaip ar bent jau apsunkinę britų dalią. Kovų arena netrukus išsiplėtė nuo Balkanų į Rusiją, Šiaurės ir Rytų Afriką, visur susilpnindama armijos veiksmus ir atimdama galimybę ginti savo šalį.

Netrukus po to, kai Hitleris uždraudė Mussolini planus Balkanuose, fiureris įžengė į Rumuniją. Šis žingsnis įsiutino Ducę, ir jis prisiekė atsakyti, puldamas Graikiją. Jis sušuko: „Hitleris man visada praneša apie įvykusį faktą. Šį kartą aš pasielgsiu lygiai taip pat. Apie užimtą Graikiją jis perskaitys laikraščiuose“.

Graikijos puolimas pasirodė besanti viena rimčiausių karo klaidų. Puolimas nebuvo kruopščiai suplanuotas, nes Mussolini jį labai skubino, kad Hitleris jo neuždraustų. Visų sričių vyriausieji vadai priešinosi invazijai ir savo motyvus išdėstė vyriausiajam karo vadui Pietro Badoglio, kuris asmeniškai jiems pritarė, bet Ducei prieštaravimų neperdavė. Rezultatas – karinė katastrofa. Italų žingsnis reiškė, kad britai gali naudoti graikų karines bazes, iš kurių bombarduotų Pietų Italiją ir gyvybiškai svarbius Rumunijos naftos telkinius, paskatindami įsikišti vokiečius. Taip Balkanai suliepsnojo, o naciai buvo priversti atidėti Rusijos puolimą. Italai dar tebesverdėjo nuo sutriuškinimo Graikijoje, kai 1941 metų sausyje britai pradėjo didįjį Šiaurės Afrikos puolimą, privertusį italus pavojingai pralaimėti. Nepaisant didvyriško pasipriešinimo, atkirsta nuo tiekimo šaltinių, italų Rytų Afrika 1941 metų lapkričio mėnesį kapituliavo. Šie įvykiai reiškė, jog Italijos „lygiagretus karas“ baigėsi, ir Vokietija ėmėsi italus gelbėti ir Šiaurės Afrikoje. Nuo šiol karui ėmė vadovauti vokiečiai. Įsikišus Amerikai, karo banga pradėjo kilti, ir 1943–ųjų liepos 10 dieną Sicilijoje išsilaipino anglų–amerikiečių pajėgos.

Šie įvykiai pribloškė karo nusilpnintą šalį. Karas sumažino jau ir taip depresijos bei pervertinimo krizės sumenkintą realųjį darbo užmokestį iki minimumo. Badas grėsė daugybei gyventojų, ypač gyvenantiems miestuose. Ilgos pamainos su karu susijusiose pramonės įmonėse, klestinti juodoji rinka bei ypač šalta 1942–ųjų žiema provokavo neramumus ir nusinešė daug aukų. Sąjungininkų bombardavimai griovė namus, žudė ir luošino žmones, o gyvenimo sąlygas darė nepakeliamas. Vyriausybę neramino liaudies neapykanta Mussolini ir karui, tad ji padarė keletą

ekonominių nuolaidų. Tačiau pasirodė, kad jų nepakanka, ir 1943 metų kovo mėnesį Turine, Milane bei kituose svarbiuose centruose plykstelėjo didžiuliai streikai – vieninteliai, paveikę Italiją ar kitas okupuotas Europos valstybes. Nors pagrindinė šių streikų priežastis buvo ekonominis skurdas, italų valdžią ir vokiečius per šiuos įvykius sutrikdė komunistų, socialistų bei antifašistų veikla apskritai. Nors pramonininkai pakėlė atlyginimus, nepasitenkinimas išliko.

Stambiajam verslui ir kitiems fašizmo rėmėjams streikai suteikė rimtą priežastį atsitraukti nuo Mussolini. Karui tampant beverčiu, pagrindiniai fašizmo hierarchai įsitikino, jog Mussolini nušalinimas nuo valdžios – esminis dalykas, norint atskirti Italiją nuo Vokietijos, kad būtų apsisaugota nuo katastrofos. Ducę pašalinti galima tik su karaliaus parama, nes monarchas buvo išlaikęs aukščiausią konstitucinę valdžią bei armijos lojalumą. Nors dėl pralaimėjimo praradusi dvasią armija dar buvo pakankamai stipri, kad įvykdytų perversmą prieš Mussolini. Todėl buvo sudarytas fašistų hierarchų blokas, kuris turėjo kreiptis į karalių, kad šis imtų valdyti šalį. Grupė, kurią sudarė Grandi, Ciano, Bottai, Federzoni, De Vecchi ir De Bono, savo nepasitenkinimą perdavė karaliui. Pranešime SS vadui Heinrichui Himmleriui SS pulkininkas Eugenas Dollmannas pakomentavo, jog konflikto su karaliumi atveju Mussolini „galėjo pasiremti tik apie 150 asmens sargybinių, ginkluotų pistoletais".

Maištas prieš Mussolini įvyko dramatiškame fašistų Didžiosios tarybos susirinkime, trukusiame nuo birželio 24 d. 17 val. 15 min. iki 2 val. 40 min. ryto. Ruošdamasis susirinkimui, Grandi parengė kalbą, kviečiančią Ducę šalies labui perduoti savo valdžią karaliui. Grandi tikėjosi, kad Mussolini priims pasiūlymą ir be Didžiosios tarybos sušaukimo, bet Duce atsisakė, motyvuodamas, jog vokiečiai turi „slaptą ginklą", pakreipsiantį karo eigą. Tarybos susirinkime kilo karšti debatai, ir Grandi pasiūlymas buvo priimtas 19 balsų persvara prieš 7.

Mussolini elgesys suglumino stebėtojus, nes jis lengvai galėjo atsisakyti sušaukti Didžiąją tarybą, kaip buvo atsisakęs tai daryti nuo 1939–ųjų gruodžio, suglumino jis dar ir todėl, kad bandymų jį nuversti metu atrodė ypač pasyvus. Bet, atrodo, viso to priežastys – Mussolini ketinimas nuslopinti vidinę opoziciją pralaimėjus jo armijai; o dėl pasyvumo, tai, pasirodo, be savų žmonių įtikinėjimo palikti postą, jis neturėjo kito pasirinkimo, kaip tik žemintis ir prašyti sąjungininkų vokiečių pagalbos.

Po balsavimo Mussolini negalėjo rinktis, – teko pateikti pasiūlymą Viktorui Emanueliui III ir įtikinti suvereną priimti kompromisą. Pasimatymą su karaliumi jis paskyrė liepos 25 dieną 17 val. Ryte 11 val. karalius jau buvo paskyręs Badoglio karinės vyriausybės vadovu, neinformavęs Ducės, ir buvo sudaryti planai armijos būriams, karabinieriams ir policijai užimti pagrindines ministerijas, ryšių centrus bei strategines sostinės vietas. Kai Mussolini atvyko pas karalių, jam įėjus pasikalbėti su Viktoru Emanueliu, automobilis su asmens sargybiniais liko už vartų. Susitikime monarchas informavo Ducę nusprendęs pakeisti jį Badoglio. Kai

priblokštas Mussolini išėjo iš vilos, du karabinieriai paprašė, kad saugumo dėlei jis sektų paskui juos. Duce buvo pasodintas į greitosios pagalbos automobilį ir areštuotas.

Pamatę, jog ryšiai atkirsti, pasijutę prislėgti ir suklaidinti, likę Mussolini rėmėjai fašistai išsklido – kas pabėgo į vokiečių ambasadą, kas buvo areštuoti, kas pasidavė. Šalį purtė kilusios demonstracijos bei sukilimai, bet nei PNF, nei fašistų milicija nesiėmė ginti Ducės. Minios sugriovė Fašistų partijos būstines bei simbolius ir reikalavo baigti karą. Darbininkai palikdavo darbo vietas ir klausėsi iš kalėjimų paleistų oratorių antifašistų. Badoglio vyriausybė paleido PNF ir atšaukė fašistų potvarkius; bet ji baiminosi, kad demonstracijos virs komunistų ar respublikonų vadovaujama revoliucija, ir įsakė šaudyti į demonstrantus.

Be to, kad gali tekti slopinti revoliuciją, Badoglio ir karaliaus dar laukė rimtos problemos – išvengti atsakomojo Vokietijos smūgio ir išsaugoti dinastiją. Hitleris, įsiutęs, kad Mussolini nuverstas, norėjo įsakyti nedelsiant suimti „išdavikus“, bet jo patarėjai įtikino palaukti, kol daugiau vokiečių pajėgų galės persikelti į Italiją. Kad nuramintų vokiečius, Badoglio liepos 25 dieną jau buvo pareiškęs, kad „karas tęsiasi“. Badoglio atmetė mintį nedelsiant atsisakyti sąjungos su Vokietija – ko primygtinai reikalavo naujai atsikūrusios antifašistinės asociacijos ir aiškiai troško liaudis – paaiškindamas, jog toks žingsnis sukels žiaurų karinį Vokietijos atsaką. Iš tikro, jei vyriausybė būtų greitai atsigręžusi prieš vokiečius, kol italai turėjo karinį pranašumą centrinėje ir Pietų Italijoje, jai tikriausiai būtų pavykę užvaldyti bent jau didžiąją šalies dalį, išvengiant italų kančių ir visus metus trukusių sunkių sąjungininkų kovų. Vietoj to įvyko keletas aukšto lygio Italijos ir Vokietijos pareigūnų susitikimų, kurių metu jie bandė vieni kitus apgaudinėti, kartodami vis dar tebesą sąjungininkai.

Badoglio taip pat inicijavo derybas su anglais bei amerikiečiais, vilkindamas laiką, nes bijojo vokiečių reakcijos, tuo suerzindamas ir sąjungininkus. Uždelsus buvo atšauktas suderintas puolimas su sąjungininkų oro keliu permestomis pajėgomis, bandant išgelbėti sostinę nuo vokiečių okupacijos. Tuo pat metu Badoglio ir karalius nieko nedarė, kad sustabdytų į Italiją plūstančią vokiečių kariuomenę ar paruoštų armiją kariniam susidūrimui. Kariuomenė negavo jokių įsakymų, o vyriausybė apie pasirašytas paliaubas su sąjungininkais ją informavo tik tada, kai veikti jau buvo per vėlu. Paliaubų su sąjungininkais paskelbimas rugsėjo 8 dieną išprovokavo vokiečių puolimą. Italų kariuomenė Romos prieigose kurį laiką didvyriškai priešinosi vokiečiams, bet, pristigus įsakymų, kova pasidarė beviltiška. Siautėjant mūšiui, karalius, karaliaus šeima ir Badoglio gėdingai pabėgo į sąjungininkų okupuotą Brindisį. Vokiečiai buvusius sąjungininkus staiga puolė taip pat įvairiose užimtose srityse, ir armija išsklido. Kai kurie kareiviai grįžo namo, kiti kovėsi su vokiečiais, kol buvo sumušti, paimti į nelaisvę ar nubausti mirties bausme, dar kiti įsitraukė į pasipriešinimą Italijoje ar dislokacijos šalyse. Graikų Kefalinijos saloje įvyko aršus mūšis tarp vokiečių ir italų, ir vokiečių armija (ne naciai)

žiauriai nužudė pasidavusiuosius. Šie dramatiški įvykiai paruošė dirvą priešintis, panaikinti monarchiją ir įkurti Respubliką.

Pasipriešinimas

1943 metų rugsėjo 12 dieną vokiečių vadas Otto Skorzeny bebaimiu mostu išlaisvino Mussolini iš kalėjimo kalno viršūnėje. Tada Hitleris įtaisė Ducę Vokietijos okupuotoje Italijoje, paverstoje marionetine Italijos socialistine respublika (RSI), įprastai vadinama Salo respublika. Prislėgtas Mussolini bandė kurti veikiančią valstybę, bet nesugebėjo. Pyktis jį nuvertusiai „buržuazijai" vėl atgaivino jo jaunystės antikapitalizmą. Ištikimiausi fašistai nusekė Mussolini į apkarpytas jo valdas, fanatiškai bendradarbiavo su naciais, medžiodami priešininkus, kuriuos nuolat baudė mirties bausme. Tarp Mussolini nužudytųjų – buvęs užsienio reikalų ministras jo žentas Galeazzo Ciano ir keletas kitų, kuriuos pavyko sugauti, balsavusių prieš jį Didžiosios tarybos susirinkime liepos 25 dieną. Visoje vokiečių okupuotoje Italijoje prasidėjo žydų medžioklė ir jų deportacija į vokiečių koncentracijos stovyklas kartu su italais nežydais.

Fašizmo atneštos nelaimės sukėlė, ko gero, plačiausiai išplitusį ir galingiausią pasipriešinimo judėjimą okupuotoje Vakarų Europoje. Šio judėjimo šaknys – pasipriešinimas, kuris prasidėjo dar prieš fašizmą trečiojo dešimtmečio pradžioje. 1941 metų spalyje Tulūzoje socialistų, komunistų ir GL sąjunga sustiprino stambesnių antifašistinių partijų bendradarbiavimą tremtyje. Susitarimu tarp jų buvo ne tik kreipiamasi į politines, socialines, religines ir kultūrines grupes, siekiant susivienyti prieš fašistus, bet taip pat buvo suformuotas tikslų įgyvendinimo komitetas. Kai karas pakrypo į blogąją pusę, antifašistai Italijoje sudarė komitetus, atstovaujančius socialistams, komunistams, liberalams, krikščionims demokratams, „demo liberalams" (seniesiems radikalams) ir Veiksmo partijai (politinė GL partija). Kai Mussolini įsitaisė RSI, pasipriešinimui ėmėsi vadovauti vietiniai Nacionalinio išlaisvinimo komitetai (CLN), o juos sujungė didesni komitetai Romoje, vadovaujami nuosaikaus Ivanoe Bonomi bei radikalaus Milano organo CLNAI Šiaurės Italijai. Romos komitetas ginkluotą kovą pavedė karinei chuntai, kurią sudarė komunistas Luigi Longo, socialistas Sandro Pertini bei Veiksmo partijos atstovas Riccardo Baueris. Šie komitetai veikė ypatingo pavojaus sąlygomis, jais nepasitikėjo britai, vykdę atvirai promonarchistinę politiką, ir amerikiečiai, ypač įtarūs dėl komunistinės ar kairiosios pakraipos.

1944 metų sausyje socialistai, komunistai ir Veiksmo partijos atstovai pasiūlė panaikinti monarchiją, bet susidūrė su numatomu krikščionių demokratų bei kitų konservatyvių CLN partijų pasipriešinimu. Negalėdamos užtikrinti savo politikai garantijų, kairiosios partijos pareikalavo, kad Viktoras Emanuelis atsižadėtų sosto ir būtų suformuota atvirai antifašistinė vyriausybė; karalius atsisakė, bet, reaguodamas į didėjantį spaudimą, nurodė, jog savo įgaliojimus perduos sūnui Hum-

bertui, kai tik bus išlaisvinta Roma. Tačiau kovo 14 dieną Sovietų Sąjunga oficialiai pripažino Badoglio vyriausybę. Vadovaudamasis šia politika komunistų vadas Palmiro Togliatti grįžo iš tremties Maskvoje ir Salerne paskelbė apie „institucinės problemos" atidėjimą bei parėmė Badoglio vadovaujamą vienybės kabinetą, siekiantį išvaryti iš Italijos vokiečius. Togliatti taip pat sumenkino revoliucinį PCI įvaizdį bei paruošė dirvą „naujai partijai", norėdamas siekti kompromiso ir ateiti į valdžią demokratiniu keliu. Turint omeny ilgą Badoglio bendradarbiavimą su fašistais bei jo vaidmenį Italijos intervenciniame kare, šis „*svolta di Salerno*" sukrėtė šalį ir įžiebė ugningus ginčus kairiųjų stovykloje. Su „*svolta*" įvyko kėdžių perstumdymas Badoglio kabinete 1944 metų balandyje, ir susilpnėję kairieji pažadėjo, kad su svarbių socialinių reformų reikalavimais palauks iki karo pabaigos. Šias nuolaidas privertė padaryti sąjungininkai, norėdami išlaikyti visuomenės rimtį. Socialistų vadas Pietro Nenni baiminosi, kad Togliatti į didelį pavojų bus pastatęs respublikos galimybę.

1944 metų birželyje išlaisvinus Romą ir karaliui valdžią perleidus sūnui (su „karalystės generolo–leitenanto" titulu), socialistai priėmė sprendimą sulaikyti konservatorių pakilimą, pašalinant Badoglio ir suformuojant kabinetą, kuris būtų atsakingas CLN. Kampanijos viršūnė buvo Badoglio susitikimas su šešių antifašistinių partijų atstovais birželio 8 dieną, kuriame socialistai pareikalavo, kad ministrai prisiektų ištikimybę CLN, o ne Humbertui, kad nedelsiant būtų priimtas įstatymas, sušaukiantis Steigiamąjį susirinkimą, ir kad Karo ministeriją perimtų antifašistai civiliai. Šios krizės kulminacija – Badoglio pakeitė Bonomi, bet komunistai ir konservatoriai susivienijo, kad sužlugdytų kitus socialistų prašymus. Už šias pastangas socialistai buvo laikinai pašalinti iš vyriausybės.

Tuo metu pasipriešinimo kovon stojo daug aukšto rango kariškių. Judėjimas įgavo visuomeninį pobūdį, išplėtusį klasių kovos mastą – buvo užmegzti ryšiai su valstiečiais ir darbininkais. Tuo metu svarbiausia buvo išvyti vokiečius, nes nacių–fašistų žvėriškumai – įskaitant nekaltų civilių gyventojų žudynes, italų darbininkų deportacijas bei susidorojimą su žydais – kėlė masių pasipiktinimą. Kartu su pergalingu sąjungininkų žygiu į pusiasalį 1945 metų balandžio 25 dieną CLNAI Šiaurės Italijoje pradėjo sukilimą. Išlaisvintuose miestuose partizanai perimdavo teisėtvarką bei skirdavo vietinius pareigūnus iš antifašistų gretų. Balandžio 27–ąją Mussolini ir jo meilužė Claretta Petacci, anksčiau sugauti bandant pabėgti iš Italijos, partizanų vado „Valerio" (Waltteris Audisio) buvo nubausti mirties bausme; vėliau jų kūnai išstatyti minios paniekai Milane toje vietoje, kur fašistai buvo nužudę penkiolika įkaitų. Tiksliausiais vertinimais, Italijoje gyvybės neteko 40 000 pasipriešinimo kovotojų, o balandžio sukilimo metu ir po jo žuvo nuo 12 000 iki 15 000 fašistų. Tai buvo priešiškumų pabaigos ženklas.

Išlaisvinimo euforijoje CLNAI atnaujino reikalavimus išguiti fašistus ir paleisti Bonomi kabinetą. Bonomi negalėjo pakęsti šio „vėjo iš Šiaurės". Ministro pirmininko kėdę užėmė partizanų vadas Ferruccio Parri, Nenni tapo jo pavaduotoju

bei Steigiamojo susirinkimo ministru,Togliatti – teisingumo ministru, o krikščionis demokratas Alcide De Gasperi – užsienio reikalų ministru. Į vyriausybės programą įėjo nubausti fašistų rėmėjus, atkurti Italijos ekonomiką, perskirstyti turtą, įvesti valiutos biržą, progresyvinį pajamų mokestį, kapitalo mokestį bei žaliavų paskirstymą, palankų smulkioms firmoms stambiųjų atžvilgiu.

Ši programa tarp konservatorių sukėlė sumaištį. Komunistai ir socialistai pasipriešinimo judėjime užėmė pranašesnę padėtį ir buvo įgiję svarios vietinės valdžios; bet partizanai buvo ne pora sąjungininkų armijai, kontroliavusiai pusiasalį tiek kariškai, tiek politiškai, kuri, nepaisant partizanų indėlio, buvo laimėjusi karą. Be to, nors asmeniškai ir gerbiamas Parri priklausė iš intelektualų suformuotai Veiksmo partijai, kurią menkai rėmė liaudis ir kuri buvo prie išnykimo ribos. Verslo interesai ne tik prieštaravo vyriausybės programai, bet ir buvo būgštaujama, kad darbininkai bei partizanai tebėra užėmę gamyklas, tvirtindami, esą jie išgelbėję gamyklas nuo vokiečių sugriovimo. Ši įtempta padėtis reiškė Parri vyriausybės galą, tad spaudžiant sąjungininkams ir konservatoriams, – žlugo. Italijoje lankydamasis italų kilmės bankininkas amerikietis A. P. Giannini kritikavo Parri ir įspėjo, kad šalies išlikimui gyvybiškai būtinos amerikiečių paskolos tol nebus skirtos, kol gamyklas laikys užėmę partizanai. Nuversti kabinetą liberalams padėjo sąjungininkai. Vėlesniuose, jau De Gasperi vadovaujamuose kabinetuose ekonominę politiką perėmė liberalai.

Daug italų, kovojusių pasipriešinime, tikėjo, kad jis bus socialinės revoliucijos pradžia. Tikriausiai ši viltis nuo pat pradžių buvo pasmerkta, nes šalį valdė sąjungininkų armija, ir šią realybę komunistai paskubėjo pripažinti. Netiesioginė sąjungininkų parama konservatoriams leido neribotam laikui atidėti ekonomines Parri vyriausybės nuostatas, užbaigti šalinti buvusius fašistus ir fašizmu susitepusius eilinius pareigūnus bei CNL paskirtus vietinius pareigūnus pakeisti lojaliais. Ar buvo kada nors revoliucinė situacija, ar nebuvo (ar bent sąlygos radikalioms reformoms), su Parri žlugimu ji baigėsi, „reikšdama visų senųjų konservatyvių Italijos visuomenės jėgų sugrįžimą“.

Šeštoji dalis

Respublika

18 *Pokario Italijos struktūra*

Fašizmo ir Antrojo pasaulinio karo palikimas Italijai kėlė labai didelių rūpesčių. Ne tik kad nešlovingai pralaimėtas karas, bet ir šalies dalyvavimas jame niekaip – nei moraliai, nei diplomatiškai – nepateisinamas. Be to, pasipriešinimas patvirtino kilsiant pilietinį karą, kuriam pradžią 1922 metais davė fašistinis režimas. Italijos padalijimas į vokiečių valdomą šiaurinę bei sąjungininkų kontroliuojamą pietinę dalis stiprino sumaištį bei didino italų priešiškumą vieni kitiems. Pietuose kautis drauge su sąjungininkais sukurta italų armija buvo skirta reabilituoti Italijos įvaizdžiui, bet padėjo įamžinti italų „išdavystę", o pasipriešinimas, kad ir daug prisidėjęs išsaugant italų garbę, vargu ar galėjo pakeisti priešišką Vakarų nuomonę. Iš tiesų komunistų vadovaujamas pasipriešinimas nugalėtojams sąjungininkams pridarė nemažai rūpesčių.

Pasipriešinimas antifašistams leido įrodinėti, kad nuvertė Mussolini, bei pretenduoti į Italijos valdymo misiją. Tačiau ateičiai grėsė dviguba grėsmė – fašizmo atgijimas arba sovietų tipo diktatūra. Kairė ir dešinė šias grėsmes bei jų poveikį vertino skirtingai, o prieštaringi jų vertinimai nulėmė šalies likimą po karo.

Nuniokotas kraštas ir „aukso amžius"

Amžininkams karo pabaiga Italijoje paliko nuniokotą vaizdą. Žuvusių mūšiuose buvo mažiau negu Pirmajame pasauliniame kare, bet bombardavimai ir aršios kovos Italijos teritorijoje turėjo milžiniškų padarinių civiliams gyventojams, o pusantro milijono deportuotųjų bei karo belaisvių galiausiai buvo repatrijuoti tik 1947 metais. Iš 31 milijono ikikarinių būstų 6,7 milijono buvo arba sugriauti, arba apgadinti. Šiaurėje elektros energija buvo tiekiama 90 proc., bet Pietuose – 45 proc., o centrinės Italijos dalyse, kur vyko aršiausios kautynės –

tik 3 proc. Labiausiai nukentėjo kitas gyvybiškai svarbus ūkio sektorius – transportas. Kažkada buvęs šalies pasididžiavimu prekybinis laivynas susitraukė iki dešimtosios dalies buvusio ikikarinio laivyno, geležinkeliai dirbo 40 proc. pajėgumu, o sunkvežimių transportas – 35 proc. Šią padėtį atspindėjo ekonominiai rodikliai. Pramonės gamybos rodiklis 1938 metais buvo lygus 100, o 1945–aisiais nukrito iki 29, atitinkamai žemės ūkyje jis tebuvo 63, o nacionalinės pajamos tesiekė 51,9. Klestėjo juodoji rinka, o civilius gyventojus persekiojo badas.

Iš tikro statistika šalies padėtį vaizdavo netiksliai. Ikifašistinis bei fašizmo laikotarpiai buvo suformavę tvirtą pramoninę infrastruktūrą. Jau buvo pastebėta fašistų režimo sėkmė pramonę bei gamybos metodus pakelti iki pažangiausių Europos standartų. Šiaurės pramonė, pirmiausia RSI ekonomikos ministro Angelo Tarchi, o vėliau pasipriešinimo pastangų dėka išgyveno vokiečių planus ją perkelti ar sugriauti. Pasak atkūrimo ministro Meiuccio Ruini, žemą pramonės gamybos rodiklį paaiškino žaliavų, transporto stoka, o ne sugriautos gamyklos; jo vertinimu gamyba siektų nuo 75 iki 80 proc. 1938 metų lygio, jei ne šie veiksniai, atitaisomi lengviau nei atstatomos gamyklos.

Be gamyklų, ankstesnis režimas buvo palikęs turtingą ambicingų projektų, kvalifikuotų inžinierių, įgudusių darbininkų bei pigiai apmokamos darbo jėgos palikimą. Ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje sumažėjusi darbininkų perkamoji galia bei karo meto ekonomika kliudė pramonei plėsti savo potencialą. Po Antrojo pasaulinio karo nauja vakarietiška ekonominė tvarka, kurią įvedė Jungtinės Valstijos, – 1950–1970 metais davusios šešis kartus daugiau tarptautinės prekybos, pagrįstos komercija ir gamyba, – sukūrė prielaidas šias ribas pašalinti. Italijos sėkmė suformuojant nuosaikų, provakarietišką demokratinį režimą leido Italijos pramonei pasinaudoti tvirtu pamatu ir tapti pirmaujančia tarp Atlanto regiono šalių savo beprecedentiniais ekonomikos pasiekimais. Masinis mažai apmokamų darbininkų judėjimas iš Pietų į Šiaurę, iš mažiau našių gamyklų į šiuolaikiškesnes, iš žemės ūkio į pramonę taip pat suteikė didžiules darbo jėgos atsargas, nepaprastai sustiprinusias Italijos pramonės konkurentabilumą pasaulinėje rinkoje. Realiomis sąlygomis nuo 1950 iki 1980 metų Italijos bendrasis (visuminis) nacionalinis produktas (BNP) per metus išaugo apie 5 proc. Šis skaičius pralenkė Jungtinių Valstijų ir Didžiosios Britanijos, atitiko Prancūzijos ir Vokietijos ir iškėlė šalį į penktą vietą tarp labiausiai išsivysčiusių pramoninių pasaulio valstybių. Šis „ekonominis stebuklas“, – pusę šimtmečio vykstanti revoliucija, pagrįsta demokratijos atkūrimu, – neatpažįstamai pakeitė šalies veidą.

Antifašistinė sąjunga suyra

Šešios antifašistinės Nacionalinio išlaisvinimo komitetų partijos vyriausybėje bendradarbiavo paskutinius dvejus karo metus ir iki 1947–ųjų gegu-

žės. Dvi iš jų – Veiksmo partija ir demokratai liberalai – neišgyveno pokario laikotarpio. Liberalų partija paveldėjo stiprią europietišką tradiciją ir per savo garsiausią ekonomistą bei būsimą respublikos prezidentą Luigi Einaudi valdė ekonominę politiką tuoj po karo, bet Liberalų partijos įtaka išliko nežymi.

Luigi Sturzo *popolari* įpėdiniai krikščionys demokratai (DC), vadovaujami paskutinio PPI sekretoriaus Alcide De Gasperi, tapo didžiausia Italijos partija. Atgimusi 1942 metais Katalikų partija tikėjo, jog krikščioniškos vertybės gali sumažinti įtampą šiuolaikinėje visuomenėje. Ji rėmė smulkius turto savininkus bei smulkų verslą ir priešinosi stambiems kapitalistams. Ji giliai įleido šaknis į Italijos visuomenę, sukurdama Valstiečių žemės savininkų asociaciją *Coldiretti* (vadovaujamą Paolo Bonomi) bei Krikščionių darbininkų asociaciją (*Associazioni Cristiane Lavoratori Italiani* – ACLI). Šios institucijos, prie kurių greitai prisijungė dvimilijoninė Katalikų veiksmo organizacija, bei Vatikano parama suteikė partijai masinės organizacijos mandatą. DC patraukė vargšus, tradiciškai katalikiškai rūpinosi netekusiais paveldėjimo teisės, o tvirta kairiojo katalikų sparno filosofo Giuseppės Dossetti ideologija imponavo ir komunistams, ir socialistams, kurie pasisakė už darbininkų klasės sąjungą, nepaisant priklausomybės partijoms. Tačiau dėl svyruojančio komunistų požiūrio į smulkius turto savininkus, taip pat dėl katalikų priešiškumo sovietų sistemai katalikai tapo prisiekusiais komunistų ir jų sąjungininkų socialistų priešais. Neįkainojamas DC pranašumas buvo pats De Gasperi, gudrus nuosaikusis, stovįs tarp besiviliančio savo ketinimus įdiegti Vatikano ir DC kairės. De Gasperi noras siekti kompromiso su pasaulietinėmis politinėmis grupėmis ir didelis krikščionių demokratų patrauklumas Italijos visuomenei paskatino pramonininkus kovai su komunizmu atšaukti tradicinius ryšius su liberalais ir susijungti su DC.

Pokarinei Italijos politikai bei visuomenei rimta naujovė buvo stipri marksizmo įtaka, kylanti iš komunistų vaidmens pasipriešinimo judėjime. Pirmuoju pokariniu laikotarpiu kairieji socialistai ir komunistai laikėsi nesitaikstymo bei žodinės revoliucijos, kuri buvo padėjusi iškilti fašizmui. Dabar komunistai ir socialistai dalyvavo vyriausybėje, o kadangi šalyje buvo sąjungininkų kariuomenė, Togliatti nepritarė socialistų revoliucijos, paremtos populiariomis pasipriešinimo organizacijomis, idėjai. Kaip jau minėta, Togliatti pasisakė už naują partiją, galinčią patraukti mases, tvirtindamas, jog revoliucija neįmanoma sąjungininkų kontroliuojamoje Vakarų Europoje. Ar šis principas priklausė Togliatti, ar, kaip tvirtina istorikas Sergio Bertelli, buvo įteigtas Stalino – diskutuotina, bet įtakingi bei aukšto rango tvirtos linijos komunistai priėmė tokią politiką kaip metodą palenkti sau rinkėjų daugumą, remiantis reformomis, kartu laikantis slaptos revoliucinės dienotvarkės. Komunistų pareigūnai neigė šią „dvigubą" politiką, bet pasirodė, jog net Togliatti požiūris dviprasmiškas, ir šitai patvirtino jo kalba Steigiamajame susirinkime, kurioje jis atmetė smurtą, bet tik „šiandienai". Bet kokiu atveju 1948 metais ir draugams, ir priešams atrodė, jog marksistinės partijos turi puikias galimybes laimėti daugumą laisvuose rinkimuose.

Socialistų partija, nepaisydama sunkios naštos, kurią nešė po nesugebėjimo sustabdyti Mussolini iškilimo, žlugus fašistams atgimė. Pietro Nenni, kaip Steigiamojo susirinkimo De Gasperi kabinete ministras, padėjo nustatyti visuotinių rinkimų datą ir surengti referendumą, bandant išsiaiškinti, ar reikalinga monarchija. Kitas socialistas – vidaus reikalų ministras Giuseppe Romita – susilpnino pokarinę Italiją teriojusius banditizmą bei politinį smurtą, garantuodamas taikias sąlygas rinkimams ir parengdamas tvirtą argumentą dėl galimo jų atidėjimo ar atšaukimo. 1946 metų birželio 2 dieną įvyko referendumas ir rinkimai į Steigiamąjį susirinkimą; rezultatas – įkurta respublika ir įtvirtinta Socialistų partija – populiariausia kairiųjų organizacija.

Pasirodė, jog socialistai nesugeba išlaikyti savo padėties dėl trijų svarbių priežasčių: ryšių su komunistais, susiskaldymo ir negalėjimo gauti tokios finansinės paramos, kokią didžiosios valstybės siuntė varžovams katalikams ir komunistams. Giuseppės Saragato vadovaujamo dešiniojo socialistų sparno nuomone, Socialistų partijai derėjo nutraukti visus ryšius su PCI ir tapti aiškiai apibrėžta socialine demokratine, kokiom šios partijos tapo kitose Vakarų Europos šalyse. Nenni šią idėją atmetė, įsitikinęs, jog komunistų ir socialistų susiskaldymo atveju vėl atgims fašizmas, ir pasisakė už Liaudies fronto sąjungą, kokia 1935 metais buvo įsikūrusi Prancūzijoje. Šių debatų padarinys – pražūtingas sukilimas 1947 metų sausio mėnesį vykusiame socialistų suvažiavime Romoje. Saragatas įkūrė Socialdemokratų partiją (PSDI), kuri laikui bėgant tapo prie vyriausybės prisišliejusia atskilusia organizacija. Iš partijos pasitraukus didžiausiam varžovui, Nenni bei jo sąjungininkas Rodolfo Morandi įkūrė Liaudies fronto sąjungą su komunistais ir pakeitė socialistų tradiciją, PSI reorganizuodamas pagal Komunistų partijos modelį į diktatorišką organizaciją, kurioje niekas neabejoja vadovybės sprendimais. Komunistai greitai pasinaudojo skilimo teikiama proga perimti vadovavimą kairiųjų darbo sąjungoms *Confederazione Generale Italiana di Lavoro* (CGIL) bei Kooperatyvų ir tarpusavio pagalbos bendrijų lygai. Kai PSI pradėjo valdyti PCI, dingo viltis, kad socialistus rems viduriniojі klasė, ir jie gyveno iš Sovietų Sąjungos dotuojamų gerai apsirūpinusių komunistų išmaldos. Priešingai Vakarų Europoje vykstantiems reiškiniams, Italijoje komunistai įgijo politinės ir intelektualinės hegemonijos kairėje.

Šie įvykiai atspindėjo tarptautinę padėtį, kur karo laikmečio sąjunga tarp Vakarų valstybių ir Sovietų Sąjungos pagimdė šaltąjį karą. Pasak Jameso Millerio, po Antrojo pasaulinio karo JAV politika dėmesį sutelkė į pokarinį pasaulį, pagrįstą stabilizacija ir demokratija. Amerikiečiai negalėjo leisti, kad istoriniais ryšiais su Jungtinėmis Valstijomis susietoje Italijoje, esančioje strateginėje vietoje Viduržemio jūroje arti naftos turtingų Artimųjų Rytų, į valdžią ateitų sovietų valdoma jėga. Suvokdami, jog su socialistais dialogas neįmanomas, o ekstremistinės vyriausybės suformavimas būtų smūgis jų politinės stabilizacijos bei ekonominio suklestėjimo planui, amerikiečiai atsigręžė į krikščionis demokratus.

Galingųjų valstybių kova viršūnę Italijoje pasiekė 1947 ir 1948 metais. 1947–ųjų

sausyje Jungtines Valstijas aplankė Italijos vyriausybės vadovas De Gasperi be užsienio reikalų ministro Nenni. Nuomonės išsiskiria, ar sprendimas pašalinti marksistines partijas iš vyriausybės buvo apibrėžtas De Gasperi vizito metu derybose su Amerikos pareigūnais, ar tai buvo griežta tolesnės Amerikos finansinės pagalbos sąlyga. Gegužės mėnesį De Gasperi iš kabineto pašalino komunistus ir socialistus. Spalio mėnesį sovietai įkūrė naują Komunistų internacionalą Kominformą, kuriame griežtai įspėjo italų ir prancūzų partijas dėl pernelyg didelio polinkio į kompromisus ir pradėjo aršesnės priešpriešos laikotarpį. „Baigėsi antifašistinių koalicijų epocha ir prasidėjo šaltojo karo laikai."

Atsiliepdama į energingą Liaudies fronto rinkiminę kampaniją prieš Jungtines Valstijas, Amerikos ambasada Romoje rinkiminę Fronto galią įvertino 40 proc. ir Italijos situaciją laikė „ypač pavojinga". Žinodamas apie milžinišką rusų paramą PCI (ambasadorius Jamesas Dunnas pranešė apie 3 milijardų lirų komunistų rinkimų biudžetą vien trijose Šiaurės pramoninėse srityse) ir įsitikinęs, jog komunistai slapta viliasi sukilti, prezidento Harry Trumano remiamas Gynybos sekretorius Jamesas Forrestalas sankcionavo slaptus veiksmus. Tikdama į bendrą Trumano veiksmų planą, Italija tapo svarbiu Amerikos intervencijos teatru. 1947 metų lapkričio mėnesį Nacionalinio saugumo taryba (NSC) rekomendavo sustabdyti Amerikos kariuomenės išvedimą, jei kur nors Italijoje iki gruodžio 15 dienos valdžią paimtų komunistai. NSC sankcionavo ir Centrinės žvalgybos agentūros (CIA) operacijas Italijoje. Į fondą antikomunistinei veiklai, kyšiams bei paveikti rinkimams slapta buvo pervesta dešimt milijonų dolerių. Pagalba buvo suteikta ir kitais kanalais. Lemiamų rinkimų 1948 metų balandžio 18 dieną išvakarėse amerikiečių pareigūnai, jei laimėtų Frontas, grasino nutrauksią pagalbą ir skatino Amerikos italų laiškų rašymo kampaniją giminaičiams Italijoje.

Fronto vadai buvo įsitikinę puikia galimybe laimėti, bet pasirodė, jog krikščionių demokratų ir jų rėmėjų amerikiečių kampanija itin veiksminga. Pasipiktinimas komunistų totalitarizmu bei daugelio rinkėjų įsitikinimas, kad jie rizikuoja išsirinkti naują diktatūrą, taip pat grasinimai sumažinti pagalbą atsisuko prieš Frontą. Tuo pat metu buvo nuversta čekų vyriausybė, o Raudonoji armija Rytų Europoje įtvirtino komunistų režimus, tad ši sovietų veikla taip pat paveikė rinkimus Italijoje. Kai paaiškėjo rezultatai, krikščionys demokratai vieni buvo laimėję 48,4 proc. balsų, o tai leido jiems, jei norėjo, valdyti be jokių sąjungininkų. Liaudies fronto rezultatai buvo kur kas menkesni, negu tikėtasi – tik 31 proc. balsų. Socialistų balsų skaičius sudarė tik 10 proc., ir todėl jiems dar ryžtingiau vadovauti ėmėsi PCI, patvirtindama „itališkąją anomaliją": Komunistų partija gerokai didesnė už Socialistų.

1948 metų rinkimai užbaigė pokario laikotarpį. Antifašistinė sąjunga suiro – turint omeny komunistų įsigalėjimo baimę ir amerikiečių priešinimąsi komunistų dalyvavimui vyriausybėje – DC kitus keturiasdešimt penkerius metus išliko Italijos politikos atramos tašku.

Pokario Italijos struktūra

1946 metų birželio 2–ąją išrinktas Steigiamasis susirinkimas parašė tuo pat metu įkurtai respublikai konstituciją. 1947 metų gruodžio 22–ąją konstitucijos projektas buvo priimtas didžiosios daugumos ir įsigaliojo nuo 1948–ųjų sausio 1 dienos.

Didžiosios partijos Steigiamajame susirinkime bei jų procentinė išraiška pasiskirstė taip: DC – 35,2 proc.; PSI – 20,7 proc. ir PCI – 18,9 proc. Toks suskilimas naująją konstituciją skatino priimti kompromiso keliu, kaip ir įvyko. Į šį dokumentą buvo įtraukti kitų pokario Europos konstitucijų suformuluoti demokratiniai bei socialiniai principai, kur įmanoma, atkurta ikifašistinės Italijos vyriausybės struktūra bei įdiegtos priemonės apsisaugoti nuo galimo grįžimo į diktatūrą.

Kadangi kairiosios partijos negalėjo pasipriešinimo paversti revoliucija, apie kurią jos nuolat kalbėjo, Steigiamasis susirinkimas leido joms ateities pokyčių viltį įrašyti į pačią konstituciją. Dėl šios priežasties ir dėl didelio kairiųjų artumo socialinei katalikų minčiai į konstituciją buvo įrašyti socialiniai principai, giną mažiau pažangius piliečius. Teoriškai ši nuostata kairiesiems leido priimti konkrečius įstatymus, paverčiančius šiuos principus tikrove, jei tik šalyje būtų gauta pakankama parama; tačiau praktiškai ji trikdė būsimuosius kabinetus, kurių veiksmai niekada negalėjo atitikti tų principų.

Konstitucija Italiją skelbė demokratine respublika, „pagrįsta darbu", suteikė tautai suverenitetą, žadėjo socialinę lygybę bei skelbė, jog piliečiai ir grupės turi neliečiamas teises. Pagal Vakarų politinės minties evoliuciją ji įsipareigojo panaikinti ekonomines bei socialines kliūtis, trukdančias darbininkams veiksmingai dalyvauti politinėje bei ekonominėje šalies santvarkoje, stabdančias asmenybės tobulėjimą bei neleidžiančias pasiekti tikros lygybės. Kad šie tikslai būtų pasiekti, konstitucija atsisakė privačiai nuosavybei suteikti absoliučią teisę, ją pripažindama, bet pabrėždama socialines jos pareigas bei apribojimus. Maža to, remdama laisvą iniciatyvą, ji sudarė sąlygas nacionalizuoti svarbias pramonės sritis bei leido įgyvendinti plačią žemės reformos programą. Taip pat buvo įtrauktas pažadas visus įdarbinti. Trumpai tariant, konstitucija numatė mišrią ekonomiką, plačiai dalyvaujant visuomenei, bei valstybės gerovės pagrindą; šia prasme ji pratęsė buvusių vyriausybių darbą, bet nuėjo dar toliau.

Be šių ir marksistams, ir katalikams brangių principų, Steigiamasis susirinkimas priėmė nutarimus, skirtus specialiai įsiteikti katalikams. Svarbiausiasis jų 1929 metų Laterano susitarimus pavertė neatsiejama konstitucijos dalimi. Be sutarties, užsienio valstybę įtraukiančios į šalies konstituciją, anomalijos, šis žingsnis sukėlė rimtų problemų ateičiai – skyrybos buvo draudžiamos iki 1970–1974

metų, Bažnyčiai buvo leidžiama aktyviai kištis į švietimą, pažeidžiant buvusių dvasininkų teises bei diskriminuojant kitas religijas. Baimindamiesi kritikos ir kad nenutoltų nuo katalikų pažiūrų, komunistai atsiskyrė nuo sąjungininkų socialistų ir su krikščionimis demokratais balsavo už šio labiausiai atsilikusio įstatymo įtraukimą į konstituciją. Nusilenkdamas kitam katalikų interesui, Steigiamasis susirinkimas priėmė ir šeimą palaikančius nutarimus.

Politikos srityje konstitucija laikėsi principo, kur įmanoma, atstatyti ikifašistines institucijas, kur būtina, jas modernizuoti bei pabandyti sukurti vyriausybės struktūrą, kuri pasipriešintų diktatūros kūrimui ateityje. Ši technika iš esmės leido formuotis silpnai vyriausybės struktūrai, kurioje negalėjo vyrauti nė viena grupė, ir taip buvo atvertas kelias neveiksmingumui. Toksai principas – tai garsiojo respublikos vyriausybės nestabilumo ištakos; o nestabilumas, deja, neužkirto kelio ilgai kai kurių asmenų politinei karjerai bei politinės valdžios perkėlimui į išorės sritis, ypač į partijas.

Visų pirma, naujoji konstitucija nuo 1848 metų *Statuto* skyrėsi tuo, kad buvo „užbaigtas" dokumentas, kurio parlamentas daugiau negalėjo keisti. Dera prisiminti, jog *Statuto* buvo pakeistas fašistų įstatymo leidybos proceso manipuliacijomis įvesti diktatūrą ir niekada neatšauktas. Naujasis respublikos dokumentas labiau panėšėjo į Amerikos, o ne į Didžiosios Britanijos konstituciją tuo, kad ją derėjo vertinti už konstitucinių principų laikymąsi. Ši struktūra, priimant minėtus sprendimus, įgaliojo teismą, Konstitucinį teismą – visiškai naują organą, kurį sudarė penkiolika ribotos kadencijos teisėjų, renkamų atskirai respublikos prezidento, parlamento bei aukšto rango teisininkų grupių. Iš tikro ši nuostata, lyginant su ikifašistiniu laikotarpiu, susilpnino parlamentą.

Kaip ir anksčiau, parlamentą sudarė du organai. Vėl buvo suformuoti Deputatų rūmai, praktiškai kokie buvo iki Mussolini, ir juos sudarė 630 narių. Įprastinė Rūmų kadencija – penkeri metai, bet tam tikromis sąlygomis juos galima paleisti ir surengti naujus rinkimus. Anksčiau karaliaus skiriamas Senatas dabar buvo renkamas, ir jį sudarė 315 senatorių. Senato funkcijos buvo analogiškos Rūmų funkcijoms; kadangi Senato buvimas niekada nebuvo racionaliai paaiškintas, jo reforma ar net panaikinimas buvo nuolatinė debatų tema respublikoje. Nors teoriškai Senato kadencija ilgesnė, bet paleidžiamas jis kartu su Deputatų rūmais. Italijos parlamento įgaliojimai primena buvusius Prancūzijos trečiojoje ir ketvirtojoje respublikose; šis organas atsako už įstatymų leidybą, tvirtina biudžetą, ratifikuoja sutartis, skelbia karą bei atlieka svarbių reikalų tyrimą. Tačiau svarbiausia jo funkcija – sudaryti vyriausybę ir balsuoti už pasitikėjimą ja.

Oficialiai vyriausybė ar kabinetas vadinamas „Ministrų taryba", o jo vadovas turi „prezidento" titulą (čia vadinamas „ministru pirmininku" arba „premjeru", kad nesumaišytume su respublikos prezidentu). Remiantis principu, kad ateityje bus stengiamasi išvengti diktatūros, konstitucijos kūrėjai apvertė fašistų praktiką ir kabinetą padarė visiškai priklausomą nuo parlamentarų įnorių. Taigi respubli-

kos kabinetas buvo silpna institucija. Ministrą pirmininką po ilgų konsultacijų skiria prezidentas. Nors prezidentas turi paskirti labiausiai sėkmę žadantį asmenį, politinė Italijos sistema bei konstitucija leidžia kiek nukrypti ir Italijos prezidentui reikšmės suteikia daugiau nei atitinkamos Vokietijos bei 1958 metais pasibaigusios Prancūzijos ketvirtosios respublikos institucijos. Kai kabinetas išrenkamas, abejuose rūmuose jis turi surinkti balsų daugumą (pasitikėjimo balsavimas). Jau nekalbant apie kabineto politikos formavimą, ministras pirmininkas yra lygus su visais ir valdo sutarimo principu; tai sunki ir dažnai neįmanoma užduotis, atsižvelgiant į tai, jog kabinetą paprastai sudaro laikinai sąjungininkėmis tapusios partijos ir/arba nuolat dėl padėties besigrumiančios frakcijos. Vyriausybės kadencija nenustatyta, ir balsavimu dėl nepasitikėjimo bet kurie rūmai ją gali oficialiai bet kada atšaukti. Prie to dar pridėkime „grynai" proporcinį atstovavimą, suteikiantį tik nežymią daugumą, susiskirsčiusias į frakcijas partijas bei slaptą balsavimą (leidžiantį deputatams balsuojant prieš akivaizdesnę daugumą pasislėpti, nesibaiminant dėl politinės bausmės), taip pat didelio atstovų bloko atmetimą formuojant ir remiant vyriausybes (visų pirma komunistų) – šitaip ir buvo sudarytos sąlygos vyriausybės nestabilumui šaltojo karo laikotarpiu. Kai vyriausybė žlugdavo, senoji likdavo tik negalinčia priimti svarbesnių politinių sprendimų prižiūrėtoja, tuo tarpu iš naujo prasidėdavo amžinas naujos, dažnai tik su labai trumpo gyvavimo perspektyva vyriausybės sudarymo procesas. Tačiau šiame kontekste partijos, kaip paaiškės 19 skyriuje, sugebėjo sukurti didžiulį *de facto* stabilumą.

Balsavimo sistema, įvesta tik respublikos pradžioje ir imta keisti tik 1992–1993 metais, taip pat prisidėjo prie valstybės bei vietinės administracijos nestabilumo. Siekdami po dvidešimties fašistų priespaudos metų suteikti balsą parlamente bei savivaldybėse visoms politinėms pažiūroms, italai įvedė „grynai" proporcinį atstovavimą – pavyzdžiui, taikant sudėtingą formulę, partijoms buvo atstovaujama pagal skaičių balsų, kurie surenkami šalyje bendrai, o ne vien konkrečioje rinkiminėje apylinkėje. Neegzistavo 5 proc. barjeras, kaip ir Vokietijoje. Piliečiai balsavo ne už kandidatus, o už partijų pateiktus sąrašus, nors galėjo pareikšti savo nuomonę apie sąraše esančiuosius (1991 metais apribota iki vieno). Tokia tvarka partijų vadams suteikė milžinišką galią, nes jie nustatinėjo, ką įtraukti į sąrašus ir kokia eilės tvarka. Be to, kadangi nuo 1948 iki 1953 metų nė viena partija neturėjo daugumos, išskyrus DC, norma tapo koalicinės vyriausybės. Smulkios partijos gaudavo neproporcingą jų skaičiui valdžią, nes bent kelių balsų pasikeitimas galėjo sukliudyti kabinetui ateiti į valdžią, išlaikyti ją ar įgyvendinti savo įstatyminę programą.

Kad sudarytų vyriausybę, paskirtasis ministras pirmininkas turi derėtis su keliomis didelėmis ir mažomis partijomis. Kiekviena šių partijų turi sau svarbius klausimus, kuriuos nori įtraukti į vyriausybės programą, bei kiekviena jų ketina pareikalauti sau parankių ministerijų (vyriausybės departamentų). Visas šis procesas labai supainiotas, nes didžiulė Komunistų partija ir iki šeštojo dešimtmečio pabaigos Socialistų partija bei neofašistų *Movimento Sociale Italiano* (MSI) buvo

išbrauktos iš valdančiųjų koalicijų, nes laikytos nedemokratiškomis. Dėl to sustiprėjo partijų, atstovaujančių tik 2 ar 3 proc. rinkėjų, vaidmuo. Šią ir taip jau sudėtingą procedūrą dar labiau komplikavo tai, jog partijos buvo susiskaldžiusios į daugelį viena kitai prieštaraujančių srovių, kurios dėl įvairių priežasčių galėdavo pasipriešinti jų partijos dalyvavimui kabinete. Gana dažnai buvo neįmanoma nustatyti partijos pozicijos, kol nepasibaigdavo nuodugniai visus konkuruojančius principus išsiaiškinęs suvažiavimas – dažnai net ir tuomet nepavykdavo, o tai reikšdavo naują asamblėją. Net jei partija sutikdavo balsuoti už vyriausybę, jos parama bet kuriuo metu galėjo išgaruoti ir kabinetą sužlugdyti. Nepaisant griežtos partinės disciplinos, parlamento taisyklės, leidžiančios esminiais klausimais balsuoti slaptai, suteikdavo priedangą valdančios koalicijos „snaiperiams“, norintiems „nudėti“ kabinetą prieš savo partijos vadų norą.

Provincijose šią procedūrą derėjo pakartoti renkant tarybas, vykdomuosius komitetus ir sričių merus (Prancūzijos departamentų atitikmuo, bet aplink stambius centrus) bei komunas, ir čia taip pat buvo įvestas nestabilumas. Vietinei valdžiai buvo būdingas decentralizacijos stygius – valstybės nesugebėjimas įgyvendinti konstitucijos pažado. Be to, vietinei autonomijai kliudė dar nuo Napoleono laikų įvestas centrinės valdžios atstovas prefektas su plačiais įgaliojimais kištis ir paleisti vietinės valdžios institucijas bei veikti rinkimus. Nors metams bėgant prefekto valdžia šiek tiek nusilpo, šiaip jau jis išliko galinga figūra. Kitas neištesėtas pažadas iš dalies buvo įgyvendintas 1970 metais, kai buvo įvesti Amerikos valstijų vyriausybės, regioninių vyriausybių, atitikmenys – bet jų valdžia dar galutinai neapibrėžta. Pažadėjus konstitucijoje atoveiksmį fašistų centralizacijai, vyriausybė atsisakė formuoti regionines vyriausybes, nes strateginius centrinės Italijos rajonus –Raudonąją juostą – kontroliavo komunistai, ir jų likimas virto rimta diskusija, 1960 metų rugpjūtyje į valdančią koaliciją atvedusia socialistus.

Nesugebėjimas įdiegti regioninės autonomijos rodo, jog 1948 metų konstitucija kelia sudėtingų problemų. Steigiamasis susirinkimas daugelį konstitucijoje suformuluotų principų paliko įdiegti vėliau, įgalinant įstatymų leidybą. Kaip rodo ilgas delsimas dėl regionų reikalo, esminės dokumento dalys buvo įdiegtos arba vėlai, arba visai nebuvo įgyvendintos. Bet ne tik regionines vyriausybes buvo delsiama sudaryti, Konstitucinis teismas pradėjo veikti tik 1956 metais, o magistratų savivalda *Consiglio Superiore della Magistratura* (CSM) turėjo palaukti iki 1958–ųjų. Panaši, tik dar svarbesnė problema diegiant demokratinius konstitucijos principus buvo nesugebėjimas pakeisti svarbių, fašizmo laikais priimtų įstatymų. Taigi kriminalistikos srityje liko galioti fašistų įstatymai, Konstitucinio teismo pataisyti tik kur ne kur, kol galiausiai buvo pakeisti 1990 metais; nors geresnis, bet panašus atvejis buvo ir su civiliniu kodeksu. Aktuali Italijos konstitucinės sistemos problema išlieka iškilmingai deklaruotų principų neįgyvendinimas.

Steigiamasis susirinkimas įvedė respublikos vadovo – prezidento instituciją. Išrenkamas dviem trečdaliais balsų per bet kuriuos iš pirmų trijų balsavimų ir po

to Deputatų rūmų ir Senato daugumos bendroje sesijoje, prezidentas veikiau primena konstitucinį monarchą. Jo galios apibrėžtos blogai ir funkcijos išryškėja, kai parlamentas patenka į aklavietę ar sumenksta jo prestižas. Prezidento teisę grąžinti įstatymą persvarstyti, paleisti parlamentą bei turėti įtakos skiriant ministrą pirmininką – lemia politinė padėtis. Maža to, konstitucija numato, jog prezidento įsakai, kad įsigaliotų, turi būti vizuoti ministrų arba premjero. Tikroji prezidento valdžia kyla iš ilgos jo kadencijos (septyneri metai), jo neatšaukiamumo (išskyrus impičmentą), jo sugebėjimo įtikinti, pirmininkavimo tokiems svarbiems organams, kaip CSM, bei numanomos jo pozicijos viršenybės prieš nereikšmingą politiką.

Italijos vyriausybinę struktūrą vainikuoja teisinė sistema. Joje dirba karjeros siekiantys teisėjai, aukštyn kopiantys pagal egzaminų bei kvalifikacijos kėlimo rezultatus. Teisinės sistemos organizavimas leidžia teisėjams būti mažiau priklausomiems nei kitose Vakarų demokratinėse šalyse, tarp jų ir Jungtinėse Valstijose. Taip Steigiamasis susirinkimas siekė sukurti kitą barjerą galimai diktatūrai. Ir nors ši specifika leido teisėjams niekieno nekliudomiems atlikti tyrimus, teisėjai tapo nepaprastai politizuoti ir prieš nieką, išskyrus savo organizaciją, neatsakingi, net prieš teisingumo ministrą. Teisėjai taip pat sukūrė savo šalininkų grupes, dar labiau kompromituodami teisingumo sistemos bešališkumą.

Metodas apsieiti be teisingumo sustiprino tendenciją menkinti bešališkumą, nors apie šį idealą daug kalbėta. Egzistuoja labai glaudus ryšys tarp prokurorų (*pubblico ministero*), kurių vaidmenį atlieka tose pareigose dirbantis teisėjas, bei kitų teisėjų. Negana to, kaltinamąjį aktą įteikia ne didžioji žiuri, bet tiriantis teisėjas, vadinamas *giudice istruttore*. Šie teisėjai slaptai tiria tariamą nusikalstamą elgesį, padedami mėgstamos policijos (konkuruojanti tarp savęs policija) – tai dar viena priemonė neveiksmingumu kovoti prieš diktatūros atgimimą. Iš kai kurių prokurorų „nuteka“ informacija apie kaltinamąjį, ir tada apie jo kaltę paskelbia spauda. Nors policijos, prokurorų bei teisėjų santykiai šilti, šiaip jau niekas neapsaugotas, kad nebus priverstas liudyti prieš save patį, nėra *habeas corpus*, nėra skubaus teismo garantijos, o kartais gandais pasiremiama kaip įrodymais. Mėgstama tardytojų taktika – kaltinamuosius laikyti kalėjime, kol jie įtrauks kitus. Atsakovo nekaltumo prezumpcija geriausiu atveju neaiškiai apibrėžta, ir dar gana neseniai Italijoje galiojo įstatymas, leidęs priimti sprendimą „išteisintas dėl įrodymų stokos“, pagal kurį kaltinamasis galėjo būti teisiamas pagal tą patį kaltinimą, jei patyrę nesėkmę prokurorai manė, jog yra surinkta naujų kaltės įrodymų.

Nors teisinės sistemos nejautrumas piliečių teisėms liudija apie prieštaravimą tarp konstitucijos pažadų ir jos realybės, respublika turi ir daug nuopelnų. Buvo įdiegta socialinės gerovės sistema, šiuolaikinė ekonomika beveik visoje šalyje bei demokratinė aplinka, kuri, nepaisant atsitiktinių sensacingų atvejų, leido pasireikšti pačioms prieštaringiausioms nuomonėms. Tačiau pasirodė, jog dėl tarpusavyje susijusių tarptautinių bei vidinių priežasčių laikui bėgant respublika nesugeba ištaisyti rimtesnių trūkumų, ir šis nesugebėjimas gresia jos gyvybingumui.

19 Pokario politika: „neužbaigtas dvipolizmas“

Turint omeny, jog PCI buvo išmesta iš valdančios koalicijos, politinė aritmetika reiškė, kad vyriausybę nuolat valdė kita didelė partija – krikščionys demokratai. Bet pastovūs DC vadovaujamo bloko nuostoliai rinkimuose, tuo pat metu auganti PCI, nors socialistai ir prisijungė septintajame dešimtmetyje prie valdančios koalicijos, ilgainiui dar labiau pakenkė vyriausybės sistemos stabilumui. Tokias į aklavietę atvedusias sąlygas politologas Giorgio Galli pavadino „neužbaigtu dvipolizmu“. Šis terminas reiškia, jog valdžios pakeitimas tapo neįmanomas dėl vidinės ir tarptautinės baimės, kad komunistai bei jų rėmėjai, jei tik jiems bus patikėta dalyvauti vyriausybėje, įves panašią į sovietų diktatūrą ir padarys Italiją SSRS sąjungininke. Kadangi Italijos kairėje vyravo komunistai, o ne socialistai, Italija tapo „uždara demokratija“. Šaltojo karo laikotarpiu DC vadovaujamų koalicijų nebuvo galima balsavimu atšaukti iš valdžios; šis ilgas buvimas valdžioje skatino neveiksmingumą bei korupciją, kurie respublikoje sukėlė gilią krizę.

Centrizmas

Po Antrojo pasaulinio karo pagrindiniai uždaviniai Italijai buvo derybos dėl taikos sutarties, politinės sistemos atkūrimas bei ekonomikos pertvarkymas. Pirmasis klausimas išspręstas palyginti greitai, tuo tarpu antrasis pasirodė pats kebliausias; abu juos čia ir nagrinėsime. Kaip pamatysime 20 skyriuje, trečiąjį uždavinį respublika įvykdė, pranokdama pačius drąsiausius lūkesčius.

Nors taikos sutartis šaliai leido karą pamiršti, nes dauguma klausimų buvo išspręsti, jos sąlygos daugelį antifašistų suklaidino, mat jie vylėsi, jog jų opozicija Mussolini, jų vaidmuo pasipriešinimo judėjime bei italų parama sąjungininkams

Pietuose apramins buvusių jų šalies priešų antagonizmą.

Didžiausią nuostabą sukėlė teritorinės 1947 metų vasario 10 dienos susitarimo sąlygos. Italija neteko visų savo kolonijų – kartus smūgis, tuo pat metu palaimingas suvokimas, kiek pinigų šalis buvo joms iššvaisčiusi. Prancūzų sienos koregavimas taip pat užgavo italų išdidumą, bet buvo palyginti menkas, o prancūzų bandymai užimti didesnes teritorijas žlugo. Šiaurės rytuose, nepaisant Austrijos pretenzijų, Italija išlaikė savo 1919 metų sienas. Ginčytinoje Pietų Tirolio srityje gyveno etninė austrų dauguma, paskatinusi Hitlerį šią sritį per karą užimti; vėliau italai ir austrai sudarė sutartį gerbti *Südtiroler* teises. Taip regione įsiviešpatavo taika, nepaisant įtampos bei vis prasiveržiančio įtūžio. Italijos siena su Jugoslavija – kuriai, priešingai negu Austrijai, netrukdė kariavimas Hitlerio pusėje – buvo kitas klausimas. Italijos gyventojai iš ikikarinių arčiausių Jugoslavijai pasienio sričių buvo išstumti; tačiau dar grėsmingiau buvo tai, kad rusai bei Togliatti rėmė perdėtas maršalo Josipo Broz Tito pretenzijas į visą Venecijos–Džulijos regioną. Sąjungininkai braižė įvairias etniškumu pagrįstas linijas; italai pretendavo į parankiausią padalijimą, bet buvo priversti priimti patį blogiausią. Šis sprendimas, kurį sustiprino susitarimas padalyti Triestą į sąjungininkų ir jugoslavų okupacines zonas, italus įsiutino. Iki galutinio sprendimo 1954 metais karštas ginčas dėl to sukėlė keletą rimtų krizių su amerikiečiais bei jugoslavais.

Kitos taikos sutarties sąlygos buvo skausmingos, bet ne tokios ženklios. Šalis turėjo atlyginti nuostolius, o Italijos turtas kai kuriose šalyse taip pat buvo prarastas. Italijos argumentas, kad jie pakankamai finansiškai prisidėjo prie nacių pralaimėjimo, buvo atmestas, be to, vokiečių pagrobtos ir sąjungininkų atgautos šalies aukso atsargos nebuvo visos sugrąžintos. 1945 metais Jungtinės Valstijos, Didžioji Britanija ir Prancūzija atsisakė nuostolių atlyginimo, bet Sovietų Sąjunga ir mažesnės šalys, turinčios Italijai pretenzijų, to nepadarė. Tačiau kai pokario ekonomika ėmė atsigauti ir tam padėjo Amerika, ekonominės taikos sutarties sąlygos praktiškai nedaug tereiškė. Kitas besikeičiantis klausimas buvo susijęs su Italijos kariuomene bei sunaikintu Italijos laivynu. Nors De Gasperi akcentavo, jog įtvirtinimų bei karinės technikos, taip pat Italijos armijos apribojimas, įskaitant karabinierius, iki 250 000, laivyno – iki 25 000, o oro pajėgų – iki 200 kovinių lėktuvų šalį palieka be gynybos, italai buvo priversti jį priimti. Kita vertus, atsižvelgiant į pakitusią pasaulio karinę konfigūraciją bei Amerikos branduolinio skėčio išplėtimą, siekiant apsaugoti šalį, – praktinė šių gynybinių straipsnių svarba buvo ribota.

Atsikračiusi Antrojo pasaulinio karo diplomatinio palikimo, šalis perėjo prie įprasto valdymo. Kaip jau minėta, 1948 metų rinkimuose vietų daugumą Deputatų rūmuose laimėjo DC. De Gasperi būtų galėjęs, kaip reikalavo jo partijos dešinysis sparnas, sudaryti kabinetą išimtinai iš DC narių. De Gasperi pasielgė išmintingai, atsispirdamas pagundai, ir sudarė centro koaliciją, į kurią, be DC,

įėjo mažos pasaulietinės partijos liberalai ir nuosaikūs kairieji respublikonai bei socialdemokratai. Šiai koalicijai teko sunkus politinis laikmetis. Išstumti iš valdžios komunistai ir socialistai puolė vyriausybę kiekviena proga. Jie energingai rėmė sovietų užsienio politiką, ryškiausiai – surengdami bjaurią kampaniją šalyje ir parlamente prieš Italijos stojimą į Šiaurės Atlanto Sutarties Organizaciją (NATO) 1949 metais. Socialistų vadai viešai pritarė komunistų įsigalėjimui Čekoslovakijoje ir, padlaižiaudami komunistams bei sovietų užsienio politikai, kritikavo Maršalo plano pagalbą kaip Amerikos pastangas dominuoti, kvietė politiniams streikams ir bandė sustabdyti atsargų tiekimą. Tokia politika rodė komunistų manipuliacijas darbininkų judėjimu bei sukėlė įtampą CGIL, – 1944 metų birželyje sukurtoje sąjungoje atstovauti visų politinių pakraipų darbininkams. 1948–ųjų liepą buvo įvykdytas pasikėsinimas prieš PCI vadą Palmiro Togliatti, ir kilo visuotinis šį įvykį pasmerkiantis streikas. Daug komunistų darbininkų šį veiksmą palaikė kvietimu revoliucijai, ir partijai teko juos sutureti. Darbininkų vadai nekomunistai nusprendė nutraukti ryšius su komunistais ir jų sąjungininkais socialistais. Kitais metais įvyko daug skilimų, o iki 1950 metų iškilo trys profesinės sąjungos, įsivyrausiančios pokario epochoje: komunistų valdoma CGIL (į ją įėjo ir socialistai); katalikų veikiama CISL (*Confederazione Italiana dei Sindacati dei Lavoratori*) bei mažesnė UIL (*Unione Italiana del Lavoro*), pirmiausia atstovaujanti respublikonams ir socialdemokratams.

Komunistų skatinami darbininkų protestai, nedarbo sukeltų neramumų eskalavimas bei valstiečių reikalavimai žemės sukėlė griežtą reakciją. Vidaus reikalų ministras krikščionis demokratas Mario Scelba uždraudė propagandą darbo vietose ir organizavo specialius policijos būrius, besispecializuojančius mušti nepaklusnius darbininkus. Nors tokia politika dar labiau atstūmė kairiuosius, ji neatnešė ramybės De Gasperi iš konservatorių, įskaitant krikščionis demokratus, pusės, kurie reikalavo, kad jis dar griežčiau slopintų agitaciją, o Komunistų partiją uždraustų. Konservatoriai taip pat pasmerkė ministro pirmininko pastangas spręsti valstiečių reikalavimus žemės reforma, ir opozicija ją kaip reikiant apribojo. Šie įvykiai atstūmė koalicijoje esančius nuosaikius kairiuosius, taip pat neapkentusius būdo, kaip krikščionys demokratai gavo kone monopoliją skirti savo partijos narius vadovauti valstybinėms korporacijoms bei kitoms vyriausybės kontroliuojamoms agentūroms; tokia politika pagimdė ydingą tradiciją respublikos laikotarpiu dalyti svarbius valstybinio sektoriaus darbus žmonėms ne pagal jų nuopelnus, bet partinės priklausomybės pagrindu bei pagal įtaką valdančioms koalicijoms (*lottizzazione*).

Mažosios partijos paprastai balsuodavo už ministrų kabinetus, nors, turint omeny faktą, jog parlamentą valdė DC, krikščionys demokratai būtų galėję apsieiti ir be šių balsų, bet, artėjant šeštojo dešimtmečio pabaigai, papildomi rinkimai parodė, kad katalikų daugumai gresia pavojus. Vatikanas ir Katalikų veiksmo partija, vadovaujami popiežiaus Pijaus XII ir Luigi Gedda'os, ėmė labiau kištis į pasaulie-

tinius reikalus. Bažnyčia teisėtai pretendavo į svarius nuopelnus, DC pasiekus pergalę 1948 metais; atsižvelgiant į silpną DC organizavimą, ši partija priklausė nuo parapijų šventikų bei Katalikų veiksmo komitetų, kurie organizuodavo rinkėjus ir kviesdavo juos eiti į rinkimus. Dėl šio savo vaidmens vyskupai ir kiti dvasininkai jautėsi turį teisę kištis renkant svarbius valstybės vadovus bei formuojant valstybės politiką. Tokia veikla dar labiau atitolino DC sąjungininkus pasauliečius ir trikdė De Gasperi, kuris rėmė valstybės nepriklausomybę nuo Bažnyčios bei, politologo Normano Kogano žodžiais tariant, „kovojo sunkų mūšį prieš Italijos gyvenimo klerikalizavimą".

Kulminaciją ši kova pasiekė po 1951–1952 metų vietinių rinkimų, kuriuose DC balsų skaičius nukrito iki 35,1 proc. (lyginant su 48,5 proc. 1948 metais). Dešinės *Uomo Qualunque* (bet kuriuos) balsus surinko neofašistinė MSI – visiems politikams oponuojantis fašistinės orientacijos judėjimas – ir drauge su monarchistų partija savo balsus patrigubino. Tuo pat metu ir socialistai įgijo daugiau rėmėjų. Šie įvykiai vertė Gedda pasiūlyti sąjungą su kraštutiniais dešiniaisiais Romoje bei Pietuose. De Gasperi iš paskutiniųjų priešinosi tokiam sandoriui, suvokdamas, jog pergalė vietiniuose rinkimuose Romoje įkvėptų panašios koalicijos reikalavimus visoje šalyje; De Gasperi įsitikinimu, DC ateitį turėtų tik tuo atveju, jei vykdytų pažangią socialinę politiką. De Gasperi kovą laimėjo, ir pirmavo centristinė koalicija, bet ši kova labai susilpnino tiek De Gasperi, tiek DC.

DC paramos sumenkimas 1951–1952 metų rinkimuose parodė, jog centro partijų turima stabili dauguma išnyks 1953–iųjų parlamentinėse varžybose, sukeldama vyriausybės nestabilumą. Kad užbėgtų už akių šiems įvykiams, centristų koalicija pasiūlė pakeisti rinkimų sistemą taip, kad bet kuri partijų sąjunga, surinkusi vienu balsu daugiau negu 50 proc., gautų „rinkiminę premiją" – padidintų savo vietų Rūmuose skaičių iki dviejų trečdalių bendro skaičiaus. Kadangi ši nuostata buvo panaši į Mussolini valdžios 1924 metais stiprinimo įrankį – Acerbo įstatymą, pasiūlymas sukėlė skandalą šalyje ir parlamente. Pakrikštiję šį įstatymą „sukčių įstatymu", kairieji prieš jį inicijavo rimtą kampaniją, tačiau net ir tokie nuosaikieji, kaip teisininkas Piero Calamandrei, prieš jį pasisakė. Po karštų debatų parlamentas įstatymą priėmė, bet nuosaikūs oponentai užblokavo jo įgyvendinimą, sudarydami nepriklausomą grupę, kuri pritraukė kaip tik pakankamai paramos rinkimuose, kad būtų išlaikyta centro koalicijos balsų dalis – 49,85 proc.

Prognozavusiųjų nestabilumą nuojautos pasitvirtino. Nors centro koalicija gavo nežymią vietų daugumą parlamente, jai stigo gyvybingos daugumos. Visos parlamentinės partijos prarado paramą, o susiskirstymas į atskiras partijas ir tarpusavio ginčai sustiprėjo, bandant po rinkimų prisiimti atsakomybę. Pridėjus dar išaugusį komunistų ir kraštutinės dešinės balsų skaičių, šie konfliktai lėmė nestabilias vyriausybes. Net Alcide De Gasperi nepavyko suformuoti kabineto, ir jis pasitraukė iš politikos. Po metų jis mirė.

Nors „rinkiminė premija" ir Acerbo įstatymas buvo panašūs, 1953 metų pasiū-

lymo autoriai buvo asmenys, patys asmeniškai nukentėję nuo fašistų represijų ir, nepaisant kairės kaltinimų, neplanavo fašizmo grįžimo. Atsižvelgiant į nestabilumą, kurį šalis patyrė po 1953–iųjų rinkimų, nuo tol daug kartų buvo taikomas mechanizmas, panašus į „sukčių įstatymą“. Tasai stiprus balsas, kurį Italijos sistema suteikė politinėms mažumoms, skatino itin didelį susiskaldymą, o šios tendencijos – jei ne istorijos šauksmas – 1953 metais būtų buvę galima atsikratyti.

Ilgos centro–kairės kančios

1953–iųjų rinkimų sukeltas nestabilumas vertė išplėsti valdančiąją koaliciją. Buvo du sprendimai – arba pasikviesti kraštutinius kairiuosius, arba socialistus. Šiuo klausimu krikščionys demokratai suskilo. Kaip jau minėta, Gedda norėjo sąjungos su MSI ir monarchistais, bet kairysis DC sparnas, veikiamas ilgos katalikų socialinės minties tradicijos, rėmė „atsivėrimą kairėn“ – su socialistais. Tačiau šis sprendimas susidūrė su rimtomis kliūtimis. Socialiniai katalikų kairės mąstytojai nevaldė DC. Ar galėjo jie laimėti partijos paramą, o jei ir laimėtų, ar jais pasektų konservatoriai? DC konservatoriai nepalaužiamai priešinosi socialistams, nes pastarieji giminiavosi su komunistais, ir niekada nesiruošė jais patikėti. Kartu su liberalais – kurie socialistų prisijungimo atveju būtų išstumti – konservatoriai tvirtino, jog PSI neatsisakys sąjungos su komunistais, o jei ir atsisakytų, Socialistų partijos nariai nepaklustų. Negana to, jie Nenni už įtaką PCI ir pagaliau už dalyvavimą vyriausybėje laikė „Trojos arkliu“.

Savo kovoje DC konservatoriai turėjo galingų sąjungininkų: Vatikaną ir Jungtines Valstijas. Popiežius Pijus XII buvo bandęs padėti Gedda'i; baimindamosi, jog komunistai ir socialistai išves Italiją iš NATO, Jungtinės Valstijos oficialiai priešinosi sąjungai su kaire, nors pirmasis Amerikos ambasados sekretorius George Listeris, pritariant ambasadoriui Jamesui Zellerbachui, tyliai užmezgė ryšius su socialistų atstovais. Tačiau liberalų partijos vadovo Giovanni Malagodi ryšiai Romos ambasadoje sutvirtino Amerikos diplomatų užnugarį, ir neatrodė tikėtina, jog prezidento Dwighto Eisenhowerio respublikonų administracija atšauktų Amerikos „veto“.

Pietro Nenni buvo patikėjęs, jog Liaudies frontas, kurio dalimi jis buvo, laimės 1948 metų rinkimus. Tų metų pralaimėjimas pakenkė jo partijai kur kas daugiau nei visam Frontui. Dėl pranašesnės komunistų organizacijos bei vietų parlamente pasiskirstymo PSI atstovavimas parlamente radikaliai sumažėjo. Nenni rinkimus pripažino esant katastrofa ir svarstė apie išstojimą iš sąjungos, bet turėjo veikti pamažu; darbininkų judėjime jo partija tapo šalutinė, priklausė nuo komunistų finansinės paramos ir todėl buvo tapusi PCI satelitu.

1953 metais rinkimai suteikė Nenni galimybę išspręsti savo dilemą. Jei jis pasitrauktų iš sąjungos su komunistais, jo partija ne tik atgautų nepriklausomybę,

bet jis taip pat, sustiprindamas vyriausybės stabilumą, pasitarnautų Italijos demokratijai ir išplėstų ją, atsivesdamas dalį darbininkų klasės remti respublikos. Tačiau kaip šios operacijos sėkmės sąlygos jis reikalavo vidaus reformų, sumažinančių atotrūkį tarp turtingų ir vargšų, bei regionų skirtumo, reikalavo įvykdyti žemės reformą, industrializuoti Pietus, įdiegti racionalų ekonominį planavimą, atlikti rinkimų pakeitimus, suformuoti regionines vyriausybes bei nacionalizuoti elektros pramonę (konservatorių tvirtovę). Užsienio reikalų srityje, kad įgytų partijos paramą, Nenni reikėjo labiau „gynybinės“ NATO interpretacijos.

Socialistų lyderis šiuos principus pateikė Turino suvažiavime 1955 metų kovo mėnesį. Jo partija aiškiai priėmė jo naująją politiką, tačiau, valdoma aparato, PSI pasveikino ją, nenuspėdama pasekmių. Bet partijos aparatą geležine ranka valdžiusio ir iš pažiūros šiuo laikotarpiu Nenni rėmusio Rodolfo Morandi mirtis turėjo sukelti problemų. Balandyje Nenni atliko gudrius manevrus, kad į respublikos prezidentus būtų išrinktas draugiškai centrui–kairei nusiteikęs krikščionis demokratas Giovanni Gronchi. 1955–1956 metais socialistų autoritetas stebėtinai išaugo dėl sėkmės vietiniuose rinkimuose, mat buvo įvykdyta keletas svarbių socialistų remiamų priemonių, imtasi veiksmų susilpninti ryšius su komunistais ir svarbiausia – susitikta su Saragatu. Per susitikimą Saragatas ir Nenni susitarė sujungti savo organizacijas. 1956 metais Dvidešimtajame Sovietų Sąjungos komunistų partijos (CPSU) suvažiavime buvo paskelbtas Chruščiovo pranešimas apie Stalino nusikaltimus, įvyko Vengrijos revoliucija ir sovietai ją užgniaužė. Šie įvykiai Italijos kairiųjų gretose sukėlė didžiulį siaubą, kurį Nenni tikėjosi panaudoti savo reikalui. Nenni staigiai pasmerkė invaziją ir parašė seriją straipsnių, tvirtinančių, jog diktatoriškus komunizmo aspektus derėtų priskirti ne asmeniui, o sistemai.

Tačiau nuo šios aukštumos prasidėjo Nenni problemos. Togliatti bijojo izoliacijos ir smogė atgal. Derybos sujungti PSI–PSDI užstrigo. Prieš Nenni mobilizavosi prokomunistinis kairysis PSI sparnas. Suvažiavime Venecijoje 1957 metų vasario mėnesį PSI kairysis sparnas dramatiškai pademonstravo savo galią, išrinkdamas centro komitetą, prieštaraujantį posūkiui į kairę, nors delegatai ir pritarė Nenni centro–kairės politikai. Praėjo dveji sudėtingų manevrų metai, kol Nenni bandė užsitikrinti valdžią savo partijoje. Neapolio suvažiavime 1959 metais jis surinko 58,3 proc. paramos balsų. Nors atrodė, jog tokia dauguma patenkinama, jo oponentai toli gražu taip nemanė.

Šie įvykiai leido prieš centrą–kairę besipriešinantiems konservatyviems krikščionims demokratams bei Amerikos diplomatams tvirtinti, kad, net jei Nenni ir atsisakytų savo meilės komunizmui, jo partija juo nepasektų. DC kairės atstovas Amintore Fanfani laimėjo sekretoriaus postą; ir kairė, ir Fanfani simpatizavo anksčiau minėtiems socialistų tikslams ir tikėjosi paversti DC šiuolaikine masiška partija su pažangia programa. Bet konservatoriai blokavo pastangas plėtoti dialogą su socialistais ir toliau rėmė tradicinę partijos politiką bei struktūrą, pagrįstą

finansiniais pramonininkų įnašais bei organizacija, turinčia šaknis parapijose bei Katalikų veiksmo partijoje. DC vyko kova, panaši į tą, kuri vyko PSI stovykloje. Sukliudytas nuviliančių 1958 metų rinkimų rezultatų, silpnos daugumos partijoje bei skandalo, Fanfani buvo priverstas atsistatydinti iš ministro pirmininko ir sekretoriaus pareigų. Jo frakcija, besiremianti pažangaus katalikų mąstytojo Giuseppės Dossetti idėjomis, išsklido, o ją pakeitė Aldo Moro vadovaujama laisvesnė DC lyderių koalicija, vadinama „Dorotei".

Ši sumaištinga tarpusavio kova atsispindėjo parlamente ir šalyje. Fanfani vadovaujamas kabinetas prijautė centrui–dešinei, ir po jo atsistatydinimo susitarti buvo labai sunku. Prezidentas Gronchi suformuoti vyriausybę įgaliojo Fernando Tambroni, kuris neseniai gynė Fanfani, bet, trokšdamas surinkti savo daugumą, derėjosi ir su kaire, o slapta – ir su dešine. Visų apstulbimui, 1960 metais balandžio 3 dieną Rūmuose, balsuojant dėl pasitikėjimo, jis priėmė MSI paramą. Dešimt kabineto narių atsistatydino, bet, kadangi nebuvo jokios kitos daugumos, Tambroni kuriam laikui išliko.

Tambroni sakė, kad jo vyriausybė, kol nebus surastas pastovesnis sprendimas, tvarkys tik kasdienius valdymo reikalus, tačiau jo veiksmai liudijo ką kita. Jis pasižadėjo sudaryti stiprią vyriausybę ir ėmėsi priemonių, kad sustiprintų savo populiarumą verslo bendruomenėje bei tarp viduriniosios klasės. Kebliu tarptautiniu laikotarpiu, kai buvo numuštas šnipinėjantis Jungtinių Valstijų lėktuvas U2 ir dėl to triukšmingai sužlugo Ženevos aukščiausiojo lygio susitikimas, susidarė Tambroni – stipraus lyderio – įvaizdis. Sklandė gandai, jog jis įkūrė slaptąją policiją ir laukia politinės padėties radikalizacijos, kad „išgelbėtų" šalį. Maža to, Tambroni priklausomybė nuo MSI balsų lėmė jo veiksmus neofašistų atžvilgiu, birželio mėnesį numačiusių suvažiavimą Genujoje. Šis miestas, kaip vienas stambesnių pasipriešinimo prieš fašizmą centrų, tokią aplinkybę palaikė provokacija. Šiame uoste birželio 30 dieną protesto prieš suvažiavimą ženklan kilo spontaniški streikai bei maištai, kurie išplito po visą šalį. Tambroni mobilizavo galingas policijos pajėgas, bet dėl to kilę gatvių mūšiai jo eksperimentus užbaigė. Maištai leido Moro paspausti DC, kad nedelsiant būtų sustabdytas Tambroni valdymas, ir jis buvo pakeistas Fanfani. Kritiška padėtis leido Moro užsitikrinti parlamentinę socialdemokratų, liberalų ir respublikonų paramą bei sulaikyti nuo balsavimo socialistus bei monarchistus. DC direktoratas paprašė Tambroni atsistatydinti, ir jis tai padarė 1960–ųjų liepos 19 dieną.

Naujas Fanfani kabinetas – pavadintas „paralelių suartėjimų" kabinetu – įdiegė keletą svarbių, socialistų įkvėptų reformų, bet jos naudos PSI neatnešė. Vietiniuose rinkimuose PSI rezultatai smuko, o PCI išaugo. Paaiškinimas – kairieji socialistai rinkėjai persimetė padėti komunistams. Balsų stoka rinkiminio lūžio metu komplikavo koaliciją su centru ir kaire, mat tai pranašavo keturių vietinių partijų (DC, PSI, PRI, PSDI) nacionalinę koaliciją ir tų partijų centro ir kairės administracijų sudarymą. Bendradarbiavimo kaina – krikščionys demokratai pareikalavo

nedelsiant baigti vietines socialistų koalicijas su komunistais, tuo tarpu politinė realybė diktavo palaipsnį jų atsiskyrimą. Įsikišo Bažnyčia, kai kardinolas Giuseppe Siri brutaliai informavo Moro, jog vyskupai negalį DC leisti bendradarbiauti su PSI, kol socialistai neužtikrino savo nepriklausomybės nuo komunistų.

Šiuo metu kovą už centrą–kairę paveikė dveji rinkimai – 1958 metais liberalaus popiežiaus Jono XXIII ir 1960 metais prezidento Johno F.Kennedy. Popiežius Bažnyčiai priskyrė procentro–kairės politiką ir nutildė DC konservatorius antisocialistus. Amerikos padėtis buvo kur kas sudėtingesnė. Atsižvelgdama į daugelį krizių, kurias turėjo išspręsti naujoji administracija, ji ne iš karto nutildė anticentro–kairės oponentus ambasadoje Romoje, Valstybės departamente bei CŽV. Tačiau Kennedy, kad paremtų centrą–kairę, *carte blanche* suteikė prezidento patarėjui Arthurui M.Schlesingeriui. Žymus istorikas Schlesingeris buvo išmokęs mylėti Italiją ryšių su tremtiniu antifašistu Gaetano Salvemini Harvardo universitete dėka. Per kitus trejus metus vyko sudėtinga kova Amerikos administracijoje ir diplomatų korpuse tarp atitinkamų Italijos sąjungininkų palaikomų jėgų, kurios rėmė arba priešinosi posūkiui į kairę.

Lygiagrečiai su šiais manevrais Italijoje vyko nuolatinė kova. Kairiojo sparno PSI vadų ir rinkėjų susižavėjimas komunistais leido PCI apkarpyti socialistų elektoratą, o DC lyderis Moro turėjo rūpesčių, kontroliuodamas savo dešinįjį sparną. 1962–ųjų vasaryje socialistai susitarė, kad Fanfani įgyvendins pažangią programą, ir parėmė jį parlamente, susilaikydami nuo balsavimo prieš jo kabinetą. Socialistų ryžtingai skatinamas, šis kabinetas nacionalizavo elektros energijos firmas, įvedė naują pajamų atskaitymo mokestį akcijomis išmokamiems dividendams, įvedė privalomą mokyklos lankymą iki keturiolikos metų bei įgyvendino daugybę kitų reikšmingų reformų. Tačiau ši veikla atstūmė konservatorius ir nepatenkino kairiųjų socialistų, kurie buvo ypač nusivylę, nes elektros firmų nacionalizavimas kompensavo savininkams, bet šios pramonės srities nepertvarkė taip, kad būtų aiškiai griaunama kapitalistinė sistema. Pajamų atskaitymo mokestis užtaisė svarbią išsisukinėjimo nuo mokesčių spragą, bet išgąsdino investitorius, skatindamas masiškai išvežti kapitalą į užsienį. Be to, komunistai ėmėsi sabotuoti socialistų–DC susitarimą, skatindami masinius profesinių sąjungų streikus. Todėl padidinti atlyginimai kurstė infliaciją, kuri sukėlė dar daugiau netvarkos ir susilpnino vyriausybę.

Neramumai išjudino ir politinę situaciją. Diskusijos, turėjusios baigtis socialistų atstovų įėjimu į kabinetą, sustiprino vidaus kovas, trukusias iki 1963 metų lapkričio 22 dienos. Tik Kennedy nužudymo sukeltas šokas privertė paskutinę socialistų kliūtį – Riccardo Lombardi – pasiduoti, ir buvo susitarta į kabinetą įtraukti socialistus. Šis veiksmas sukėlė kairiojo PSI sparno skilimą, ir buvo sukurta nauja, prokomunistinė partija PSIUP (*Partito Socialista di Unita Proletaria*). Esant tokiai pavojingai situacijai DC sekretorius Moro derėjosi su sąjungomis, kad būtų pakeisti jų reikalavimai ir taip sušvelninta ekonomikos krizė, bet sąjungos

atsisakė. 1964 metais gegužės 27–ąją Romos laikraštis išspausdino laišką, kuriame finansų ministras pranašavo ekonominį žlugimą, jei vyriausybė neatsisakys socialistų įkvėptos reformų programos. Susiskaldymai paakino vyriausybę atsistatydinti, kad būtų peržiūrėti politiniai susitarimai.

Diskusijose Moro maldavo Nenni sulėtinti reformų tempus, bet partija atsisakė. Derybos užsitęsė iki liepos 17–osios, kai socialistai staiga sutiko dėl naujo kabineto, kuris mažiau akcentuotų reformas.

Kaip paaiškinti tokią keistą kapituliaciją? Nenni tuo metu pareiškė, kad, jei socialistai nebūtų pasidavę, būtų įvykęs dešiniųjų perversmas. Krizės metu prezidentas Antonio Segni žengė visiškai netikėtą žingsnį – konsultavosi su karo vadais bei Senato prezidentu Cesare Merzagora, kuris garsiai pasisakė už vyriausybę su ypatingais įgaliojimais. 1971 metų parlamentinis tyrimas patvirtino, jog egzistavo SIFAR (*Servizio Informazione Forze Armate*, slaptosios tarnybos) vado generolo Giovanni de Lorenzo 1964 metais parengtas planas sukelti neramumus, kurie pasitarnautų kaip pasiaiškinimas karine jėga užvaldant šalį. Į šį planą, apie kurį Amerikos karo vadai buvo informuoti, įėjo internuotųjų stovyklų steigimas bei garsių kairiųjų, įeinančių ir neįeinančių į vyriausybę, politikų areštai. Kai kurių mokslininkų, kaip antai Giuseppės Tamburrano, nuomone, perversmo baimė privertė Nenni mesti reformų programą, kad būtų išgelbėta Italijos demokratija.

Ar perversmo tikimybė buvo rimta, ar centro–kairės oponentai paprasčiausiai išnaudojo šį grasinimą? Dėl atsakymo tebediskutuojama, bet vienas dalykas atrodo aiškus – centro–kairės opozicija tiek iš kraštutinės dešinės, tiek iš kraštutinės kairės reformų programą padėjo sumenkinti iki plano, socialines šalies negalias paverčiant politiniu sandėriu.

Šis įvykis turėjo žiaurių pasekmių ateičiai. Nepaisant ryškių teisinių pasiekimų, ypač darbo klausimų srityje, 1964–1968 metais socialistai daugiau jau nebeturėjo jokios atsveriančios galios, kad įtikintų centro–kairės sąjungininkus įgyvendinti svarbias reformas, ir jiems nepavyko atnaujinti Italijos politikos pagrindo. Visa tai lydėjo elektorato nusivylimas. Visuotiniuose 1968 metų gegužės mėnesio rinkimuose, po nuolatinio komunistų „kalimo“ į rinkėjų galvas apie socialistų išdavystes, socialistų balsų skaičius itin smuko, priversdamas neseniai iš naujo susivienijusius socialistus bei socialdemokratus vėl persiskirstyti, o PSI – dar kartą priimti politiškai pražūtingą meilės komunistams politiką. Šie įvykiai pranašavo naują, chaotišką erą.

Vadovavimo metai

Žlugus politiniam bendradarbiavimui, prasidėjo chaosas, būdingas Italijos gyvenimui aštuntajame dešimtmetyje. Neramumai paveikė visą Vakarų pasaulį, o Italiją – tuo labiau. 1968 metų gegužės studentų protestai, smogę Prancūzijai ir Vokietijai, 1967–aisiais prasidėjo Italijoje ir truko gerokai ilgiau. Stu-

dentai nuo nesėkmingos švietimo reformos kritikos (neįgyvendintas centro–kairės programos punktas) perėjo prie aršaus politinės sistemos ir visuomenės puolimo. Maištai sudrebino ir Pietus, kurių problemas suklupęs centras–kairė taip pat paliko neišspręstas. 1969 metų spalyje – „karštą rudenį“ – trys didžiausios sąjungos inicijavo ilgą streikų seriją dėl didesnių atlyginimų, geresnių darbo sąlygų ir reformų. Parlamentas, atsakydamas į neramumus, kilus reakcijai, rengėsi imtis reformų. 1969 metų gruodžio 12 dieną teroristai padėjo keturias bombas Milane ir Romoje, žuvo trylika žmonių. Taip prasidėjo vadinamoji „įtampos strategija“, tariamai įgyvendinama slaptų dešiniųjų jėgų, siekiančių sukurti kairiųjų smurto įspūdį, kuris pateisintų valdžios perėmimą į konservatyvių jėgų rankas. Politinis smurtas, ginkluoti susirėmimai bei sąmokslai nuversti respubliką nenuslūgdami tęsėsi kelerius metus. Atrodė, jog drauge su karštais politiniais mūšiais dėl skyrybų bei daugybės garsių skandalų Italija griūva.

1973 metais šalį giliai paveikė du užsienio įvykiai: Yom Kippuro karas ir jį lydėjęs naftos embargas bei Salvadoro Allendės nuvertimas Čilėje. Naftos embargas privertė imtis drakoniškų taupymo priemonių – nakčiai buvo uždaryti atrakcionų parkai, apribotas automobilių eismas, prasidėjo drastiška penkiolika metų trukusi infliacija, o energijos išteklių stokojanti šalies ekonomika atsidūrė pavojuje. Čilės įvykiai privertė PCI sekretorių Enrico Berlinguerį rimtai pergalvoti partijos strategiją. Kad nugalėtų reakcines, Italijos demokratijai grasančias jėgas, pagydytų įsisenėjusias Italijos ligas bei užtikrintų ekonominę šalies plėtrą, Berlingueris pasiūlė „istorinį“, daugumai Italijos gyventojų atstovaujančių pažangių jėgų, įskaitant katalikus, „kompromisą“.

Šis pasiūlymas užbaigė ilgą komunistų evoliuciją ir jie ryžtingai pasuko nuo sovietų kontrolės „vakarietizacijos“ link. Berlingueris pareiškė, jog nori žaisti pagal demokratijos taisykles, remti pliuralizmą ir pripažinti NATO; taip prasidėjo demokratinis „Vakarų“ komunizmas – „eurokomunizmas“. Šios politikos dėka PCI tapo patraukli vakariečiams ir padidino balsų už komunistus skaičių Italijoje. Tuo pat metu mitinių revoliucijos lyderių Mao Tse–Tungo ir Che Guevaros paveikti kraštutiniai kairieji į PCI žiūrėjo kaip į absorbuotą kapitalistinėn politinėn struktūron ir neturėjo kur kreiptis; jie taip pat buvo įsitikinę, jog šalį nuo regresyvių jėgų, besidangstančių „įtampos strategija“, reikia gelbėti karinėmis priemonėmis ir griebėsi terorizmo.

Paakinti nesėkmės reformuojant Italijos visuomenę septintojo dešimtmečio pabaigoje, teroristai susilaukė Italijos visuomenės pritarimo, o jų judėjimas įgavo kitose šiuolaikinėse Vakarų demokratijose nematytų mastų. Iki aštuntojo dešimtmečio vidurio išplito smurtas, kelio girnelių žalojimas bei žmogžudystės. 1977 metais terorizmas, darbininkų agitacijos, ekonominė krizė, socialiniai neramumai bei nemaloniai triukšmingos „ekstra parlamentinės kairės“ radimasis atvedė šalį į kritinę situaciją. Sustiprėjo politinis nestabilumas. Kai komunistų balsų skaičius priartėjo prie bendro DC skaičiaus, atrodė, jog būtina „atšaldyti“ komunistus,

ir jie buvo išstumti iš valdančiosios koalicijos, o dabar jų reikėjo, kad vyriausybė pasiektų stabilumą; reikėjo įtikinti ir darbininkus aukojimuisi ekonomikos vardan. Komunistai sutiko, nes atrodė, jog Italijos demokratija pavojuje. Taip gimė „nacionalinio solidarumo“ koalicija, kurios manifestacija nedelsiant buvo PCI įsipareigojimas nebalsuoti prieš DC lyderio Giulio Andreotti vadovaujamą kabinetą. Tai buvo „konsensuso“ politikos, kurioje neoficialiai bendradarbiavo komunistai ir katalikai, kulminacija. Atsižvelgdama į sustiprėjusį savo vaidmenį bei remiama DC sekretoriaus Moro, 1977 metų pabaigoje ir 1978–aisiais PCI derėjosi dėl visiškos lygybės koalicijoje ir galutinės narystės kabinete. Nepaisant oficialaus Jungtinų Valstijų priekaišto 1978 metais sausio 12 dieną, šios diskusijos baigėsi susitarimu, kad Andreotti kabinetą parems parlamentarų sąrašas, į kurį viešai įtraukti komunistai.

Tuo pat metu Turine Raudonųjų brigadų įkūrėjo Renato Curcio bei jo kolegų teismas pradėjo naują kairiųjų partizanų išpuolių prieš valstybę seriją. Puikiai, kaip pagal vadovėlį suorganizuotos karinės operacijos metu Raudonųjų brigadų teroristai 1978 metų kovo 16 dieną Romoje pagrobė Moro ir nužudė penkis jo palydovus. Įtarimą keliąs šios operacijos laikas oficialaus komunistų įėjimo į vyriausybės koaliciją išvakarėse paskatino spėliones apie tikruosius šio pagrobimo motyvus. Tačiau, jei buvo siekta sukliudyti koalicijai, tai teroristams nepavyko, nes Andreotti kabinetas, kaip susitarta, buvo patvirtintas. Po jo „apklausos“ Raudonosios brigados pasiūlė iškeisti Moro į trylika įkalintų teroristų, tačiau vyriausybė atsisakė. Deryboms nutrūkus, teroristai nužudė Moro, o jo kūną simboliškai paliko pusiaukelėje tarp DC ir PCI būstinių Romoje.

Komunistų bandymas būti atviru valdančiosios koalicijos nariu pakenkė partijai. Vyriausybė ėmėsi nepopuliarių griežtų priemonių, bet ekonomika smuko, dar labiau išaugo nedarbas bei nusikalstamumas. Įstrigusi koalicijoje PCI negalėjo išvengti savosios atsakomybės dalies, bet kai paprašė atstovavimo kabinete, kad įgytų šiek tiek valdžios politikai, jos prašymas buvo atmestas. Nepaisant deklaracijos apie PCI autonomiją nuo Maskvos, daugelis italų vis dar nenorėjo valdžios patikėti PCI nariams. Galiausiai 1979 metų sausyje PCI iš valdančiosios koalicijos oficialiai pasitraukė, nuo tokios patirties smarkiai nukentėjusi, nors bendradarbiavimą slaptai tęsė.

Politinis atgimimas ir apgaulinga aušra

Jei istorinis kompromisas būtų pavykęs, labiausiai būtų nukentėję socialistai. Prokomunistinė jų politika jau kainavo jiems paramą – PSI daugiau nebebuvo jėgų pusiausvyra, o kairieji rinkėjai, kai nebūdavo politinių skirtumų, mieliau balsuodavo tiesiai už stipresnę PCI. Tiek 1972, tiek 1976 metų šalies rinkimuose PSI balsų dalis neperžengė istoriškai žemo 9,6 proc. lygio. 1976–ųjų

liepą Centrinio komiteto susirinkime Midas viešbutyje Romoje įvyko maištas; jaunesnieji vadai iš valdžios pašalino senąją broliją ir PSI sekretoriumi paskyrė Bettino Craxi. Niekas nesitikėjo, jog Craxi ilgai išsilaikys, bet iki 1980–ųjų jis jau buvo sudorojęs daugybę vidaus priešų ir įvedęs geležinę kontrolę partijoje. Jis užbaigė bendradarbiavimo su komunistais politiką. Tiek intelektualioje, tiek populiarioje spaudoje socialistų intelektualai pasisakė prieš demokratinius PCI įgaliojimus, sukritikuodami idėją, jog Antonio Gramsci buvo sukūręs, kaip kad tvirtino komunistai, demokratinę komunizmo rūšį. Priešingai, socialistai tvirtino, kad tik PSI paveldėjo Italijos socialinės demokratijos tradiciją. Socialistų nepriklausomybės nuo komunistų paskelbimas žymėjo pirmą Craxi žingsnį į tikslą – užbaigti komunistų hegemoniją kairėje ir „Italijos anomalijos", tai yra didelės komunistų ir mažos socialistų partijos, įveikimą.

Craxi šių rezultatų tikėjosi pasiekti, stiprindamas socialistų padėtį ir balsą, sprendžiant vyriausybės reikalus. Jis iškėlė savo kandidatūrą į ministro pirmininko postą, o į pagrindinius postus stūmė kitus socialistų kandidatus. 1978 metais, skandalingai atsistatydinus Giovanni Leonei, Craxi ryžtingai įsikišo, kad Sandro Pertini būtų užtikrintai išrinktas respublikos prezidentu. Senas kovotojas už laisvę Pertini pasirodė besąs nepaprastai populiarus ir sustiprino socialistų įvaizdį. Tačiau premjero postas atrodė neįveikiama užduotis. Kadangi DC, kaip didžiausia partija, nuolat pretendavo jį užimti, Craxi iškėlė premjerystės „kaitaliojimo" koalicijoje teoriją. Tolesniuose politiniuose manevruose socialistų sekretorius pasirodė kaip puikus taktikas ir į savo pusę palenkė krikščionis demokratus, taip pat komunistus. Craxi pastangos tapti ministru pirmininku 1981 metų birželį žlugo, kai pirmą kartą per trisdešimt penkerius metus premjeru tapo ne DC, o respublikonas Giovanni Spadolini. Nepaisant Spadolini vyriausybės laimėjimų, jo partija pasirodė esanti per silpna ilgai išbūti valdžioje. 1983–iųjų rinkimuose socialistai savo balsų skaičių šiek tiek padidino, o DC patyrė rinkiminį pralaimėjimą, nes jų balsų skaičius nukrito iki 5,4 proc. Taip buvo paruošta dirva Craxi vadovaujamam kabinetui.

Nepaisant šiurkštaus charakterio, Craxi pasirodė kaip puikus vyriausybės vadovas. Jis pateikė gerai suformuluotą, plačią ir konkrečią programą, suaktualindamas klausimus, su kuriais jo partija ėjo į rinkimus. Pradėdama nuo esminių ekonomikos klausimų, jo vyriausybė pasiūlė sumažinti infliaciją nuo 15 proc. 1983 metais iki 10 proc. 1984–aisiais. Vyriausybė šį tikslą tikėjosi pasiekti, sumažindama deficitą nuo 16 proc. BNP iki 15 proc. Du trečdaliai deficito mažinimo bus pasiekti mažesnių valstybės išlaidų dėka, o likusią dalį sudarys padidėjusios įplaukos. Be to, vyriausybė pasiūlė apriboti atlyginimų kėlimą pagal infliacijos tempus, sulėtinti uždarbio indeksavimą ir neskubėti kelti kainų.

Kad išvengtų problemų su darbininkais, prieš diegdamos ekonominę politiką, ankstesnės vyriausybės ieškojo susitarimo su PCI, todėl buvo neįmanoma pakeisti sistemos, kuri sukelia šalyje dviženklę infliaciją. Craxi ryžtingumas užbaigė tokią

6 žemėlapis. Italijos administracinis padalijimas, 1985

konsensuso politiką, sukeldamas aršią komunistų reakciją, kurie nepakentė, kad, kadaise buvę pavaldiniai, dabar stumia juos iš Italijos politikos centro. Komunistai kategoriškai atmetė pasiūlymą sulėtinti mechanišką gyvenimo lygio kėlimą, kurį ekonomistai jau seniai laikė svarbiu infliacijos didėjimo veiksniu. Jie ėmėsi versti kabinetą streikais ir griežta parlamento opozicija. Vyriausybė atsilaikė, o PCI atsidūrė politinėje izoliacijoje; buvo įgyvendinamas atitinkamas įstatymas, ir infliacija radikaliai sumažėjo. Atsisakydama pripažinti pralaimėjimą, PCI išsireikalavo visuotinio referendumo *scala mobile* (automatiškas gyvenimo lygio kėlimas) klausimu. 1984 metų birželio 11 dieną staiga mirė Berlingueris, ir vėliau tą patį mėnesį Europos rinkimuose užuojautos balsavime už PCI komunistai gavo

daugiau balsų negu DC. Komunistų vadai šį reiškinį išsiaiškino klaidingai, kaip ilgai lauktą DC *sorpasso* (pasivijimą), tačiau jų partija pralaimėjo referendumą ir vietinius rinkimus ryškia persvara. Opozicija atrodė pykstanti ant veiksmingos valdžios, o rinkiminis nuosmukis, prasidėjęs „nacionalinio solidarumo" laikotarpiu, įgavo pagreitį.

Jei prie viso to pridėsime kairiųjų terorizmo pralaimėjimą (jo pavyzdys – nuostabus Amerikos generolo Jameso Lee Doziero išgelbėjimas dar valdant Giovanni Spadolini), stulbinanti Craxi ekonominės politikos pergalė reiškė šalies gyvenimo pokytį. Pravaikštos, streikai, mažas našumas, mokesčių vengimas, išpūsta valstybinė pramonė bei neįtikėtini deficitai socialinių paslaugų sferoje per praėjusius penkiolika metų buvo tapę legendiniais. Visos šios problemos negalėjo išnykti staiga, bet tauta keitė darbo įpročius ir rimtai svarstė sunkesnius klausimus, su kuriais susidurdavo. 1985–1986 metais pravaikštų skaičius smarkiai sumažėjo, o streikams prarastas laikas nukrito iki vieno žemiausių Europoje. Kartu vyriausybė sėkmingai skatino pramonės rekonversiją, našumas augo, pramonė davė didesnį pelną, o privatizacijos srityje buvo pasiekta pažangos. Kitas stebinantis pokytis – pasirodė, jog darbdaviai sugebėjo pasiekti ryšį tarp atlyginimo bei našumo augimo. Šie laimėjimai drauge su nukritusiomis naftos kainomis leido Italijos banko pirmininkui Carlo Azeglio Ciampi pareikšti, jog infliacijos stuburas sulaužytas. Italijos ekonomikos sužydėjimo rezultatas – nepertraukiamas vertybinių popierių biržos bumas, per keturis mėnesius padvigubinęs akcijų vertę ir pritraukęs milžiniškas užsienio investicijas.

Be veiklos ekonomikos srityje, vyriausybė pateikė institucinių reformų planą. Nors teisinis procesas buvo gerai organizuotas, bet kovos tarp partijų blokavo visas rimtas reformas – klaida, susilpninsianti jas paskutiniajame dvidešimtojo amžiaus dešimtmetyje. Vyriausybė taip pat pasirašė naują konkordatą su Vatikanu, kuris, nors sustiprino Bažnyčios padėtį švietimo įstaigose mokant religijos, šiaip ar taip, buvo liautasi mokėti valstybės algas dvasininkams. Craxi vykdė ir aktyvesnę negu jo pirmtakai užsienio politiką. Italijos kontingento pasiuntimas 1983 metais į Libaną rodė jo norą imtis didesnės tarptautinės atsakomybės šaliai artimuose regionuose. Dabar Craxi dažnai lankėsi užsienio valstybių sostinėse ir reguliariai susirašinėjo su prezidentu Ronaldu Reaganu, demonstruodamas tendenciją derėtis su amerikiečiais priimtinesnėmis už savo pirmtakus sąlygomis. Nors socialistai prisidėjo Amerikos raketas nešėjas įsileidžiant į Italijos žemę, Craxi laikėsi labiau nepriklausomos politikos Artimuosiuose Rytuose. Jis kvietė derybom su PIJ pirmininku Yasseru Arafatu, kuris, kaip teigė Craxi, yra pasiruošęs atmesti terorizmą ir oficialiai pripažinti Izraelį. Toks Craxi požiūris nelabai patiko amerikiečiams. Craxi taip pat vykdė aktyvią politiką Viduržemio jūros baseine ir sudarė neoficialią antantę su Ispanija, valdoma kolegos socialisto Filipe Gonzalezo. Atkakliai reikalaudamas išspręsti Italijos jurisdikcijos *Achille Lauro* klausimą, taip pat būdamas išdidus su Amerikos kariuomene, kuri, socialistų vado tvirtinimu,

pažeidė Italijos suverenitetą, išsilaipindama Sicilijoje gaudyti teroristų, Craxi nepaprastai išpopuliarėjo Italijoje net tarp komunistų. Aukščiausiojo lygio susitikime ekonomikos klausimais Tokijuje 1986 metų gegužyje Craxi primygtinai reikalavo, kad Italija būtų įsileista į „Penkių klubą", priimantį svarbiausius ekonominius sprendimus, ir laimėjo. Naujas užsienio politikos kursas buvo visuotinai priimtas ir atnaujino Italijos išdidumo pojūtį.

Kai 1987 metais Craxi vyriausybė, pasibaigus terminui, atsistatydino, atrodė, jog socialistų vadas Italijos politikoje vyrauja. Jis griežtai įspėjo Vatikaną už kišimąsi į Italijos reikalus, puolė teisėjus už jų polinkį lengvai areštuoti, sėkmingai išsireikalavo pasiųsti Italijos karo laivus į Persijos įlanką ginti prekybinių jūrų kelių ir parėmė seriją pergalingų tautos referendumų. Nepaisant šios veiklos, 1987 metais visuotiniuose rinkimuose Craxi nesulaukė visada prognozuojamo rinkiminio lūžio, bet PSI balsų skaičius iš tikro padidėjo, o partija tapo patrauklesne moterims ir jaunimui. Iš kitos pusės, PCI, kai jai nepavyko patraukti jaunimo, rinkimų skalėje toliau smuko žemyn ir atrodė jau beirstanti. Įtakinga jos vadovybės dalis norėjo susijungti su socialistų vadu ir susitarti su juo. Po aršių mūšių PCI vadovybėje buvo leista egzistuoti dviem oficialioms frakcijoms, o tai sugriovė leninį „demokratinio centralizmo" principą, kuris dusinančiais debatais reikalavo vienybės. Kai komunistų balsų skaičius sumažėjo, Italijos anomalijos įveikimas atrodė ranka pasiekiamas.

Tačiau čia Craxi pradėjo smarkiai klysti. Jis paliko postą, pažadėjęs reformuoti PSI – savo Achilo kulną – sustiprindamas partijos struktūrą, skatindamas vidinį dialogą ir išraudamas aktualią korupcijos problemą, rimtai kompromituojančią partijos įvaizdį bei liudijančią galimą jo sužlugdymą. Užuot visa tai įvykdęs, jis paliko partiją, kokia ji buvo. Patikėjęs, kad komunistai jau išmirę, nepasitaręs su vadais, kurie tikėjo jo politika, Craxi pabandė šią partiją „suvalgyti", bet suklydo, atsisakydamas paskubinti pirmalaikius rinkimus, pasinaudojant tarptautinio komunizmo žlugimu. Ši nesėkmė leido Italijos komunistams persigrupuoti, išsilaisvinti nuo ryšių su SSRS ir pakeisti pavadinimą; jie išniro rimtai pažeisti, bet kaip politinė jėga nesužlugdyti. Baisiai klaidingame ir nenaudingame pareiškime Craxi prieštaravo 1991 metų referendumui, kuris buvo skirtas korupcijos mažinimui rinkimuose. Jis teisingai spėjo, jog pats pokytis reikalus tikriausiai pablogins, bet referendumo niekinimas Italijos piliečius arogantiškai kviečiant ne balsuoti, o „eiti į pliažą", atsisuko prieš jį patį. Šis pareiškimas ne tik sužlugdė jo populiarumą, bet balsavimą pavertė referendumu prieš jį.

Tačiau pasirodė, jog rimčiausia strateginė klaida buvo jo sandoris su krikščionimis demokratais, siekiant užsitikrinti grįžimą į valdžią, kur buvo taip sėkmingai pasirodęs. Jis susitarė su DC vadais, kad parems juos išlaikant premjero postą per visą įstatymu numatytą laikotarpį – 1987–1992 metais, o mainais už tai jie jį parems ateinantiems penkeriems valdymo metams. Kadangi pasaulis, griuvus Berlyno sienai ir žlugus SSRS, kito greitai, Craxi atvirai ėmėsi senos gudravimo poli-

tikos, kurios, likimo ironija, nenaudojo, kai buvo silpnas. Jo parama šalyje buvo grindžiama įsitikinimu, kad, nepaisant arogancijos, jis – vienintelis politikas, galintis įdiegti rimtą reformų programą, kuri atnaujins šalį; bet jo perėjimas prie jaukios sąjungos su DC sugriovė tą įsitikinimą ir parodė jį politikoje dalyvaujant „kaip įprasta", o italams šitai vis labiau buvo nepriimtina.

1992 metų balandžio 5 ir 6 dienomis vykę rinkimai tapo politiniu perversmu. Krikščionys demokratai neteko 5 proc. balsų; PCI pakeitusi Demokratinė kairės partija (PDS) gavo 16 proc. balsų, o partijos *Rifondazione Comunista* likučiai surinko 5,5 proc. Socialistų balsų skaičius išliko stabilus, bet nelabai ką skyrėsi nuo PDS. Tačiau tikras dalykas tas, kad keturių partijų valdančioji koalicija išlaikė labai menką daugumą ir kad antivyriausybinė, už drastiškus politinius pakeitimus bei federalinę Italiją pasisakanti *Lega Lombarda*, stambiausia ir nuolat greitai auganti Šiaurės partija, visoje šalyje surinko 9 proc. Politinis Craxi sandorio pagrindas dingo, o horizonte jau matėsi didžiulis korupcijos skandalas, atimsiąs iš jo premjero ir sekretoriaus postus bei nušluosiąs visas senas partijas. Pasibaigus šaltajam karui, baigėsi pokario neužbaigto dvipolizmo politika.

20 *Ekonominis stebuklas ir jo pasekmės*

Stulbinantys ekonomikos rezultatai ryškiai kontrastavo su negatyvia neužbaigto dvipolizmo politika, atsverdami ją. Dar fašizmo laikotarpiu suformuotas pramonės pagrindas bei didžiuliai darbo ištekliai, reiškiantys mažus atlyginimus darbininkams, leido Italijai pasinaudoti suintensyvėjusiu tarptautiniu ekonominiu bendradarbiavimu, po Antrojo pasaulinio karo pirmiausia gyvybiškai svarbiuose pramonės sektoriuose sukėlusiu tiesiog neįtikėtiną bumą. Šis „ekonominis stebuklas" ir jo nauda skatino namuose bei užsienyje požiūrį, jog, priešingai komunistams, krikščionių demokratų vadovavimas užtikrina demokratiją, dalyvavimą daugiašalėse Vakarų organizacijose bei tęsia ekonomikos plėtrą. Italai skundėsi, kad vyriausybė kurčia reformoms, tačiau ekonominis stebuklas laikė DC valdžioje.

Atkūrimas, ekonominis augimas, stebuklas

Pasibaigę priešiškumai leido pirmosioms pokario vyriausybėms imtis atkūrimo uždavinių. Komunistų ir socialistų atstovų dalyvavimas pirmuosiuose kabinetuose mažai paveikė pokario ekonomikos politiką, o jų pašalinimas po 1947 metų gegužės užtikrino skubiausių klausimų sprendimą, remiantis klasikine ekonomika. Kaip minėta anksčiau, pirmiausia už šią politiką atsakingas biudžeto ministras Luigi Einaudi ketvirtojoje De Gasperi vyriausybėje.

Tarp daugelio skubiai spręstinų problemų dominavo infliacija. Kad galėtų kariauti, fašistų vyriausybė užšaldė kainas ir atlyginimus 1940 metų birželyje, bet 1942–ųjų pabaigoje kainos vis tiek padvigubėjo. Mussolini nuvertimas 1943 metais, vokiečių ekonominiai reikalavimai Salo respublikai, sąjungininkų „amliros"

injekcija Pietuose, siekiant patenkinti savo poreikius, bei karo meto atsargos sukėlė infliacijos sprogimą. Kainų indeksas (1938 = 100) pakilo nuo 273 1943 metais iki 1215 1944 ir iki 2392 – 1945–aisiais, o realusis atlyginimas nukrito 75 proc. Šiaurėje veiksmingas vokiečių represinis aparatas infliaciją kontroliavo geriau, bet karo pabaigoje realusis atlyginimas vis tiek nukrito 50 proc. 1938 metų lygio. 1945–1946 metų kainos stabilizavosi, nes vyriausybė išskirstė paskolas, ir atrodė, jog pasitikėjimas lira susigrąžintas.

Netrukus lirą vėl pradėjo spausti infliacija, to priežastys buvo vyriausybės išlaidos, nuolatos palaikomos miltų kainos, nesėkmė seną valiutą keičiant nauja, darbininkų reikalavimai pakelti gyvenimo lygį bei pasiūlytas kapitalo mokesčio rinkliavos sabotažas. 1947 metų gegužės mėnesį doleris pakilo iki 900 lirų (nuo oficialaus 225 lirų kurso), pradėdamas naują kredito ekspansijos, vyriausybinio deficito bei kainų pakilimo etapą. Iki 1947 metų pavasario metinė perskaičiuota infliacija pasiekė 50 proc., didmeninių kainų indeksą rugsėjyje pakeldama iki 6200.

Vyriausybė reagavo, įgyvendindama defliacinę politiką, apribodama kreditus bei skatindama į užsienį išvežto kapitalo sugrąžinimą. Firmos, kurios kaupė prekes ir laukė kainų pakilimo, dabar, bijodamos prarasti pinigus, turėjo jas pateikti. Didmeninių kainų indeksas pradėjo stabiliai kristi ir 1950 metais sumažėjo iki 5000. Užsienio valiutos rezervai taip pat radikaliai išaugo dėl sugrįžtančio Italijos kapitalo ir Europos atkūrimo programos (Maršalo plano) pagalbos, kuri taip pat skatino užsienio investicijas. 1949 metų rugsėjo mėnesį lira stabilizavosi santykiu 625 liros vienam doleriui, ir toks kursas liko iki aštuntojo dešimtmečio.

Pagerėjusi piniginė padėtis neišsprendė šalies užsienio prekybos problemų, nes karas praktiškai buvo sunaikinęs Italijos aukso ir užsienio valiutos atsargas. Todėl šaliai trūko lėšų atstatyti sugriautoms gamykloms, pirkti žaliavoms pramonei bei sumokėti už maisto produktus, kad gyventojai nebadautų. Tokia padėtis, būdinga visai karo nuniokotai Europai, privertė įsikišti Ameriką. Iš pradžių Jungtinės Valstijos pagalbą Italijai teikė per Jungtinių Tautų pagalbos ir reabilitacijos administraciją (UNRRA) bei per Užsienio ekonomikos administraciją, o 1947 metais drauge su Argentina suteikė kreditus pirkti maistui ir laivams. Tai parėmė šalį, kol Maršalo plano dėka pagalba ėmė sistemingiau pasiekti Italiją. Amerikiečiai skyrė 1,75 milijardo iš 2 milijardų dolerių, kuriuos Italija gavo nuo 1943 iki 1947 metų. Septyniasdešimt procentų šios pagalbos buvo skirta pramonei, geležinkeliams bei viešiesiems darbams ir skatino „racionalesnę ekonomikos plėtrą“. Visos amerikiečių paskolos buvo grąžintos iki 1962–ųjų liepos.

Italija ypač suklestėjo pakeitus ankstesnę prekybos politiką bei įtraukus šalį į tarptautinės prekybos sistemą, sukurtą po Antrojo pasaulinio karo. Prekybos liberalizavimas liudijo apie naują Vakarų ekonomikos režimą, kurį, Amerikos paskatintos, pritaikė pagrindinės didžiosios Europos valstybės. Rezultatas – Italija atsisakė kvotų arba sumažino apribojimus importui iš šalių, priklausančių Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacijai (OEEC), nors Italijos tarifai ir liko

šiek tiek didesni už kitų jos prekybos partnerių Europoje.

Italai ne tik liberalizavo prekybos taisykles, jie pasiryžo tapti vienais iš pagrindinių tarptautinių organizacijų, kuriomis buvo pagrįsta Europos prekybos sistema, steigėjų. Tarp jų – Europos anglies ir plieno bendrija (ECSC). Ši organizacija 1953 metų vasario 10 dieną pradėjo laisvą prekybą anglimi ir juodaisiais metalais tarp šalių narių (Italija, Prancūzija, Belgija, Liuksemburgas ir Nyderlandai). Anglų atstovas, dalyvavęs organizacijos kūrimo posėdžiuose, pastebėjo, jog triukšmingiausi atstovai buvo italai, „o jie juk net neturi nei anglies, nei geležies". Šalis taip pat buvo Europos ekonominės bendrijos (EEB, Bendrosios rinkos, vėliau pavadintos Europos Bendrija, EB) steigimo narė. Europa pripažino Italijos svarbą šioje iniciatyvoje, pasirinkdama Romą vieta, kur buvo pasirašyta EEB įkūrimo sutartis. Įsigaliojusi 1958 metų sausio 1 dieną, EEB sėkmingai įdiegė laisvą prekybą tarp savo narių ir siekė užbaigti ekonominę integraciją, suformuoti bendrąją bei užsienio politikas.

Šių priemonių bei stipraus ekonomikos pagrindo ir pigaus darbo pranašumų dėka Italija iš žemės ūkio šalies virto pirmaujančia pramonine valstybe. Šią tiesą patvirtina pramonės gamybos rodiklis. 1948 metais šis rodiklis pasiekė 102, lyginant su 100 1938 metais; 1953–iaisiais jis pasiekė 164; skaičiuojant nuo naujo pagrindo (1953 metai = 100), rodiklis 1961–aisiais pakilo iki 196. Mašinų gamybos pramonė (automobilių, geležinkelių, traktorių, laivų statybos, lėktuvų bei elektros įrengimų, įskaitant elektros prietaisus, skaičiavimo ir įstaigų mašinas bei spausdinimo mašinėles), juodųjų metalų gamyba (šioje srityje, nepaisant žaliavų stygiaus, šalis tapo labai naši), kelių tiesybos, elektros, chemikalų ir ypač naftos perdirbimo pramonė – visos neregėtai išsiplėtė. Šalies vaizdą pakeitė tokios privačios firmos, kaip „Fiat" ir „Olivetti", bei atviro tipo akcinės bendrovės. 1960 metais pramonė davė 46,6 proc. nacionalinių pajamų, lyginant su 34,2 proc. 1936–1940 metais. Pagal gyventojų 1961 metų surašymą, pramonėje dirbo 38 proc. darbingų gyventojų, paslaugų sektoriuje – 32 proc.; žemės ūkio darbininkų sumažėjo iki 30 proc.

Apvainikuodamas „stebuklą", bendrasis nacionalinis produktas (BNP) nuo 1958 iki 1963 metų vidutiniškai per metus išaugo 6,5 proc., tuo tarpu pramonė – 8 proc., tai didžiausias tempas po susivienijimo. Išsiplėtė eksportas, per metus vidutiniškai padidėdamas 14,5 proc.; į EEB eksportuojamų Italijos produktų skaičius nuo 23 proc. 1955 metais išaugo iki 40,2 proc. 1965–aisiais. 1967 metais Italija tapo trečiąja pasaulyje šaldytuvų bei stambiausia Europoje skalbimo mašinų bei indų plovyklų gamintoja. Kartu su nuostabiu gamybos bei eksporto šuoliu padidėjo ir atlyginimai, sukėlę asmeninio vartojimo bumą, dar labiau paskatindami šalies ekonomiką.

Negatyvų nepaprastai greitos ekonominės plėtros poveikį būtų buvę galima sušvelninti ekonominiu planavimu – ši sąvoka po Antrojo pasaulinio karo plačiai aptarinėta visoje Europoje. Tačiau Italijoje politikų atmestas ekonominis planavi-

mas turėjo radikalių pasekmių. Pramonės ir prekybos ministras 1946–1947 metais socialistas Rodolfo Morandi ekonominį planavimą suvokė kaip perėjimą prie socializmo, bet susidūrė su DC ir PCI. Išties, kadangi komunistai planavimą kapitalizmo sistemoje laikė beverčiu, šioje srityje daugiau įtakos turėjo DC. Katalikų ekonomistas Pasquale Saraceno teigė, jog Bažnyčia pritaria valstybės kišimuisi, kad būtų reguliuojamas socialinis bei visoks kitoks laisvos rinkos sukeltas nepastovumas; krikščionys demokratai priėmė jo prielaidas, bet vengė išvadų: kad valstybė turi nustatyti gamybos lygius ir tinkamai paskirstyti pajamas. Šis klausimas vėl iškilo šeštojo dešimtmečio pabaigoje centro–kairiųjų vadovavimo laikotarpiu, spaudžiant krikščioniui demokratui Ezio Vanoni ir socialistams, bet politinė opozicija padarė viską, kad ekonominis planavimas nebūtų įgyvendintas.

Tad tikslus planams nustatinėjo galingos, fašizmo laikais įsteigtos atviros akcinės bendrovės, respublikos laikais valdančios didžiąją Italijos ekonomikos dalį ir nustatančios, kur reikia investuoti. Tiesioginis šios politikos pavyzdys – Pietūs, galiausiai taip ir nesugebėję pasiekti ekonominės pusiausvyros su Šiaure. 1957 metais vyriausybė įpareigojo IRI 40 proc. visų investicijų bei 60 proc. investicijų pramonės gamykloms sutelkti Pietuose; mintis buvo – išjudinti ekonominę regiono plėtrą, svariai pagerinant infrastruktūrą ir sukuriant šiame regione pavyzdines pramonės sritis.

IRI šalyje buvo tapusi milžiniška kompanija steigėja, turinčia didžiulių interesų visose ekonomikos srityse – nuo laivų statybos iki plieno gamybos, nuo kelių iki lėktuvų statybos, nuo bankininkystės iki ryšių. Kitą fašistų įsteigtą valstybinę korporaciją *Azienda Generale Italiana Petroli* (AGIP) jos direktorius Enrico Mattei 1953 metais pertvarkė į milžinišką firmą angliavandenilio sektoriui. Ši *Ente Nazionale Idrocarburi* (ENI) energingai naudojo Italijos gamtinių dujų atsargas bei plėtojo naftos chemijos pramonę. Ji tapo ir tarptautine jėga, ginančia turtingas naftos arabų ir Afrikos valstybes, taip pat metančia iššūkį Vakarų naftos firmoms, kurios, Mattei įsitikinimu, buvo išnaudotojos. Mattei veikla – kartu su valstybės monopolio sukūrimu elektros energijos srityje *Ente Nazionale per l'Energia Elettrica* (ENEL) centro–kairės valdymo laikotarpiu – garantavo Italijai pigią energiją, užtikrinusią stulbinančią pramonės plėtrą po karo.

Vyriausybė ne tik dalyvavo plėtojant pramonę, ji taip pat padėjo žemės ūkiui, skirdama didžiules sumas karo nuniokotiems sodiniams atželdinti, galvijams bei įrengimams įsigyti, taip pat investuodama į melioraciją ir tręšimą. Kad numalšintų tradicinį valstiečių žemės troškulį, vyriausybė, pradedant šeštuoju dešimtmečiu, įdiegė nemaža reformų, taikydama jas labiausiai to reikalingiems rajonams. Įstatymai leido eksproprijuoti žemę iš stambių žemvaldžių, kuriems buvo sumokama vyriausybinėmis obligacijomis, ir parduoti ją palankiomis valstiečiams sąlygomis. Kita grupė įstatymų teikė tolesnę ekonominę naudą valstiečiams. Dėl konservatyvios opozicijos šie įstatymai nebuvo nei labai detalūs, nei pašalino visas problemas, bet 1950 metais žemės ūkis jau buvo atsigavęs po karo padarinių, o

žemės ūkio produktų eksportas atnaujintas. Centras–kairė ir toliau diegė valstiečiams palankias priemones, bet daugelį jų palikti žemę sugundė didžioji pramonės trauka bei tretinė ekonominė veikla.

Pasirodė, jog nesugebėjimas sustabdyti šio judėjimo bei vyriausybės planuotojų pastangos industrializuoti Pietus buvo klaidos. Šis regionas ne tik kad negalėjo varžytis su Šiaure pramonės srityje, bet, kylant nacionalinėms pajamoms iki Europos lygio, šalyje dėl brangios žemės ūkio produkcijos importo susidarė milžiniškas deficitas, o tinkamai paskatinus, tą produkciją būtų galėję tiekti Pietūs. Žemės ūkio modernizavimas Pietuose būtų galėjęs padėti išspręsti Pietų problemą ir sumažinti milžinišką deficitą, kankinantį šalį.

Nepakankamas dėmesys žemės ūkio plėtrai – tai vienas respublikos nesugebėjimo išspręsti Pietų problemos, nepaisant didžiulių išlaidų ir vienos kitos sėkmės, aspektas. Be pastangų industrializuoti šį regioną per atviras akcines bendroves, 1950 metų rugpjūčio 10 dieną valstybė, siekdama gerinti ten ekonomines sąlygas, įsteigė specialų fondą. *Cassa per il Mezzogiorno* fondas išleido milžiniškas sumas verkiant reikalingos transporto sistemos (įskaitant kelius) plėtotei, žemės melioravimo projektams ir svarbiausia – turizmui. Nors tam tikras pagerėjimas buvo jaučiamas, įplaukos toli gražu neprilygo čia išleistoms sumoms. Pasirodė, jog *Cassa* pasiduoda politiniam spaudimui ir korupcijai, o įrengimai bei technologijos industrializacijai buvo siunčiami iš Šiaurės, – likimo ironija – skatinant kaip tik šito regiono ekonomiką. Šiaurė ir toliau savo ekonomiką plėtojo spartesniais tempais nei Pietūs. Negana to, kad tęsėsi aktyviausių Pietų gyventojų migracija į Šiaurę, Pietų augimą dar stabdė ir tokios infrastruktūros problemos, kaip vandens stoka.

Vargingos ekonominės sąlygos drauge su vyriausybės siunčiamais pinigais stiprino regione organizuotų nusikaltėlių grupuočių veiklą. Tokios kriminalinės grupuotės, kaip Mafija ir Camorra, dar labiau įsitvirtino, perfiltruodamos ekonominei plėtrai skirtus pinigus. Negana to, savo veiklą jos išplėtė į Šiaurę bei į kitas ekonomikos sritis. Valstybės veiklos neveiksmingumas ir korupcija Pietuose sukėlė Šiaurės neapykantą ir maištą. Šiauriečiai turėjo susitaikyti su diskriminacine ekonomine Pietums palankia politika; jų gaminamą turtą didžiulių mokesčių forma susišluodavo centrinė valdžia. Šis turtas nutekėdavo organizuotiems nusikaltėliams bei plačiam socialinės gerovės tinklui (*stato assistenzialista*), kurį grindė pažįstamų ryšiai, o kontroliavo kriminaliniai elementai bei korumpuoti politikai. Organizuoti nusikaltėliai savo pelną naudojo finansuoti korumpuotoms organizacijoms bei tradicinėms partijoms, kurių balsų surinkimo galimybes sustiprino nedori jų ryšiai su organizuotų nusikaltėlių pasauliu bei sugebėjimas dalyti vyriausybinius darbus bei socialines išmokas. Taip nusikaltėliams dėkingi politikai didino šalyje jų įtaką ir, kad išlaikytų šį procesą, steigė dar daugiau fondų Pietums. Rezultatas – daugelis šiauriečių mano, jog Pietūs visą šalį tempia žemyn, ir pasisako už šio ciklinio proceso nutraukimą. Kitame skyriuje aptariama Lega Lom-

barda, radikaliai pakeitusi Italijos politiką ir propaguojanti „federalizmą", kad būtų išgydytos šios ligos.

Iš tiesų kriminalinių sąjungų išplitimas į pačias pažangiausias šalies dalis, stengiantis pasinaudoti įstabiais tų sričių ekonomikos pranašumais, sukėlė unikalių šiuolaikinių problemų. Lengvesnis susisiekimas ir Italijos dalyvavimas tarptautinėse prekybos organizacijose palengvino Italijos ir užsienio nusikalstamų sindikatų bendradarbiavimą pasauliniu mastu. Pasaulinė prekyba narkotinėmis medžiagomis praturtino mafiją ir sukėlė rimtą narkotikų problemą; šis reiškinys paskatino smulkių nusikaltimų protrūkį visoje šalyje ir padėjo paplisti AIDS Šiaurėje. Taip valstybės sveikatos sistema tapo dar labiau apkrauta. Be to, kaip bus kalbama kitame skyriuje, organizuotas nusikalstamumas gerokai paveikė ir politinį bei verslo klimatą. Štai dėl ko stulbinanti Italijos ekonomikos plėtra, davusi daug gero, sukėlė taip pat ir naujų bei labai sudėtingų problemų.

Socialiniai pokyčiai

Egzistuoja įprastesnės precedento neturinčio Italijos išaugimo neigiamos pusės. Apskaičiuota, jog nuo 1951 iki 1971 metų migracija iš regiono į regioną buvo didesnė negu 9 milijonai, pralenkdama emigraciją į Vokietiją ir Šveicariją, kur anksčiau vykdavo darbininkai iš Pietų. Bėgdami emigrantai apleido dirbamą žemę, perpildė didmiesčius ir atokesnius jų priemiesčius bei gerokai užteršė aplinką. Akivaizdus šalies drastiškos urbanizacijos pavyzdys – automobilių gamybos miestas Turinas – gyventojų skaičius čia nuo 719 000 1951 metais išaugo iki 1,25 milijono 1967–aisiais, o priemiesčiai išsiplėtė 80 proc. Nekliudomas tokios rūšies augimas kartu su nauju į šalį patenkančiu turtu išjudino nekontroliuojamą namų statybos bumą ir spekuliaciją nekilnojamu turtu, sukėlusius aplinkai pavojų mieste ir kaime. Nors įstatymas numatė planuotą plėtotę, biurokratinis neveiklumas, korupcija ir visiška laisvė privačiai iniciatyvai dažnai baigdavosi absoliučiu estetikos principų bei saugumo normų nepaisymu.

Dėl mažų atlyginimų ir diskriminacijos emigrantai iš Pietų gyveno lūšnynuose, baisiai susigrūdę ir itin nesveikomis sąlygomis. Negana to, kad stigo butų, gyventojų skaičius gerokai viršijo ir socialines Šiaurės paslaugas – įskaitant sveikatos apsaugą ir švietimą – kuro vos vos pakako vietos gyventojams.

Tačiau ekonominiam stebuklui įgaunant pagreitį, sėkmingos profesinių sąjungų agitacijos dėka buvo pakeltos algos, o gyvenimo lygis pagerėjo tiek, kad darbininkų užmokesčiai pralenkė ir infliacijos tempus, ir profesionalių darbininkų atlyginimus. Centro–kairės įkvėpta „Brodolini reforma" įvykdė darbo santykių revoliuciją, suteikdama svarbias teises darbininkams, gerokai sustiprindama darbo saugumą bei sumenkindama darbdavio kontrolę. Italijos darbininkai taip pat naudojosi ilgomis atostogomis, o moterys – ir dekretinėmis, dosniomis darbo sutar-

20.1 lentelė. METINĖ ATRINKTŲ PLATAUS VARTOJIMO PREKIŲ GAMYBA 1987–1992 M.

	Automobiliai*	Šaldytuvai (nekomerciniai)	Skalbimo mašinos (nekomercinės)	Indų plovyklos (nekomercinės)	Spalvoto vaizdo televizoriai
1987	1 912 232	3 767 006	4 140481	614 597	2 054 887
1988	2 114 108	3 942 495	4 368 157	783 279	2 262 058
1989	2 224602	4 082 478	4 337 681	746 193	2 380 702
1990	2 120 879	3 971 645	4 339 188	742 906	2 332 602
1991	1 878 561	4 155 482	5 028 676	893 279	2 433 607
1992	1 681 555	4 010 639	5 132 477	883 106	2 149 854

* Tik civiliniams tikslams; išskyrus motorinius skuterius, motociklus, sunkvežimius ir autobusus.

ties nutraukimo išmokomis ir ankstyvu pensijos amžiumi. Netoli darbo vietų kaip grybai po lietaus dygo nauji darbininkų gyvenamieji kvartalai ir, nepaisant didelių suvaržymų, švietimo sistema palaipsniui į Šiaurės visuomenę įtraukė emigrantų vaikus. Dvidešimtojo amžiaus aštuntajame dešimtmetyje socialinės paslaugos labai išsiplėtė, o Italijos socialinė gerovė tapo viena dosniausių Europoje. Nepaisant rimtų trūkumų ir ilgo uždelsimo teikiant paslaugas, ši sistema garantavo apsaugos tinklą, suteikiantį svarbiausias garantijas nuo lopšio iki karsto lentos. Devintajame ir dešimtajame dešimtmečiuose padidėjusios išmokos ir bloga šios sistemos administracija tapo viena svarbiausių valstybės skolos didinimo problemų, ir vyriausybės ėmėsi veiksmų kontroliuoti išlaidoms; tačiau darbininkams iš Pietų „atrodė, jog vertėjo išgyventi tą baisų įsitvirtinimo ir pereinamąjį laikotarpį; prasidėjo naujas gyvenimas“.

Pokario socialiniai pokyčiai palietė visus gyventojus. Italijos verslininkai, tiek privatūs, tiek ne, įdiegė šiuolaikines verslo technikas, perimtas Amerikos universitetuose. Nepaprastai veiksmingos ir pelningos mažos firmos tokiose srityse, kaip avalynės gamyba, praturtino net provinciją. Nuo 1951 iki 1971 metų tarnautojų darbo vietų skaičius išaugo nuo 9,8 iki 17,1 proc., susilygindamas su kitų išsivysčiusių šalių. Tais pat metais bendras pramonės ir statybos darbininkų skaičius viršijo Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos atitinkamus skaičius. Šios nuostabios veiklos dėka nepaprastai išaugo pajamos vienam gyventojui; 1950 metais jų rodiklis buvo 100, 1970–aisiais jos pasiekė 234, lyginant su 136 Prancūzijoje ir 134 Didžiojoje Britanijoje; šis staigesnis padidėjimas kilstelėjo Italiją iki pažangiausių Europos standartų. Ekonominio stebuklo dėka dabar kur kas daugiau italų galėjo nusipirkti skalbimo mašinas, indų plovyklas, telefonus, televizorius, automobi-

lius, naudotis ilgalaikėmis atostogomis bei valgyti kokybišką maistą. Garsusis „Fiat 600" motorizavo šalį, nes automobilių skaičius išaugo nuo 342 000 1950 metais iki 4,67 milijono 1964–aisiais. Pagal ilgo vartojimo prekes iki devintojo dešimtmečio Italija tapo „prisotinta" šalimi (žr.20.1 lentelę).

Ši naujo turto injekcija turėjo gilių socialinių pasekmių. Pailgėjus laisvalaikiui išaugo periodinės literatūros ir knygų poreikiai, net jei šalis dar ir atsiliko nuo kitų Europos valstybių. Dienraščiai, kaip antai 1976 metais įsteigtas *La Repubblica*, ir savaitraščiai, kaip *L'Espresso* ir *Panorama,* prisijungė prie senesnio *Corriere della Sera*, pakeisdami partinę spaudą formuojant viešąją nuomonę, nes geriausi autoriai, nepaisydami savo politinės priklausomybės, mieliau rašė naujiesiems. Aštuntajame dešimtmetyje suklestėjo revoliucinė spauda, radikalumu prisiderindama prie amžiaus klimato, bet nepaprastai greitai ir išnyko, išskyrus tik *Il Manifesto*. Atsirado ir iki didelių tiražų išaugo tokie *Rotocalchi* (iliustruoti žurnalai) moterims, kaip *Annabella* ir *Amica*.

Ir televizija prisidėjo formuojant viešąją nuomonę, keičiant vertybes bei suvienijant šalį lingvistiškai. Įkurta šeštajame dešimtmetyje, veikianti tik vakarais ir tik vienu oficialiu kanalu, ši žiniasklaidos priemonė tiesiog neregėtai išsiplėtė, kai kasdieniu reiškiniu tapo asmeniniai televizoriai ir pradėjo veikti privačios stotys. „Tribuna Politica" rinkimų laikotarpiu politikams išaiškinti savas idėjas suteikė vienodą laiką. Iš Amerikos nukopijuoti konkursai su pasakiškais prizais nepaprastai išpopuliarėjo ir padėjo paskleisti vartotojišką mąstyseną. Neatskiriama šio proceso dalimi tapo reklama; taip susiformavo populiariausiu Italijos TV šou tapusi reklaminė laida „Carosello", po kurios italų vaikai eidavo miegoti. Bet valstybė liovėsi bandžiusi čia ką nors reguliuoti, ir nugalėjo vartotojiškumas.

Susiformavus vartotojų visuomenei, nusilpo religingumas. 1988 metų apklausa parodė, jog tik 35 proc. italų vaikšto į bažnyčią. Septintojo dešimtmečio pradžioje bažnyčią labiau lankė moterys nei vyrai, tačiau vėlesniais metais į bažnyčią einančių moterų skaičius gerokai sumažėjo. Šeštajame dešimtmetyje katalikų mokymas slopino lytinius santykius, tačiau pasirodė, jog devintajame dešimtmetyje Italijos moterys šioje srityje tokios pat laisvos, kaip ir jų seserys kitose Europos šalyse. Augant turtams, mažėjo Italijos šeimos narių skaičius, kaip ir kartų skaičius šeimoje. Šie pokyčiai padėjo kilstelėti moterų statusą, nes ilgai jos užėmė žemesnę socialinę ir ekonominę padėtį. Pavyzdžiui, į vyrų neištikimybę buvo numojama ranka, tuo tarpu žmonos buvo baudžiamos įstatymo numatyta tvarka. Vyrų ir moterų santykius vaizdingai atspindėjo du klasikiniai Pietro Germi filmai *Itališkos skyrybos* (t.y. nužudymas) bei *Suvedžiota ir palikta*. Požiūrį į moterį šiuo metu išreiškė ir statistika, parodydama, jog Italijoje moterų dirbo mažiau negu kitose Europos šalyse, netgi ankstyvuoju ekonominio stebuklo laikotarpiu.

Tačiau nuo devynioliktojo šimtmečio pabaigos Italijos politiniame gyvenime egzistuoja feminisčių judėjimas, o tik susikūrus respublikai Italijos moterų sąjunga (UDI) su vyraujančiu komunisčių balsu buvo svarbi PCI remianti organizacija,

tuo tarpu moterys krikščionės demokratės svariai prisidėjo prie pirmųjų ir įtikinamiausių savo partijos rinkiminių pergalių. Tačiau abiem atvejais moterų rūpesčiai priklausė nuo vyrų interesų, nors prostitucijos legalizavimas ir tapo moterų laimėjimu respublikos gyvavimo pradžioje, o 1970 metais priimtas skyrybų įstatymas 1974–aisiais buvo patvirtintas sunkiai iškovotu referendumu. Aštuntajame dešimtmetyje gimė agresyvus feministinis judėjimas, jėga atkreipęs šalies dėmesį į moterų problemas. Feminisčių spaudimo dėka buvo priimta keletas svarbių įstatymų. Tarp jų – šeimos įstatymo reforma, įteisinanti lyčių lygybę (1975), lygybė su vyrais darbo vietoje (1977) ir abortų legalizavimas (1978); pastaroji karštus debatus sukėlusi priemonė garantavo nemokamus abortus nacionalinėje sveikatos apsaugos sistemoje, nors daktarai, prieštaraujantys abortams, ribojo šio įstatymo veiksmingumą.

Įteisinus gimimų kontrolę ir tvirtai įsigalėjus vartotojiškoms vertybėms, gimimų skaičius Italijoje mūsų amžiaus pabaigoje nukrito iki žemiausio pasaulyje. Mažesnio gimdymų skaičiaus, nemokamus darželius ir privalomą mokymą iki keturiolikos metų užtikrinančios švietimo sistemos bei gerai apmokamų dekretinių atostogų bei išmokų motinoms su mažais vaikais dėka gerokai daugiau moterų galėjo išeiti dirbti. Lyginant su Jungtinėmis Valstijomis, mokslas aukštosiose mokyklose palyginti taip pat labai nedaug tekainuoja. To dėka, taip pat dėl galimybės čia laisvai patekti, nepaisant organizacinių ir finansavimo problemų, nepaprastai išaugo mokslinius laipsnius turinčių italų, įskaitant moteris, skaičius. Kažkada labiausiai „pastebimos" kaip pramonės srities darbininkės ir valstietės, italų moterys dabar pradėjo aktyviai reikštis profesinėje veikloje ir politikoje.

Bręstanti, bet anomali ekonomika

Aštuntajame dešimtmetyje Italijos ekonomika išgyveno daug krizių, vykusių paraleliai su politiniais neramumais. 1969 metais „karštojo rudens" išjudinti darbininkų bruzdėjimai, naftos krizė bei greitas realiojo darbo užmokesčio kilimas sukėlė dviženklę infliaciją, trukusią penkiolika metų. Pavyzdžiui, iki 1969 metų realusis darbo užmokestis Italijoje didėjo panašiais tempais kaip ir kitose Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) šalyse, 10 proc. per metus; aštuntajame dešimtmetyje metinis padidėjimas pašoko nuo 20 iki 25 proc., dvigubai, lyginant su EBPO tempais, ir jau nebeatitiko našumo didėjimo. Dėl to kilusi infliacija pralenkė kitų išsivysčiusių Europos šalių ir Jungtinių Valstijų infliaciją, 1980 metais pasiekdama aukštą 21 proc. lygį ir išlikdama gerokai virš kitų industrializuotų šalių infliacijos lygio. 1983 metais, kai į valdžią atėjo Craxi vadovaujama socialistų vyriausybė, infliacija vis dar siekė 15 proc. Tuo pat metu ekonominis augimas sulėtėjo, ir 1982 bei 1983 metais buvo išreiškiamas neigiamais skaičiais.

20.2 lentelė. DIDMENINĖ ELEKTROS ENERGIJOS GAMYBA 1986–1991 M. (MILIJONAIS KILOVATVALANDŽIŲ)

1986	193 330
1987	201 371
1988	203 561
1989	210 750
1990	216 891
1991	222 041

Craxi valdžia sugrąžino klestėjimą. Socialistų vadovui padėjo naftos kainų sumažėjimas bei ekonominis atgimimas visame pasaulyje, bet į valdžią jis atėjo, turėdamas tikslą paruošti šalį dalyvauti šiame atgimime. Kai buvo pasiektas politinis stabilumas, pusiausvyra tarp verslo ir darbininkų, liaujantis darbininkų ekscesams, taip pat verslo skatinimo priemonių bei ankstesniame skyriuje minėto *scala mobile* referendumo dėka infliacija 1987 metais sumažėjo iki 4,6 proc., ir našumas vėl susilygino su realaus darbo užmokesčio didėjimu. Augimo tempai taip pat pagreitėjo, nuo 1983 iki 1987–ųjų vidutiniškai per metus išaugdami 2,5 proc., lyginant su mažiau nei 1 proc. per ankstesniuosius ketverius metus. Vertybinių popierių birža suklestėjo, kapitalizacija vyko keturiskart intensyviau, įvyko esminių verslo sričių restruktūrizacija – pramonė tapo veiksmingesnė, radikaliai išaugo našumas. „Fiat" pradėjo lenktyniauti su „Volkswagen" dėl stambiausio Europoje automobilių gamybos koncerno padėties; Italijos drabužių ir avalynės modeliai buvo pripažinti pasaulyje; mašinų gamybos firmos klestėjo. Europoje ir Jungtinėse Valstijose išgarsėjo tokie vardai, kaip Benetton, Armani, Valentino, De Benedetti, Gardini ir Berlusconi. Romano Prodi bei Franco Reviglio vadovaujamos atviros akcinės bendrovės IRI ir ENI taip pat persitvarkė, vėl tapo pelningos ir ėmėsi svarbių privatizavimo iniciatyvų.

Šio „antrojo" ekonominio stebuklo dėka italai tvirtino 1987 metais pralenkę Jungtinę Karalystę – penktąją ekonominiu požiūriu valstybę pasaulyje. Nors britai tai neigė, vėlesni skaičiai patvirtino italų teiginius, ypač jei imsime domėn galingą šešėlinę ekonomiką. Statistinis Italijos vaizdas labai priminė išsivysčiusių Europos valstybių vaizdą – ryškus darbo vietų sumažėjimas žemės ūkyje, lėtesnis – pramonėje, greitas tretinio sektoriaus augimas, masinis moterų įsidarbinimas (nuo 1972–ųjų – 50 proc.) (žr. 20.3 lentelę). Kaip ir visoje Europoje, šalies ekonominės plėtros rezultatas – didžiulis imigrantų, pasiruošusių dirbti italams daugiau nebepriimtinus darbus, antplūdis, ypač iš Afrikos.

Nepaisant pagreitintos Italijos modernizacijos, šešėlinės ekonomikos apimtys – vienas iš požymių, jog Italijos ekonomika kitų ekonomiškai išsivysčiusių šalių

20.3 lentelė. DIRBANČIŲJŲ EKONOMIKOS SEKTORIUJE PROCENTAS

Metai	Žemės ūkis	Pramonė	Paslaugos
1971	20,1	39,5	40,4
1981	13,3	37,2	49,5
1982	12,3	36,7	51,0
1983	12,3	25,8	51,9
1984	11,8	34,1	54,1
1985	11,1	33,2	55,7
1986	10,7	32,7	56,6
1987	10,4	32,2	57,4
1988	9,8	32,2	58,1
1989	9,3	32,2	58,6
1990	8,7	32,4	58,8
1991	8,4	32,0	59,5
1992	8,1	32,0	59,9

atžvilgiu lieka anomali. Paprastai „juodosios" ekonomikos tikslas – vengti ne tik mokesčių, bet ir darbdavių mokamų papildomų išmokų, taip išnaudojant darbininkus. Pirmasis noras Italijoje egzistuoja, bet antrasis – nors jis tikrai yra – ir darbininkams padėjo papildomais darbais pasididinti pajamas (*doppio lavoro*). Italijoje kur kas labiau paplitęs reiškinys, kai darbininkas anksti išeina „namo" arba nuolat užsuka sirgdamas, kad padirbėtų „į šoną", o tuo pat metu iš pirmosios darbovietės gauna dosnias išmokas. Mokesčių įplaukų nuostoliai valstybei nesuskaičiuojami.

Mokesčių struktūra – dar vienas anomalus Italijos ekonomikos bruožas. Pirmiausia ji moraliai pateisina vengimą mokėti mokesčius. Italijoje yra daugiau kaip du šimtai mokesčių, ir paprastas pilietis, jei visus mokės pagal įstatymus, greitai bankrutuos. Antras dalykas – tai mokesčių surinkimo sistemos sumaištis ir neveiksmingumas, mat sunku išsiaiškinti, kada ir kaip mokėti mokesčius. Vis dėlto italai moka didelius mokesčius, ir, kai vyriausybė imasi griežtų priemonių, papildomos įplaukos paprastai pralenkia visus lūkesčius.

Viena grupė – parduotuvių savininkai – sėkmingai vengė mokėti visus jiems priklausančius mokesčius, paprastai atsiskaitydami grynais ir pasibaisėtinai sumažindami čekių vertę. Tokia situacija nepaprastai papiktino už pastovų atlyginimą dirbančius darbininkus, kurie tvirtino, jog moka mokesčių ne tiek, kiek reikė-

20.4 lentelė. BVNP IR BENDROJI ALGA UŽ ETATINĮ DARBO VIENETĄ (TŪKSTANČIAIS EINAMŲJŲ LIRŲ)

Metai	BVNP už etatinį darbo vienetą	Bendroji alga už etatinį darbo vienetą
1986	39 494	18 865
1987	43 002	20 540
1988	47 321	22 296
1989	51 694	23 881
1990	56 382	26 475
1991	60 835	28 793
1992	64 842	30 214

tų. Mėgindama pataisyti padėtį, 1983 metais vyriausybė įpareigojo parduotuvių savininkus įsigyti elektroninius kasos aparatus ir už pirkinius išduoti čekius. Nors šios prievartinės priemonės, kai kurios jų įtartinos, neabejotinai padėjo, problemos vis dėlto neišsprendė. Galimybė vengti mokesčių ir asociacijos teikiama gynyba apsaugojo mažas parduotuves nuo nuosmukio, įvykusio kitose išsivysčiusiose pasaulio šalyse. Rezultatas – Italijoje pats tankiausias Europoje mažų parduotuvių tinklas, verčiantis kai kuriuos kritikus manyti, jog šalyje neveiksminga paskirstymo sistema.

Italijos ekonomikai būdingas seno ir naujo buvimas greta, tačiau viešųjų paslaugų neveiksmingumas stabdo modernizaciją ir yra visiška priešingybė itin pažangiems pasaulyje sektoriams, kaip antai kompiuteriai, tekstilė, plienas ar automobiliai. Plika akimi galima pastebėti vargingą pašto ir telefonų būklę. Italai vis dažniau naudojasi faksais ir privačių kurjerių paslaugomis, bet šalis nesuspėjo žingsnis žingsnin su kitomis Europos šalimis ryšių revoliucijoje. Be pasibaisėtinai lėtai dirbančios biurokratijos, šis trūkumas Italijai kliudė varžytis vis labiau integruotoje pasaulio ekonomikoje. Svarbūs įstatymai, siekiant reformuoti biurokratiją, liko neįdiegti, o tokios esminės paslaugos, kaip sveikatos apsauga, ne tik kad brangiau kainavo mokesčių mokėtojams, bet laikui bėgant degradavo ir grėsė sužlugti. Paprasčiausioms operacijoms reikalingi tūkstančiai dokumentų, užimantys begalę laiko ir reikalaujantys nežmoniškų pastangų.Tokia tikrovė paskatino korupciją, nes piliečiai, verslo žmonės ir netgi valstybės tarnautojai bando apeiti įstatymus, kurie vienbalsiai laikomi juokingais ir žalingais. Korupcija išlaidas padidino tiek, kad itin išaugo valstybės skola ir sumenko Italijos įmonių veiksmingumas.

Valstybės skola, nors visada buvusi nemaža, Craxi laikais staigiai pašoko ir tebedidėja. 1985 metais ji pasiekė beveik 85 proc. BVNP, lyginant su 48,5 proc. Jungtinėse Valstijose, o dvidešimtojo amžiaus pabaigoje viršijo 100 proc. Todėl kilęs poreikis skolintis paskatino siūlyti itin patrauklų pelną, iš pradžių be mokes-

čių, vėliau – labai palankiai apmokestintą. Investitoriai, būdami visiškai saugūs, kur kas daugiau laimi pirkdami obligacijas, nei investuodami į gamybines įmones ir rizikuodami savo pinigais. Taip valstybė skolino, sukaupdama kapitalą, kurį būtų buvę galima investuoti į privatų sektorių, ir skola tik dar labiau išaugo.

Milžiniška skola susilpnino lirą ir sukliudė Italijai kaip reikiant integruotis į EB, kadangi mažai tikėtina, jog Italija įvykdys EB bendros valiutos sukūrimui nustatytus reikalavimus. Iš tiesų dėl ekonominio neveiksmingumo ir dėl to kylančio ekonominės apsaugos poreikio italai labiausiai vilkosi iš paskos, prisitaikydami prie EB reikalavimų, skirtų integruotis į Europos ekonomiką. Taip atsitiko nepaisant Italijos vaidmens skatinant integraciją ir plačios Italijos visuomenės paramos EB. Iš tikro italai vylėsi, jog EB privers juos įdiegti sudėtingas priemones, kurių šiaip jau patys negalėtų imtis politine prasme, o tokie verslininkai, kaip „Olivetti" firmos Carlo De Benedetti, laukdamas integracijos į Europą, elgėsi ypač agresyviai, bandydamas perimti firmas kitose šalyse.

Ši veikla susitelkė Šiaurėje, o tai parodo dar vieną ilgalaikę ekonominę anomaliją. Kaip minėta anksčiau, statistiškai Italija artėja prie pažangiosios Europos, bet šis vidurkis pasiektas didžiulės Šiaurės pažangos dėka. Pietūs ekonominiu požiūriu lieka viena labiausiai atsilikusių Europos sričių, panaši į Airiją ir į kai kurias Ispanijos dalis. Palyginus su Šiaure ir Centru, nedarbas čia išliko didelis (daugiau kaip 20 proc.), daugiau žmonių dirba be išmokų, darbo jėgos mažėja, mažiau moterų eina į darbą, šeimos didesnės, daugiau jaunimo palieka mokyklą, kad dirbtų rankų darbą ar ieškotų mažai apmokamų valstybinių postų, vis labiau plinta žeminanti valstybės parama, o 18 proc. žmonių egzistuoja žemiau skurdo ribos, lyginant su 7 proc. kituose regionuose. Be psichologinės tokios padėties žalos pietiečiams, ji mažina Italijos konkurentabilumą atviresnėje Europoje ir sukėlė šiauriečių maištą prieš anksčiau minėtą *stato assistenzialista*.

Be Italijos Pietų žlugdančios padėties, šiuolaikinėje šalyje su klestinčia ekonomika anomalūs ir organizuotos nusikalstamos veiklos mastai. 1986 metais valstybės pareigūnai apskaičiavo, jog organizuoto nusikaltėlių pasaulio pelnas sudarė apie 12,5 proc. BVNP. Kad savo investicijas apsaugotų nuo valstybės puolimų, nusikaltėlių organizacijos įvykdė keletą efektingų nusikaltimų, įskaitant teroristus sutriuškinusio Alberto Dalla Chiesa bei kovotojų su mafija Giovanni Falconės ir Paolo Borsellino nužudymus. Vyriausybė sudavė atsakomąjį smūgį, priimdama įstatymus, palengvinančius kovą su nusikalstama veikla, įvykdydama didžiulius teismo procesus, atskleisdama politikų ryšius su nusikaltėliais bei sėkmingai sulaikydama svarbius jų vadus. Nepaisant šios veiklos, 1986 metais pareigūnas kovai prieš mafiją pareiškė, jog valstybė jau kaip reikiant nekontroliuoja trijų Pietų sričių. Ar tas pareiškimas buvo teisingas, ar ne, bet devintojo dešimtmečio pabaigoje valstybė inicijavo energingą *contra* puolimą prieš nusikalstamas organizacijas ir pasiekė svarių rezultatų. Oficialūs Italijos atstovai tvirtino, jog, pralaimėjusios namuose, organizuotos italų nusikaltėlių grupuotės savo veiklą plečia į Rytų Eu-

ropą ir Rusiją. Tačiau susirūpinta, jog panaikinus EB sienų kontrolę Italijos nusikalstamos organizacijos lengviau prasiskverbs į kitas Vakarų Europos šalis.

Galiausiai milžiniškas Italijos valstybinis sektorius pats savaime sudaro anomaliją. Jo dydis liudija ir kur kas didesnį valstybės kišimąsi į ekonomiką negu kitose šalyse. Nepaisant lemiamo atvirų akcinių bendrovių vaidmens augančiai ekonomikai, jos dažnai buvo neveiksmingos. Negana to, jų dydis ir svarba pavertė jas politinės įtakos ir korupcijos taikiniais. 1992 metais kilus politiniam skandalui, susijusiam su valstybės veikla, pasigirdo primygtini reikalavimai privatizuoti toliau ir daugiau, negu tai buvo padaryta Craxi eroje. Italai stengėsi pasiekti tinkamą pusiausvyrą tarp valstybės kišimosi ir privačios iniciatyvos, ir neaišku, kaip ir kur ta pusiausvyra bus pasiekta.

Respublikos kultūra ir mokslas

Sociologas Francesco Alberoni rašė: „Italai neturi etinės, bet užtat turi estetinę tradiciją... Jie pasimestų, jei negalėtų išsigelbėti geros formos ir gero skonio dėka".

Dabartiniais laikais respublika šią estetinę tradiciją įgalino iškelti į aukščiausią vietą. Kildama iš nekenčiamos diktatūros ir būdama psichologiškai palaužta, nes dalyvavo amoraliame kare, šalis, nepaisant amžinai neramios politinės atmosferos, įgijo teigiamą įvaizdį. Tai buvo įmanoma dėka kultūros, kuriai ekonomiškai atsigavusi respublika leido klestėti.

Grįždamas atgal prie žymios tradicijos, kinas buvo pirmoji sritis, sugėrusi naująjį kultūrinį stilių. Tuoj po karo „neorealizmo" mokyklos režisieriai Roberto Rossellini, Vittorio de Sica ir Luchino Visconti dėmesį sutelkė į šiuolaikines Italijos problemas bei iš kasdienio gyvenimo paimtus personažus ir išgarsino Italijos filmus visame pasaulyje. Dabar istorikams atrodo, jog šis judėjimas prasidėjo fašizmo laikotarpiu, bet 1944 metais Rossellini sukurtas filmas *Roma, atviras miestas* reiškė naują Italijos kino suklestėjimą. Tačiau pirmasis neorealizmo šedevras tikriausiai buvo 1942–ųjų Visconti *Aistra* (*Obsession*), laikomas „pasipriešinimo" filmu, sukurtas prieš pat Mussolini nuvertimą. Visconti, savo filmą pastatęs pagal Jameso Caino romaną *Laiškanešys visad skambina du kartus* ir paveiktas prancūzų kūrėjų, „pasiekė ... nuostabų ryšį tarp savo tragiškų pagrindinių veikėjų bei jų aplinkos" ir parodė, kiek svarbos šiam judėjimui turi tarptautinės srovės. Paskatintas šių dviejų filmų meninės sėkmės bei De Sica šedevrų – *Dviračių vagys, Šuša, Umbertas D* – neorealistinis kinas turėjo didesnės komercinės bei meninės įtakos užsienyje negu Italijoje, kurioje ir toliau karaliavo Holivudo produkcija. Net po 1951 –ųjų, kai Italijos–Amerikos sutartimi buvo apribotas importas ir daugiau italų filmų buvo leista išvežti į Jungtines Valstijas, Italijos kino teatruose dominavo amerikiečių filmai; vis dėlto italų

neorealistų darbai padarė ilgalaikį poveikį kinematografijos srityje.

Šeštasis dešimtmetis – kino klasiko Federico Fellini iškilimo laikai. Šio laikotarpio jo filmai – *Baltasis šeikas, I Vitelloni, Varjetės šviesos, Kabirijos naktys* ir ypač *La Strada*, kaip geriausias užsienio filmas laimėjęs Oskarą – įtvirtino jo vardą ir įžiebė debatus dėl Italijos kino ateities. Septintajame dešimtmetyje Fellini sukūrė kitus užsienyje plačiai pagarsėjusius šedevrus, ypač pusiau autobiografinį *8 1/2*, šiuolaikinę visuomenę kritikuojantį *La Dolce Vita* ir *Džiuljeta ir dvasios*. Vėlesni jo filmai – tai fašizmo laikmečio vaizdavimas – *Amarcord* bei filmai apie kultūrinę ir politinę aštuntojo ir devintojo dešimtmečių aplinką. Muziką Fellini filmams rašė Nino Rota, tapęs pasaulinio garso kompozitoriumi kinui.

Šios šlovės pastūmėta, Italijos filmų pramonė šeštojo dešimtmečio pabaigoje persitvarkė. Septintajame dešimtmetyje prodiuseriai finansavo ne tik „meninius" filmus, bet ir „rimtas" komedijas, kaip antai Mario Monicelli filmą apie socialistų ir darbininkų judėjimo pradžią *Organizatorius*, anksčiau minėtus Germi filmus bei Sergio Leone „spaghetti" vesternus, pasitarnavusius Clinto Eastwoodo karjerai. Ši sėkmė leido Italijos filmams įsibrauti į viduriniosios klasės rinką bei išsikovoti plačią tarptautinę auditoriją ir padidinti pelną, kuris dėl Holivudo produkcijos sumažėjo iki 15 proc.

Aštuntajame dešimtmetyje visą šalį ištikusi krizė palietė ir filmų pramonę. Kadangi ekonominiai Italijos kino reikalai suprastėjo, šaliai tarptautiniame ekrane atstovavo marksizmo paveikti režisieriai, analizavę šiuolaikinio pasaulio susvetimėjimą bei politines temas. Šie režisieriai – tai Michelangelo Antonioni (*L'Avventura*, *Blow–Up*, *Raudonoji dykuma*), Pier Paolo Pasolini (*Kiaulidė*, *Teorema*, *Salo*), Bernardo Bertolucci (*Paskutinis tango Paryžiuje*, *Konformistas*, *1900*) ir Visconti (*Prakeiktas*). Kaip ir literatūroje, pamėgtas temas Italijos kino kūrėjams teikė fašizmas bei pasipriešinimo judėjimas, be kitų, įkvėpdamas Liną Wertmuller (*Meilė ir anarchija)*, Bernardo Bertolucci (*Voro gudrybė*, *Konformistas* ir *1900)* bei brolius Taviani (*Krintančių žvaigždžių naktis)*. Dabartinę politinę situaciją savo filmuose išsamiai išanalizavo Elio Petri (*Neįtariamo piliečio tardymas)*; Ettore Scola (*Mes visi labai mylėjom vienas kitą*); Francesco Rosi (*Trys broliai ir puikūs lavonai)* ir Lina Wertmuller (*Mimi sugundymas* ir *Nublokšti)*.

Susidūrusi su amerikiečių dominavimu vaidybinių filmų srityje, ekonominė krizė Italijos kine užsitęsė devintajame dešimtmetyje ir dvidešimtojo amžiaus pabaigoje, nors jaučiamas ir tam tikras pagyvėjimas. Filmų kūrėjai pasuko į televiziją bei tarptautinį bendradarbiavimą, toliau kurdami nepaprastai meniškus filmus, kaip antai Bertolucci, Oskaro laimėtojas, sukūręs *Paskutinį imperatorių*. Nors italai negali konkuruoti su šiuolaikiniais milžiniško biudžeto filmais, jų filmai išsilaikė tarptautinėje kultūrinėje terpėje būtent šia geriausiai šiuolaikinėje Italijoje žinoma meno forma.

Be kino, Italijos respubliką plačiai išgarsino literatūra. Po karo plunksnos nepadėjo trys pasaulinės klasės poetai, svariai pasireiškę anksčiau. Daugelio įsiti-

kinimu, Nobelio premijos vertas Giuseppe Ungaretti negavo šio garbingo apdovanojimo (tikriausiai dėl politinių priežasčių), bet surinko daugybę kitų premijų, jo kūryba išversta į daugybę kalbų, Ungaretti skaitė paskaitas užsienyje, taip pat ir Jungtinėse Valstijose, ir tapo vienu labiausiai šiuolaikinę poeziją paveikusių poetų. Prestižinė Nobelio premija, aplenkusi Ungaretti, buvo įteikta dviem jo amžininkams. 1959 metais šią premiją laimėjęs Salvatore Quasimodo laikomas tikruoju hermetiškosios poezijos, kurioje poetas kreipiasi tik į save, nepaisydamas jokių įprastų kultūros normų, pradininku. 1975 metų Nobelio premijos laureatas Eugenio Montale „tikriausiai buvo įžvalgiausias dvidešimtojo amžiaus žmogaus dramos interpretatorius – poetas, pasižymėjęs egzistenciniu sielvartu bei persekiojamas įvykių ir judėjimų“. Šie trys poetai – tai išskirtinės Italijos poezijos buvimo dvidešimtojo amžiaus literatūroje paliudijimas.

Kaip ir poezijoje, garsūs prozininkai, rašę fašizmo laikmečiu, savo reikšmingus kūrinius spausdino ir vėliau, respublikos laikais. Tačiau, priešingai poetams, jų darbuose buvo tiesiogiai liečiama politinė situacija. Taigi tiesiogine paskata literatūrinei kūrybai pasitarnavo fašizmas – iš pradžių buvo opozicija jam, po to – pasipriešinimas, o vėliau jis išreiškė blogį, kurio reikia saugotis. Išties leidyklos tapo antifašistinės veiklos centrais, ir daugelis rašytojų juos siejo su komunistais, nors vėliau kai kurie jų atsisuko prieš šį judėjimą. Likimo ironija, bet šis „pasipriešinimas“ fašizmui dažnai įgaudavo ketvirtojo dešimtmečio amerikiečių romano, analizuojančio socialines problemas, vertimo į italų kalbą formą (pvz., Steinbecko *Neapykantos vaisiai*), ir, kaip ir kine, daugelis Italijos rašytojų turėjo įtakos tarptautinėms srovėms.

Tarp fašizmą kritikuojančių romanistų, kurių kūriniai suskambo tarptautinėje erdvėje, buvo Alberto Moravia, į literatūros pasaulį įsiveržęs su fašizmo vertybes smerkiančiu šedevru *Abejingieji* (*The Time of Indifference*). Moravia produktyviai kūrė iki aštuoniasdešimties metų, maždaug po knygą per metus, komentuodamas šiuolaikinės visuomenės ydas. Klasikiniais filmais tapo du jo romanai: *Konformistas*, kurio siužeto pagrindas – laisvai interpretuotas slaptosios policijos įvykdytas antifašistų brolių Rosselli nužudymas, ir *Dvi moterys* – vienas vėlesnių Moravia kūrinių. Kairiųjų pažiūrų vaizduotojas Carlo Levi, pasmerktas „vidinei tremčiai“ vargingame Pietų regione, sėkmingai pasinaudojo savo patirtimi ir parašė vieną garsiausių slegiančio fašistinio klimato aprašymų *Kristus sustojo Ebolyje*. Komunistas, vėliau išsižadėjęs šio judėjimo Ignazio Silone taip pat pasmerkė fašistų priespaudą knygoje *Fontamara*, o romane *Duona ir vynas* aprašė pogrindį. Pastarajame romane jis iškėlė ir svarbius moralės klausimus bei atskleidė stiprėjantį nusivylimą komunizmu. Vėlesniuose kūriniuose Silone analizavo krikščionybės ir politikos ryšį visuomenėje. Kitas pasaulinio garso rašytojas, nuolat veikęs literatūrą respublikos laikais – Elio Vittorini. Pirmąjį Vittorini romaną *Raudonasis gvazdikas (Il garofano rosso*) vyriausybė pasmerkė, kaip turintį griaunančio poveikio. Jo *Conversazione in Sicilia* jungia

„politinio įsipareigojimo energiją su stulbinančiai efektinga technika".

Pasibaigus karui ir liovusis cenzūrai penktojo dešimtmečio pabaigoje Italijoje „pratrūko" romanai apie pasipriešinimą. Prototipu pasitarnavo Vittorini *Uomini e no*, atviras Milano partizanų kovos prieš fašistus pavaizdavimas, stipriai paveiktas Hemingway stiliaus. Reikšmingus darbus sukūrė geriausi šalies rašytojai Vasco Pratolini, Cesare Pavese, Italo Calvino, Carlo Cassola ir Guido Piovene. Renata Vigano išspausdino *L'Agnese va a morire*, moters kelio į antifašizmą ir pasipriešinimą studiją. Literatūrą nuolatos veikė ir pasipriešinimo romanas, ypač Beppės Fenoglio darbai.

Skatinama ilgalaikės aukšto lygio literatūros žurnalų tradicijos, italų literatūra pokario dešimtmečiais ir toliau buvo nepaprastai gyvybinga. Jos pagrindines temas – nacionalinę, socialinę ir politinę – iliustravo tarptautinė 1958 metų literatūros sensacija – Giuseppės di Lampedusa romanas *Leopardas*. Šis romanas, vėliau Visconti paverstas filmu, vaizduoja seno ir naujo sankirtą Sicilijoje Garibaldi išsilaipinimo metu 1860–aisiais. Florencijos gyvenimo aprašymais labiausiai pagarsėjęs Vasco Pratolini taip pat naudojo istorinius motyvus, darydamas šiuolaikines išvadas, ankstyvojo socializmo romane *Metello*. Sicilijos romanistas Leonardo Sciascia tarptautinį pripažinimą įgijo serija puikių romanų, demaskuojančių mafijos veiklą, bei politiniais romanais. Giorgio Bassani analizavo karo poveikį Italijos žydams Feraroje tokiuose kūriniuose, kaip *Finzi–Contini sodas*, kurį už Italijos ribų išpopuliarino De Sica filmas. Du buvusio koncentracijos stovyklos kalinio Primo Levi ne grožinės literatūros darbai ta pačia tema – *Išlikimas Aušvice* ir *Pabudimas* – buvo išversti ir plačiai aprašyti Amerikos spaudoje (didelį poveikį turėjo Amerikos romanisto Philipo Rotho interviu su Levi). Kiti garsūs respublikos laikų rašytojai, pelnę pasaulinę šlovę, šį kartą ne už tokio konkretaus, o daugiau už fantastiško pasaulio vaizdavimą – tai Carlo Emilio Gadda, Italo Calvino ir Umberto Eco. Pieras Paolo Pasolini ir ypač Edoardo de Filippo atstovauja kitai literatūros, rašomos dialektu, krypčiai.

Gyva respublikos literatūrinė atmosfera leido savarankiškai kurti ir rašytojoms moterims, kurios suformavo moterų romano tradiciją, aptartą 13–ajame skyriuje. Garsiausia šiuolaikinės Italijos moteris romanistė – Elsa Morante. Ji parašė daug labai reikšmingų kūrinių, bet, ko gero, žymiausias jų – *Istorija: Romanas*. Pirmą kartą pasirodęs 1974 metais ir sukėlęs literatūrinę sensaciją, šis darbas, primenąs devynioliktojo šimtmečio rusų romaną, buvo vertinamas kaip šedevras. Garsios žurnalistės Oriana Fallaci darbai nuolat verčiami į anglų kalbą; jos romanai ir kiti kūriniai, kaip ir Matildės Serao, daugiausia remiasi žurnalistine praktika. Tradiciškesnės krypties, bet išryškinančios memuarų medžiagą – žymios Turino žydų šeimos narės Natalios Ginsburg knygos. Kitos garsios romanistės – tai Dacia Maraini ir Anna Banti, kurių darbai vis dar neišversti į anglų kalbą.

Be literatūros ir kino, Italiją respublikos laikotarpiu garsino dvi susijusios sritys, tai dizainas ir mados. Viena pagrindinių Italijos produktų paklausos pasau-

linėje rinkoje priežasčių – patrauklus šiuolaikinių pramonės gaminių dizainas. Ši sritis aprėpia viską, anot vieno parodos katalogo, – „nuo šaukšto iki miesto“. Tokių stambių firmų, kaip „Olivetti“ ir „Fiat“, produktai bei „Kartell“ (plastmasė), „Artemide“ (lempos) ir „Brionvega“ (elektronika) dizainas parodo, kokį vardą šalis įgijo šioje srityje, tapusioje pagrindine šiuolaikinio marketingo dalimi.

Be pažangaus dizaino, Italijos reprezentante respublikos laikais tapo mada. Visame pasaulyje žinomi tokie vardai, kaip Armani, Versace, Krizia, Valentino, Fendi, Mila Schon ir Ferre, bet jie reikšmingi ne vien dėl stiliaus. Šių firmų veiklos dėka devintajame dešimtmetyje Italija tapo trečiąja pasaulyje stambiausia rūbų gamintoja, kurios produkcija siekia 20 milijardų dolerių. Daug tos produkcijos eksportuota, tad šis sektorius tapo stambiausiu į eksportą orientuotu industrializuoto pasaulio verslu. Drabužių pramonės išplėtojimas – tai ne tik estetinio šalies pojūčio nuopelnas, bet ir jos gebėjimas prisitaikyti, taip pat jos technologinis bei organizacinis išmanymas. Aštuntajame dešimtmetyje ši pramonė pradėjo reorganizuotis, kad patenkintų „postindustrinės visuomenės masinio individualizmo“ poreikius, sujungdama šiuolaikinius išradimus su amato technika bei vaizduote. Šiems tikslams pramonėje buvo plačiai pritaikyta CAD–CAM (*Computer Aided Design–Computer Aided Manufacturing* – kompiuterinė modeliavimo–kompiuterinė siuvimo sistemos). Per dvylika metų CAD–CAM sistemos kasmet išaugdavo 48 proc., tad iki 1987–ųjų sudarė 50 proc. rinkos potencialo. Šių milžiniškų pastangų dėka rūbų eksportas nuo 1976 iki 1987 metų išaugo 700 proc.

Pažangi technologija liudijo, kad šalis priartėjo prie šiuolaikinės technologijos atradimų slenksčio. Mokslo ir technikos susiliejimo pavyzdys – naujų medžiagų sukūrimas. Šioje srityje G. Natta iš Milano politechnikos instituto 1963 metais laimėjo Nobelio premiją chemijos srityje už plastmasės gamybai būtinų aukštųjų polimerų tyrimus.

Kita sritis, kurioje pasižymėjo Italija – tai branduolinė fizika. Kaip ir 13–ajame skyriuje aptarto elektromagnetizmo atveju, šios srities tyrimai išgyveno visus režimus, o prasidėjo 1927 metais, kai fizikas Orso Mario Corbino dirbo, kad Romos universiteto Fizikos institutą, esantį Via Panisperna 89A, paverstų pasaulio lygio institucija. Dėl finansavimo Corbino kreipėsi į Mussolini ir surinko nuostabią branduolinės fizikos mokslininkų komandą – „Via Panisperna vyrukus“, – kuri laikoma viena geriausių pasaulyje. Instituto žvaigždė buvo Enrico Fermi, 1938 metų Nobelio premijos fizikoje laimėtojas, ir, kas fizikams nebūdinga, pasižymėjęs tiek teorijoje, tiek bandymuose. 1933–iaisiais jis išspausdino fundamentalų darbą, aprašantį „silpną sąveikos jėgą“. Jo statistika buvo nepaprastai svarbi kvantinei mechanikai, o „lėtųjų neutronų“ tyrimus apvainikavo pirma valdoma branduolinė reakcija Čikagos universitete – po to, kai jis, protestuodamas prieš Italijos antisemitinius įstatymus (jo žmona buvo žydė), paliko Italiją ir 1939 metų sausyje atvyko į Jungtines Valstijas. Italijoje tęsiami silpnos sąveikos jėgos tyrimai 1984 metais buvo apvaini-

kuoti kita Nobelio premija fizikos srityje, ją gavo Carlo Rubbia.

Tada branduoliniai tyrimai tapo tarptautiniais; be tyrimų Italijoje, Rubbia dirbo CERN (*Conseil Europeen puor Recherches Nucleaires*), Europos tyrimų centre Ženevoje. Po Antrojo pasaulinio karo Italijai domintis daugiašalėmis ekonomikos organizacijomis jauniausias „Via Panisperna vyrukas" fizikas Edoardo Amaldi suvokė, jog šiuolaikinė branduolinė fizika neįmanoma be didžiulių ekonominių išteklių. Jo nuomone, ši tikrovė diktavo štai ką – kad Europa galėtų varžytis su Jungtinėmis Valstijomis, reikia sutelkti Europos pinigus ir talentus. Amaldi tapo galingu Europos branduolinių tyrimų sąlygų gynėju, o to rezultatas – įkurtas CERN.

Iš tiesų ekonominio stebuklo metais šiuolaikinio mokslo skiriamuoju ženklu tapo didėjantis tarptautiškumas. Tokie mokslininkai, kaip Rubbia ir vienas rentgeno astronomijos pradininkų Ricardo Giacconi, laisvai keliavo iš darbo Italijoje į Ameriką ir vėl atgal. Taip Italija respublikos atvirumo, paramos bei ekonominių ir kultūrinių ryšių su kitomis šalimis skatinimo dėka turėjo daug naudos ir daug nusipelnė šiose itin svarbiose srityse.

21 *Kur eina Italija?*

1992 metais Italijos politinėje ir ekonominėje sistemoje prasidėjo radikalus pasikeitimas, pavadintas „revoliucija be kraujo“. Apžvalgininkai buvo užklupti visiškai netikėtai: neužbaigtas dvipolizmas buvo respublikos politikos požymis, o tarptautinio komunizmo žlugimas bei šaltojo karo pabaiga turėjo sukelti kraštutines pasekmes. Kai italams reikėjo pasirinkti, ar netekti laisvės, ar toleruoti „uždarą“, korupciją skatinančią politinę sistemą, jie pasirinko pastarąją; kai grėsmė jų laisvei pranyko, išgaravo ir šis slogus pasirinkimas.

Revoliucija be kraujo

Svarbius pokyčius Italijos politinėje pusiausvyroje liudijo keletas svarbių įvykių prieš 1992–ųjų visuotinius rinkimus. Pirmiausia nepaprastas spaudimas PCI. 1989 metų revoliucija prieš sovietų valdžią Rytų Europoje bei raudonųjų kinų įvykdytos žudynės Tienanmenio aikštėje privertė PCI dar labiau negu anksčiau atsitolinti nuo Maskvos. PCI sekretorius Achille Occhetto nusprendė pakeisti partijos pavadinimą ir kreiptis dėl priėmimo į Socialistų Internacionalą. Vadovaujami garbingo partijos įkūrėjo Pietro Ingrao bei buvusio sekretoriaus Alessandro Natta'os, ryžtingos linijos šalininkai pasipriešino, nes, jų tvirtinimu, PCI tradicija skiriasi nuo „liaudies respublikų“ tradicijų. Ilgi debatai šia tema bei rimta vidinė opozicija Occhetto vadovavimui – ne vien iš ryžtingos linijos šalininkų, bet ir iš komunistų „reformatorių“ (*miglioristi*) pusės – pranašavo skilimą. Pasirinkus naują Demokratinės kairiųjų partijos (PDS) pavadinimą, griežtos linijos šalininkai atsiskyrė ir įkūrė *Rifondazione Comunista*.

Tarptautinio komunizmo žlugimas sukėlė rimtą krizę krikščionių demokratų gretose. Remdamiesi savo – antikomunistinės tvirtovės – statusu, jie metų metais

blokavo pažangias socialistų bei smulkesnių sąjungininkų siūlomas reformas. Keista priešingybė tarp šiuolaikinės ekonomikos ir neveiksmingų viešųjų paslaugų, aptartų ankstesniame skyriuje, bei begėdiškas valstybės išteklių naudojimas politiniams tikslams paskatino Šiaurėje iškilti Lombardų lygą. Ši nauja jėga išplito kaip ugnis, iš pradžių daugiausia krikščionių demokratų sąskaita.

Visuotiniai 1992 metų balandžio 5 ir 6 dienų rinkimai sutelkė visus šiuos dalykus ir sukėlė politinį žemės drebėjimą. DC balsų skaičius nukrito 5 proc. – Italijos rinkimuose tai reiškė didžiulį pokytį. Lyga surinko 9 proc., tapdama didžiausia šalies pramonės ir finansų centro Milano partija, o vėliau vietiniuose rinkimuose ji bus patvirtinta kaip didžiausia Šiaurės partija. PDS surinko 16 proc., o griežtos linijos *Rifondazione* – 5,5 proc. Keturių partijų koalicija, valdžiusi Italiją iki rinkimų, daugiau jau nebeturėjo stabilios daugumos.

Turint omeny tarptautinio komunizmo žlugimą, PSI balsų skaičiaus išlaikymą bei DC lyderių, žadėjusių paremti Craxi formuojant naują valdžią, tuščius pažadus, socialistų vadas vis dėlto pareiškė pretenzijas į ministro pirmininko kėdę. Tačiau gana greitai Craxi susidūrė su kur kas rimtesne krize. 1992 metų vasario mėnesį vienas Milano verslininkas pasiskundė valdžiai, kad vietinis socialistas prievarta atėmė iš jo pinigus. Atliktas tyrimas galiausiai atskleidė neįtikėtiną kyšių sistemą: verslininkai juos mokėdavo politikams, kad gautų viešųjų darbų sutartis. Nors tolesnis tyrimas parodė, jog čia įsipainiojusios visos partijos, pirmasis skandalo gūsis labiausiai kliudė socialistus. Kadangi skandalas nenumaldomai plito, 1992 metų vasarą neseniai išrinktas prezidentas Oscaras Luigi Scalfaro atsisakė pavesti Craxi sudaryti vyriausybę. Jo paaiškinimas – jei į skandalą kada nors bus asmeniškai įpainiotas socialistų vadas, iškils grėsmė pačiai respublikai. Po ilgos krizės Craxi sutiko, jog ministru pirmininku taptų jo pavaduotojas Giuliano Amato.

Kol Amato įgyvendino griežtų priemonių programą ir taikė naujus mokesčius, kad pažabotų milžinišką šalies deficitą bei rimtą tarptautinę krizę, korupcijos skandalas nepaprastai išaugo. Areštų metu buvo gaunami pareiškimai teismui apie korupciją aukščiausiuose politiniuose sluoksniuose, įskaitant sekretorių Bettino Craxi, keletą buvusių DC sekretorių ir ministrų pirmininkų, tarp jų su Craxi sąjungoje buvusius Arnaldo Forlani ir Giulio Andreotti, bei tokių mažesnių partijų lyderius, kaip respublikonų Giorgio La Malfa. Iki skandalo buvo atskleista, jog PCI buvo subsidijavusi Sovietų Sąjunga, bet vėlesni tyrimai parodė, jog PCI bei PDS taip pat dalyvavo plačioje papirkinėjimų sistemoje. „Kyšių mieste" Milane kyšius buvo pasidalijusios visos tradicinės partijos, įskaitant PCI, pagal nustatytą formulę.

Be neužbaigto dvipolizmo, kliudžiusio valdžios kaitai ir leidusio DC vyrauti vyriausybėje keturiasdešimt penkerius metus, plačiai išplitusią korupciją lėmė ir kiti veiksniai. Pirmasis – šaltojo karo laikotarpiu PCI finansavo Sovietų Sąjunga, o DC bei jos sąjungininkes – Jungtinės Valstijos. Be tiesioginių Maskvos teikiamų subsidijų, Maskva dar reikalavo, kad sovietų valdomoje Rytų Europoje verslu už-

siimančios italų firmos tam tikrą pelno procentą skirtų PCI valdomoms firmoms, tuo tarpu Amerikos sąjungos pinigus pumpavo antikomunistinėms jėgoms. Išnaudodamos savo galimybę valstybines įmones paveikti per valdančiąją koaliciją, nekomunistinės partijos reikalavo išsipirkti tokias privačias firmas, kaip „Olivetti“, ieškančias sutarčių plačiame viešųjų darbų sektoriuje. Kampanijų finansavimo įstatymas nepasiteisino, nes, siekiant nutraukti šį procesą, politinei veiklai skiriamų sumų nepakako. Pavyzdžiui, priešingai Jungtinėms Valstijoms, šis įstatymas kita teisėta partijos aparato ir veiklos finansavimo priemone paliko vien pasenusią nario mokesčio sistemą, ir devintajame dešimtmetyje išplito neteisėti metodai. Be to, turint omeny Italijos įstatymų sudėtingumą, jų prieštaravimus vienas kitam bei vyriausybės biurokratijos neveiksmingumą, norint ką nors nuveikti ekonomikos srityje (tai paliudijo kai kurie į skandalą įsipainioję garsiausi Italijos verslo vadai, pavyzdžiui, „Olivetti“ Carlo De Benedetti ir „Fiat“ Cesare Romiti), buvo būtina pirkti politinę įtaką. Kyšiai tapo būtini net mažiausios apimties verslui; nieko stebėtina, kad milžiniškos iš valstybės iždo perpumpuojamos sumos buvo skiriamos ne tik sumokėti už politines išlaidas bei „patepti“ sutartis, bet ir padidinti asmenines sąskaitas bankuose. Taip kyšiai tapo „klijais“, politinio kapitalo kaupimą susiejančiais su ekonomine veikla, ir, kaip šalutinis produktas, didino asmeninį politikos bei verslo vadų turtą.

Žaibiškai atskleidžiami asmeninio pasipelnymo atvejai, kai būdavo pagarsinama apie milžiniškas sumas, tiesiog „užkūrė“ viešąją nuomonę. Įspūdingiausias pavyzdys – Enimont atvejis. Į šį skandalą, atnešusį mokesčių mokėtojams didžiulių nuostolių, buvo įsipainioję privatūs koncernai, kurie laviruodami ir išsisukinėdami formavo didžiulę chemijos firmą ENI. Sakoma, jog gautą jos pelną pasidalijo partijos ir privačios firmos. Vykstant triukšmingų pareiškimų tyrimui, buvęs ENI vadovas Gabriele Cagliari ir Ferruzzi grupės galva Raulas Gardini nusižudė.

Šie skandalai iškėlė keletą Italijos ateičiai svarbių klausimų – deficito, privatizacijos, piliečių teisių bei politinio pasiskirstymo srityse. Nors kyšiai egzistavo ir kitose šalyse, bet skandalai kilo, kai korupcija Italijoje viešųjų darbų išlaidas padidino kur kas labiau negu kitose šalyse ir tiek, kad tai jau turėjo įtakos besipučiančiam šalies deficitui, o neigiami viso to padariniai paveikė ekonomiką. Italai tikėjosi, kad skandalų dėka, griežčiau kontroliuojant valstybės išlaidas, sumažės perdėtos viešųjų darbų išlaidos. Viešumas korupcijos atžvilgiu atvėsino firmų norą teikti paraiškas viešiesiems darbams, o kur tie pasiūlymai vis dėlto buvo pateikti, kainos buvo maždaug 40 proc. žemesnės nei iki skandalų. Tad svariai mažesnės kainos gali būti šviesus skandalo *post scriptum*, yra ir kitas pliusas – gali susiformuoti kur kas „švaresnė“ administracija negu kitose Vakarų šalyse, kur su korupcija kovojama nagrinėjant pavienius atvejus.

Be to, skandalai daugelį italų įtikino, jog vyriausybė pernelyg susijusi su ekonomika ir kad iš ypač lengvai pažeidžiamų valstybinių firmų politinės jėgos gali ištraukti pinigus. Toks požiūris paskatino spartesnę privatizaciją ir debatus apie

deramą pusiausvyrą tarp privataus ir valstybinių sektorių. Vienoje diskusijų stalo pusėje sėdo tie italai, kurie tikėjo, jog privatus verslas veiksmingesnis už valstybines įmones ir kad vyriausybei derėtų sumažinti įtaką ekonomikai. Kitoje stalo pusėje tie, kurie sakė, jog tokios firmos, kaip IRI ir ENI, – itin svarbios įspūdingoje šalies plėtroje; jie, kad ir pripažino reformų poreikį, teigė, jog valstybinėms įmonėms vis dar turi atitekti svarbus vaidmuo.

Kitas svarbus iš skandalų išsirutuliojęs klausimas – ar nepaprastai politizuota teisėtvarkos sistema, tradiciškai nejautri piliečių teisėms, gali spręsti skandalų iškeltas problemas. Į žymiausius su skandalais susijusius veikėjus buvo taikomasi naudojant *avviso di garanzia,* kuri skirta apsaugoti pilietines jų teises. Tai perspėjimas, leidžiantis, kad tam asmeniui būtų teisiškai atstovaujama tyrimo metu iškilus jo pavardei. Daugelis į skandalus įsivėlusių politikų nebuvo apkaltinti tuoj pat ir nebuvo teisiami ilgus metus, bet spauda paskelbė juos kaltais ir kaip politikus sužlugdė. Informacijos „nutekėjimas" į spaudą buvo mėgstamas teisėjų metodas „sudeginti" politikos lyderius ir užbaigti jų karjerą.

Negana to, pažeisdami esmines Vakarų teisės normas, Italijos teisėjai nuolat areštavo žmones ir kalindavo tol, kol jie „įvardydavo kitus". Tokios procedūros padarinys – šimtai pavardžių, ištisos suokalbių teorijos, triukšmingi teisėtvarkos pažeidimai, mažai įrodymų ir dar mažiau teismo nuosprendžių. Naujausiame korupcijos skandale dėl tos procedūros net įvyko anksčiau minėta buvusio ENI vadovo, kuris buvo laikomas kalėjime, nes „nekalbėjo", savižudybė 1993 metų liepos mėnesį. Šis įvykis sukėlė teisingumo ministro Giovanni Conso įtūžį tardantiems teisėjams, bet Italijos sistema neleido jam kontroliuoti jų veiklos, o teisiniai pasiūlymai garantuoti kaltinamųjų teises – kaip antai teisė neliudyti prieš save ar prieš tai, kad pareigūnai slapta perduotų medžiagą spaudai, – paskendo protestų jūroje.

Politiniai šių įvykių atgarsiai pasklido greitai ir dramatiškai. Parlamento narių buvo įtariama tiek daug, jog ta institucija prarado pasitikėjimą, o tai savo ruožtu paragino deputatus ir senatorius imtis sakytum nenugalimo populiaraus sutarimo, kuris 1993 metų balandžio 18 dieną buvo formaliai išreikštas daugeliu referendumų, kviečiančių padaryti esminių rinkimų sistemos pakeitimų. Po Antrojo pasaulinio karo įvestas proporcinis atstovavimas buvo kruopščiai peržiūrėtas. Piliečiai dabar galėjo tiesiogiai rinkti merus, o kitos nuostatos garantavo, jog laimėtojas turės daugumą miesto taryboje. Senate buvo įvesta vieno balsavimo sistema – laimėtojas gauna viską, tačiau pradėta baimintis, kad, dalyvaujant dideliam kandidatų skaičiui, nugalėtoju galima tapti su labai nežymiu balsų skaičiumi. Panaši „laimėtojas gauna viską" sistema buvo pritaikyta 75 proc. Deputatų rūmų, nors 25 proc. ir toliau rinko pagal proporcinį atstovavimą; pastaroji nuostata buvo tokia nekenčiama, jog susilaukė garsių protestų. Kad neskatintų politinio susiskaldymo, naujasis įstatymas reikalavo, kad partija ar rinkiminė koalicija, tikėdamasi atstovauti parlamente, surinktų 4 proc. minimumą. Šis reikalavimas nesumažino bai-

mės, kad politinės jėgos dar labiau skaldysis. Net prieš rengiant pirmuosius šalies rinkimus pagal naująjį įstatymą buvo skatinami pokyčiai.

Be rinkimų sistemos pakeitimo, dar vienas „revoliucijos be kraujo„ padarinys – kaltinimai, areštai, dalyvavimas nusikalstamoje veikloje, palietę daugiau kaip 3000 garsiausių Italijos politikų bei verslo lyderių. Ilgai valdžiusios koalicijos partijos praktiškai žlugo. Patyrusi stiprų smūgį dėl kaltinimų korupcija ir suokalbiu su mafija bei dėl savo atstovo Mario Segni maišto (jis inicijavo referendumus pakeisti rinkimų sistemą) Krikščionių demokratų partija oficialiai nusprendė atsistatydinti. Padedama Rosy Bindi, lyderio Šiaurėje, DC tikėjosi dar kartą susijungti su Luigi Sturzo pasekėjais ir panaudojo jo Liaudies partijos pavadinimą. Nebuvo aišku, ar šios subtilios operacijos dėka pavyks išlaikyti katalikus svarbia politine jėga. Buvusių komunistų laimei, jų krizė jau buvo įvykusi anksčiau, o jų su komunizmo pasauliu nukirstus saitus oficialiai įteisino naujas pavadinimas bei ąžuolo simbolis (su mažučiu pjautuvu ir kūju prie šaknų). Save pateikdama kaip nuosaikią kairiąją partiją, PDS tikėjosi sukurti koaliciją, kurios priešakyje galėtų ateiti į valdžią. Socialistų partija praktiškai išnyko. Pavyzdžiui, ji nesugebėjo buvusioje partijos citadelėje Milane išsirinkti bent vieno tarybos nario, o partijos eiliniai spruko tiesiog pulkais. Naujieji PSI sekretoriai bandė atgaivinti partiją, bet priešiškumo prisodrintoje politinėje atmosferoje to padaryti jiems nepavyko. 1994 metų lapkričio 11–13 dienomis vykusiame suvažiavime partija formaliai paleido save, socialistų dauguma perėjo į PDS valdomą koaliciją, o mažuma įkūrė naują reformatorių organizaciją. Aštrėjant politinei krizei ir Vakarų ekonominei depresijai smogiant visa jėga, italai suformavo „technokratų“ vyriausybę, vadovaujamą buvusio Italijos banko valdytojo Carlo Azeglio Ciampi. Įsipareigojęs būti „aukščiau politikos“, stabilizuoti, imtis pačių didžiausių šalies blogybių ir pirmininkauti rinkimuose, kurie bus surengti pagal pataisytą rinkimų sistemą, Ciampi sugebėjo valdyti nevaldomais laikais ir įgyti populiarumo. Jo vyriausybė tuoj pat ėmėsi privatizacijos, sėkmingai pravedė pirmuosius vietinius rinkimus pagal naują balsavimo įstatymą, atnaujino karą prieš mafiją, įvedė griežtas ekonomines priemones, sumažino valstybės išlaidas ir laikinai nepriiminėjo į darbą, kad šitaip suvaldytų išsikerojusią biurokratiją. Jo vyriausybė gerai pasireiškė ir užsienio politikoje, sulaukdama plataus tarptautinio pritarimo, kai, pavyzdžiui, kritikavo Amerikos ketinimus panaudoti jėgą Somalyje.

Pirmieji šalies rinkimai pagal jau aptartą pakeistą rinkimų tvarką respublikos istorijoje dunksojo kaip didžiulė permaina. Atrodė, jog šie, 1994 metų pavasarį numatyti rinkimai bus lemiami, nes partijos greitai smuko ir kilo Lombardų lyga. Vietiniai rinkimai parodė, kad Lyga, kažkada laikyta tik vienkartiniu blykstelėjimu, kaip pokarinė *Uomo Qualunque*, – surinko daugiausia balsų Šiaurės Italijoje. Tokia padėtis šaliai sukėlė keletą sudėtingų problemų. Panašu, jog antipietietiški Lygos pasisakymai nutraukė jos ryšius su Pietumis, kur tradicinių partijų nuosmukis buvo lėtesnis negu Šiaurėje. Jau šis faktas rodo politinį šalies skilimą. Ne-

svarbu, kiek paramos Lyga turės Šiaurėje, ji negalės gauti parlamente daugumos prieš Pietus, kurie prieš ją nusistatę. 1993 metais buvo pastebėta požymių, kad Lyga pripažino dilemą, sušvelnino savo pasisakymus ir pradėjo ieškoti paramos Pietuose. Jei Lyga sugebėtų šalyje tapti politine jėga, ar ji taptų konservatyvia partija pagal Europos modelį, besikeičiančia valdžia su kairiosiomis politinėmis jėgomis? O jei taip įvyktų, ar įgautų Italija Šiaurės Europos šalių įvaizdį? Kokia šaliai nauda iš tokio pokyčio?

Tačiau daug sunkiau sukurti naują sistemą, negu suardyti senąją. Lyga klestėjo iš mokesčių, Pietų ir centrinės vyriausybės kritikos, bet ar gali ji suformuoti pozityvią ideologiją? Jos „federalizmas“ sietinas ne su Italijos risordžimento mąstytojų federalistų mintimi, o su atpirkimo ožių ieškojimu, sulaikant tolesnį Šiaurės ekonomikos plėtimąsi. Nors Lyga iškėlė svarbų vyriausybės nekompetentingumo klausimą, jos lyderio Umberto Bossi kalbos žaižaruoja tulžingais žodžiais ir užuominomis į rasizmą.

Lyga jau buvo kritikuota dėl aštrinamos Pietų problemos, nutraukiant dialogą tarp besistengiančių savo regioną modernizuoti pietiečių ir pažangiausios Italijos visuomenės, kuri galėtų padėti spręsti sudėtingas Pietų problemas. Be to, nors nedaug žmonių priėmė Lygos tvirtinimą, esą ji siekianti suskaldyti Italiją į atskiras valstybes, ginkluotųjų pajėgų atstovai šį jos tikslą paskelbė nekonstituciniu ir leido suprasti, jog gali įsikišti, jei Lygos nariams bus skirti nors menkiausi politiniai postai. Šis Lygos kilimo aspektas sukėlė gandus apie perversmą, susijusį su 1994 metų rinkimais, ir prisidėjo 1993 metų spalio mėnesį atsistatydinant kariuomenės vadui.

Gandai apie perversmą atrodė perdėti, bet jie atspindėjo rūpestį dėl artėjančių pokyčių. Ar naujosios epochos politika sukels didesnį ar mažesnį susiskaldymą? Kadangi auganti Lygos stiprybė sutelkta tankiai gyvenamoje Lombardijoje, kilo grėsmė, jog daugiausia bus išrinkta iš šios geografiškai ribotos srities. Ar šis blokas pasirodys esąs pakankamai didelis, kad sukliudytų sudaryti vyriausybę, jei taip panorėtų Lyga? Antra vertus, naujos rinkimų sistemos kūrėjai į rinkimų sistemą įdiegė mažoritarinius principus ir skatino rinkimines sąjungas, kad mažintų politinį skaldymąsi. Ar šie pakeitimai suteiks daugiau stabilumo?

Tolesnių politinės padėties komplikacijų požymiai pasirodė vietiniuose rinkimuose 1993 metų lapkričio ir gruodžio mėnesiais. Politinės Lygos problemos apribojo jos galias srityje į šiaurę nuo Genujos ir Venecijos. Merų rinkimuose svarbiuose miestuose PDS dalyvavo koalicijose, gavusiose didžiausią balsų skaičių, bet nepakankamą, kad daugumą surinktų pirmojo balsavimo metu bet kuriame didesniame mieste, išskyrus Palermą. Didžiulis netikėtumas buvo MSI, dalyvavusi viena, ir nė vienas jos kandidatas neišrinktas meru, bet ji iškilo kaip gausiausia atskira partija. Ar tokie rezultatai kalba apie politinę poliarizaciją? Neatrodo, kad taip būtų, nes išaiškėjo, jog rinkėjai balsavo už politines organizacijas, nedalyvavusias valdančioje koalicijoje. Maža to, ne tik buvę komunistai, bet ir neofašistai

atsisakė kraštutinių ideologijų ir pasislinko prie politinių centrų, kuriuos anksčiau užėmė vyriausybinės partijos.

Jau apibūdintas PCI išsirutuliojimas į PDS, bet panaši tendencija nuo fašistinių šaknų ilgainiui įvyko ir MSI. Šioje organizacijoje ilgai vyko kova tarp neatgailaujančio fašisto Pino Rauti ir Gianfranco Fini, kuris pripažino MSI ištakas, bet spaudė partiją nuo jų atsiriboti. 1952 metais gimęs Fini, taigi per jaunas, kad turėtų fašizmo patirties, tapo MSI sekretoriumi ir tvirtino, jog nori išvesti savo organizaciją į pagrindinį Italijos kelią, bet turėjo rūpesčių su partijos eiliniais.

Taigi į objektyvą pateko kažkada buvusios radikalios partijos, dabar besikaunančios už Italijos centrą. Ar įmanoma, kad PDS galėtų iškilti kaip nuosaikios kairiosios pakraipos koalicijos pagrindas, o MSI taptų garbaus konservatyvizmo branduoliu? Ar ateityje PDS ir MSI dalysis balsais, ar jų elgesys reiškia vien protestą? Ar rinkiminių sąjungų poreikis paskatins jas siekti kompromisų su kitomis politinėmis jėgomis? Abu judėjimai žinojo šiuos klausimus ir atvirai juos aptarinėjo. Jei galiausiai Italijoje iškiltų nuosaikus masinis konservatyvus judėjimas, tai būtų pirmas kartas po susivienijimo, kai konservatorius diskreditavo jų susitapatinimas su austrais ir senosiomis valstybėmis. Tokia plėtotė turėtų sveiko poveikio Italijos politikai – bet ar galėtų MSI su savo nedemokratiškomis šaknimis sukurti tokį judėjimą? O gal galėtų kai kurios buvusios valdančiosios koalicijos frakcijos atgimti ir joms pavyktų užimti politinį centrą? Ar Italijos politinė sistema išsirutulios iki to, kad šaliai atstovaujantys nuosaikūs kairieji ir konservatoriai keistųsi valdžia be grėsmės demokratijai?

Šalies rinkimai 1994 metų kovo 27–28 dienomis galbūt pateiktų kai kuriuos atsakymus į šiuos klausimus. Naujasis rinkimų įstatymas išties paskatino susidaryti rinkimines sąjungas. Kairėje PDS vadovaujamas „pažangusis polius“ įsitikinęs laukė pergalės. Šis „polius“ suvienijo partijas, kurios tradiciškai laikė save kairiosiomis, tarp jų – *Rifondazione Comunista*, socialistai ir laisva kairiųjų grupių federacija, pasivadinusi *Alleanza Democratica* (Demokratinė sąjunga). Buvę politinės arenos valdovai krikščionys demokratai prisistatė kaip dvi centro grupės: *Popolari* – tai naujasis jų pavadinimas, ir *Pattisti*, – vadinamojo Italijos pakto, kurį sukūrė politinės sistemos keitimo šalininkas Mario Segni, pasekėjų grupė.

Svarbiausias klausimas – ar dešinei pavyks sudaryti rinkimų bloką. Likus tik trims mėnesiams iki rinkimų, žiniasklaidos magnatas Silvio Berlusconi įžengė į politiką, pirmiausia ketindamas susirungti su augančia PDS jėga. Savo politinę grupę jis pavadino *Forza Italia* (Italijos kelias) ir panaudojo sirgalių klubų, kad šie paremtų jo futbolo komandą, tinklą. Jis taip pat panaudojo tris savo privačias televizijos stotis (nors tradicinės partijos valdė tris valstybines televizijos stotis). Reaguodamas į neseniai Italijos politiką sukrėtusius įvykius, Berlusconi rėmė platesnę privatizaciją, kur kas mažesnius mokesčius ir menkesnį vyriausybės vaidmenį ekonominiame gyvenime. Jis žadėjo, kad šios jo siūlomos priemonės sukurs daug darbo vietų ir užbaigs ekonominę krizę.

Berlusconi turėjo susidurti su prieštaraujančiais dviejų grupių reikalavimais. Su tomis grupėmis jis privalėjo sudaryti sąjungą, jei norėjo įgyti bent kokią galimybę nugalėti *progressisti*. Tai pirmiausia Šiaurės lyga, jos pagrindą sudarė smulkūs verslininkai, kuriems jau buvo įgrisęs valstybės kišimasis. Jie reikalavo „federalinės" Italijos, suskirstytos į tris respublikas, kad galėtų valdyti turtingą Šiaurę, o likusi pusiasalio dalis galėtų būti palikta likimo valiai. MSI, esanti naujos politinės organizacijos *Alleanza Nazionale* (Nacionalinė sąjunga) centre, tradiciškai tikėjo centralizuota valstybe. Be to, storžievis Bossi ir rafinuotas Fini prastai sutarė. Tačiau, nepaisant rimtų neišspręstų nesutarimų, artėjantys rinkimai privertė Berlusconi, Bossi ir Fini drauge sudaryti bloką, pavadintą Liberaliu poliumi.

Rinkimų rezultatai apstulbino visus. Liberalus polius laimėjo absoliučią vietų daugumą Deputatų rūmuose, 366 iš 630. *Progressisti* gavo tik 213 vietų, o centras – 46. Senate dešinei iki absoliučios daugumos pritrūko tik trijų balsų (kadangi balsavimo amžius Senate – nuo 25–erių, lyginant su 18 metų Rūmuose, toks rezultatas liudijo, jog jaunimas pasirinko Liberalų polių). Partijos, kurios buvo valdančios koalicijos branduolys nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos, išnyko, liko tik buvę komunistai. Tačiau po rinkimų tęsėsi ginčai tarp Liberalaus poliaus organizatorių. Svarbiausi buvo tokie klausimai – ar jie pajėgūs išspręsti tarpusavio nesutarimus, kiek tai truks ir ar jie gali sudaryti ilgalaikę stabilią šalies vyriausybę. Berlusconi vis dėlto tapo ministru pirmininku, bet, be opozicijos kritikos, jis dar turėjo problemų su Bossi. Pareiškimai apie Berlusconi interesų prieštaringumą ir kyšius, susijusius su didžiuliais jo turtais, taip pat kaitino politinę atmosferą ir grasė tiek jo kabinetui, tiek koalicijai. 1994 metų gruodyje Bossi, pareikšdamas nepasitikėjimą, pasitraukė iš koalicijos. Atsakydamas į tai Berlusconi atsistatydino ir pareikalavo naujų rinkimų. Berlusconi ir Fini teigė, jog rinkėjai buvo patvirtinę konkrečią, daugiau nebeegzistuojančią koaliciją, ir todėl nedelsiant privalu patikrinti rinkėjų nuomonę bet kokios naujos šalį valdysiančios koalicijos atžvilgiu.

Taip, gilėjant politinei ir ekonominei krizei, šalies politikai buvo spaudžiami pateikti rezultatus vietiniu ir šalies lygiu. Nuo šiol, jei jie laimėtų ir blogai dirbtų, rinkėjai turėtų kaltinti ir nuversti konkrečią partiją ar koaliciją; kaip ir kitose šalyse, ta partija turėtų pripažinti esanti opozicija, o jos įpėdinė gautų progą pasireikšti. Kai atėjo galas šaltajam karui ir tikrai pasibaigė proporcinis atstovavimas, Italija daugiau nebėra fronto linija tarp dviejų didžiųjų jėgų ar „uždara demokratija", o italai galės laisvai atlikti neatidėliotinus pakeitimus, jei, jų nuomone, valdžia blogai dirbs ar taps korumpuota. Ši naujai suformuota galimybė – drauge mažinant senąjį politinį elitą – tai tikra revoliucija be kraujo.

Šiuolaikinės Italijos kursas

Kaip Italijoje iškyla primygtini, Lombardų lygos inicijuojami, reikalavimai gauti vietinę autonomiją, pagrįstą regionų skirtumu, taip jie iškyla ir visoje Europoje – Bretanė Prancūzijoje, baskų kraštas Ispanijoje, Velsas Jungtinėje Karalystėje, jau nekalbant apie Balkanus, Rytų Europą ir buvusią Sovietų Sąjungą. Italijos atveju pusiasalis buvo padalytas žlugus Romos imperijai ir taip liko iki devynioliktojo šimtmečio, tad nieko stebėtina, kad regionalizmo šaknys gilios ir kad jis pagimdys panašų galingą politinį judėjimą. Šalį suvieniję pjemontiečiai baiminosi tokių įvykių ir centralizavo šalį, kad naująją valstybę apsaugotų nuo suirimo, ko būtent Europos valstybės ir tikėjosi. Per griežtai taikoma centralizacija turėjo savų trūkumų, o Italijos valdžia iki respublikos ir jau respublikos laikais patyrė įtampą tarp įcentrinių ir išcentrinių jėgų. Tad atnaujinta vienybės klausimo nekeliančių partijų galia gali atstovauti reakcijai, siekiant Lygos federalizmo.

Nors nauja Europos struktūra šalių istorijas ir regionų klausimus gali paversti pasenusiais, istoriniai svarstymai visiškai galimi. Kultūriniu ir ekonominiu požiūriu Italijos politinis susiskaldymas vargu ar buvo reikšmingas politiškai susiskaldžiusioje viduramžių ir Renesanso Europoje, bet, kai šešioliktajame amžiuje iškilo stiprios tautos–valstybės, o Italijai nepavyko pasekti jų pavyzdžiu ir susivienyti, pusiasalis pateko galingų kaimynų įtakon. Buvo ir kitų veiksnių, bet įsiveržimai tapo tiesiogine priežastimi, kodėl tuo pat laikotarpiu prasidėjo kultūrinio dominavimo ir ekonominio klestėjimo nuosmukis.

Atgimimas prasidėjo Švietimo amžiuje sustiprėjusių pusiasalio ryšių su likusia Europa dėka, o juos buvo susilpninusi, bet niekada nenutraukusi ispanų valdžia. Iš pradžių atgimimas neteikė didelių politinio susivienijimo vilčių, bet atspindėjo poreikį reformuoti Italijos kultūrą ir ekonomiką, kad pusiasalis pakiltų iki Europos standartų. Italijos istorija nuo Švietimo laikotarpio atspindi pusiasalio kovą dėl ekonominės plėtros bei politinių siekių, kurie lėtai išsirutuliojo į demokratinę viziją pagal aštuonioliktojo amžiaus Atlanto revoliucijas, tarp jų ir Amerikos. Svarbiausia šių revoliucijų įvyko Prancūzijoje, o jos atgarsiai kitame šimtmetyje buvo jaučiami visoje Europoje, taip pat ir Italijoje.

Veikiami prancūzų revoliucinių idėjų ir Napoleono reformų, italų patriotai suvokė, jog tik susivienijimas gali sujungti ekonominius stambesnės prekybos pranašumus, socialinį atsinaujinimą bei sugrąžinamą senąjį šalies prestižą. Iš pradžių italų nuosaikieji priešinosi; vienybė buvo kairiųjų reikalavimas, o konservatoriai ne be pagrindo baiminosi, jog vienybė prives prie prancūziško jakobinizmo. Vėliau iškilo konservatyvūs pusiasalio pertvarkymo modeliai, kad atsvertų kraštutinius su suvienijimu tapatinamus elementus. Nuosaikiesiems pavyko perimti judėjimą į savo rankas, nes jie vieni galėjo padaryti milžiniškus, Europos valstybėms priimtinus diplomatinius pakeitimus, susijusius su pusiasalio suvienijimu; jie tu-

rėjo daugiausia galimybių, kad tai pavyks. Nederėtų sumenkinti ir mažos Sardinijos karalystės laimėjimo suvienijant Italiją, nepaisant visų prieštaravimų, nes ji pasitarnavo pavyzdžiu kitoms nuo Habsburgų valdžios dūstančioms tautoms ir, kaip numatė Mazzini, žengė pirmą svarbų žingsnį, suskaldant Austrijos imperiją.

Naujai suvienyta valstybė susidūrė su pribloškiančia užduotimi – suburti nepaprastai skirtingas sritis. Galima kritikuoti, kad ji bandė panaudoti Prancūzų revoliucijos centralizacijos metodus, bet tikėtina, jog devynioliktojo amžiaus pabaigos Europos kontekste vėliau kai kurių kritikų akcentuojami „demokratiškesni" metodai – leidžiantys Pietums nustatyti savo sąjungos su Šiaure ir Centru galimybes – rizikavo suvienijimą sužlugdyti. Atrodo, kad Antonio Gramsci išgarsintą nuomonę – kad susivienijimo metu egzistavo sąlygos socialinei revoliucijai ir kad risordžimentas „nepavyko" – labiau motyvavo marksizmo teorijos nei faktai.

Maža to, atsižvelgiant į šalies sąlygas, suvienyta Italija žengė įspūdingus ekonominius žingsnius, ypač Giolitti eroje, nepaisant jos negebėjimo išspręsti Pietų klausimo ir Šiaurės industrializavimo ribojimo. Pasiekimai Pirmojo pasaulinio karo metais didžiai pagreitino pramoninę šalies plėtrą, bet jie taip pat sustiprino ir ekonomines skirtybes. Nieko stebėtina, kad bumas visų pirma paveikė su karu susijusią pramonę; karas taip pat sukėlė didžiulius diplomatinius pokyčius, kuriuos lėmė ne vien vidaus priežastys, bet ir, ko gero, dar svarbesni išorės veiksniai. Iškritimas iš šių įvykių, naujų suinteresuotų grupuočių troškimas išlaikyti valdžią bei nacionalistų pyktis konfliktavo su socialistų manija mėgdžioti rusų revoliuciją. Ši padėtis sukūrė sąlygas titaniškai kovai tarp dešinės ir kairės.

Kova baigėsi fašistiniu režimu. Bet Italijos fašizmą pavadinti dešiniuoju režimu *tout court* būtų pernelyg paprasta; jis prasidėjo kaip socialistų lyderio revoliucionieriaus vadovaujamas kairysis judėjimas, sutelkė mases, kaip kad esti kairiuosiuose judėjimuose, ir iki galo išlaikė visus kairumo elementus. Kadangi demokratinė šalies plėtra buvo nutraukta, fašizmas atrodo kaip politinis protarpis, bet fašistų vyriausybės dalyvavimas ekonomikoje, valstybės vadovaujamas industrializacijos skatinimas bei socialinių paslaugų išplėtimas – tai vis ankstesnės Italijos istorijos tąsa. Iš tiesų Italijos respublika pasinaudojo fašizmo pramonės planais ir tęsė panašią politiką.

Respublikai nepasisekė, nes šaltojo karo metu jos politinė bei strateginė padėtis buvo labai subtili ir pavojinga. Socialistų klaidų ir šliejimosi prie komunistų rezultatas – šalis Vakaruose turėjo didžiausią Komunistų partiją, kuri taip pat buvo antra stambiausia partija Italijoje. Atsižvelgiant į šias aplinkybes, italai baiminosi sovietų įsigalėjimo, jei į vyriausybę ateitų PCI ir, bendradarbiaudami su amerikiečiais, valdžioje laikė krikščionis demokratus. Taip po Antrojo pasaulinio karo DC galėjo be pertraukos valdyti keturiasdešimt penkerius metus; valdžių kaita tapo neįmanoma ir paskatino politinį patronavimą bei korupciją. Nepaisant šios kliūties, Italijos ekonomika suklestėjo, ją iškėlė Vakaruose precedento neturintis ekonomikos bumas, Italijos dalyvavimas laisvoje prekybos sistemoje, susi-

formavusioje po Antrojo pasaulinio karo, bei stiprus ekonominis pagrindas. Tačiau, nors pertvarkant ekonomiką pasiekta didelės pažangos, politiniai veiksniai kliudė įveikti rimtas kliūtis, kaip antai Pietų atsilikimas, administracinio bei paslaugų sektorių neveiksmingumas ir politinis kišimasis į ekonomiką.

1992 metais, pasibaigus šaltajam karui, jau buvo įmanoma imtis išplitusios korupcijos, kurios atsiradimo priežastys – uždara demokratija. Senoji komunizmo bei laisvės praradimo baimė išnyko ir prasidėjo „revoliucija be kraujo". Nors šis įvykis iškėlė naujų politinių klausimų, jis drauge teikė ir viltį, jog baimės skatinama korupcija ir politika baigsis. Tad seną politinę sistemą bus galima pakeisti lanksčia, labiau reaguojančia į žmonių poreikius, ji pašalins rimtus kliuvinius, neleidžiančius modernizuoti šalies.

Taigi nepaisant šiuolaikinės Italijos istorijos sumaišties, šalis tęsia savo kursą, kurį Giorgio Candeloro apibūdino kaip „ypač sudėtingą plėtros procesą..., siekiant paversti Italiją šiuolaikine šalimi, gebančia stoti prieš dinamiškos šiandieninės civilizacijos būtinybę ir, savęs nenuskurdinant, prisidėti prie taikios žmonijos pažangos".

Bibliografinė apybraiža

Kadangi ne taip lengva rasti parankią bibliografiją apie Italiją nuo aštuonioliktojo šimtmečio iki šių dienų, ši bibliografija pateikta, turint omeny keletą tikslų. Referatus rašantiems studentams ir menkai mokantiems ar visai nemokantiems italų kalbos, anglų kalba išvardyti darbai leis susirasti dokumentų pagrindinėms įvairiuose skyriuose aptariamoms temoms. Pateikta tiek bendro pobūdžio, tiek konkrečių darbų, tad Italijos istorija susidomėjęs asmuo, prieš imdamasis išsamios konkretaus klausimo analizės, pirmiausia galės apskritai susipažinti su to laikotarpio istorija ar tema. Toks pateikimas gali pasitarnauti ir visiems kitiems skaitytojams. Skirtingais laikotarpiais besidomintiems diplomatams ir mokslininkams pateikti naudingiausi darbai italų kalba.

Prieš aptariant su konkrečiais skyriais susijusius darbus, verta paminėti keletą naudingų informacinių leidinių. Yra du geri istoriniai žodynai, pateikiantys trumpas svarbiausių veikėjų biografijas bei aptariantys kitas asmenybes, institucijas, leidinius bei judėjimus, žodynuose taip pat pateikiamos nuorodos į kitus šaltinius, siekiant paminėti mažiau žinomus veikėjus, kuriuos kitur sunku būtų surasti. Tai vyriausiojo redaktoriaus Franko J. Coppos *Dictionary of Modern Italian History* (Westport, 1985), vyriausiojo redaktoriaus Philipo V. Cannistraro *History Dictionary of Fascist Italy* (Westport, 1982).

Verta paminėti tokias patogias trumpas bibliografijas: Franko J. Coppos ir Williamo Robertso *Modern Italian History: An Annotated Bibliography* (New York, 1990), prasidedančią aštuonioliktuoju amžiumi; Charleso F. Delzello *Italy in the Twentieth Century* (Washington, D. C., 1980) (American Historical Association Pamphlet, nr. 428); ir Claros Lovett *Contemporary Italy: A Selective Bibliography* (Washington, D. C., 1985). Amerikiečių naujausių knygų apie Italiją aprašymai bei vertingi, Italijos įvykius įtraukią amerikiečių memuarai yra Bordeno W. Painterio, Jr., red., *Perspectives on Italy* (Hartford, 1992), specialus Trinity koledžo *The Cesare Barbieri Courier* leidinys. Darbų sąrašą, įskaitant naujausias bei dar rašomas knygas, straipsnius, darbus, disertacijas, galima rasti metiniame *Newsletter of the Society for Italian Historical Studies* (red. Alanas Reinermanas, Bostono koledžas). Panašus leidinys *Newsletter of the Conference Group on Italian Politics and Society*, išleistas Dickinsono koledžo, Carlisle, Pensilvanija, aptaria daugiausia politinių mokslų srities darbus.

Įžanga. Nuo „Europos mokyklos" iki užkariautos žemės

Apie italų eretikų istoriją skaitykite klasikiniame Delio Cantimori darbe *Eretici italiani del Cinquecento* (Florence, 1967) bei trumpą ir nuostabią jo *Prospettive di storia ereticale italiana del Cinquecento* (Bari, 1960). Ericas Cochrane ir Johnas Tedeschi apibendrina Cantimori darbą bei jo įtaką „Delio Cantimori: Historian", *The Journal of Modern History* 39, nr. 4 (1967 gruodis): 438–445. Anglų kalba Barry Colletto darbuose *Italian Benedictine Scholars and the Reformation* (Oxford, 1985) pasakojama apie vienuolių kongregacijos nesėkmę, siekiant išspręsti katalikų ir protestantų bažnyčių skilimo problemą.

Pesimistinį porenesansinio laikotarpio požiūrį daugiausia išreiškia italai. Žr. Benedetto Croce, *Storia dell'eta barocca in Italia*, 5–as leid. (Bari, 1956) ir Guido Quazza, *La decadenza italiana nella storia europea* (Milan, 1971). Kiek labiau pasvertą požiūrį ir daug detalių pateikia Romolo Quazza, *Preponderanza Spagnuola (1559–1700)* (Milan, 1950). Revizionistus geriausiai pristato Ericas Cochrane jaudinančioje kelionėje po aptariamąjį laikotarpį *Florence in the Forgotten Centuries* (Chicago, 1973) ir dar aiškiau *Italy 1530–1630* (London and New York, 1988), po mirties red. Juliuso Kirshnerio. R. Burro Litchfieldo *Emergence of a Bureaucracy. The Florentine Patricians 1530–1790* (Princeton, 1986) iš esmės laikomasi tos pat nuomonės, kaip ir Conchrane'o darbe. Domenico Sella, *Crisis and Continuity: The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century* (Cambridge, MA, 1979), pateikia pagrįstų argumentų prieš „pakartotinę feodalizaciją" ir protingą to laikmečio ekonominės krizės interpretaciją. Antonio Calabria aptaria Neapolio nuosmukį *The Cost of Empire: The Finance of the Kingdom of Naples in the Time of Spanish Rule* (New York, 1991). Richardas Tildenas Rappas darbe *Industry and Economic Decline in Seventeenth–Century Venice* (Cambridge, 1979) nagrinėja nuosmukio reikšmę ekonomikoje, o to laikotarpio supratimui labai svarbūs Briano Pullano, red., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (London, 1968) esė. Robertas C. Davisas darbe *Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and Workplace in the Preindustrial City* (Baltimore, 1991) aptaria eilinių darbininkų bei jų šeimų padėtį Venecijoje. Pagaliau Einaudi *Storia d'Italia*, t. 2, d. 2 (Turin, 1974) pateikia išsamią to laikotarpio apžvalgą bei ankstesnius įvykius, tarp jų – naudingą ekonominę apžvalgą.

1 skyrius. Italijos Švietimo amžius

Nors anglakalbiai istorikai nedaug dėmesio skyrė Italijos Švietimo amžiui, daug darbų yra italų kalba, tad čia išvardijami tik svarbiausi iš jų. Daugiatomis Franco Venturi *Settecento riformatore* (Turin, 1969) – pagrindinis darbas apie šį laikotarpį, išsamiai aptariantis Švietimo reikšmę Italijos valstybėse bei nurodantis ryšius su Europa. Išverstos tik šio darbo dalys, bet Venturi stilių studentai gali pajusti puikioje *Italy and the Enlightement* (London, 1972). Venturi pažiūros paveikė visus apie aštuonioliktąjį šimtmetį rašančius mokslininkus, tai galima pastebėti iš Dino Carpanetto ir Giuseppės Ricuperati darbų, pateikiančių puikiai pasvertą apžvalgą, į kurią įeina istoriografinės problemos aptarimas *Italy in the Age of Reason, 1685–1789* (London, 1987), bei pradinius Stuarto Woolfo *A History of Italy* (London, 1979) skyrius, pateikiančius nuostabų įvadą į šį laikotarpį. Woolfo *The Poor in Western Europe in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (London, 1986) taip pat dėmesį sutelkia į Italiją. Giorgio Candeloro *Storia dell' Italia moderna* (Milan, 1966) I tome dėmesį skiria Italijos valstybių krizei.

Ypatingoms sritims – žvilgterėti į intensyvų intelektualinį Toskanos gyvenimą – pavartykite Erico Cochrane'o *Tradition and Enlightenment in Tuscan Academies, 1690–1800* (Chicago, 1961). Benedetto Crocės klasikinė *History of the Kingdom of Naples* (Chicago, 1970) nuosaiki, bet vis tiek kelianti susidomėjimą. Apie intelektualias šios epochos moteris skaitykite Gabriellos Berti Logan „The Desire to Contribute: An Eighteenth–Century Italian Woman of Science", *The American Historical Review 99*, nr. 3 (1994 birželis): 785–812. Taip pat žiūrėkite Paulo Oskaro Kristellero „Learned Women in Early Modern Italy: Humanists and University Scholars", in Patricia H. Labalme, red., *Beyond Their Sex: Learned Women of the European Past* (New York, 1980).

Haroldas Actonas knygoje *The Bourbons of Naples* (London, 1956) apžvelgia šį laikotarpį įdomiai, išsamiai ir su užuojauta. Denisas Mackas Smithas vykusiai aprašo Sicilijos visuomenę bei reformų bandymus *A History of Sicily: Modern Sicily after 1713* (London, 1968). Franco Venturi į Venecijos gyvenimą trumpoje, bet provokuojančioje *Venezia nel 700* (Turin, 1980) žvilgteri pro rakto skylutę. Fredericas C. Lane *Venice: A Maritime Republic* (Baltimore, 1980) ir Williamas H. McNeillas *Venice: The Hinge of Europe* (Chicago, 1974) daugiausia aprašo šlovės dienas, bet trumpus skyrius paskiria ir aštuonioliktajam amžiui. Apie Lombardijos žemės matavimą bei jo pasekmes skaitykite Danielo Klango *Tax Reform in Eighteenth–Century Lombardy* (New York, 1977); apie didikus žiūrėkite J. M. Robertso „Lombardy", in Albert Goodwin, red., *The European Nobility in the Eighteenth Century* (London, 1953), pp. 60–82. Alexanderis I. Grabas teigia, jog austrai Lombardijoje reforma domėjosi tik dėl galimo valdžios pastiprinimo ir iš esmės nieko nelaimėjo. Žr. jo straipsnius „The Politics of Subsistence: The Liberalization of Grain Commerce in Austrian Lombardy under Enlightened Despotism", *The Journal of Modern History 57* (1985 birželis): 185–210; „Enlightened Absolutism and Commonlands Enclosure: The Case of Austrian Lombardy", *Agricultural History 63*, nr. 1 (1989 žiema): 49–72; ir „Enlightened Despotism and State Building: The Case of Austrian Lombardy", in *Austrian History Yearbook* (Minneapolis, 1989), pp. 43–72. Daugiau informacijos galima rasti jau minėtoje Venturi knygoje *Italy and the Enlightenment*.

Geriausia knyga apie kasdienį gyvenimą – trumpa, išsami ir įžvalgi –Maurice Vaussard, *Daily Life in Eighteenth Century Italy* (New York, 1963). Nors anksčiau minėtoje Stuarto Woolfo knygoje *The Poor in Western Europe in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (London, 1986) daugiausia kalbama apie devynioliktąjį amžių, bet paminimas ir aštuonioliktasis bei pateikiamas puikus įvadas, analizuojantis problemos mastą. Pirminiai mūsų žinių šaltiniai apie kasdienį šio laikotarpio gyvenimą – užsieniečių knygos, pasakojančios apie jų keliones po Italiją. Tarp jų – Johann Wolfgang Goethe, *Italian Journey* (New York, 1989), Arthur Young, *Travels during the Years 1787, 1788 and 1789* (London, 1794), bei Frank Brady ir Frederick A. Pottle, red., *Boswell on the Grand Tour: Italy, Corsica, and France* (London, 1955).

Apie augantį nacionalinį jausmą aštuonioliktajame amžiuje rašo Emiliana Noeher *Seeds of Italian Nationalism, 1700–1815* (New York, 1951). Apie Muratori vaidmenį žr. Comitato per le onoranze a L.A. Muratori nel bicentenario dalla morte, *Miscellanea di studi muratoriani* (Modena, 1951).

2 skyrius. Italija ir Prancūzų didžioji revoliucija

Prancūzų revoliucijos ir Napoleono laikų Italija negali pasigirti darbų bei tyrimų gausa, tad šis laikotarpis atsilygintų kiekvienam tyrinėtojui, nusprendusiam pašvęsti laiką šiai temai. Ypač mažai literatūros anglų kalba, ir nors italų kalba

parašyta daugiau, dar stinga darbų apie socialinius bei ekonominius šio laikmečio padarinius, ypač Pietuose. Tą pat galima pasakyti apie kontrrevoliucinius judėjimus.

Šis laikotarpis neblogai aptariamas kai kuriuose 1 skyriuje išvardytuose darbuose, tarp jų Crocės, Woolfo, Actono ir Candeloro. R. M. Johnstono *The Napoleonic Empire in Southern Italy*, 2 t. (London, 1904) – sena, bet gera knyga, kaip ir Guglielmo Ferrero *Avventura. Bonaparte in Italia (1796–1797)* (Milan, 1947). Anguso Herioto *The French in Italy, 1796–1799* (London, 1957) – nedaug pastebėjimų, bet gausu paskalų. Giorgio Vaccarino *I patrioti „anarchistes" e l'idea dell'unita italiana* (Turin, 1955) – puiki ataskaita apie Italijos vienybės idėjos pradžią šiuo laikotarpiu. Georgeso Bourgino *Italie et Napoléon, 1796–1814* (Paris, 1936) – trumpas įžvalgus aprašymas. Ekonominį šio laikotarpio gyvenimą nagrinėja Evgenij V. Tarle *La vita economica dell'Italia nell'eta napoleonica* (Turin, 1950). Johnas A. Davisas išspausdino įdomų darbą *Conflict and Control: Law and Order in Nineteenth Century Italy* (Atlantic Highlands, NJ, 1988), kuriame šie klausimai nagrinėjami 1790–1900 metų laikotarpiu. Pietro Colletta *Storia del reame di Napoli* (Florence, 1962) – klasikinis aprašymas, kaip ir Vincenzo Cuoco Neapolio 1799 metų kontrrevoliucijos istorija *Saggio storico sulla rivoluzione di Napoli* (Milan, 1806). Apie Neapolio kontrrevoliuciją taip pat skaitykite Benedetto Crocės *La rivoluzione napoletana del 1799* (Bari, 1961). Toskanos reformatoriaus veiklą Švietimo ir Napoleono laikotarpiu nagrinėja Renato Pasta knygoje *The Making of a Notable: Giovanni Fabbroni between Enlightened Absolutism and Napoleonic Administration* (Princeton, 1985).

Daugiau literatūros šio skyriaus pradžioje aptartos istoriografijos klausimu galima rasti Emiliana Noether „The Transition from the Enlightenment to the Risorgimento: A Question of Historical Interpretation", in Frank J. Coppa, red., *Studies in Modern Italian History from Risorgimento to the Republic* (New York, 1986).

3 skyrius. Pirmasis karas už Italijos vienybę

Šiame skyriuje aptariami įvykiai ignoruojami dar labiau negu 2–ojo skyriaus. Labai mažai parašyta angliškai, o darbai užsienio kalbomis daugiausia seni. Geriausias veikalas apie Miuratą – Angela Valente, *Murat e l'Italia meridionale*, 2–as leidimas (Turin, 1965). Antonio Spinoza, *Murat* (Milan, 1984), – tai biografija, vaizduojanti kavalerijos generolą kaip avantiūristiškiausią iš Napoleono paskirtų vadų. Prancūziškai skaitykite *Joachim Murat, Roi de Naples. La derniere annee de régne*, 5 t. (Paris, 1909) ir H.Weill, *Le prince Eugene et Murat*, 5 t., (Paris, 1902). Žr. anksčiau minėtus Johnstoną ir Collettą. Daug literatūos apie *carbonari*, bet ir vėl – daugiausia sena; žr. A.Ottolini, *La Carboneria dalle origini ai primi moti insurrezionali (1797–1817)* (Modena, 1936); kiek naujesnė – R.J.Rath, „The Carbonari: Their Origins, Initiation Rites and Aims", *American Historical Review*, LXIX, 1964. Apie įvykius Šiaurėje skaitykite D.Spadoni, *Milano e la congiura militare nel 1814 per l'indipendenza italiana*, 3 t. (Modena, 1936); Spadoni taip pat parašė „Nel centenario del proclama di Rimini", in *Rassegna Storica del Risorgimento*, 1915. Apie britų politiką skaitykite C.K.Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh, 1812–1822*, 2 t. (London, 1931–1934), H.M.Lackland, „The Failure of the Constitutional Experiment in Sicily, 1813–1814" ir „Lord Bentinck in Sicily, 1811–1812", abu žurnale *The English Historical Review*, 1926 ir 1927; ir C. W. Crawley „England and the Sicilian Constitution of 1812" žurnale *The English Historical Review*, 1940.

4 skyrius. „Geografinė išraiška“

Diplomatiniam Restauracijos aspektui dar vis praverčia du senesni darbai: René Albrecht–Carrié, *A Diplomatic History of Europe Since the Congress of Vienna* (New York, 1973) ir C.K.Webster, *The Congress of Vienna 1814–1815* (London, 1919). Šį laikotarpį išsamiai aprašo Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*. Įdomus straipsnis apie diplomatines varžytuves tarp Austrijos ir Rusijos Italijoje – Alano J. Reinermano „Metternich, Alexander I, and the Russian Challenge in Italy“, *The Journal of Modern History 46*, nr. 2 (1974 birželis): 20–38. Iš intelektualių pozicijų glaustą politinės teorijos istoriją šiuo laikotarpiu pateikia Ettore Alberoni, *Storia delle dottrine politiche in Italia* (Milan, 1985). Pietro Colletta, *Storia del reame di Napoli* (Florence, perspausdinta 1962) – tai klasika su skyriumi apie šį laikotarpį. Apie ankstyvąją Restauraciją Šiaurėje skaitykite R. J. Ratho *The Provisional Austrian Regime in Lombardy–Venetia, 1814–1815* (Austin, 1969); apie austrų santykius su popiežiumi žr. Alan Reinerman, *Austria and the Papacy in the Age of Metternich I. Between Conflict and Cooperation 1809–1830* (Washington, D.C., 1979). Johno Tracy Elliso *Cardinal Consalvi and Ango–Papal relations 1814–1824* (Washington, D.C., 1924) – senesnis, bet vis tiek puikus Consalvi diplomatijos aprašymas. Gerų minčių apie kultūrą galima rasti Benedetto Crocės *Una famiglia di patrioti* (Bari, 1927) ir *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono,* 2 t. (Bari, 1921). Angliškai skaitykite Christopherio Cairnso *Italian Literature* (London, 1977), bendro pobūdžio darbą su geromis trumpomis diskusijomis apie šio laikmečio literatūroje vyraujančias temas. Apie Siciliją naudingos informacijos yra M. I. Finley, Deniso Macko Smitho ir Christopherio Duggano *A History of Sicily* (New York, 1987).

5 skyrius. Nepavykusios revoliucijos: 19 amžiaus 3–iasis ir 4–asis dešimtmečiai

Pats išsamiausias darbas anglų kalba apie Neapolio revoliuciją – dar vis George'o T. Romani *The Neapolitan Revolution of 1820–1821* (Evanston, IL, 1950). Skyrius galima rasti Haroldo Actono *The Bourbons of Naples* ir anksčiau minėtoje Crocės *History of the Kingdom of Naples*. Diskusiją apie Restauracijos kultūrą, slaptas draugijas bei šio laikotarpio revoliucijas rasite Stuarto Woolfo *A History of Italy, 1700–1860* (London, 1979) ir Harry Hearderio *Italy in the Age of the Risorgimento, 1790–1870* (New York, 1983). George'as Martinas *The Red Shirt and the Cross of Savoy* (New York, 1969) ypač atidžiai pažvelgia į šio laikotarpio problemas. Anksčiau minėtuose darbuose skaitykite ir apie Pjemonto 1821 metų neramumus bei 1831 metų revoliucijas, bet Giorgio Candeloro *Storia dell' Italia moderna,* t. II (Milan, 1962) yra tiesiog puiki, kaip ir Nino Valeri, red., *Storia d'Italiana,* t. III, (Turin, 1965), tuo tarpu daug detalių ir ypač gerą dalį apie šio laikotarpio Italijos tremtinius galima rasti Cesarės Spellanzono *Storia del Risorgimento e dell'unita d'Italia,* t. II (Milan, 1934), kur Italija aprašoma iki 1848 metų revoliucijų išvakarių. Alanas Reinermanas išanalizavo, kodėl nepavyko pirmieji valstybių mėginimai reformuoti Popiežiaus sritis: „The Concert Baffles: The Roman Conference of 1831 and the Reform of the Papal States“, *International History Review 5,* nr. 1 (1983): 20–38. Pavyzdiniai darbai apie Buonarroti yra Armando Saitta, *Filippo Buonarroti,* 2 t. (Rome, 1950) ir Alessandro Galante Garrone *Filippo Buonarroti e i rivoluzionari dell'Ottocento* (Turin, 1951). Angliškai skaitykite Arthuro Lehningo straipsnius „Buonarroti and His Secret Societies“, *International Review of Social History I* (1956): 112–140 ir „Buonarroti's Ideas on Communism and Dictatorship“, *International Review of Social History* II

(1957): 266–287 bei Elizabeth Eisenstein, *The First Professional Revolutionary: Filippo Michele Buonarroti* (Cambridge, 1959).

6 skyrius. Trys susivienijimo modeliai

Mazzini pasisekė, nes atsirado anglakalbių mokslininkų, studijavusių jo darbą; nors trūksta paskutiniųjų knygų, ko gero, naujas Deniso Macko Smitho darbas *Mazzini* (Milan, 1933) rodo pokyčius. Gaetano Salvemini, *Mazzini* – tai būtinas išeities taškas, norint suprasti Mazzini mintį. *Mazzini: Prophet of Modern Europe* (New York, 1970, bet pirmą kartą išspausdinta 1932) autorius Gwilymas O. Griffthas cituoja Lloydo George'o teiginį apie Mazzini – „Jis juk buvo teisus!" – apibendrinantį pagrindinę knygos mintį. E. E. Y Hales, *Mazzini and the Secret Societies: The Making of a Myth* (London, 1956) teisingai išryškina Mazzini „šoko vertę" tuometinei Italijos tvarkai. Anksčiau, bet puikiai Mazzini pateikė Boltonas Kingas *Mazzini* (London, 1903). Autorius galėjo pasikalbėti su žmonėmis, artimai pažinojusiais Mazzini, bet jam vis tiek pavyko parašyti objektyvų darbą. Galima tvirtinti, jog Mazzini tiek priėmė užsienio įtakas, tiek pats veikė kitas šalis. Šį sąveikos aspektą nagrinėjo Josephas Rossi, *The Image of America in Mazzini's Writings* (Madison, WI, 1954). Mazzini darbai buvo surinkti ir išspausdinti, o gerų, kad ir trumpų, pavyzdžių galima rasti N. Gangulee, red., *Giuseppe Mazzini: Selected Writings* (Westport, CT, 1974). Pagrindine Mazzini „religingumo" minties tema žr. Johno MacCunno esė apie Mazzini *Six Radical Thinkers* (New York, 1964). Italų kalba apie Mazzini parašyta daug darbų. Emilia Morelli darbe *Giuseppe Mazzini: Quasi una biografia* (Rome, 1984) pabrėžia, kad Mazzini religingumas buvo visos jo veiklos ir varančioji jėga, ir stabdys. Ypač turtingas darbas, aptariąs Mazzini idėjose glūdintį šiuolaikinį revoliucinį metodą – tai Salvo Mastellone, *Mazzini e la „Giovane Italia"*, 2 t. (Pisa, 1960). Kitas svarbus darbas šia tema – Franco Della Peruta, *Mazzini e i rivoluzionari italiani* (Milan, 1974).

Gioberti darbai bei gausūs laiškai išspausdinti, tuo tarpu jam skirtos biografijos geros, bet senos. Vykęs darbas – A.Anzilotti, *Gioberti* (Florence, 1922), o Adolfo Omodeo *Vincenzo Gioberti e la sua evoluzione politica* (Turin, 1941) pateikia sudėtingesnį požiūrį, čia teigiama, jog Gioberti neogvelfizmą panaudojo kaip priemonę, kad šį judėjimą pritaikytų Italijos situacijai. Omodeo teiginį, jog Gioberti sugebėjo mobilizuoti nuosaikią visuomenės nuomonę drauge su diskusija apie Balbo, galima rasti plačiame jo darbe *L'eta del Risorgimento italiano* (Naples, 1946). Be tekste minimų Gioberti ir Balbo darbų, žr. Gioberti, *Del Rinnovamento civile d'Italia*, 3 t. (Bari, 1968) ir Balbo, *Sommario della storia d'Italia* (Milan, 1927). Atitinkamos anksčiau cituoto Stuarto Woolfo darbo *A History of Italy, 1700–1860* dalys – puiki diskusija apie alternatyvius Italijos suvienijimo planus.

Įvykius Popiežiaus srityse laikotarpiu prieš Pijų IX įtikinamai aptaria Alanas Reinermanas darbe *Austria and the Papacy in the Age of Metternich. Vol. II: Revolution and Reaction, 1830–1838* (Washington, D.C., 1989). G.F.H.Berkeley, *Italy in the Making. Vol. I: 1815 to 1846* ir *Vol. II: June 1846 to 1 January 1848* (Cambridge, perspausdinta 1968) pateikia informatyvų ir įdomų to laikotarpio įvykių aprašymą, kaip ir Williamas Roscoe Thayeris ankstesniame darbe *The Dawn of Italian Independence, Vol. I* (Boston, 1893). Pastarieji du darbai vertingi ir dėl laikotarpio, kada buvo parašyti, istoriografijos anglų kalba apžvalgos.

Knygų apie Karolį Albertą mažai ir jos retai pasirodo. Apie užsienio politiką skaitykite F. Lemmi, *La politica estera di Carlo Alberto nei suoi primi anni di regno* (Florence, 1928), tuo tarpu N. Radolico *Carlo Alberto negli anni di regno 1831–1843* (Florence,

1930) daugiausia aptaria jo valdymo laikotarpį. Geriausiai šį laikotarpį apžvelgia Rosario Romeo, *Dal Piemonte sabauda all' Italia liberle* (Turin, 1964) skyriuje apie Karolį Albertą.

7 skyrius. 1848–ųjų revoliucijos: didysis sukrėtimas

Priscilla Robertson, *Revolutions of 1848: A Social History* (Princeton, 1971) – puikus darbas, įvedantis Italijos revoliucijas į Europos kontekstą. Išsamiai revoliucijas pateikia G.F.H. Berkeley, *Italy in the Making. Vol. III: January ist 1848 to November 16, 1848* (Cambridge, 1940). Williamas Roscoe Thayeris *The Dawn of Italian Independence, Vol. II* (Boston, 1893) pateikia jaudinantį aprašymą, kuris gali pasirodyti sensteléjęs, bet, kaip Berkeley darbas, jis atveria tikrą to laikotarpio aistrų paletę. Kentas Robertsas Greenfieldas ilgalaikius ekonominius bei politinius įvykius apraśo darbe *Economics and Liberalism in the Risorgimento: A Study in Nationalism in Lombardy, 1814–1848* (Baltimore, 1965). Anksčiau minėta George'o Martino *The Red Shirt and the Cross of Savoy* turi keletą gerų skyrių apie šio laikotarpio įvykius. Itališka Candeloro *Storia d'Italia, Vol. III* visa pašvęsta revoliucijoms bei jų poveikiui, o kitas puikus darbas yra Nino Valeri, red., *Storia d'Italia, Vol. III* (Turin, 1965). Luigi Salvatorelli, red., *Prima e dopo il Quarantotto* (Turin, 1948), esė rinkinys iš įvairių žurnalų – puikus savo išvadomis apie revoliucijas.

Be tekste minėto D'Azeglio *Ultimi casi* apie konkrečius asmenis, žr. jo ypač svarbius memuarus: Massimo D'Azeglio, *I miei ricordi* (Turin, 1965). Apie Cattaneo vaidmenį žr. Clara Lovvet, *Carlo Cattaneo and the Politics of the Risorgimento, 1820–1860* (The Hague, 1972) bei paties Cattaneo šio laikotarpio memuarus – Carlo Cattaneo, *Dell' insurrezione di Milano nel 1848 e della successiva guerra. Memorie* (Milan, 1973). Apie Pijų IX žr. E.E.Y. Hales, *Pio Nono: A Study in European Politics and Religion in the Nineteenth Century* (Garden City, 1954) – tai užuojautos kupina biografija, o šiuolaikiškesnis darbas – Franko Coppa'os biografija *Pope Pius IX: Crusader in a Secular Age* (Boston, 1979). Praverčia ankstesnis George'o M. Trevelyano darbas *Manin and the Venetian Revolution of 1848* (London, 1923), kaip ir Paulo Ginsborgo *Daniele Manin and the Venetian Revolution of 1848–49* (Cambridge, 1979), kurį sudarko atvirai marksistinis požiūris. Apie tremtinius Anglijoje žr. M. C. Wicks, *The Italian Exiles in London, 1816–1848* (Manchester, 1937).

8 skyrius. Cavouras ir Pjemonto sprendimas

Parašyta daug bendro pobūdžio risordžimento istorijų, apimančių šiame skyriuje aptariamus įvykius. Edgaras Holtas knygoje *Risorgimento. The Making of Italy, 1815–1870* (New York, 1970) pateikia išsamų ir gerai dėstomą pasakojimą. Boltono Kingo *History of Italian Unity* (New York, perspausdinta 1967) – senas, bet vis dar naudingas darbas. Naujesnis darbas yra Harry Hearderio *Italy in the Age of the Risorgimento, 1790–1870* (London and New York, 1983) – tai vertingas įvairių interpretacijų bei šio judėjimo kultūros aptarimas. Derekas Bealesas *The Risorgimento and the Unification of Italy*, t. 2 (New York, 1971) pateikia įkvepiančią ir išsamią įžangą bei perspausdina daug svarbių dokumentų. Kita puiki dokumentų knyga – tai Denis Mack Smith, red., *The Making of Italy, 1796–1870* (New York, 1968). Trumpas, bet galintis praversti darbas – Massimo Salvadori, *Cavour and the Unification of Italy* (New York, 1961). Su Plombieres susijusius dokumentus, drauge protingą įžanginį esė išspausdino Mack Walker, red., *Plombieres: Secret Diplomacy and the Rebirth of Italy* (New York, 1968). Du

puikūs A.J.P. Tayloro darbai paaiškina tiek Italijos, tiek Europos to laikotarpio diplomatinį kontekstą. Tai – *The Italian Problem in European Diplomacy* (Manchester, 1934) ir *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918* (London, 1954). Kitus šio laikotarpio diplomatijos aspektus, kiek jie siejasi su Italija, galima rasti Nello Rosselli *Inghilterra e regno di Sardegna dal 1815 al 1847* (Turin, 1954) ir įdomioje Giuseppės Berti knygoje *Russia e stati italiani nel Risorgimento* (Turin, 1957).

Kaip ir galima tikėtis, parašyta daug knygų apie svarbiausias risordžimento asmenybes, be kurių tą amžių sunku suprasti. Geriausia ir išsamiausia Cavouro bei jo laikų biografija – Rosario Romeo, *Cavour e il suo tempo,* 3 t. (Bari, 1984). Anglų kalba vis dar praverčia stambus ir supratingas Williamo R. Thayero darbas *The Life and Times of Cavour,* 2 t. (New York, perspausdinta 1971). Maurice Paleologue darbe *Cavour* (New York, 1972) pateikia teigiamą Cavouro – valstybės veikėjo portretą, tuo tarpu A.J. Whyte parlamentaro karjerą sieja su jo diplomatija knygoje *The Political Life and Letters of Cavour, 1848–1861* (Westport, CT, perspausdinta 1975). Deniso Macko Smitho *Cavour* (London, 1985) – nedraugiška valstybės veikėjui iš Pjemonto knyga. Frankas J. Coppa parašė trumpą biografiją *Camillo di Cavour* (New York, 1973). Analizuodamas ryšius tarp *Cavour and Garibaldi 1860* (Cambridge, 1954), Denisas Mackas Smithas priėjo prie išvados, jog 1860–aisiais nebuvo galima teigti, kad vieninga monarchija buvo vienintelis sprendimas, galėjęs pasibaigti revoliucija. Bet Harry Hearderis knygoje *Cavour* (London and New York, 1994) apie Pjemonto vadą kalba kaip apie subtilų valstybės veikėją, kuris praktiškai neturėjo „alternatyvos" vieningai Italijos valstybei. Vertingos J.A.R. Marriot paskaitos apie tris svarbias šio laikotarpio asmenybes pateiktos *The Makers of Modern Italy* (London, 1889).

Be Cavouro, angliškai kalbančių istorikų dėmesį patraukė Garibaldi. George'as MacCauly Trevelyanas parašė tris klasikinius darbus: *Garibaldi's Defense of the Roman Republic* (London, 1907), *Garibaldi and the Thousand* (London, 1909) ir *Garibaldi and the Making of Italy* (London, 1919). Tarp naujesnių biografijų – Paul Frischauer, *Garibaldi: The Man and the Nation* (New York, 1935); David Larg, *Giuseppe Garibaldi* (New York, perspausdinta 1970); Peter de Polnay, *Garibaldi: The Man and the Legend* (New York, 1961); Christopherio Hibberto *Garibaldi and His Enemies* (London, 1965) nebloga, o Jaspero Ridley *Garibaldi* (New York, 1974) turbūt pati geriausia. Denisas Mackas Smithas taip pat parašė puikią trumpą biografiją *Garibaldi: A Great Life in Brief* (New York, 1956). Išspausdinti ir Alexandre'o Dumas redaguoti Garibaldi memuarai – *The Memoirs of Garibaldi* (New York, 1931). Idėją apie Garbaldi karo genijų galima rasti Andrea Viotti darbe *Garibaldi: The Revolutionary and His Men* (Dorset, 1979). Apie Garibaldi „mene ir istorijoje" žr. reprodukcijas *Garibaldi, arte e storia* (Florence, 1982). Rašydamas apie karinius risordžimento aspektus, Piero Pieri knygoje *Storia militare del Risorgimento. Guerre e insurrezioni* (Turin, 1962) nenuginčijamai teigia, jog risordžimento karinė istorija demonstruoja didvyriškumą ir rodo Italijos tautos gebėjimą aukotis; ypač įdomi jo mintis, kad risordžimentą lydėjo vertinga teorinė literatūra – kaip panaudoti gyvybines tautos galias kovoje už laisvę. Be Pieri, ir Frankas Coppa išspausdino vykusį aprašymą *The Origins of the Italian Wars of Independence* (London and New York, 1992).

Apie kai kuriuos kitus veikėjus skaitykite – Denis Mack Smith, *Victo Emanuel, Cavour, and the Risorgimento* (London, 1971); Clara Lovett, *Giuseppe Ferrari and the Italian Revolution* (New York, perspausdinta 1969); William Hancock, *Ricasoli and the Risorgimento in Tuscany* (New York, perspausdinta 1969) ir Michael St.John Packe, *The Bombs of Orsini* (London, 1957). Apie požiūrį į Italijos įvykius užsienyje žr. Howard R.Marraro, *American opinion on the Unification of Italy, 1846–1861* (New York, 1932); Harry W. Rudman, *Italian Nationalism and English Letters* (New York, 1940); ir A.William Salomone, „The Nineteenth–Century Discovery of Italy: An Essay in American Cultural History. Prolegomena to a Historiographical

Problem", *American Historical Review 73*, nr. 5 (1968 birželis): 1359–1391.

Apie demokratų veiklą Pietuose skaitykite fundamentalų Franco della Peruta darbą *I democratici e la rivoluzione italiana* (Milan, 1958) ir Giuseppės Berti *I democratice e l'iniziativa meridionale nel Risorgimento* (Milan, 1962). Raymondas Grew parašė *A Sterner Plan for Italian Unity. The Italian National Society in the Risorgimento* (Princeton, 1963).

Labiau apibendrinančiose risordžimento interpretacijose Luigi Salvatorelli tvirtina, jog, be medžiaginio risordžimento, buvo ir dvasinis, ir ieškojo „naujos" Italijos – *The Risorgimento: Thought and Action* (New York, 1970). Fundamentaliai marksistinę risordžimento kaip „nepavykusios" revoliucijos interpretaciją galima rasti Antonio Gramsci *Il Risorgimento* (Turin, 1955), tuo tarpu Rosario Romeo darbe *Risorgimento e capitalismo* (Bari, 1963) pateikiamas puikus atkirtis tokiai tezei. Istorinius debatus gerai papildo A.Williamo Salomonės „Statecraft and Ideology in the Risorgimento", šįkart Edwardo R. Tannenbaumo ir Emiliana'o Noetherio knygoje *Modern Italy. A Topical History since 1861* (New York, 1974); ir Salomonės „The Risorgimento Between Ideology and History: The Political Myth of *rivoluzione mancata*„ H. Stuarto Hugheso „The Aftermath of the Risorgimento in Four Successive Interpretations", ir Raymondo Grew „How Success Spoiled the Risorgimento" – visi patogiai sugrupuoti A. Wiliamo Salomonės darbe *Italy from the Risorgimento to Fascism. An Inquiry into the Origins of the Totalitarian State* (New York, 1970). Walterio Maturi *Interpretazioni del Risorgimento. Lezioni di storia e storiografia* (Turin, 1962) – puiki ir išsami risordžimento interpretacijų istorija nuo to laikmečio mąstytojų iki Macko Smitho. Johno A. Daviso ir Paulo Ginsborgo redaguota knyga *Society and Politics in the Age of the Risorgimento: Essays in Honour of Denis Mack Smith* (Cambridge, 1991) draugėn sujungia britų ir italų ekspertų interpretacijas.

9 skyrius. Cavouro įpėdiniai: dešiniųjų valdžia

Apie dešiniųjų valdymo laikotarpį anglų kalba labai mažai darbų. Galima remtis anksčiau minėtais bendro pobūdžio darbais. Deniso Macko Smitho knygos *Italy. A Modern History* (Ann Arbor, 1959) nuotaika apskritai atitinka neigiamą dešiniųjų laikotarpio interpretaciją. Apie šio laikotarpio ekonomines problemas bei politiką pasverdamas ir objektyviai rašo Shperadas B. Cloughas, *The Economic History of Modern Italy* (New York, 1964). Seriją susijusių (ir sunkiai surandamų) išverstų dokumentų, aprašymų bei komentarų apie Italijos laimėjimus šiuo laikotarpiu ir kitais laikais pateikia Shepardas B.Cloughas ir Salvatore Saladino knygoje *A History of Modern Italy: Documents, Readings, and Commentary* (New York, 1968). Kokybinę Italijos demokratų, socialinio konteksto bei jų reikšmės ir veiklos naujoje karalystėje analizę galima rasti Claros Lovett *The Democratic Movement in Italy, 1830–1876* (Cambridge, MA, 1982). Johno Whittamo šio laikotarpio aptarimas darbe *The Politics of the Italian Army, 1861–1918* (London, 1977) – tai įtikinantis nacionalinės armijos formavimo sunkumų aprašymas. Platesnį armijos bei jos vaidmens prieš Pirmąjį pasaulinį karą aprašymą, tinkantį ir vėlesniems skyriams, galima rasti Johno Goocho knygoje *Army, State and Society in Italy, 1870–1915* (New York, 1989). Frankas J. Coppa darbe apie Popiežiaus sritis *Cardinal Giacomo Antonelli and Papal Politics in European Affairs* teigia, jog politika, už kurią buvo pasmerktas Antonelli, iš tikro buvo popiežiaus politika.

Itališkai šis laikotarpis aprašytas Nino Valeri, red., *Storia d'Italia*, 4 t. (Turin, 1965) – tai išsamus, gausiai iliustruotas darbas su sugretinimais. Puikus ir išsamus aprašymas taip pat pateiktas Candeloro *Storia d'Italia moderna* (Milan, 1968, 1970) 5 ir 6 tomuose. Rafaella Gherardi veikale *L'arte del compromesso: La politica della mediazione nell' Italia liberale* (Bologna, 1993) teigia, jog tokie dešiniųjų politikai, kaip Minghetti,

buvo veikiau praktikai, o ne ideologai, ir kad dešinės bei kairės liberalai buvo pasirengę kompromisui. Kai kuriais ekonomikos klausimais žr. G. Are, *Il problema dello sviluppo industriale nell'eta della Destra* (Pisa, 1965), Luciano Cafagna, „Industrialismo e politica economica dopo l'unita d'Italia", in *Annali dell'Istituto Giangiacomo Feltrinelli* (Milan, 1962), pp. 150–182, o anksčiau minėtoje Romeo knygoje *Risorgimento e capitalismo* apie šį laikotarpį yra skyrius. Apie šio laikotarpio Siciliją žr. Paolo Alatri, *Lotte politiche in Sicilia sotto il governo della Destra (1866–1874)* (Turin, 1954). Išsamiausias „plėšikavimo" reiškinio aprašymas – Franco Molfesės *Storia de brigantaggio dopo d'Unita* (Milan, 1966).

10 skyrius. Du „parlamento diktatoriai"

Šiame skyriuje pateikiami įvykiai, deja, ir vėl nelabai išsamiai aprašyti anglų kalba, nors bendrą aptarimą galima rasti atitinkamose puikios Christopherio Setono–Watsono knygos *Italy from Liberalism to Fascism, 1870–1925* (London, 1967) dalyse. Kitas bendro pobūdžio darbas – Christopherio Duggano *A Concise History of Italy* (Cambridge, 1994) – nukentėjo nuo bandymo įpiršti visai Italijos istorijai vienintelę, visas kitas nusveriančią temą – susiskaldymą. Be šioje dalyje nurodomų darbų, daugiau yra kitoje, jie skirti aptarti konkretesnėms šio turtingo ir nepakankamai išanalizuoto laikotarpio problemoms. Giampiero Carocci *Agostino Depretis e la politica interna italiana dal 1876 al 1887* (Turin, 1956) – tai išsami ne vien Depretiso, bet ir šio laikotarpio Italijos politikos studija. Carlo Vallauri aptaria Zanardelli veiklą darbe *La politica liberale di Giuseppe Zanardelli dal 1876 al 1878* (Milan, 1967), o vykusią biografiją žmogaus, kuris tikrino socialines Pietų sąlygas, galima rasti Stefano Jacini darbe *Un conservatore rurale della nuova Italia*, 2 t. (Bari, 1926).

Tarptautiniais klausimais garsėja Federico Chabodo klasikinė *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896*, 2 t. (Bari, 1965), mat ji gausi dokumentų ir labai svarbi suvokti visam laikotarpiui. Luigi Salvatorelli Trilypės sąjungos aprašymas *La Triplice Alleanza. Storia diplomatica, 1877–1912* (Milan, 1939) – tai aiškus diplomatinių klausimų, susijusių su sąjunga, vaizdas.

Išsamiausia Crispi biografija – tai Massimo Grillandi, *Crispi* (Turin, 1969). Trumpa Nicolo Inglesės biografija *Crispi* (Milan, 1961) – ne tokia gera, bet verta pavartyti. Iš ankstesnių darbų – garsaus Arturo Carlo Jemolo gerai apmąstyta valstybės veikėjo prieštaringos asmenybės traktuotė *Crispi* (Florence, 1921) bei malonus paskaityti darbas – Gioacchino Volpe, *Francesco Cripsi* (Venice, 1928). Buvo publikuota daug medžiagos, susijusios su Crispi, įskaitant kalbas ir memuarus. Žr. jo *Memoirs*, 3 t. (London, 1912–1914) vertimą į anglų kalbą.

Fundamentalų darbą apie rizikingus planus Afrikoje bei Crispi laikotarpio Italijos imperializmą parašė Roberto Battaglia, *La prima guerra d'Africa* (Turin, 1958) – su išsamiu Adovos mūšio aprašymu. Apie tarptautines Italijos veiksmų Afrikoje pasekmes anglų kalba žr. Arthur Mardsen, „Salisbury and the Italians in 1896", *the Journal of Modern History 40*, nr.1 (1968 kovas): 91–117. Apie Crispi laikotarpio Italijos politiką žr. išsamiai dokumentais pagrįstą Alberto Aquaronės *Dopo Adua. Politica e amministrazione coloniale* (Rome,1989). Nors naudingesnė dėl vėlesnio jo gyvenimo laikotarpio, šiaip ar taip, Giovanni Giolitti *Memoirs of My Life* (London, 1923) rašo ir apie Crispi veiklą Rytų Afrikoje. Geriausias šaltinis apie pirmąjį Giolitti kabinetą – Gastone Manacorda, „Il primo ministero Giolitti", d. 1, *Studi Storici*, 2, nr. 1 (1961 sausis–kovas): 88–103, ir d. 2, *Studi Storici*, 3, nr.1 (1963 sausis–kovas): 106–120.

11 skyrius. Socialinės ir ekonominės dilemos

Pakankamai gausu literatūros šiame skyriuje aptariamomis socialinėmis bei ekonominėmis temomis. Gianni Toniolo knygoje *An Economic History of Liberal Italy 1850–1918* (London and New York, 1990) puikiai, aiškiai ir trumpai aprašytas visas šis laikotarpis. Apie ekonominę krizę skaitykite Emilio Sereni, *Il capitalism nelle campagne, 1860–1900* (Turin, 1947) ir P. D'Angiolini, „L'Italia al termine della crisi agraria della fine del secolo XIX", *Nuova Rivista Storica,* nr. 3–4 (1969): 323–365. Anksčiau cituota B. Clougho *The Economic History of Italy* aiškiai pateikia to laikotarpio Italijos ekonomikos plėtrą tarptautiniame kontekste. Apie valstybės finansus rašo Isidore Sachsas, *L'Italie, ses finanses et son développement économique 1859–1884* (Paris, 1885). Geri darbai, aprašantys šio laikotarpio Italijos ekonomiką – Epicarmo Corbino, *Annali dell' economia italiana,* 5 t. (Citta di Castello, 1938), Gino Luzzatto, *L'economia italiana dal 1861 al 1914* (Milan, 1963) ir to paties autoriaus „L'economia italiana nel primo decennio dell' unita" veikale *Rassegna storica del Risorgimento, 1957.* Apie vietinius finansus skaitykite F.Volpi, *Le finanze dei comuni e delle province del Regno d'Italia, 1860–1890* (Turin, 1962); finansų politiką nagrinėja G. Parravini, *La politica fiscale e le entrate effettive del Regno d'Italia, 1860–1890* (Rome, 1958). Užsienio investicijų vaidmenį svarsto Luigi de Rosa darbe *Iniziativa e capitale straniero nell'industria metalmeccanica del Mezzogiorno, 1840–1904* (Naples, 1968) ir B. Gille, *Les investissments francais en Italie (1815–1914)* (Turin, 1968).

Ekonomikos augimo ir tarifų klausimais žr. Alexander Gerschenkron, „Notes on the Rate of Industrial Growth in Italy, 1881–1913", *Journal of Economic History* (1955 gruodis). Rosario Romeo pateikia visai kitokią versiją knygoje *Breve storia della grande industria in Italia, 1861–1961* (Bologna, 1972). Taip pat žr. D. Morelli, *Il protezionismo industriale in Italia dall'unificazione del Regno* (Milan, 1920), ir M. Calzavarini, „Il protezionismo industriale e la tariffa dognale del 1887", *Clio,* 1966. Gerų bendro pobūdžio idėjų su ekonomika susijusiais klausimais galima rasti skaitant Walto W. Rostowo *The Stages of Economic Growth* (Cambridge, 1960) ir Alexanderio Gerschenkrono *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge, 1962). Nemažai darbų šiais klausimais surinko A. Caracciolo, *La formazione dell' Italia industriale* (Bari, 1963). Apie istorikų marksistų indėlį, traktuojant šio laikotarpio ekonomiką, žr. *Problemi dell' Unita d'Italia. Atti dell Il convegno di studi gamsciani tenuto a Roma nei giorni 19–21 marzo 1960* (Rome, 1960). Luciano Cafagna, „L'industrializzazione italiana. La formazione di una 'base industriale' fra il 1896 e il 1914", *Studi Storici,* nr. 3–4 (1961): 690–724, aptaria atsilikusios ekonominės plėtros klausimą. Apie ryšį tarp žemės ūkio plėtros ir pramonės žr. Renato Zangheri, „Agricoltura e sviluppo del capitalismo. Problemi storiografici", *Studi Storici,* nr. 3–2 (1968): 531–563. Gerų atskirų pramonės šakų tyrimų per daug, kad juos visus čia vardytume, bet vertinga literatūros apžvalga – G. Mori, „La storia dell' industria italiana contemporanea nei saggi, nelle ricerche e nelle pubblicazioni giubilari di questo dopoguerra", *Annali dell' Istituto Giangiacomo Feltrinelli II* (1959): 264–366.

Apie Šiaurės–Pietų problemą taip pat gausu literatūros. Žr. B. Cough ir Carlo Livi, „Economic Growth in Italy: An Analysis of the Uneven Development of North and South", *Journal of Economic History* (1956 rugsėjis): 334–349. Puikią problemos perspektyvą pateikia Gustavas Schachteris, *The Italian South: Economic Development in Mediterranean Europe* (New York, 1965). Rosario Villari, *Il Sud nella storia d'Italia,* 2 t. (Bari, 1966), pateikia labai gerą darbų šia tema antologiją. Demografines problemas aptaria Giuseppe Galasso esė „Lo sviluppo demografico del Mezzogiorno prima e dopo l'unita" knygoje *Mezzogiorno medievale e moderno* (Turin, 1965) ir M. Boldrini,

„Un secolo di sviluppo della popolazione italiana", darbe *L'economia italiana dal 1861 al 1961* (Milan, 1961). Angliškai skaitykite Roberto Dickinsono *The Population Problem of Southern Italy. An Essay in Social Geography* (Syracuse, 1955). Išsamią emigracijos statistiką galima rasti *Annuario statistico dell' emigrazione italiana dal 1876 al 1925, con notizie sull' emigrazione negli anni 1869–1875* (Rome, 1926). Bendra statistika apie Pietus – tai Svimez, *Statistiche sul Mezzogiorno d'Italia 1861–1953* (Rome, 1954), ir Svimez, *Un secolo di statistiche italiane: Nord e Sud 1861–1961* (Rome, 1961). Apie sugrįžusius pietiečius bei jų įtaką – Gaetano Salvemini išryškinta tema – žr. Dino Cinel, *The National Integration of Italian Return Migration, 1870–1929* (Cambridge, 1991).

Nors mafija patraukė dėmesį, ir išspausdinta gausybė prisiminimų bei socialinių sąlygų aprašymų, mokslininkai šį svarbų laikotarpį tyrinėjo kur kas mažiau. Žr. atitinkamus skyrius Deniso Macko Smitho knygoje *A History of Sicily. Modern Sicily after 1713* (London, 1968), Giuseppe Alongi, *La Mafia* [sic] (Florence, 1986), ir Raimondo Catanzaro, *Il delitto come impresa. Storia sociale della mafia* (Padua, 1988). Giliau į mafijos reiškinį pažvelgti galima skaitant Erico Hobsbawmo *Primitive Rebels* (Manchester, 1959) ir Antono Bloko *The Mafia of a Sicilian Village* (Prospect Heights, 1988). Apie mafijos istoriją skaitykite Salvatore F.Romano *Storia della mafia* (Milan, 1963). Mafijos organizaciją aprašė Henneris Hessas darbe *Mafia and Mafiosi: The Structure of Power* (Lexington, MA, 1973). Puikią to laikotarpio salos istoriją pateikia Francesco De Stefano ir Francesco Luigi Oddo, *Storia della Sicilia dal 1860 al 1910* (Bari, 1963).

Apie katalikų judėjimą žr. klasikinį Arturo Carlo Jemolo darbą *Cheisa e stato in Italia dalla unificazione a Giovanni XXIII* (Turin, 1965), Gabriele De Rosa, *L'Azione Cattolica. Storia politica dal 1874 al 1904* (Bari, 1953) ir Fausto Fonzi, *I cattolici e la societa italiana dopo l'unita* (Rome, 1953). Giorgio Candeloro *Il movimento cattolico in Italia* (Rome, 1953) – puikus darbas, o Giovanni Spadolini *L'opposizione cattolica da Porta Pia al '98* (Florence, 1961) – klasikinė išsami svarstomo laikotarpio istorija. S.Secco Suardo darbe *I cattolici intransigenti* (Brescia, 1962) dėmesį skiria nesileidžiantiesiems į kompromisus, tuo tarpu Sandoras Agócsas nagrinėja ideologiją bei katalikų socialinių veikėjų veiklą knygoje *The Troubled Origins of the Italian Catholic Labor Movement, 1878–1914* (Detroit, 1988). Mokyklų sistemą aptaria D. Bertoni Jovine, *La scuola italiana dal 1870 ai giorni nostri* (Rome, 1958).

Anarchistų judėjimą labai įžvalgiai analizuoja Pieras Carlo Masini darbe *Storia degli anarchici italiani. Da Bakunin a Malatesta* (Milan, 1969) ir *Storia degli anarchici nell' epoca degli attentati* (Milan, 1981). Geriausia šio laikotarpio Italijos anarchizmo istorija anglų kalba – tai Nunzio Pernicone, *Italian Anarchism, 1864–1892* (Princeton, 1993). Yra ir vienas senesnis Richardo Hostetterio darbas – *The Italian Socialist Movement. Vol. 1: Origins (1860–1882)* (New York, 1958). Bakunino ryšiai su italais – T. R. Ravindranathano knygos *Bakunin and the Italians* (Montreal, 1988) tema. Aldo Romano *Storia del movemento socialista italiano*, 3 t. (Turin, 1954–1956) pateikia griežtą požiūrį į Bakuniną. Bendrą anarchizmo vaizdą atskleidžia Enzo Santarelli darbe *Il socialismo anarchico in Italia* (Milan, 1959). Pirmieji beužsimezgančio Italijos darbininkų judėjimo suvažiavimai aprašomi Gastonės Manacorda knygoje *Il movimento operaio attraverso i suoi congressi, 1853–1892* (Rome, 1953). Franco della Peruta išnagrinėjo anarchistų metodo nesėkmę darbe „La banda del Matese e il fallimento della teoria anarchica della moderna 'jacquerie' in Italia", *Movimento Operaio*, nr. 3, 1954. Radikalų veiklą tyrė Giovanni Spadolini, *I radicali dell' Ottocento* (Florence, 1960) ir Stefano Merli, „La democrazia radicale in Italia (1866–1898)", *Movimento Operaio*, nr. 1, 1955. Taip pat buvo išspausdinti svarbūs dokumentai apie judėjimą: Liliana Delle Nogare ir Stefano Merli, red., *L'Italia Radicale. Carteggi di Felice Cavallotti, 1867–1898* (Milan, 1959); S. Ganci, red., *Democrazia e socialismo in Italia. Carteggi di Napoleone Colajanni, 1878–1898* (Milan, 1959); ir ypač Pier Carlo Masini, red.,

La scapigliatura democratica. Carteggi di Arcangelo Ghisleri, 1875–1890 (Milan, 1960).

Apie ankstyvąjį socialistų judėjimą skaitykite Elio Conti, *Le origini del socialismo a Firenze (1860–1880)* (Rome, 1950), Felice Anzi, *Il movemento operaio socialista italiano (1882–1894)* (Rome, 1946) ir to paties autoriaus *Origini e funzioni delle camere del lavoro* (Milan, n.d.). Bendro pobūdžio samprotavimų apie Costa galima rasti A. Berselli, red., *Andrea Costa nella storia del socialismo italiano* (Bologna, 1982); jo partijos istoriją Romanoje pasakoja Manuelis Gonzalesas, *Andrea Costa and the Rise of Socialism in the Romagna* (Washington, D.C., 1980). Stefano Merli išspausdino kairiojo sparno kaltinamųjų teisinių aiškinimų rinkinį, *Autodifiese di militanti operai e democratici italiani davanti ai Tribunali* (Milan, 1958). Ernesto Ragionieri tyrė Vokietijos socialinės demokratijos įtaką Italijos socialistams darbe *Socialdemocrazia tedesca e socialisti italiani 1875–1895* (Milan, 1961). Luigi Cortesi knyga *La costituzzione del partito socialista italiano* (Milan, 1962) pasakoja apie PSI įkūrimą. Cortesi taip pat išspausdino ankstyvųjų Turati darbų santrauką *Turati giovane: scapigliatura, positivismo, marxismo* (Milan, 1962). Pats monumentaliausias ir išsamiausias darbas apie ankstyvąjį socializmą – darbų rinkinys, kurį redagavo Giovanni Sabbatucci, *Storia del socialismo italiano. Volume primo: Dalle origini alla svolta di fine secolo* (Rome, 1981). Sicilijos *fasci* išsamiai nagrinėja Gastone Manacorda, et al., *I fasci siciliani*, 2 t. (Bari, 1975). Apie Annos Kuliscioff – rusų revoliucionierės – ankstyvąjį gyvenimą skaitykite puikiame Franco Venturi straipsnyje „Anna Kuliscioff e la sua attivita rivoluzionaria in Russia", *Movimento Operaio*, 4 (1952 kovas–balandis): 277–286; tame pat leidinyje rasite dokumentų apie Costa. Kuliscioff laiškai Costai su nuostabiu įvadu buvo išspausdinti kaip *Lettere d'amore a Andrea Costa, 1880–1909* (Milan, 1976). Apie svarbiausią šio laikmečio marksistą filosofą Antonio Labriola žr. Luigi Dal Pane, *Antonio Labriola, la vita e il pensiero* (Rome, 1935). Amžininko darbas apie šio laikotarpio socialistus, jų asmenybes – Alfredo Angiolini, *Socialismo e socialisti in Italia* (Florence, 1900).

Aptariamasis laikotarpis naudingai apžvelgiamas šiuose knygos Edward R.Tannenbaum ir Emiliana P. Noether, red., *Modern Italy: A Topical History since 1861* (New York, 1974) skyriuose: Denis Mack Smith, „Regionalism", pp. 125–146; John S.Cohen, „Economic Growth", pp. 171–196; Nunzio Pernicone, „The Italian Labor Movement", pp. 197–230; Edward R.Tannenbaum, „Education", pp. 231–253; ir Raymond Grew, „Catholicism in a Changing Italy", pp. 254–273.

12 skyrius. Socializmo pakilimas ir Giolitti epocha

1900–1914 metų laikotarpio politiniai, ekonominiai bei socialiniai klausimai įkvėpė daug istorinės literatūros. Jau buvo cituotas Giolitti memuarų vertimas, bet originali versija *Memorie della mia vita* (Milan, 1967) yra kur kas įdomesnė. Be to, buvo išspausdintos Giolitti parlamentinės bei kitos kalbos, o įdomiausias yra archyvinis jo susirašinėjimo su prefektais bei svarbiausiais politiniais vadais rinkinys: Istituto Giangiacomo Feltrinelli, *Dalle carte di Giovanni Giolitti: Quarant'anni di politica italiana*, 3 t. (Milan, 1962). Giolitti biografijų italų kalba nedaug, o anglų kalba (iki šiol) dar nėra. Pati objektyviausia – Nino Valeri, *Giolitti* (Turin, 1972). Tačiau Valeri omeny turi vėlesnį Giolitti vaidmenį fašizmo iškilimui; naujesnis bandymas pažvelgti į Giolitti – kaip į valstybės veikėjo – tikslus yra Sergio Romano darbas *Giolitti: lo stile del potere* (Milan, 1989).

Geriausios biografijos, parašytos po Salomonės Giolitti „reabilitacijos", aiškiai paveiktos šio įvykio, bet vis dėlto svarbios, stengiantis suprasti istoriografinius debatus

– Giovanni Ansaldo, *Il ministro della buona vita* (Milan, 1949) ir Giolitti draugo Gaetano Natalės darbas *Giolitti e gli italiani* (Florence, 1949). Trumpą apžvalgą pateikia Alfredo Frassati pamflete *Giolitti* (Florence, 1959). Esminis darbas, pervertinantis Giolitti ir to laikotarpio Italijos politiką – A. Williamo Salomonės *Italy in the Giolittian Era: Italian Democracy in the Making 1900–1914*, 2–as leid. (Philadelphia, 1960). Šiame leidime paliktas garsusis Salvemini „Introductory Essay", taip pat jis papildytas nauja dalimi „Giolittian Italy Revisited", pateikiant diskusiją iki 1960 metų. Salvemini darbą *Il ministro della mala vita* galima rasti Elio Apih, red., *Gaetano Salvemini. Il ministro della mala vita e altri scritti sull' Italia giolittiana*, opere IV, t. 1 (Milan, 1966) kartu su kitais jo darbais apie Italiją Giolitti laikais. Salvemini tezėmis grindžiama negatyvi Antonio Gramsci kritika dėl aiškaus Šiaurės „sandorio" tarp Giolitti ir socialistų, padariusio Pietums žalą. Tokį teiginį galima rasti Gramsci *Il Risorgimento* (Turin, 1955). Šios tezės, kaip ją supranta marksistai, plėtojimui palyginkite Palmiro Togliatti šiurkščią „Turatiana", in *Stato Operaio,* balandis, 1932, ir to paties autoriaus sofizmus šiuo klausimu *Discorso su Giolitti* (Rome, 1950) po to, kai buvo išspausdinta Salomonės knyga. Autorius, netikintis, jog ši sąjunga tarp reformatorių ir Giolitti įvyko, bent jau ne taip, kaip tai pateikia komunistų istoriografija, – Brunello Vegezzi, *Giolitti e Turati: Un incontro mancato,* 2 t. (Milan–Naples, 1976). Du naudingi darbai gali apibendrinti įvairius jo valdymo laikotarpio aspektus – *Istituzioni e metodi politici dell' eta giolittiana* (Turin, 1979) ir *L'Italia di Giolitti* (Milan, 1981).

Bandymas pateikti aiškesnę Giolitti laikotarpio interpretaciją pavyksta Giampiero Carocci, *Giolitti e l'eta giolittiana* (Turin, 1961), kuris teigia, jog Giolitti laikmetis iškilo siekiant atsikratyti devynioliktojo šimtmečio „sunkios rankos" valdymo metodo. Sėkmingiausiai šį amžių, detaliai išnagrinėdamas vyriausybės veiksmus bei jų sąsają su to laikmečio italų gyvenimu, pateikė Alberto Aquarone knygoje *L'Italia giolittiana (1896–1915)* (Bologna, 1981) ir po mirties išspausdintoje *Tre capitoli sull' Italia giolittiana* (Bologna, 1987). Aquarone savo istorinį metodą taip pat puikiai pademonstravo darbe „A Closing Commentary: Problems of Democracy and the Quest for Identity" anksčiau cituotoje knygoje *Modern Italy: A Topical History since 1861*, pp. 335–376. Populiariau Giolitti „pasaulį" traktuoja Giovanni Spadolini, *Il mondo di Giolitti* (Florence, 1970). Ronaldo S. Cunsolo biografinius klausimus sušiuolaikina darbe „The Great Debate on Prime Minister Giovanni Giolitti and Giolittian Italy", *Canadian Review of Studies in Nationalism 18*, nr. 1–2 (1991): 95–115. Denisas Mackas Smithas aptaria suvienytos Italijos karalius knygoje *Italy and Its Monarchy* (New Haven, 1989).

Apie ekonominius Giolitti epochos aspektus skaitykite Franko J. Coppa palankią Giolitti politikos traktuotę *Economics and Politics in the Giolittian Age* (Washington, D.C., 1971). Apie tarifų politikos padarinius žr. to paties autoriaus „The Italian Tariff and the Conflict between Agriculture and Industry: The Commercial Policy of Liberal Italy, 1860–1922", *The Journal of Economic History,* nr. 4 (1970). Coppa taip pat išspausdino esė apie Giolitti politiką Pietuose „Giolitti and Mezzogiorno" jau minėtoje Franko Coppa *Studies in Modern Italian History,* pp. 59–78. Reiklesnė ekonominė istorija – puikus Valeri Castronovo darbas, analizuojantis visą laikotarpį po susivienijimo, bet ypač gerai – dvidešimtojo amžiaus pradžią „La storia economica", in Einaudi *Storia d'Italia. Dall'Unita a oggi,* t. 4 (Turin, 1975). Luciano Cafagna aptaria šiuolaikinės pramonės formavimąsi darbe „La formazione di una 'base industriale' fra il 1896 e il 1914" jau minėtoje *Studi Storici,* nr. 3–4 (1961 liepa–gruodis): 690–724. Iš senesnių, bet vis dar naudingų istorijų – anksčiau minėta Epicarmo Corbino, *Annali della economica italiana (1861–1915)* (Citta di Castello, 1931–1938), Alberto Caracciolo, red., *La formazione dell' Italia industriale,* 3–ias leid. (Bari, 1972), Rodolfo Morandi, *Storia della grande industria in Italia* (Turin, 1966) ir Rosario Romeo, *Breve storia della grande industria in Italia* (Bologna, 1972). Apie ekonomiką ir kintančią Italijos imperializmo prigimtį skaitykite Richardo A. Websterio *Industrial Imperialism in Italy, 1908–1915*

(Berkeley and Los Angeles, 1975; taip pat pasižiūrėkite išsamesnį itališką leidimą). Kalbant apie pramonės darbininkus, itin geras darbas apie vienos garsiausių Italijos automobilių firmos darbo jėgą – Duccio Bigazzi *Il portello: Operai, tecnici e imprenditori all'Alfa Romeo 1906–1926*.

Apie Libijos karo pasekmes Giolitti sistemos žlugimui žr. Rondo Cunsolo, „Libya, Italian Nationalism, and the Revolt against Giolitti", *Journal of Modern History*, 1965 birželis, ir to paties autoriaus anksčiau minėtą Franko Coppa, red.,„Libya and the Undoing of the Giolittian System", in *Studies in Modern Italian History*, pp. 79–102. Maurizio Degl'Innocenti susiejo Libijos karą, socialistų politiką ir Giolitti sistemos žlugimą darbe *Il socialismo italiano e la guerra di Libia* (Rome, 1976). Apie Mussolini ir Italijos socializmo pasikeitimą po Raudonosios savaitės skaitykite Spencerio di Scala „Red Week' 1914: Prelude to War and Revolution" jau minėtoje *Studies in Modern Italian History*, pp. 123–133. Ryšį tarp ikikarinio sindikalistų judėjimo ir fašistų asmenybių galima rasti Davido D. Robertso *The Syndicalist tradition and Italian Fascism* (Chapel Hill, 1979) bei pirmame Renzo De Felicės tome apie Mussolini gyvenimą – *Mussolini il rivoluzionario* (Turin, 1965).

Gerą socializmo istoriją iki 1926 metų parašė Gaetano Arfe, *Storia del socialismo italiano (1892–1926)* (Turin, 1965), o Antonio Landolfi darbas *Storia del Psi* (Milan, 1990) siekia mūsų dienas ir aprėpia naujausius tyrimus. Išsamiausias darbas – tai Giovanni Sabbatucci, red., *Storia del socialismo italiano. Volume Secondo: L'Eta Giolittiana (1900–1914)* (Palermo, 1981). Z. Ciffoletti, M. Degl'Innocenti ir G. Sabbatucci knygoje *Storia del PSI. I. Le origini e l'eta giolittiana* (Bari, 1992) bando papasakoti PSI istoriją, susiedami politinius ir socialinius požiūrius, panaudodami naujausius mokslo pasiekimus. Kitos, senesnės, bendro pobūdžio istorijos – tai Giacomo Perticone, *Linee di storia del socialismo*, 2–as leid. (Milan, 1944), Leo Valiani, *Questioni di storia del socialismo* (Turin, 1958), bei įžvalgus to paties autoriaus esė „Il partito socialista italiano dal 1900 al 1918", *Rivista Storica Italiana*, nr. 75 (1963). Maurizio Degl'Innocenti pirmųjų socialistų struktūrų studija *Geografia e istituzioni del socialismo italiano* (Naples, 1938) – svarus indėlis į šią sritį. Engelso susirašinėjimą su Turati ir Kuliscioff drauge su kitais darbais galima rasti Gianni Bosio, red., *Karl Marx–Friedrich Engles: Scritti italiani* (Milan–Rome, 1955).

Istoriografinę Turati „reabilitaciją" ir judėjimo politikos bei problemų aptarimą galima rasti Spencerio di Scala *Dilemmas of Italian Socialism: The Politics of Filippo Turati* (Amherst, 1980). Jamesas Edwardas knygoje *From Elite to Mass Politics: Italian Socialism in the Giolittian Era, 1900–1914* (Kent, Ohio, 1990) aptaria ikikarinės PSI prigimtį bei Mussolini „naujoves". *Carteggio*, 7 t. (Turin, 1947–1978) buvo išspausdintas Turati ir Kuliscioff susirašinėjimas, be kurio sunku suvokti šį ir laikotarpį iki Mussolini valdymo. Kitus laiškus galima rasti Alessandro Schiavi, red., *Filippo Turati attraverso le lettere di corrispondenti (1880–1925)* (Bari, 1947) ir *Esilio e morte di Filippo Turati* (Rome, 1956); Turati kalbos partijos suvažiavimuose bei kiti įdomūs rašiniai išspausdinti *Le vie maestre del socialismo*, 2–as leid. (Naples, 1966). Schiavi taip pat parašė trumpą biografiją apie Turati *Filippo Turati* (Rome, 1955) ir apie jo draugę *Anna Kuliscioff* (Rome, 1955). Reta feministės ir socialistų lyderės biografija – Marinos Addis Saba *Anna Kuliscioff. Vita privata e passine politica* (Milan, 1993). Franco Catalano *Filippo Turati* (Milan, 1957) – tai iš esmės apžvalga. Informacijos prasme gali praversti dvi naujesnės ilgos Turati biografijos, bet jos tendencingos ir nelabai vykusios: Renato Monteleone, *Turati* (Turin, 1987) ir Franco Livorsi, *Turati* (Milan, 1984). Apie Kuliscioff taip pat žr. Turati redaguotą rinkinį jos mirties proga, *Anna Kuliscioff, in memoria: A Lei, agli intimi, a me* (Milan, 1926). Esė *Anna Kuliscioff e l'eta del riformismo* (Rome, 1978) pateikia puikių minčių apie jos įtaką Italijos socializmui. Claire La Vigna esė „Anna Kuliscioff in Italy", *Italian Quarterly 20*, nr. 77–78 (1976 vasara–ruduo): 65–85, – tai jos veiklos Italijoje santrauka. Supratimą apie Turati vietinę politi-

nę veiklą bei jos ryšį su nacionaline problema galima gauti susipažinus su Spencerio di Scala „Filippo Turati, the Milanese Schism, and the Reconquest of the Italian Party, 1901–1909", *Il Politico* (1979 kovas): 153–163. Giuseppe Mammarella nagrinėja konkrečius reformatorių bei revoliucionierių veiksmus knygoje *Riformisti e rivoluzionari nel partito socialista italiano, 1900–1912* (Padua, 1968); šį klausimą taip pat tyrė Brunello Vigezzi, *Il PSI, le riforme e la rivoluzione (1898–1915)* (Florence, 1981).

Bissolati, kuris buvo mažiau prieštaringas už Turati, istorikai traktavo palankiau, pavyzdžiui, Ugoberto Alfasio Grimaldi ir Gherardo Bozzetti, *Bissolati* (Milan, 1983) ir Raffaele Colapietra, *Leonida Bissolati* (Milan, 1958). Taip pat žr. Bissolati bendražygio Ivanoe Bonomi knygą *Leonida Bissolati e il movimento socialista in Italia* (Milan, 1929). Paties Bonomi vaidmenį analizavo Luigi Cortesi, *Ivanoe Bonomi e la socialdemocrazia italiana. Profilo biografico* (Salerno, 1971). Dora Marucco tiria Arturo Labriola'os revoliucinį sindikalizmą veikale *Arturo Labriola e il sindacalismo rivoluzionario* (Turin, 1970). Gaetano Salvemini įtaką socialistų judėjimui galima pamatyti iš rinktinių jo raštų apie to laikotarpio Pietus, darbus surinko Gaetano Arfé, *Gaetano Salvemini. Movimento socialista e questione meridionale,* opere IV, t. 2 (Milan, 1963) bei Massimo Salvadori, *Gaetano Salvemini* (Turin, 1963). Svarbiausi Salvemini mąstymo suvokimui yra jo susirašinėjimas ir to laikotarpio raštai, redaguoti Enzo Tagliacozzo ir Sergio Bucchi, *Carteggio 1894–1902* (Bari, 1988) ir *Carteggio 1912–1914* (Bari, 1984) bei *Gaetano Salvemini. Socialismo riformismo democrazia* (Bari, 1990).

Santrauką apie socialistų suvažiavimus išspausdino Franco Pedone, *Il partito socialista italiano nei suoi congressi,* 4 t. (Milan, 1963). Gaetano Arfé išspausdino informatyvią Socialistų partijos istoriją iki 1940 metų, *Storia dell'Avanti!,* 2 t. (Milan, 1956–1958).

Italų darbininkų judėjimui dėmesį skyrė du Amerikos mokslininkai – Danielis Horowitzas, *The Italian Labor Movement* (Cambridge, 1963) ir Maurice Neufieldas, *Italy: School for Awakening Countries* (Ithaca, 1961). Carlo Cartiglia darbininkų judėjimo vado pradžią vaizduoja, perteikdamas atvirai naivius Rigola'os veiksmus fašizmo laikotarpiu, *Rinaldo Rigola e il sindacalismo riformista in Italia* (Milan, 1976). Socialistų darbininkų judėjimo dokumentus surinko Luciana Marchetti, *La Confederazione Generale del Lavoro negli atti, nei documenti, nei congressi 1906–1926* (Milan, 1962). Adolfo Pepe parašė CGL istoriją iki Libijos karo, *Storia della Confederazione generale del lavoro dalla fondazione alla guerra di Libia, 1905–1911* (Bari, 1972). Elda Gentili Zappi knygoje *If Eight Hours Seem Too Few: Mobilization of Women Workers in the Italian Rice Fields* (Albany, 1991) tyrinėja Socialistų lygos pastangas gauti darbininkių paramą. Alinančias valstiečių sąlygas aprašo Giuliano Procacci, „Geografia e struttura del movimento contadino della valle padana nel suo periodo formativo (1901–1906)", *Studi Storici 5,* nr.1 (1964 sausis–kovas).

1898 metų krizę analizavo Umberto Levra, *Il colpo di stato della borghesia: La crisi politica di fine secolo in Italia, 1896–1898* (Milan, 1975). To paties laikotarpio socialinius bei politinius pažangiausio pramoninio Italijos miesto pokyčius analizuoja Louise Tilly, *Politics and Class in Milan* (New York, 1992) ir Volkeris Hunecke, „Comune e classe operaia a Milano (1858–1898)", *Studi Storici 18,* nr. 3 (1983 liepa–rugsėjis). Svarbus ir nepakankamai panaudotas šaltinis – Luigi Pellouxo memuarai *Quelques souvenirs de ma vie* (Rome, 1967). Apie parlamento veiklą skaitykite Salvatorės Saladino esė „Parliamentary Politics in the Liberal Era" minėtoje *Modern Italy: A Topical History,* pp. 27–51 bei bendrą to paties autoriaus istoriją *Italy from Unification to 1919* (New York, 1970).

Be jau minėtų darbų apie katalikų judėjimą, skaitykite labai informatyvią Giovanni Spadolini *Giolitti e i cattolici 1901–1914* (Florence, 1960) ir Gabriele De Rosa biografiją apie svarbų to laikotarpio vadą – *Filippo Meda e l'eta liberale* (Florence, 1959). Apie socialistų, katalikų ir Giolitti santykius skaitykite Spencerio Di Scala „Socialists and Catholics in the Giolittian Era", *La Parola del Popolo 28,* nr. 69 (1977 kovas–balandis):

54–56. Taip pat žr. Franko J. Coppa, „Giolitti and the Gentiloni Pact between Myth and Reality“, *The Catholic Historical Review 53*, nr. 2 (1967 liepa): 217–228, kur tvirtinama, jog „paktas“ išaiškintas neteisingai.

13 skyrius. Naujosios Italijos kultūra

Medžiagą apie šio laikotarpio veikėjų asmeninį gyvenimą reikia atrinkti iš įvairių šaltinių, ypač laiškų, periodinių leidinių ir romanų. Trumpame R.J.B. Bostwortho darbe „The Opening of the Victor Emmanuel Monument“, *Italian Quaterly 18*, nr. 71 (1975 žiema): 78–87, angliškai aprašytas 1911 metų gyvenimo skonis. Gerą demografinio augimo bei miestuose vykstančių pokyčių apžvalgą pateikia Luigi de Rosa straipsnyje „Urbanization and Industrialization in Italy (1861–1921)“, *The Journal of European History 17*, nr. 3 (1988 žiema): 467–490. Aldo Alessandro Mola darbe *1882–1912: Fare gli italiani. Una societa nuova in uno Stato vecchio* (Turin, 1975) socialinę analizę susieja su dokumentais ir statistika. Einaudi Italijos istorijos daugiatomyje – du tomai skirti šiai temai, o kitos dalys nagrinėja socialinę istoriją bei mokslo ir technikos plėtrą. Tai Franko della Peruta, red., *Storia d'Italia. Annali 7. Malattia e medicina* (Turin, 1984) ir Gianni Micheli, red., *Storia d'Italia. Annali 3. Scienza e tecnica nella cultura e nella societa dal Rinascimento a oggi* (Turin, 1980). Mary Gibson aprašo šio laikmečio prostituciją darbe *Prostituton and the State in Italy, 1860–1915* (New Brunswick, 1986). Edwardo Muiro ir Guido Ruggiero redaguotoje knygoje *Sex and Gender in Historical Perspective* (Baltimore and London, 1990) yra esė apie socialinius santykius bei moterų vaidmenį šiame skyriuje aptariamu laikotarpiu.

Daugelis bendro pobūdžio darbų analizuoja šio laikotarpio literatūrą. Tarp geriausių – Benedetto Crocės esė rinkinys *La letteratura della nuova Italia*, 6 t. (Bari, 1967); Gaetano Mariani ir Mario Petrucciani, red., *Letteratura contemporanea italiana* 1 ir 2 t. (Rome, 1979), kur taip pat aptariama dialektinė literatūra; bei stambus Gianni Grana, red., *Novecento*, 10 t. (Milan, 1980), pateikiantis ekonominį bei socialinį analizuojamos literatūros kontekstą. Emilio Cecchi *Letteratura italiana del Novecento* (Milan, 1972) – puikus darbas, o Alfredo Galletti *Il Novecento*, 4–as leid. (Milan, 1967) daugiatomyje *Storia letteraria d'Italia* pateikia itin išsamų šio laikotarpio vaizdą. Piero Bigongiari *Poesia italiana del Novecento* (Milan, 1978) – tai įvadas į poeziją. Mažiau naudos iš tokių trumpų istorijų, kaip J. H. Whitfieldo *A Short History of Italian Literature* (Westport, CT, 1960), bet jos gali pasitarnauti kaip įvadas.

Nesunku rasti darbų apie šio laikotarpio muziką ir minėtų muzikų biografijas, bet ypač gerą skyrių apie Verdi politiką galima rasti Paulo Robinsono *Opera and Ideas* (New York, 1985). Detalų didžiojo kompozitoriaus portretą bandė pateikti Mary Jane Philips Matz, *Verdi. A Biography* (New York, 1994).

Pagalbon galima pasitelkti specialius darbus apie to amžiaus italų tapybą. Albertas Boime darbe *The Art of the Macchia and the Risorgimento: Representing Culture and Nationalism in Nineteenth–Century Italy* (Chicago, 1993) bando atskleisti tarptautinę Macchiaoli reputaciją. Angliškoje Lionello Venturi kritinėje studijoje *Italian Painting* (New York, 1952) yra dalis apie šį laikotarpį, o Jameso Thrallo Soby ir Alfredo H. Barro *Twentieth Century Italian Art*, 2 t. (New York, 1949) – labiau apmąstyta. Geri bendro pobūdžio darbai – Emil Braun, red., *Italian Art in the 20th Century* (Munich and London, 1989), Corrado Maltese, *Storia dell' arte in Italia, 1785–1943* (Turin, 1960) bei Pontus Hulten ir Germano Celant, red., *Arte Italiana: Presenze 1900–1945* (Milan, 1989). Taip pat žr. Dario Cecchi visa apimančią dailininko *Giovanni Boldini* (Turin, 1962) biografiją.

Apie futurizmą skaitykite Giusi Baldissoni, *Filippo Tommaso Marinetti* (Milan, 1986)

– biografiją ir drauge kritiką. Isabella Gherarducci *Il futurismo* (Rome, 1984) pateikia kritiką ir rašinius, tuo tarpu Anna Elena Giammarco *Le forme poetiche nei futuristi* (Rome, 1977) – trumpą analitinį darbą apie poeziją. Taip pat žr. Ester Coen, *Umberto Boccioni* (New York, 1988), Claudia Salaris, *Storia del futurismo* (Rome, 1985) ir Pontus Hulten, red., *Futurismo e futurismi* (Milan, 1986).

Apie architektūrą žr. Richardo A. Etlin, *Modernism in Italian Architecture, 1890–1940* (Cambridge, 1991).

Parodų katalogai kartais gali būti neblogas meno įvadas; praversti gali šie: Maria Cristina Gozzoli ir Fernando Mazzocca, *Hayez* (Milan, n.d.); *Arte moderna in Italia, 1915–1935* (Florence, 1967); Commisariato Generale d'Italia per l'Expo '86, *Futur–Balla* (Milan, 1986); Maurizio Calvesi, *Boccioni prefuturista* (Milan, 1983); Maurizio Fagiolo dell'Arco, *Severini prima e dopo l'opera* (Florence, 1983).

Supratimą apie Italijos kiną bendrame kino kontekste galima rasti Gianni Rondolino, *Storia del cinema*, t. 1 (Turin, 1977). Tarp bendrų šį laikotarpį nagrinėjančių istorijų – Pierre Leprophon, *The Italian Cinema* (London, 1972) ir Carlo Lizzani, *Il cinema italiano, 1895–1979*, t. 1 (Rome, 1979). Naudingi darbai apie Italijos kino pradžią šie: Aldo Bernardini, *Cinema muto italiano: industria e organizzazione dello spettacolo, 1905–1909* (Rome, 1981), *Cinema muto italiano: arte, divismo e mercato, 1910–1914* (Rome, 1982) ir *Cinema muto italiano: ambiente, spettacoli e spettatori, 1896–1904* (Bari, 1980); Roberto Paolella, *Storia del cinema muto* (Naples, 1956); Mario Verdone, *Cinema e letteratura del futurismo* (Rome, 1968); ir Riccardo Redi, *Ti parlero d'amore. Cinema italiano fra muto e sonoro* (Turin, 1986). Kino žurnalas *Bianco e Nero* išspausdino išsamią italų trečiojo dešimtmečio filmų apžvalgą 1980 ir 1981 metų numeriuose.

Emiliana P. Noether esė „Italian Intellectuals" anksčiau minėtoje Tannenbaumo ir Noethero redaguotoje knygoje *Modern Italy: A Topical History* gali tapti bendru įvadu į tą laikotarpį. Leonės Bortonės skyrius „La cultura politica" Nino Valeri knygoje *Storia d'Italia*, t. 4 (Turin, 1965) – aštrus ir išsamus apibendrinimas. Katalikų modernizmą su išsamiais skyriais apie Italiją ir su svarbaus Fogazzaro romano *Il Santo* analize nagrinėja Michele Ranchetti, *The Catholic Modernists. A Study of the Religious Reform Movement* (London, 1969). Richardo Drake, *Byzantium for Rome. The Politics of Nostalgia in Umbertian Italy, 1878–1900* (Chapel Hill, 1980) geriausiai atskleidžia intelektualų neapykantą šiuo laikotarpiu ir nurodo ryšius su likusia Europa. Ilgame skyriuje apie Italiją *The Generation of 1914* (Cambridge, 1979) Robertas Wohlas išryškina sąsajas su fašizmu. Walteris J. Adamsonas tyrinėja „modernistų" kultūros Florencijoje ryšius – kaip išsireikšta tokiuose žurnaluose, kaip *La Voce* – su fašistų ideologija bei retorika darbe *Avant–Garde Florence: From Modernism to Fascism* (Cambridge, 1993).

Itin asmenišką požiūrį į nacionalistus pateikiantys darbai – tai Enrico Corradini, *Discorsi politici, 1902–1923* (Florence, 1923), *Il nazionalismo italiano* (Milan, 1914), *L'ora di Tripoli* (Milan, 1911), ir Pier Ludovico Occhini, *Enrico Corradini e la nuova coscienza nazionale* (Florence, 1925). Nacionalistų troškimų paaiškinimus pateikia Alfredo Rocco, *Che cosa e e che cosa vogliono i nazionalisti* (Padua, 1914). Giovanni Papini ir Giuseppe Prezzolini vėlesnį savo nacionalizmą paaiškina darbe *Vecchio e nuovo nazionalismo* (Milan, 1914). Papini autobiografijoje *Un uomo finito* (Florence, 1974) įsigilina į šio laikotarpio dešiniųjų intelektualų idėjas. O dėl nacionalistų požiūrio į Libiją žr. P. Vinassa De Regny, *Libya Italica* (Milan, 1913) ir Giuseppe Piazza, *La nostra terra promessa* (Rome, 1911); puiki šiuolaikinė nacionalistų vaidmens analizė – Gaetano Salvemini, *Come siamo andanti in Libia* (Florence, 1914). Ronaldas S. Cunsolo jungia interpretaciją su aiškinimais darbe *Italian Nationalism from Its Origins to World War II* (Malabar, Florida, 1990). Geriausias darbas apie nacionalistų sąjungą – Alexanderio de Grando *The Italian Nationalist Association and the Rise of Fascism in Italy* (Lincoln, NE, 1978), tuo tarpu geriausias esė anglų kalba apie „naujos" dešinės kilimą Italijoje

– Salvatorės Saladino esė Hanso Roggero ir Eugeno Weberio knygoje *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley and Los Angeles, 1966).

Apie D'Annunzio skaitykite Philippe Julliano biografiją *D'Annunzio* (London, 1972) ir senesnę, bet vis dar naudingą Tomo Antongini *D'Annunzio* (New York, perspausd–ina 1971). Trumpą kritinį įvadą ir D'Annunzio darbų vadovą rasite Anco Marzio Mutterle, *Gabriele D'Annunzio* (Florence, 1980).

Apie Mosca ir Pareto yra daug gerų darbų, o jų darbai taip pat išversti. Puikus trumpas įvadas apie Gaetano Mosca – Ettore A. Albertoni, *Mosca and the Theory of Elitism* (Oxford, 1985), o apie Pareto – Joseph Lopreato, *Vilfredo Pareto* (New York, 1965). S. E. Fineris leidimui *Vilfredo Pareto: Sociological Writings* (New York, 1966) parašė gerą įžangą. Gerų ir tikrai rekomenduotinų esė yra knygoje James H. Meisel, red., *Pareto and Mosca* (Englewood Cliffs, NJ, 1965). Išsamią apžvalgą pateikia Richardas Bellamy knygoje *Modern Italian Social Theory: Ideology and Politics from Pareto to the Present* (Cambridge, 1987). Apie Roberto Michelso darbus bei ryšius su Italija skaitykite Arthuro Mitzmano *Sociology and Estrangement* (New York, 1973) skyriuje, kur šis rašytojas pateiktas Italijos ir Vokietijos kontekste. Armandas Patrucco parašė puikią studiją apie Mosca ir Pareto minties įtaką bendrame parlamentinės sistemos kritikos kontekste – *The Critics of the Italian Parliamentary System, 1860–1915* (New York and London, 1992). Apie Crocės svarbą Vakarų minčiai žr. H. Stuart Hughes, *Consciousness and Society* (New York, 1961); naujai šį filosofą vertina Davidas D. Robertsas, *Benedetto Croce and the Uses of Historicism* (Berkeley, 1987).

14 skyrius. Pirmasis pasaulinis karas ir raudonmetis

Norintiems geriau suvokti bendrą diplomatinę situaciją prieš ir per Pirmąjį pasaulinį karą labai rekomenduočiau skaityti anksčiau minėtą A.J.P. Tayloro klasiką *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918* (Oxford, 1965). Vis dar geriausia knyga diplomatijos klausimais apie Libijos karo metą ir laikotarpį iki jo – Williamo C. Askew *Europe and Italy's Acquisition of Libya, 1911–1912* (Durham, NC, 1942). Be bendro Europos diplomatijos vaizdo ir kilusio karo, Italijos padėtį ypač gerai analizuoja vieno stambiausių Italijos laikraščių redaktorius Luigi Albertini, asmeniškai pažinojęs daugelį pagrindinių veikėjų. Autoritetingas jo darbas buvo išverstas kaip *The Origins of the War of 1914*, 3 t. (Oxford, 1965). Albertini buvo svarbi figūra Italijoje, ir jo memuarai *Venti anni di vita politica*, 2 t. (Bologna, 1969) visais klausimais gali praversti ir šiandien. Karinius Italijos ryšių su Trilype sąjunga aspektus nagrinėja Fortunato Minniti darbe *Esercito e politica da Porta Pia alla Triplice alleanza* (Rome, 1984). Rino Longhitano, *Antonino di San Giuliano* (Milan, 1954) – retas darbas apie užsienio reikalų ministrą. R.J.B. Bosworth *Italy, the Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy before the First World War* (London, 1979) – įdomi ir informatyvi knyga, bet ją gadina autoriaus pastangos nustatyti pernelyg artimą liberalų užsienio politikos „ryšį" su fašistine Italija. Bendrame Bosworth ir Sergio Romano darbe, analizuojančiame Italijos užsienio politiką nuo 1860 iki 1985 metų, *La politica estera italiana 1860–1985* (Bologna, 1991) yra keletas puikių esė, kiti ne tokie naudingi. Bosworthas taip pat išspausdino trumpą darbą *Italy and the Approach of the First World War* (London, 1983), bet pasižiūrėkite ir Roy Price'o „Italy and the Outbreak of the Forst World War", *The Cambridge Historical Journal* II, nr. 2 (1954): 219–227. Angliškai taip pat yra W. A. Renzi aprašytas neutralusis laikotarpis – *In the Shadow of the Sword: Italy's Neutrality and Entrance into the Great War, 1914–1915* (New York, 1987). Svarbaus veikėjo požiūris į Italijos užsienio politiką – Leonida Bissolati, *La politica estera dell' Italia dal 1897 al*

1920 (Milan, 1923). Gaetano Salvemini *La politica estera dell' Italia* (Florence, 1944) – geras vieno žymiausių Italijos istorikų darbų. Williamo C. Askewo „The Austro–Italian Antagonism, 1896–1914“, in Lilian Parker Wallace, red., *Power, Public Opinion, and Diplomacy* (New York, 1968) – iškili austrų–italų santykių bei šiuos du „sąjungininkus“ skiriančių problemų apžvalga. Askew taip pat išspausdino „Foreign Policy and Diplomacy after Unification“ anksčiau minėtoje Tannenbaumo ir Noetherio knygoje *Modern Italy*. Albanijos traktuotę Renzo Falaschi susieja su įdomiu Italijos dokumentų rinkiniu iki 1921 metų (išversta ir į anglų k.) knygoje *Ismail Kemal Bey Vlora. Il pensiero e l'opera attraverso i documenti italiani* (Rome, 1985). Jamesas Burgwynas išspausdino du vertingus straipsnius apie Italijos diplomatinę veiklą Balkanuose karo išvakarėse ir jo metu – „Sonnino e la diplomazia italiana del temp di guerra nei Balcani nel 1915“, *Storia Contemporanea 16*, nr. 1 (1985 vasaris): 113–137 ir „Italy's Balkan Policy 1915–1917. Albania, Greece and the Epirus Question“, *Storia delle relazioni internazionali 2*, nr. 1 (1986): 3–61. Puiki Johno Thayerio knyga *Italy and the Great War* (Madison and Milwaukee, 1964) išsamiai išanalizuoja Italijos kultūrinę aplinką intervencinių ginčų metu ir laikotarpiu iki karo.

Geriausias, visais aspektais Italijos neutralumą nagrinėjąs darbas – reikšminga Brunello Vigezzi *L'Italia di fronte alla prima guerra mondiale, t. 1. L'Italia neutrale* (Milan–Naples, 1966), tuo tarpu Isacco Artomo *Iniziative neutralistiche della diplomazia italiana nel 1870 e nel 1915* (Turin, 1954) – naudinga, nes pasakoja apie neutralumo laikotarpio diplomatiją. Santykius su Vokietija neutralumo laikmečiu kvalifikuotai nagrinėja Alberto Monticone, *La Germania e la neutralita italiana 1914–1915* (Bologna, 1971). Leo Valiani, *Il partito socialista italiano nel periodo neutralita 1914–1915* (Milan, 1963) – klasikinis darbas apie Socialistų partiją neutraliteto mėnesiais. Apie intervencinės krizės poveikį parlamentinei sistemai žr. Spencer Di Scala, „Parliamentary Socialists, the *Statuto* and the Giolittian System“, *Australian Journal of Politics and History 25*, nr. 2 (1979 rugpjūtis): 157–168. Garsus istorikas diplomatas analizuoja derybas ir Londono paktą knygoje *Il patto di Londra* (Bologna, 1934). H. Jamesas Burgwynas, vadovaujant Sonnino, peržiūri ankstesnes nuomones apie Italijos užsienio politiką darbe *The Legend of the Mutilated Victory: Italy, the Great War, and the Paris Peace Conference, 1915–1919* (Westport, CT, 1993). Iš žymių veikėjų parašytų darbų žr. Sidney Sonnino, *Diaro 1914–1916* (Bari, 1972); Antonio Salandra, *La neutralita italiana. Ricordie e pensieri* (Milan, 1928), *L'intervento 1915* (Milan, 1930) ir G.B. Gifundi, red., *Il diaro di Salandra* (Milan, 1969); Ferdinando Martini, *Diaro 1914–1918* (Milan, 1966) ir anksčiau minėtus Giolitti memuarus. Taip pat žr. Brunello Vigezzi, *I problemi della neutralita e della guerra nel carteggio Salandra–Sonnino* (Milan, 1962). Su Giolitti susiję dokumentai spausdinami anksčiau cituotame *Dalle carte di Giovanni Giolitti: Quarant'anni di politica italiana*, t. 3 (Milan, 1962). Oficialūs su intervencija susiję dokumentai spausdinami Augusto Torre, red., *I documenti diplomatici italiani*, Series IV, t. 12 ir Series V, t. 1 (Rome, 1954).

Geriausia karo istorija iš Italijos pusės – Piero Pieri, *L'Italia nella prima guerra mondiale 1915–1918* (Turin, 1965); taip pat žr. Emilio Faldella, *La grande guerra* (Milan, 1965) ir oficialią istoriją – Ufficio storico dello Stato maggiore dell' Esercito, *L'esercito italiano nella grande guerra 1915–1918* (Rome, 1927–1967). Piero Melograni parašė geriausią politinę šalies istoriją Pirmojo pasaulinio karo metu – *Storia politica della grande guerra* (Bari, 1969). Puikus darbas, užgriebiantis kariavimo ir šalies karo metu esmę – Mario Silvestri, *Isonzo 1917* (Turin, 1965). Rino Alessi, *Dall' Isonzo al Piave. Lettere clandestine di un corrispondente di guerra* (Milan, 1966) analizuoja padėtį po Kaporeto.

Geriausias darbas anglų kalba apie Italijos dalyvavimą Versalyje – René Albrecht–Carrie, *Italy at the Paris Conference* (New York, 1938). Geras ekonominių karo pasekmių šaltinis su daugybe atitinkamos statistikos – anksčiau minėtas Shepardo B.

Clougho darbas *The Economic History of Italy*. Douglaso Forsytho darbe *Monetary and Finacial Policy and the Crisis of Liberal Italy* (New York, 1993) išsamiai apžvelgiamos problemos ir jų pasekmės. Apie šio laikotarpio ekonominių ir socialinių kausimų ryšį žr. Luigi Einaudi, *La condotta economica e gli effetto sociali della guerra italiana* (Bari, 1933). Rinkiminė šio laikotarpio statistika pateikta Istituto Centrale Statistica e Ministero per la Costituente, *Compendio delle statistiche elettorale italiane dal 1848 a 1934*, 2 t. (Rome, 1947), tuo tarpu ekonominę statistiką galima rasti Ministero dell' economia nazionale, *Annuario statistico italiano, Seconda serie, t. VIII, 1919–1921* (Rome, 1925). Apie Socialistų partiją per raudonąjį dvimetį žr. Gaetano Arfé, *Storia del socialismo italiano 1892–1926* (Turin, 1966). Žymus socialistų veikėjas Pietro Nenni parašė puikią *Storia di quatro anni 1919–1922* (Milan, 1927). Apie debatus socialistų suvažiavimuose galima skaityti Luigi Cortesi, *Il socialismo italiano tra riforme e rivoluzzione* (Bari, 1969). Amžininkas Francesco Magri aprašė gamyklų tarybas veikale *La crisi industriale e il controllo operaio* (Milan, 1922). Giovanni Pesce darbe *Da Lenin a Mussolini* aprašo Rusijos revoliucijos poveikį. Apie darbininkus žr. G. Maione, *Il bienno rosso* (Bologna, 1975), o apie sutvirtėjusį darbdavių požiūrį į neramumus – M. Abrate, *La lotta sindacale nella industrializzione in Italia 1906–1926* (Turin, 1968).

15 skyrius. Fašizmo iškilimas

Fašizmo atėjimo į valdžią ir jo plėtotės aiškinimai sukėlė didžiulį susidomėjimą ir paskatino karštą polemiką. Tarp svarbių klausimų – ar liberali valstybė priėjo liepto galą ir ar fašizmas Italijos visuomenei įgimtas, ar jis atėjo kaip karo rezultatas ir jo pasekmė. Prieš darant išvadas šiais klausimais, skaitytojui pritiktų gerai susipažinti su sudėtingais šio laikotarpio įvykiais.

Ekonominius dalykus galima studijuoti Cluogho *The Economic History of Italy* ir Forsytho *Monetary and Financial Policy*, abi buvo minėtos anksčiau, o ypač naudinga – Valerio Castronovo knygos *Storia d'Italia, Volume quarto: Dall'unita a oggi, I* (Turin, 1975) dalis „La storia economica“ apie šį laikotarpį.

Roberto Vivarelli *Dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo (1918–1922). I: Dalla fine della guerra all'impresa di Fiume* (Naples, 1967) – labai įspūdingas ir išsamus darbas, susiejantis Italijoje demokratinį Jungtinių Amerikos Valstijų intervencionizmą su komunistų revoliucija. Apie Fiumės reikalą ir jo sąsają su fašizmu žr. Michael Ledeen, *The First Duce: D'Annunzio at Fiume* (Baltimore, 1977). Federico Chabodas, *L'Italia contemporanea* (Turin, 1961) tvirtina, jog fašizmas buvo visiškai naujas judėjimas, nesilaikąs nė vieno tų principų, kurie anksčiau apibrėždavo politinę kovą. Chabodas ir Vivarelli įsitikinę, jog šiuolaikinės Italijos šaknų dera ieškoti aptariamuoju laikotarpiu, ir pabrėžia šalies nusivylimą karu, nepaisant pergalės. Šią temą plėtoja Gaetano Salvemini savo Harvardo paskaitose, išspausdintose kaip *The Origins of Fascism in Italy* (New York, 1973) ir ankstesnėje *The Fascist Dictatorship in Italy* (London, 1928). Salvemini kolega tremtinys ir Čikagos universiteto profesorius G. A. Borgese knygoje *Goliath. The March of Fascism* (New York, 1937) fašizmo šaknų ieškojo tolimoje Italijos praeityje. Nors ir negrįždamas taip toli į praeitį, Vivarelli liberalių institucijų žlugimo priežasčių taip pat ieškojo praeityje knygoje *Il fallimento del liberalismo* (Bologna, 1981). Kad pateiktų kuo išsamesnę informaciją šiuo klausimu, Nino Valeri darbe *Tradizione liberale e fascismo* (Florence, 1972) apžvelgia literatūrą, nurodančią ryšį tarp liberalizmo ir fašizmo.

Kitokio požiūrio į fašizmo kilimą valdžion ieškokite klasikinėje ir ypač aiškioje Angelo Tasca, *Nascita e avvento del fascismo*, 2 t. (Bari, 1965). Šį laikotarpį taip pat aprašo Renzo De Felice prieštaringoje, bet įtikinamoje ir informatyvioje knygoje

Mussolini il fascista. I. La conquista del potere 1921–1925 (Turin, 1966).

Daugelis garsių šio laikmečio veikėjų paliko svarbių darbų. Kairiųjų oponento analizė – tai Pietro Nenni, *La lotta di classe in Italia* (Milan, 1987). Luigi Sturzo išleido *Italy and Fascism* (New York, 1967). Anarchistų lyderis Armando Borghi paliko memuarus – *Mezzo secolo di anarchia* (Naples, 1954). Buvęs revoliucionierius sindikalistas, dirbęs Giolitti kabinete, Arturo Labriola išspausdino *Le due politiche, fascismo e riformismo* (Naples, 1924). Giolitti memuarus jau minėjome, bet paskaitykite ir Gabriele de Rosa laiškus apie fašizmą *Venti anni di politica nelle carte di Camillo Corradini* (Rome, 1957). Ivanoe Bonomi prisiminimai apie šį laikmetį – *From Socialism to Fascism* (London, 1924); taip pat skaitykite Roberto Vivarelli, „Bonomi e il fascismo in alcuni documenti inediti", *Rivista Storica Italiana* (1960 kovas). Apie Bonomi vyriausybės ekonominę politiką žr. pramonės ministro Bortolo Belotti *La politica economica del ministero Bonomi* (Milan, 1923). Apie Banca di Sconto atvejį skaitykite jo vadovo Cesarės Rossi apmąstymus *L'assalto alla Banca di Sconto. Colloqui con Angelo Pogliani* (Milan, 1950). Svarbūs prisiminimai, pateikiantys su žygiu į Romą susijusius dokumentus – Effrem Ferraris, *La marcia su Roma veduta dal Viminale* (Rome, 1946). Apie fašistus žr. Benito Mussolini, *Tempi della rivoluzione fascista* (Milan, 1930), o apie būrius – Italo Balbo dienoraščius, *Diario 1922* (Milan, 1932) bei Umberto Banchelli, *Le memorie di un fascista* (Florence, 1922). Apie Fašistų partijos kilmę žr. Direzione del Partito Nazionale Fascista, *Le origini e lo sviluppo del fascismo* (Rome, 1928).

Apie kairiųjų partijos veiklą, be bendrosios istorijos, žr. atitinkamas Alexanderio de Grando Socialistų ir Komunistų partijų istorijos dalis knygoje *The Italian Left in the Twentieth Century* (Bloomington and Indianapolis, 1989). Taip pat žr. De Grando parašytą Angelo Tasca studiją *In Stalin's Shadow* (DeKalb, 1986). Serrati politiką tiria Tommaso Detti, *Serrati e la formazione del Partito comunista d'Italia* (Rome, 1972). Apie Turati skaitykite anksčiau minėtas *Le vie maestre del socialismo* (Naples, 1966) ir *Turati–Kuliscioff, Carteggio,* t. 5 (Turin, 1953). Šio laikotarpio socialistų suvažiavimus apibendrina Franco Pedone, *Il Partito socialista italiano nei suoi congressi,* t. 3 (Milan, 1963), bet ypač pasižiūrėkite Direzione del Partito Socialista Italiano, *Resoconto stenografico del XVII Congresso Nazionale. Livorno 1921* (Milan, 1963). Komunistų partijos gimimą ir pirmuosius žingsnius užfiksavo Paolo Spriano, *Storia del Partito comunista italiano. Vol I. Da Bordiga a Gramsci* (Turin, 1967); svarbus darbas apie Komunistų partijos formavimąsi yra Palmiro Togliatti *La formazione del gruppo dirigente del Partito comunista italiano nel 1923–1924* (Rome, 1971). Apie Gramsci žr. puikų Johno Cammetto darbą *Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism* (Stanford, 1967) ir Martino Clarko *Antonio Gramsci and the Revolution That Failed* (New Haven, 1977). Richardas Bellamy ir Darrowas Schesteris išspausdino trumpą darbą *Gramsci and the Italian State* (Manchester, 1993), kuriame bandoma parodyti komunistų lyderio vietą Italijos kontekste. Dante Germino knygoje *Antoni Gramsci: Architect of a New Politics* (Baton Rouge, 1990) tvirtina, jog Gramsci svarbą bus nulėmusi jo „naujos atstumtųjų politikos" vizija. Įdomiai susieti Gramsci ir Turati idėjų vertybes pabandė Lelio Lagorio ir Giancarlo Lehneris, *Turati e Gramsci per il socialismo* (Milan, 1987).

Yra keletas gerų darbų apie žemės ūkio fašizmą. Vietinio fašizmo ir bolševizmo apžvalgą žr. Alezanderio de Grando esė „Bolshevik and Fascist Attacks on the Liberal State, 1919–1922", in Frank Coppa, red., *Studies in Modern Italian History* (New York, 1986). Puiki studija – Paulo Cornerio *Fascism in Ferrara 1915–1925* (London, 1975). Frankas M. Snowdenas aprašo klasių kovą Apulijoje amžiaus pradžioje iki 1922 metų knygoje *Violence and Great Estates in the South of Italy* (Cambridge, 1986). Dvi fašizmo Brescijoje studijos – tai didelis Paolo Corsini darbas *Il feudo di Augusto Turati* (Milan, 1988) ir trumpas Alice Kelikian *Town and Country under Fascism, the Transformation of Brescia 1915–1926* (Oxford, 1986). Frankas Demersas parašė gerą darbą *Le origini del fascismo a Cremona* (Bari, 1979). N. Onofri *La strage di Palazzo d'Accursio: origine e*

nascita del fascismo bolognese (Milan, 1980) analizuoja fašizmo pradžią Bolonijoje, tuo tarpu Anthony Cardoza knygoje *Agrarian Elites and Italian Fascism* (Princeton, 1982) agrarinį fašizmą Bolonijoje sieja su nauja komercinių ūkininkų grupe, kurių svarba išaugo po 1900–ųjų. Kitos geros vietinių fašistinių judėjimų studijos – tai Raffaele Colapietra, *Napoli tra dopoguerra e fascismo* (Milan, 1962); R. Bernabei, *Fascismo e nazionalismo in Campania* (Rome, 1975); M. Francini, *Primo dopoguerra e origini del fascismo a Pistoia* (Milan, 1976); R. Cantagalli, *Storia del fascismo fiorentino 1919–1925* (Florence, 1972); M. Vaini, *Le origini del fascismo a Mantova* (Rome, 1961); ir S. Colarizi, *Dopoguerra e fascismo in Puglia 1919–1926* (Bari, 1971).

Apie visus šiame skyriuje svarstomus dalykus žr. atitinkamas dalis knygoje Paolo Calzini et al., red., *Fascismo e antifascismo (1918–1936). Lezioni e testimonianze* (Milan, 1963). Guido Neppi Modona darbe apie Italijos magistratūrą *Scopero, potere politico e magistratura 1870–1922* (Bari, 1969) taip pat svarstomas fašizmo kilimo vaidmuo. Fašizmo darbininkų judėjimą tyrinėja Ferdinando Cordova, *Le origini dei sindacati fascisti 1918–1926* (Bari, 1974). Apie krizę, privedusią iki žygio į Romą, ir apie patį žygį žr. Danilo Venerusso, *La vigilia del fascismo. Il primo ministero Facta e la crisi dello Stato liberale in Italia* (Bologna, 1968); Marcello Soleri, *Memorie* (Turin, 1949); Cesare Maria de Vecchi, „Mussolini vero. Memorie“, savaitinis *Tempo*, 1959 lapkritis–gruodis; Cesare Rossi, *Trentatre vicende mussoliniane* (Milan, 1958); ir Antonino Repaci, *La marcia su Roma* (Milan, 1972).

16 skyrius. Mussolini Italija

Kas tik pabando įžengti Italijos fašizmo istorijon, susiduria su trikdančia gausybe literatūros praktiškai visais *ventennio* aspektais, ir dauguma jos yra emocionali bei skirtingai traktuojama, tai priklauso nuo politinių autoriaus pažiūrų.

Knygas apie fašizmą Mussolini režimo metu Italijoje ar kitose šalyse dera skaityti atsargiai, nes daugelis jų – tai režimo pateisinimas. Tačiau geriausios jų vis dėlto naudingos ir padeda suprasti, kaip fašizmas pateisino save. Pavyzdžiui, garsaus istoriko Giaocchino Volpės knygoje *L'Italia in cammino* (Milan, 1927) teigiama, jog svarbūs Giolitti Italijos įvykiai turėjo teigiamų pasekmių fašizmui. Neigiamai Mussolini vertinančią literatūrą taip pat dera skaityti atsargiai, nes ji pateikia priešingą požiūrį, nors būtent šios knygos padeda suvokti Mussolini priešų pažiūras. Pavyzdys – kritinė Gaudenso Megaro biografija, *Mussolini in the Making* (Boston, 1938), siekusi atremti Mussolini apologetų argumentus. Žymi išimtis iš didžiosios poleminės literatūros dalies, nepaisant jo opozicijos Mussolini ir veržlaus stiliaus, – tai Gaetano Salvemini knygos, dabar surinktos į anksčiau minėtus rinktinius raštus. Geriausi jo darbai anglų kalba – *The Fascist Dictatorship in Italy* (New York, 1967) ir *Under the Axe of Fascism* (New York, 1936). Tarp kitų vis dar vertingų fašizmo reiškinio traktuočių – Herbert W. Schneider, *Making the Fascist State* (New York, 1968); Herman Finer, *Mussolini's Italy* (New York, 1965); Carl T. Schmidt, *Italy under Fascism* (New York, 1939) ir *The Plough and the Sword* (New York, 1938); William G. Welk, *Fascist Economic Policy* (Cambridge, 1938); ir Frances Keene, red., *Neither Liberty Nor Bread* (Port Washington, 1940).

Bibliografiniai straipsniai – tai Emiliana Noether, „Italy Reviews Its Fascist Past“, *The American Historical Reviews 51* (1956 liepa): 877–899; Charles Delzell „Italian Historical Scholarship: A Decade of Recovery and Development“, *Journal of Modern History 28* (1956 gruodis): 374–388; „Benito Mussolini: A Guide to Bibliographical Literature“, *Journal of Modern History 35* (1963 gruodis); ir „Mussolini's Italy Twenty Years After“, *Journal of Modern History 38* (1966 kovas): 53–58. Marksistines fašizmo interpretacijas galima rasti Johno Cammetto „Communist Theories of Fascism,

1920–1935", *Science and Society 31* (1967 pavasaris): 149–163. Charlesas S. Maieras straipsnyje „Some Recent Studies of Fascism", kuris išspausdintas *Journal of Modern History 48* (1976 rugsėjis): 506–521, nagrinėja nemažą pluoštą istorikų rašinių apie Italijos ir Vokietijos fašizmą.

Kad susidarytumėte vaizdą apie konkrečius šio laikotarpio įvykius, rekomenduojame susipažinti su bendrąja istorija. Ją galima skaityti ir daugiatomėse, ir plonose knygelėse. Geriausios abiejų šių rūšių knygos – tai Luigi Salvatorelli ir Giovanni Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista* (Turin, 1964), nepaprastai išsami ir subalansuota traktuotė; ne tokia išsami, bet naudinga – Danilo Veneruso, *L'Italia fascista (1922–1925)*, t. 5, (Bologna, 1981). Plonų knygelių grupėje – Alexanderio de Grando *Italian Fascism* (Lincoln and London, 1989), pasižyminti dėstymo aiškumu; Alano Casselso *Fascist Italy* (Arlington Heights, IL, 1985); Elizabeth Wiskemann *Fascism in Italy: Its Development and Influence* (New York, 1969); ir S. Williamo Halperino *Mussolini and Italian Fascism* (New York, 1964). Kad neišleistumėte iš akių visų veikėjų, praverstų paskaityti Philipo V. Cannistraro, red., *Historical Dictionary of Fascist Italy* (Westport, CT, 1982), paminėtą šios apybraižos pradžioje. Franko J. Coppa redaguotas *The Dictionary of Modern Italian History* (Westport, 1985) supažindina su keletu veikėjų, kurių nėra anksčiau minėtuose darbuose, ir yra naudingas, nes pateikia informacijos apie svarbius viso šio laikotarpio veikėjus.

Dokumentų rinkiniuose išspausdinti pagrindiniai Mussolini kalbų ir raštų rinkiniai, redaguoti Edoardo ir Duilio Susmel, *Opera omnia di Benito Mussolini* 36 t. (Florence, 1961). Anglų k. idėją apie fašizmo „mistiką" galima rasti Adriano Lytteltono redaguotoje knygoje *Italian Fascisms from Pareto to Gentile* (New York, 1973) su geru redaktoriaus įvadu. Svarbūs dokumentai taip pat išspausdinti Benito Mussolini *Fascism: Doctrine and Institutions* (New York, 1968). Interviu, turėjusius svarios įtakos fašizmo laikotarpiu, surinko Emilis Ludwigas, *Talks with Mussolini* (Boston, 1933). Charlesas F. Delzellis spaudai parengė *Mediterranean Fascism, 1919–1945* (New York, 1970), šiame leidinyje yra daug sunkiai surandamų dokumentų apie Italiją. Naudingas verstinių straipsnių, atspindinčių kai kuriuos geriausius fašizmo tyrinėjimus, rinkinys – Roland Sarti, red., *The Ax Within: Italian Fascism in Action* (New York, 1974), tuo tarpu A. Williamo Salomonės *Italy from the Risorgimento to Fascism* (New York, 1970) paliečia fašizmo atsiradimo klausimą. Domenico Settembrini parašė puikią, didesnio dėmesio nusipelnančią knygą apie fašizmo ir komunizmo giminystę: *Fascismo controrivoluzione imperfetta* (Florence, 1978).

Labai svarbi šiuolaikinių fašizmo studijų dalis – biografijos, ypač Mussolini. Svarbiausias darbas šioje srityje – Renzo de Felicės stambi, daugiatomė biografija *Mussolini* (Turin, 1966–1993). De Felice analizuoja Mussolini politiką, bandydamas pažvelgti objektyviai ir įsigilindamas į smulkmenas, kad paaiškintų jo veiksmus. Nieko stebėtina, kad šis metodas sukėlė prieštaravimų ir gausių debatų. Pavyzdžiui, De Felice tvirtina, jog fašizmas buvo pažangus, tuo tarpu nacizmas visai kitoks ir žvelgiąs atgal. De Felice taip pat išskiria teigiamą fašizmo – judėjimo poveikį bei neigiamą fašizmo – režimo poveikį ir teigia, jog Mussolini politika ketvirtajame dešimtmetyje Italijoje pasiekė „konsensuso". Kai kurie mokslininkai, ypač kairieji, apkaltino De Felicę Ducės "baltinimu", bet De Felice atsilaikė ir, atrodo, jog, nepaisant kai kurių kilusių prieštaravimų, depolitizuoja pokarinę fašizmo interpretaciją. Debatus galima rasti Italijos spaudoje, bet De Felice juos surenka į griežtą sąrašą *Intervista sul fascismo* (Bari, 1975), kurį spaudai parengė Michaelis A. Ledeenas (angliškas vertimas išspausdintas 1976 New Brunswick, NJ). Ledeenas taip pat parašė straipsnį apie De Felicės požiūrį „Renzo De Felice and the Controversy over Italian Fascism", *Journal of Contemporary History II* (1976 spalis): 269–282. Kiti De Felicės darbų vertinimai anglų kalba – Borden W. Painter, Jr., „Renzo De Felice and the Historiography of Italian Fascism", *The American Historical Review 95*, nr. 2 (1990 balandis): 391–405, ir palanki jo įtakos Emilio

Gentile'ui studija „Fascism in Italian Historiography: In Search of an Individual Historical Identity", *Journal of Contemporary History 21* (1986): 179–208.

Neutralesnį, bet nesimpatizuojantį požiūrį į Mussolini rasite knygoje – Gaspare Giudice, *Benito Mussolini* (Turin, 1971). Palanki biografija – Giorgio Pini ir Duilio Susmel, *Mussolini, l'uomo e l'opera,* 4 t. (Florence, 1963). Angliškoje Deniso Macko Smitho knygoje *Mussolini* (New York, 1982) požiūris labai neigiamas ir kritiškas, paverčiąs jį De Felicės priešininku. Vis dar ryškus darbas – Ivone Kirkpatrick, *Mussolini: A Study in Power* (New York, 1964). Paolo Monelli knygą *Mussolini, The Intimate Life of a Demagogue* (New York, 1954) verta paskaityti, stengiantis įsigilinti į Mussolini asmenybę. Įdomių nuotrupų iš šeimyninio gyvenimo pateikė Mussolini našlė Rachele Mussolini knygoje *Mussolini. An Intimate Biography* (New York, 1977). Malonu skaityti Laurą Fermi *Mussolini* (Chicago, 1961), bet mokslinės vertės čia mažoka. Kitos skaitytinos biografijos – Christopher Hibbert, *Il Duce* (Boston, 1962), Richard Collier, *Duce!* (London, 1972) ir Richard Lyttle, *Il Duce* (New York, 1987).

Be Mussolini, dar paskaitykite hierarchų biografijas, ypač Claudio Segre, *Italo Balbo, A Fascist Life* (Berkeley, 1987). Paolo Nello dvitomėje biografijoje *Dino Grandi. La formazione di un leader fascista* (Bologna, 1987) ir *Un fedele disubbidente: Dino Grandi da Palazzo Chigi al 25 luglio* (Bologna, 1993) aptariama vieno svarbiausių fašistų vadų karjera bei jo įtaka Italijos užsienio politikai. Philipo V. Cannistraro ir Briano Sullivano *Il Duce's Other Woman* (New York, 1993) – tai darbas apie Margheritą Sarfatti, taip pat pateikiantis puikų aplinkos, kurioje formavosi Mussolini, vaizdą. Sarfatti parašė Mussolini dievinančią jo biografiją *The Life of Benito Mussolini* (New York, 1925). Apie Bottai žr. įdomią jo idėjų apžvalgą, kurią pateikė Alexanderis de Grandas, *Bottai e la cultura fascista* (Bari, 1978). Kitas autorius – Giordano Bruno Guerri – knygoje *Giuseppe Bottai un fascista critico* (Milan, 1976) tvirtina, jog Bottai buvo vienintelis fašistas, tarsi iš vidaus regėjęs hipotetinę valstybę, kurią norėjo sukurti fašizmas. Taip pat žr. paties Bottai *Venti anni e un giorno* (Milan, 1949) ir *Diario* (Milan, 1988). Apie kitą hierarchą skaitykite Harry Fornari knygą *Mussolini's Gadfly: Roberto Farinacci* (Nashville, 1971).

Žymiausias darbas anglų k. apie režimo sustiprėjimą – Adriano Lyttletono *The Seizure of Power* (New York, 1973). Itališkai tą pačią temą nagrinėja Giuseppe Rossini, *Il delitto Matteotti tra il Viminale e l'Aventino* (Bologna, 1966) ir Ariane Landyt, *Le sinistre e l'Aventino* (Milan, 1973). Douglas Thompsonas veikale *State Control in Fascist Italy: Culture and Conformity, 1925–1943* (Manchester, 1991) aptaria perėjimą iš smurtinės prievartos pradinėje fašizmo stadijoje iki nesmurtinio šalies valdymo įstatymais, masinėmis organizacijomis bei propaganda. Geriausias darbas apie fašistinę valstybę – Alberto Aquarone, *L'organizzazione dello stato totalitario,* 2 t. (Turin, 1965). Apie popiežių ir katalikus šiuo laikotarpiu skaitykite Francesco Margiotta Broglio, *Italia e Santa Sede dalla grande querra alla concilazione* (Bari, 1966) ir svarbiausią darbą – Gabriele de Rosa, *Storia del movimento cattolico in Italia, t. 2: Il partito popolare italiano* (Bari, 1966). Angliškai yra P. Kento *The Pope and the Duce: The International Impact of the Lateran Agreements* (London, 1981) ir J. F. Pollardo *The Vatican and Italian Fascism, 1929–1932* (Cambridge, 1985). Richardo Websterio *The Cross and the Fasces* (Stanford, 1960) aptariami krikščionių demokratų santykiai su fašizmu. Philipas V. Cannistraro ir Gianfausto Rosoli, *Emigrazione, chiesa e fascismo: Lo scioglimento dell'Opera Bonomelli (1922–1928)* (Rome, 1979), aptaria, kaip režimas susidorojo su misionieriška katalikų organizacija Opera Bonomelli. Didžiojo verslo reakciją į fašizmą aptaria keli stambūs šioje apybraižoje cituoti darbai apie ankstesnį laikotarpį. Konkretesni darbai – tai Piero Melograni, *Gli industriali e Mussolini* (Milan, 1972); Roland Sarti, *Fascism and the Industrial Leadership in Italy, 1919–1940* (Berkeley, 1971) bei Ernest Rossi, *Padroni del vapore e fascismo* (Bari, 1966). Apie armiją skaitykite Giorgio Rochato *L'esercito italiano da Vittorio Veneto a Mussolini 1919–1925* (Bari, 1967).

Be anksčiau minėtos De Grando bendrosios traktuotės, šio laikotarpio kairiųjų partijas išsamiai nagrinėja Ariane Landuyt, *Le sinistre e l'Aventino* (Milan, 1973); Giovanni Sabbatucci, *I socialisti nella crisi dello Stato liberale (1918–1926)*, jau minėtos bendros Italijos istorijos, t. 3; jau cituota Paolo Spriano, *Storia del partito comunista*, t. I; Vittorio Vidotto, *Il Partito comunista italiano dalle origini al 1946* (Bologna, 1975), pateikiantis svarbius dokumentus, susijusius su PCI; Palmiro Togliatti, *La formazione del gruppo dirigente del partito comunista italiano* (Rome, 1962); Giorgio Amendola, *Storia del partito comunista italiano, 1921–1943* (Rome, 1978). Alexanderis de Grandas taip pat išleido jau minėtą knygą apie Angelo Tasca – *In Stalin's Shadow*. Žr. Giuseppe Fiori, *Antonio Gramsci: Life of a Revolutionary* (New York, 1971), tai PCI įkūrėjo biografija. Simona Colarizi išstudijavo nuosaikesnius demokratus knygoje *I democratici all'opposicione. Giovanni Amendola e l'unione nazionale, 1922–1926* (Bologna, 1973).

Apie fašistų ekonominę politiką bei jos rezultatus žr. Giuseppe Toniolo, red., *Lo sviluppo economico italiano 1861–1940* (Bari, 1973); Giorgio Mori, *Il capitalismo industriale in Italia* (Rome, 1977) ir Ernesto Cianci, *Nascita dello Stato imprenditoriale in Italia* (Milan, 1977). Marco Maraffi, *Politica ed economia in Italia. La vicenda dell'impresa pubblica dagli anni trenta agli anni cinquanta* (Bologna, 1990), aprašo Italijos atviras firmas nuo ketvirtojo iki šeštojo dešimtmečio. Giampiero Carocci trumpa *Italian Fascism* (Harmondsworth, 1974) įdomiausia ekonomikos klausimais. Apie korporacinę valstybę žr. straipsnius, kuriuos surinko Luigi Lojacono, *Le corporazioni fasciste* (Milan, 1935) ir Alfredo Rocco darbus *Scritti e discorsi politici*, 3 t. (Milan, 1938). Gera Rocco analizė yra Paolo Ungari darbe *Alfredo Rocco e l'ideologia giuridica del fascismo* (Brescia, 1963). Apie fašizmo pastangas mobilizuoti mases žr. fundamentalų Philipo V. Cannistraro darbą *La fabbrica del consenso. Fascismo e mass media* (Bari, 1975) ir Victoria De Grazia, *The Culture of Consent* (New York, 1981). Jaunimo mobilizacijos klausimas aptariamas Tracy Koono *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1922–1943* (Chapel Hill, 1985). Philip Cannistraro, „The Radio in Fascist Italy", *Journal of European Studies II*, 2 (1972 birželis): 127–154 ir „Mussolini's Cultural Revolution", *Journal of Contemporary History* VII, 3–4 (1972 liepa–spalis): 115–139 – analizuojamos fašistų kultūros politikos temos ir tikslai. Edwardo Tannenbaumo knygoje *The Fascist Experience* (New York, 1972) gilinamasi į populiariąją kultūrą. Šia tema žr. Luisa Passerini, *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class* (Cambridge, 1987). Ruggero Zangrandi knygoje *Il lungo viaggio attraverso il fascismo* (Milan, 1972) pateikia puikių minčių, ką reiškė gyventi fašizmo laikais. Mussolini pastangas išnaikinti mafiją nagrinėja Christopheris Dugganas, *Fascism and the Mafia* (New Haven, 1989). Fašizmo patrauklumą jaunimui aptaria Michaelas Ledeenas, *Universal Fascism* (New York, 1972). Renzo de Felice, *Intelletuali di fronte al fascismo* (Rome, 1985), smulkiai aprašo, kaip į fašizmą reagavo intelektualai. Alexanderis de Grandas parašė apie „Women under Italian Fascism", *The Historical Journal 19* (1976): 647–688, tuo tarpu Victoria De Grazia išspausdino didesnį traktatą – *How Fascism Ruled Women* (Berkeley, 1992). Perry R. Willson, *The Clockwork Factory: Women and Work in Fascist Italy* (New York, 1994), aprašo moterų darbą konkrečioje aplinkoje. Edwardas Tannenbaumas straipsnyje apie švietimą jau minėtoje knygoje Tannenbaum ir Noether, red., *Modern Italy*, pp. 231–253, analizuoja švietimą apskritai, bet pateikia gerą fašizmo laikotarpio santrumpą.

Kalbant apie populiariosios kultūros aspektą, Mino Argentieri rašė apie kronikas *L'occhio del regime* (Florence, 1979), o Alberto Monticone išstudijavo to laikotarpio radiją – *Il fascismo al microfono* (Rome, 1978). Gianni Isola, *Abbassa la tua radio. Storia dell'ascolto radiofonico nell'Italia fascista* (Florence, 1990), nagrinėja radijo poveikį italams fašizmo eroje. Apie filmus šiuo laikotarpiu žr. Gian Piero Brunetti, *Cinema italiano tra le due guerre: fascismo politica cinematografica* (Milan, 1975), o angliškai Marcia Landy savo knygoje *Fascism on Film* (Princeton, 1986) teigia, jog pokario kino pradžia

– fašizmo eroje. Jamesas Hay, *Popular Film Culture in Fascist Italy* (Bloomington, 1987) „veristinę" kultūrą taip pat mato ketvirtojo dešimtmečio filmų kūryboje. Vienintelė ilga studija anglų kalba apie PNF – Dantės Germino *The Italian Fascist Party in Power* (Minneapolis, 1959) – pabrėžia socialinį partijos aspektą, bet yra pasenusi; Emilio Gentile išspausdino pirmą tomą darbo, kuris taps klasika šia tema, *Storia del partito fascista, 1919–1922* (Rome–Bari, 1989). Kaip partija buvo įkurta ir kaip veikė praktiškai – Ricciotti Lazzero knygos *Il Partito Nazionale Fascista* (Milan, 1985) tema.

Apie fašizmo patrauklumą kitose šalyse galima skaityti Johno Digginso knygoje *Mussolini and Fascism: The View from America* (Princeton, 1972) ir Alastairo Hamiltono *The Appeal of Fascism* (London, 1971). Jungtinių Valstijų ryšius su Italija iki Etiopijos karo analizuoja Claudia Damiania, *Mussolini e gli Stati Uniti 1922–1935* (Bologna, 1980).

Kaip ir galima tikėtis, fašizmo aiškinimai sukėlė nemažai karštų diskusijų. Bendrą įvadą šia tema pateikia Renzo De Felice, *Interpretations of Fascism* (Cambridge, 1977); taip pat žr. jo *Il fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici* (Bari, 1970). Vienas žymiausių Italijos istorikų Federico Chabodas aprašė sąlygas ir dvasios būseną, dėl ko fašistai nugalėjo, anksčiau minėtoje *L'Italia contemporanea* (Turin, 1961). „Modernizacijos", kaip prisidėjusios prie fašizmo, idėja taip pat aptariama. Žr. Rolando Sarti, „Fascist Modernization in Italy: Traditional or Revolutionary?", *The American Historical Review 75* (1970 balandis): 1029–1045. Emilio Gentile, *Le origini dell'ideologia fascista* (Rome–Bari, 1975), pasisakė už aiškų ideologinį fašizmo turinį, tuo tarpu Zeevas Sternhellis su Mario Sznajderiu ir Maia Asheri darbe *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution* (Princeton, 1994) tvirtina, jog fašizmo šaknys Europos civilizacijoje ir kad jis – aiškus tiek marksizmo, tiek liberalizmo oponentas.

Prieštaringą požiūrį ideologijos tema, kuris apskritai priimamas šiaip sau, bet nusipelno svarstymų, išplėtojo A. Jamesas Gregoras, *The Ideology of Fascism* (New York, 1969) ir *Italian Fascism and Developmental Dictatorship* (Princeton, 1979). Tinkama knyga susipažinti su marksistiniu požiūriu – Palmiro Togliatti *Lectures on Fascism* (New York, 1976). Marksistiniam požiūriui iššūkį metė Rosario Romeo, *Italia moderna fra storia e storiografia* (Bari, 1977), ir *L'Italia unita e la prima guerra mondiale* (Bari, 1978). Gino Germani, *Authoritarianism, Fascism, and National Populism* (New Brunswick, 1975), fašizmą suvokia kaip šiuolaikinio autoritarizmo formą, tuo tarpu Charlesas Maieras, *Recasti Bourgeois Europe* (Princeton, 1975), mato panašų suinteresuotų grupių atstovavimo modelį keliose Europos šalyse. Pasvertą požiūrį į fašizmo ideologiją pateikia Pieras Giorgio Zunino, *L'ideologia del fascismo* (Bologna, 1985). Gerą straipsnį apie fašizmo istoriografiją (kartu su įdomiais dokumentais) galima rasti knygoje *Mussolini and Italian Fascism* specialiame *Cesare Barbieri Courier* (Hatford, CT, 1980) leidime.

Didelis darbas apie žydus fašizmo laikotarpiu – Renzo De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, 4–as leid. (Turin, 1988). Meiro Michaeliso požiūris į Mussolini ir jo režimą knygoje *Mussolini and the Jews: German–Italian Relations and the Jewish Question in Italy* (Oxford, 1978) kur kas griežtesnis. Palyginamąjį požiūrį, atskleidžiantį Italijos reakciją į nacių politiką, siūlo Ivo Herzer, red., *The Italian Refuge* (Washington, D.C., 1989). Susan Zuccotti knygoje *The Italians and the Holocaust* (New York, 1987) pasinaudoja daugybe interviu ir prieina prie išvados, kad dokumentai supainioti. Alexanderis Stille, *Benevolence and Betrayal: Five Italian Jewish Families Under Fascism* (New York, 1991) – sėkmingai siekia pateikti fašizmo laikmečio eilinių žydų, įskaitant ir tų, kurie nuo pat pradžių sudarė fašistų judėjimo dalį, požiūrio analizę. Ilgesnį laikotarpį aprėpia H. Stuartas Hughesas, *Prisoners of Hope: The Silver Age of the Italian Jews, 1924–1974* (Cambridge, 1983). Įdomiausias darbas apie rasizmą kolonijose – tai Luigi Preti, *I miti dell' impero e della razza nell' Italia degli anni '30* (Rome, 1965). Šių dviejų

sąsają nagrinėja Gene Bernardini straipsnyje „Origins and Development of Racial Antisemitism in Fascist Italy", *Journal of Modern History 49* (1977 rugsėjis): 431–453.

Apie fašizmo opozicijos požiūrį ir veiksmus galima skaityti tokiuose leidiniuose: Istituto Socialista di studi storici, *L'emigrazione socialista nella lotta contro il fascismo (1926–1939)* (Florence, 1982); Gaetano Arfé, *Storia dell'Avanti! 1926–1940* (Milan, 1968); Stefano Merli, red., „La ricostruzione del movimento socialista in Italia e la lotta contro il fascismo dal 1934 alla seconda guerra mondiale", *Annali Feltrinelli 5* (1962); Giuseppe Tamburrano, *Pietro Nenni* (Bari, 1986); Aldo Garosci, *La vita di Carlo Rosselli* (Florence, 1977); Lelio Basso, red., *Le riviste di Pietro Gobetti* (Milan, 1961); Giovanni Spadolini, *Gobetti. Un'idea dell' Italia* (Milan, 1993) – Spadolini rašinių apie šį kankinį antifašistą rinkinys; Paolo Spriano, *Gli anni della clandestinita* (Turin, 1969), tai yra jo bendros PCI istorijos 2 tomas; Pietro Secchia, „L'azione svolta dal partito comunista in Italia durante il fascismo, 1926–1932", *Annali Feltrinelli II* (1969); Aldo Garosci, *Storia dei fuorusciti* (Bari, 1958); Frank Rosengarten, *The Italian Antifascist Press* (Cleveland, 1968); Santi Fedeli, *Storia della concentrazione antifascista 1927–1934* (Milan, 1976) ir Pier Giorgio Zunino, *La questione cattolica nella sinistra italiana (1919–1945)*, 2 t. (Bologna, 1975–1977).

17 skyrius. Antrasis pasaulinis karas ir pasipriešinimas

Pagrindinius užsienio politikos dokumentus apie šiuos ir ankstesnius metus išspausdino Užsienio reikalų ministerija – *I documenti diplomatici italiani* (Rome, 1952–1953 ir 1954–1965). Kitas išsamus šio laikotarpio šaltinis – Galeazzo Ciano dienoraščiai, *Ciano's Diary, 1939–1943* (London, 1947) ir *Ciano's Hidden Diaries, 1937–1938* (London, 1952).

Alanas Casselsas parašė geriausią apžvalgą anglų kalba *Mussolii's Early Diplomacy* (Princeton, 1970) ir taip pat redagavo *Italian Foreign Policy, 1918–1945. A Guide to Research and Research Materials* (Wilmington, 1991). Panašų laikotarpį aprėpiantys darbai italų kalba – Giorgio Rumi, *Alle origini della politica estera fascista 1918–1923* (Bari, 1968), Ennio di Nolfo, *Mussolini e la politica estera italiana 1919–1933* (Padua, 1960) bei Giampiero Carocci, *La politica estera dell' Italia fascista* (Bari, 1969). Keletas senesnių fašizmo užsienio politikos apžvalgų tebėra svarios ir labai svarbios: Gaetano Salvemini, *Prelude to World War II* (New York, 1954), Elizabeth Wiskemann, *The Rome–Berlin Axis* (London, 1969), Mario Toscano, *The Origins of the Pact of Steel* (Baltimore, 1967) bei Maxwell H. Macartney ir Paul Cremona, *Italy's Foreign and Colonial Policy, 1914–1937* (London, 1938). Deniso Macko Smitho *Mussolini's Roman Empire* (New York, 1976) Mussolini užsienio politiką pavadina beprasmiška. Gordono Craigo ir Felixo Gilberto, red., *The Diplomats* (Princeton, 1953) yra dvi geros apybraižos apie šį laikotarpį. Išsamus ir pasvertas darbas šia tema – Rosaria Quartararo *Roma tra Londra e Berlino: politica estera fascista dal 1930 al 1940* (Rome, 1980).

O dėl konkretesnių temų, tai įdomi knyga apie Mussolini pastangas atkurti „normalius" Vokietijos santykius su kitomis valstybėmis – Konrado Jarauscho *The Four Power Pact* (Madison, 1965). Prancūzijai palanki Williamo I. Shorrocko *From Ally to Enemy. The Enigma of Fascist Italy in French Diplomacy* (Kent, Ohio, 1988) yra gana kritiška Italijos atžvilgiu. Angelo del Boca *Gli italiani in Africa orientale* (Bari, 1979) pateikia išsamią diskusiją apie italus Rytų Afrikoje. Claudio Segre aptaria Libiją šiuo laikotarpiu knygoje *Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya* (Chicago, 1975). Robertas L. Hessas aptaria *Italian Colonialism in Somalia* (Chicago, 1966). Daug darbų buvo parašyta apie rizikingą Etiopijos reikalą, bet skaitytojams nedera pamiršti

pro– ir anti– Mussolini nusistatymo, ypač senesnėse knygose. Geriausia knyga anglų kalba – George Baer, *The Coming of the Italian–Ethiopian War* (Cambridge, 1967); kita knyga – Frank Hardie, *The Abyssinian Crisis* (London, 1974); taip pat žr. senesnį Geoffrey Garratto darbą *Mussolini's Roman Empire* (New York, 1938). Franklinas D. Laurensas aptaria prancūzų poziciją darbe *France and the Italo–Ethiopian Crisis, 1935–1936* (The Hague, 1968). Apie Italijos kolonijinę politiką Etiopijoje žr. Haile M. Larebo, *Italian Land Policy in Ethiopia, 1935–1941* (New York, 1994) ir Alberto Sbacchi, *Ethiopia Under Mussolini: Fascism and the Colonial Experience* (London, 1989). Vertingiausi darbai apie karinį ir politinį pasiruošimą kampanijai – Giorgio Rochat, *Militari e politici nella preparazione della campagna d'Etiopia* (Milan, 1961), ir A. J. Barker, *The Civilizing Mission* (London, 1968). Amžininkų prisiminimai apie karą pirmuoju asmeniu – Emilio de Bono, *La conquista dell' impero* (Rome, 1937); Pietro Badoglio, *La guerra d'Etiopia* (Milan, 1936); Rodolfo Graziani, *Il fronte sud* (Milan, 1938) ir Quirino Amellini, *Con Badoglio in Etiopia* (Milan, 1937). Plačiau Etiopijos karo pasekmes aptaria George'as Baeris savo *Test Case: Italy, Ethiopia, and the League of Nations* (Stanford, 1976), o Esmonde Robertsonas knygoje *Mussolini as Empire–Builder* (London, 1977) aptaria Europos situaciją.

Apie Italijos intervenciją Ispanijos pilietiniame kare vykęs darbas anglų kalba, demaskuojantis kai kuriuos Amerikos akademiniuose sluoksniuose sklandančius mitus apie tariamą šio žingsnio neveiksmingumą, – Johno Coverdale'o *Italian Intervention in the Spanish Civil War* (Princeton, 1975). Geras darbas ta pačia tema italų kalba – G. Ranzato, *Rivoluzione e guerra civile in Spagna 1931–1939* (Turin, 1975).

Geriausiai Italijos ginkluotųjų pajėgų padėtį Italijos įsijungimo į Antrąjį pasaulinį karą išvakarėse aptaria Lucio Ceva, „Le forze armate", in *Storia della societa italiana dall' unita a oggi* (Turin, 1981). Armijos archyvas taip pat išspausdino „oficialią" istoriją, Ufficio storico dello stato maggiore dell' esercito, *La politica militare italiana tra Ia Ia e la 2a guerra mondiale* (Rome, 1954); taip pat žr. Emilio Canevari, *La guerra italiana. Retroscena della disfatta*, 2 t. (Rome, 1948) ir L. Mazzetti, *La politica militare italiana tra le due guerre mondiali* (Salerno, 1974). Apie karinį laivyną žr. Uffici storico della marina, *La marina italiana nella seconda guerra mondiale* (Rome, 1972); apie oro pajėgas žr. G. Santoro, *L'aeronautica nella seconda guerra mondiale*, 2 t. (Rome, 1957). Carlo Favagrossa knyga *Perche perdemmo la guerra. Mussolini e la produzione bellica* (Milan, 1947) atskleidžia pramoninės gamybos vaidmenį pralaimint karą.

O dėl pačių karo veiksmų, tai gausybę prisiminimų apie tam tikrus epizodus ar sritis parašė pagrindiniai veikėjai; aprašymų per daug, kad viską čia suminėtume, išskyrus Pietro Badogli *Italy in the Second World War* (London, 1948), kurio pažiūros esminės, nesvarbu, teigiamos ar neigiamos. Gerą mokslinį karo aprašymą pateikia Giorgio Bocca, *Storia d'Italia nella guerra fascista 1940–43* (Bari, 1969), Emilio Faldella, *L'Italia nella seconda guerra mondiale. Revisioni di giudizi* (Bologna, 1959) ir Lucio Ceva, *La condotta italiana della guerra* (Milan, 1975). Išsamioje knygoje anglų kalba *Mussolini Unleashed, 1939–1941* (Cambridge, 1980) MacGregoras Knoxas tvirtina, jog Mussolini buvo sukurstytas karui. Alberto Aquarone parašė straipsnį, parodydamas, koks nepopuliarus šalyje buvo Italijos dalyvavimas kare, „Lo spirito pubblico in Italia alla vigillia della seconda guerra mondiale", *Nord e Sud II* (1964 sausis): 117–125.

Paskutines fašistų režimo dienas, 1943 metų kovo streikus išanalizavo Roberto Finzi, *L'unita operaia contro il fascismo. Gli scioperi del marzo '43* (Bologna, 1974). Gianfranco Bianchi, *Perche e come cadde il fascismo* (Milan, 1982) – tai išsami pasiruošimo nuversti Mussolini 1943 metų liepos 25 dieną ataskaita. Yra aprašymų iš pirmų lūpų apie Ducės žlugimą, įskaitant Mussolini *The Fall of Mussolini* (Westport, CT, 1975) ir Dino Grandi *25 luglio. Quaranti' anni dopo* (Bologna, 1983). 1994 metais kilo ginčų dėl dokumentų, kurie, manyta, buvo slapti Mussolini dienoraščiai, bet komisija

dar nepatvirtino jų autentiškumo. Labai svarbi knyga, padedanti suvokti Mussolini santykius su Hitleriu bei aprašanti Salo respubliką šiuo laikotarpiu, – F. W. Deakino *The Brutal Friendship: Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism* (London, 1962) ir Dino Alfieri *Dictators Face to Face* (New York, 1955), informatyvi taip pat ir Giorgio Bocca *La repubblica di Mussolini* (Bari, 1977). Apie Ašies žlugimą žr. Friedrich–Karl von Plehwe, *The End of an Alliance: Rome's Defection from the Axis in 1943* (London–New York, 1971). G. Mayda aptaria žydų persekiojimą Salo laikotarpiu knygoje *Ebrei sotto Salo* (Milan, 1978). Laikotarpį nuo fašizmo žlugimo iki paliaubų vykusiai aprašo šie autoriai: Melton Davis, *Who Defends Rome?* (New York, 1972), Ruggero Zangrandi, *1943:25 luglio–8 settembre* (Milan, 1964), Mario Toscano, *Dal 25 luglio all' 8 settembre* (Florence, 1966) ir Peter Tonkins, *Italy Betrayed* (New York, 1966). Sivio Bertoldi knyga *La guerra parallela. 8 settembre 1943–25 aprile 1945. Le voci delle due Italie a confronto* (Milan, 1966) – informatyvus pasipriešinimo ir oficialių RSI veikėjų liudijimų rinkinys. Vertas dėmesio antrinis šio laikotarpio šaltinis – D. Ellwood, *Italy, 1943–1945* (Leicester, 1985). Apie debatus per paliaubas ir jų pasekmes žr. Carlo Pinzani, „L'8 settembre: elementi di ipotesi per un giudizio storico“, *Studi Storici 13*, nr. 2 (1972 balandis–birželis): 289–337. Puikiai paskutines Mussolini dienas aprašė du veikėjai – Pieras Luigi delle Stelle (Pedro) ir Urbano Lazzaro (Bill), *Dongo: La fine di Mussolini* (Milan, 1962).

Geriausia knyga apie pasipriešinimą anglų kalba – Charleso Delzello *Mussoloni's Enemies* (New York, 1974), tai išsamus darbas, kuriame aprašoma ir opozicijos pradžia. Be 16 skyriuje paminėtų ir aptariamą laikmetį aprėpiančių darbų, žr. Franko Rosengarteno *Silvio Trentin dall' interventismo alla Resistenza* (Milan, 1980). Gausu pasipriešinimo aprašymų, bet geriausias darbas visais aspektais – tai Roberto Battaglia *Storia della Resistenza italiana, 8 settembre 1943–25 aprile 1945* (Turin, 1964). Claudio Pavonės *Una guerra civile* (Milan, 1992) – tai posūkio taškas darbuose apie pasipriešinimą, nes, be pasipriešinimo karo už išsilaisvinimą ir klasių konflikto, dar įvedama pilietinio karo sąvoka. Giorgio Bocca *Storia dell' Italia partigiana* (Bari, 1977) taip pat puiki, tuo tarpu konspektyvų vaizdą galima susidaryti iš Quido Quazza angliško teksto „The Politics of the Italian Resistance“ Stuarto J. Woolfo knygoje *The Rebirth of Italy, 1943–1950* (London, 1972). Pasipriešinimo aistrą išsamiai perteikia Piero Malvezzi ir Giovanni Pirelli, red., *Lettere di condannati a morte della Resistenza italiana* (Turin, 1965). Komunistų vadas Luigi Longo išspausdino *Un popolo alla macchia* (Rome, 1974). Apie pasipriešinimą Šiaurėje ir jo tikslus žr. Franco Catalano, *Storia del CLNAI* (Bari, 1956). Apie politinius įvykius paskutinėmis karo dienomis žr. Palmiro Togliatti, *La politica di Salerno* (Rome, 1969), Aurelio Lepre, *Storia della svolta di Salerno* (Rome, 1966) ir Giulio Andreoti, *Concerto a sei voci* (Rome, 1945). Įdomiai Italijos–SSRS santykius karo pabaigoje iki Liaudies fronto rinkimų traktuoja Roberto Marozzo, *La politica estera italiana e l'Unione Sovietica, 1944–1948* (Rome, 1985). Santykius su sąjungininkais šiuo laikotarpiu įtikinamai nagrinėja Normanas Koganas, *Italy and the Allies* (Cambridge, 1956), tuo tarpu sąsają tarp užsienio ir vidaus reikalų analizuoja Elena Aga Rossi, *L'Italia nella sconfitta: politica interna e situazione internazionale durante la seconda guerra mondiale* (Naples, 1985). Galiausiai Roy Palmeris Domenico knygoje *Italian Fascists on Trial* (Chapel Hill, 1991) aiškina, kas nutiko Italijos fašistų vadams po Antrojo pasaulinio karo.

18 skyrius. Pokario Italijos struktūra

Kai kurie šiame skyriuje aptariami klausimai gerai išnagrinėti anksčiau minėtoje knygoje – Stuart Woolf, red., *The Rebirth of Italy* (London, 1972). Ekonomikos laimėjimus tiria Shepardas B. Cloughas, *The Economic History of Modern Italy,*

Valerio Castronovo, *Dall' Unita a oggi*, t. 4, in *Storia d' Italia* (Turin, 1975) ir Michele Salvati aiškioje *Economia e politica in Italia dal dopoguerra a oggi* (Milan, 1984). Svarbius esė taip pat galima rasti Franko J. Coppa ir Margheria Repetto–Alaia knygoje *The Formation of the Italian Republic. Proceedings of the International Symposium on Postwar Italy* (New York, 1993). Svarbius partijos dokumentus galima rasti Gabrielės de Rosa'os *I partiti politici in Italia* (Bergamo, 1981). Peteris Lange redagavo naudingą bibliografiją – *Studies on Italy 1943–1975. Select Bibliography of American and British Materials in Political Science, Economics, Sociology and Anthropology* (Turin, 1977). Kita pokario Italijos bibliografija – tai Roland Sarti, red., *A Select Bibliography of English–Language Books on Modern Italian History* (Amherst, 1989).

Elisa Carillo išspausdino vykusią Alcide'o De Gasperi biografiją *De Gasperi: The Long Apprenticeship* (Notre Dame, 1965). Svarbus de Gasperi kelionės į Jungtines Valstijas 1947 metais liudijimas – Alberto Tarchiani, *America–Italia: Le dieci giornate di De Gasperi negli Stati Uniti* (Milan, 1947). Pietro Nenni šio laikotarpio dienoraščiai – vertingas šaltinis: Pietro Nenni, *Tempo di guerra fredda. Diari 1943–1956* (Milan, 1981). Apie Socialistų partiją žr. Giovanni Sabbatucci, red., *Storia del socialismo italiano*, t. 5 (Rome, 1981) ir atitinkamus Spencerio M. di Scala knygos anglų kalba *Renewing Italian Socialism. Nenni to Craxi* (New York, 1988) skyrius.

Apie komunistus, be toliau minimų darbų, žr. Gianmaria Bottino ir Aldo Brandirali, *La linea politica dei comunisti nella Resistenza e nel dopoguera, 1943–1953* (Milan, 1974), Livio Maitano, *Teoria e politica comunista nel dopoguerra* (Milan, 1959), Marcello Flores, *Fronte popolare e democrazia progressiva* (Rome, 1973) ir Giuseppe Mammarella, *Il partito comunista italiano, 1945–1975* (Florence, 1976). Simonas Serfaty ir Lawrence Gray knygoje *The Italian Communist Party. Yesterday, Today, and Tomorrow* (Westport, 1980) yra įdėję skyrių apie ankstyvąjį pokario laikotarpį. Italo De Feo knygoje *Diaro politico, 1943–1948* (Milan, 1973) pateikia įdomią PCI politikos šiuo laikotarpiu interpretaciją. Nello Ajello aptaria PCI trauką intelektualams ne komunistams knygoje *Intelletuali e PCI 1944–1958* (Rome–Bari, 1979). Išsamus PCI „dvejopos" politikos tyrimas, kurį atlieka daugelis žymių kritikų, pateiktas knygoje Mari Baccianini, red., *Le ceneri di Togliatti* (Rome, 1991). Sergio Bertelli straipsnyje „Quando Togliatti a Mosca sognava l'abbraccio mortale", *Messaggero veneto* (1991 birželio 25), įdomioje Di Scala apžvalgoje *Renewing Italian Socialism* rašo apie debatus, kuris pirmas, Togliatti ar Stalinas, patikėjo, jog revoliucija Italijoje neįmanoma, taip įvesdamas „naujos partijos" politiką. Apie stalinizmo įtaką Italijos kairiesiems žr. *Lo stalinismo nella sinistra italiana. Atti del convegno organizato da Mondoperaio. Roma 16–17 marzo 1988* (Rome, 1988) ir debatus, kuriuos ji sukėlė šio laikotarpio italų spaudoje. Davidas Kerzeris, *Comrades and Christians* (Cambridge, 1980), aptaria šių dviejų grupių santykius.

Apie krikščionių demokratiją žr. Silvio Lanaro ir Mario Isneghi, red., *La Democrazia Cristiana dal fascismo al 18 aprile* (Venice, 1978); t.p. žr. senesnį, bet vis dar naudingą Mario Einaudi ir Francois Gaguel, *Christian Democracy in Italy and France* (Notre Dame, 1952); Richard Webster, *Christian Democracy in Italy, 1860–1960* (London, 1961); ir skyrius apie šį laikotarpį išsamesnėje Giorgio Galli, *Storia della D.C.* (Bari, 1978). Santi Fedele, *Fronte popolare. La sinistra e le elezioni del 18 aprile 1948* (Milan, 1978) analizuoja kairiuosius 1948 metų rinkimuose. Geriausias darbas apie greitai iškilusį ir tuoj po karo išnykusį Uomo Qualunque judėjimą yra Sandro Setta, *L'uomo qualunque 1944–1948* (Rome–Bari, 1975).

Geriausios knygos apie JAV politiką Italijos atžvilgiu tuoj po karo – Jameso Edwardo Millerio *The United States and Italy 1940–1950* (Chapel Hill, 1986) ir Johno Lambertono Harperio *America and the Reconstruction of Italy* (Cambridge, 1986). H. Stuarto Hugheso *The United States and Italy* (Cambridge, 1979) – senesnis, bet dar vis naudingas darbas. Svarbius šio laikotarpio dokumentus galima rasti U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States, 1948, t. 3: Western Europe* (Washington,

D.C., 1974) ir vėlesniuose tomuose. Apie CIA dalyvavimą italų reikaluose žr. Trevoro Barneso „The Secret Cold War: The CIA and American Foreign Policy in Europe, 1946–1956", *Historical Journal 24*, nr. 2 (1981 birželis) ir Williamo Colby *Honorable Men* (New York, 1978).

Dokumentinė Steigiamosios asamblėjos istorija – *La Costituzione della Repubblica nei lavori preparatori dell' Assemblea Costituente*, 8 t. (Rome, 1976). Pietro Scoppola konstituciją pateikia trumpame, bet įžvalgiame darbe *Gli anni della Costituente fra politica e storia* (Bologna, 1980). Dvi knygos anglų kalba perteikia puikią Italijos vyriausybės struktūros bei valdymo idėją. Johno Clarke'o Adamso ir Paolo Barile *The Government of Republican Italy* (Boston, 1966) yra išsamesnė, o Dantės Germino ir Stefano Passigli *The Government and Politics of Contemporary Italy* (New York, 1968) – mieliau skaitoma. Davido Hine'o *Governing Italy: The Politics of Governed Pluralism* (Oxford, 1993) – puikus literatūros priedas, čia aprėpiamas ilgesnis laikotarpis nei ankstesniuose darbuose. Taip pat žr. Norman Kogan, *The Government of Italy* (New York, 1962). Antonio Lombardo darbas *La grande riforma. Governo, istituzioni, partiti* (Milan, 1984) pateikia puikią vyriausybės, partijų bei pagrindinių reformos sričių santrumpą. Robertas C. Friedas biurokratiją ir prefektus aprašė knygoje *The Italian Prefects: A Study in Administrative Politics* (New Haven, 1963). Dvi kitas svarbias Italijos visuomenės institucijas analizuoja R. Canosa ir P. Federico knygoje *La magistratura in Italia dal 1945 a oggi* (Bologna, 1974) ir R. Canosa, *La polizia in Italia dal 1945 a oggi* (Bologna, 1976).

19 skyrius. Pokario politika: „neužbaigtas dvipolizmas"

Yra nemažai bendro pobūdžio istorijos darbų anglų kalba apie Italijos pokario politinę istoriją. Tonu ir apimtimi išsiskiria Normano Kogano *A Political History of Italy: The Postwar Years* (New York, 1983). Pakankamai didelės apimties ir bendro pobūdžio – Frederico Spottso ir Theodoro Wieserio *Italy, A Difficult Democracy: A Survey of Italian Politics* (Cambridge, 1986). Johnas Earlas knygoje *Italy in the 1970s* (London, 1975) pateikia šio laikotarpio apžvalgą – Paulo Ginsborgo *A History of Contemporary Italy. Society and Politics, 1943–1988* (London, 1990) knyga, atskleidžianti partizanų požiūrį, bet ji galinti praversti ir išryškindama Italijos visuomenę. Daug informacijos galima rasti Donaldo Sassoono knygoje *Contemporary Italy. Politics, Economy and Society since 1945* (London and New York, 1986), bet ji ne tokia naudinga. Coppa ir Repetto–Alaia redaguotame anksčiau minėtame darbe *The Formation of the Italian Republic* yra keletas įžvalgių skyrių apie šiame skyriuje aptariamus klausimus.

Tarp bendro pobūdžio darbų yra itališka Antonio Gambino *Storia del dopoguerra dalla liberazione al potere DC* (Bari, 1975). Apie De Gasperi šiuo laikotarpiu žr. jo dukters Maria Romana Catti de Gasperi biografiją, *De Gasperi uomo solo* (Milan, 1964), kuri taip pat išspausdino dokumentų rinkinį *De Gasperi scrive* (Brescia, 1974). Leo Valiani *L'aavento di De Gasperi* (Turin, 1949) – ankstyvas įtakingo mąstytojo požiūris. Tarp De Gasperi politiką apibūdinančių knygų yra Pietro Scopola, *La proposta politica di De Gasperi* (Bologna, 1978) ir Giulio Andreotti, *De Gasperi e il suo tempo* (Milan, 1969). Apie DC „pradžią" ir jos nagrinėjamas problemas žr. Gianni Baget Bozzo, *Il partito cristiano al potere. La DC di De Gasperi e di Dossetti, 1945–1954* (Florence, 1974). Puiki jau minėta Giorgio Galli bendra DC istorija – nepaprastai svarbi šiam ir vėlesniems laikotarpiams: *Storia della democrazia cristiana* (Bari, 1983). Pagrindinis politinių santykių tarp visų įtakingesnių šio laikotarpio partijų bei jų politikos kursas – pirmasis Pietro Nenni dienoraščių tomas – *Tempo di guerra fredda. Diari, 1943–1956* (Milan, 1981).

Kaip minėta tekste, Giorgio Galli šio laikotarpio politiką interpretavo kaip „neužbaigtą bipolizmą". Žr. jo *Il bipartismo imperfetto. Comunisti e democristiani in Italia* (Bologna, 1976) ir *Dal bipartismo imperfetto alla possibile alternativa* (Bologna, 1975). Domenico Settembrini dėmesį sutelkė į įdomią, visą Italijos istoriją persmelkiančią temą, į kurią dera atsižvelgti analizuojant pokario Italijos politiką – *Storia dell' idea antiborghese in Italia, 1860–1989* (Rome–Bari, 1991). Josephas La Palombara knygoje *Democracy Italian Style* (New Haven, 1987) į Italijos politiką žvelgia kaip į reginį, bet tai neatrodo įtikinama.

Politologai parašė keletą įdomių knygų anglų kalba apie pokario komunistus. Tarp jų – Donald Blackmer, *Unity in Diversity: Italian Communism and the Communist World* (Cambridge, 1968); Sidney Tarrow, *Peasant Communism in Southern Italy* (New Haven, 1967); Donald Blackmer ir Sidney Tarrow, *Communism in Italy and France* (Princeton, 1975); Donald Blackmer ir Annie Kriegel, *The International Role of the Communist Parties of Italy and France* (Cambridge, 1975). Daugelis anksčiau minėtos Serfaty ir Gray knygos *The Italian Communist Party* apybraižų analizuoja šiame skyriuje aptariamą laikotarpį. „Kitokią" PCI prigimtį taip pat galima suprasti iš ilgos interviu formos Giorgio Napoliano ir Erico Hobsbawmo knygos *The Italian Road to Socialism* (Westport, CT, 1977). Stephenas Hellmanas aptaria istorinį kompromisą darbe *Italian Communism in Transition: The Rise and Fall of the Historic Compromise in Turin, 1975–1980* (New York, 1988). Amerikos ir Italijos komunistų santykius nagrinėja Mario Margiocco, *Stati Uniti e PCI 1943–1980* (Rome, 1981).

Išsami socialistų pokario politikos analizė bei Amerikos požiūris Kennedy laikotarpiu drauge su svarbiais interviu – tai Spencerio M. Di Scala *Renewing Italian Socialism* (New York, 1988). Italų kalba žr. Giovanni Sabbatucci, red., *Storia del socialismo italiano,* 5–6 t. (Rome, 1981). Trumpa, bet puiki istorija – Giorgio Galli, *Storia del socialismo italiano* (Bari, 1983). Antonio Landolfi išspausdino ir labai vykusią Italijos sociologinės socializmo bazės analizę *Il socialismo italiano: Strutture comportamenti valori* (Cosenza, 1977), ir bendrą partijos istoriją, anksčiau minėtą *Storia del PSI* (Milan, 1990). Ir vėl Nenni dienoraščiai yra pagrindinis šaltinis, *Gli anni del centro–sinistra. Diari 1957–1966* (Milan, 1982) ir *I conti con la storia. Diari 1967–1971* (Milan, 1983). Nenni darbų aiškinimai, įskaitant Arthuro M. Schlesingerio pagalbą, pateikti Fondazione Pietro Nenni, *Nenni dieci anni dopo* (Rome, 1990). Taip pat žr. tarptautiniam simpoziumui „One Hundred Years of Italian Democratic Socialism, 1892–1992" pateiktus pranešimus, vaizdajuostes Johno F. Kennedy bibliotekoje, Massachusetts–Boston universiteto bibliotekoje bei Italijos konsulate Bostone. Giliai į Jungtinių Valstijų ir Italijos pokario santykius, ypač centro–kairės laikotarpiu, pažvelgia interviu iš svarbiausių veikėjų paėmęs Slesingerio bendradarbis Leo J. Wollemborgas, *Stelle, strisce e tricolore: trent'anni di vicende politiche fra Roma e Washington* (Milan, 1983). Geriausią centro–kairės laikotarpio analizę parašė Giuseppe Tamburrano, *Storia e cronaca del centro–sinistra* (Milan, 1990).

Apie ekonominio planavimo vaidmenį galima paskaityti Josepho La Palombara *Italy: The Politics of Planning* (Syracuse, 1966) ir Valdo Spini *I socialisti e la politica di piano (1945–1964)* (Florence, 1982). Socialdemokratus aptaria Giuseppe Averardi, *I socialisti democratici da Palazzo Barberini alla scissione del 4 luglio 1969* (Milan, 1977).

Apie Italijos darbininkus rašo Maurice Neufeld, *Italy: School for Awakening Countries* (Ithaca, 1961), Daniel L. Horowitz, *The Italian Labor Movement* (Cambridge, 1963), Joseph la Palombara, *The Italian Labor Movement* (Ithaca, 1975) ir Joan Barkan, *Visions of Emancipation: The Italian Workers' Movement since 1945* (New York, 1984). Sąjungų strategiją nagrinėja Peter Lange, George Ross ir Maurizio Vannicelli, *Unions, Change and Crisis: French and Italian Union Strategy and the Political Economy, 1945–1980* (London, 1982). Rinkiminė bei politinė analizė pateikiama knygoje Howard R. Penniman, red., *Italy at the Polls: The Parliamentary Elections of 1976* (Washington, D.C.,

1977), taip pat vėlesnėse tos pat serijos knygose bei Roberto Leonardi ir Raffaella Y. Nanetti leidinyje *Italian Politics: A Review*, t. 1 (London, 1986), kuris taip pat tęsiamas serija. Giorgio Galli ir Alfonso Prandi analizuoja *Patterns of Political Participation in Italy* (New Haven, 1970). Buvo išspausdintos kelios politologų knygos, nagrinėjančios politinius metodus, partinę veiklą, taktiką bei atstovavimą; tarp jų – Robert Putnam, *Beliefs of Politicians: Conflict and Democracy in Britain and Italy* (New Haven, 1973); Sidney Tarrow, *Between Center and Periphery: Grassroots Politicians in Italy and France* (New Haven, 1977); Giuseppe di Palma, *Surviving Without Governing: The Italian Parties in Parliament* (Berkeley, 1977); ir Sameul H. Barnes, *Representation in Italy: Institutionalized Tradition and Electoral Choice* (Chicago, 1977).

Sidney Tarrow darbe *Democracy and Disorder: Protest and Politics in Italy 1965–1975* (New York, 1989) neramumus Italijoje sieja su panašiu sujudimu Europoje ir tvirtina, jog jie sustiprino Italijos demokratiją. Luciano Pellicani parašė nuostabią knygą apie teroristų mentalitetą, *I rivoluzionari di professione* (Florence, 1975). Richardas Drake šiuolaikinį terorizmą sieja su intelektualine tradicija darbe *The Revolutionary Mystique and Terrorism in Contemporary Italy* (Bloomington, 1989). Robertas C. Meade, Jr., *Red brigades: the Story of Italian Terrorism* (New York, 1990) tiesiogiai nagrinėja Moro bylą; jis pateikia daug faktų, bet menkai interpretuoja. Carla Mosca ir Rossana Rossandra darbas *Mario Moretti Brigate Rosse Una storia italiana* (Milan, 1994) – tai knygos apimties interviu su vienu garsiausių Raudonųjų brigadų vadų ir Aldo Moro pagrobėju. Vaizdingas vieno iš daugelio pagrobimų, įskaudinusių šio laikotarpio Italiją, aprašymų – tai Curtiso Billo Pepperio *Kidnapped! 17 days of Terror* (New York, 1978). Geriausi darbai italų kalba apie terorizmą – Giorgio Bocca, *Il terrorismo italiano, 1970–1978* (Milan, 1979) ir Giorgio Galli, *Storia del partito armato, 1968–1982* (Milan, 1986). Labai gerai to meto atmosferą perteikia dvi kairiųjų autobiografijos: Oreste Scalzone, *Biennio Rosso '68–'69. Figure e passaggi di una stagione rivoluzionaria* (Milan, 1988) ir Mario Capanna, *Formidabili guegli anni* (Milan, 1988). Bocca parašė knygą apie Moro bylą, *Moro: Una tragedia italiana* (Milan, 1978), tuo tarpu Galli nagrinėja galimo dešiniųjų sparno įsipainiojimo į Italijos krizę klausimą, *La crisi Italiana e la destra internazionale* (Milan, 1974). Įdomios, nors ir su gera fantazijos doze knygos – Roberto Faenza, *Il malaffare* (Milan, 1978) bei Roberto Faenza ir Marco Fini, *Gli americcani in Italia* (Milan, 1978) – galimo amerikiečių kišimosi į Italijos reikalus tema.

Kalbant apie devintąjį dešimtmetį dera remtis spauda, žurnalais ir dokumentais, bet jau pasirodo ir knygų apie tai. Straipsniai Giuseppės de Palma ir Philipo Siegelmano knygoje *Italy in the 1980s: Paradoxes of a Dual Society* (San Francisco, 1983) analizuoja prieštaravimus šalyje dešimtmečio pradžioje. Komunistų ir socialistų santykių prieš pat šį dešimtmetį analizę rasite Giuliano Amato ir Luciano Cafagna knygoje *Duello a sinistra:Socialisti e comunisti nei lunghi anni '70* (Bologna, 1982). Kaip socialistai puola nedemokratišką Antonio Gramsci ideologijos kilmę bei Italijos komunistų veiklos pradžią, skaitykite *Egemonia e democrazia: Gramsci e la questione comunista nel dibattito di Mondoperaio* (Rome, 1977) bei garsiame Craxi straipsnyje ta pačia tema „Il vangelo socialista", *L'Espresso* (1978 rugpjūčio 27). Gerų darbų apie Craxi, jo politiką bei jo įtakos kilmę yra Guido Gerosa knygoje *Craxi: il potere e la stampa* (Milan, 1984) ir Antonio Ghirelli, *L'effetto Craxi* (Milan, 1982). Apie Craxi „kilimą" galima skaityti Eugenio Scalfari, *L'anno di Craxi (o di Berlinguer)* (Milan, 1984), tuo tarpu straipsnius apie jį surinko Ugo Intini knygoje *Tutti gli angoli di Craxi* (Milan, 1984). Craxi vyriausybės programą ir tikslus išspausdino Presidenza del Consiglio dei Ministri, *Il governo Craxi* (Rome, 1983). Spaudos reakcija surinkta ir pateikta *Craxi in prima pagina* (n.p., 1984).

Užsienio politikos klausimais žr. dviejų veikėjų – Alberto Tarchiani, *Dieci anni tra Roma e Washington* (Milan, 1955) ir Carlo Sforza, *Cinque anni a Palazzo Chigi. La politica estera italiana dal 1947 al 1951* (Rome, 1952) – nuomones. Giovanni di Capua

aiškiai išdėsto politinius požiūrius dėl Italijos stojimo į NATO: *Come l'Italia aderì al Patto Atlantico* (Rome, 1971). Pietų Tirolio klausimu žr. Mario Toscano *Alto Adige, South Tyrol: Italy's Frontier with the German World* (Baltimore, 1975). Christopheris Seton–Watsonas įdomią apybraižą apie respublikos užsienio politiką parašė Richardo J. B. Bosworthо ir Sergio Romano knygai *La politica estera italiana 1960–1985* (Bologna, 1991). Didelis skyrius skirtas užsienio politikai Craxi laikotarpiu A. Benzoni, R. Gritti ir A. Landolfi knygoje *La dimensione internazionale del socialismo italiano. 100 anni di politica estera del PSI* (Rome, 1993).

20 skyrius. Ekonominis stebuklas ir jo pasekmės

Be jau minėtų Cluogho ir Castranovo, galima paminėti vis dar naudingus du ankstesnius darbus apie pokario Italijos ekonominę plėtrą. Tai Muriel Grindrod, *The Rebuilding of Italy: Politics and Economics* (London, 1955) ir Vera Lutz, *Italy: A Study in Economic Development* (London, 1962). Chairella Esposito, *America's Feeble Weapon: Funding the Marshall Plan in France and Italy, 1948–1950* (Westport, CT, 1994) – nauja studija apie itin svarbią ekonominę paramą Italijai po karo. Vienas garsiausių šalies ekonomistų Pasquale Saraceno pasisakė atkūrimo klausimu: *Intervista sulla Ricostruzione 1943–1953* (Rome–Bari, 1977). F. Roy Willisas knygoje *Italy Chooses Europe* (New York, 1971) aptaria klausimus, susijusius su Italijos naryste daugiašalėse prekybos organizacijose. Robertas M. Sternas savo *Foreign Trade and Economic Growth in Italy* (New York, 1967) dėmesį sutelkia į eksporto vaidmenį Italijos ekonomikos augimui. Apie bendrą ekonominę šio laikotarpio plėtrą galima rasti Giuliano Amato, *Economia, politica e istituzioni in Italia* (Bologna, 1976), Napoleone Colajanni, *Riconversione grande impresa partecipazioni statali* (Milan, 1976) ir Augusto Graziani, red., *L'economia Italiana 1945–1970* (Bologna, 1972). Gera trumpa Luigi de Rosa'os apybraiža „Italy's Second Industrial Revolution" ankščiau minėtoje knygoje Coppa, red., *Studies in Modern Italian History*. Komunistų požiūrį į ekonomiką atskleidžia Eugenio Peggio, *La crisi economica italiana* (Milan, 1976) ir Sergio Garavini, *Crisi economica e ristrutturazzione industriale* (Rome, 1974). Raffaella Y. Nanetti teigia, jog Italijos sėkmė, reaguojant į aštuntojo dešimtmečio ekonomikos krizę – tai „vieningo atsako" į tą krizę rezultatas, susijęs su institucine decentralizacija: *Growth and Territorial Policies: The Italian Model of Social Capitalism* (London and New York, 1988). Edith Kurzweil knygoje *Italian Entrepreneurs: Rearguard of Progress* (New York, 1983) apžvelgia Italijos aštuntojo dešimtmečio verslininkus, kurie veikia kaip racionalizatoriai ir prisitaiko prie naujų socialinių bei ekonominių sąlygų.

Ekonominius bei visuomenės klausimus išsamiai nagrinėja 19 skyriuje minėtos bendro pobūdžio Paulo Ginsborgo ir Donaldo Sassoono knygos. Visus Italijos respublikos aspektus, tarp jų ekonomikos, socialinius bei kultūros klausimus aprėpiantys darbai italų kalba, – tai Silvio Lanaro *Storia dell' Italia repubblicana dalla fine della guerra agli anni novanta* (Venezia, 1992) ir konkretesnė Aurelio Leprės knyga *Storia della prima repubblica. L'Italia dal 1942 al 1992* (Bologna, 1993). Puikių išsamių apybraižų, Italijos visuomenę atskleidžiančių įvairiais aspektais (moterys, jaunimas, papročiai, kultūra bei ideologija, ir kt.), galima rasti knygoje *Dal '68 a oggi. Come siamo e come eravamo* (Rome–Bari, 1979). Gyvenimo sąlygos aptariamos dviejose senesnėse knygose, dabar jos jau pranoktos, bet vis dar naudingos, nes vaizduoja laikmetį, kai buvo rašomos. Tai žinių korespondento Irvingo R. Levine *Main Street, Italy* (New York, 1963) ir Andrew Bryanto *The Italians, How They Live and Work* (New York, 1971). Naujus kultūros stereotipų bei ekonominių realijų tyrimus galima rasti apybraižose, kurias surinko Carlo Chiarenza ir William L. Vance, red., *Immaginari a confronto* (Venice, 1992).

Moterų problemas nagrinėja Maria Michetti, Margherita Repetto ir Luciana Viviani, *Udi laboratorio e politica delle donne* (Rome, 1984) ir Franca Pieroni Bortolotti, *Sul movimento politico delle donne* (Rome, 1987). Taip pat žr. Paola Gaiotti de Biase pranešimą bei Margherita Repetto–Alaia atsakymą į jį „The Impact of Women's Political and Social Activity in Postwar Italy" anksčiau minėtoje Coppa ir Repetto–Alaia knygoje *The Formation of the Italian Republic* bei Repetto–Alaia pranešimą, skaitytą tarptautiniame simpoziume „One Hundred Years of Italian Democratic Socialism", minėtą 19 skyriuje. Apie aštuntąjį dešimtmetį žr. *La donna e le scelte della societa italiana per gli anni '70* (Rome, 1971); R. Spagnoletti, red., *I movimento femministi in Italia* (Rome, 1971) ir B. Frabotta, *Femminismo e lotta di classe in Italia (1970–1973)* (Rome, 1973). Rosa Rossi parašė įdomią apybraižą apie moterį ir kalbą *Le parole delle donne* (Rome, 1978). Judith Adler Hellman Italijos feminizmą išstudijavo veikale *Journeys among Women: Feminism in Five Italian Cities* (New York, 1988). Kiti moterų problemų bei vaidmens aspektai pokario Italijoje tyrinėjami Ann Cornelisen knygose, ypač *Women of the Shadows* (Boston, 1976). Apie feminizmą ir moterų judėjimą anglų kalba žr. Lucia Birnbaum, *Liberazione della donna. Feminism in Italy* (Middletown, CT, 1986). Apie moteris įvairiais šiuolaikinės Italijos kultūros aspektais žr. Maria Cicioni ir Nicolle Prunster, *Visions and Revisions: Women and Italian Culture* (Providence and Oxford, 1993), bei Giuliana Bruno ir Maria Nadotti, red., *Off Screen. Women and Film in Italy* (London and New York, 1988), kur tiesiogiai kalbama apie laikotarpį po Antrojo pasaulinio karo, trumpam grįžtant į ankstesnius laikus.

Anksčiau minėtuose darbuose, kuriuose analizuojami ekonomikos klausimai, daug dėmesio skiriama Pietums; apie ypatingas šio regiono problemas žr. Pasquale Saraceno, „La politica di sviluppo di un'area sottosviluppato nell'esperienza italiana", in Augusto Graziani, red., *L'economia italiana 1945–1970* (Bologna, 1972); Judith Chubb, *Patronage, Power and Poverty in Southern Italy* (Cambridge, 1982); Raimondo Catanzaro, „Mafia, economia e sistema politico", in U. Ascoli ir R. Catanzaro, red., *La societa italiana degli anni Ottanta* (Bari, 1987). Klasikinis darbas apie mafiją bei jos šaknis – Michele Pantaleone, *Mafia e politica 1943–1962* (Turin, 1962). Apie mafijos struktūrą bei organizaciją taip pat žr. 11 skyriuje minėtus darbus. Geriausiai dabartinę Sicilijos mafijos struktūrą nagrinėja Pino Arlacchi knygoje *Men of Dishonor. Inside the Sicilian Mafia* (New York, 1993). Kovotojų su mafija šalininkų svarbūs darbai – Giuseppe Ayla, *La guerra dei giusti. I giudici, la mafia, la politica* (Milan, 1993), ir Giovanni Falcone, *Cose di cosa nostra* (Milan, 1993).

Knygų apie Italijos kiną gausybė tiek italų, tiek anglų kalbomis, nors angliškai rašoma daugiau specifinėmis temomis. Turtinga informacijos Peterio Bondanella'os knyga *Italian Cinema from Neorealism to the Present* (New York, 1990) – tai geriausia bendroji istorija anglų kalba su vertinga bibliografija bei informacija apie videokasečių nuomą. Millicent Marcus tiria *Italian Film in the Light of Neorealism* (Princeton, 1986) bei sieja jį su literatūros teorija. Johnas J. Michalczykas knygoje *The Italian Political Filmmakers* (London and Toronto, 1986) tvirtina, jog neorealizmo įtaka italų kinui buvo esminė. Angella Dalle Vacche darbe *The Body in the Mirror: Shapes of History in Italian Cinema* (Princeton, 1992) tiria, kaip Italijos kultūros unikumas buvo perkeltas į ekraną.

Gianas Piero Brunetta didelėje itališkoje *Storia del cinema italiano 1945–1982* (Rome, 1982) šią temą nagrinėja įvairiausiais aspektais ir užbaigia turtinga bibliografija bei puikiomis fotografijomis. Mažesni darbai – tai Carlo Lizzani *Il cinema italiano, 1895–1979* (Rome, 1979) ir Bruno Torri *Cinema italiano dalla realta alle metafore* (Palermo, 1973). Franca Faldini ir Goffredo Fofi surinko režisierių bei aktorių komentarus knygoje *L'avventurosa storia del cinema italiano raccontata dai suoi protagonisti 1935–1959* (Milan, 1979); Massimo Mida ir Lorenzo Quaglietti dėmesį sutelkia į perėjimą nuo fašistinių filmų iki neorealizmo, atkurdami pagrindinius dokumentus kny-

goje *Dai telefoni bianchi al neorealismo* (Rome–Bari, 1980). Politinius bei ekonominius aspektus pabrėžia Lorenzo Quaglietti knygoje *Storia economico–politica del cinema italiano 1945–1980* (Rome, 1980).

Informacijos aukso kasyklas apie šiuolaikinį Italijos kiną, meną, literatūrą bei kultūrą apskritai, įskaitant šiame skyriuje aptariamas temas, angliškai galima rasti *Italian Quarterly* puslapiuose, kur straipsniams iki 1971 metų atskirai išspausdinta patogi rodyklė.

Vertas dėmesio įvadas į trijų šiame skyriuje minėtų poetų gyvenimą bei kūrybą – tai Frederic J. Jones, *Giuseppe Ungaretti: Poet and Critic* (Edinburgh, 1977), ir Leone Piccioni, *Vita di Ungaretti* (Milan, 1979); Rebecca J. West, *Eugenio Montale: Poet on the Edge* (Cambridge, 1981), ir G. Singh, *Eugenio Mondale: A Critical Study of His Poetry, Prose and Criticism* (New Haven, 1973); ir Michele Tondo, *Salvatore Quasimodo* (Milan, 1971).

Bendrose Italijos literatūros istorijose paprastai aptariamas šiame skyriuje analizuojamas laikotarpis. Geriausi pokario tyrinėjimai skelbiami Gaetano Mariani ir Mario Petrucciani *Letteraturra Italiana Contemporanea*, t. 3 (Rome, 1982). Alberto Asoro Rosa redaguota *Letteratura italiana, Storia e geografia. Volume Terzo. L'eta contemporanea* (Turin, 1989) – tai išsami studija, daugiausia dėmesio skirianti socialiniams svarstymams, išdėstyta pagal regionus bei literatūros kategorijas. Kiti darbai – Romano Luperini, *Il Novecento. Apparati ideologici ceto intelletuale sistemi formali nella letteratura italiana contemporanea* (Turin, 1985). Apie moteris rašytojas žr. rinktinę, redaguotą Santo L. Arico, *Contemporary Women Writers in Italy: A Modern Renaissance* (Amherst, 1990).

Trumpus skyrius apie Italijos dizainą anglų kalba galima rasti Stepheno Bayley, Philippe'o Garverio ir Deyan Sudjic knygoje *Style and Design* (New York, 1986). Vaizdą apie Italijos pramoninio dizaino apimtis bei įtaką galima susidaryti iš šių katalogų su tekstais anglų ir italų kalbomis: Piero Sartozo, *Italian Revolution. Design in Italian Society in the Eighties* (Milan, 1982), *Compaso d'oro* (Milan, 1985), *Dal cucchaio alla citta – From the Spoon to the City* (Milan, 1983) ir *Design Process. Olivetti 1908–1978* (Milan, 1979). Apie italų mados vaidmenį žr. Niujorke surengtos Italijos užsienio prekybos instituto (I.C.E.) kuruojamos parodos katalogą *Moda Italia. Creativity and Technology in the Italian Fashion System* (Milan, 1988).

Darbų apie šalies mokslą nedaug, ir šiai temai medžiagos reikia ieškoti daugelyje šaltinių. Tas pat ir su žymiais mokslininkais, pavyzdžiui, Enrico Fermi, apie kurį netrukus turi pasirodyti visapusiškai išsami biografija. Fermi žmona parašė knygą, pasakojančią apie bendrą jų gyvenimą – *Atoms in the Family. My Life with Enrico Fermi* (Chicago, 1954), tuo tarpu jo bendradarbis Emilio Segre pabandė sudėti Fermi gyvenimo darbą į knygą *Enrico Fermi: Physicist* (Chicago, 1970).

21 skyrius. Kur eina Italija?

Skyrių grindžia medžiaga iš spaudos bei pokalbiai su italų mokslininkais ir politikais. Šie įvykiai itin arti dabarties, tad geriausiai juos sekti italų spaudoje ir vertinti labai atsargiai, laukiant mokslininkų darbų, kurie analizuos žaibišką „bekraujės revoliucijos“ vyksmą. Spaudoje anglų kalba dėl įvairių priežasčių pašykštėta medžiagos šiais klausimais, bet laikraščiai *The New York Times* ir *The New Yorker* vis dėlto spausdino straipsnių. Du rimti straipsniai – tai Angelo Codevilla, „A Second Italian Republic?“, *Foreign Affairs* (1992 vasara) ir John W. Holmes, „Can Italy Change Yet Remain Stable?“, *Mediterranean Quarterly* (1993 pavasaris). Michaelo Ledeeno „Italy's Great Purge“, *The American Spectator* (1993 spalis) pateikia išsamią Italijos situacijos ataskaitą iki šios datos, bet daugiausia dėmesio jame skiriama Amerikos politikai. Britų laik-

raštis *The Financial Times* kur kas geresnis už Amerikos spaudą. Gali praversti šie Spencerio Di Scala straipsniai laikraštyje *The Christian Science Monitor,* pateikiantys analizę iki jų išspausdinimo datos: „Italy's Embattled Left", 1990 vasario 13; „Italy's Political Upheaval", 1992 balandžio 15, ir „Italian Political Reform Needs More Than 'Clean Hands", 1993 balandžio 15. 1992 metų spalyje, nepaisant šaltos Bettino Craxi reakcijos, iniciatyvinė grupė, atsakinga už partijos ideologinio leidinio *Mondoperaio* spausdinimą, organizavo konferenciją apie skandalus bei jų reikšmę. Konferencijos pranešimai spausdinami 1992–ųjų lapkričio numeryje.

Jau pasirodė nemažai darbų, analizuojančių bekraujės revoliucijos priežastis ir rezultatus. Sergio Romano darbe *L'Italia scappata di mano* (Milan, 1993) pateikia įdomių minčių apie jos pradžią ir plėtrą. Giorgio Bocca, *Metropolis. Milano nella tempesta* (Milan, 1993) pateikia medžiagą, kuri pretenduoja būti tikro „Tangentopoli" („kyšių miesto") istorija. Gianpaolo Pansa'os darbas *L'anno dei barbari. Diario cattivo di come la crisi dei partiti ci ha regalato l'incognita leghista* (Milan, 1993) – tai žinomo žurnalisto įspėjimas nešokti nuo keptuvės tiesiai į ugnį. Lucianno Cafagna taip pat perspėja apie pavojus, kurie kyla iš reakcijos į „kyšių miestą", darbe *La grande slavina. L'Italia verso la crisi della democrazia* (Venice, 1993).

Dabarties Italijos politikos įvykius analizuoja knygos – Stephen Hellman ir Gianfranco Pasquino, red., *Italian Politics: A Review* (Kent, Worcester, 1992); Robert D. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton, 1993); Mauro Calise, red., *Come cambiano i partiti* (Bologna, 1992); Gianfranco Pasquino ir Patrick McCarthy, red., *The End of Post–War Politics in Italy: The Landmark 1992 Elections* (Boulder, 1993); Carol Mershon ir Gianfranco Pasquino, red., *Italian Politics: Ending the First Republic* (Boulder, 1994); Mark Gilbert, *The Italian Revolution: The Ignominious End of Politics, Italian Style* (Boulder, 1994). Dėmesį „institucijoms" skiriantis darbas – Sebestiano Messina, *La grande riforma* (Rome–Bari, n.d.). Anna Chimenti parašė knygą apie referendumo vaidmenį šiuolaikinei politikai – *Storia dei referendum* (Rome–Bari, 1993), tuo tarpu Primo di Nicola išspausdino darbą apie įtakingiausią referendumų skatintoją – *Mario Segni* (Milan, 1992). Referendumo vaidmenį taip pat nagrinėja Marcello Fedele knygoje *Democrazia referendaria. L'Italia dal primato dei partiti al trionfo dell' opinione pubblica* (Rome, 1994). Alanas Friedmanas veikale *Spider's Web* (New York, 1993) aptaria Banca Nazionale del Lavoro vaidmenį apginkluojant Iraką ir pateikia gerų minčių apie Italijos vidaus politiką, korupciją bei užsienio reikalus. Puikus darbas apie politinę Craxi „mirtį" bei jos priežastis – Antonio Padellaro ir Giuseppe Tamburrano, *Processo a Craxi. Ascesa e declino di un leader* (Milan, 1993). Šiai Tamburrano – vienam ankstyviausių ir aršiausių Craxi kritikų – knygai būdingas nuosaikus tonas. Achille Occhetto, asmuo, Italijos komunistus atvedęs į pokomunistinę erą, išspausdino apmąstymus ir vertinimus darbe *Il sentimento e la regione* (Milan, 1994).

Ilvo Diamante išspausdino solidų darbą apie Lombardijos lygą bei jos galios šaltinius – *La Lega. Geografia, storia e sociologia di un nuovo soggetto politico* (Rome, 1993). Knygoje taip pat yra šio naujo reiškinio studijavimui vertinga bibliografija. Tarp kitų knygų apie Lygą – Umberto Bossi ir Daniele Vimercati *La Rivoluzione* (Milan, 1993), kur aiškiai išdėstoma Lygos ideologija bei istorija; Luigi De Marchi darbe *Perche la Lega* (Milan, 1993) Lygą bei jos idėjas bando pateikti pasauliniame kontekste; ir Giulio Savelli knygoje *Che cosa vuole la Lega* (Milan, 1992) siekia paaiškinti Lygos kilimo priežastis. Apie Lygos „ideologiją" žr. įvairius Gianfranco Miglio, kadaise oficialaus Lygos „filosofo", darbus bei interviu. Jo knygos – *Per un Italia „federale"* (Milan, 1990); *Una costituzione per i prossimi tren'aani* (Bari, 1991); *Come cambiare* (Milan, 1992); *Disobbedienza civile* (Milan, 1993); *Una repubblica migliore per gli italiani* (Milan, 1938); ir *Cosi e andata a finire* (Milan, 1993).

Apie Pietus, analizuojamus augančios Lygos įtakos šviesoje, žr. Isaia Sales, *Leghisti*

e sudisti (Rome–Bari, 1993). Trumpiau klausimą, ar Lyga yra „federalinė", ar ne, nagrinėja Jamesas P. Crossas straipsnyje „The Lega Lombarda: A Spring Protest or the Seeds of Federalism?", *Italian Politics and Society*, nr. 32 (1990–1991 žiema), taip pat Michaelas Thompsonas „From Canoux to Bossi: The Roots of Nothern Regionalist Politics", *Italian Politics and Society*, nr. 39 (1993 pavasaris).

Kadangi mokslininkai dėmesį sutelkė į kairę, gerų darbų apie naujausius įvykius MSI nėra daug, tačiau jų debatus galima rasti Italijos spaudoje. Kai kurios nuorodos apie MSI veiklą pateikiamos anksčiau minėtoje Normano Kogano knygoje *A Political History of Italy* (New York, 1983). Dešiniųjų šalininkai parašė nemažai knygų apie savo judėjimą, paprastai jos spausdintos mažose leidyklose. Iš įdomesnių – Nino Tripodi *Fascismo così. Problemi di un tempo ritrovato* (Rome, 1984), kurioje fašizmą bandoma aiškinti šiuolaikinių problemų šviesoje, ir Adalberto Baldoni *Noi rivoluzionari. La Destra e il „caso italiano". Appunti per una storia 1960–1986* (Rome, 1986), kurioje pasisakoma prieš politinę dešinės izoliaciją. Giano Accame tvirtina, kad įmanoma užglaistyti Italijos visuomenės susiskaldymą, iš naujo atrasdamas „raudonas" fašizmo šaknis darbe su aiškiai paradoksaliu pavadinimu *Il fascismo immenso e rosso* (Rome, 1990); tai temos, kurią tas pats autorius plėtoja knygoje *Socialismo tricolore* (Novara, 1983), tęsinys. Yra taip pat dvi kartu dešiniųjų su kairiaisiais parašytos knygos, kuriose bandoma pradėti dialogą. Tai E. Landolfi ir F.M. D'Asaro, *Socialismo e nazione* (Rome, 1985) bei Adalberto Badaloni ir Sandro Provvisionato, *La notte piu lunga della repubblica. Sinistra e destra ideologie, estremismi, lotta armata (1968–1989)* (Rome, 1989).

Berlusconi iškilimą dar ankstoka vertinti, bet jau pasirodė darbų. Pino Corrias, Massimo Gramellini ir Curzio Malatesta, *1994 Colpo Grosso* (Milan, 1994) – tai stulbinančio Berlusconi kilimo į valdžią bei pergalės 1994 metų rinkimuose istorija. Giovanni Ruggeri ir Mario Guarino, *Berlusconi. Inchiesta sul Signor TV* (Milan, 1994) – tai nedraugiškas žurnalistinis Berlusconi politinių bei finansinių ryšių tyrimas ir geras entuziazmo, kurį sukėlė naujasis vadovas, pavyzdys. Tarptautinė spauda Italijos reikalams po naujų reformų, kurios vyko po pirmųjų rinkimų, skyrė tinkamą dėmesį, nors ne visada išlaikydavo pusiausvyrą. Gerų minčių apie finansų problemas, su kuriomis susiduria naujoji vyriausybė, galima rasti „Berlusconi Confronts a Critical Challenge over Fiscal Reform", *The Wall Street Journal* (1994 rugpjūčio 25). Galiausiai politinę „Antrosios respublikos" „geografiją" nagrinėja Paolo De Lalla Millul, *Topografia politica della Seconda repubblica. 1. La Destra* (Naples, 1994).

Tekste cituota Candeloro santrumpa – tai ilga ir įdomi svarstymų apie šiuolaikinės Italijos plėtrą dalis vienuoliktame bei paskutiniame anksčiau minėtos *Storia dell' Italia moderna* tome.

Apie knygą ir autorių

Pateikdama šiuolaikinės Italijos istoriją nuo aštuonioliktojo amžiaus iki šių dienų, ši knyga prasideda trumpu įvadu į Renesanso amžių bei septynioliktojo šimtmečio palikimą. Di Scala užpildo rimtą šios srities spragą, įtraukdamas šiuolaikinę Italijos istoriją ir įterpdamas ją į visapusiškai išsamų Europos kontekstą. Jis taip pat kritiškai iš naujo analizuoja tam tikras tradicines istorines interpretacijas bei prielaidas. „Europos konteksto" skalė siekia nuo Švietimo laikotarpio iki susivienijimo, iki liberalizmo, iki Pietų, iki fašizmo ir Respublikos. Ši knyga pirmenybę teikia socialiniams, ekonomikos bei kultūros įvykiams, drauge pateikdama ir eilinių italų gyvenimo vaizdą. Di Scala aptaria moterų vaidmenį ir daug dėmesio skiria Italijos Pietums ne vien šio regiono „problemų" aspektu, bet ir aptardamas aktyvų jo dalyvavimą istoriniame bei kultūriniame tautos gyvenime.

Išdėstytas aiškiu ir gyvu stiliumi, patraukliu studentams, di Scala darbas svariai prisideda prie šios srities, pateikdamas skirtingas istorines Italijos istorinių įvykių interpretacijas, į savo analizę įtraukdamas naujausius mokslo darbus. Knygoje yra turtinga bibliografinė apybraiža, skirta padėti studijuojantiesiems, o baigusiesiems – toliau studijuoti įvairias svarstomas temas.

***Spencer M. di Scala** – istorijos profesorius Masačūsetso–Bostono universitete. Daugelio mokslinių knygų bei straipsnių autorius, apie Italijos politiką ir kultūrą dažnai rašantis Christian Science Monitor.*

Rodyklė

Abrucis, 132
ACLI. *Žr.* Italijos krikščionių darbininkų asociacija
Acton, John, 13
Adovos mūšis, 128
Adrijos jūros regionas, 186, 191
Atsilikimas žemės ūkio srityje, 134–135
Aida, 172
AIDS, 286
Aistra (Obsession), 294
Albertario, Don Davide, 142, 148
Albertini, Luigi, 181, 186, 217, 219
Aleksandras I, 41
Alfa Romeo, 195
Alfieri, Vittorio, 8, 20
Alyvuogių aliejus, XII, 12, 131, 132, 134
Allende, Salvador, 274
Alpės, XIII
Amaldi, Edoardo, 299
Amalfis, XV
Amarcord, 201, 295
Amato, Giuliano, 301
Amendola, Giovanni, 217
Amica, 288
Anarchizmas, anarchistai, 125, 142, 160, 161, 201
įtakos sumažėjimas, 144
karaliaus Humberto nužudymas, 150
1874 ir 1877 maištai, 142
Ancona, 160
Andreotti, Giulio, 275, 301
Anglija, XVII, 21, 88, 100, 180, 197, 256
ir Etiopijos krizė, 239–240
ir kontinentinės sistemos padariniai Italijai, 126
ir Krymo karas, 87
ir Neapolis bei Toskana, 20,
ir Pjemonto diplomatinis manevringumas, 5
ir Šiaurės Afrikos ofenzyva, 247–248
palaiko Italijos nepriklausomybę, 102
priverčia Burbonus paskelbti 1812 Sicilijos konstituciją, 33
tikisi, kad Austrija įsikiš į Krymo karą, 97
Anglininkai. Žr. karbonarai
Annabella, 288
Arsaldo, 188
Anschluss, 238, 242
Antiklerikalizmas, 140
Antisemitizmas, 233–234
Antologija, 46
Antonelli, Giacomo, kardinolas, 114
Antrasis Balkanų karas, 183
Antrasis karas už nepriklausomybę, 101
Antroji koalicija, 23
Antroji imperija, 97
Antroji Respublika, 80, 84
Aostos kunigaikštis, 209
Apeninų kalnai, XIII, 10
Apofasimeni (Žūtbūtiniai), 55
Aquarone, Alberto, 163, 173
Arafat, Yasser, 276
Arditi, 190, 198, 201
Arditi del Popolo, 205
Aristokratija. žr. Didikai
Armani, 290, 298
Armata cristiana e reale, 24
Armija, 110, 114, 209, 210, 246
Arnaldo da Brescia, 50
Artemide, 298
Aštuoni su puse, 295
Atlyginimai, 169, 189, 222, 227, 228, 248
Audisio, Walteris („Valerio“), 251
Austrija, 20,
Campoformio taika, 21
Cesare Balbo viliasi užtikrinti išvedimą, 69
gresia nacionalizmas ir liberalizmas, 50
ir Krymo karas, 97–98
Italijos suvienijimas kaip skilimo pradžia, 309
laimi Venecijos respubliką iš Napoleono, 22
Napoleono sumušti, 26
nuostoliai teikia vilčių mažumoms, 182
1814 įeina į Lombardiją, 34
1895 karo protrūkis, 101–102
1934–ųjų krizė, 238–240
1848 revoliucijos, 80, 82
padėtis Italijos pusiasalyje, 42
pakeičia Ispaniją Italijoje, 5
remia Popiežiaus sritį, 75
represijos po 1848–ųjų revoliucijų, 86
Restauracijos laikotarpiu spaudžia Lombardiją, 54
valdžia aštuonioliktojo šimtmečio Lombardijoje, 6–8
valdžios ribos, 43
Austrija–Vengrija, 156, 180, 181, 186, 187
ir diplomatinės problemos su Italija, 182–185
ir Pirmasis pasaulinis karas, 187–190
Austrijos įpėdinystės karas, 5
Austrų Nyderlandai, 42
Autarkija, 228
Automobilių pramonė, 156
Avanguardia Socialista, 197
Avanti!, 148, 151, 160, 198

„Aventine atskilimas", 217–219
Avininkystė, 132
Avviso di garanzia, 303

Babeuf, Gracchus, 22, 55
„Babilonijos nelaisvė", XVI
Badoglio, Pietro, 246, 249, 251
Bakuninas, Michailas, 120, 142
Balbo Cesare, 67, 68, 74
Balbo, Italo, 46, 52, 199, 204, 207, 209, 244, 246
Balkanai, 179, 180, 182, 172, 185
Balkanų karai, 184
Balla, Giacomo, *175*
Baltasis šeichas, 295
Banca Commerciale Italiana, 227
Banca Italiana di Sconto, 206
Bandiera, broliai, 76
Banditai. *Žr.* Banditizmas, plėšikavimas
Banditizmas, plėšikavimas, 30, 74, 114
Bankininkystė, 137, 140, 189
augimas Karolio Alberto Pjemonte, 74
Cavouro bandymai įgyvendinti reformą, 93
didikai, 110
ir depresija, 227
Pjemonto reformos kaip pagrindas centralizacijai, 93
plėtra reformuotoje Lombardijoje, 73
Bankų skandalai, 137, 144, 154
Baratieri, Oreste, 128
Barbarosa, Frederick, 81, 172
Baris, 133
Baronai. *Žr.* Didikai
Barrere, Camille, 181
Barthou, Jean–Louis, 239
Bazilikata, 132
Bassani, Giorgio, 297
Baueris, Riccardo, 250
Bažnyčia, Romos katalikų, 3, 7, 9, 11, 15, 85, 91
aštuonioliktо šimtmečio italų
kasdienis požiūris, 16
ir Cavouro politika jos atžvilgiu, 93
ir fašizmas, 225–30
ir švietimas, 138–43
ir Peras Leopoldas, 10
ir politika Italijos karalystės atžvilgiu po
susivienijimo, 117–21
ir Popiežiaus sritis, XVI
ir prancūzų revoliucija, 20, 23, 24, 28, 30, 33
ir restauracija, 41, 45–46
ir Siccardi įstatymai, 91
Beauharnais, Eugene, 33
Beccaria, Cesare, 4
Belgų revoliucija, 56
Bellini, Vincenzo, 48, 172
Beneduce, Alberto, 226
Benediktas XI, popiežius, 187
Benetton, 290
Bendra darbininkų konfederacija (CGL), 158, 161, 193, 208,
222, 223
Berchetas, Giovanni, 48
Berlingueras, Enrico, 274, 277
Berlusconi, Silvio, 290, 306 – 307
Bernini, Gian Lorenzo, XXII
Bernsteinas, Eduardas, 157
Bertani, Agostino, 119
Bertelli, Sergio, 257
Bertolucci, Bernardo, 295
Bianchi, Michele, 209
Bianco di Saint Jorioz, Carlo, 55, 62
Bindi, Rosy, 304
Bismarck, Otto von, 96, 108, 126, 180
Bissolati, Leonida, 148, 158, 159, 198, 204
Blow–up, 295
Bocchini, Arturo, 219
Boccioni, Umberto, 175
Boito, Arrigo, 172
Boito, Camillo, 70
Boldini, Giovanni, 175
Bolonija, 21,
Bolonijos suvažiavimas, 191
Bolonijos universitetas, 10, 15
Bonaparte, Caroline, 34
Bonaparte, Juozapas, 33
Bonomi, Ivanoe, 204, 250
Bonomi, Paolo, 203
Bordiga, Amedeo, 203
Borsellino, Paolo, 293
Boselli, Paolo, 189
Bosnija–Hercegovina, 180, 182, 183
Bossi, Umberto, 305, 307
Bottai, Giuseppe, 214, 230, 244, 248
Brenner perėja, 191
Brinis, Benedetto, 137
Brionvega, 297
Broliai Taviani, 295
Brunetti, Angelo. *Žr.* Ciceruacchio
Bruno, Giordano, XIX
Buanarotti, Filipo, 22, 33, 55, 63, 66
Burbonai, 51, 76, 103, 105, 106, 114, 132
agentai žada konstituciją, 35
baudžia Neapolio didikus, 30
nesiima vadovaujančio vaidmens
risorgimente, 75
nugalėta Neapolio 1848–1849–ųjų revoliucija, 84
palankumas diplomatijos pastangoms, 104
politika aštuonioliktojo šimtmečio Sicilijoje, 12
priversti priimti konstituciją, 33
sėkmė prieš „iniciatyvą Pietuose", 95
sugrąžinti į valdžią Metternicho, 35
valdo aštuonioliktojo šimtmečio italų valstybes, 5
Burckhardt, Jacob, XVI, 129
Buržuazija, 8, 19
agrarinė, finansinė reakcija, 201
aštuonioliktо šimtmečio Sicilijoje, 12
augimas Lombardijoje, 74
Cavouras tikisi bendradarbiauti, 91
Ferdinandas II bando raminti, 75
išlaiko valdžią centrinėje Italijoje, 131
ir *connubio*, 92
ir požiūris į kolonializmą, 128
laikinai susilpnėjo Restauracijos laikotarpiu, 42
nesėkminga plėtra aštuonioliktо šimtmečio
Neapolyje, 12
nesėkmė modernizuoti žemės ūkį pietuose, 31
plėtra Livorne ir Genujoje, 9
pietuose, 104
pietuose, ir emigracija, 136
politinės valdžios perėjimas, 88
priartėjimas prie aristokratijos, 109
remia Garibaldi, 103
skirtumai nuo Prancūzijos, 16
sustiprėja Prancūzijoje, 97
šiaurėje, 154
Busoni, Ferrucio, 173

Cadorna, Luigi, 188
Cagliari, Gabriele, 302
Cainas, Jamesas, 294
Cairnsas, Christopheris, 47
Cairoli, Benedetto, 119

Calatifimi mūšis, 103
Calcina, Vittorio, 176
Calvino, Italo, 297
Camora (Kamora), 133
Campi Flegrei, XIII
Campigli, Massimo, 176
Campoformio sutartis, 21
Candeloro, Giorgio, 18, 21, 108, 310
Cannistraro, Philipas, 231, 233
Canosa, Antonio Capece Minutolo, princas, 45
Canova, Antonio, 48, 175
Cantimori, Delio, XVIII
Caporetto (Kaporeto), 188, 190
Capuana, Luigi, 174
Caracciolo, Domenico, 13
Caravaggio, Michelangelo Merisi da, XX
Carducci, Giosue, 173
„Carosello", 288
Carra, Carlo 175
Carracci, Annibale, XX
Casati, grafas Gabrio, 79, 138
Caserini, Mario, 176
Cassa per il Mezzogiorno, 285–95
Cassola, Carlo, 297
Castlereagh, vikontas Robertas Stewartas, Londonderry markizas, 34, 41
Castronovo, Valerio, 153
Cateau–Cambresis sutartis, XV
Cattaneo, Carlo, 78, 79, 86
    varžymasis su Giuseppe Mazzini, 81–82
Cavallotti, Felice, 123, 143, 148, 169
Cavouras, Camilli Benso, grafas, 72, 87
    diplomatija, 96–100
    jaunystė, 88-89
    ir diplomatiniai Krymo konflikto pavojai, 96
    ir Pietų aneksija, 104–106
    ir 1859–ųjų karas, 99–102
    mirtis, 113, 117
    politiniai įsitikinimai, 88
    reakcija į Tūkstantinės ekspediciją, 102
    Rytų krizės interpretacija, 94
    susitinka su vienybę remiančia grupe, 93
    vidaus politika, 89-92
Centro valstybės, 182, 185, 187, 188
Centrinis komitetas už Europos demokratiją, 86
Centrinė žvalgybos valdyba, 259
Centrinės Italijos karalystė, 99, 98
CERN. *Žr. Conseil Europeen pour Recherches Nucleaires*
CGIL. *Žr. Confederazione Generale Italiana del Lavoro*
CGL. *Žr.* Bendra darbininkų konfederacija
Chaumont sutartis, 41
Chemijos pramonė, 154
Chrzanowski, Wojciech, 80
CIA. *Žr.* Centrinė žvalgybos valdyba
Ciampi, Carlo Azeglio, 276, 278, 304
Ciano, Galeazzo, 241, 243, 244, 248, 250
Ciceruacchio, 83
Cicisbeo, 15
Cinecitta, 234
Cispadanės respublika, 21
Cizalpinės respublika, 21, 24, 27
CLNAI. *Žr.* Nacionalinio Šiaurės Italijos išlaisvinimo komitetas
CLNS. *Žr.* Nacionalinio išlaisvinimo komitetas
Cochrane, Ericas, XVII
Collodi, Carlo, 175
Confalonieri, grafas Federico, 33, 34, 53
Confederazione Generale dei Sindicati Fascisti, 223, 224
Confederazione Italiana dei Sindacati dei Lavoro (CGIL), 258, 267
Confederazione Italiana dei Sindacati dei Lavoratori (CISL), 267
Connubio, 90
Conradas von Hotzendorfas, Franzas, 182, 183, 187
Consalvi, kardinolas Ercole, 44, 45
Conseil Europeen pour Recherches Nucleaires (CERN), 299
Consiglio Superiore della Magistratura (CSM), 263
Conso, Giovanni, 303
Coppino įstatymas, 139, 140
Corbino, Orso Mario, 298
Corfu incidentas, 237
Corradini, Enrico, 178, 229
Corriere della Sera, 186
Costa, Andrea, 142, 143
Cousinas, Victoras, 46, 54
Craxi, Bettino, 276, 278-290, 292, 301
Credito Italiano, 227
Crepuscolari, 174
Crispi, Francesco, 119, 121
    įeina į Depretiso vadovaujamo kabineto sudėtį, 135
    inicijuoja taikos derybas su Bažnyčia, 141
    ir Garibaldi, 102
    ir „Milano valstybė", 145
    ir socialiniai neramumai, 146
    nutraukia ryšius su Mazzini, 120
    užsienio politika, 181
    vidaus politika, 124–28
Croce, Benedetto, 25, 107, 162, 175
CSM. *Žr. Consiglio Superiore della Magistratura*
Cuoco, Vincenzo, 25
Custozos mūšis (1848), 82
Custozos mūšis (1866), 114

Čekoslovakijos krizė, 242

Dabormida, Giusepe, 95
Daily Mail, The, 197
Dalla Chiesa, Alberto, 293
D'Annunzio, Gabriele, 170, 173, 209
    Fiumės ekspedicija ir fašistų simbolizmas, 199
    ir intervencionizmas, 186
    ir kinas, 176
    ir „korporacijos", 207
    ir *La Nave*, 177
    romanai ir gyvenimo būdas, 175
Darbininkai, 189
Darbininkų internacionalas, 142
Darbo ministerija, 195
Darbo sąjunga, 208
Darbo žinyba, 155
Da Vinci, Leonardo, XV
D'Azeglio, Massimo, 48, 52, 87, 100
    misija į Romaniją, 74–75
    „Moncalieri kreipimosi" autorius, 88
De Ambrisas, Alceste, 186
De Amicis, Edmondo, 175
De Andreis, Luigi, 148
De Benedetti, Carlo, 290, 293, 302
De Bono, Emilio, 209, 244, 248
De Chirico, Giorgio, 176
De Felice, Renzo, 228
De Filippo, Edoardo, 172
De Gasperi, Alcide, 217, 281
    dirba su pasaulietinėmis partijomis, 267
    pasitraukimas iš politikos ir mirtis, 268
    prieštarauja taikos sąlygoms, 266
    tampa užsienio reikalų ministru, 251
    tiki pažangia socialine politika, 268
    vadovauja pokario kabinetams, 252
Degli ultimi casi di Romagna, 77

Dei Sepolcri, 46
Deledda, Grazia, 174
De Lorenzo, Giovanni, 273
De Marchi, Emilio, 174
Demetrio Pianelli, 174
Demokratija, 23, 77, 91, 110, 127, 133
Demokratinė sąjunga (*Alleanza Democratica*), 306
Demokratinės revoliucijos amžius, 3, 4
balsavimas už pasitikėjimą Mussolini, 216
balsavimas už visų įgaliojimų suteikimą Mussolini, 213–18
Demokratinis centralizmas, 279
Demokratiniai intervencionistai, 185, 192
Demokratinė kairės partija (PDS), 280, 300, 301, 304, 305, 306–1
Demo liberalai, 250, 257
De Pisis, Filippo, 176
Depretisas, Agostino, 121, 135
Deputatų rūmai, 158
ir Giolitti–Sonnino dvikova 1901–aisiais, 151
iš naujo suformuoti po Antro pasaulinio karo, 260
paleidimas 1921–aisiais, 202
paleisti fašistų, 232
po Saracco atsistatydinimo, 150
praranda valdžią, 220
priima socialinių įstatymų rinkinį, 125
ratifikuoja karą prieš Austriją, 187
sudėtis po 1904 rinkimų, 159
sudėtis po 1919 rinkimų, 192
sudėtis 1882–aisiais, 123
suformavimas, 89
1860–ųjų rinkimai, 102
1994–ųjų rinkimai, 306
vaidmuo respublikos prezidento rinkimuose, 262
De Sica, Vittorio, 294, 297
De Stefani, Alberto, 220
Dešinieji, 113, 116
ir transformizmas, 123
palyginimas su kairiaisiais, 123–24
žlugimas, 123
De Vecchi, Cesare Maria, 209, 248
Diazas, Armando, 191
Diderotas, Denisas, 4
Didikai, XVIII, 14, 88, 91, 110
bijo liaudies karo Lombardijoje, 81
ir latifundijos, 132
išlaiko valdžią, 131
Neapolyje, 12
Pjemonte, 8
remia Garibaldi, 103
Restauracijos laikotarpiu, 42, 45
Romoje, 11
Sicilijoje, 12–13
Toskanoje, 10
Venecijoje, 9
„Didysis spurtas“, 136
Didžioji Britanija. *Žr.* Anglija
Didžioji fašistų taryba, 215, 215, 223-225, 248–250
Di Lampedusa, Giuseppe, 297
Direktorija, 20, 21, 22, 26
Di Rudini, Antonio, 127, 147
Dodekaneso salos, 183
Dogali, 124, 135
Dolfussas, Engelbertas, 238, 239
Dollmenas, Eugenas, 248
Domicilio Coatto, 125
Donizetti, Gaetano, 172
Dorotei, 279
Dossetti, Giuseppe, 257, 271
Douhet, Giulio, 246
Dozieras, Jamesas Lee, 278
Drake, Richardas, 177
Dreyfusas, Alfredas, 152
Dumini, Amerigo, 216
Dunnas, Jamesas, 257
Duomo, 170
Duona ir vynas, 296
Dviejų Sicilijų karalystė, 51, 75, 82, 83, 99, 104
aptariama Paryžiaus kongrese, 98
atšaukia konstituciją, 84
reakcija po 1848–ųjų revoliucijos, 87
1820–ųjų revoliucija, 51
Dvikovos, 169
Dviračių vagys, 294

EB. *Žr.* Europos ekonominė bendrija
Eco, Umberto, 297
ECSC. *Žr.* Europos anglies ir plieno bendrija
Edenas, Anthony, 239
Einaudi, Luigi, 217, 281
Eisenhoweris, Dwightas, 269
Elgetavimas, XVIII, 11, 14
Emigracija, 130–131, 136, 156, 286
ENEL. *Žr.* Ente Nazionale per l'Energia Elettrica
Engelsas, Friedrichas, 141, 144, 145
ENI. *Žr. Ente Nazionale Indrocarburi*
Ente Nazionale Indrocarburi (ENI), 284, 302, 303
Ente Nazionale per l'Elettrica (ENEL), 284
Esposito, Raffaele, 170
Estrema Sinistra. *Žr.* Kraštutiniai kairieji
Etiopija, 127, 128, 239
Etiopijos karas, 228, 229, 240–47
Etna, XIII
Ettore Fieramosca, 48
ES. *Žr.* Europos ekonominė bendrija
Eurokomunizmas, 275
Europos anglies ir plieno bendrija (ECSC), 283
Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacija (OEEC), 282, 291
Europos ekonominė bendrija (EEB), vėliau Europos bendrija (EB) ir Europos sąjunga (ES), 293, 294
Europos atstatymo programa. *Žr.* Maršalo planas

Facta, Luigi, 206, 207, 209-211
Falcone, Giovanni, 293
Fallaci, Oriana, 297
Falstafas, 172
Fanfani, Amintore, 270, 271
Fantasia, 173
Fantasie, 48
Farinacci, Roberto, 206, 207, 209, 214, 219
Fasci di combattimento, 199, 202
Fasci Siciliani, 143
Fašistų partija (PNF), 207, 212, 219, 223, 249
Įkūrimas, 205–206
Fašizmas, fašistai, 132, 149, 177, 188, 204, 255, 296, 297
agrarinis, 200–202, 205–206
antisemitizmas, 234–235
ideologija, 229–230
ir Arditi, 190
ir futurizmas, 174
„kairieji“, 199
pakeičia Zanardelli kodeksą, 125
pasinaudojimas parlamentine kritika, 106–107
propaganda, 234
Fattori, Giovanni, 175
Federazione Italiana Operai metallurgici (FIOM), 195, 223
Federzoni, Luigi, 216, 248
Fellini, Federico, 295
Fendi, 297

Feodalizmas, 7, 8, 11, 12, 13, 22, 24, 30, 91, 93, 110
Ferdinandas I, 46, 51, 62, 63. *T.p. žr.* Ferdinandas IV
Ferdinandas II, 76, 77, 102
Ferdinandas III, 45
Ferdinandas IV, 13, 25, 26, 30, 35, 45. *T.p. žr.* Ferdinandas I
Ferdinandas VII, 50
Fermi, Enrico 298
Ferrara, 21
Ferrari, Giuseppe, 86
Ferrarisas, Galileo, 176
Ferre, 297
Ferruzzi, 302
Fiat, 188, 283, 297, 302
Filangieri, Gaetano, 12, 17
Filoksera, 132
Finansų politika, 134
Fini, Gianfranco, 306, 307
Finzi-Contini sodas, 297
FIOM. *Žr. Federazione Italiana Operai Metallurgici*
Fiume, 191, 192, 200, 216
Florencija, XV, XVI, XVIII, 13, 115, 196. *T.p. žr.* Toskana
Fogazzaro, Antonio, 173, 174
Fontamara, 296
Forlani, Arnaldo, 301
Forli, 198
Fortis, Alessandro, 152
Forza Italia, 306
Foscolo, Ugo, 46
Franco, Francisco, 241-245
Frejus tunelis, 91
Futurizmas, futuristai, 174, 176, 178, 185, 198, 230

Gabellotti, 132
Gadda, Carlo Emilio, 297
Galileo, XIX, 176
Galli, Giorgio, 265
Gardini, Raulis, 302
Garibaldi, Anita, 70
Garibaldi, Giuseppe, 60, 65, 81, 82, 100, 106, 110, 114, 115, 117
 ir invazija į Pietus, 102-8
Gedda, Luigi, 267, 269
Geležies ir plieno pramonė, 188
Geležinkeliai, 43, 86, 92, 95, 133, 134, 138
Gemito, Vincenzo, 175
Genuja, XV, 8-9, 21, 42, 43, 89, 103, 150, 196, 272
Genovesi, Antonio, 12, 17
Gentiloni, grafas Ottorino, 152
Gentiloni paktas, 153, 184
Germi, Pietro, 288
Gershenkronas, Alexanderis, 137
Giacconi, Riccardo, 299
GIL. *Žr. Gioventu Italiana del Littorio*
Gildijos, 14
Gioa, Melchiorre, 22
Gioberti, Vincenzo, 65, 66, 72, 75, 80, 89
 ir neogvelfizmas, 67-68
Giolitti, Giovanni,
 ateina į valdžią, 150-55
 ekonominė plėtra, 154-157
 Giolitti era, 152-58
 ieško socialistų paramos, 160
 interpretacijos, 162-67
 ir ekonominių klausimų svarba, 125
 ir vyriausybė po Pirmo pasaulinio karo, 194-99
 įspėja Trilypę sąjungą dėl ofenzyvos, 184
 įstumiamas į Libijos karą, 179
 kritikuojamas Salvemini, 159
 neapkenčiamas rašytojų, 177
 neutralumas, 185
 nusileidžia Mussolini, 209
 pasekėjai remia derybomis pasiektą taiką, 188
 tiki, jog fašistai ministrų kabinete būtini, 208
 vadovauja pirmam ministrų kabinetui, 144
Gioventu Italiana del Littorio (GIL), 233, 234
Gioventu Universitaria Fascista (GUF), 233
Giovine Italia. *Žr.* Jaunoji Italija
Gimimų kontrolė, 289
Gimstamumas, 130-131, 289
Giudice Istruttore, 264
Giustizia e Liberta (GL), 236
Gobetti, Piero, 173
Goethe, Johann Wolfgang von, 14, 15, 16
Goldoni, Carlo, 16
Grabas, Alexanderis, 8
Gramsci, Antonio, 193, 203, 276, 309
 Risordžimento traktuotė, 107-109
Grandi, Dino, 204, 208, 238, 242, 244
Graikija, 247-248
Graikijos karas už nepriklausomybę, 56, 64
Grigalius XII, popiežius, 66, 72, 75
Grew, Raymondas, 93
Gronchi, Giovanni, 270, 271
Grossi, Tommaso, 98
Grūdinės kultūros, 132
„Grūdų mūšis", 224
Guevara, Che, 274
GUF. *Žr. Gioventu universitaria Fascista*
Gvelfai, XIX

Habsburgai, 6
Harvardo universitetas, 163
Hegelianizmas, 175-176
Henrikas IV, 175
Himmleris, Heinrichas, 248
Hitleris, Adolfas, 238-240, 244
Humbertas I, 124, 147, 150, 177
Humbertas II, 251

Iacini, Stefano. *Žr.* Jacini, Stefano
Il Manifesto, 291
Il ministro della mala vita, 162
Il Mondo, 230
I Lombardi alla prima crociata, 48
Il Piacere 175
Il Popolo d'Italia, 198, 199, 215
Il Regno 178
Il Resto del Carlino, 170
Il Santo 175
Il trionfo della morte, 175
Ilva, 188
Il ventre di Napoli 175
Il Malavoglia, 175
IMI. *Žr. Istituto Mobiliare Italiano*
Industrializacija, 130-131, 136-139, 188-189, 193, 256, 283-284
Infliacija, 19, 117, 189, 192-193, 274-275, 291
Ingrao, Pietro, 300
Inkvizicija, XIX, 10, 13
Intervencionalistai, 186-91, 188, 190, 192
I Pagliacci, 173
I Puritani, 48
IRI. *Žr. Istituto per la Ricostruzione Industriale*
Irredenta, 127, 182
Ispanija, XVII, XVIII, 5, 32, 76, 83, 84, 236, 235
Ispanijos-Amerikos karas, 148
Ispanijos įpėdinystės karas, 5
Ispanijos pilietinis karas, 240-241
Ispanijos 1812-ųjų konstitucija, 51, 52, 54, 53, 55
Istituto Mobiliare Italiano (IMI), 227

Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI), 227–228, 284, 303
Istorija: romanas, 297
Istorinis kompromisas, 275
Išlikimas Aušvice, 297
Italijos bankas, 154, 227
Italijos darbininkų partija. Žr. *Partito Operaio Italiano*
Italijos istorija nuo 1871–ųjų iki 1915–ųjų, 162
Italijos karalystė (1804–1814), 26, 28–30, 33
Italijos karalystė (po 1860–ųjų), 107, 113
Bažnyčios politika, 115, 118–120
ekonominė krizė po susivienijimo, 116–117
Italijos komunistų partija (PCI), 208, 216, 227, 305, 310
„demokratinio centralizmo“ galas, 279
įsteigimas, 204
ir „istorinis kompromisas“, 275
ir korupcija, 301
ir socialistų dešinysis sparnas, 258
ir Steigiamasis susirinkimas, 260
Maskvos dotacijos, 302
pašalinti iš pokario vyriausybių, 263
Italijos konstitucija (1948), 260–262, 264
Italijos krikščionių darbininkų asociacija (ACLI), 257
Italijos liaudies partija (PPI), 204, 208, 257, 304
ir fašistų konsolidacija, 215–216
ir fašizmo kilimas, 206–207
ir vietiniai 1920–ųjų rinkimai, 196
remia Mussolini kabinetą, 212
susiskaldymas, 208
Italijos moterų sąjunga (UDI), 289
Italijos paktas, 306
Italijos Respublika (1802–1804), 26–28, 29
Italijos socialdemokratų partija (PSDI), socialdemokratai, 258, 267, 272, 274
Italijos socialistų partija (PSI) 227, 263, 279, 304
18–asis suvažiavimas, 206
19–asis suvažiavimas, 208
galas, 304
įkūrimas, ideologija, įsitvirtinimas, 142–144
ir korupcija, 301
ir Liaudies fronto sąjunga, 258
ir neutralumas, 185–187
ir 1948–ųjų rinkimai, 260
nesugebėjimas varžytis su fašizmu, 206
susiskaldymas, 204
Italijos socialistinė respublika (RSI), 250, 251, 281
I Vitelloni, 295

Jacini, Stefano, 122, 134
Jakobinai, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 29, 33, 37, 46, 107, 309
Jaunoji Italija, 60, 62, 63
Organizacija, 64–65
Jemolo, Carlo, 224
Jensenizmas, 10, 16
Jėzuitai, 10, 13, 16
Jonas XVIII, popiežius, 272
Johnston, R. M., 25
Joyce, Jamesas, 175
Jugoslavija, 191, 192
Jungas, Guido, 226
Jungtinės Valstijos, 134, 136, 250, 256, 266, 282, 301, 302
Jungtinių tautų pagalbos ir reabilitacijos administracija (UNRRA), 208, 216
Juozapas II, 8, 10

Kabinetas, 262, 263
Kabirija, 176
Kabirijos naktys, 295
Kairieji, 119–22, 122
Ir švietimas, 139
palyginimas su dešiniaisiais, 120–23
programa, 121–25
Kalabrija, 24, 132
Kampanija, 132
Karalienė Margarita, 170
Karalienė Viktorija, 89
Karbonarai, 33, 35, 45, 50-52, 59
Karinis jūrų laivynas, 138, 246–247
Karolis Albertas, 53, 54, 87
tampa patriotų susidomėjimo objektu, 68-69
ir 1848–49–ųjų kampanija, 79-80
priima *Statuto*, 77
ir Massimo D'Azeglio, 74–75
ir Pjemonto ekonominė plėtra, 72
Karolis Pilypas, 54, 68
Karolis V, imperatorius, XIX
Karolis VIII, XVII
Karolis, Burbonų dinastijos karalius, 11, 12, 13
Kartell, 297
Katalikai ir Pirmasis pasaulinis karas, 186, 188, 190
Katanija, XIV, 14
Kennedy, Johnas F., 272
Kienthalis, 188
Kinas, 176, 233, 294–295
Klaidų programa, 117, 173
Koganas, Normanas, 268
Kompiuterinė modeliavimo–kompiuterinė siuvimo technikos (CAD–CAM), 298
Komunizmas, komunistai, 17, 22, 91, 200, 203, 248, 249, 251, 270, 272
atstovavimas Steigiamajame susirinkime, 258
balsų skaičiaus sumažėjimas, 280
Craxi populiarumas auga, 278
ir centras–kairė, 266, 272
ir didžiausia Komunistų partija Vakaruose, 310
ir „dviguba“ politika, 257
ir dvikova su Craxi, 278–279
ir fašizmo iškilimas, 202–203
ir „istorinis kompromisas“, 275
ir „Italijos anomalija“, 274
ir „neužbaigtas dvipolizmas“, 265
ir 1925–ųjų streikas, 223
ir 1978–ųjų susitarimas paremti Andreoti kabinetą, 274
nepakankamas Mussolini įvertinimas, 213
neramumų kurstymas, 267–268
opozicija Italijos ekonomikos planavimui, 285
pašalinti iš vyriausybės 1947–aisiais, 257
Konformistas (filmas), 295
Konformistas (knyga), 296
Konkordatas, 29, 12, 279
Konstitucinis teismas, 262, 264
Kontinentinė sistema, 26, 29, 32
Kontrreformacija, XVII
Korporacinė valstybė, 232
Korporacijos, 208, 223, 232
Korupcijos skandalas, 301–302
Korsika, 21, 242
Kraštutiniai kairieji, 123, 149, 151, 152, 185
Krikščionys demokratai, 140, 141
Krikščionių demokratų partija (DC), 267, 277, 280, 282, 301, 310
atstovauja Steigiamajame susirinkime, 260
ir centras–kairė, 268
ir De Gasperi po 1848–ųjų rinkimų, 267
ir Moro nužudymas, 275
ir „nacionalinio solidarumo“ koalicija, 274
ir nutraukė sandorį su Craxi, 279
ir 1992–ųjų rinkimai, 279
ir 1994–ųjų rinkimai, 306

įsteigimas ir įsitikinimai, 257
netenka premjero, 274
tarptautinio komunizmo žlugimo sukelta krizė, 300
turi daugumą nuo 1948–ųjų iki 1953–ųjų, 263
vadovauja koalicinei vyriausybei Šaltojo karo metu, 265
Krymo karas, 84, 94, 95, 100
Krintančių žvaigždžių naktis, 30
Kroatija, 180
Kuliscioff, Anna, 142
ginčas su Turati, 171
ir PSI įkūrimas, 143–145
ir balsavimo teisės suteikimas moterims, 159
salonas, 170
Kulturkampf, 120

La Battaglia di Legnano, 81, 172
La bella Rosina, 89
La Boheme, 173
Labriola, Antonio, 144, 169
Labriola, Arturo, 149, 202
Lacerba, 174
La Civilta Cattolica, 85
La Dolce Vita, 295
La Farina, Giuseppe, 92
La Fida Ninfa, XVI
La Gioconda, 173
L'Agnese va a morire, 297
Laibacho suvažiavimas, 53
Laisvieji masonai, 17, 19, 32, 45, 51, 219
Laiškanešys visadskambina du kartus, 294
La Malfa, Giorgio, 301
La Nave, 187
Lanza, Giovanni, 118, 120
La Plebe, 143
La Repubblica, 288
La Scala, 173
Laterano sutartis, 225
Latifondi, 132, 133
Lavalis, Pierre, 239
La Voce, 178
L'Avventura, 295
Lazzaroni, 30
Le avventure di Pinocchio, 175
Lecce, 133
Lega Lombarda, 280, 286. *T.p. žr.* Lombardijos lyga
Leonas XII, popiežius, 45, 72
Leonas XIII, popiežius, 140, 141
Leone, Giovanni, 276
Leopardi, Giacomo, 47
Leopoldas II, 84
Lephrohonas, Pierre, 176
Le speranze d'Italia, 67
L'Espresso, 288
Le ultime lettere di Jacopo Ortis, 46
Levi, Carlo, 297
Levra, Umberto, 149
Liaudies frontas, 236, 240, 241, 258, 259–260, 270
Libanas, 282
Liberalai, 25, 50, 75, 77, 91, 107, 209, 267, 272
Cavouras ir, 110
ir fašizmo kilimas, 213
ir Ispanijos 1812–ųjų konstitucija, 565
ir Karolis Albertas, 71
ir krizė Rytuose, 97
ir nacionaliniai blokai, 200
ir Pijus IX, 78
Ir Prancūzija, 83–84
ir risordžimento rėmimas, 68
ir Statuto, 90
planuoja revoliuciją Lombardijoje ir Pjemonte, 54
prisijungia prie antifašistinių komitetų, 250
remia Pjemontą, 99
restauracijos laikotarpiu, 46
skilimas, 194
Liberalioji katalikybė, 47, 86
Libijos karas, 151, 153, 160, 179, 181, 182, 183, 198
Liepos revoliucija, 56, 90
Ligurijos respublika, 21
Lisos mūšis, 114
Livornas, 9
Livorno suvažiavimas, 203
Lombardi, Riccardo, 272
Lombardija, XV, 5, 7, 9, 10, 12, 13, 26, 34, 53, 74, 82, 101
ekonominė plėtra, 73
ekonominės sąlygos po 1848–ųjų revoliucijų, 86–87
Švietimo laikotarpiu, 6–8
Restauracijos laikotarpiu, 43
Lombardijos lygos stiprybė, 305
žemės ūkis, 131
Lombardija–Venecija, 43, 53–55, 69, 80, 81, 85, 86, 99
Lombardijos lyga, 301, 304–305, 307, 308
Londono paktas, 186, 187, 191, 192
Londono *Times*, 72
Longo, Luigi, 250
Lotta di classe, 198
Ludovico il Moro, XX
Luji Napoleonas, 82, 85, 90, 95. *T.p. žr.* Napoleonas III
Luji Pilypas, 55, 68, 78
Luneville sutartis, 26
Luther, Martin, XVIII
Luzzatti, Luigi, 152

Macchiaoli, 176
Macchiavelli, Niccolo, XV
Macinato, 116, 120, 123, 122
Madama Butterfly, 173
Mados, 169, 171, 298
Mafija, 132–133, 285, 286, 293, 297, 304
Magentos mūšis, 101
Maize, 131
Maksimalizmas, maksimalistai, 194, 196
Malagodi, Giovanni, 269
Malatesta, Errico, 142
Malta, 76
Mamiani, Terenzio, 67, 70
Maninas, Daniele, 80, 92
Mantuja, 21
Manzoni, Alessandro, 46, 47, 66
Manzu, Giacomo, 175
Maraini, Dacia, 297
Marchese di Roccaverdina, 174
Marconi, Guglielmo, 172
Marcora, Giuseppe, 123
Marengo mūšis, 26
Marija Karolina, 12, 25
Marija Teresė, 6–8, 9
Marinelli, Giovanni, 216
Marinetti, Filippo Tommaso, 173, 198
Marini, Marino, 175
Markė, 131
Marxas, Karlas, 141, 142
Marksizmas, 179
Marokas, 181, 182
Marsala, 13, 103
Maršalo planas, 267, 282
Martucci, Giuseppe, 173
Mastai–Ferretti, Giovanni Maria. *Žr.* Pijus IX
Mattei, Enrico, 284
Matteotti, Giacomo, 208, 215, 216

Matteucci, Carlo, 177
Mazzini, Giuseppe, 55, 59, 82, 309
atideda reikalavimus, kad būtų paskelbta respublika, 101
idealai suneramina nuosaikiuosius, 71
ir įsiveržimas į Pietus, 102
ir Pietų iniciatyva, 95–96
ir Romos 1848–1849–ųjų respublika, 81
ir santykių nutraukimas su pasekėjais, 120
ir suvienijimo teorija, 61–66
menkėja parama, 83, 86–87
neteisingai suprasta taktika, 76
pasmerkia būdą, kaip įvyko suvienijimas, 106
požiūris į moteris, 70
skatina Garibaldi, 104
šiuolaikinė revoliucija, 64–65
toliau laikomasi demokratijos idealų, 110
varžosi su Carlo Cattaneo, 79-80
Mazzini, Maria, 60
Mažoji Antantė, 237
Meda, Filippo, 141
Medvilnė, 73, 414
Mefistofele, 173
Melzi d'Erilis, Francesco, 27, 28
Menelikas, 128
Menotti, Ciro, 55
Merlino, Francesco Saverio, 142
Merzagora, Cesare, 273
Mes visi labai mylėjom vienas kitą, 295
Metalurgijos pramonė, 73
Metello, 297
Metternichas, princas von Clemensas, 41, 44, 45, 52, 55
ir Miuratas, 35
ir 1820–ųjų Neapolio revoliucija, 53
pabėga nuo Vienos revoliucijos, 78
prieštarauja konstitucijoms, 51
prieštarauja Zelanti, 45
spaudžia popiežių dėl reformų, 72
Miglioli, Guido, 205
Milanas, XV, XVI, XVII, 21, 304
bandymai sukelti revoliuciją, 89
ir prancūzų reformos, 24
ir 1898–ųjų maištai, 148
korupcija, 301
„penkios dienos“, 80–81
prieštarauja Crispi, 132
Milano socialistų lyga, 143
Milleris, Jamesas, 257
Mimi sugundymas, 295
Minghetti, Marco, 120
Minichini, Luigi, 50
Ministrų taryba, 262
Mirtingumas, 130–131
Miuratas, Joachimas, 34–38, 42, 43, 97
Miuratas, Lucienas, 98
Miuratistai, 45, 51, 52, 53
Modena, XV, 11, 17, 21, 56, 57, 101
Modigliani, Amedeo, 176
Mokesčių politika, 115–116, 120, 272, 293
Molizė, 132
Monarchistai, 268
Monitore Napoletano, 25
Montale, Eugenio, 174
Monte Bianco, XIII
Monte Rosa, XIII
Montesquieu, Charles Luis, 23
Morandi, Giorgio, 176
Morandi, Rodolfo, 257, 270, 284
Morante, Elsa, 297
Moravia, Alberto, 296
Morgano bankas, 222
Mori, Cesare, 207
Moro, Aldo, 271–273
Mosca, Gaetano, 178
Movimento Sociale Italiano (MSI), 269, 272, 307
ir Alleanza Nazionale, 307
ir Tambroni krizė, 279
ir *Uomo Qualunque*, 268
pašalintas iš valdančių koalicijų, 263
skilimas, 305
MSI. *Žr. Movimento Sociale Italiano*
Muratori, Ludovico Antonio, 11, 17
Murri, Romolo, 141
Mussolini Benito, VII, 159-161, 170
ideologija, 231
ir agrarinis fašizmas, 205–206
ir antisemitizmas, 235
ir Antras pasaulinis karas, 245–248
ir Depresija, 226–229
ir nuvertinimo krizė, 221–222
ir Pirmas pasaulinis karas, 198–199
ir Sutaikinimo paktas, 204–205
ir žygis į Romą, 209–212
jaunystė, 197–198
Laterano sutartis, 224–227
Matteotti krizė, 217–220
užsienio politika, 236–243
valdžios konsolidacija, 213–219
žlugimas, 248–249
MVSN. *Žr.* Savanorių milicija nacionaliniam saugumui

Nabucco, 48, 172
Nacionalinė sąjunga (*Alleanza Nazionale*), 307
Nacionalinio išlaisvinimo komitetai (CLNS), 250, 251, 252, 259
Nacionalinio Šiaurės Italijos išlaisvinimo komitetas (CLNAI), 250, 251
Nacionalinė asociacija, 88
Nacionalinė draugija, 93, 98, 101, 102
Nacionalinė korporacijų taryba, 232
Nacionalistų asociacija, 178, 215
Nacionalinio saugumo taryba (NSC), 259
Nacionalinis solidarumas, 277
Nacionalizmas, nacionalistai, 50, 62, 132, 153, 210, 212, 223
ir fašistinė ideologija, 231–36
ir Giolitti, 179
ir intervencionalizmas, 184
ir karas, 178
ir Mussolini kabineto rėmimas, 212
Napoleonas, 32, 33, 35, 36, 82, 99, 308
kritikuojamas Miurato, 34
politika Italijoje, 25–31
pripažįsta Italiją, 21
dominuoja Italijoje, 22
Napoleonas III, 94, 96
ir pietinės Italijos aneksija, 104–105
ir Plombierės susitarimas, 97–99
ir 1859–ųjų karas, 99–102
NATO. *Žr.* Šiaurės Atlanto sutarties organizacija
Natta, Alessandro, 300
Natta, G., 298
'Ndrangheta, 133
Neapolis, XIII, XIV, XV, XVI, 5, 17, 47, 78, 80, 83, 84, 109
aštuonioliktame šimtmetyje, 11–13
ir Garibaldi invazija, 105
Restauracijos laikotarpiu, 45
sveikina prancūzų revoliuciją, 19
1799–ųjų kontrrevoliucija, 24–26
1820–ųjų revoliucija, 51–53
Neapolio 1848–ųjų konstitucija, 77
Neapolio Respublika. *Žr.* Partenopėjos respublika
Neapolio universitetas, 17

Nedarbas, 293–294
Negri, Ada, 173
Nelsonas, admirolas Horatio, 25
Nenni, Pietro, 251, 257,
ir centras–kairė, 269–273
Neofašistai, 263, 268, 305
Neogvelfizmas, 67–68, 78, 79, 91
Neorealizmas, 295
„Nepavykusios revoliucijos", 107, 109
Nerūkymo kampanija, 80
Neraštingumas, 14, 120, 133, 138, 159
Nėštumo nutraukimas, 289
Neutralai, 185–186, 188, 192
Neužbaigtas dvipolizmas, 265, 300, 301
Newtonas, Isaacas, 3
Nica, 21, 99, 99, 105, 242
Niccolini, Giovanni Battista, 48
Nicotera, Giovanni, 121
Nikolajus I, 93
Nitti, Francesco Saverio, 193
Nostro parere intorno alle cose italiane, 69
Novaros mūšis, 82, 89
Novibazaro Sanjakas, 183
Nublokšti, 295

Occhetto, Acchille, 300
Odi Barbare, 173
OEEC. *Žr.* Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacija
Olivetti, 283, 297, 302
ONB. *Žr. Opera Nazionale Balilla*
OND. *Žr. Opera Nacionale Dopolavoro*
Opera, 48
Opera dei Congressi, 117, 141, 152
Opera nazionale Balilla (ONB), 233
Opera Nazionale Dopolavoro (OND), 233, 234
Ordine Nuovo, 203
Orlando, Vittorio Emmanuele, 190, 192, 215
Oro pajėgos, 247
Orsini, Felice, 96, 97
Oteilo, 172
OVRA, 236

Pabudimas, 297
Pacinotti, Antonio, 176
Padieniai darbininkai, 132
Palazzo Chigi paktas, 223
Palermas, 77, 102, 305
Pallavicino–Trivulzio, Giorgio, 92
Panorama, 288
Papini, Giovanni, 178
Pareto, Vilfredo, 178, 197
Paryžiaus taikos konferencija, 192
Parlamentas po 1948–ųjų, 262–71, 264
Parma, XV, 5, 11, 56, 101
Parri, Ferruccio, 251–58
Partenopėjos respublika, 21, 24, 26, 30
Partito Comunista Italiano (PCI). *Žr.* Italijos komunistų partija
Partito Democratico della Sinistra (PDS). *Žr.* Demokratinė kairiųjų partija
Partito Nazionale Fascista (PNF). *Žr.* Fašistų partija
Partito Nazionale Monarchico (PNM). *Žr.* Monarchistai
Partito Operaio Italiano (POI), 142, 143, 144
Partito Popolare Italiano (PPI). *Žr.* Italijos liaudies partija
Partito Socialista di Unita Proletaria (PSIUP), 272
Partito Socialista Italiano (PSI). *Žr.* Italijos socialistų partija
Partito Socialista Rivoluzionario di Romagna, 142
Partito Socialista Unitario (PSU). *Žr.* Unitarinė socialistų partija
Pascoli, Giovanni, 173
Pasipriešinimas, 250–251, 255, 257, 260, 296, 297, 298
Paskutinis imperatorius, 295
Paskutinis tango Paryžiuje, 295
Pasolini, Pieras Paolo, 297
Pastrone, Giovanni, 176
Paulius IV, popiežius, XVIII, XIX
Pavese, Cesare, 297
PCI. *Žr.* Italijos komunistų partija
PDS. *Žr.* Demokratinė kairiųjų partija
Pelagra, 131
Pellico, Silvio, 53
Pelloux, Luigi, 149
Pentarchija, 124
Pepe, Gugliemo, 50
Perrone, 200, 206
Persijos įlanka, 279
Pertini, Sandro, 250
Petacci, Claretta, 251
Petras Leopoldas, 9–10
Philipsas, seras Percivalis, 197
Piccolo mondo antico, 175
Piccolo mondo moderno, 175
Pietūs, 74, 110, 172, 310
ekonomika ir risordžimentas, 75
ekonominės sąlygos, 132–133
ir aneksijos klausimas, 105
ir fondų skirstymas, 139
ir Giolitti era, 162
ir Lombardijos lyga, 304
ir nevykusi respublikos politika Pietų atžvilgiu, 285–286
ir „Pietų iniciatyva", 96
ir „Pietų problemos" tąsa, 156
ir risordžimento traktuotė, 107–109
ir *stato assistenzialista*, 293–295
įtaka 1799–ųjų žudynėms, 26
komunistinės idėjos, 17
krizė ir emigracija, 134–135
laisvos prekybos politikos žala, 120
nepavyksta prisitaikyti prie Pjemonto valdžios, 114
neraštingumas, 138
prancūzų reformų poveikis, 30
pusiausvyros nebuvimas su Šiaure, 131
sukilimai, 76
Pietų Tirolis (Alto Adige), 191
Pijus VII, popiežius, 44–45
Pijus IX, popiežius, 75, 76, 88, 114, 173
atsigręžia prieš 1848–ųjų revoliuciją, 80–81
paskelbia konstituciją, 79–80
politika po 1848–ųjų revoliucijos, 85
Pijus X, popiežius, 152, 175
Pijus XI, popiežius, 205
Pijus XII, popiežius, 268, 270
Pilypas II, XIX, XX
Pimentel, Eleonora De Fonseca, 25
Pio Nono. *Žr.* Pijus IX
Piovene, Guido, 297
Piratai, XVIII, 16
Pirandello, Luigi, 175
Pirmasis pasaulinis karas, 184, 187–190
Pirmos valandos fašistai, 199
Pisacane, Carlo, 86, 93
Pizos universitetas, 22, 141
Pjemontas, XV, 4, 42, 67, 69, 87, 90, 99, 105, 114, 131, 132, 133
ekonominis ir socialinis vystymasis, 95
ir Italijos centralizacija, 308
ir Krymo krizė, 96, 97
ir prancūzų revoliucijos priėmimas, 19

ir Restauracijos laikotarpis, 43–44
ir 1859–ųjų karas, 100, 101, 102
Ispanijos nuosmukio nauda, 5
įstatymų pritaikymas Pietuose, 109
modelis Serbijai, 180, 183
sąjunga su Austrija, 20
susivienijimo idėja, 69
Plebiscitai, 102, 106
Plombières sutartis, 97–98, 99, 101
PNF. *Žr.* Fašistų partija
PNM. *Žr.* Monarchistai
Podesta, 220
POI. *Žr. Partito Operaio Italiano*
Politinis testamentas, 95
Ponchieli, Amilcare, 172
Popiežiaus sritis, XVI, 34, 35, 36, 43, 56, 76, 77, 82, 99, 101
ekonominės ir socialinės sąlygos aštuonioliktame šimtmetyje, 11
ir karbonarai, 51
ir konstitucija, 79–80
Restauracijos laikotarpiu, 44–45
sąlygos prieš 1848–ųjų revoliuciją, 74–75
1848–ųjų revoliucijos poveikis, 87
Posillipo mokykla, 176
Pozityvizmas, 175
Pozzuoli, XI
PPI. *Žr.* Italijos liaudies partija
Pranciškus Juozapas, 100
Pranciškus I (Austrija), 53
Pranciškus II, 102, 103, 104, 106
Pranciškus IV, 55
Prancūzija, XVII, XVIII, 5, 16, 197, 256
ir Krymo karas, 86
ir Plombieres susitarimas, 98
ir Villafranca, 102
kova už valdžią Italijoje, 20
Prancūzų 1830–ųjų konstitucija, 77, 78, 90
Prancūzų–prūsų karas, 115, 120, 126
Prancūzų revoliucija, 8, 10, 26, 41, 308, 309
ir Cisalpinės respublika, 24
ir De Felice fašizmo interpretacija, 230
ir „įžanga“ į risordžimentą, 18
marksistinė risordžimento traktuotė, 109
poveikis Italijai, 19–21
skatinamas nepriklausomybės ir vienybės troškimas, 50
Pratolini, Vasco, 297
Prezzolini, Giuseppe, 178
Prinetti, Giulio, 181
Procacci, Giuliano, 47
Prodi, Romano, 290
Progresistai, 306, 307
Proporcinis atstovavimas, 194, 215–216, 262, 263, 304, 305
Protekcionizmas, 114, 134, 135, 136, 146
Prūsija, 87, 101, 110, 114
PSDI. *Žr.* Italijos socialdemokratų partija
PSI. *Žr.* Italijos socialistų partija
PSIUP. *Žr. Partito Socialista di Unita Proletaria*
PSU. *Žr.* Unitarinė socialistų partija
Puccini, Giacomo, 172
Puglie, 133
Puikūs lavonai, 295

Quasimodo, Salvatore, 174
Quazzoni, Enrico, 176
Quo Vadis? 176

Racconigi sutartis, 183
Radetsky, Josephas, 79, 80, 84
Radicati di Passerano, Alberto, 4
Radikalai, 148, 152, 185, 189
Ras, 215
Rattazzi, Urbano, 90
Reagan, Ronald, 276
Raudonmetis, 195
Raudonieji sargybiniai, 195
Raudonoji dykuma, 295
Raudonosios brigados, 275
Raudonoji savaitė, 160–161, 179
Reformacija, XVIII, XIX
Regionalizmas, 307–308
Regioninės vyriausybės, 264
Reinermanas, Alanas, 44, 45
Religingų mokyklų kongregacija, 15
Renesansas, XVII, XVIII
Respublikonai, 148, 152, 161, 162, 189, 190, 267, 272
Respublikonizmas, 17, 21, 101
aristokratų opozicija 1848 m., 81
Buonarroti reikalavimas, 57
ir monarchistų stovykla, 95, 96
Italijos jakobinų pasitikėjimas, 22, 23
Mazzini ir, 65
Prancūzijos direktorato nedraugiškumas, 26
Veiksmo partijos reikalavimas, 90
Rerum Novarum, 140-141
Respighi, Ottorino, 173
Restauracija, 41, 42, 45, 46–49, 50, 53
ekonominiai pasiekimai, 43, 73–74
Reviglio, Franco, 290
Revoliucionieriai, 143, 144, 161
Revoliucija be kraujo, 298, 304, 307
Revoliucinis sinidikalizmas, 157, 162, 180
Ricasoli, Bettino, 101
Rifondazione Comunista, 280, 300, 301, 306
Righi, Augusto, 176
Rigoletto, 172
Rime Nuovo, 173
Riminio deklaracija, 36
Rinkiminės premijos įstatymas, 268
Risordžimentas, 4, 19, 26, 59, 75, 84, 93, 114, 115, 120, 177, 180, 304
Cavouro požiūris į risordžimentą, 91
ir nuosaikusis liberalizmas, 47
ir pjemontiečiai, 77
ir Restauracijos laikotarpis, 47
„įžanga“, 18
kaip Europos masto klausimas, 86
masių įtraukimas, 78
moterys risordžimente, 72
risordžimento problema, 33
risordžimento traktuotė, 106–109
Robertson, Priscilla, 70
Rocca Gorga, 161
Rocca, Massimo, 214
Rocco, Alfredo, 218, 222
Roma, XV, XVI, 26, 104, 106, 113, 114, 120, 120, 196
gyventojai aštuonioliktame šimtmetyje, 13
ir 1831–ųjų revoliucija, 57
nėra ekonomikos centras, 11
tampa Italijos sostine, 115–116
tampa respublika, 83
Roma, atviras miestas, 294
Romagnosi, Gianas Domenico, 46
Romanija, 11, 76–77
Romantizmas, 46
Romeo, Rosario, 108
Romita, Giuseppe, 257
Romiti, Cesare, 302
Romos bankas, 140
Romos Respublika (1798), 21

Romos Respublika (1848–1849), 83–84, 120
Romos užkariavimas, 176
Rosai, Ottone, 176
Rosmini, Antonio, 46, 66
Rosselli, Carlo, 235
Rossellini, Roberto, 294
Rossini, Gioacchino, 48, 76, 172
Rossoni, Edmondo, 207, 221
Rothas, Philipas, 297
Rotocalchi, 288
Rousseau, Jean–Jacques, 17, 23, 62
RSI. *Žr.* Italijos socialistinė respublika
Rubbia, Carlo, 298
Ruffo, kardinolas Fanrizio, 24, 25
Rusija, 52, 69, 97, 99, 99, 102, 181, 182, 186, 195
ir Bismarcko diplomatija, 180
ir Krymo karas, 87, 97
ir Racconigi sutartis, 183
Rusijos revoliucija, 189

Saba, Umberto, 174
Sacchi, Ettore, 157
Saint–Simonas, Claude Henri de Rouvroy, grafas, 62
Sąjungininkai, 252
Salandra, Antonio, 161, 185, 186, 187, 213, 215
derasi dėl dalyvavimo Pirmame pasauliniame kare, 185
išgauna Mussolini paramą, 219
kabinetas atsistatydina, 189
Viktoras Emanuelis jam teikia pirmenybę prieš Mussolini, 210-211
Salo, 295
Salomone, A. Williamas, 95, 162, 177
Salo Respublika. *Žr.* Italijos socialistinė respublika (RSI)
Salvemini, Gaetano, 62, 158, 186, 272
ir Giolitti, kritika, 162–163
San Giuliano, Antonino di, 184
Santarosa, Santorre Annibale de Rossi di Pomarolo, grafas, 54
Sapri ekspedicija, 95–97
Saracco, Giuseppe, 149, 150
Saraceno, Paquale, 284
Saragatas, Giuseppe, 235, 257, 270
Sardinijos sala, 5, 25
Sarfatti, Margherita, 253
Savanorių milicija nacionaliniam saugumui (MVSN), 215, 219, 249
Savojos sritis, 21, 99, 99, 102, 242
Savojos dinastija 5, 8, 43, 44, 54, 53, 69, 95, 96
Scala Mobile, 277, 291
Scaldini, 168
Scalfaro, Oscaras Luigi, 301
Scapigliatura, 173
Scarfoglio, Edoardo, 170
Scelba, Mario, 267
Schlesingeris, Arthuras M., Jr., 272
Scipione (Gino Bonichi), 176
Segni, Antonio, 273
Segni, Mario, 304, 306
Sella, Quintino, 116, 170
Senatas, 90, 218, 261, 307
Senilita, 175
Senso, 70
Septynių savaičių karas, 115
Serao, Matilde, 170, 171, 174, 297
Serbija, 180, 183, 185, 186
Serrati, Giacinto Menotti, 193, 202, 203, 205
Servizio Informazione Forze Armate (SIFAR), 272
Sevastopolis, 97
Sevilijos kirpėjas, 172
Sforzos pilis, 170
Siccardi įstatymai, 89
Sicilija, XIII, 5, 20, 26, 32, 102, 104, 133
ir Mafija, 132–133
laidotuvės aštuonioliktame šimtmetyje, 16
maištai, 148
Neapolis prisijungia Siciliją, 45
priešinasi Neapolio revoliucijai, 53
Švietimo laikotarpiu, 12–13
1848–ųjų revoliucijos nugalėta, 84
užimta Garibaldi, 103
Sicilijos 1812–ųjų konstitucija, 53
Sidoli, Giuditta, 70
SIFAR. *Žr. Servizio Informazione Forze Armate*
Siri, kardinolas Giuseppe,
Sironi, Mario, 176
Skorzeny, Otto, 250
Slavai, 183, 186
Socialinė katalikybė, 141–142, 260–261
Socialiniai įstatymai, 155, 226
Socializmas, socialistai, 91, 123, 140, 142, 264, 279, 280, 281
atsigauna po fašizmo, 258
De Gasperi pašalina juos iš kabineto, 259
didžiausia partija 1919–ais, 194
dilemos Giolitti eroje, 156–157
ir antikarinė demonstracija Turine, 189
ir centras–kairė, 263
ir fašizmo kilimas, 201–205, 206, 208
ir Giolitti, 151
ir tarptautinės taikos konferencijos, 188
ir 1898–ųjų krizė, 148–150
ir 1992–ųjų rinkimai, 280
ir 1994–ųjų rinkimai, 306
įeina į valdančią koaliciją, 264
įsijungia į antifašistinius komitetus, 250
kaltinami už „sužalotą pergalę", 192
klaidos, 309
labiausiai paveikti korupcijos skandalo, 301
maksimalistinės politikos poveikis, 196
nugali kairysis sparnas, 153
pasiskelbia nepriklausomais nuo komunistų, 274–275
pereina į koaliciją, kurioje vyrauja PDS, 304
pralaimėjimas 1948–ųjų rinkimuose, 260
prieštarauja Crispi, 132
remia sovietų užsienio politiką, 267
spaudžia dėl ekonominio planavimo, 284
socialistų organizacijų augimas Šiaurėje, 141
suformuoja Liaudies frontą su komunistais, 236
suranda kalbą su pramonininkais, 146
susiskaldymas, 216
Societa Umanitaria, 155
Solferino mūšis, 101
Sonnino, Sidney,
jo derybos pirmame pasauliniame kare, 185
ir sąlygų Pietuose aiškinimasis, 122
ir 1898–1900–ųjų krizė, 147–148
Paryžiaus taikos konferencijoje, 192
prieštarauja karinėms priemonėms Afrikoje, 128
Sovietų Sąjunga, 227, 247, 255
atsisako atsižadėti nuostolių atlyginimo, 266
dotuoja Italijos komunistus, 258
įkuria naują Internacionalą, 259
jos įtaka pokaryje, 257
Spadolini, Giovanni, 276
Spini, Giorgio, 46
Spirito, Ugo, 230
Stalinas, Josifas, 257, 270
Starace, Achille, 231
Stato Assistenzialista, 286, 293
Statuto, 77, 83, 147, 148, 212, 261
liberali jo raida, 87–91

Steigiamasis susirinkimas, 251, 258, 260–261, 264, 264
Strenhellis, Zeevas, 228, 229
Stradellos kalba, 121, 122
Streikai, 193, 196, 267, 272
Stresos frontas, 240
Stromboli, XIII
Sturzo, Don Luigi, 217, 257, 304
įkuria partiją, 193
ir Acerbo įstatymas, 216
politikos samprata, 207
priešinasi fašizmui, 206
Sullivanas, Brianas, 233
Susižiedavę, 47
Sutaikinimo paktas, 204–205
Suvedžiota ir palikta, 288
Svevo, Italo, 175
Svolta di Salerno, 250–251

Šaltasis karas, 259, 265, 301, 302, 309, 310
Šiaurė, 72, 110, 162, 304, 309
auga miestiečių klasės svarba, 123
finansuoja susiskaldymą, 139
ir Šiaurės lyga, 306
neapykanta Pietums, 285–286
politinis progresyvizmas Giolitti eroje, 154
prasideda industrinė revoliucija, 128
pusiausvyros nebuvimas su Pietų regionu, 131
Šiaurės Atlanto sutarties organizacija (NATO), 267, 270, 275
Šiaurės lyga. *Žr.* Lombardijos lyga
Šilkas, 6, 131
Šiuolaikinio meno muziejus, 176
Šuša, 294
Šventoji sąjunga, 41
Šventoji Romos imperija, XVI, XVII
Šventojo tikėjimo armija. *Žr. Armata cristiana e reale*
Švietėjai, 3, 7, 8, 9, 10, 12, 16
Švietimas, 138, 139, 233, 288
Švietimo laikotarpis, 30, 46, 230, 308
fašistų interpretacija, 3
ir laidotuvių papročiai, 16,
ir Restauracija, 44
įtaka, 18
Neapolyje, 12
ryšiai su risordžimentu, 19
turtingumas, 4
vėlesnis poveikis Lombardijoje, 131

Taikos sutartis (1947), 265–266
Tambroni, Fernando, 271
Tarifų politika, 133, 134, 136
Tasso, Torquato, XX
Tautų lyga, 238, 240, 241
mandatai, 192
Teano, 105
Teisingumo sistema, 264, 303
Tekstilė, 136, 155
Teorema, 295
Terorizmas, 274–275
Termidoras, 20
Tito, Josipas Broz, 266
Togliatti, Palmiro, 235, 251, 257, 266, 267
Tokijo aukščiausiojo lygio susitikimas ekonomikos klausimais, 279
Toniolo, Giuseppe, 141
Tosca, 173
Toskana, XI, 5, 12, 20, 25, 35, 78, 82, 99, 131
Austrijos įsiveržimas, 46
badas, 17
išspausdina konstituciją, 79
maištai, 101
Restauracijos laikotarpis, 46
Švietimo laikotarpis, 9–10
Transformizmas, 123
Traspadanės respublika, 21
Trečiasis Internacionalas, 203
Trečioji Respublika, 120, 126, 261
Trentas, Trentino,
Trento taryba, XXII
Trevesas, Claudio, 169
„Tribuna Politica“, 288
Triestas, 175, 181, 191, 266
Trijų imperatorių lyga, 180
Trilypė sąjunga, 127, 128, 180, 186
ir staigi Pirmojo pasaulinio karo pradžia, 185
ir 1802–ųjų sutartis su Prancūzija, 181
Italijos požiūris į ofenzyvinį karą, 183
įtampa viduje, 182, 183
Trilypės sąjungos VII straipsnis, 182–184
Tripolitania, 183
Trys broliai, 295
Trišalė Antantė, 181, 185, 186
Troppau suvažiavimas, 53
Trumanas, Harry, 257
1880–1895 žemės ūkio krizė, 131, 132–133, 154
Tunisas, 126, 127, 181, 242
Turandot, 173
Turati, Augusto, 219, 231
Turati, Filippo, 169, 212, 221
ginčas su Kuliscioff, 171
ir Bissolati, 159, 160, 218
ir Giolitti, 157–159
ir PSI įkūrimas, 143–145
ir Salvemini, 159
ir 1898–ųjų krizė, 147–148
pasisako prieš revoliuciją, 193
pasmerkia Mussolini, 215
Turinas, 189, 196
Turkija, 63, 70, 97, 98, 180, 187
ir Cesare Balbo, idėjos, 69
ir Krymo karas, 86
ir Libijos karas, 182–87

Uccialli sutartis, 128
UDI. *Žr.* Italijos moterų sąjunga
UIL. *Žr. Unione Italiana de Lavoro*
Umbertas D, 294
Umbrija, 104, 106, 131
Ungaretti, Giuseppe, 174, 296
Unione Italiana del Lavoro (UIL), 267
Unitarinė socialistų partija (PSU), 208, 216
UNRRA. *Žr.* Jungtinių tautų pagalbos ir reabilitacijos administracija
Uomini e no, 297
Uomo Qualunque, 268, 304
Urbanizacija, 286–96
Uždara demokratija, 265, 307, 310
Uždraustųjų knygų rodyklė, XIX, 175

Vaccarini, Giorgio, 21
Valente, Angela, 36
Valentino, 290, 298
Valle, Giuseppe, 246
Valstiečiai, 10, 12, 13, 14, 19, 23, 24, 25, 32, 131, 133, 189,
Valstybinis sektorius, 294
Valstybės skola, 293
Valstybės taryba, 220
Varietės šviesos, 295
Vatikanas, 124, 141, 145, 173, 279
ir politika Mussolini atžvilgiu, 215–216
ir Popiežiaus garantijų įstatymas, 119

Vatikano miestas, 225
Veiksmo partija, 87, 92-93, 106
Veiksmo partija (Pasipriešinimas), 251
Venecija, XIII, XV, XVI, XVIII, 43, 106, 113
    Austrijai dovanota Napoleono, 22
    ir Švietimo laikotarpis, 8–9
    ir 1848–ųjų revoliucija, 81–82
    išveja austrus, 80
    kaip „kompensacija" Austrijai, 42
    mados aštuonioliktame šimtmetyje, 14
    moterys aštuonioliktame šimtmetyje, 15
Venecijos kongresas, 279
Veneto, 28, 131, 132
Venezia Giulia, 266
Vengrijos revoliucija (1848–1849), 86, 97
Vengrijos revoliucija (1956), 279
Venturi, Franco, 4
Verati, Laura Bassi, 15
Verdi, Giuseppe, 48, 81, 172
Verga, Giovanni, 172, 174
Verismo,173, 174
Verri, Pietro, 4, 7
Versace, 298
Versalio susitarimai, 192
Vezuvijus, XIII
Vico, Giambattista, 17
Vienos kongresas, 35, 41, 180
Viešieji darbai, 155
Vieusseuxas, Gianas Pietro, 46
Vigano, Renata, 297
Viktoras Emanuelis I, 44, 52, 53
Viktoras Emanuelis II, 80, 93
    ir Moncalieri deklaracija, 88
    ir Plombieres susitarimas, 99, 98
    nesutinka su Cavouru, 103
    prieštarauja įstatymams, ribojantiems Bažnyčios įtaką, 91
    skatina Garibaldi, 104
    tampa karaliumi, 87
Viktoras Emanuelis III, 187, 209
    atleidžia Mussolini, 249
    atsisako įvesti karinę padėtį, 210
    charakteris, 150
    ir Matteoti krizė, 218
    įtempti santykiai su fašistais, 225
    santykiai su Mussolini, 220
Vilhelmas II, 180, 182–183
Villafranca, 101, 102
Villa Palestro, 176
Vilna, 137
Vynas, XIV, 131, 133, 137
Visconti, Luchino, 70, 294, 297
Visconti–Venosta, Emilio, 181
Vivaldi, Antonio, XVIII
Vokietija, 86, 100, 114, 135, 137, 180–181, 256, 263
    diplomatiniai santykiai su Italija iki Pirmojo pasaulinio karo, 182–184
    ir Pirmasis pasaulinis karas, 187–188
Vokietijos socialistų partija, 144
Volpi di Misurata, grafas Giuseppe, 220
Volta, Alessandro, 176
Voltaire, XVI, 4
Volturno mūšis, 105
Voro gudrybė, 295

Walevski, grafas Alexandre, 97, 99
Washingtonas, George, 20
Wilisonas, Woodrowas, 192
Woolfas, Stuartas, XV

Zanardelli, Giuseppe, 122, 125, 150, 156, 171
Zelanti, 45, 72
Zellebach, Jamesas, 269
Zeno sąžinė, 175
Zimmerwaldas, 188
Zollverein, 84, 85

Žemės ūkio asociacija, 72, 88
Žemvaldžiai, 132, 136
Žygis į Romą, 209–212

Di Scala, S. M.
Di 323 Italija. Nuo revoliucijos iki respublikos. Nuo 1700–jų iki šių dienų/ Iš anglų k. vertė A. Trečiokaitė. – V.: Tvermė, 1998.– 384 p.

Bibliogr. apybraiža p. 311-349. – R–klė p. 351-363.

ISBN 9986–476–23–2

Amerikiečio mokslininko knyga apie Italiją, jos kelią nuo revoliucijos iki demokratijos, nuo susiskaldymo iki vieningos valstybės. Pagrindinis dėmesys skiriamas socialinei, ekonominei ir kultūrinei šalies raidai bei kasdieniam italų gyvenimui įvairiose epochose.

UDK 321 (450)

Serija "Valstybės ir tautos"
Spencer M. di Scala
Italija. Nuo revoliucijos iki respublikos

Iš anglų kalbos vertė Albina Trečiokaitė
Redaktorė Danutė Kalinauskaitė
Dizaineris Artūras Braziūnas

SL 1615. 24 sp l. Užsakymas

Išleido "Tvermės" leidykla, p. d. 171, LT–2000 Vilnius
Iš užsakovo pateiktų pozityvų spausdino Adomo Jakšto spaustuvė
Girelės g. 22, LT–4230 Kaišiadorys

Viršeliuose panaudotas S. Fergolos paveikslo „Inaugurazione della Strada Ferrata Napoli – Portici, 1840" fragmentas ir Andriaus Petrulevičiaus nuotrauka

2017.

ISBN 9986-476-23-2

SERIJA „VALSTYBĖS IR TAUTOS“

Edwin O. Reischauer. Japonai šiandien.
Permainos ir tęstinumas

Spencer M. Di Scala. Italija.
Nuo revoliucijos iki respublikos.
Nuo 1700–jų iki šių dienų

NUMATOMA IŠLEISTI:

Rein Taagepera. Estija.
Sugrįžimas į nepriklausomybę

Ši knyga prasideda trumpu įvadu į Renesanso amžių bei septynioliktojo šimtmečio palikimą, o po to pateikia šiuolaikinę Italijos istoriją nuo aštuonioliktojo amžiaus iki šių dienų. Di Scala šiuolaikinę Italijos istoriją įterpia į visapusiškai išsamų Europos kontekstą, kritiškai iš naujo analizuodamas tam tikras tradicines istorines interpretacijas bei prielaidas. „Europos konteksto" skalė siekia nuo Švietimo laikotarpio iki susivienijimo, iki liberalizmo, iki Pietų, iki fašizmo ir Respublikos. Ši knyga pirmenybę teikia socialiniams, ekonomikos bei kultūros įvykiams, drauge pateikdama ir eilinių italų gyvenimo vaizdą įvairiose epochose. Di Scala aptaria moterų vaidmenį ir daug dėmesio skiria Italijos Pietums ne vien šio regiono „problemų" aspektu, bet ir aptardamas aktyvų jo dalyvavimą istoriniame bei kultūriniame tautos gyvenime.

Išdėstytas aiškiu ir gyvu stiliumi, Di Scala darbas pateikia skirtingas Italijos istorinių įvykių interpretacijas, į savo analizę įtraukdamas naujausius mokslo darbus. Knygoje yra turtinga bibliografinė apybraiža, skirta padėti, tiems kurie nutars toliau studijuoti įvairias svarstomas temas.

***Spencer M. Di Scala** – istorijos profesorius Masačūsetso–Bostono universitete, daugelio mokslinių knygų bei straipsnių autorius, apie Italijos politiką ir kultūrą dažnai rašantis laikraštyje „Christian Science Monitor".*

© Agentūra INNA

ISBN 9986-476-23-2